

www.TarikhBook.ir

ر. گیرشمن

ایران از آغاز تا اسلام

دکتر محمد معین

www.TarikhBook.ir

www.FB.com/TarikhBook

www.TarikhBook.ir

ایران

از آغاز تا اسلام

تألف

رومن گیرشمن

ترجمه

محمد معین

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

Ghirshman, Roman   مجوسن، رمان، ۱۸۹۵ -
ایران از آغاز تا اسلام.

کتابنامه: [۲۳۱]-۲۳۶

۱ - ایران - تالیف - پیش از اسلام. الف. معین، محمد،
۱۲۹۱-۱۳۵۰. مترجم. ب. عنزان.

DSR

۹۵۵/۰۱

۱۲۰

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

وابسته به

وزارت فرهنگ و آموزش عالی

ایران از آغاز تا اسلام

چاپ اول: ۱۳۳۶... چاپ نهم: ۱۳۷۲

تعداد: ۵۰۰۰ جلد

چاپ: چاپخانه شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

فهرست مندرجات

۱۵۹	سفرهای جنگی داریوش	۱۵	دیباجه مؤلف برمتن فرانسوی
۱۶۷	اعمال سیاسی وقضائی داریوش	۱۷	دیباجه مؤلف بر کتاب حاضر
۱۷۱	دین	۱۹	دیباجه مترجم
۱۸۱	زبانها وخطوط	۲۰	مؤلف کتاب
۱۸۳	هنر	۲۱	متن فرانسوی کتاب حاضر
۲۰۱	حیات اقتصادی واجتماعی	۲۳	ترجمه انگلیسی
۲۱۰	جانشینان داریوش	۲۳	کتاب حاضر
۲۱۲	خشیارشا (۴۸۶ - ۴۶۵ ق . م .)		دیباجه :
۲۱۷	اردشیر اول (۴۶۵ - ۴۲۴ ق . م .)	۱	وضع طبیعی ایران
۲۲۱	داریوش دوم (۴۲۴ - ۴۰۵ ق . م .)		فصل اول - ماقبل تاریخ :
۲۲۲	اردشیر دوم (۴۰۵ - ۳۵۹ ق . م .)	۹	انسان غار
۲۲۷	اردشیر سوم (۳۵۹ - ۳۳۸ ق . م .)	۱۱	نخستین ساکنان دشت
۲۳۵	فصل چهارم - غرب ضد شرق وعکس العمل مشرق :	۱۶	تمدن ماقبل تاریخی ایران در هزاره چهارم ق . م .
۲۵۳	پایان شاهنشاهی هخامنشی - اسکندر	۳۱	ایران در آغاز هزاره سوم ق . م .
۲۷۰	سلوکیان	۳۸	ایران در هزاره سوم ق . م .
۲۷۶	هنر	۴۹	ایران در هزاره دوم ق . م .
۲۸۵	زندگانی اقتصادی واجتماعی	۵۳	عیلام
۳۰۷	فصل پنجم - پارتیان :	۵۴	کاسیان
۳۱۰	پارتیان		فصل دوم - ورود ایرانیان :
۳۱۵	پارتیان و شرق	۶۵	مهاجرت مادها و پارسیان
۳۱۸	تشکیلات و ادارات	۸۷	تشکیل وحدت ماد
۳۲۴	پارتیان و یونانیان	۹۷	کیسریان وسکاییان
۳۳۶	دین	۹۹	پادشاهی ماد
۳۴۵	شهرسازی ، معماری ، هنر	۱۰۰	اشیاء مفرغی لرستان
۳۷۱	حیات اقتصادی واجتماعی	۱۰۸	کیاکرار
۳۷۸	فصل ششم - توسعه تمدن ایرانی :	۱۰۸	گنجینه سقر
۳۸۴	ساسانیان	۱۱۶	پادشاهی ماد
۴۰۲	سازمان ، اداره ، قانون	۱۲۳	عیلام وپارسیان - آغاز هخامنشیان
۴۲۰	دین		فصل سوم - شرق ضد غرب :
۴۳۱	هنر ، ادبیات ، علوم	۱۳۴	شاهنشاهی هخامنشی
۴۳۷	حیات اقتصادی واجتماعی	۱۳۶	کوروش (۵۵۹ - ۵۳۰)
۴۶۵	نتیجه	۱۴۰	سقوط بابل
	فهرست منابع	۱۴۴	پاسارگاد
	فهرست ناهها	۱۴۷	کبوجیه (۵۳۰ - ۵۲۲ ق . م .)
	تصاویر	۱۵۱	داریوش (۵۲۲ - ۴۸۶ ق . م .)
		۱۵۵	اداره

اشكال

۶۰ - ۲۷ - گيان : جام ، از سطح اول ۷۱ - ۲۸ - شهر سيلك : طرح مجدد ۲۹ - سيلك : زينت آلات سيمين و مفرغی ۷۲ - ازگورستان ب ۳۰ - سيلك : اسلحه و ابزار مفرغی و آهنين ۷۴ - ازگورستان ب ۳۱ - مهر استوانه‌ی سنگی و اجزای ساز و برگ مفرغی و آهنی ازگورستان ب ۷۵ - مفرغی و آهنی ازگورستان ب ۳۲ - سيلك : ظروف گلی منقوش ازگورستان ب ۷۸ - ۳۳ - سيلك : ظرف گلی منقوش ازگورستان ب ۳۴ - شهر کيشيم در شمال غربی ايران ، از يك لوحه برجسته آشوری ۸۱ - ۳۵ - شهر و معبد مصيصر در شمال غربی ايران ، از روی يك نقش برجسته آشوری ۹۱ - ۳۶ - لرستان : شمير آهنی ۱۰۱ - ۳۷ - لرستان : قبضه خنجر مفرغی ۱۰۲ - ۳۸ - لرستان : کلنگ مفرغی ۱۰۲ - ۳۹ - لرستان : سنجاقهای مفرغی ۱۰۴ - ۴۰ - لرستان : سيتولهای مفرغی ۱۱۱ - ۴۱ - گنجينه سقر : دوری سيمين ۴۲ - گنجينه سقر : کتيبه هير و گليش روی بشقاب سيمين ۱۱۳ - ۴۳ - گنجينه سقر : گريند زرین ۱۱۵ - ۴۴ - يك مادی ، از روی نقش برجسته آشوری ۱۲۱ - ۴۵ - همدان : شير سنگی ۱۲۲ - ۴۶ - دکان داود : قبر صخره‌ی نزديک سرپل ۴۷ - قبر صخره‌ی فخرنگا در جنوب درياچه اورميه ۱۲۳	۱ - نقشه برآمدگی‌های نجد ايران مقابل صفحه ۱ ۲ - مقطع نجد ايران بين خليج فارس و دریای خزر ۳ - مقطع نجد ايران بين بغداد و دریای خزر ۴ - سيلك : ظروف سفالين منقوش ، از طراز اول ۵ - سيلك : استعمال هاون و دسته آن برای بزك ۶ - سيلك : نخستين آجر پخته ۷ - سيلك : طرح تریينات با صور جانوران ۸ - شوش : اسب پرزروالکی که روی استخوان کنده شده ۹ - سيلك : خمره ، از طراز سوم ۱۰ - شوش : جام ، از سبك اول ۱۱ - تخت جشيد : جام سفالين منقوش ۱۲ - تپه حصار : گيلاس منقوش ۱۳ - ظروف منقوش سيلك و شوش ۱۴ - سيلك : نقوش مهرها ۱۵ - نقشه ايران قبل از تاريخ مقابل صفحه ۲۹ ۱۶ - خط عيلامی مقدم ۱۷ - سيلك : قبرهای متعلق به عهد خط عيلامی مقدم ۱۸ - سيلك : لوحه عيلامی مقدم ۱۹ - سيلك : مهرهای استوانه‌ی متعلق به عهد لوحه‌های عيلامی مقدم ۲۰ - نقشه باستانشناسی آسیای غربی مقابل صفحه ۴۱ ۲۱ - سئل هورين شيخ خان ۲۲ - نقش برجسته انوبامنی ، پادشاه لولوبيان ۲۳ - شوش : ظرف سفالين ، از سبك دوم ۲۴ - گيان : ظرف سفالين ، از طراز چهارم ۲۵ - گيان : ظروف سه پایه ، از سطح سوم ۲۶ - گيان : ظرف گلی ، از سطح دوم ۲۷ - ۲۸ - ۲۹ - ۳۰ - ۳۱ - ۳۲ - ۳۳ - ۳۴ - ۳۵ - ۳۶ - ۳۷ - ۳۸ - ۳۹ - ۴۰ - ۴۱ - ۴۲ - ۴۳ - ۴۴ - ۴۵ - ۴۶ - ۴۷ - ۴۸ - ۴۹ - ۵۰ - ۵۱ - ۵۲ - ۵۳ - ۵۴ - ۵۵ - ۵۶ - ۵۷ - ۵۸ - ۵۹

- ۴۲۵ - آشور : کاخ پارسی
- ۴۲۶ - هتره : کاخ پارسی
- ۴۲۸ - هتره : طرح معبد
- ۴۲۸ - تکبلا : طرح معبد پارسی
- ۴۳۵ - شوش : ظروف سفالین عهد پارسی
- ۴۴۹ - نقشه شاهنشاهی ساسانی مقابل صفحه ۴۴۹
- ۴۵۱ - بیشاپور : فتح شاپور اول
- ۴۸۵ - نقشه شهر بیشاپور
- ۴۸۷ - طاق گره
- ۴۸۷ - خط پهلوی ساسانی
- ۴۸۸ - کاخ فیروزآباد
- ۴۸۸ - کاخ فیروزآباد، از مقابل (بازگردانده به حالت اول)
- ۴۸۹ - استخر : دیوارگرد شهر ، ازخشت خام
- ۴۹۰ - بیشاپور : نقشه آتشگاه
- ۴۹۱ - فیروزآباد : برج دارای آتشگاه
- ۴۹۲ - فیروزآباد : تزیین گچ اندود قصر
- ۴۹۶ - طاقستان : جزئیات يك سرستون به شکل برجسته
- ۴۹۷ - بیستون : سرستون های يك ساختمان ازبین رفته
- ۴۹۸ - طاقستان : نقش برجسته، معرفی شکارشاهی
- ۴۹۹ - بیشاپور : ستودان سنگی حجاری شده
- ۱۰۰ - بیشاپور : ستودان سنگی حجاری شده (بتفصیل)
- ۴۹۹ - تصویر شاهان درصنعت زرگری ساسانی
- ۴۰۰ - جام سیمین ساسانی
- ۴۰۱ - نشان روی سنگ شفاف جام زرین ، گنجینه سزندی - کتابخانه ملی پاریس
- ۴۰۱ - نقش برجسته «نقش رستم» : اردشیر برابر اهورمزدا
- ۴۰۳ - کلیسای بیک (اندو) : پرستش مغان، هنردینی فرانسه در قرن دوازدهم مسیحی
- ۴۰۴ - کوزه زرین متعلق به گنجینه منسوب به ایلام ۴۰۵
- ۴۰۷ - نقش مرگری کوزه ای زرین متعلق به گنجینه منسوب به اتیلا
- ۴۰۸ - گچ بری بودایی مولک اوئی (ترکستان چین)
- ۴۰۶
- ۴۸ - لوحه زرین اریارمه : خط میخی پاریس باستان
- ۴۹ - طرح نمبه مجسمه سلیمان
- ۵۰ - قبر صخره ای دا و دختر ، درفارس
- ۵۱ - پاسارگاد : سربك شیرسنگی
- ۵۲ - خرابه های پاسارگاد
- ۵۳ - پاسارگاد : آتشگاه
- ۵۴ - نقشه ایالات شاهنشاهی هخامنشی در زمان داریوش مقابل صفحه ۱۵۷
- ۵۵ - نقش رستم : نقایر سنگی پادشاهان هخامنشی و آتشگاه
- ۵۶ - شوش : قبر عهد هخامنشی
- ۵۷ - شوش : زینت آلات زرین درمقبره عهد هخامنشی
- ۵۸ - شوش : بشقاب سیمین از مقبره عهد هخامنشی
- ۵۹ - تصویر اهورمزدا ، خدا
- ۶۰ - شوش : گاونر بالدار از آجرمینایی
- ۶۱ - سطحه تخت جمشید
- ۶۲ - ستونهای تخت جمشید
- ۶۳ - تخت جمشید : سرستون به شکل سرانان
- ۶۴ - تخت جمشید : گاونر بالدار در دروازه خشیارشا
- ۶۵ - سطحه تخت جمشید
- ۶۶ - تخت جمشید : لوحه تزیینی مفرغی
- ۶۷ - تخت جمشید : پایندان مفرغی
- ۶۸ - تخت جمشید : بشقاب از سنگ حجاری شده
- ۶۹ - مهر استوانه ای داریوش
- ۷۰ - نقش برجسته تخت جمشید : ششیر يك صاحب منصب هندی
- ۷۱ - تخت جمشید : تیر جنگی و دهنه مفرغی
- ۷۲ - تخت جمشید : ظروف سفالین عهد هخامنشی
- ۷۳ - استخر : سرستون سنگی
- ۷۴ - طرح معبد کنگاور
- ۷۵ - خرابه های معبد کنگاور
- ۷۶ - ستونهای معبد کره
- ۷۷ - نقشه شاهنشاهی پارت مقابل صفحه ۲۸۹
- ۷۸ - خط پهلوی اشکانی
- ۷۹ - دورا - اروپوس : يك تن زره پوشیده پارسی ۳۱۴

تصاویر

- شماره‌های سمت چپ نماینده صفحاتی است که در آنها به تصاویر زیر اشاره شده است :
- صفحه ۴۶۵ ۱ - ابزارهای سنگی ازغار «تنگ‌بیده»
۲ - سیلک ، دست استخوانی حکاکی شده برای سنگ چخماق
۳ - سیلک ، قبر ، از طراز اول
۴ - ری ، ظرف قرمز سفالین
صفحه ۴۶۶ ۵ - تپه حصار ، ظرف سیاه
۶ - سیلک ، قبری از گورستان ب
۷ - ستل نرم سین
۸ - لرستان ، تیر مفرغی
صفحه ۴۶۷ ۹ - لرستان ، تیر مفرغی
۱۰ - لرستان ، آتشیهای مفرغی مالبندگردونه
۱۱ و ۱۲ - لرستان ، قطعاتی از یسراقاسب
۱۳ - لرستان ، زنگ دهنده مفرغی
صفحه ۴۶۸ ۱۴ - لرستان ، سنجاقهای مفرغی
۱۵ - لرستان ، بزکوهی مفرغی
۱۶ - لرستان ، مجسمه کوچک مفرغی
۱۷ - گنجینه سقر ، ته غلاف طلا
صفحه ۴۶۹ ۱۸ - مجسمه مفرغی ملکه نابیر - اسر
۱۹ - لرستان ، آئینه مفرغی
۲۰ - گنجینه سقر ، لوحه طلا
۲۱ - لرستان ، دهنه مفرغی
صفحه ۴۷۰ ۲۲ و ۲۳ - همدان (۴) ، طلای کارشده
۲۴ - لرستان ، سی - نذری مفرغی
۲۵ و ۲۶ - گنجینه سمر ، سروصله زرین‌آفاده

۱۰۵	صفحه ۴۷۱ ۲۷ - لرستان ، ظرف مفرغی
۱۰۳ و ۱۰۴ و ۳۳۰	صفحه ۴۷۲ ۲۸ - لرستان ، سنجاقهای نذری
۱۱۳ و ۱۱۴	۲۹ - گنجینه سقر ، لوحه طلا از يك كمر بند
۱۹۶	صفحه ۴۷۳ ۳۰ - آویز زر
۱۱۴	۳۱ - دستبند زرین
۱۱۴	۳۲ - سبب زرین (موزه تهران)
۱۱۶	صفحه ۴۷۴ ۳۳ - کلاردشت ، جام زر (موزه تهران)
۱۱۶	۳۴ - آذربایجان ، جام بشکل سر حیوان از گل بخته (موزه تهران)
۱۲۸	صفحه ۴۷۵ ۳۵ - سطحه مسجد سلیمان
۱۸۹ و ۱۵۵	۳۶ - تخت جمشید ، پلکان ایادانه
۱۴۴	۳۷ - تخت جمشید ، منظره هوایی
۱۴۴	صفحه ۴۷۶ ۳۸ - پاسارگاد ، فروهر بالدار
۱۴۲	۳۹ - بیستون ، داریوش کبیر
۱۴۲	۴۰ - پاسارگاد ، آرامگاه کوروش
۱۹۹ و ۱۹۱	۴۱ - بیستون ، نقش برجسته داریوش
۱۷۵	۴۲ - تخت جمشید ، داریوش هنگام بار دادن
۱۸۴	صفحه ۴۷۷ ۴۳ - نقش رستم ، آتشگاه
۱۸۹	۴۴ - شوش ، منظره هوایی
۱۹۳	صفحه ۴۷۸ ۴۵ - تخت جمشید ، سگ از مرمر سیاه
۱۹۵	۴۶ - تخت جمشید ، مجسمه یونانی از مرمر (موزه تهران)
۱۹۱	۴۷ - تخت جمشید ، سر یک امیر از خمیر سنگ لاجورد (موزه تهران)
۱۹۱	۴۸ - تخت جمشید ، نقش برجسته از تالار صد ستون
۱۹۶	صفحه ۴۷۹ ۴۹ - نقش دال شیر در کاشی مینا
۱۹۶	۵۰ - تخت جمشید ، لوحه طلا
۱۹۶	صفحه ۴۸۰ ۵۱ - تاج گل زرین
۱۹۶	۵۲ - یکی از سرستون های کاخ هخامنشی
۱۹۷	۵۳ - ظرف مفرغی هخامنشی
۱۵۵	۵۴ - دستبند زرین
۱۸۹ و ۱۹۶	صفحه ۴۸۱ ۵۵ - نقش کماندازان در کاشی مینا
۱۹۶	۵۶ - تخت جمشید ، باج آوران سوریه
۱۸۲ و ۱۹۸ و ۲۰۱ و ۲۲۴	صفحه ۴۸۲ ۵۷ - همدان (؟) ، دسته مزین زرین برای منگ فان
۲۴۰	۵۸ - مگروکات هخامنشی والواح عیلامی (موزه تهران)
۳۳۲	صفحه ۴۸۳ ۵۹ - پمپئی ، موزائیک جنگ داریوش و اسکندر در ایوس
۲۷۶	۶۰ و ۶۱ - تخت جمشید ، نقش برجسته بر سردر معبدی دوزیر سلطه
۲۷۶	۶۲ - دینور (؟) : سر سیلنوس Silenus
۳۳۰	۶۳ - دینور (؟) : سر یک ساتراپ Satrap
۲۷۵	صفحه ۴۸۴ ۶۴ - شمی ، مجسمه مفرغی
	۶۵ - نیاوند ، مجسمه های کوچک مفرغی از معبد یونانی

۳۳۰	صفحه ۴۸۵ ۶۶ - شمی ، مجسمه كوچك مفرغی
۳۳۰	۷۶ - شمی ، سريك امير از مرمر
۳۲۲	صفحه ۴۸۶ ۶۸ و ۶۹ - شوش ، قبر پارتی (قبر انفرادی)
۳۲۲	۷۰ - شوش ، قبر پارتی (گورستان عمومی)
۳۳۰ و ۲۷۵	صفحه ۴۸۷ ۷۱ - شمی ، سرمفرغی آتیبوخوس چهارم (?)
۲۷۶	۷۲ - بدنه مجسمه مرمر یونانی
۳۳۱	صفحه ۴۸۸ ۷۳ - شوش ، سمرمکه موزا v. ush (?) از مرمر
۳۳۱	۷۴ - شوش ، سمرمرد از سنگ آهك
۳۳۱	۷۵ - همدان ، سمرمرد از سنگ آهك
۳۳۳	صفحه ۴۸۹ ۷۶ - بيكر بلاش سوم (?)
۳۳۲	۷۷ - بيتون ، نقش برجسته پارتی
۳۳۲	۷۸ - شوش ، نقش برجسته اردوان پنجم (موزه تهران)
۳۳۲	صفحه ۴۹۰ ۷۹ - تمك سرك ، نقش برجسته پارتی
۳۳۲	۸۰ - نقش برجسته مهرداد دوم و گودرز دوم
۳۳۵	صفحه ۴۹۱ ۸۱ - سوار پارتی از گل پخته
۳۳۲	۸۲ - تمك سرك ، نقش برجسته پارتی
۳۳۴	صفحه ۴۹۲ ۸۳ - مجمر مفرغی
۳۳۵	مجسمه های كوچك پارتی از استخوان كنده کاری شده (موزه تهران)
۳۳۶	صفحه ۴۹۳ ۸۵ - شوش ، نشان از گل پخته
۳۱۷	۸۶ - مكوكات شاهنشاهی پارتی
۳۸۹	صفحه ۴۹۴ ۸۷ - تيفنون ، كاخ ساسانی
۳۹۱	۸۸ - بيشاپور ، تالار بزرگ كاخ ساسانی
۳۸۹	۸۹ - بيشاپور ، كاخ ساسانی - شاه نشين با گچ بری و تزیینات آن
۳۹۹	صفحه ۴۹۵ ۹۰ - دوری سيمين مطلا - پادشاه ساسانی در حال شكار
۴۰۰	۹۱ - بطری سيمين مطلا (موزه تهران)
۴۰۱	۹۲ - ساغر سنگی بلورين
۴۰۳	صفحه ۴۹۶ ۹۳ - پارچه عهد بعد از ساسانی
۴۰۱	۹۴ - دوری سنگی بلورين
۳۹۲	صفحه ۴۹۷ ۹۵ و ۹۶ - موزائيك های كاخ ساسانی
	صفحه ۴۹۸ ۹۷ - بيشاپور ، جایگاه نذور با دوستون
۳۹۰ و ۳۸۷	۹۸ - بيشاپور ، آتشگاه
۳۹۵	صفحه ۴۹۹ ۹۹ - نقش رستم ، اعطای منصب اردشیر اول
۳۹۵	۱۰۰ - بيشاپور ، فتح شاپور اول
۴۰۲	صفحه ۵۰۰ ۱۰۱ - شوش ، مهر ساسانی
۴۰۸	۱۰۲ - مكوكات شاهنشاهی ساسانی

دیباچه مؤلف بر متن فرانسوی

یافتن نیکو است:
جستن نیکوتر است
ادوارد هرियो ۱

در این کتاب که هدف آن شرح باستان‌شناسی و تاریخ و تمدن ایرانی است ، از لحاظ جغرافیایی ، از حدود غربی نجد ایران - جز به ندرت - بحث نخواهد شد . در نظر جغرافی‌دانان ، نجد مذکور در مشرق به کوههایی که سند را احاطه کرده‌اند پایان می‌یابد ، اما این بخش شرقی همیشه جزو شاهنشاهی یارس نبوده است . بدین وجه ، خواننده در این کتاب از گذشته‌ها و پارسیان ، مخصوصاً قوم اخیر ، که نخستین شاهنشاهی جهانی را تشکیل دادند و معرف مهم‌ترین قسمت این شعبه از ملل آریایی - یعنی ایرانیان - بودند ، آگاه خواهد شد . در عهد باستان ، محوطه‌ای که اقوام ایرانی‌الاصل - یعنی آنان که جزوی از قسمت شرقی خانواده بزرگ هند و اروپایی بودند - در آن سکونت داشتند ، بسیار پهناور بود . ایرانیان از شط فرات تا آسیای غربی و مرکزی و حتی سرحدات چین ، و از روسیه جنوبی تا معب شط سند را اشغال کردند . پارسیان و مادها ، سگزیان و سمرتها ، خوارزمیان ، سغدیان و بلخیان ، کوشانیان و سکاویان ، هفتالیان و ساکنان واحه‌های ترکستان چین ، اقوام ایرانی بودند که در اعصار مختلف ، ممالک خود را تشکیل دادند ، تمدنهایی برای خود به وجود آوردند و هنر خویش را طرح ریخته پرورش دادند . این اقوام ایرانی ، که بخشی از آنان خانه نشین و بخش دیگر

بدوی و متحرك بودند ، جهان قدیم را سه قسمت کردند ؛ خود آنان مرکز را اشغال نمودند و بدین وسیله مغرب - یعنی تمدنهای سامی و یونانی و رومی - را از شرق اقصی یعنی چین و هند جدا ساختند . بنابراین به سهولت میتوان به اهمیت وظیفه میانجی گری که اقوام ایرانی در تماس و نزدیکی بین فرهنگهای غربی و شرقی و همچنین در توسعه تمدن جهانی داشتند ، پی برد .

صفحات آینده شامل تاریخ گذشته ایران (به معنی اخص) است ، یعنی تاریخ قوم پارس که وظیفه عمده را در حیات اقوام ایرانی ایفا کرده است . تتبعات باستان شناسی که در جریانست ، قطعاً روزی موجب خواهد شد تاریخ اقوام ایرانی دیگر که قسمتی از «ایران خارجی» را (به قول يك خاورشناس معروف) تشکیل میدادند ، تألیف شود .
شوش - ر. گ.

دیباچه و دیوان بر کتاب حاضر

از اینکه این بنگاه تصمیم گرفت کتاب «ایران» مرا به زبان فارسی ترجمه کند ، نمیتوانم خشنودی خود را پنهان دارم ؛ ولی آنگاه که شنیدم دوست بسیار فاضلم ، دکتر معین استاد دانشگاه ، ترجمه کتابی را که معرف ثمره ربع قرن تحقیقات من در سرزمین ایران میباشد ، به عهده گرفته است ، بهیچوجه شایبه خود پسندی ، این خشنودی را مشوب نکرد .

هیچ فرد ایرانی ، چه فارغ التحصیل دانشگاه و چه دهقان ساده - که اشعار فردوسی جاویدان را شنیده - نیست که از تاریخ افتخار آمیز خود بی خبر باشد . بهر حال ، من بدانان نمی اندیشم . مسرت من آنگاه کامل و منظور من آن زمان بر آورده خواهد شد که این کتاب در دست طبقه جوان ایرانی ، که مایه امیدواری هستند و چشم آینده مملکت بدانان روشن است ، بیفتد . امید است جوانان درباره گذشته میهن خود بیندیشند ، و قلب آنان از غرور خدعات نیاکان خود بیالند ، ولی در عین حال بخواهند که ایران در میان اقوام جهان همان وظیفه ای را که پیشتر ایفا میکرد است ، انجام دهد .

اقوام قدیم که به اوج قدرت رسیدند بسیارند ، اما از غالب آنان ، بجز خاطره ای - آنهم گاهی مبهم - که بیل و کلنگ باستان شناسان میکوشد آنرا احیا کند ، چه باقی مانده است ؟ تنها ایران ، بی اعتنا به قرنهای هزاره ها ، مانند صخره ای صما برپاست .

امیدوارم که خواندن صفحات تاریخ گذشته این کشور در جوانان حس میهن پرستی را برانگیزد ، اما نه میهن پرستی تعصب آمیز ، بلکه میهن پرستی توأم با سعه صدر ، بلندی همت و انعطاف ، چنانکه آنرا در نوشته هایی که از داریوش بزرگ بجای مانده ،

میتوان دریافت . همچنین آرزو مندم آنان آثار و ابنیه تاریخی را - که شواهد گذشته هستند - دوست بدارند و از این میراث خویش دفاع کنند .

که میداند ؟ شاید این کتاب بتواند استعداد های نهفته را برانگیزد و نلی جدید از باستان شناسان ایرانی بدید آورد که موجب سرفرازی باستان شناسان گذشته و حال باشند . اینان بلاشك خارجی هستند ، اما همواره مورد محبت و مهمان نوازی ایرانیان - که هیچ ملتی در این باب نمیتواند بایشان داعیه برابری داشته باشد - بوده اند .

تهران - ر. ک.

دییچوٲه عقر جرم

روزی دوست فاضل ، آقای دکتر یارشاطر ، صورت کتابهایی را که بنگاه ترجمه و نشر کتاب در نظر داشت ترجمه کند ، به نگارنده دادند تا یکی را برای ترجمه به زبان پارسی برگزیند . در آن صورت نام چند کتاب در موضوعهای زبان شناسی ، تاریخی ، جغرافیایی و غیره مندرج بود . نگارنده از میان آنها کتاب حاضر را به چند جهت انتخاب کرد .

دربارهٴ تاریخ ایران پیش از اسلام تنها کتاب نسبتاً مستند به زبان پارسی «ایران باستانی» تألیف مرحوم مشیرالدوله پیرنیا است که در سال ۱۳۰۶ در تهران چاپ و منتشر شده است ، و بعدها مؤلف همانرا با مراجعه به مدارک بسیار با تفصیل بیشتر در چهارمجله تدوین و سه مجلهٴ آنرا در سالهای ۱۳۱۱-۱۳۱۳ به نام «ایران باستان» در تهران منتشر کرده . دورهٴ ممتع این کتاب در پایان دوران اشکانی (مجله سوم) متوقف شده و یادداشت‌های آن مرحوم دربارهٴ دورهٴ ساسانیان به طبع نرسیده است ، هر چند شاید کتاب «ایران در زمان ساسانیان» تألیف کریستن و ترجمهٴ مرحوم رشید یاسمی (با تجدید نظر آقای منوچهر امیرمکری ، تهران ۱۳۳۲) بتواند این نقیصه را جبران کند .

از تألیف «ایران باستانی» مدت سی سال و از تألیف دورهٴ «ایران باستان» ربع قرن میگذرد ، و در این مدت حفاریهای باستان شناسان و تحقیقات محققان ، روشناییهای بسیار بر تاریخ گذشتهٴ ایران افکنده است . از سوی دیگر سه مجلهٴ «ایران باستان» بالغ بر ۲۷۲۳ صفحه است که برای خوانندهٴ عادی قرائت همهٴ آنها خسته کننده است . کتاب حاضر میتواند این نقایص را جبران کند .

۱- استاد سعید نفیسی نیز مشغول تألیف دورهٴ «تاریخ تمدن ایران ساسانی» هستند ، و جلد اول آن جزو انتشارات دانشگاه تهران ، شمارهٴ ۱۴۶ ، تهران ۱۳۳۱ منتشر شده است

مؤلف کتاب حاضر آقای دکتر گیرشمن^۱ باستان‌شناس فرانسوی است. وی در ۱۸۹۵ م. متولد شد و در دانشگاه سرین^۲، مدرسه تحصیلات عالی^۳ و مدرسه لوور^۴ به تحصیل اشتغال ورزید. در ۱۹۳۰ م. همراه هیأت باستان‌شناسان فرانسوی در «تلو» واقع در عراق به حفريات پرداخت. در سالهای بعد به ریاست هیأتی مأمور ایران شد و در گیان، لرستان، اسدآباد و سیلک^۵ مشغول حفريات گردید. در ۱۹۳۵ در شهر شاپور - شهر ساسانی که در قرن سوم م. بنا شده - به کار پرداخت و در ۱۹۳۶ بانخستین هیأت باستان‌شناسی مأمور افغانستان همکاری کرد. در ۱۹۴۱ به سمت ریاست هیأت باستان‌شناسان فرانسوی در افغانستان منصوب شد، و پس از جنگ، از طرف حکومت فرانسه مأمور همکاری با هیأت فرانسوی که به ایران اعزام شدند، گردید. در ۱۹۴۹ با کاروانی در کوههای بختیاری سفر کرد، و در آن ضمن، نخستین بار در ایران، گورستانی را در موضعی کشف کرد که در عهد حجر متأخر مسکون بود. وی اینک سالهاست که ریاست هیأت باستان‌شناسان فرانسوی مأمور حفريات شوش را داراست.

دکتر گیرشمن عضو عده‌ای از انجمنهای علمی فرانسه و خارجه میباشد و مکرر از طرف «فرهنگستان کتیبه‌ها و ادبیات»^۶ مورد تقدیر قرار گرفته است و آثار متعدد در باب باستان‌شناسی، تاریخ، کتیبه‌ها و مسکوکات ایران و افغانستان انتشار داده که اهم آنها از این قرار است:

۱ - حفريات تپه گیان نزدیک نهاوند، با همراهی دکتر کنتنو^۷، لوور، سلسله باستان‌شناسی، ج ۳، پاریس، گنتر^۸، ۱۹۳۵.

۲ - حفريات سیلک^۵، ج ۱، لوور، سلسله باستان‌شناسی، ج ۴، پاریس، گنتر، ۱۹۳۸ (این کتاب از طرف فرهنگستان کتیبه‌ها و ادبیات پاریس تقدیر شده است).

۳ - حفريات سیلک، ج ۲، لوور، سلسله باستان‌شناسی، ج ۵، پاریس، گنتر، ۱۹۳۹

۴ - بگرام^۹، تتبعات باستان‌شناسی و تاریخی در باب کوشان - خاطرات هیأت باستان‌شناسی فرانسوی در افغانستان، ج ۱۲، انستیتوی فرانسوی باستان‌شناسی شرقی، قاهره، ۱۹۴۶

۵ - هونهای هفتالی - خاطرات هیأت باستان‌شناسی فرانسوی در افغانستان، ج ۱۳، انستیتوی فرانسوی باستان‌شناسی شرقی، قاهره، ۱۹۴۸ (این کتاب نیز از طرف فرهنگستان کتیبه‌ها و ادبیات تقدیر شده است).

۶ - ایران، از مبادی آن تا ظهور اسلام، پاریس ۱۹۵۱^{۱۰}. کتاب حاضر ترجمه

۱ - D. R. Ghirshman
 ۲ - Sorbonne
 ۳ - Académie des Inscriptions et Belles Lettres
 ۴ - Ecole du Louvre
 ۵ - Siolk
 ۶ - Dr. G. Contenau
 ۷ - Bégram
 ۸ - Geuthner
 ۹ - Bégram
 ۱۰ - L'Iran, des Origines à l'Islam Payot Paris, 1951

همین کتاب است .

نگارنده سالیان دراز است که با آقای دکتر گیرشمن آشنایی و دوستی دارد ، و همواره در ملاقاتهایی که دست داده ، از اطلاعات وسیع ایشان در زمینه باستان‌شناسی و تاریخ استفاده کرده ، و این خود دلیلی دیگر برای ترجیح کتاب حاضر بر کتب دیگر بوده است . مؤلف در این کتاب کوشیده است که گذشته ایران را از حدود

متن فرانسوی

پانزده هزار سال قبل از مسیح تا حمله عرب شرح دهد . وی

کتاب حاضر

دست خواننده را میگیرد و به درون غارها ، اعماق طبقات

زیرزمینی ، بالای تپه‌ها و پشته‌ها میرسد ، فرهنگ و تمدن اقوام و ملل - ایرانی و غیر ایرانی را بدو نشان میدهد . از سادگی نخستین جوامع بشری شروع میکند و تا دوران تجمل شاهانه اقوام را در اوج قدرت آنان ، پرده بدرده از نظر خواننده میگذراند . مؤلف شالوده کار خود را بر شش موضوع گذاشته است : ماقبل تاریخ ، ورود ایرانیان ، شرق ضد غرب ، غرب ضد شرق و عکس‌العمل مشرق ، توسعه تمدن ایرانی ، نتیجه - وی در زمینه کار خود از اقوام و خاندانهای آریایی : سکاییان ، مادها ، پارسیان ، پارتیان ، ساسانیان ، کوشانیان و هندوان بحث میکند ؛ و در حاشیه تصنیف خویش از اقوام و ملل غیر آریایی : سومریان ، اکدیان ، بابلیان ، آشوریان ، عیلامیان ، یهودیان ، یونانیان ، رومیان و چینیان در عرض اقوام نخستین سخن میراند ، مع هذا هدف اصلی او اقوام آریایی ایرانی است و بالاخص - چنانکه در دیباجه خود بر متن فرانسوی یادآوری کرده - قوم پارس است . استاد مالوان ، این کتاب را «تلویزون عهد باستان» نامیده و گوید که این کتاب نقاشان ظروف سفالین با کون در عهد ماقبل تاریخ ، ورود نخستین سواران آریایی به نجد ایران ، کاخهای تخت جمشید ، داریوش سوم در حال فرار از برابر اسکندر ، شکست امپراتور روم از شاهنشاه ساسانی و مناظر بسیار دیگر را یکی بعد از دیگری از نظر خواننده میگذراند . نویسنده همان گونه که پیروزیهای ملتها را با علل آنها شرح میدهد ، شکستهای آنان را هم با سببهای آنها بیان میکند .

مزیت دیگر کتاب حاضر آنست که تنها به ذکر پادشاهان و جنگهای آنان قناعت نورزیده است ، بلکه در هر مبحث از : ادیان ، هنرها ، ادبیات و علوم ، زندگانی سیاسی و اقتصادی و اجتماعی بحث میکند . خواننده از اصول آیین‌های زرتشتی ، میخی ، مانوی و مزدکی آگاهی می‌یابد . انواع هنرها از ظروف سفالین ، ابزارهای ضروری زندگی و لوازم آرایش گرفته تا نقاشی ، مجسمه‌سازی و معماری در طی قرون مورد بحث قرار میگیرد . مؤلف جای جای از ظهور انواع خطوط و ترویج علوم گفتگو میکند . زندگانی طبقات اجتماعی در هر دوره و روابط کارگر با کارفرما و طبقه سوم با طبقه اول همواره از

نظر خواننده میگذرد. وضع کشاورزی و بازرگانی در هر عهد تشریح و نشان داده میشود که ایران در همه اعصار واسطه تجارت و ترانزیت شرق و غرب بوده است. پیوسته شرق با غرب، ایران با یونان یا روم - جانشین یونان -، مقایسه و وجوه اشتراك و افتراق آنها بیان میشود.

حسن دیگر این کتاب آنست که بیش از تواریخ دیگر که در باب دوره پیش از اسلام ایران نگاشته شده، اطلاعات باستان‌شناسی همجا با تتبعات تاریخی قرین یکدیگر نقل شده است.

دیگر از مزایای این کتاب، تصاویر و نقوش و نقشه‌هایی است که مطالب کتاب را زباندار و جاندار معرفی میکند.

موضوع دیگر که باید یادآور شد حس احترام و اعجابی است که دکتر گیرشمن همجا در طی کتاب خود نسبت به استعداد و نبوغ قوم ایرانی نشان میدهد، بدون آنکه از ذکر نقاط ضعف وی خودداری کند.

تأثیر ایران و ایرانی در کشورهای دیگر، و اقوام شرق و غرب و تأثیر ایرانیان از آنها در تضعیف کتاب بخوبی آشکار است.

مؤلف سجایای عالی و مزایای ایرانی را برمی‌شمارد، و به جای خود از انتقاد نیز باز نمی‌ایستد، بدیهی است جای جای مطالبی پیش می‌آید که شاید برای خواننده ایرانی خوشایند نباشد، در برخی از این موارد اختلافی آشکار بین مؤلف و بعضی محققان دیگر وجوه دارد و مترجم کتاب حاضر در حواشی نکات لازم را تذکر داده است، و برخی دیگر حقایق تاریخی است که مورخ را در بازگفتن آنها خرجی نیست.

نتیجه‌ای که مؤلف در پایان کتاب آورده خلاصه‌ایست از تاریخ چهار هزار ساله نجد ایران و نشیب و فراز و ترقی و انحطاط اقوام ایرانی، و در عین حال فلسفه تاریخ ایران پیش از اسلام است.

با این همه، مؤلف سرگذشت نجد ایران را در مدتی متجاوز از بیست هزار سال در کتابی کم حجم گنجانیده است^۱.

پیش از ترجمه کتاب حاضر، در محافل اهل فن گفتگوی این کتاب به میان آمده بود، و آقای دکتر یارشاطر مقالدهای در مجله سخن، سال ششم، شماره هشتم (ص ۷۵۳-۷۵۷) و مجله دانشکده ادبیات تهران، سال سوم، شماره اول (ص ۷۳-۷۹) انتشار دادند و مزایای این کتاب را بر شمردند، و ضمناً ایرادی چند بر آن وارد دانستند. این ایرادات بر دو بخش بود، قسمتی متوجه ترجمه انگلیسی بود و مؤلف در آنها دخالتی نداشت، و بخش دیگر تاسمحات یا نظرات خاص مؤلف بود. مترجم کتاب حاضر آنها را در حواشی یاد کرده است.

۱- متن فرانسوی دارای ۳۲۶ صفحه به قطع ۱۲ × ۲۲ سانجیتر است.

استاد مالوان گوید: «هیچ فردی نمیتواند امیدوار یا مدعی باشد که رأی نهایی و موثوق را در باب مسایل پیچیدهای که در طی کتاب حاضر پیش میآید، صادر کند، ولی هیچکس بیش از مؤلف این کتاب صلاحیت ندارد که آراء خود را بایبانی سهل اظهار کند و گاهی مباحث مشکلتر و مورد مجادله را متروک گذارد.»

کتاب «ایران» گیرشمن توسط مارگارت مونر انکین^۲ دانشیار باستان‌شناسی خاور نزدیک در دانشگاه کمبریج (انگلستان) به انگلیسی ترجمه شده، و دیانا کیرک‌براید^۳ در آن تجدید نظر و اصلاحاتی کرده و مالوان^۴ استاد باستان‌شناسی آسیای غربی در دانشگاه لندن - که سمت ناشر کل بخش باستان‌شناسی خاور نزدیک و آسیای غربی را در سلسله کتب پلیکان^۵ نیز داراست - بر آن دیباچه‌ای نوشته است.

در ترجمه انگلیسی تاحدی تلخیص به عمل آمده و جای جای تصرفات و اصلاحاتی در متن شده است و حواشی نیز بر آن افزوده اند.

این ترجمه در ۱۹۵۴ م. در بنگی، سفک^۶ (انگلستان) جزو کتب پنگوین^۷ به طبع رسیده است. استاد مالوان گوید: «ترجمه کتاب ایران تألیف گیرشمن کار آسانی نیست.»

بنگاه ترجمه و نشر کتاب از مترجم کتاب حاضر خواست که متن فرانسوی را به فارسی ترجمه و با ترجمه انگلیسی مقابله و اضافات ترجمه اخیر را نقل کند، وی نیز چنین کرد. در بعضی موارد بین دو متن مزبور اختلافی وجود دارد، نگارنده در این باب نظر مؤلف را استفسار کرد، وی نمایل خود را بد پیروی از متن فرانسوی اظهار داشت، مترجم رأی او را محترم شمرد، و سزاوار نیز همین بود، ولی برای استفاده خوانندگان ایرانی موارد اختلاف هم در حواشی ثبت شد. در برخی از موضوعات اختلافی در مفهوم بین اصل و ترجمه انگلیسی نیست، ولی سبک بیان مطلب اندکی فرق دارد، و گاهی ترجمه انگلیسی به سبک زبان پارسی نزدیکتر هینماید؛ در این موارد محدود، مترجم با در نظر گرفتن متن فرانسوی، از ترجمه انگلیسی پیروی کرد و در عین حال همواره مراعات امانت را نصب العین قرار داد.

در کتاب «ایران» اصطلاحات جدید و نیز لغات معمول در مورد مفاهیم تازه به کار رفته که فقط بین اهل فن متداول است و هنوز در فرهنگها وارد نشده. مترجم در این موارد با مؤلف مذاکره کرد و در نتیجه اصطلاح یا جمله‌ای را فراخور اصل

۱- مقدمه ترجمه انگلیسی کتاب حاضر، ص ۱۷ - ۲ Miss Margaret Munn-Rankin
 ۳- Miss Diana Kirkbride - ۴ Prof. M.E.L. Mallowan - ۵ Pelican
 ۶- Bnngay, Suffolk - ۷ Penguin - ۸- ترجمه انگلیسی، ص ۱۸

انتخاب نمود .

در مورد اسماء خاص (اعلام) ، آنچه در ایران سابقه استعمال داشته همانها را به کار بردیم^۱ و در موارد نامانوس ، تلفظ اروپایی آنها را هم نقل کردیم ، و آنچه که معادل آنها یافته شد ، اصل آنها (یعنی یونانی ، لاتینی ، پارسی باستان و غیره) را گذاشتیم . برای اطلاع از تلفظ صحیح اسماء خاص و معادل اروپایی اصطلاحات ، در حاشیه نخست تلفظ فرانسوی و سپس تلفظ انگلیسی را با علامت اختصاری (ت.ا.) ثبت کردیم؛ اما هر جا نام یا اصطلاحی در هر دو متن یکی بود از تکرار خودداری نمودیم .

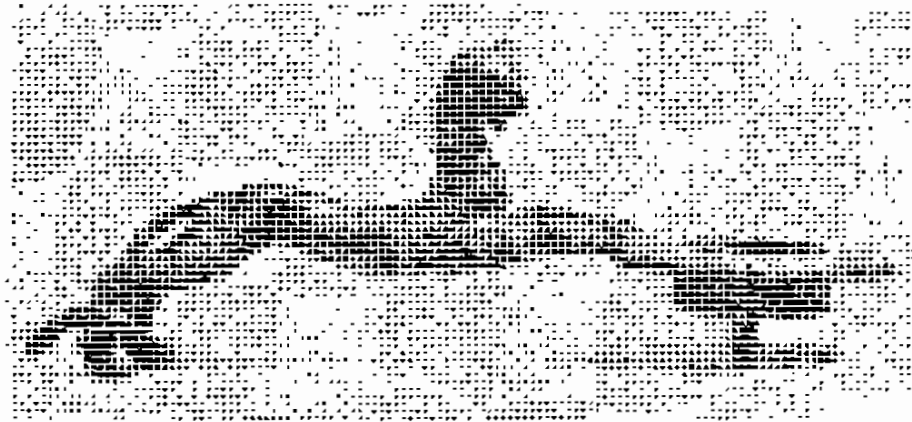
در برخی موارد که محققان معاصر نظرهای دیگری - جز آنچه مؤلف آورده - دارند ، ما آنها را در حاشیه نقل کردیم . مترجم لازم دید که گاه اصطلاح یا اسم خاصی را برای خوانندگان - که شاید بعضی آنان از مطالب مورد بحث آگاهی نداشته باشند - مختصراً در حاشیه شرح دهد .

بنابر آنچه گفته شد ، کتاب حاضر مزایای دو متن فرانسوی و انگلیسی هر دو را داراست ، علاوه بر یادداشت‌هایی که مترجم افزوده است . از سوی دیگر باید تذکر داد که در متن فرانسوی فهرست مآخذ و منابع یاد شده ، ولی در ترجمه انگلیسی دو صفحه آخر به «منابع منتخب» اختصاص داده شده است . چون فهرست اخیر کافی نبود ، نگارنده از مؤلف درخواست کرد فهرستی نسبتاً کامل از منابع تاریخی و باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام تهیه کند که عین آنرا در پایان کتاب افزوده‌ایم ، و البته این فهرست که شامل اسامی کتب و مؤلفان است نیازی به ترجمه ندارد . همچنین در پایان کتاب فهرست موضوعات و فهرست اعلام درج شده است . نکته دیگر آنکه تعداد تصاویری که روی کاغذهای مخصوص طبع شده در ترجمه انگلیسی بیش از متن اصلی است؛ بنگاه ترجمه و نشر کتاب کلینه آنها را از بنگاه ناشر ترجمه انگلیسی خریده و برای کتاب حاضر مورد استفاده قرار داده است .

محمد معین

تهران - دی ماه ۱۳۳۵

۱ - عمین امر موجب ایراد بعضی جوانان گردید ، ولی تصور میکنیم که راه صحیح همین باشد . در مورد بعضی اسماء مانند «آتن» و «اسپارت» (یونان) که کاملاً متداول شده و ائینه و طینه (اسپارطه) متروک گردیده ، در طبع حاضر همان صورت فرانسوی (آتن) و (اسپارت) ثبت گردیده .

مجر مذکور

دیباچه

وضع طبیعی ایران

نجد ایران مثالی است بین دو فرورفتگی: خلیج فارس در جنوب و دریای خزر در شمال (ش ۱) و آن بمنزله پلی بین آسیای مرکزی و آسیای غربی، تشکیل برآمدگی می دهد که جلگه های آسیای داخلی را به نجدهای آسیای صغیر و اروپا متصل می کند .

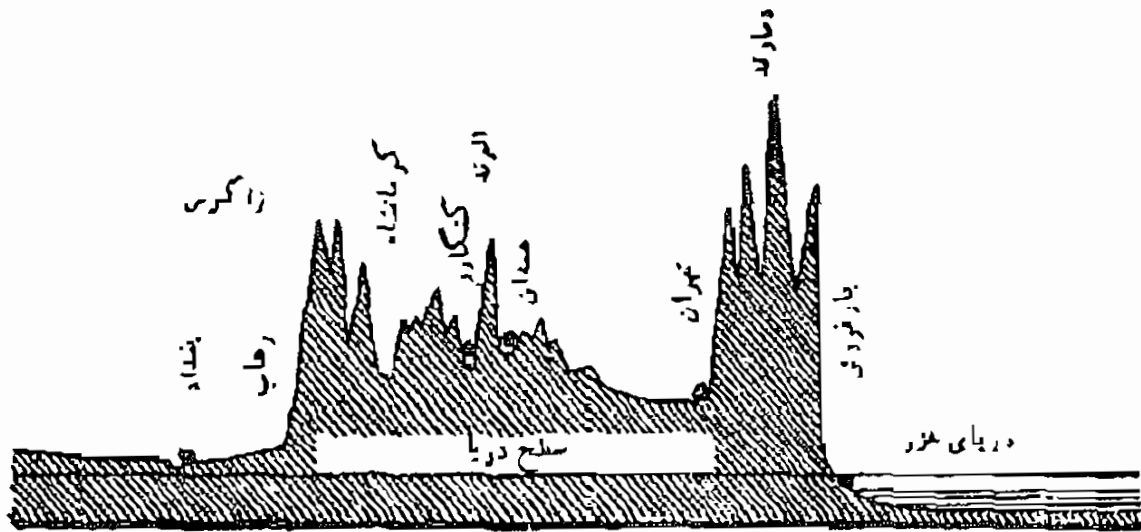
این وضع جغرافیایی وظیفه تاریخی را که فلات مذکور در طی هزاران سال تاریخ بشریت ایفا کرده است توضیح میدهد .

مثلاً مذکور محدود به کوهپایی است که در پیرامون فرورفتگی مرکزی - که امروز ناحیه ای است بی آب و علف و بستر دریایی خشک شده - برآمده اند . کوهپای مغرب یا سلسله زاگرس از شمال غربی به جنوب شرقی ممتد است

۱- Plateau در زبانهای اروپایی بمعنی بلندی بسیار بزرگی بر روی کره زمین است . مترجمان کتب اروپایی در ترجمه این کلمه لغت نازی فلات را - فقط به شباهت لفظی - بکار برده اند . در صورتیکه فلات بمعنی بیابان قفر و بی آب و علف است (اقرب الموارد ، منجی العرب . محیط المحيط) و بجای آن در زبان نژاد و هضبه بکار میرود که دو معنی در فارسی مستعمل نیست . مرحوم اقبال آشتیانی و مرحوم کسروی نیز بر استعمال «فلات» بمعنی مذکور معترض بودند ولی بعضی نویسندگان معاصر این غلط مشهور را پذیرفته اند (م .) ۲- در متن فرانسوی : آسیای مقدم

و متجاوز از ۱۰۰۰۰ کیلومتر طول و ۲۰۰۰ کیلومتر عرض دارد ، ارتفاع این سلسله جبال به ۱۰۰۰۰ تا ۱۷۰۰۰ متر می‌رسد و شامل چینهای متوازی متعدد و دره‌هایی که ۵۰ تا ۱۰۰ کیلومتر طول و ۱۰ تا ۲۰ کیلومتر عرض دارند می‌باشد (ش ۲) . زیرا امراتع واقع در دامنه‌های مرتفع کوه‌های فوق بقایای جنگلهای ابوه سابق - که دارای بلوط ، گردو ، سندیان ، بادام وحشی و پسته بوده - گسترده شده است . یابینتر ، در دره‌های

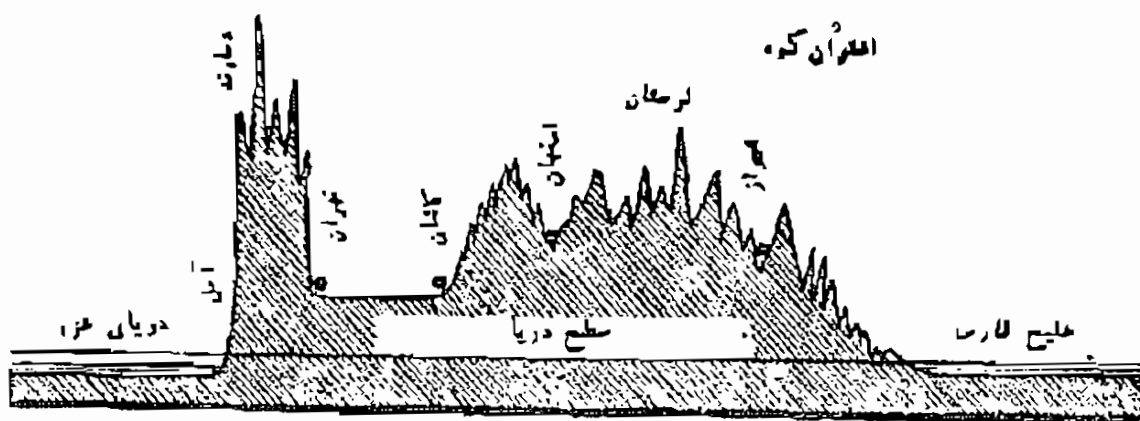
ش ۲ - مقطع نجد ایران بین خلیج فارس و دریای خزر

مرتفع ، مو ، انجیر و انار می‌روید . در این مناطق گندم ، جو ، خشخاش پنبه و تنباکو بسیار کاشته می‌شود . گرمای تابستان در دره‌های پست مردمی را که به تربیت بز ، میش و اسب اشتغال دارند مجبور می‌کند که به مراتع مرتفع صعود نمایند . بدین وجه بخش بزرگی از سکنه به زندگی چادر نشینی که طبیعت و آب و هوا بدانان تحمیل کرده است ادامه می‌دهند . در قسمت مرکزی زاگرس ، برآمدگی تیزی می‌شود که به سوی مغرب می‌رود و داخل دشت بین‌النهرین می‌گردد و پیچی در رود دجله که در این نقطه به فرات نزدیک می‌شود ایجاد می‌کند . برآمدگی مذکور شکل کاردی را

۱ - ۶۲۰ میل طول ، ۱۲۰ میل عرض ، از ۳۲۸۰ تا ۵۵۷۰ فوت ارتفاع (ت . ا .)
 ۲ - ۳۰ تا ۶۰ میل طول ، ۱۲ تا ۶۰ میل عرض (ت . ا .)

دارد که گویی دشت را از بالا تهدید می کند. از همینجا، یعنی لرستان کنونی، بود که کاسیان در هزاره دوم ق. م. بد بابل حمله بردند و مدتی متجاوز از پنچ قرن بر آنجا تسلط داشتند.

قسمت شمالی مثلث مذکور به وسیله سلسله جبال البرز که مرتفعترین قله آن موسوم بدماوند متجاوز از ۵۶۰۰ متر ارتفاع دارد مشخص است، و در امتداد سواحل منحنی شکل جنوب دریای خزر کشیده شده و سد مرتفع و باریکی را تشکیل می دهد (ش ۳) که ناحیه ساحلی را با نباتات فراوان آن از منطقه بیابانی مرکزی جدا می کند. سلسله جبال البرز در انتهای غربی آذربایجان ایران - که در مرکز آن دریاچه شور اورهیه قرار دارد - می پیوندد. این منعاغه پر جمعیت ترین ناحیه ایران است و در دره های حاصلخیز آن گندم، ارزن، پنبه، برنج، تنباکو، کرچک و خربزه کاشته می شود.

ش ۳ - مقطع نجد ایران بین بنداد و دریای خزر

آذربایجان - که اصطلاحاً آنرا «برزخ مادی»^۱ گویند - بواسطه جاده هایی که از سمت شمال غربی و شمال و شمال شرقی به طرف آن می رود یکی از سهلترین نواحی مملکت از نظر رفت و آمد است. این ایالت که یکی از دوشکاف زره کوهستانی ایران

۱ - Isthme médique

۲ - ۱۹۰۰۰ فوت (ت. ا. ت.)

۱ - Kasilles

محسوب می‌شود، در طی تاریخ شاهد ورود و اقامت مادها، پارسیان^۱، کردان، مغولان و ترکان تاتار در دره‌های حوالی دریاچه بوده است. سلسله‌های مادی و پارسی از آنجا برخاسته‌اند، بعلاوه در این ناحیه که به منزله مدخل ایران است شاهنشاهی پارس قرن‌ها به نگهبانی پرداخته و راه بسیاری از مهاجمان را که از جلگه‌های روسیه جنوبی آمده و قفقاز را در نور دیده بودند، به وسیله ایجاد استحکاماتی که هنوز بر پا مانده، سد کرده است. اختلاط نژادها و آب و هوای سخت و در عین حال سالم با خاک حاصلخیز این ناحیه نژادی زحمتکش و نیرومند پرورانده که در توسعه و خوشبخت ساختن این ایالت باستانی ایران مساعدت بسیار کرده است.

در مشرق، سلسله البرز جبال خراسان را ایجاد می‌کند که چندان مرتفع نیست و عبور از آن سهل است و دارای دره‌های بسیار حاصلخیز است که در آنها گندم، جو، برنج، پنبه، مو و خشخاش می‌روید. این انبار غله ایران نظر به وضع جغرافیایی خود دومین مدخل برای نفوذ به داخل نجد است. امواج مهاجمانی که از دشتهای آسیای میانه - که هزاران کیلومتر به سوی شمال و مغرب و مشرق گسترده شده - می‌آمدند، از این راه به داخل نجد سر اذیر می‌شد. خراسان نیز مانند آذربایجان چهار راه اقوام است و تا آخر قرن نوزدهم میلادی مورد تاخت و تاز ترکمانان بوده است. دره اترک و دشت گرگان بین دریای خزر و جبال البرز واحه‌های طبیعی مهاجرت به سوی ایران می‌باشند. پادشاهان ساسانی برای دفاع از خود در آنجا دیواری آجری به طول چندین کیلومتر بنا کرده بودند که بقایای آن هنوز دیده می‌شود. از این منطقه شمال شرقی ایران چندین سلسله مانند اشکانیان و صفویه^۲ و قاجاریه برخاسته‌اند.

۱- چنانکه خواصیم دید، مرکز پارسیان نخست شمال ایران بوده است (م. ۲) - ۲- ص ۱۰۳ به از شمال غربی ایران برخاسته‌اند (دکتر یارناطر، مجله دانشکده ادبیات تهران ۱۳، ص ۷۸).

سلسله جبال گرداگرد مثلث ایران با يك رشته جنوبی که عبارت از مکران کوه باشد، تکمیل می‌شود که دو معبر آنرا شکافتد است: یکی راه بندرعباس که سابقاً بندری مرمور در خلیج عدان بوده و دیگر معبری که به مشرق به طرف بلوچستان و کوئته می‌رود.

در بخش مرکزی نجد که دو رشته کوه داخلی از آن می‌گذرد فرورفتگی مشاهده می‌شود که بی آب و علف و بایرترین کویر جهان است. این منطقه به دو قسمت تقسیم می‌شود: دشت کویر در شمال و دشت اوت در جنوب، نخستین عبارت از يك سلسله جلگه‌های گل‌آلود و نم‌زار است که در آن هیچ چیز نمی‌روید و هیچ جانوری زیست نمی‌کند. در بعض مواضع اطراف گودیهایی که نمک آنها کمتر است زندگانی امکان دارد. این قبیل نقاط واحه‌های حقیقی را تشکیل می‌دهد. کویر لوت بعکس ناحیه‌ای کاملاً خشک است و تعداد انگشت شماری از کاشفان که جرأت عبور از این بیابان نامرهم‌اندوست را داشته‌اند می‌گویند که صحراهای بزرگ آسیای مرکزی مانند کبی در مقایسه با این نواحی حاصلخیز به نظر می‌رسد.

بنا بر آنچه گفته شد، در نجد ایران زندگانی فقط در دره‌های سلسله جبال عظیمی که آنرا احاطه کرده یا در واحه‌ها ممکن است توسعه یابد، ولیکن در دشتهای پهناور داخلی و خارجی ایران نیز زندگانی پیشرفت بسیاری داشته است. مهمترین دشتهای مذکور دشت خوزستان است که در جنوب غربی واقع شده و همان سوزیانای^۲ قدیم است و از لحاظ جغرافیایی نیز چیزی جز امتداد دشت بین‌النهرین نیست. این دشت در سلسله زاگرس نمود کرده‌قرینه‌ای نسبت به زاویه خارجی کوهستان ارستان یعنی پشتکوه تشکیل می‌دهد. سوزیانا ناحیه‌ای بود که از قدیم به مدینت گراییدودر همه قرن‌ها در اقوام کوهستانی بدوی و نیمه بدوی که در حدود آن می‌زیستند تأثیر

نمود. هنگامی که سرحداتی سیاسی شاهنشاهی ایران در سمت مغرب زاگرس به اقطار بعید کشیده شد، در همین دشت بود که بزرگترین شهر پایتخت - شوش - ایجاد شد. شوش مرکزی اداری بود که با وسایل ارتباطی سهل با بین‌النهرین و آسیای صغیر منبوط می‌گردید.

دشت خارجی^۱ دیگری نیز در دشت جبال مجاور دریای خزر قرار دارد. سد مرتفع این جبال جلوا برها را می‌گیرد و موجب بارندگی فراوان بر این قطعه زمین باریک که فوق‌العاده حاصلخیز است می‌شود. این ناحیه منطقه حاره ایران به شمار می‌رود و ازبیشه‌ها و باتلاقها و جنگلها پوشیده شده است. در این ناحیه برنج، پنبه، تنباکو، چای، نیشکر، نارنج، لیمو، توت، انجیر و انار می‌روید، و غذای قریب به ثلث جمعیت کشور از آن تهیه می‌گردد. در هر حال دشتهای خارجی در توسعه تمدن ایران در درجه دوم قرار دارند. بدین وجه از قدیمترین ازمینه، تمدن مذکور در واحه‌های متفرق در سلسله جبال که گرداگرد نجد ایران را احاطه کرده و ابرهای باران دار را می‌گیرد، متمرکز شده است. هرگز این محوطه تماماً بی‌آب و علف است به استثنای موضعی که خاک رسوبی آن - که عموماً بسیار حاصلخیز است - به وسیله آبیاری مصنوعی قابل زراعت می‌باشد. به واسطه اختلافی آب رهوا، سرمای شدید در زمستان و گرما در تابستان، در هر جا که انسان بتواند آب برساند محصول فراوان به وجود می‌آید.

در همه ازمینه، در نجد ایران مسأله آب امری حیاتی به شمار می‌رفته است. از زمانهای ماقبل تاریخ، این مملکت با وسایل مصنوعی آبیاری می‌شد، و در عهد هخامنشی شبکه وسیعی از راهروهای زیرزمینی (قنات یا کاریز) موجود بود. حتی امروزه از بعضی مناطق آبی را که دریای کوهها به عمق چندین ده متر فرو رفته، به

۱ - منظور از دشت خارجی، خارج از حوزه محصور در سلسله جبال اطراف ایران است (م).

مراکزی که ممکن است ۳۰ تا ۴۰ کیلومتر فاصله داشته باشد، نقل می کنند. در تمام دوره سال هزاران تن برای لاروی قنوات قدیم در حفر قناتهای تازه کار می کنند. از برکت همین آب و نیز بر اثر بارانهای نافع در سلسله جبال زاگرس و البرز در کناره داخلی این سلسلهها محوطه های مزروع و واحه های آباد ایجاد شده است. عمده پایتختهای ایران، از زمان نشأت نخستین پادشاهی در ماد، روبه بیابان در طول دو جاده اصلی که در کناره های داخلی دو سلسله جبال بزرگ کشیده شده قرار گرفته اند: از مغرب به مشرق در جاده نظامی و تجارنی که به موازات البرز ممتد است شهرهای هگمتانه (عمدان)، قزوین، تهران وری، شهر صد دروازه (دامغان)، و هرات واقع است؛ در جاده جنوبی نیز اصفهان، پاسارگاد^۲، اصطخر، تخت جمشید^۳ و شیراز قرار دارد.

این مطلب که نسبت به دوره تاریخی ایران مورد قبول واقع شده و نتیجه منطقی وضع جغرافیایی این کشور است، درازمنه ماقبل تاریخ نیز صادق بوده، زیرا تحقیقات باستان شناسی اخیر نشان داده است که انسان عهد حجر، که تازه از کوه فرود آمده و در دشت سکونت گزیده بود، بر روی همان مسیر کمانی شکل اطراف کویر نمک استقرار یافته بود. قرارگاههای انسانی که تا کنون شناخته شده در کاشان (سیلک)^۴، قم، ری و دامغان بوده است. مراکز دیشی کشور نیز در طول همان خطوط طبیعی ارتباطی قرار داشته. و حتی امروز هم در واقع دوشهر مقدس ایران یعنی مشهد و قم یکی در جاده شرقی - غربی و دیگری در جاده شمالی - جنوبی واقع شده است.

ایران که اساساً کشوری فلاحتی و محل پرورش اغنام و احشام است، دارای

۱- Hecatonpylos ۲- Pasargade احتمال دارد اصل آن پارسه گد Pārsagad یا پارسه گرد

۳- Persépolis، نام قدیم آن پارسه Pārsa بوده است (م.) ۴- Pārsagard باشد (م.)

منابع معدنی ثروتمند و متنوع نیز می باشد. از هزاره سوم ق. م. از معادن آن مرمر معمولی و مرمر سفید برای امرای شومری تهیه می شد، و این امر اچوبهای ساختمان را نیز از جنگلهای ایران که در آن وقت کوهها را پوشانده بود - هر چند که اکنون کوههای مذکور تقریباً عاری از جنگل است - تهیه می کردند. عقیق، فیروزه و لاجورد در اینجا از عهد بسیار قدیم استخراج می شد. آهن، مس، قلع و سرب نظر آشوریان فاتح را به خود جلب کرده بود. هر دو دامنه زاگرس از سنگ گچ و شامه ذخایر نفتی است که از قدیم در زمان هرودوتس شناخته شده بوده و در پنجاه سال اخیر مورد استخراج قرار گرفته است.

بدین وجه ایران علی رغم ظاهر فقر آلود دارای ذخایر بیشماری است که تازه شروع به استخراج آنها شده است. این مملکت که محاط در رشتههای جبال است، در حقیقت از اطراف به دشتهای بین النهرین و روسیه و نیز هندوستان و خلیج فارس باز است. چون ایران مرکز خطوط بزرگ ارتباطی است که مشرق را به مغرب متصل می سازد، قدیمترین جاده تجارتنی - جاده ابریشم - که معبر مهاجمان نیز بوده است، از آن می گذرد. با وجود سد کوهها و ظاهر تسخیر ناپذیر آن و وضع طبیعی غیر مرتبط و غیر متجانس - که دفاع از آن به نحو مؤثر مشکل است - ایران فائحات متعدد به خود دیده است. همین امر موجب پیدایش عهدهای متناوب انحطاط و افتخار ایران گردیده، زیرا اقوام آن هر چند در مناطق زمینهای زراعتی و واحدها متفرق بودند، استعداد و قدرت ایجاد تمدن را داشتند. افکار و آداب، قریات دینی و صنعتی که در ایران پدید آمده، آثار خود را در تمدنهای ممالک بیگانه باقی گذاشته است.

ری : غارف تورمه سالین

فصل اول

مآبیل تاریخ

انسان غار

تحقیقات زمین شناسی اخیر نشان داده است در زمانی که قسمت اعظم اروپا از توده های یخ پوشیده بود، نجد ایران از دوره باران - کدطی آن حتی دره های مرتفع در زیر آب قرار داشت - می گذشت . بخش مرکزی نجد که امروز بیابان نمکزار بزرگ است در آن زمان دریاچه وسیع یا دریای داخلی را، که رودهای بسیار از جبال مرتفع بدسوی آن سرازیر می شده ، تشکیل می داده است . بقایای ماهیان و صدفها که نه تنها در بیابان بلکه در دره های مرتفع نیز بدست آمده ، وضع طبیعی کشور را آنچنانکه در چند هزار سال پیش از تاریخ مسیحی بوده مجسم می سازد .

در عهدی که آنرا می توان بین ۱۰۰۰۰ تا ۱۵۰۰۰ سال ق . م . قرارداد ، تغییر تدریجی آب و هوا صورت گرفت . عهد بارانی ازین رفت ، و عهدی که اصطلاحاً آنرا عهد خشک^۲ نامند و هنوز هم ادامه دارد ، جانشین آن گردید . کم شدن باران از یک طرف

وسطح بلند دریاچه‌ها و دریا‌های داخلی از سوی دیگر، جریان رودها و جویبارهایی را که آب کوهستانها را با خود می‌بردند کند ساخت. بر اثر نظم جریان رودخانه‌ها در مصب آنها ذخایر رسوبی گرد آمده تشکیل قطعه زمینهایی را داد که بزودی سر از آب بیرون آوردند و حد فاسلی میان دشت آبنده یا دره با خود کوه تشکیل دادند.

در این عهد، انسان پیش از تاریخ که بیشتر در نجد ایران می‌زیست، در سوراخهایی که در جوانب پر درخت کوهها حفر می‌شد و به وسیله شاخه‌های درختان سقف می‌گردید، زندگی می‌کرد، و غالباً یکی از غارهای پناهگاههای سنگی متعدد را، که اغلب آنها عبارت از بستر زیر زمینی رودهای کهن بود، اشغال می‌نمود.

در بهار سال ۱۹۴۹ ما نخستین بار در ایران آثار بقایای انسان عهد مزبور را در حفاری غاری در «تنگ پیده»، در کوههای بختیاری واقع در شمال شرقی شوشتر، تشخیص دادیم. در اینجا انسان برای تهیه خوراک خود به شکار می‌پرداخت، و برای این منظور حیل را پیش از اعمال قدرت به کار می‌برد. وی به طرز استعمال چکش سنگی، تبر دستی، تبری که به چوب دستی شکافدار متصل بود، آشنایی داشت. همه اینها ابزارهای بدوی است که به وسیله صیقل اندکی از ناهنجاری آنها کاسته می‌شد (تص ۱). آلات استخوانی از قبیل درفش، که از استخوان حیوانات می‌ساختند، به مراتب کمتر از مصنوعات سنگی متداول بود، لیکن انسان در آن موقع یک نوع ظروف سفالین ناهموار را که به طوری ناقص بختند بود به کار می‌برد، و در پایان دوره سکونت در غار این ظروف از فرط دود خوردگی به رنگ سیاه سیر در آمده بود. این نوع ظروف نیز با قدیمترین بقایای انسان در دشت پیدا شده، و بنابراین نشان مهمی برای ارتباط میان این دو مرحله سکونت است.

در این جامعه بدوی وظیفه مخصوصی به عهد زن گذاشته شده بود؛ وی گذشته

از آنکه نگهبان آتش و شاید اختراع کننده وسازنده ظروف سفالین بود ، می بایست چوبدستی به دست گرفته در کوهها به جستجوی ریشه های خوردنی نباتات یا جمع آوری میوه های وحشی بپردازد . شناسایی گیاهان و فصل رویدن آنها و دانتهایی که می آوردند مولود مشاهدات طولانی و مداوم بود و او را به آزمایش کشت و ورز هدایت می کرد . نخستین مساعی وی در باب کشاورزی در زمینهای رسوبی انجام گرفت و در همان حال که مرد اندک پیشرفتی کرده بود ، زن با کشاورزی ابتدایی خود در دوره حجر متأخر^۱ ، که اقامت در غار بدان متعلق است ، ابداعات بسیاری نمود . در نتیجه می بایست عدم تعادلی بین وظایف زن و مرد ایجاد شود . و شاید همین امر اساس بعضی جوامع اولیه که زن در آنها بر مرد نفوذ یافته^۲ بوده است . در چنین جوامعی (و همچنین در جوامعی که تعدد شوهران برای زن معمول است) زن کارهای قبیله را اداره می کند ، و بدستگاه روحانیت می رسد ، و در عین حال زنجیر اتصال خانواده به وسیله سلسله زنان صورت می گیرد ، چدن ناقل خون قبیله به خالصترین شکل خود به شمار می رود . خواصیم دیدیم که این طرز اولویت زن یکی از امور مختص ساکنان اصلی نجد ایران بوده و بعدها در آداب آریاییان فاتح وارد شده است .

نخستین ساکنان دشت

خشک شدن روز افزون دره ها که معلول پیشرفت دوره بی آبی بود . موجب تغییراتی ژرف در شرایط زندگی انسانی گردید . دریاچه عظیم مرکزی کوچکان شد ، و سواحل آن - که رودها در آن ذخیره ای از لای حاصلخیز به جا گذاشته بودند - از مراتع و مرغزارهای وافر پوشیده گردید . جانورانی که در کوهها می زیستند به سمت چمنزارهایی که تازه پدید آمده بود فرود آمدند ، و انسان که به وسیله شکار زیست می کرد آنها را تعقیب نمود و در دشت اقامت گزید . از این عهد که تاریخ

آنرا می توان در حدود هزاره پنجم ق . م . قرارداد می توانیم پیش رفتی را که در تمدن مادی ساکنان نجد ایران رخ داده تقریباً بدون انقطاع تعقیب کنیم . این تمدن تابع تأثیرات مختلف به حسب محیط ، وضع طبیعی زمین ، آب و هوا ، تماس با ملل همسایه و همچنین هجوم و مهاجرت بوده است . اما تغییرات ناشی شدرا نمی توان اینجا مورد مطالعه قرار داد ، در حقیقت هنوز غالب این امور بر ما مجهول است ، چدحتی امروزه سراسر محوطه ایران از نظر تحقیقات باستانشناسی بکر و دست نخورده مانده است .

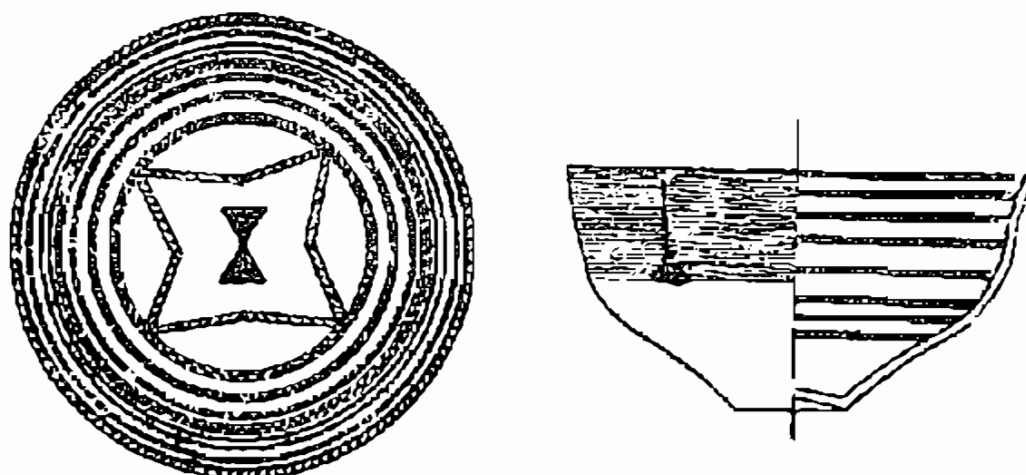
قدیمترین محل سکونت بشری که در دست شناخته شده « سیلک » نزدیک کاشان در جنوب تهران است که علامت سکونت اولیه انسان در این موضع در پایه تپه ای مصنوعی درست بر فراز خاک بکر یافته شده است .

انسان هنوز طرز شناختن خانه را نمی دانست و در زیر آلونک هایی که از شاخسار درختان درست شده بود خود را حفاظت می نمود . سپس بزودی چینه های مخروطی محقری بر سر بقایای ساکن پیشین ساخته شد . وی همچنانکه به شکار خود ادامه می داد ، فعالیت های فلاحتی را توسعه می بخشید ، و بدین دو نوع مشغولیت نوع سوم هم افزود ، و آن ذخیره کردن آذوقه بود ، چه استخوان گاو و گوسفند اهلی در میان بقایای عهد اول پیدا شده است . علاوه بر ظروف سفالین و سیاه و دود زده که در غارها با دست و بدون چرخ ساخته می شد ، یک نوع ظروف تازه قرمز هم پیدا شده که در کوره های بسیار ابتدایی می پخته اند ، و عوارض این پخت و پز قطعات سیاه رنگی بر سطح آنها به جا گذاشته است .

در این زمان نخستین پیشرفت در فن کوزه گری صورت گرفت و آن پیدایش ظروف منقوش بود . ظروف مزین در این عهد عبارت بود از کاسه های ناهموار و بی دوام ، پایه آنها به شکل ظرف تخم مرغ و پوشیده از اندودی سفید رنگ بود که روی آن خطوط

افقی و عمودی رسم شده بود . با مطالعه دقیقتر معلوم می شود که این تزیین تقلیدی از طرز سبده سازی است ، زیرا هنوز چیزی از آن زمانی نگذشته بود که انسان سبدهایی را به عوض ظرف به کار می برد که روی آنها را با گل رس اندوده و در آفتاب خشک کرده بود . بنابراین اکنون نیز با نقاشی همان حالت تقاطع تر که های سبده را مجسم

ش ۴ - سبک ، ظروف سفالین منقوش ، از طراز اول

می ساخت (ش ۴) . تعداد قابل ملاحظه حلقه های دوک که از گل رس پخته یا از سنگ ساخته شده نشان آنست که انسان قدیم مبادی صنعت نساجی را می شناخته است . ابزار کارهه از سنگ بود ، از قبیل تیغه کارد که از سنگ چخماق می ساختند و تیغه داس و تبر سیقلی شده و نیز آلت تراش .

بهر حال در اواخر این عهد ، نخستین اشیای کوچک مسین ، که هنوز چکش کاری می شد ، ظهور نمود . انسان غارتاز داشت نخستین فلزی را که می بایست به کار برد بشناسد ، و دریافته بود که مس نرم و قابل نورد است ، اما هنوز ظرف زردوب کردن آنرا نمی دانست . این عهد درست پایان حجر متأخر است .

مرد وزن هر دو علاقه داشتند که خود را آرایش کنند ، گردن بندهایی از صدف

ترتیب میدادند و حلقهٔ انگشتری و دست‌بند را از صدفهای بزرگ یا سنگهای نرم می‌ساختند. محتملاً خالکوبی و یا لااقل بترک هم معمول بود و مواد آن را به کومک دسته‌هاون کوچکی درهاون ظریفی نرم میکردند (ش ۵).

ش ۵ - میلک : استعمال هاون و دسته آن برای بزرگ

ذوق هنری در کنده‌کاری روی استخوان جلوه گراست. سابقاً بشر نقاشی شکل آدمی و جانور را شروع کرده بود. هنرمند عهد حجر متأخر روی استخوان کنده‌کاری میکرد و دستهٔ ابزار خود را با تصویر سر غزال یا خرگوش می‌آراست.

زیباترین قطعه‌ای که تا کنون کشف شده، بدون شك، دستهٔ چاقویی است که انسان این عهد را نشان میدهد درحالی که شبکلاهی بر سر نهاده و لنگی

با کمر بند به دور کمر بسته است. این یکی از قدیمترین تصاویری است که از انسان خاور نزدیک شناخته شده (تص ۲).

مردم را به طرز درهم پیچیده‌ای در کف اطاقها دفن میکردند. این قرب و همجواری میت، زندگان را از لزوم تهیه هدایا برای او معاف میکرد، زیرا روح فقید میتواند در خوراک خانواده شرکت کند. انسان از سابق معتقد بود که پس از مرگ به همان وجه که روی زمین زندگی کرده خواهد زیست، زیرا در غاری تبری از سنگ صیقلی در جوار استخوانها در دسترس مرده گذاشته شده بود، و نزدیک سر نیز دوفاک گوسفند نهاده بودند (تص ۳). خوردنیهای جاعد و به‌اغلب احتمال مایع نیز با میت در قبر او گذاشته میشد، و چون ظروف آنها یافته نشده میتوان حدس زد که ظروف مذکور را از مواد فاسدشدنی مانند کدوهای میان تهی یا سبب می‌ساختند. جسد فقید را به رنگ قرمز ملون میکردند، و این عمل در جاهای دیگر نیز دیده شده است، و چنین به نظر

میرسد که یا کالبد انسان زنده با پوششی از رنگ قرمز پوشیده شده بوده و یا محتملاً گرد اکسید آهن را پیش از دفن بر روی جسد میپاشیده‌اند .

اهلی کردن نخستین حیوان که مسبب آن شاید احتیاج بشر به داشتن چهارپایان قابل قربانی بوده ، دارای اهمیت عمده در پیشرفت تمدن است . حیوان بی آنکه به انسان در تغذیه خود نیازمند باشد ، خوراک و پوشاک او را تهیه میکرد و منبع قدرتی بود که می توانست در کار یا حمل و نقل مورد استفاده او قرار گیرد . گله‌داری و تربیت اغنام و احشام مستلزم وجود خانوادگی بزرگ بود که شامل زنان ، فرزندان و حتی غلامان باشد . بدین وجه در این عهد عناصر اولیه اقتصاد انسانی به وجود آمده و عبارت بود از شکار و صید ماهی ، باغداری و کشت و زرع ، و پس از آن تربیت حیوانات و بهره‌برداری از منابع زیر زمینی . بشر از آن وضع که برای خوراک روزانه خود ملزم به شکار کردن بود بدر آمد ، بدین نحو که به کار تولید پرداخت و وارد نخستین مرحله در راه توسعه تجارت یعنی ایجاد مواد اضافی شد . و می توانست آنرا با مواد دیگر مبادله کند . در حقیقت تجارت از قبل به وجود آمده بود ، صدقها و جانوران صدفی که ساکنان سیلک در این عهد (عهد اول) بعنوان زینت به کار می بردند در معرض آزمایش متخصصان واقع گردیده و معلوم شده که متعلق بدانواعی است که فقط در خلیج فارس - که در حدود هزار کیلومتر^۱ با سیلک فاصله دارد - به دست آمده است . بدیهی است که این مبادلات مستقیماً انجام نمیشد ، بلکه تجارت محتملاً به وسیله دستفروشان دوره گرد صورت میگرفت .

حتی در این تاریخ ساکنان یک دهکده ماقبل تاریخی زندگی منفرد و مجزا نداشتند . شروع تجارت امتیاز بخصوص ساکنان نجد ایران نبوده ، زیرا معاصران آنان در آلمان نیز سدفا را از اقیانوس هند وارد میکردند و در فرانسه و انگلستان

عبر را از بالتیک می آورده اند .

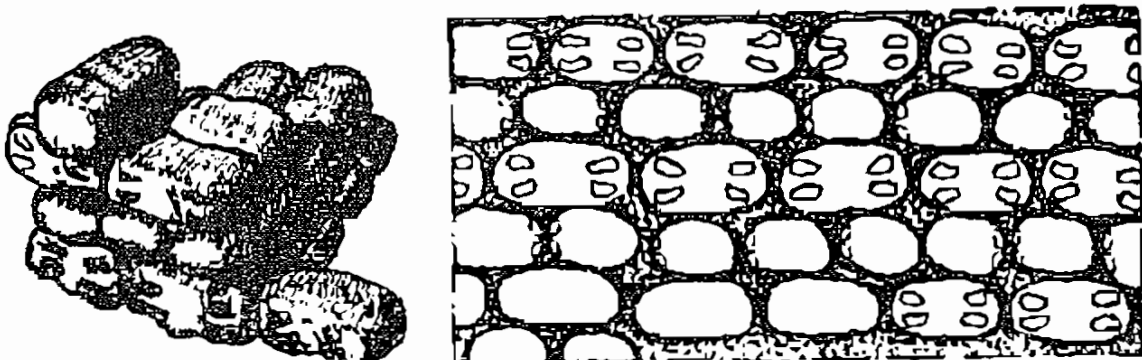
ممکن است که سنت یهودی - مسیحی دربارهٔ اخراج بشر از بهشت خاطرهای از پایان عهد صحرمتاخر باشد .

انتقال به حالت روستایی کشاورزیکی از بزرگترین تحولات جامعهٔ بشری بوده است و نتایج آن تا امروز ادامه دارد .

تمدن ماقبل تاریخی ایران در هزارهٔ چهارم ق. م .

مرحلهٔ دیگر در توسعهٔ تمدن ماقبل تاریخی ایران که آنرا عهد دوم مینامیم عبارت از دوره‌ای است که نسبت بدورهٔ قبل ، که تا کنون مورد تحقیق قرار داده‌ایم ، اندکی پیش رفته است . بقایای این عهد بر روی آثار مربوط به نخستین دورهٔ سکونت بشر در دشت انداخته شده . بد نظر نمی‌رسد که هیچگونه جنگ یا تغییر شدید اجتماعی موجب بهم خوردگی وضع این دهکدهٔ ماقبل تاریخی شده باشد ، چه همواره از هر نفوذ خارجی مصون مانده است .

چون بشر غالباً در صدد تکمیل لوازم خود بود از تزیین و تکمیل خانه‌ها و مساکن خویش غفلت نمی‌ورزید . خانه وسیعتر گردید و دارای درهایی شد که محل نصب آنها اکنون مشهود است . چینه جای خود را به خشت گلی که تازه اختراع شده بود داد ، اما در این عهد ، خشت فقط کلوخه‌ای از خاک بود که آنرا در کف دست با خشونت

ش ۶ - سبلك ، نخستین آجر پخته

درست کرده در آفتاب خشك میگردند. گودیهای داخل آن که به وسیله انگشت ابهام ایجاد میشود خود موجب اتصال ملاط میگردد (ش ۶) .

آجر این مزیت را برچینه داشت که به دیوار نظم بیشتری میداد و مانع ترك خوردگی آن میشد . رنگ قرمز که با آن دیوارهای اطاق را می اندودند وسیله ترین داخلی بشمار میرفت . این رنگ مخلوطی است از اکسید آهن ، که در نجد ایران بسیار عمومیت داشت ، با عصاره میوه . این نمونه خوبست که سلیقه بشر را برای تنوع آزمایشها و استعداد ویرا برای اختراع نشان میدهد .

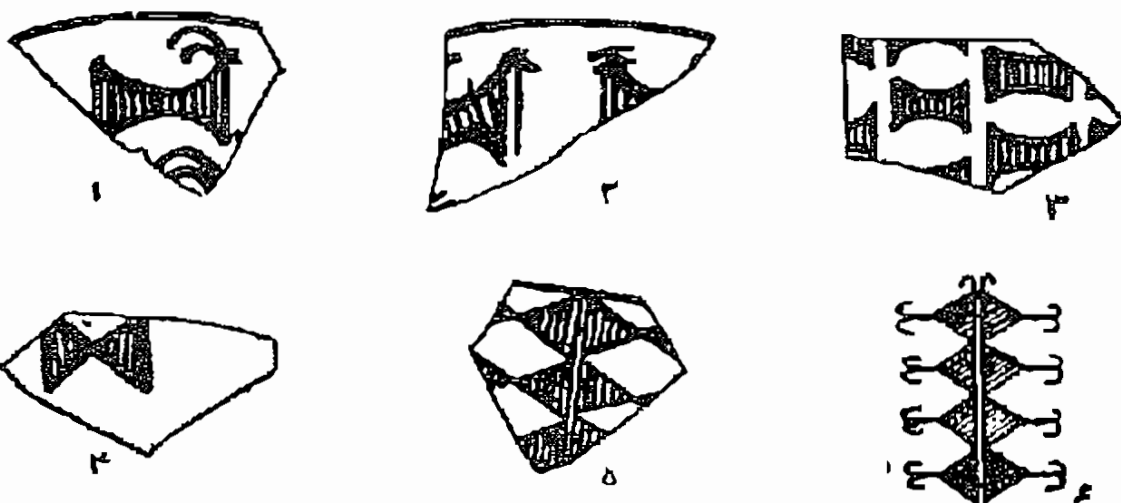
در زیر خاک کوفته . نزدیک اجاق ، در جایی گود که مختص جام و کاسه بود ، در عمقی قریب به ۱۵ یا ۲۰ سانتیمتر ، میت را بدطر زخمیده و منحنی دفن میگردند .

لطف ذوق که در نظم و ترتیب خانه ها نشان داده شده در ظروف گلی جدید نیز منعکس است . يك نوع ظروف دیگر در جوار مصنوعات قدیم به ظهور رسید که کوچکتر از آنها بود ، ولی با دقت بیشتری ساخته و بدطرز بهتری در کوره اصلاح شده ای پخته میشد . پیدایش این ظروف نشانه اختراع چرخ است که عبارت از يك تختۀ ساده باریك بود که روی زمین قرار میگرفت و شخصی آنرا میچرخانید .

گیرندگی و تازگی نام این ظروف مربوط بهترین آنست که با رنگ مشکی بر زمینه قرمز که به سیاهی میزند حیواناتی از قبیل پرندگان ، گرازها ، مرال که در حال جست و خیز است ، نقش کرده اند (نص ۴) .

کوزه گر با خطوطی ساده مخلوقاتی را تصویر کرده است که حاکی از جنبش و وقایع پردازشی (رئالیسم) کامل است ، و تقریباً در همان زمان وی شروع به ساده کردن موضوعهای طبیعی (ناتورالیستی) نمود و در راه ایجاد سبکی که در آن غالباً تشخیص موضوع اصلی دشوار است گام برداشت (ش ۷) . از این عهد ، ایران ماقبل تاریخ فنی را در ساختن ظروف آشکار ساخت که همانقدر با روح و زیبا بود که

کننده کاری روی استخوان در عهد گذشته . در هیچ جای دیگر نظیر این فن شناخته شده ، و این امر میرساند که نجد ایران زاد گاه اصلی ظروف منقوش است . هیچیک از ظروف سفالین نواحی دیگر در آن روزگار دیرین ، نشانه‌ای از چنان رئالیسم قوی که با این سرعت به مرحله سبک متخیل رسیده باشد به جا نگذاشته است . این اقدام نخستین بار در حدود سال ۲۰۰۰ ق . م . تنها به وسیله کوزه گر ماقبل تاریخی ایران صورت پذیرفت .

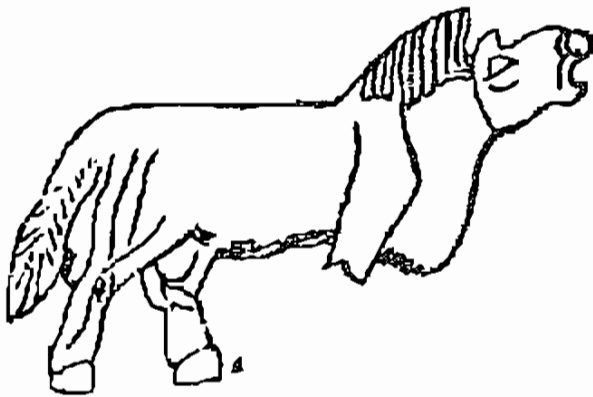

ش ۷ - سبک : طرح تزیینات با صور جانوران

فاز به تدریج برای ساختن ابزار مورد استفاده قرار گرفت و سنگ نیز ارزش اولی خود را حفظ کرد ، مس را هنوز چکش کاری می‌کردند ولی ذوب نمی‌نمودند و آن را برای درفشهای کوچک یا سنجاق به کار می‌بردند . به نظر میرسد که هرگز فلز مذکور را مانند بعضی سکنه ماقبل تاریخی مصر کنده کاری نمی‌کردند ، از طرف دیگر جواهر فراوانتر شد و به وسیله مواد جدیدی مانند عمیق و فیروزه که رنگ درخشان آنها جذابتر از همه بود غنی گردید .

علاوه بر استخوانهای حیوانات اهلی مربوط به عهد قبل ، استخوانهای نوعی از

سگ تازی واسبی از نوع پرزژوالسکی^۱ نیز به دست آمده است . نوع اخیر چارپای کوچکی است تنومند و جسور، با بالی ستبر و برافراشته ، و به نظر میرسد که معرف طبقه واسط میان گورخر و اسب جدید باشد (ش ۸) . استخدام این چارپایان مسأله مسافرت و حمل و نقل را حل کرد و از سوی دیگر کشت مزارع را تسهیل نمود .

ش ۸ - شوش ، اسب پرزژوالسکی
که روی استخوان کنده شده

دهکده سرعت ترفی گرد ، بشر که خیش را از سابق استعمال میکرد ، با توسعه فعالیت وی در رشته کشاورزی ، بر آن شد که بیش از پیش طرز کار کردن اجتماعی را بپذیرد و از مدد همایگان خود در ساختمان خانه ، هموار کردن زمین و آبیاری استفاده کند .

زن ، خود را با باغ مشغول میداشت ، غذا تهیه میکرد و هنوز به ساختن ظروف سفالی نیز میپرداخت ، اما صنعت مذکور در این عهد به دست پیشه‌ورانی افتاد که هنوز چرخه کوزه‌سازی را بدکار میبردند . علت تأخیر اختراع چرخ ظرف‌سازی را عموماً مربوط باین امر میدانند که زمان مدتی دراز در خانه خویش با دست به ساختن ظروف مشغول بوده‌اند .

در این زمان تجارت تو-عد یافت و مبادلات متداول گردید ؛ هر چه بشر تولید مینمود میتواند در این تجارت بدوی به منزله وجه رایج به کار برد ، مثلاً پوست ،

۱ - Przewalski (Przewalsky) ت . ا .

بیکان ، تبرسنگی ، و بالاتر از همه مواد غذایی مانند گندم ، جو ، میوه ، و همچنین کله وره که این امتیاز را هم داشت که میتوانست موجب ازدیاد سرمایه گردد . در این عهد که بشر تازه شروع به استعمال فلز کرده و آنرا با شك و تردید جانشین بعضی از ابزارهای کوچک استخوانی نموده بود ، عموماً اتفاق دارند که فعالیت تجارتهای بر اثر مساعی عالیه در جهت تجارت نباتات و اشجار به جامعه انسانی سود رسانید . جو و گندم که بومی ایران است (و هنوز هم در این مملکت به صورت دیمی میروند و محتملاً از سابق نیز در زمینهای رسوبی کاشته میشده) از ایران هم بدمصر و هم به اروپا وارد میگردد . ارزن که اصل آن از هند بود به ایتالیا فرستاده میشد و برعکس جو دوسر و خشخاش اروپا در آسیا رواج یافت و حتی به چین هم رسید .

در آغاز هزاره چهارم ق . م . در زمانی که بشر به طور غیر محسوس داخل عهدی گردید که با استعمال زیاد تر فلزات مشخص شده ، افق افکار وی درباره جامعه نو بنیاد وسعت یافت .

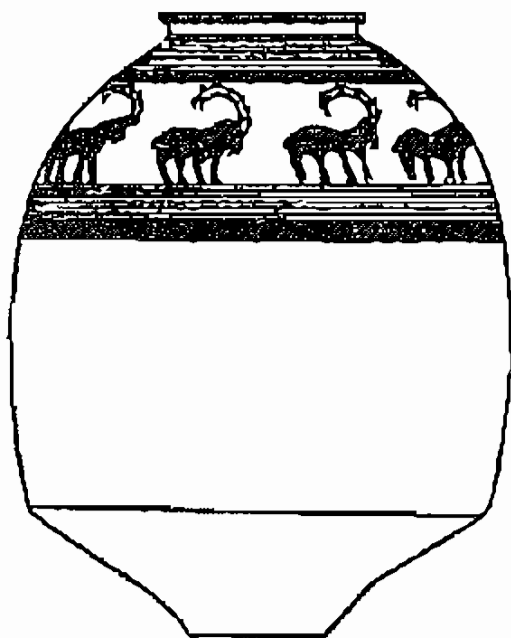
مرحله دیگر در تکامل تمدن ماقبل تاریخی ایران با عهد سوم سیکل مشخص میشود ، و شامل تعداد بسیاری از سطحهای فوقانی است که مربوط به بخش اعظم هزاره چهارم ق . م . است . در این زمان در معماری ماده جدیدی ظهور کرد ، بدین معنی که آجر بیضوی شکل متروک گردید و بجای آن آجر صاف و مستطیل که با خاک نرم ساخته میشد ، و هنوز هم مورد استعمال است ، به کار برده شد . محلههای دهکده که کوچههای تنگ و پیچاپیچ آنها را قطع میکرد به وسیله مرزها از یکدیگر مجزا میگردد . دیوارهای خارجی خانهها برای کسب نور و سایه دارای فرورفتگیها و برجستگیها بود و بی آنها گاهی برسنگهای خشک نهاده میشد . درها همچنان پست و تنگ بود و ارتفاع آنها معمولاً از ۸۰ و ۹۰ سانتیمتر تجاوز نمیکرد . پنجره نیز متداول بود و عموماً

به طرف کوچک باز می‌شد . قطعات سفالی بزرگ که در دیوار کار می‌گذاشتند خانه‌ها را از رطوبت حفظ می‌کرد . تزئین داخلی همچنان با رنگ قرمز صورت می‌گرفت ، اما رنگ سفید هم در این عهد دیدید آمد .

مرده را هنوز در کف خانه دفن می‌کردند درحالی‌که اعضای بدن به طرف شکم کشیده می‌شد ، و بر استخوان بندی وی علائمی با رنگ گل اخری نقش می‌کردند ، و همراه میت مقدار بسیاری لوازم در قبر مینهادند .

در این دوره ، پیشرفت قطعی که ما هنوز از فواید آن برخورداریم در صنعت کوزه گری ایجاد شد ، و آن اختراع چرخ و کوزه آجریزی با ضمایم آن بود . کوزه گر بوسیله ابزار متری خود کوزه‌هایی با اشکال بسیار متنوع پراز طرح‌های تازه به مشتریان خود عرضه می‌داشت ، از قبیل جام‌های بزرگ ، کاسه‌های عالی ، خمره‌های شامل نوشه و جام‌های شراب با پایه بلند . رنگ خمیره بر حسب شدت وضعف حرارت کوره متغیر بود و کوزه گر آن‌گاه می‌توانست آنرا به میل خود به رنگ‌های خاکستری ، رنگ گل سرخ ، قرمز و سبز در آورد ، و در همان حال تزئینات و طراحی ظروف پیشرفت می‌کرد و ارزنده‌تر و متنوع‌تر می‌گردید .

ش ۹- سیلک ، خمره ، از طراز سوم

هنرمندان در آغاز کار تمایل بیشتری نسبت به رئالیسم نشان می‌دادند و تصاویر مار ، بلنگ ، قوچ کوهی ، مرال ، لکلاک و شتر مرغ را پشت سر هم یا در فواصل مربع با مهارت نقش می‌کردند . این نقاشی مبین يك سبك طبيعت بردازی (ناتورالیسم) است که در هر صورت با آنچه قبلاً شناخته‌ایم اختلاف عمیق دارد . بدن

جانور را دیگر با خطی ساده نقش نمی کردند ، حجم را نیز مورد توجه قرار میدادند ،

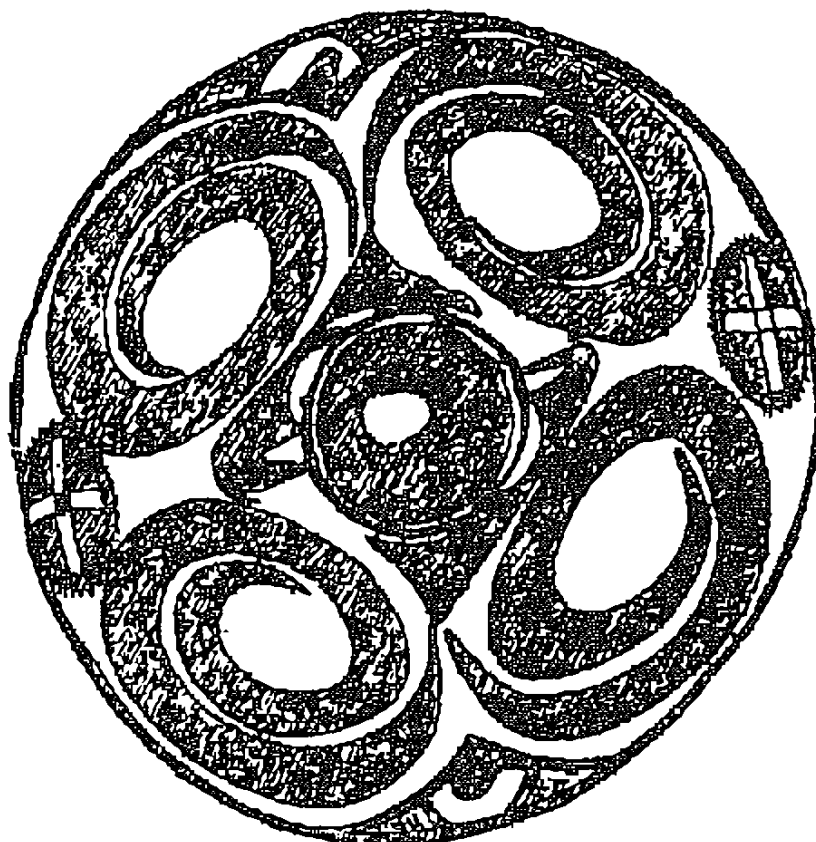
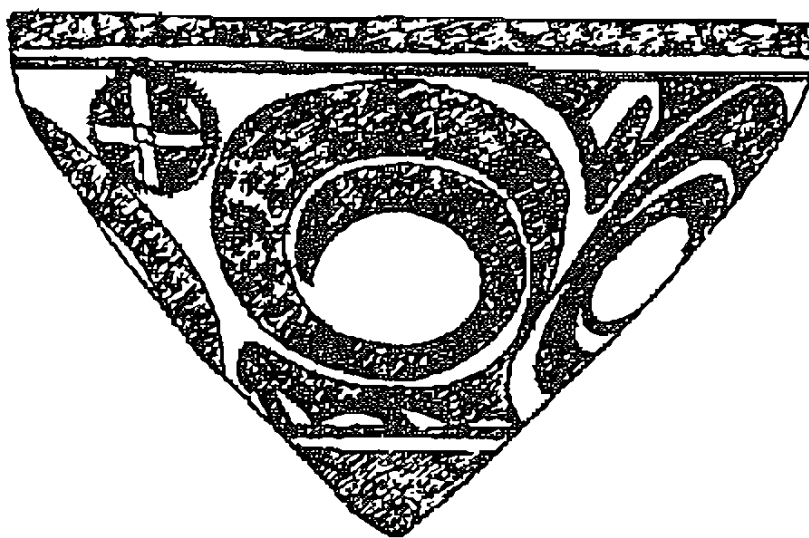

ش ۱۰ - شوش : جام ، از سبك اول

و درتجم موضوع
تعادل نسبتها را رعایت
میکردند (ش ۹) .

بعد از آن ،
تنوع سبك به وجود
آمد ، بدین ترتیب
که دم جانور دراز و
کشیده تر شد و شاخها
نیز بدون تناسب پهن
و بزرگ گردید ، و
همین ترتیب در مورد
کردن مرغ درازپا
معمول شد (ش ۱۰)
اندکی بعد فقط شاخ را
نمایش میدادند ، و آن
مرکب از دایره ای
عظیم متصل به بدنی
کوچک بود (ش ۱۱) ،
یا بدن پلنگی بطور
ساده با مثلثی نمایش
داده میشد (ش ۱۲) .

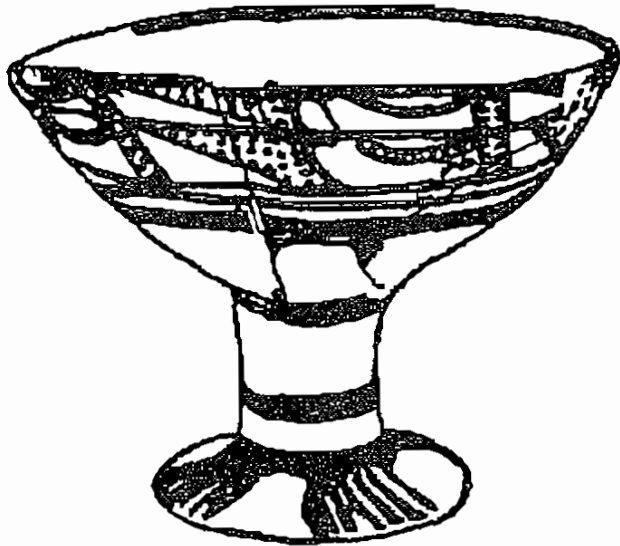
فن مذکور هر چند به اصول قدیم باز گشته بود ، معینا مسیر دیگری را می‌پیمود ،

ش ۱۱ - تخت جمشید : جام سفالین منقوش

یعنی کمتر دلخواه و بیشتر بر حسب قاعده و از روی تأمل ساخته میشد . بعدها

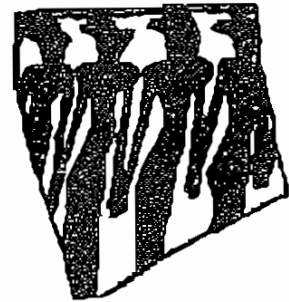
بنابر احتیاج تغییرات، بازگشتی به سوی رئالیسم صورت گرفت، اما آن هم بیشتر

ش ۱۲ - تپه حصار : گیلای منقوش

يك نوع ناتورالیسم جدید و لبریز از حیات و جنبش بود. صحنه‌های شکار متناوباً با مناظری مشحون از ستیزه با جانوران وحشی تصویر میشد: گاه يك شکارگر کمان خویش را خم میکند، یا دهقانی ورز او خود را با حلقه‌ای که از بینی او عبور داده گیراند، و زمانی نیز عده‌ای از رقاصان رقص مقدسی را اجرا میکنند (ش ۱۳).

در مدت بیش از هزار سال که سه مرحله نخستین زندگی انسانی ماقبل تاریخ دردشت طول کشید، هنرمند هرگز خود را در شیومای که در آن مهارت یافته بود محدود نمیکرد، بلکه زمانی که به سبک تزیینی کاملاً علاقمند میگردد، دائماً به تغییر آن اقدام مینمود. این هنر، که از منابع خاص خود سیراب میشد و از جنبش و

ش ۱۳ - ظروف منقوش میلک (الف و ج) و شوش

دشت ترکمان

شماره ۱ - نقشه برآمدگی ها

غرب زمین‌شناسی

حرکت لبریز بود ، تجدید میکردید و تغییر شکل میداد ، و قدرت و بقای آن به سرزمینهایی بسیار دور از حدود و ثغور طبیعی نجد ایران سرایت کرد .
 این نقاشی آیا کمابیش تقلید صادقانه ایست از زندگانی که هنرمند در اطراف خود میدید و آنرا روی ظروف سفالین خویش منعکس میکرد ، یا در پشت این رموز و نشانه های بسیار و متنوع ، میل به بیان مطلبی نهفته است ؟ بطور خلاصه چنانکه بعضی از دانشمندان تصور کرده اند آیا این نقاشی در حکم نویسنده کی بوده است ؟ ما نمی خواهیم این مسأله را حل کنیم ، ولی معهذاتوجه خوانندگان را بدین نکته جلب می کنیم که این عهد مرفعی ظروف منقوش در نجد ایران ، در اواخر ، مقارن با زمانی است که در دشت مجاور (بین النهرین) بشر یکی از عجیبترین اکتشافات خود یعنی فن نوشتن را به وجود آورد . در این صورت آیا باید معتقد شویم که مخترع خط از فن نقاشی پیشهوران نجد ایران ، که در برابر چشمان خود تصاویر آماده و علایم و نشانه هایی داشته اند ، الهام گرفته است ؟ در هر حال این امر امکان دارد ، و باید ضمناً بدانیم که این هنر نماینده مرحله ای است که راهی را بدسوی خط تصویری نشان می دهد .

کوزه گر این عهد به فن قالب ریزی هم آشنا بود ، و برای مجسمه همه نوع جانوران ، اسباب بازی برای کودکان ، و یا هدایای نذری بدیشگاه رب النوع موکل بر حمایت اغنام و احشام قالب سازی می کرد . تعدادی مجسمه های سفالین از ربه النوع مادر و خداوند خصب نعمت و فراوانی در دست است ، که اغلب هم بدون سر پیدا شده و این نقص عمدی بوده است ، زیرا می خواسته اند بدین وسیله دیگرانرا از استعمال پیکرهای سفالین ، پس از مرگ مالک آن ، مانع شوند .

صنعت فلزکاری نیز به ترقی خود ادامه داد : مس را ذوب و ریخته گیری می کردند ، و شماره و تنوع اشیا بیش از پیش بود ؛ اما ابزار سنگی همچنان مورد استعمال

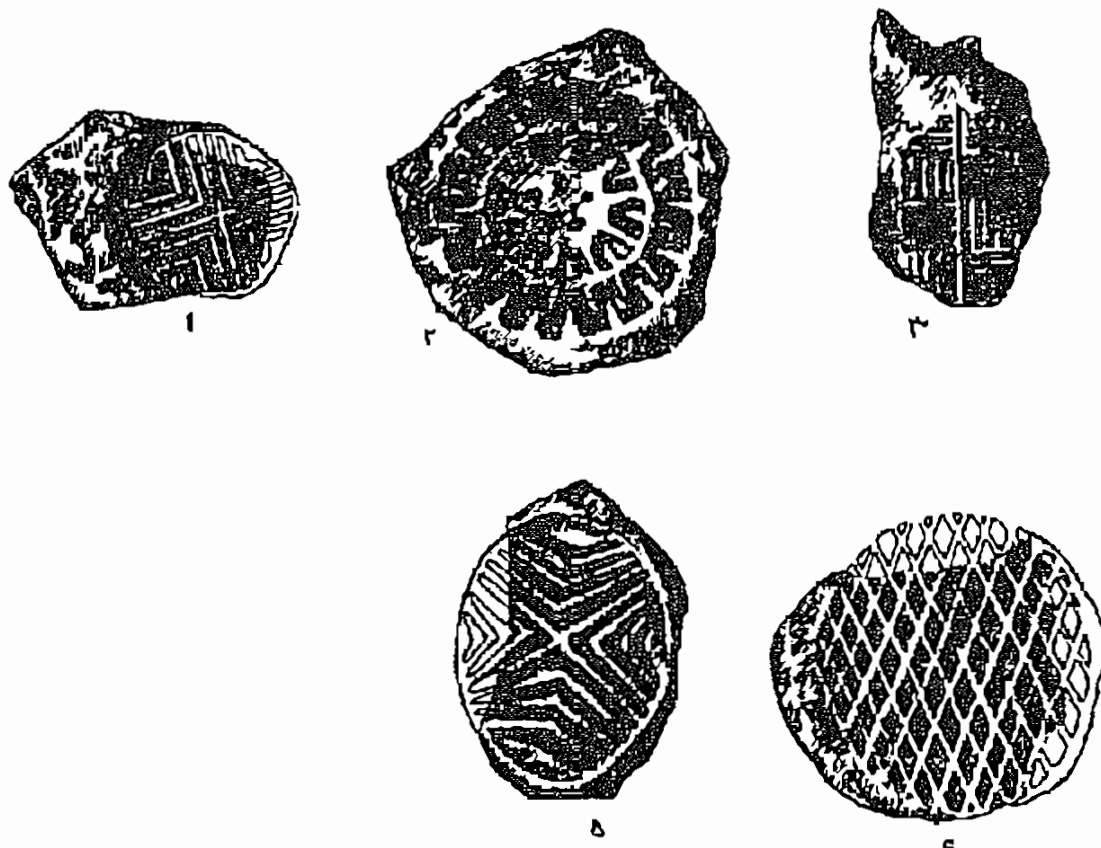
و استفادهٔ عموم بود، و به تدریج جای خود را به نبر صاف، تبر هموار مسی و کج بیل دارای ثقبهٔ اتصال داد. دشندها و چاقوهای مسین در خانه‌های متعلق به این دوره یافته شده است. پیشه‌ور به ساختن لوازم آرایش آغاز کرده بود از قبیل آئینه (صفحهٔ همواری که اطراف آن اندکی برآمده است) و سنجاقهای بزرگ با سر نیمکره شکل. جواهر بیش از پیش تنوع یافت و از حیات مواد غنی تر شد: علاوه بر صدف و عقیق و فیروزه، مهره‌ها و حلقه‌هایی از سنگ بلور، سنگ لاجورد، که از پامیر می‌آوردند، و شمشیر که از نقاط دورتر حمل می‌شد، مورد استعمال قرار گرفت.

همانطور که تجارت توسعه می‌یافت، ضرورت ایجاد می‌کرد که محتویات يك خمره یا يك عدل بار را تضمین و مراقبت کنند تا مال التجاره دست نخورده تسلیم شود. برای تشخیص مالکیت، مهر را استعمال می‌کردند: روی کلوخه‌ای از کلسیم علامت گذاری می‌شد و آنرا در دهانهٔ خمره جا می‌دادند و یا به طنابی می‌بستند. قدیمترین شکل مهر، که مدتها تغییر در آن داده نشد، به صورت تکمهٔ مخروطی شکلی از سنگ و متصل به يك حلقه بود. در ابتدا تزیینات هندسی قاعدهٔ اصلی بود (ش ۱۴)، اما بزودی تجسم اشکال انسان، نباتات و برخی علائم، که بدون شك از تزیینات ظروف سفالین الهام گرفته بود و شاید مانند همان تزیینات مفهوم تحریر را داشت معمول گردید.

طی این مرحله از تمدن در نجد ایران، پیشرفت قابل ملاحظه‌ای در تمام رشته‌های فعالیت بشری روی داد. در آغاز عصری که در آن جوامع بدوی همسایه‌ها با ایجاد اجتماعات و مراکز تدبیر مدن متظم می‌ساختند، توسعهٔ تدبیر منزل در ایران صورت گرفت، ولی هر چند تدبیر مدن در دشت پر ثروت بین‌النهرین عملی شد باز در ایران چیزی قابل مقایسه با آن به وجود نیامد. وضع طبیعی نجد خشن و تا هموار،

واحدها در مناطق صعب و دشوار متفرق ، و جمعیت هم پراکنده شده بود . در نتیجه ،

سایتمتره ۱ ۲ ۳ ۴ ۵

ش ۱۴ - سیلک : نقوش مهرها

بیشرفت و تکامل شهرنشینی به تأخیر افتاد ، و جامعه با آنکه از لحاظ خانواده بیش از پیش توسعه یافته بود ، قرن‌ها در مرحله ماقبل تاریخی باقی ماند . تنها مورد استثنایی منطقه جنوب غربی دشت سوزیانا (شوش) بود ، که امتداد طبیعی بین‌النهرین است ، و از مزایای مشابه دشت اخیر متمتع بود . از آغاز هزاره سوم ق . م . در این قسمت ایران ، مرکزیتی درزندگانی مدنی ایجاد شد ، و همینجا بود که نخستین دولت متمدن (عیلام) نشأت یافت .

این سه مرحله تمدن ماقبل تاریخی ایران که در فوق تشریح شد ، در همدجا ،

آنچنانکه در نجد ایران مورد تحقیق و آزمایش قرار گرفته مشخص نگردیده است. وجود دو تمدن اولی در کنارهای بیابان بزرگ مرکزی یعنی درسیلک، قم، ساوه، ری و دامغان اثبات شده و اینها نقاطی هستند که تشکیل رشته‌ای را می‌دهند که بعد از منحنی سواحل غربی و شمالی دریای داخلی قدیم شروع می‌شود (ش ۱۵). محتمل به نظر می‌رسد که در طی عهد خشک این منطقه از خاک که مخصوصاً بر اثر رسوب حاصل از رودها و جویبارهایی که به دریا می‌ریخت حاصلخیز شده بود، بسی زودتر از دره‌های واقع در چین خوردگیهای زاگرس آب خود را از دست داده باشد. نقاطی مانند گیان نزدیک نهاوند (جنوب همدان) و تل‌باکون نزدیک تخت جمشید و همچنین شوش تا پایان عهد دوم محل سکونت نبود، اما پس از این عهد، تمدن ظروف سفالین منقوش در سراسر نجد ایران ظهور کرد و در همه فنون مربوط به سفال سازی و فلز سازی توسعه متشابهی مشهود گردید.

مسلماً تا آنجا که امر مربوط به ظروف سفالین است اندکی وحدت و هماهنگی دیده می‌شود، اما این وحدت فقط در افزایش جاذبه این فن غنی و ابتدایی است. هر ناحیه و هر کارخانه دارای اشکال متنوع و مخصوص ظروف سفالین و تزیینات آنها بوده است، و تنوع سبکها دارای لطف مخصوص است؛ کوزه گر شوش جامی بلند و باریک با دیواره‌های نازک اختراع کرد، در حالیکه پیشه‌ور تخت جمشید به شکل مخروط ناقص علاقه می‌ورزید، و ظرف سازان سیلک یا حصار به ساختن کاسه علاقمند بودند. اگر یکی از این مراکز، ثقل بیشتر و ظرافت کمتر در ترسیم نشان می‌دهد، یا دیرتر به واقع پردازش یا مصنوعی سازی می‌رسد چه اهمیتی دارد؟ خصیصه تنوع اختراع تصاویر خود نخستین میزانی است برای آنکه حس هنرمندی عالی قوم آفریننده هنرمند کور تشخیص داده شود.

شکل و صورت ظروف تثبیت شد و در اطراف و جوانب پرتوافکن گردید ، و بر اثر خوبی آن ، منطقه انتشارش مرتباً دورتر رفت . این فن در طول جاده جنوبی تاسیستان کشیده شد ، و از آنجا به بلوچستان و دره سند سرایت کرد و از سوی شمال شالده فرهنگ و تمدنی را که در واحه مرو یافته شده است بنانهاد ، و با احتمال قوی به بلخ (با کترنا) ، که مواضع ماقبل تاریخی آن انتظار بیل و کلنگ حفاران را می کشد ، رسید . چنانکه خواهیم دید ، مغرب زمین نیز بعدها از اختراع نجد ایران استفاده کرد .

مطالعات مربوط به تاریخ طبیعی انسان درباره استخوانهای انسانی از قدیمترین سکنه واحه های مذکور ، وجود نژاد کاملاً متجانسی را نشان نمی دهد ، و تا آنجا که اطلاع داریم حتی نمی توانیم بگوییم که دو صورت مختلف انسان مستطیل الرأس که در این نقاط دیده می شود متعاقب یکدیگر بوده اند ، یا بعکس دوشاخه از دسته ای واحد که به نام بحر الرومی^۲ معروف است می باشند . گروه اخیر در عهد ماقبل تاریخ در سراسر آسیای غربی ، از بحر الروم تا ترکستان روس و دره سند ، پراکنده بوده است . عموماً این دوشکل را بنام آسیائی^۳ می خوانند ، و آن اصطلاحی است ناشی از جنبه منفی ، بدین معنی که معرف نژادی از بشر است که نه به دسته سامی متعلق است و نه به دسته هند و اروپایی . بعضی از دانشمندان که در صدد تصریح بیشتری بوده اند ، این نژاد را قفقازی^۴ یا خزری^۵ و یا یافثی^۶ نامیده اند . در این نژاد سه دسته مشخص اند :

۱- اورارتیان^۷ یا وانیان^۸ ، سکنه قدیم ارمنستان ؛ کاسیان^۹ ، عیلامیان^{۱۰} ، ختیان

(هیتمیان)^{۱۱} و میتانیان^{۱۲} .

۱ - Dulichocéphale (انسانی که طول جمجمه وی تقریباً یک ربع از عرضش بیشتر باشد . م .)
 ۲ - Méditerranéen - ۳ Asiatic (این اصطلاح با Asiatic یعنی آسیای شرق دارد ، از آنجا که آسیای غربی نیز میگویند . م .)
 ۴ - Caucasiennne - ۵ Caspienne (کاسپی)
 ۶ - Japhétique - ۷ Durartiens - ۸ Vanniques - ۹ Kassites - ۱۰ Elamites
 ۱۱ - Hittites - ۱۲ Mitanni

- ۲ - لیکیان^۱، کاریان^۲، میسیان^۳ و همچنین انروسکیان^۴ و اقربطشیان^۵.
 ۳ - ایبریان^۶ و باسکان^۷.

به نظر می‌رسد که همه اینان به‌زبانی پیوندی^۸ سخن می‌گفتند، و این امر موجب این فرضیه شده که شوهریان^۹ نیز به‌همین دسته نژادی متعلق بوده، ولی در عهدی بسیار بعید از آن دسته جدا شده‌اند. این منشأ آسیائی که مابین همه اقوام آسیای غربی مشترک است، بعدها موجب فرهنگ این ناحیه خواهد گردید، و مخصوصاً هنری را بوجود خواهد آورد که آنرا متعلق به آسیای غربی می‌دانند و ایران نیز، با تمدن ظروف سفالین منقوش خویش، به‌منزله یکی از عناصر مشکله توسعه آن به‌شمار می‌رود.

اطلاع ما دربارهٔ دین قدیمترین سکنهٔ ایران بسیار اندک است. درین النهرین، که سکنهٔ بدوی آن از همان منشأ سکنهٔ نجد ایران بودند، معتقد بودند که حیات آفریدهٔ يك ربهٔ النوع است، و جهان در نظر آنان حامله بود نه زاییده، و منبع حیات، به‌عکس آنچه مصریان می‌پنداشتند، مؤنث بود نه مذکر. بسیاری از پیکرهای کوچک از ربهٔ النوعی برهنه که در امکانهٔ ماقبل تاریخی ایران پیدا شده است به‌ما اجازه می‌دهد بگوییم که انسان ماقبل تاریخی نجد دارای این گونه معتقدات بوده است. این ربهٔ النوع محتملاً همسری داشته که او نیز ربهٔ النوع بوده، و در آن واحد هم شوهر و هم فرزند او محسوب می‌شده است. بلاشک در این مذهب ابتدایی است که ما می‌توانیم مبدأ ازدواج بین برادران و خواهران را بجوئیم. این عادت در مغرب آسیا رایج بود، ایرانیان^{۱۰} و بعد بنبطیان از ملل بومی آنرا ارث بردند^{۱۱}، و همچنین اساس ازدواج بین مادر

۱ - Lyciens - ۲ - Cariens - ۳ - Mysiens - ۴ - Etrusques - ۵ - Crétois - ۶ - Ibères - ۷ - Basques - ۸ - Agglutinante - ۹ - Sumériens

۱۰ - دربارهٔ رد و قبول این امر سخن بسیار گفته‌اند: ريك، دارمستر «زند و اوستا» ج ۱ ص ۱۲۶؛ دینشاه «اخلاق ایران باستان» چاپ ۲ ص ۵۴؛ «ارداویرافنامه» چاپ بارتمی، پاریس، فصل ۱۱؛ زت

و پسر را - که کمتر سابقه دارد - در همین آیین باید جستجو کرد. نیز ممکن است که رسم انتساب به مادران که در نزد عیلامیان و اتروسکیان و مصریان و مخصوصاً در لیکه بسیار معمول بود، در اینجا نشأت یافته باشد. بی فایده نیست تذکر داده شود که در میان بعضی از این ملل زن فرمانده سپاه بود، از جمله در میان طایفه کوتی^۲ که کوه نشینان ساکن دره کردستان بودند.

وضع سیاسی بلاشاک مبتنی بر دسته بندی خاتواده و شورای ریش سفیدان بود. اندیشه اعطای قدرت به يك فرد، يك رئیس که بعدها مبدل به شاه شد، تا مدتی بعد در نجد ایران تحقق یافت. اوضاع ایران به توسعه مراکزى که دور از یکدیگر بودند، و در نتیجه از مشاجراتی که منتج به جنگ می شد مصون و برکنار ماندند، مساعدت می کرد.

ایران در آغاز هزاره سوم ق. م.

نخستین نشانه های تقض و وحدت تمدن ظروف سفالین منقوش ایران، در طی نیمه دوم هزاره چهارم ق. م. به وجود آمد. در شوش، ظروف سفالین منقوش ناکهان متوقف گردید، و جای آنرا ظروف قرمز رنگ دارای دسته و نوک لوله یی گرفت. این امر در دشت بین النهرین نیز وقوع یافت؛ در این کشور، عهد مشهور به اوروک چهارم^۳ امتیازی دارد، و آن اهمیت اساسی در توسعه تمدن بین النهرین داشته است. اختراع

→ «معنی ختولکدس» (در «منون بجلوی» II ص ۴۳۰ - ۳۸۹)؛ کریستن «ایران در زمان ساسانیان» ۱۹۴۴ ص ۳۲۳؛ ترجمه کتاب اخیر، چاپ دوم، کتابفروشی ابن سینا، ص ۳۴۷؛ مجله مهر ۱۳: ۱ (ترجمه اردو پیرافنام) بدقلم یاسی؛ همان مجله ۳: ۴ (اعتراض بر مقاله مذکور یاسی) (م. ۱)

۱۱ - میتوان در این نکته تردید کرد؛ یکی از سرودهای کهن «ریگ ودا» درباره جمید Yami و خواهرش yami که بشر نخستین اند، اشاره به چنین رسمی دارد (سرود دهم از دفتر دهم)، و این نکته منافق انتباس رسم مذکور از یوهیمان ایرانست (دکتر یارشاطر، معرفی کتاب حاضر، مجله سخن ۶: ۸ ص ۷۵۵؛ انضاً مجله دانشکده ادبیات تهران ۳: ۱ ص ۷۷) (م. ۱)

خط در اواخر عهد مذکور صورت گرفته است. اندکی بعد، در طی آخرین قرنها پیش از ۳۰۰۰ ق. م. تمدنی در شوش پدید آمد، که هر چند تحت نفوذ قوی بین‌النهرین قرار گرفت، خط مخصوص خود را - که به نام «عیلامی مقدم» خوانده میشود (ش ۱۶) - ایجاد کرد، و معاصر عهد جمدت نصر^۲ در دشت مجاور (بین‌النهرین) بود.

ش ۱۶ - خط عیلامی مقدم

شوش تنها ناحیه جنوب ایران نبود که تحت نفوذ غربی قرار گرفته بود: حفريات اخیر در شمال شرقی خلیج فارس نشان داده است که سراسر ساحل شمالی آن منطقه نفوذ جدید را پذیرفته بود. در طی هزارهٔ پس از این عهد، ایران جنوبی به مبارزه‌ای دائمی، ضد نفوذ قوی و مداوم فرهنگ بین‌النهرین، مبادرت داشته است. مراکز واقع در قسمت مغرب نجد ایران به نظر نمی‌رسد که تحت فشار خارجی قرار گرفته باشند. سنت ظروف سفالین منقوش دوام یافت و کوزه گریان^۳، که نسبت به سبکهای قدیم وفادار مانده بود، به جستجوی نمونه‌های جدید برای اشکال و تزیینات

ظروف خود ادا نمود داد . در شمال شرقی چیزی معادل آنها مشهود نگردیده و در حصار - نزدیک داهنگان - تغییر سیاه بطلی و خشنی وجود داشته که مدت چند قرن دوام یافته است . در هر استقرار و اسکانی پس از اسکان قبلی ، تعداد ظروف گلی کاسته می شد ، و جای آنها را ظروف سیاه یا خاکستری که به سیاه میزد می گرفت . این ظروف در رنگ و شکل کاملاً در نجد ایران غریب می نماید (تصه) . با ملاحظه در این اشکال ، به نظر می رسد که در آنجا نفوذی تدریجی از طرف بیگانگانی که در میان سکنه بومی استقرار یافته بودند ، اعمال می شد .

ما چیزی در باب منشأ و اساس این فرهنگ جدید نمی دانیم ، و حتی اکنون نمی توانیم بگوییم کدام ملت آنرا با خود آورده است . به نظر می رسد که فرهنگ مذکور از نواحی مجاور جیحون و سیحون ، از دشتهای ترکستان روس ، یا شاید از نواحی دورتر ، قلب آسیای مرکزی ، آمده باشد . این فرهنگ در شمال شرقی نجد ایران گسترده شد ، اما بعداً در شمال اهمیتی رور افزون یافت و آنگاه طول کرانه دریا را پیموده در کاپادوکیه رسوخ یافت . در ناحیه اخیر ظروف خاکستری که بخش سفالی آنها مقرر است - و آن ظاهر آیکی از خصایص نزدیک است - در « کول تپه » یافته شده . فرهنگ مورد بحث که شبیه به فرهنگ بین النهرین قدیم است ، نسبت به ظروف اوله دار علاقه نشان می دهد .

قسمت مرکزی نجد ایران از نفوذ خارجی مصون نماند . در سیلک ، خانه های متعلق به پایان عید سوم متروک شد ، و طبقه ضخیمی از خاکستر که روی آنها پاشانده ، نشان می دهد که این خانه ها طعمه آتش شده است . مردم خرابه های آنها را برای شالوده مساکن جدید خود به کار بردند . در این زمان ظروف منقوش ازین رفته و جای آنها را ظروف قرمز و خاکستری یکدست گرفته است . شکلهای ظروف مزبور عیناً شبیه

ظرفهایی است که در شوش، در آخر هزارهٔ چهارم شناخته شده است. مهر کلوخی جای خود را به مهر استوانه‌بی داد، و آن نشانهٔ قطعی ورود خط در الواح خاك رسی می‌باشد. الواحی که به خط عیلامی مقدم تحریر شده، همراه مواد مذکور در حفاریات پیدا شده است. به نظر می‌رسد که نفوذ بعلی و صلح جویانهٔ مردمی که ظروف سفالین سیاه به کار می‌بردند در شمال شرقی نجد ایران، با ظهور تمدنی که خط عیلامی مقدم را همراه آورده و حاکی از همهٔ علایم غلبهٔ خشونت آمیز است، اختلاف بسیار داشته است. در سیلک، قوم اخیر تمدنی وارد کرد که بدون شك عالی‌تر، غنی‌تر و بسیار متمدنی‌تر بود، و این نتیجهٔ آمیزش فرهنگ بومی با فرهنگ بین‌النهرینی است که در شوش در طی قرنهای پیشین صورت گرفته بود. وجود مختصات آثار شوش در سیلک و وحدت تام فرهنگ سیلک با تمدنی که در شوش شناخته شده، نشان می‌دهد که تمدن مذکور جبراً به سیلک تحمیل شده است.

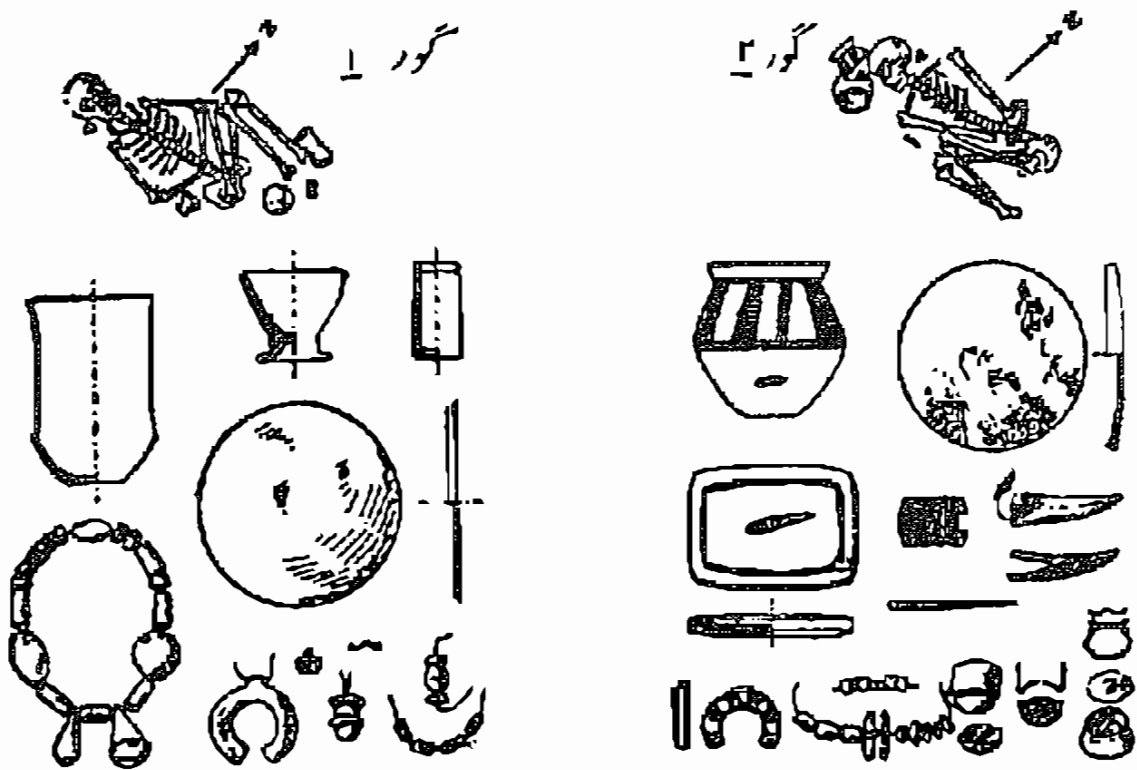
خانه‌ها با دقت بیشتر ساخته شد، ولی درها به طرز عجیبی پست و کوتاه بود. در مدخل، اجزای قرار داشت دارای دو قسمت که یکی برای طبخ غذا و دیگری، از قرار معلوم، مختص پختن نان بوده است. در یک طرف خمره کوچکی برای آب در زمین قرار داده بودند. در این خانه، اثاثه و لوازم مختصری از گل کوفته مشاهده می‌شود که هر چند بدوی و مقدماتی است، معیناً احتیاج به طاقچه‌ها یا چیندهای کوچک سنگی را برای نگاهداری اشیاء و آذوقه‌های مختلف می‌رساند. مرده‌ها در عمق ۲۵ سانتیمتری^۲ کف اتاق دفن می‌کردند. لوازم مختلف میت نیز همراه او بود، و غنی‌تر از مقابر کم اهمیت متعلق به عهد پیشین در سیلک به نظر می‌آید (ش ۱۷).

با ظروف سفالی جدید، بطریهای کوچک مرمرین که احتمالاً به منظور ریختن عطریات ساخته می‌شد، دوریهای کوچک سنگی که با دقت آنها را می‌تراشیدند،

۱- Proto - élamite ۲- در حدود يك پا (ت. ا.)

لوازم آرایش مانند آینه‌های مسین که تقریباً به شکل صفحه‌ای محدب بود، پدید آمد. مردم را با جواهر بیشتر می‌آراستند مانند زینت آلات سیمین که به گردن می‌آویختند و آنرا به وسیله قیر مرصع به لاجورد می‌ساختند، صدف و طلا، زیورهای دیگر که مفضض بود، گوشواره‌هایی که از طلا یا لاجورد ساخته می‌شد، دستبندهای

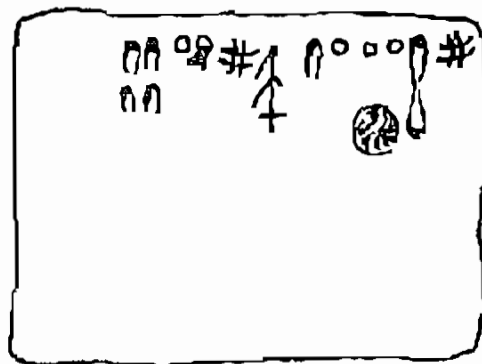

ش ۱۷ - سیلک : قبرهای معلق به عهد خط عیلامی مقدم

سیمین و کردن بندهای طویل با مهره‌های طلا، نقره، لاجورد، عقیق و سنگ سفید (ش ۱۷). تنوع موادی که به کار می‌بردند، و ظرافت کار، می‌رساند که این جواهرسازی - که در شوش و حتی شاید در بین‌النهرین معمول بوده - پیش آهنگ جواهریست که در مقابر سلطنتی اور پیدا شده و آنهمه مورد اعجاب جهانیان گردیده است.

اهمیت تمدنی که در شوش شناخته شده، و تا قلب نجد ایران نفوذ یافته، بالاتر از همه به جهت استعمال خط است. الواح مکشوف (ش ۱۸) تا کنون خواننده نشده،

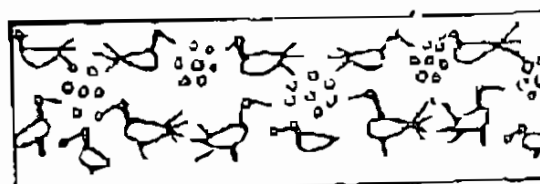
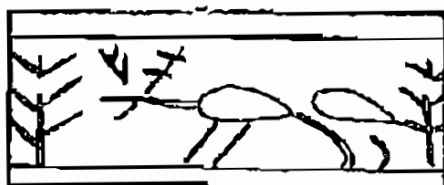
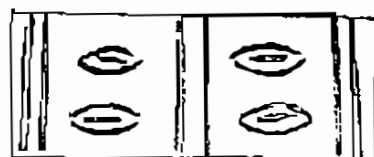
اما خط نیمه تصویری آنها معرف پیشرفتی است در نخستین خط تمام تصویری. دانشمندان اعداد و جمع آنها را توانسته‌اند تشخیص دهند، و این خود موجب شده که آنها را اسناد شغلی از قبیل صورت حساب یا قبض رسید محسوب دارند. این امر از آنجا تأیید می‌شود که در بعضی از این الواح که ما در سیلک کشف کرده‌ایم، طناب‌بندی عبور داده بودند که به وسیله آن می‌توانستند آنها را به کالا متصل کنند. با نوشتن، استعمال مهرهای استوانه‌ای معمول گردید و طبع آن روی خاک رس نرم لوحه، معرف امضای

ش ۱۸ - سیلک : لوحه عیلامی مقدم

مالک بود. علایم این نوع حکاکی به نظر می‌رسد که با فن ساختن ظروف منقوشی که در عهد پیشین در نجد ایران رواج داشتند، مرتبط باشد. سیلک تنها نقطه‌ایست در نجد که پیش از عهد هخامنشی، مدارک کتبی به دست داده‌است (ش ۱۹). بدین وجه استعمال خط در ایران ثابت شده، هر چند که آن در دشتهای جنوبی اختراع گردیده و با تمدن بین‌النهرین کاملاً وابسته است. خط بر اثر توسعه تمدن و فرهنگ عیلامی، متعاقب فتوحات سیاسی وارد نجد ایران گردید، و محققاً هدف اقتصادی نیز از آن منظور بوده‌است. نازمانی که تمدن عیلامی در مرکز ایران باقی بود، خط دوام یافت، اما ترک این دارالتجاره به نظر می‌رسد که موجب از بین رفتن خط در مدت چندین قرن در ایران شده باشد.

ما ملاحظه کرده ایم که مراکز مختلف ایران در آغاز هزاره سوم ق. م. تابع تأییراتی بود که از نواحی مختلف خارج نجد وارد می شد. این نفوذها که به طور عدم تساوی اعمال می گردید، و گاهی از جنوب غربی و زمانی از شمال شرقی می آمد، موجب تغییراتی در تمدن اقدم ایران شد، و تا حدی سبب آشفتگی یا به عبارت دیگر تعدیل

ش ۱۹ - سیک : مهرهای استوانه‌ای متعلق به عهد لوحه‌های عیلامی مقدم

وضع هزارساله آن گردید. در هر حال ایران آنها را هضم کرد و در عین حال به توسعه و انبساط تمدن خاص خود در خارج ادامه داد، چنانکه در عهدی که ایران از دیگران اقتباس می کرده، همچنان به دیگران عاریت می داده است. در اینجا فقط يك مثال می آوریم: تمدنی که در نیمه دوم هزاره چهارم ق. م. در بین النهرین شمالی - آشور

آینده - ظهور کرد ، سبک کوزه سازی فاخر را پذیرفت و توسعه داد . شکل کاسه‌یی و تزیینات منقوش آن ، می‌رساند که ظاهراً از مراکز ایران - که بهترین آنها در سبک و حصار شناخته شده - مأخوذ است .

ایران ، چنانکه دیدیم ، شاهراهی بود برای نهضت ملل و انتقال افکار . از عهد ماقبل تاریخی به بعد ، و در مدتی بیش از هزار سال ، وی این وضع مهم را به منزله واسطه و میانجی میان شرق و غرب حفظ کرد . در عوض آنچه او دریافت می‌داشت ، هرگز از تأدیه باز نایستاد ! عمل او عبارت بود از دریافت داشتن ، توسعه بخشیدن و سپس انتقال دادن .

ایران در هزاره سوم ق . م .

در آغاز هزاره سوم ق . م . دشت غنی بین‌النهرین وارد عهد تاریخی شد ، و بر اثر متونی که ساکنان دشت واقع بین دوش در باره تاریخ مملکت خود باقی گذاشته‌اند ، نخستین اشعه نور ، در ظلمتی که تاریخ ایران را تا حدود ۲۰۰۰ سال بعد هم پوشانده ، نفوذ کرده است . در هر حال عیلام را - که بزودی وارد عهد تاریخی می‌شود - باید مستثنی دانست . اما در باره نواحی شمالی دشت شوش ، اطلاعات کمی که ما داریم غالباً منحصر آ از منابع بابلی است . بعلاوه ، محوطه‌ای که در خصوص آنها متون مذکور بحث میکنند ، در داخل ایران چندین پیش‌نمیرود ، زیرا آنها فقط از نواحی سرحدی گفتگومی کنند که توسط ملل ساکن تپه‌ها مسکون بود ، و مردم شومر و قوم سامی نژاد دشت بین‌النهرین دائماً با ایشان در تماس بودند . این اقوام از جنوب به شمال عبارت بودند از : عیلامیان ، کاسیان^۱ ، لولوبی^۲ ، و کوتی^۳ (ش ۲۰) . همه اینها بیک دسته نژادی متعلقند . زبان آنان بهم وابسته است ، و فشار مستمر دشت بین‌النهرین ، که بیشتر بصورت پادشاهیهای متحدین در آمده بود ، همه آنانرا مجبور

کرد که در يك زمان متحد شوند ، هرچند که این اتحاد موقت بود . نزاع عظیم بدویان و نیمه بدویان باسکنه خانه نشین ادامه یافت . در نظریك منشی بابلی که در این عهد میزیست ، عالم تمدن به دامنه های زاگرس^۱ خاتمه می یافت . حال چنین بود تا زمان ورود ایرانیان ، یعنی دوهزاروپانصد سال بعد ، و تأسیس نخستین شاهنشاهی عظامنشیان، که جهان مزبور از سر حدهای مذکور به عقب کشیده و به دورترین نقاط ، در آسیای مرکزی ، برده شد و ثغور آن به شمال سیحون رسید . هر زمان که کشور بابل تحت سلطنت سلسله ای جدید و قوی بود ، فشار دشت بین النهرین بر سکنه جبال شدید میشد . انحطاط بابل از سوی دیگر به منزله شیپور جمععی بود برای اقوام ساکن تپه ها ، که آنها را به پایین فراخواند ، تا دشت غنی مذکور را غارت کنند و حتی گاهی آن را در مدتی کمابیش طویل ، اشغال نمایند .

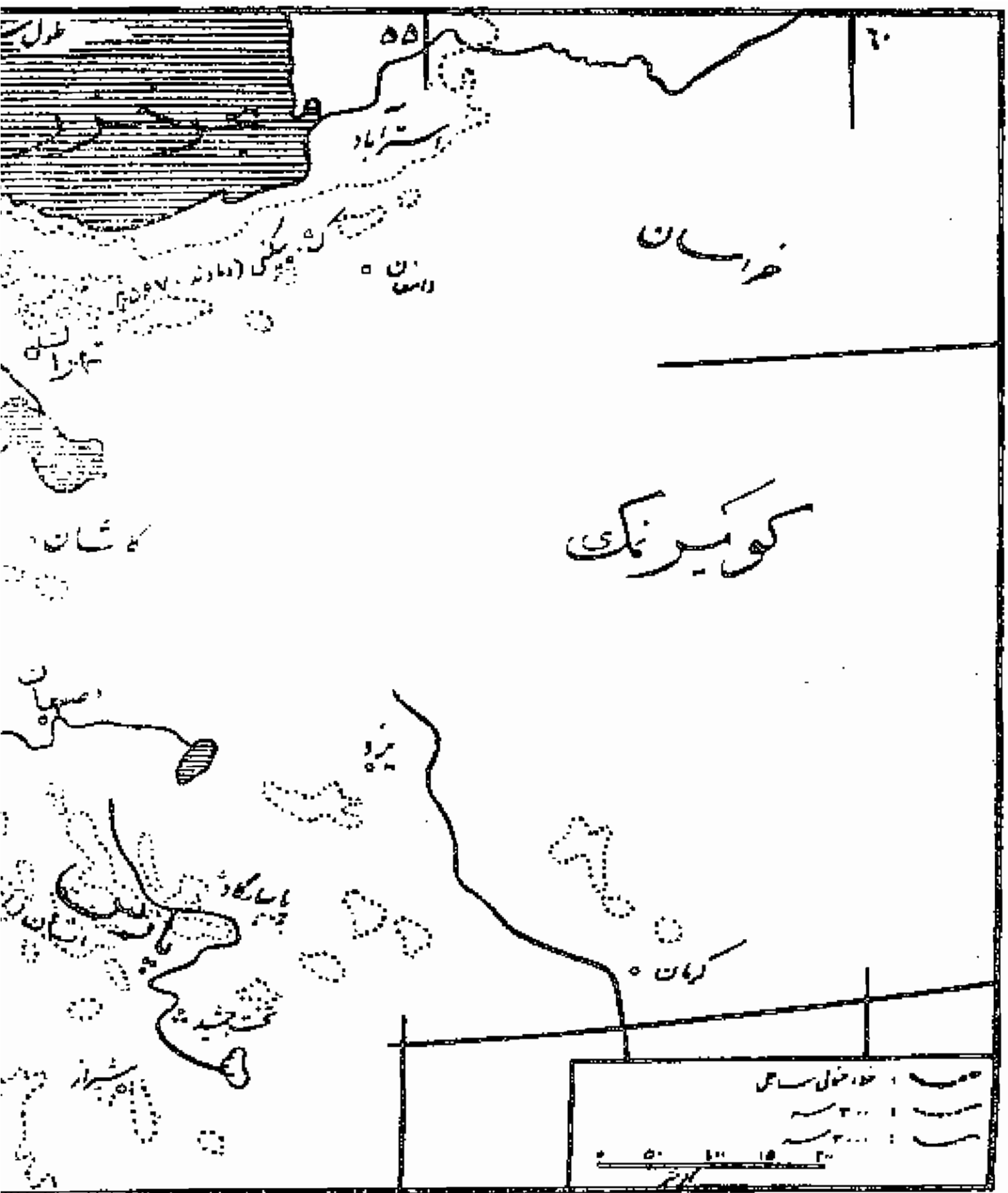
غالباً باید عیلام را از این توصیف کلی مستثنی کرد . عیلامیان - از جبال که دشت سوزانا (شوش) را از شمال و مشرق احاطه کرده - فرود آمده بودند و در ربع اول هزاره سوم ق . م . سلسله ای تشکیل داده بودند که بر ناحیه وسیعی از دشتها و جبال - شامل بخشی مهم از سواحل خلیج فارس و بوشهر - حکومت میکرد . کتیبه ای که متعلق به یکی از پادشاهان است در این حدود کشف شده^۲ ، که به زبان شوهری نوشته شده ، زیرا در این زمان هر چند عیلامیان دارای خط مخصوص به خود بودند ، خط همسایگان خویش را نیز قبول کرده بودند و حتی زبان آنان را هم به کار میبردند . با تشکیل سلسله سامی سارگن^۳ در اکاده^۴ ، عیلام برای حفظ آزادی و استقلال خود وارد محاربه ای شدید شد . قوای طرفین غیر متساوی بود ، و دوبار فاتح بزرگ غلبه کرد ؛ و حتی شاید شوش را هم ضمیمه قلعرو خود کرده باشد . یکی از پسران او ، مانیشتوسو^۵ ،

۱ - Zagros - ۲ - قس . « لیس و راء عبادان قریه » (رك . امثال و حکم دهخدا) (م .)

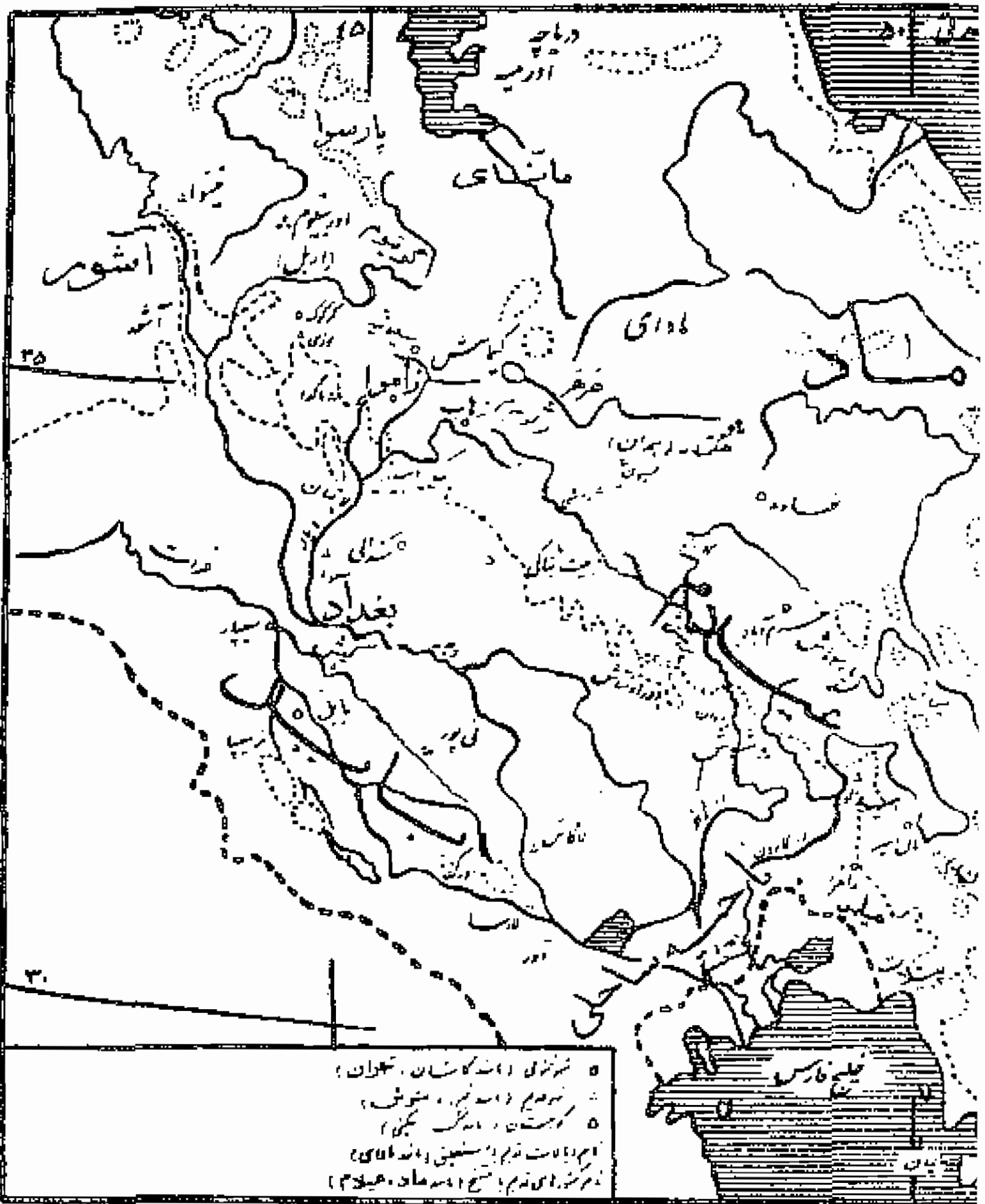
۳ - CAMERON «History of Early Iran» p. 26 (ت . ا .) ۴ - Sargon - ۵ - Manishtusu

به نظر میرسد که در سفرهای جنگی خود ضد ایران موفقتر بوده است. سپاهیان او از خلیج فارس عبور کردند تا جاده‌هایی را که از آنها مواد ساختمانی و فلزات از کوهستانهای ایران آورده میشد، تحت مراقبت بگیرند. در زمان نرم سین^۱، اغتشاش و عصیان از عیلام تا زاب ایجاد شد، اما به سختی سرکوب گردید (نص ۷). شوش توسط عاملی که از طرف نرم-سین تعیین میشد اداره میگردد، و او ساختمانهای مهمی را در شهر مذکور بنا نهاد. زبان عیلامی مغلوب زبان اکدی گردید، و حتی اسماء خاص بیشتر سامی بودند تا عیلامی. روش تجانس و تقلید مذکور، موجب تهدید فرهنگ محلی - که فقط بر اثر پناهگاه وی در جبال صعب العبور باقی مانده بود - گردید. در هر حال روش، ماهرانه فرمانبرداری از طرف ملت تابع، به تدریج موجب شد که آنان وضع خود را جبران کنند. یکی از ایشان به نام پوزور - اینشوشی ناک^۲ که عمران کننده بزرگی بود، شوش را باغنیمت‌هایی که از نواحی مغلوب آورده بودند، غنی کرد و معابد و ابنیه بنا نمود. پادشاهان کوچک از سرزمینهای مجاور برای ادای احترام نزد او می آمدند. پس از مرگ نرم سین، پوزور - اینشوشی ناک استقلال خود را اعلام کرد، و به فرماندهی سپاه خویش به بابل هجوم برد و حتی به اکد رسید. او را به اشکال عقب راندند، و اکد استقلال خود را حفظ کرد، اما بسیار ضعیفتر گردید. استقلال عیلام از نظر ملل کوهستانی مجاور مکتوم نمالد، و لولوبی^۳ و کوتی^۴، بر اثر پیشرفت پوزور - اینشوشی ناک، تشویق شده یکی پس از دیگری از دره‌های مرتفع فرود آمده به سوی بابل حمله بردند.

لولوبی ناحیدای را که در سراسر جاده قدیم قرار دارد - و اکنون هم از بغداد و کرمانشاه به همدان و تهران می‌رود - اشغال کردند. یکی از چند مدخل طبیعی به سوی نجد ایران مورد استفاده جاده مزبور است، و آن از چند هزار سال پیش وجود داشته

شکل ۲۰ نقشه باسار

ماتشای غربی

است . سازکن آگاده‌یی سابقاً این اقوام کوهستانی را مغلوب کرده بود ، اما سخت‌ترین ضربه را نرم‌سین وارد آورد . پس از اغتاشی کد یاد شد ، حاکم سامی نژاد ، در طی محاربه عظیمی اتحاد لولوبی - گوتی را درهم شکست . وی این واقعه را درستونی که در صخره‌های ناحیه شهر زور حجاری شده ، یادآوری می‌کند . در این حال ، در این زمان مانند سابق ، تماس بین اقوام کوهستانی و سکنه دشت ، تنها از راه جنگ نبوده است ؛ مردم کوهستانی بر اثر وضع جغرافیایی ناحیه خود ، راه به سوی مغرب ایران را در دست داشتند ، و بنا بر این حرکت کاروانها و تجارت را تحت نظارت خود در آورده بودند . هر چند آنان با بابل دشمن بودند ، معینا در عین حال بدان کشور امتعه می‌فرستادند ، و در طی معاملات صلح آمیز خود ، ناگزیر تحت نفوذ همسایگان متمدن‌تر قرار می‌گرفتند . این امر به توسط دو نقش برجسته تأیید می‌شود . این نقوش به دستور دوتن از پادشاهان آنان بر صخره‌های ناحیه سرپل زهاب حک شده و لاقلاً یکی از آنها احتمال می‌رود که از کتیبه نرم‌سین الهام یافته باشد (ش ۲۱) . در اینجا تصویر رئیس محلی دیده می‌شود در حالی که کمائی در دست دارد و در زیر پا دشمنان مغلوب را - که تقاضای عفو دارند - پایمال میکند . کتیبه که بیشتر زیان دیده اسم او را تارلونی^۲ ذکر میکند.

نقش برجسته دیگری که اهمیت آن بیشتر است ، در دو نسخه ، در بالای صخره مدخل دهکده جدید « سرپل » حجاری شده است . این نقوش شاه انوبانی نی^۳ پادشاه لولوبی را نشان می‌دهد با ریشی طویل و مربع ، کلاه‌هی مدور ، جامه‌ای کوتاه ، مسلح به کمائی و قسمی تبر بدوی . او پای خود را بر دشمنی که بر زمین افتاده نهاده است . در برابر او ربه النوع نی نی^۴ ایستاده ، با کلاه‌هی بلند و جامه‌ای پشمین و پر زدار و شرا به دار که تا پای وی می‌رسد . او یک دست را به سوی شاه دراز کرده ، و در دست

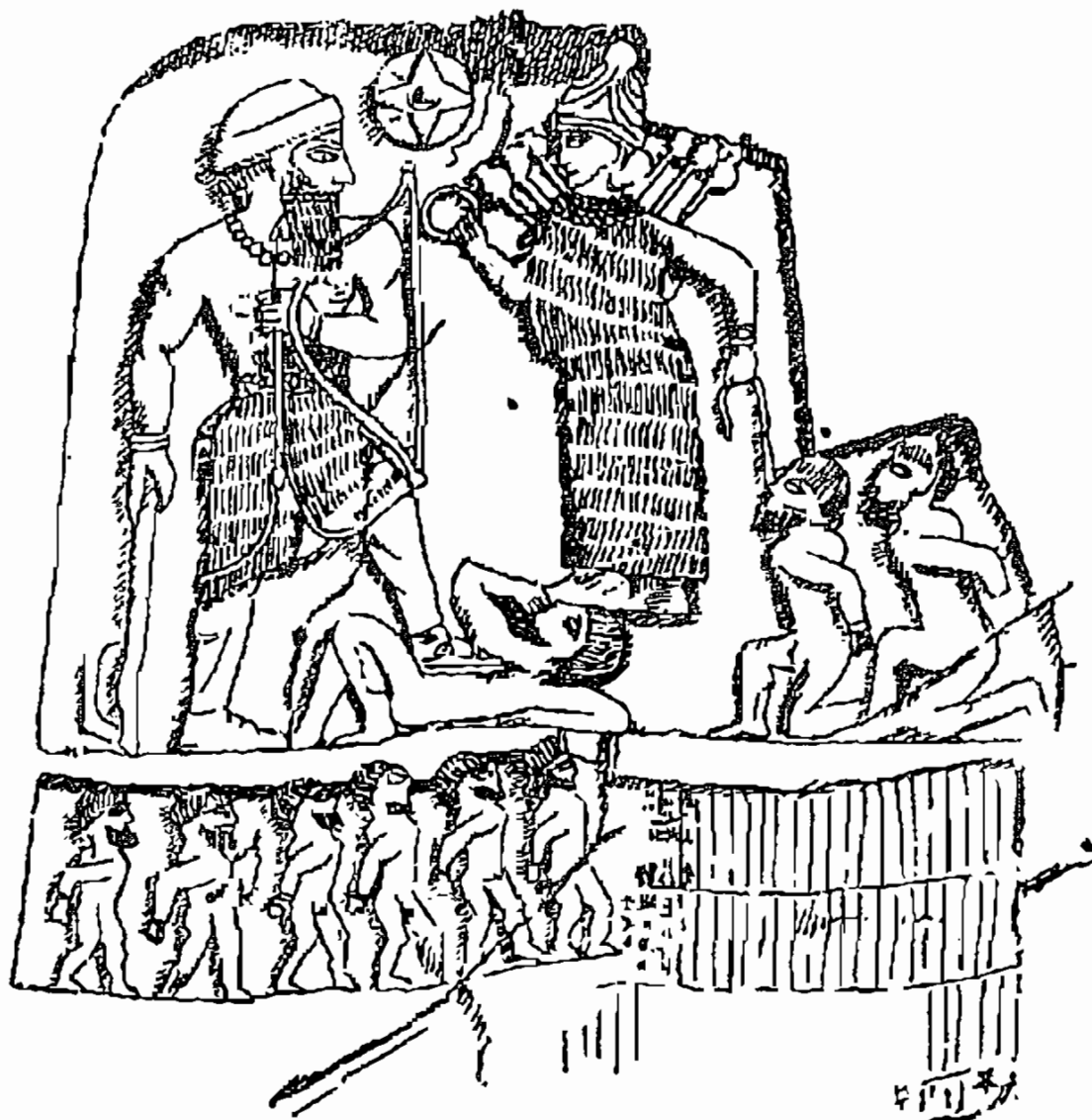
دیگر انتهای طنابی را گرفته که در نسخه فوقانی در اسیر را - و در نسخه تحتانی شش اسیر را - بهم بسته و همه آنان برهنه اند و دستهایشان از عقب بسته شده. کتیبه‌ای

ش ۲۱ - شل هورین شیخ خان

بهزیان اکدی از ارباب انواع متعدد - که غالب آنها اکدی هستند - ضد دشمنان یاری می‌جوید (ش ۲۲).

نظر به قدرت ایشیه متعلق به این عهد در خود ایران ، و فقدان تام مثنون در این قسمت ، این دو بنا از نظر آگاهی ما به سطح فرهنگ محلی ، دارای اهمیت بسیارند .

ش ۲۲ - نقش برجسته انویانی تی ، پادشاه لولوبیان

همه قراین دال بر آنست که سکنه این ناحیه خطی مخصوص به خود برای تعبیر زبان خویش نداشته اند . در هر حال ، به نظر می رسد که در این زمان ، آنان کمابیش تحت نفوذ تمدن بابلی بودند ، و در نتیجه بر اثر تماس با همسایگان غربی خط و زبان اکدی را آموختند و مورد استفاده قرار دادند . نیت می توانیم بگوییم که در همان حال

هنرمندان محدود ایشان در آثار مهمتر خویش، به شدت تحت تأثیر هنر بین‌النهرین قرار گرفته‌اند. در اینجا هم مانند عیلام، تمدن دشت یا با صلح و یا به‌زور سپاهیان نفوذ کرد. با وجود این، وظیفه‌ای که دو نقش برجسته مذکور از جنبه «ایرانیت» ایفا می‌کنند، عظیم و پایدار است. فکر ایجاد نظایر آنها رواج یافت، و در طی تاریخ متمادی ایران، نسلهای پادشاهان از این نقوش بدوی - که حاکی از اعمال نظامی هستند و در بالای کوه، در منظر و مرآی کاروانها حکاکی شده‌اند - ملهم گردیده، نظایر آنها را در همه اقطار نجد ایران به وجود آورده‌اند.

در حدود نیمه همان هزاره، بابل بر اثر هجوم کوتی که از کوههای خود در مشرق زاب صغیر، در دره دیاله علیا فرود آمده بودند - پایمال گردید. آنان مدت چند قرن تهدیدی مداوم برای سکنه دشت بودند. تحقیقاتی که در بابل^۱ - که شاخه‌ای از فرات است - به عمل آمده، وجود قصری مستحکم را^۲ که به وسیله سارکن آگاده‌یی^۳ بنا شده و جانشینان وی به ساختن آنها ادامه دادند، و منظور از آن جلوگیری از مهاجمات کوه‌نشینان مذکور بوده، اثبات کرده‌است. عاقبت تاخت و تازهای این کوه‌نشینان مبدل به مهاجمه شد، و در نتیجه سلسله آگاده‌ها متقرض کردند. به نظر می‌رسد که عیلام هم از دست آنان نجات نیافته باشد. در مدت يك قرن و ربع قرن، ایشان به صورت مخدومان وحشی باقی ماندند، شهرها و مزارع را ویران می‌کردند، شیرازه پادشاهی‌ها را می‌گسیختند، و فقط امارت‌های کوچک را باقی می‌گذاشتند.

تنها فهرست اسامی پادشاهان آنان معرف این عهد پر اضطراب است. در حدود اواخر تسلط ایشان، به نظر می‌رسد که فرهنگ بابلی تفوق خود را به دست آورده باشد، و از آن پس تخریبات قوم کوتی دیگر ادامه نیافت؛ به تدریج نهضتی برای اخراج

۱- Balık: تلیرک Brak موضعی در دره خابور Khabur (ت. ۱.۰) ۲ - که در خط استحكامات واقع بین اناتولی و اکد بود (ت. ۱.۰) ۳ - نرم سین آگاده‌یی (ت. ۱.۰)

آنان به رهبری سلسله جدید اورا ایجاد شد. پادشاهان جنگجوی بابل به حمله پرداختند و قدرت آنانرا درهم شکستند. شوش و سراسر دشت آن، يك بار دیگر ایالتی از ایالات بابل به شمار رفت. اما این سلسله چندان دوام نیافت؛ هنوز يك قرن از ظهور روی گذشته، آخرین پادشاه مغلوب گردید و او را به اسارت به کوهها بردند. در این زمان فاتحی جدید از کشور سیماش^۲ - که احتمالاً در جبال واقع در مغرب اصفهان بود - فرا رسید. سکنه اراضی واقع در عقب زاگرس در این ایام در محاربه با حکومتهای بابلی داخل شدند. سیماش بر شوش و عیلام نیز حکومت می کرد. عاقبت عکس العملی در دشت ایجاد شد، سلسله ایسین^۳ برخاست و سیماش را بیرون راند و عیلام را متصرف گردید، ولی کشور اخیر را دیگر به دست خارجیان افتاد.

ایران در زندگی ملل آسیای غربی در طی سومین هزاره ق. م. اهمیت یافت. پادشاهیهای بزرگ بین النهرین - که مبتنی بر اقتصاد مدنی بودند - در توسعه حیات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود ترقی عظیم حاصل کردند. احتیاج آنان به مواد اولیه برای ابنیه، امور عام المنفعه، اسلحه و اشیاء هنری افزوده گردید. با توسعه قدرت سلطنتی، مقادیر بسیار از اشیاء مصنوع در مراکز مختلف بین النهرین ساخته شد. سیاست اقتصادی سلاطین، آنانرا وادار کرد که بیش از پیش در جستجوی بازارها بر آیند. بدین وجه، می دانیم که از زمان قدیم، در عصر سارگن اگاده بی مستعمراتی از بازارگانان در آسیای صغیر، مراکز حقیقی بازارگانی - که در آنجا تجار سامی نژاد به تجارت می پرداختند و برای مملکت خود امتعه لازم را تهیه می کردند - وجود داشته است. دولتهای جدید نیز توجه خود را به سوی ایران معطوف داشتند. ایران بر اثر قرب وجوار و نیز ثروت معدنی خود، مرکز بود که توجه همه کسانی را که به حد کافی نیرومند بودند و هوس العاق و واحی عربی آنرا به قلمرو خویش در سر می یختند،

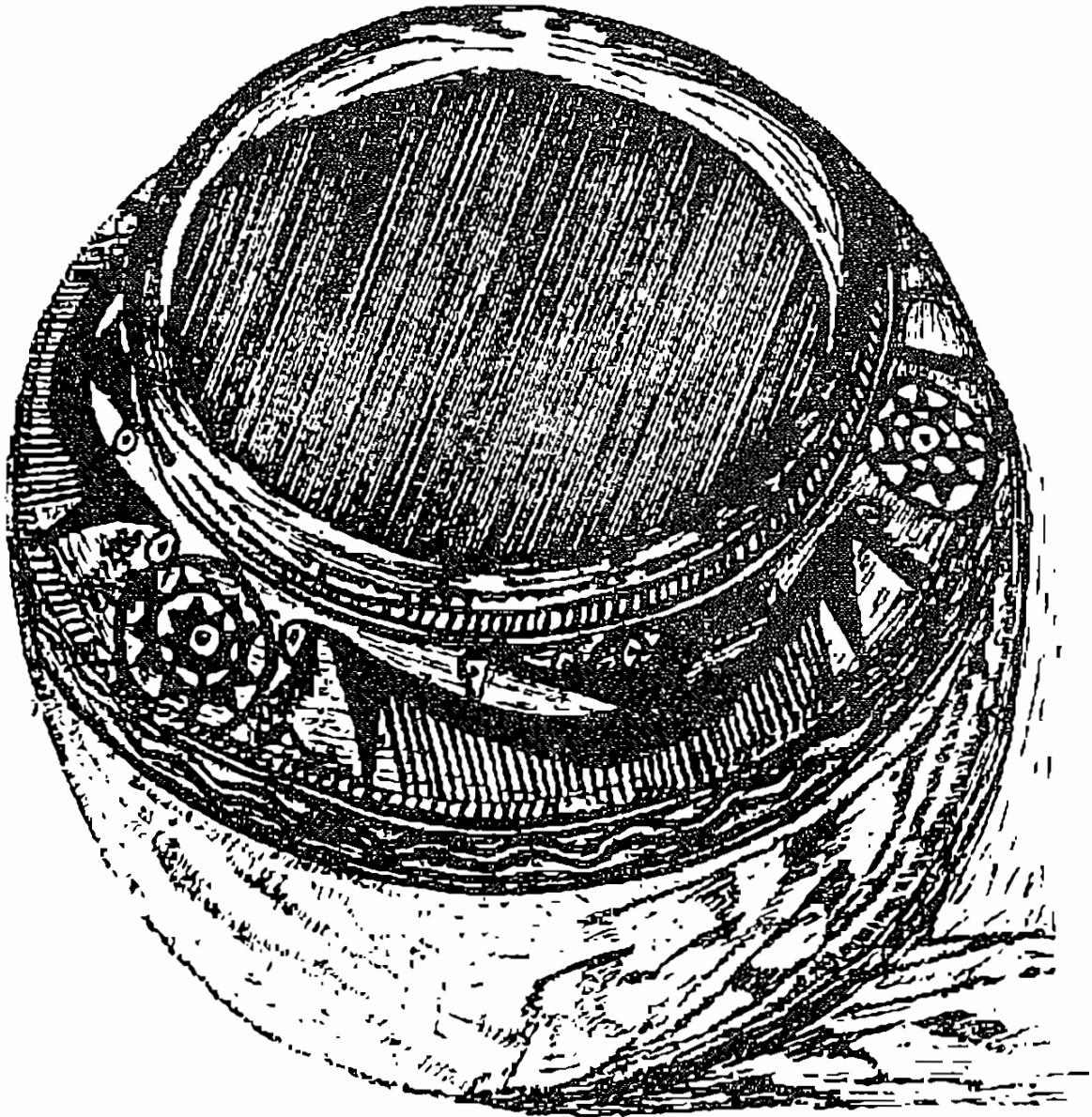
جلب میکرد. در عین حال که ایران معبری (ترازیت) برای سرب که از ارمنستان می آمد و لاجورد که آنرا از بدخشان حمل می کردند، محسوب می شد، خود دارای ذخایر معدنی از جمله طلا - که در ماد استخراج می گردید - و مس و قلع بود. انواع مختلف سنگ - که برای ساختمان قصور و معابد مناسب بود - به بابل حمل می شد، و همچنین چوب که برای همان منظور به کار می رفت. سلاطین بابل، در سفرهای جنگی خود ضد ایران، در طی هزاره سوم ق. م. دو هدف داشتند: نخست که هدف سیاسی بود - مستلزم اعمال نظامی ضد تشکیل هر گونه دولت منظم و الحاق نواحی مجاور سرحدی بود. این نواحی مرکب بود از ایالاتی که به وسیله حکام اداره میشد. حکام مذکور فواید تمدن خود را در میان ملت مغلوب داخل میکردند. با تحقق نخستین هدف، آنان هدف دوم را هم به دست آوردند، و آن منظور اقتصادی و عبارت بود از نقل ثروتهای ایران به مراکز بابل، اما علی رغم زلزله سیاسی، ایران از این محاربه فاتح بیرون آمد؛ در طی هزاره مورد بحث کوهستانیان دو سلسله بزرگ بابل را منقرض کردند. سلسله ای که سارگن آگادیمی تأسیس کرده بود توسط کوتی منقرض شد، و سلسله ای که به نام سومین سلسله اور خوانده می شود، آخرین ضربت را از پادشاهان سیماش خورد.

ما از اوضاع اقتصادی نجد ایران چیزی نمی دانیم، حتی درباره مشرق ناحیه ای که اکنون مورد مطالعه قرار می دهیم، نیز اطلاعی نداریم، همچنین از وسعت قدرت يك امیر عیلامی یا پادشاه لولوبی یا کوتی آگاه نیستیم. در سیک، وقفه و شکافی در حدود ۲۰۰۰ سال ما را از هر منبع اطلاع محروم می دارد. اما در گیان زندگی جامعه بدون تغییرات عمیق ادامه یافت. فن کوزه گری به شکل ظروف سفالین منقوش که بسیار نزدیک به ظروفی است که در شوش یافته شده و معروف به سیک دوم است، دوام

ش ۲۳ - شوش : ظرف سفالین ، از سبک دوم

یافت (ش ۲۳). ظروفی به شکل خمر دعای کوچک به دست آمده که قسمت تحتانی آنها برجسته است و فقط بخش علیای آنها با رنگ سیاه تزیین شده. مشخص ترین موضوع

ش ۲۴ - گیان : فلز سفالین ، از طراز چهارم

نقاشی کاگل پرند کان است^۱ که مایه اصلی سبک معروف هنر بین النهرین - یعنی عقاب در حال گرفتن طعمه خود - می باشد (ش ۲۴).

۱ - در میان سر دو پرند روبروی هم ، کاگلی شبیه شانه نقش می کردند (توضیح شاهی مؤلف ، م .)

در مقابر مکشوف در این ناحیه ، گورهای مفرغی و سیمین متعدد یافته شده ، از جمله آنها طوقها و گردن بندهای مروارید با گورهای آویزان است . سنجاقهای مفرغی برای ثابت نگاهداشتن دامن جامه بسیار زیاد پیدا شده ؛ بعضی بدون سر و برخی دارای قسمت علیایی است پهن و بیچیده ؛ يك نمونه آن در میان جواهر قبور سلطنتی اور یافته شده . در تپه حصار ، ظروف يك رنگ خا کستری - سیاه جانشین ظروف منقوش گردید . در قسمت غربی نجد ایران ، شواهد فعالیت روز افزون در فلز سازی مشهود است ، مخصوصاً در ساختن اشیاء کوچکی که معمولاً از مفرغ ساخته می شد . فلز مذکور در آن زمان کمیاب بود و احتمالاً از طلا و نقره بیشتر ارزش داشت . ایران در این زمان وارد عهد مفرغ می شود .

ایران در هزارهٔ دوم ق . م .

واقعه‌ای که در تاریخ آسیای غربی در طی هزارهٔ دوم ق . م . برجسته می نماید ، ظهور عناصری از اصل هند و اروپایی در میان اقوامی - که ما می توانیم آنها را بومی بنامیم - در این قسمت از دنیای کهن می باشد .

ایران از منطقهٔ مهاجرت بیرون نم آمد ، ولی نقشی که این تازه واردان در نجد ایران ایفا کردند نسبتاً محدود است . به نظر میرسد که هند و اروپاییان ، زادگاه خود را - که به اغلب احتمال در دشتهای اوراسی^۲ در روسیهٔ جنوبی بود - بر اثر فشار اقوام دیگر از عقب ، ترك گفتند . در طی مهاجرت ، آنان ظاهراً به دو دسته تقسیم شدند : يك دسته - که آنرا شعبهٔ غربی مینامیم - بحر اسود را دور زدند ، و پس از عبور از بالکان و بسفر ، در داخل آسیای صغیر نفوذ کردند . این دسته با اقامت در میان ملل آسیائی - که به نظر میرسد سکنهٔ اصلی ناحیهٔ مذکور بودند - بزودی عنصر غالب و

مسلط را تشکیل دادند، و اتحادیه ختیان (هیتیان)^۱ را بوجود آوردند^۲. بعدها شاهنشاهی آنان یکی از فعالترین اعضای اتحادیه دول غربی آن زمان گردید. ختیان فتوحات خود را در آسیای صغیر توسعه دادند، و تا بابل هم به تاخت و تاز پرداختند و آن شهر را تصرف و غارت کردند. در هر حال فتحی بی فایده بود، چه آنان نتوانستند پیروزی خود را تعقیب کنند، و بلافاصله عقب نشستند. اما قوم مذکور، پس از ضعف موقت، در نیمه دوم هزاره مورد بحث، مجدداً قدرت بسیار به دست آوردند و در نتیجه عده‌ای از دول همجوار را از بین بردند، از جمله آنها پادشاهی هوریان^۳ و حکام میتانی^۴ است. بر اثر این اقدامات در مقابل مصر - که در آن زمان در اوج توسعه خود در حدود سوریه و فلسطین بود - قرار گرفتند.

شعبه شرقی - که به نام هند و ایرانی^۵ معروف است - در سمت مشرق بحر خزر حرکت کرد. یک دسته - که ظاهراً بیشتر از افراد جنگجو مرکب بود - از ففزاز عبور نمود و تا انحای عظیم شط فرات پیش راند. آنان با هوریان بومی - که قومی از اصل آسیائی بودند - ممزوج شده پادشاهی میتانی را تشکیل دادند، و سلطنت خود را نه تنها در بین النهرین شمالی توسعه دادند، بلکه آشور را محدود کردند، و با الحاق دره‌های زاگرس شمالی - که مسکن قوم کوتی بود - به قلمرو خود، قدرت خویش را تثبیت نمودند. بهترین دوران این پادشاهی حدود سال ۱۴۵۰ ق. م. بود: مصر متحد او گردید، و مقتدرترین فراعنه با دختران پادشاهان میتانی ازدواج کردند. اما اغتشاشات و رقابت‌های اعضای خاندان سلطنتی باعث تضعیف کشور گردید، چنانکه دیگر نتوانست در برابر قدرت متزاید دولت ختمی (هیتی) استقلال خود را حفظ کند. در

۱- Hittites ۲- مأثله اصل ختی‌ها (هیتی‌ها) در هر حال موضوعی قابل بحث است، سرلئونارد

دولی، SIR LEONARD WOOLLEY «A Forgotten Kingdom» p. 36 نظر دیگری داده، و بر آنست

که قراین و شواهد هنوز ناقص‌اند (ت. ا. ۱) ۳- Hurrites (Hurrians) ت. ا. ۱- Mitanni-۴

۵- Indo-Iraniens

پایان قرن چهاردهم ، سلسلهٔ سیاسی میتانی از بین رفت ، معیناً هنوز آثاری از تمدن و مخصوصاً هنر نبرومند آن باقی مانده بود .

هنرمند کور هر چند مبتنی بر مبادی سومری و تحت تأثیر مصر و اژه بود ، معیناً خصایصی مختص به خود داشت . شاید از قراین موجود بتوان استنباط کرد که پیش از زمانی که پادشاهی میتانی تشکیل شود ، عنصر هند و اروپایی توسط هوریان به تحلیل رفته و فقط از پی خود آثاری از مذهب و نامهای خدایان خویش به جا گذاشته بود . بدین وجه ، در معاهده‌ای که بین پادشاه ختیان (هیتیان) و حاکمی از مردم میتانی منعقد شده ، نام میتره (مهر)^۲ ، وارونه^۳ ، ایندره^۴ و نستیه^۵ یاد شده ، که همه خدایانی هستند که در میان خویشاوندان نزدیک میتانی شناخته بوده‌اند . هندواروپاییان در همان زمان در هند مستقر شدند ، و بعضی از خدایان ایشان در میان ختیان و کاسیان نیز شناخته شده‌اند . هند و ایرانیان در خصوص تربیت اسب - که به نظر میرسد خود آنان در آسیای غربی وارد کرده باشند - بیمان نام‌هایی به جا گذاشته‌اند . آثار و بقایای آیین هند و اروپایی وجود یک زوج خدارا میرساند ، که عبارت باشد از خدای بزرگ ، رب النوع عناصر طبیعی ، قلل جبال ، طوفان و باران ، و رب النوع بزرگ که گاهی آفتاب و گاهی زمین محسوب میشده است .

یک شعبه از این سواران جنگجوی ، در طول چین خوردگیهای زاگرس مرکزی بحرکت افتادند ، و در داخل ناحیهٔ واقع در جنوب جادهٔ بزرگ کاروانی - ناحیه‌ای که بعدها به عنوان مرکز پرورش اسب شناخته شده - نفوذ کردند . آنان در این ناحیه مانند اقلیتی فعال مستقر شدند ، ولی به نظر میرسد که به سرعت ، توسط

۱- Egēo - ۲ Mithra رگ . « مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات فارسی » به قلم مترجم ، ص ۲۷-۲۸ ؛ « حکمت اشراق و فرهنگ ایران » ایضاً به قلم مترجم ، ص ۱۸-۲۴ ؛ « برهان قاطع » به تصحیح مترجم ، ذیل واژه مهر (م) . ۳- Varuna رگ . ایضاً مزدیسنا ، ص ۲۶-۲۷ و ص ۴۱ (م) . ۴- Indra رگ . مزدیسنا ، ص ۳۴-۳۵ (م) . ۵- Nasatia

توده قوم کاسی^۱ - که از اصل آسیانی بودند - به تحلیل رفتند. نفوذ این شعبه کوچک هند و اروپایی تا حدی به واقعهای که بعدها اتفاق افتاده شبیه است، و آن هجوم کیمیریان^۲ و سکاییان^۳ است در قرن هشتم ق. م. از این مطالعه سریع میتوان اثر ظهور عنصر نژادی جدیدی را در سرزمین آسیای غربی استنتاج کرد. هر زمان که اختلاطی بین دو دسته نژاد مختلف مانند آسیانی و هند و اروپایی صورت گرفته - هر چند که قوم اخیر ضعیفتر بوده - نتیجه آن قوامی است کمابیش مداوم، که این اقوام با تشکیلات نژادی دور که، در توسعه امور سیاسی، دولتی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی، در نواحی که تا آن وقت تاریخ نداشته اند، نشان میدهند. کشورهایی که پیشتر فقط امیرنشینهای کوچک متفرق، شهرهای مستقل و حوزههای مذهبی مستقل بودند، به صورت اتحادیههای مقتدر و حتی شاهنشاهی درآمدند، و از قوه محرکه ای که آنان را در صف اول دول مقتدر عصر خود قرار داد برخوردار گردیدند. چنین بود حال ختیان (هیتیان) و حکام میتانی، و چنانکه خواهیم دید همین امر برای کاسیان نیز اتفاق افتاد.

عاقبت بخش عمده قبایلی که تشکیل دهنده شعبه شرقی جنبش هند و اروپایی هستند به تدریج به سمت مشرق رفتند، از ماوراءالنهر و جیحون - آمودریای جدید - عبور کردند، و سپس بعد از توقف کوتاهی در دشت بلخ، از معابر هندو کش بالا رفتند، و جاده باستانی مهاجمان را به سوی هند تعقیب نمودند، و در طول پندیشیر^۴ و رودهای کابل فرود آمدند.

ممکن است که در طی عبور از باکتریا (بلخ)، بعضی قبایل را به سوی مغرب رانده باشند. آیا آنان در این زمان لایق بودند که اشغال ناحیه «حصار» را به پایان

۱- Villas-Etats

۲- Scythes

۳- Cimmériens

۴- Kassites

۵- Pandishir

۶- Temples-Etats

رسانند ؟ اختلاف عقیده مربوط به تاریخ پایان آخرین استقرار در این موضع ، مسأله مذکور را همچنان در معرض تحقیق دانشمندان گذاشته است ، زیرا چنانکه حفاریها نشان میدهد ، بر اثر حمله ای شدید ، این ناحیه منهدم شده است . اگر تاریخ آن نیمه دوم هزاره باشد ، علت این تخریب ممکن است به جنبش هند و اروپایی مذکور در فوق نسبت داده شود . اگر آنرا تا قرنهای آخر همان هزاره پایین آوریم ، ممکن است که علت مزبور ، موج جدیدی از هند و اروپاییان باشد ، که در این زمان ایرانیان را به نجد ایران آورد .

عیلام

در هزاره دوم ، يك سلسله جدید ملی در عیلام ظهور کرد ، که پادشاهان آن خود را بدین القاب می خواندند : « پیامبر خدا ، پدر و شاه » (برای انزان و شوش) . اسناد اقتصادی این عهد به زبان اکدی نوشته شده ، اما وجود کلمات بسیار بومی شاهد توسعه تمدن محلی است . این امر در دین نیز صادقست . ربه النوع شالاً و همسر او (اینشوشی ناک^۳) غالباً مورد پرستش بودند و بر خدایان آیین بابلی رجحان داشتند . در آغاز هزاره دوم ، عیلامیان به بابل هجوم بردند ، و یکی از امرای ایشان در لارسا^۴ سلسله ای تأسیس کرد . کمی بعد عیلامیان سلسله ایسین^۵ را منقرض ساختند ، و همچنین بر شهر اوروک و شهر بابل مسلط شدند . جلوس حامورابی سلطان عالیقدر بر تخت سلطنت بابل ، از توسعه عیلام جلوگیری کرد^۶ . عیلامیان پس از مساعی بیهوده چند برای حفظ سلسله خویش در لارسا شکست یافتند و نام عیلام از سالنامه ها حذف گردید ، ولی پس از يك قرن پادشاهی ملی به نام کوتیر - ناخوتته^۸ مجدداً دولتی قوی به وجود آورد ، و بار

۱-Anzan ۲-Inshushinak ۳-Shela ۴-Larsa ۵-Isin ۶-Hammurabi

۷- در ت.ا. پس از این جمله ، عبارت ذیل آمده است ، ولی سی و یک سال طول کشید تا حامورابی

حریف عیلامی خود ، ریم سین Rim-Sin را مغلوب کرد . ۸-Kutlr-Nabhunté

دیگر نام عیلامیان به میان آمد. اسناد متعلق به عهد سلطنت او به زبان اکدی نوشته شده، و نشان می‌دهد که فشار مجدد جهان سامی در طی قرن گذشته چقدر قوی بوده است. پس از چند ده سال دیگر، اطلاع ما از عیلام به پایان میرسد. این زمان عهد فتوحات بزرگ کاسیان است.

کاسیان^۱

سابقاً گزارشهای مربوط به عهد سلطنت پسر حامورابی از عقب راندن حملات قشون کاسیان سخن رانده بود. از آن پس، در مدت ۱۵۰ سال، بابل در معرض نفوذ صالح جویانه این کوهستانیان بود که به دشت فرودمی آمدند تا به عنوان فلاح، شغلی پیدا کنند. آنان در حدود نیمه قرن هیجدهم به زور وارد کشور مذکور شده آنرا اشغال کردند. تسلط ایشان طولیترین فتح خارجی است که در بین النهرین شناخته شده، و مدت ۵۷۶ سال طول کشیده، و فقط در ۱۱۷۱ ق. م. سلطه آنان به پایان رسیده است. محوطه زاگرس که مسکن کاسیان بود، مربوط به قسمت مرکزی رشته جبال لرستان جدید است، اما حکومت آنان در طرف شمال و مشرق آن ایالت توسعه یافته، و به قول بعضی محققان، شامل ناحیه اطراف همدان هم می‌شده است. نوده جمعیت که در اصل آسیائی بودند، در آغاز هزاره دوم به توسط هند و اروپاییان - که حکومتی اشرافی و نظامی با جمعیت اندک تشکیل داده بودند - مجاز شدند که خود را در میان طبقه حاکمه جای دهند، هر چند زبان خویش را از دست دادند. متون بابلی مربوط به کاسیان نشان می‌دهد که در ناحیه آنان، اختلاطی از آیینهای مختلف وجود داشته، که در آن خدایانی از منشأ آسیائی در جنب خدایان بابلی و ارباب انواع هند و اروپایی قرار داشته‌اند، مثلاً شوریاشن^۲، سوریای هندو^۳، ماروتاش^۴ یا ماروت

هندی^۱، و بوریاش^۲ که بورآس یونانی^۳ باشد. به نظر می رسد که اسب نشانه‌ای الهی در نظر کاسیان بوده، و محتملاً توسط طبقه حاکمه در آن ناحیه داخل شده، چنانکه در دولت میتانی نیز همین امر تحقق یافته است. خدای بومی، کاشو^۴، بدون شك موجب تسمیه نام قوم مذکور - آنچنانکه در میان قبایل آسیائی شناخته شده - گردیده است.

قدیمترین مراجعی که در آنها ذکر کاسیان به عمل آمده، متون مربوط به قرن بیست و چهارم ق. م. است که متعلق به عهد یوزور - اینشوشیناک^۵ است. به نظر می رسد که آنان در طی هزاره سوم ق. م. بینه بی اهمیت بودند؛ آشوریان آنان را به نام کاسی^۶ می شناختند. این اسم به شکل کوسایوئی^۷ توسط استرابون^۸ یاد شده، و او جای کاسیان را در ناحیه شرقیتر، در دربندهای خزر^۹، بالای تهران یاد می کند. تصور می کنند نام شهر قزوین، و همچنین دریای خزر، ممکن است حاکی از خاطره این قوم باشد. کلمه یونانی کاسیتیرس^{۱۰} (به معنی قلع) به معنی فلزی است که از ناحیه کاسیان می آید. نام همدان پیش از عهد مادها اکسایا^{۱۱} بود که در آشوری کار-کاسی^{۱۲} به معنی «شهر کاسیان» است. در هر حال ممکن است که اصطلاح کاس - سی^{۱۳} یا کاس - پی^{۱۴} مفهوم نژادی وسیعتری از تسمیه قوم واحد، در میان اقوام بسیارزاکرس داشته باشد، و بلکه شامل همه اقوام آسیائی که ایران را اشغال کردند، می شده است. نام کاسیان - چنانکه بعدها توسط استرابون یاد شده - به منزله میراثی است از سکنه بسیار قدیم، و با وجود آنکه بومیان ناحیه مدتها پیش از بین رفته بودند، این اسم به مهاجران جدید اطلاق گردید.

Puzur - ۵	Kashshu - ۴	Boréas - ۳	Buriash - ۲	Marut Indien - ۱
Strabon - ۸	(Kassaioi ت. ا.)	Casséens - ۷	Kassi - ۶	Inshushinak
Kar-Kassi - ۱۲	Akassia - ۱۱	Kassitiras - ۱۰	Portes Caspiennes - ۹	
			Kas-pi - ۱۴	Kas-si - ۱۳

خاطره مهاجمه کاسیان تأییری عمیق و عماددی در ذهن بابلیان باقی گذاشت . آنان این خاطره را با نیرو و قدرتی خارق العاده - که کمتر در مهاجمان بیگانه دیده شده بود - توأم کردند . لابد این امر علل و اسبابی داشته که منجر بطول دوران تسلط کاسیان شده است . در هر حال تعداد نسبة آندک متون و اسناد عهد کاسی تعجب آوراست و موجب این فرض شده که در این دوره ر کودی طولانی وجود داشته است . به نظر می رسد که کاسیان مسئول سکوت ممتدی که در اطراف بابل و عیلام حکمفرماست می باشند ، ولی ما از منابع دیگر می دانیم که کاسیان با مصر در عهد « امارتا » در تماس بودند . در این عهد تجدید قوایی در آشور مشاهده میشود ، چه از توانست سرحد خود را به وسیله معاهده ای در ناحیه حلوان تأمین کند^۱ .

انراض کاسیان به توسط قوای بابلی صورت نگرفت ، بلکه عیلام نخستین دولتی بود که در هنگامی که کاسیان هنوز به شدت باید را تحت اشغال داشتند ، نیرو گرفت و آخرین ضربت خود را وارد آورد .

در حدود هزاره سوم ق . م . سلسله ای جدید در عیلام مستقر شد . حکمرانانی عالیقدر ، مسانند شونرورک - ناخوتته^۲ ، کوتیر - ناخوتته^۳ و شیلهاک - اینشوشیناک^۴ ، عهد طلایی عیلام را به وجود آوردند . یکی از اسلاف این پادشاهان به نام اوتاش - هوبان (یا اوتاش - گال^۵) که بزرگترین پائی این شاهنشاهی - که مجدداً تیرد گرفته بود - به شمار می رود ، کشور را باشهرهای جدید بیاراست و شهرهای کهن را تعمیر کرد . اگر از روی مجسمه زوجه اوتاش هوبان ، یعنی ملکه لاپیر - اسو^۶ (تص ۶) داوری کنیم ، باید بگوییم که هنرها ، و در رأس آنها فلزکاری ، به درجه ای بسیار عالی از کمال رسیده بود . بابل با سلسله منحط کاسی دیگر رقیبی خطرناک به شمار نمی رفت .

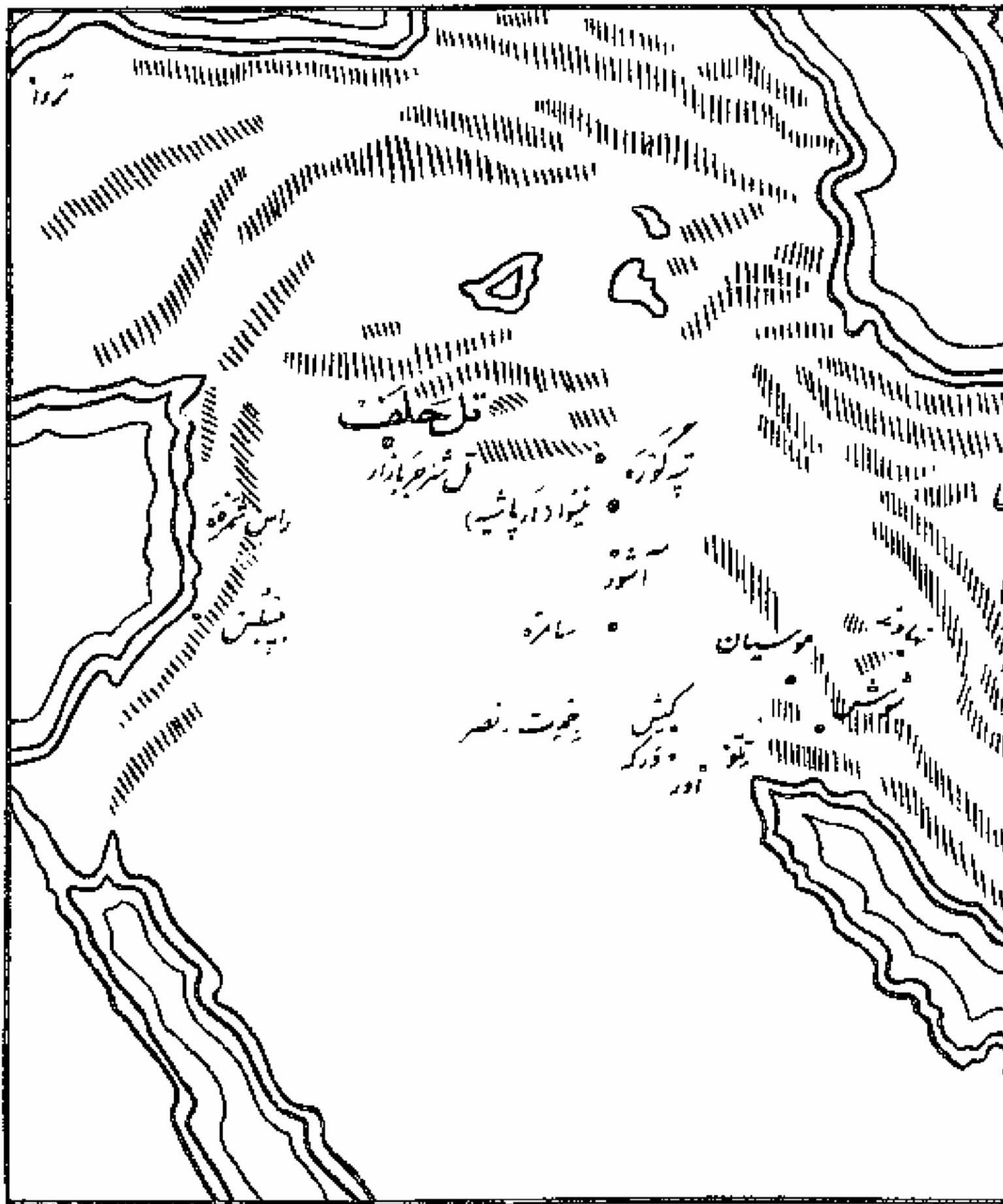
۱ - Amarna ۲ - در ت . ۱ . افزوده شده ، پس از سفر جنگی که ۵ ادد نیراری اول ،

Adad Nirari I به عمل آورد ۳ - Shutruk-Nahhunte ۴ - Kutir-Nahhunte ۵ - Untash-Gal ۶ - Napir-asu - Shilbak - Inshushinak

شکل ۱۵ - نقشه ایرا

تهدید بیشتر از جانب آشور بود که دست دوستی به سوی بابل دراز کرده بود. در این میان جنگی در گرفت، و در نتیجه عیلام به نخستین موفقیت‌های خود نایل آمد.

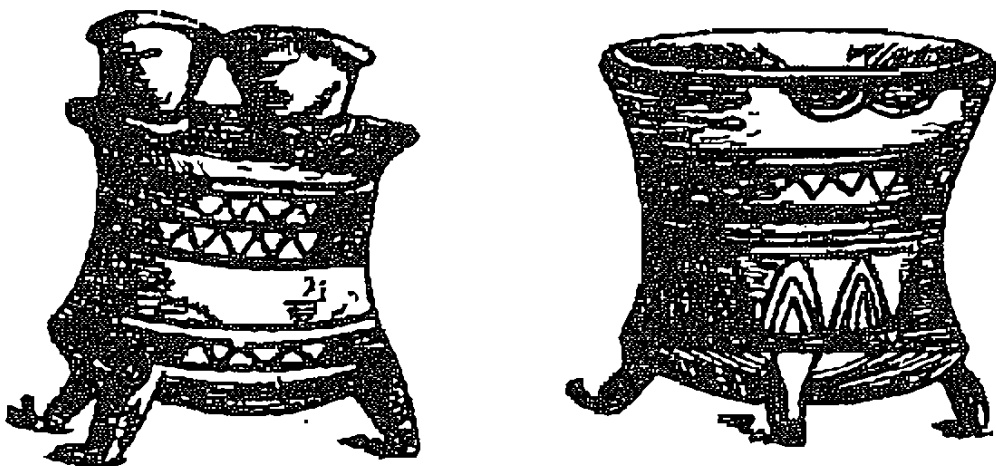
عیلام در زمان سلطنت شوتروک - ناخوتنه اول (۱۲۰۷-۱۱۷۱ ق. م.) به اوج قدرت خود رسید. وی معابدی در همه شهرهای مهم قلمرو خویش بنا کرد. شوتروک - ناخوتنه در رأس قوای آشوری حرکت کرده به بابل هجوم برد، و آخرین نماینده سلسله کاسی را بر انداخت و پسر خود، کوتیر - ناخوتنه، را جانشین کرد، و این پادشاه مجسمه ماردوک، خدای ملی بابل، را به شوش انتقال داد. کشور بابل از تسلط کوهستانیان ایران نجات یافت، و زیر یوغ ایرانیان ساکن دشت درآمد. در زمان شاه شیلپاک - اینشوشیناک (۱۱۶۵-۱۱۵۱ ق. م.)، عیلام فتوحات خود را به نقاط دور گشاید: سپاهیان او در شمال فاتح بودند و تا ناحیه دیاله نفوذ کردند و به محوطه کرکوک رسیدند، آشور را هر چه دورتر اندند و بابل را محاصره نمودند. همه دره دجله، قسمت بیشتر ساحل خلیج فارس، و سلسله جبال زاگرس تحت تسلط عیلامیان درآمد. همه ایران غربی، که با الحاق سرزمین‌هایی در مغرب و جنوب جبال وسعت یافته بود، در این زمان متحد شده تشکیل نخستین شاهنشاهی را در تحت تسلط عیلام داد.

هنگام فتوحات مذکور، تجدید نیرویی ملی در عیلام صورت گرفت: کتیبه غالباً فقط به زبان عیلامی و به خط عیلامی مقدم نوشته می‌شد، عکس العمل ضد فرهنگ خارجی شدیدتر شد، اینشوشیناک خدایی ملی گردید، و پادشاه و خاندان سلطنتی در طول حیات خود خدا محسوب شدند. تجدیدی در هنرها و معماری پیدا شد، و یکی از مراکز عمده هنر شهر شوش بود.

اما همچنانکه غالباً در تاریخ ملل قدیم اتفاق می‌افتد، متعاقب عهدی که

ایشان را به اوج قدرت میرساند ، انحطاطی سریع پیش می آید . سرنوشت عیلام هم در پایان هزارهٔ دوم ق . م . چنین بود . تجزیهٔ آن مصادف با ظهور سلسله‌ای جدید در بابل بود که پادشاه آن بخت نصر^۱ ، پس از مساعی بیهودهٔ چند ، عاقبت عیلام را شکست داد و شوش را متصرف شد ، و مجسمهٔ هاردوک را فاتحانه به معبد خویش در بابل بازگردانید . یک بار دیگر عیلام از صفحهٔ تاریخ محو گردید ، و این بار سه قرن طول کشید . دو دولت جوان - بابل و آشور - برای تسلط بردشت ، دست به رقابتی طولانی زدند . نبرد ایران فعالیت خویش را از دست داد ولی متروک نماند ، و مجبور بود انتظار حوادثی را بکشد که چند قرن بعد ، کاملاً چهرهٔ دنیای کهن را تغییر داد .

شکافی که در سیک در طی هزارهٔ سوم ایجاد شده بود ، در هزارهٔ دوم نیز ادامه یافت ، و زندقائی در این موضع از نبرد مر کزی فقط در حدود اواخر هزارهٔ دوم ق . م . از سر گرفته شد . ما سابقاً سرنوشت «حصار» را در شمال شرقی شرح داده ایم ، و آن عاقبت در طی نیمهٔ دوم هزارهٔ دوم منهدم گردید . اما گیان در مغرب ، منبعی برای

ش ۲۵- گیان ، ظروف سه پایه ، از سطح سوم

۱- به فارسی ، بخت‌نصره ، فرانسه : Nabuchodonosor I ، انگلیسی : Nebuchadrezzar I
 رك. مجلة مردم‌شناسی ۲:۱ «نبوكد نصر» به قلم مترجم .

اطلاعات گرانبهاست ، ومارا از جریانات مختلف ایران در این عصر آگاه میسازد . طبقه سوم ، که به نظر میرسد معرف دنباله تمدن بومی ظروف سفالین منقوش باشد (ش ۲۵) ، به وسیله ظهور متاع جدیدی با اشکال عجیب از قبیل کر نوی^۱ و سه پایه مشخص است . دخول آنها به محوطه ای که مسکن کاسیان بود ، مصادف گردید با ورود جنگجویان هندو اروپایی - که قبلاً بدان اشاره شده - در میان ملل مذکور . حکمرانان میتانی ، با خویشاوندان از دیک خود ، زنجیری در طول خط « هلال حاصلخیز »ی که از زاگرس به آسیای صغیر میرفت و از شمال سوریه میگذشت ، تشکیل دادند . منشأ این ظروف عجیب را بیشتر باید در مغرب ، در سوریه یا آسیای صغیر ، جستجو کرد ، چه حقیقتاً در این مناطق هر دو نوع ظروف یافت شده است .

ش ۲۶ - گیان ، ظرف گلی ، از سطح دوم

به نظر میرسد که در بعض قسمتهای زاگرس سه پایه بیشتر متداول و باب بوده ، و استعمال آن در آنجا ادامه یافته است ؛ مخصوصاً در لرستان ، که از مقابر آن توأم با اشیاء مفرغی - که تاریخ آنها به هزاره اول میرسد - مقداری ظروف از نوع مذکور به دست آمده است .

در طبقه دوم گیان ، ظروف ماقبل ایرانی ادامه یافت ، ولی در آن باز گشتی به سوی تزیینات تصاویر حیوانی - که در

عهد سوم متروک مانده بود - دیده میشود . در هر حال این تزیین ، شکلی جدید است که به وسیله « متپ »ها مشخص است ، و سبکی است که در نیمه هزاره دوم ، در مناطق

۱ - Kernōi (در یونانی Kernos ، بشقاب بزرگ گلی که در آن میوه مینهادند . م.)
 ۲ - Métopes فاصله مربع و اغلب زینت شده بین دو triglyphe در ظروف دری (dorique) (م.)

بسیار بعید از ایران رواج یافته و حتی به فلسطین رسیده است (ش ۲۶). به موازات این ظروف بومی، ظرفی دیگر قرار داشت که از خاک کوزه گری لطیف و درخشان ساخته شده و به علایمی که دقیقاً هندسی است با رنگ سیاه نیرد، که گاهی ناهمغوب است، منقوش گردیده. این نوع را که «کالای خابور»^۱ می خوانند، بدسوی مغرب تا حدود ناحیه بحر الروم رواج یافته است. این سطح متعلق است به تاریخ هجوم هیکسها^۲ و فتح بابل به توسط کاسیان: در نهضت بهم پیوسته که بار دیگر پلی بین بحر الروم و زاگرس افکند.

ش ۲۷- گیان، جام، از سطح اول

اسکان گیان اول^۳ مطیع تأثیرات بسیار پیچیده و مبهم بوده است. مشکل است تغییراتی را که بر طرف سازی این عهد وارد آمده، بدون در نظر گرفتن شرایط اوضاع سیاسی ملل همسایه ساکن زاگرس، در هر دو سوی مشرق و مغرب، مورد آزمایش و مطالعه قرار داد. قدیمترین قسمت اسکان به وسیله ظروفی به شکل جام یا ساغر اندک منحنی - که به اشکال حیوانات یا علایم هندسی با آرایشی به شکل کیسوی یافته مزین است - جلوه گرمی شود (ش ۲۷).

ما منشأ این ظروف را می شناسیم: اینها از ظروف مشهور به «هوری»^۴ نشأت یافته اند و مخصوصاً حکمرانان میتانی - که در این زمان یعنی در قرنهای یازدهم و چهاردهم ق. م. پادشاهی خود را به سوی شرق توسعه داده و زاگرس را که ممکن گوتی^۵ بود، به تصرفات خود ملحق کرده بودند - آنها را به کار می بردند. در این اواخر در گیان

۱- Habur (Khabur ت. ا.) ۲- Hyksos ۳- در ت. ا. افزوده شده، که در طول نیمه دوم هزاره دوم صورت گرفت. ۴- hurrite (Hurrian ت. ا.) ۵- Gufi

قبوری یافته شده که شامل ظروفی شبیه به ظروف مذکور است ، و در هر حال از زمان تأسیس این موضع تا زمان مورد بحث ، نخستین بار است که ظروفی بدون تزئین می یابیم . ما مدنهایست که وحدت این ظروف و جواهر مربوط بدان را با آنچه در بابل ، در حدود اواخر نسلط کاسیان در قرنهای ۱۳ و ۱۲ ق . م . می شناسیم ، تأیید کرده ایم .

به نظر می رسد جریانات غربی که مشرق نجد ایران را در مدت چند قرن تحت نفوذ قرار داد ، در این نقطه قطع شده باشد . بابل و آشور وارد میدان رقابتی طولانی گردیدند ، و منازعه آنها ممکن است بین زاگرس و جهان غربی تماسی لاینقطع ایجاد کرده باشد ، زیرا در این موقع جریاناتی از سوی مشرق ظاهر شده است . نخستین علامت تغییر آنست که در سیک و گیان ظروف خاکستری - سیاه ، یا سیاه پدید آمده ، که قبلاً در آنجا دیده نشده بود . ما از این نوع ظروف بی خبر نیستیم ، چه سابقاً در هزاره سوم قومی که آنرا بکار می برده ، به تدریج در «حصار» مستقر شد و کم کم ظروف منقوش را ترك گفت و در شمال ایران منبسط گردید . این تمدن در سیک بزور وارد شد ، و در مقبره الف ، عملاً چیزی جز ظروف خاکستری - سیاه مورد استعمال نبوده است . در گیان کمابیش بقایای عهد قبل غلبه دارد ، اما مجدداً سیک و شکل ظروف مختص به خود را به دست آورده است . فرضیه مبتنی بر اینست که ظروف مورد بحث همراه با قبایلی که از شمال و شمال شرقی بر اثر فشار خارجی رانده شده و به ایران آمده بودند وارد گردیده ، فرضیه ایست قابل قبول که علت ویرانی حصار را توضیح می دهد .

این « هلال کوهستانی » تا این زمان ، بین محاربان نجد ایران و دنیای شمال و شمال شرقی ، به منزله سپری بوده است ؛ اما در همینجا بود که فشار آغاز گردید ، پیش از آنکه مهاجم خود ظاهر شود ، مهاجمی که تصور می رود می توان او را در تمدن مقبره ب در سیک شناخت . حقیقتاً اندکی بعد موجی جدید ، با فرهنگی مختص ، ابتکاری و عالی جانشین تمدن ظروف خاکستری - سیاه گردید ؛ آن فرهنگ

مقبرهٔ ب در سبک است که ما باید بدان باز گردیم. وی با فرهنگ مقابر «سبک لرستان» در گیان مشابه است. خط رابطی بین این دو فرهنگ توسط روستایان دهکدهٔ خوروین، در حدود ۸۰ کیلومتری مغرب تهران، در تپه‌های دامنهٔ جنوبی سلسله جبال البرز، یافته شده است. عناصر مشخص هر دو مقبرهٔ الف و ب در سبک باهم در آنجا پیدا شده‌اند، اما این ظروف غالباً منحصر آخاکستری - سیاه می‌باشند (به استثنای بعض کوزه‌های گلی به سبک خشن معمولی). آنجا آهن بیشتر مورد استفاده بود تا در مقبرهٔ الف، هر چند استعمال آن غالباً منحصر به زینت آلات بوده است. شستی‌های به شکل سرفوچ بسیار متداول بود، و ظروف بالولهٔ طویل - که احتمالاً در امور مربوط به تدفین به کار می‌رفته - فراوان به دست آمده است.

اگر بخواهیم این صور متوالی را مورد تحقیق قرار دهیم و ارتباط آنها را درک کنیم، باید در این محل سه طبقه را مشخص سازیم، و آن نتیجهٔ منطقی علتی واحد بوده است:

۱ - در حدود قرن دوازدهم ق. م. قبایل اطراف بر اثر فشار خارجی شروع به حرکت به سوی مغرب و جنوب غربی کردند. اینها اقوام مقبرهٔ الف در سبک بودند.

۲ - در خوروین اختلاطی بین تمدن الف سبک و فرهنگی که فشار آن موجب ایجاد حرکت مذکور شد، صورت گرفت.

۳ - در آخر، مقبرهٔ ب در سبک تعبیر مادی نیرویی جدید بود که علت همهٔ جنبشهای دامنه داری که در نجد ایران درست در آخر هزارهٔ دوم صورت گرفته، می‌باشد. ماقبلاً، آنگاه که از کشف مقبرهٔ ب سخن به میان آوردیم، از فرضیهٔ مبتنی بر اینکه فرهنگ مذکور متعلق به نخستین قبایل ایرانی است که در حدود ۱۰۰۰ ق. م.

۱ - حدود ۵۰ میلی مغرب تهران (ت.ا.)، ۲۳ کیلومتری شمال غربی کریم (م)

بدنواحی ایران رسیده‌اند ، ذکری کرده‌ایم .

ظهور عهد مفرغ ، که در ایران در حدود ۲۰۰۰ ق . م . وقوع یافت ، به نظر نمی‌رسد که موجب تغییراتی مهم در اقتصاد این ناحیه شده باشد . مراکز روستایی که می‌توانیم آنها را از آخر عهد حجر متأخر مشاهده کنیم توسعه یافت ؛ اما آنها هرگز به اهمیت شهرهای مغرب نرسیدند ، و اقتصاد آنها نسبت به مراکز شهرهای بزرگ بابل ، آسیای صغیر و مصر عقب مانده تلقی می‌شود . البته عیلام مستثنی است و آن به نظر می‌رسد که با بین‌النهرین همسایه خود به دقت صلح را حفظ کرده باشد . وضع نجد و اشکال ارتباطات داخلی را محققاً باید علل درجه دوم برای وضع امور ایران در آن زمان محسوب داشت ، و در حقیقت کمی آب که مانع توسعه فلاحت می‌گردید ، و وضع آب و هوا و شرایط طبیعی که غالباً زندگی بدوی یا نیمه بدوی را تحمیل می‌کرد ، در درجه اول اهمیت قرار دارند . اما در هزاره دوم ایران کمتر از سابق از دنیا بی‌چیزا ماند . در این دوره مملکت مذکور وارد زندگی اقتصادی آن عهد شد ، و بر اثر منافع زیرزمینی خویش به حد وسیع در اقتصاد مدنی ممالک غربی شرکت کرد . در هر حال ، تجارت تحت شرایط مشکل انجام می‌گرفت . بازرگانان ثروتمند ، برای رهبری تجارت خود ، غالباً مجبور بودند در نواحی آشفته و ناامن سفر کنند ، و در نتیجه برای احترام از مخاطرات می‌بایست سرمایه خود را بدست سلاطین ، نجبا و روحانیان به کارندازند . آنان منافع سرشاری از آن سرمایه بدست می‌آوردند ، و بازرگانان را ریزه خوارخوان خویش می‌کردند . نیز در این عهد ، بازرگانان دوره گردی بودند که فلزات کهنه و مستعمل را می‌خریدند و بدعنوان کدازگر و آهنگر به کار می‌پرداختند . عده‌ای از متخصصان بر اثر انتقال به مناطق مختلف ، مصنوعات خود را در نواحی که پیشتر هرگز با آنها تماس نداشتند ، حمل می‌کردند .

اختراع مفرغ موجب تکمیل روش ایجاد و تحصیل اشیاء فلزی گردید ، و

تقاضای مواد خام روز افزون شد. این سرچشمه ثروت، ایران را به عنوان یکی از مهمترین تهیه کنندگان مس، قلع، سرب، چوب و سنگ، لایق دخول در جمع ملل کرد. سابقاً همسایگان غربی تنها مشتری وی بودند، اما در این زمان هند نیز داخل دایره مشتریان وی گردید. بدین وجه روابط تجارتي ایران روبه تزايد گذاشت، اما بدون آنکه بتواند بابل را از میدان بدر کند. همچنانکه روابط بازرگانی توسعه می یافت، کاروانها زیادتر می شد و مردم بیش از پیش به نقاط دورتر مسافرت می کردند. توسعه روابط سیاسی، از قبیل وضع دولت میتانی، اطلاعات بیشتری از ناحیه مشرق دره اورا سد زاگرس و استعدادات آنرا به دست می دهد. یکی از نشانه های ارتباط و اتصال بین ایران و مغرب تغییرات بسیاری است که در ظرف سازی هزاره دوم رخ داده، و این قرینه ثابت می کند که ارتباط نزدیکی بین نجد ایران و ناحیه مغرب آن وجود داشته است. اکنون آن زمان فرارسیده که ایران بتواند ادعا کند محلی در اقتصاد آسیای غربی به دست آورده است. تفوق سیاسی ایران در مدتی متجاوز از پنج قرن در هزاره دوم، در ناحیه ای که دارای تمدن مرقی مانند تمدن بابل بود، می بایست تحول روابط با مغرب را در حیطه امور اقتصادی نیز اعمال کند.

تاج گل زرین

فصل دوم

ورود ایرانیان

مهاجرت مادها و پارسیان

در آغاز هزاره اول ق. م. دو واقعه بسیار مهم و غیر مرتبط در تاریخ ملل آسیای غربی مؤثر بوده است: مهاجمه هند و اروپاییان و استعمال روزافزون آهن. بهر حال، با وجود این تصادفات، دلیلی نیست که بتوان فرض کرد که تازه واردان استعمال این فلز را با خود آورده باشند. ورود هند و اروپاییان به نظر می‌رسد که از جهت خصایص بسیار شبیه به هجوم پیشین آنان بوده است، و محتملاً از همان نواحی عزیمت کرده‌اند. درست در حدود اواخر هزاره سوم ق. م. مؤسسات شاهنشاهی آینده ختی (هیتی) در سراسر بالکان و بسفر رخنه کردند^۱، و از حدود ۱۲۰۰ ق. م. قبایل تراکوفریزی^۲، که توسط ایلیریان^۳ رانده شده بودند، در آسیای صغیر نفوذ کردند. فریژیان، ارمنیان، تراکیان، میسیان^۴، اقوام بالکان به شاهنشاهی ختی درآمدند و آنرا تخریب کردند. آنان موجب بدبختی اتباع ردشمنان خود هر دو شدند. موج مذکور شامل فلسطینیان^۵

این نظر قابل توجه مورد قبول عموم نیست، بلکه یکی از فرضیه‌های متعدد در خصوص موضوع مورد بحث می‌باشد (ت. ا. ۱) — ۲ Thraco-Phrygiennes (Thraco-Phrygiens ت. ا. ۱).
۳ — Illyriens (Illyriens ت. ا. ۱) — ۴ Mysiens (Mycenaean ت. ا. ۱) — ۵ Philistins (Philistines ت. ا. ۱)

نیز گردید که در فلسطین^۱ - ناحیه‌ای که هنوز به عمان نام خوانده می‌شود - اقامت گزیدند. قوای مهاجم - یعنی «اقوام دریا» - با قوای نیرومند سواره نظام و گردونه‌ران، همراه کشتی‌هایی که متعاقب آنها در دریا حرکت می‌کرد، از سوریه و فلسطین گذشته به دروازه‌های مصر رسیدند، و در آنجا فقط فعالیت نیرومند رامسس سوم^۲ توانست کشورش را از بدبختی نجات دهد. اقوام جوان و قوی مذکور، چون از مصر رانده شدند به سوی سوریه و آسیای صغیر هجوم بردند، و در کشور اخیر دو دولت ایجاد کردند: دولت فریثریان در مغرب و دولت مشککی^۳ در مشرق. در مملکت نخستین، گروهی از کشورهای کوچک «ختی هیرو کلیفی»^۴ در حلب، حماة، کرخ میسان^۵، ملطیه مستقر ساختند.

نفوذ ایرانیان در ایران، در آغاز هزاره اول ق. م. به وضعی جزو وضع مهاجمه نخستین - در ۱۰۰۰ سال پیش - مؤثر افتاد. مهاجمان بزور و با امواج متوالی وارد میشدند، و ظاهراً همان درجاده‌ای را که در نخستین مهاجمه سپرده بودند، این بار نیز طی کردند، یعنی قفقاز و ماوراءالنهر. بهر حال، در این زمان، آنان توسط قوم بومی آسیائی مستهلك نشدند، چنانکه هورریان، حکام میثانی و کاسیان مستهلك شدند و فقط آثاری از زبان و دین خود باقی گذاشتند. پس از نفوذ تدریجی که مدت چند قرن طول کشید، آنان به عنوان ارباب این ناحیه - که بعداً از آنجا برای فتح دنیا حرکت کردند - مستقر گردیدند.

شعبه شرقی ایرانیان، که از ماوراءالنهر آمده بودند، اهمیت و اوست به طرف جنوب هندو کش گسترده شود، زیرا همه ناحیه رخج^۶ و پنجاب قبلاً در دست شعبه خواهر آریاییان - هندوان آینه - افتاده بود. و آنان در دوران مهاجمه قدیم هند

۱ - Palestine - ۲ Ramsès III - ۳ Mushki - ۴ Hittites hiéroglyphiques - ۵ - Karkemish (Carchemish ت. ا. ا.) - ۶ - الرخج Arachosie (Hittite - neo ت. ا. ا.)

و ایرانیان ، در آن حدود مستقر شده بودند . بنا بر این تازدو اردان مجبور بودند به مغرب ، به سوی نجد ایران ، در طول جاده طبیعی که از بلخ به طرف قلب ایران پیش می رود ، حرکت کنند . این بخش ایران کمتر از هند طرف توجه بود ، و فقط از جهت مساحت ارزش داشت . ایرانیان هرگز اندیشه تصرف مجدد رخیج را ترك نکردند . آنان بسختی در این ایالت با قبایل ودایی^۱ محاربه ای طولانی کردند که در نتیجه سرزمین متنازع فیه بد ایرانیان تعلق یافت .

این مهاجرت بزرگ هند و اروپاییان به آسیا ، با عناصر تراکم - فریژیان در آسیای صغیر و ایرانیان در نجد ، میبایست از بعض جهات با جنبشهای بسیار وسیع اقوام مهاجم اروپای جنوبی^۲ و غربی - که در حدود همان زمان وقوع یافته - مرتبط باشد . کلتها^۳ و ایتالیان^۴ قصیر الرأس^۵ ، در اروپا - مانند هند و اروپاییان در ایران - جایگزین مستطیل الرأس^۶ بومی شدند . کمی پیش از ظهور ایرانیان ، تمدن مینوی^۷ بر اثر هجوم قصیر الرأس تخریب شد ؛ در حدود سال ۱۰۰۰ قصیر الرأسان به انگلستان - که تا آن زمان کشور منحصراً مستطیل الرأسان بود - هجوم بردند . مهاجمان لهجدهای هند و اروپایی را با خود وارد کردند ، همچنانکه ایرانیان لهجده خویش را داخل نمودند . در اینجا مسأله ای پیش می آید که بی اهمیت نیست : اگر خویشاوندی نزدیک بین لهجدهای ایتالیایی و کلتی اجازه دهد که به وجود يك جامعه نژادی ، و حتی شاید سیاسی ، در زمان اجداد آنان قایل شویم ، بر طبق تشخیص علما رابطه ای لغوی بین هند و ایرانی و ایتالو کلتی وجود داشته است . همچنین دانشمندان بر آنند که پارسی

۱- Védique ۲- مرکزی (ت. ا.) ۳- Celtes ۴- Italiotes ۵- Brachycéphale
 (انسانی که جمجمه اش کشیده است و عرض آن تقریباً مساوی با طول آنست . م .)
 ۶- Dolichocéphale (انسانی که طول جمجمه او تقریباً يك ربع از عرض آن بیشتر باشد . م .)
 ۷- minoenne منسوب به عهد Minas پادشاه اقریطس Crète ، و سر اروپا Europe و زائوس (. م .)

باستان^۱ خویشاوند زبان سقلاییان بالت^۲ است، و این امر موجب این فرضیه شده که اجداد ایرانیان در جوار سقلاییان میزیسته‌اند. علما معتقدند که استهای^۳ امروزی واسطه^۴ بین سقلاییان و ایرانیان بوده‌اند. بدویانی که به اروپا هجوم بردند مانند ایرانیان اصلاً قومی شبان، و به درج‌های کمتر، فلاح بودند. بالانراز همه، آنان پرورنده و تربیت‌کننده اسب بودند، و سواره نظام و گردونه‌رانان ایشان در پیشرفت تهور و تجارت ایشان تأثیر بسزا داشته‌اند. مقابر آنان، مانند مقابر ایرانیان قدیم به تقلید خانه‌های نردیک^۵، سقفی داشت شیروانی شکل (دارای دوشیب)، و احتمالاً انعکاس همان بینشی است که در گور خانه شکل اتروریان^۶ در آغاز هزاره اول ق. م. شناخته شده. این اقوام نردیک، مانند ایرانیان به تدریج پیش‌میرفتند، و اروپا تحت جنبش برومند^۷ آنان تغییراتی عمیق یافت.

آنچه موجب توقف پیشرفت ایرانیان شد، رشته‌های موازی جبال زاگرس نبود، هر چند که عبور از آنها مشکل بود و آنها به منزله سدی نگهبان بدشمار می‌رفتند. در مغرب سدی از ممالکی تشکیل شده بود که در طی گذشته تاریخ طولانی با فرهنگی که نتیجه قرن‌ها - اگر نگوییم هزاران سال - زندگانی خانه‌نشین و هتمدنانه بود، توسعه یافته بودند. قبایل ایرانی که به جنوب شرقی در طول چینهای زاگرس حرکت می‌کردند، از جنوب به شمال با این ممالک مقابل شدند؛ عیلام که شامل سوزیان - (شوش) بود و تا جبال ساحلی ادامه داشت، بین‌النهرین که در شمال بابل سرحدی مشترک با آشور داشت، در آخر، دورتر در شمال و شمال شرقی حوالی دریاچه وان، آنجا که زاگرس در جبال قفقاز مستهلک می‌گردد، با دولت جوان اورارتو^۷ (آارات)

۱- Vieux persa ۲- Slaves baltes ۳- Ossètes ۴- در ت. ا. قسمت مربوط به نژادها و زبانها حذف شده. ۵- Nordique، وابسته به نژاد اسکندیناوی و بریتانیای شمالی (م). - رک. HERZFELD «Iran in the Ancient East» pp. 199-200, 209 (ت. ا.)
۶- Etrurie (Etruria ت. ا.) ۷- Urartou

– که چهار قرن بعد باید دولت ارمنستان را تشکیل دهد - مقابل شدند .
 در این زمان ، ایرانیان آن قدرت را نداشتند که این سد را بشکنند . در طی چهار
 قرن آینده ، آنان قوم بومی و اصلی را هسته‌ها^۱ کردند و تمدن مخصوص خود را مستقر
 نمودند . ناگزیر بنیان تمدن مزبور بر فرهنگهای ممالک همسایه - که هر چند راه
 پیشرفت او را به سوی مغرب سد کرده بودند ، ولی همیشه دشمن او به شمار نمی رفتند -
 استوار بود . مهاجمان در دره‌های زاگرس مستقر شدند و طرحی برای زندقانی سیاسی ،
 فرهنگی و ناهدی مذهبی خویش - که توسط تمدنهای مذکور برای ایشان آماده شده
 بود - ریختند ، ولی بعدها خود آن تمدنها را هسته‌ها^۱ کردند .

نیمه اول هزاره اول ق . م . در تاریخ بشر مرحله‌ای قاطع به شمار می‌رود . مرکز
 «سیاست جهانی» در این عصر ، بعوض دره‌های دارای آب و هوای مطبوع که موجب
 پیدایش تمدنهای عالی است ، مانند دره‌های نیل که مسکن مصریان بود ، یا دشتهایی
 که توسط دجله و فرات آبیاری میشد و مسکن شومرو - سامیان^۱ بود ، بدسوی شمال
 به نواحی که از جهت مناظر طبیعی و آب و هوا کمتر ملایم بود ، انتقال یافت . و در
 آنجا محاربات برای کسب قدرت جهانی در گرفت . در این جا سه خصم نمودارند :
 آشوریان سامی با شاهنشاهی وسیعشان ، اورارتو - دولتی مقتدر از اصل آسیائی -
 حریف سخت کوش آشوریان ، که گاهی نیز بر آنان غلبه میکرد ، دیگر آریاییان -
 همین ایرانیان که پس از نزاع طویل و شدید بر دو رقیب خود غلبه کردند ، و باغنائیم
 خویش نخستین شاهنشاهی جهانی را تأسیس نمودند .

تجدید علل این جنبشهای پردامنه و وسیع که صحنه عملیات آن دنیای اوراسی^۲
 بود که در آن قبایل هند و اروپایی خودنمایی کردند ، آسان نیست . تصور میکنند

۱ - Suméro - Sémites - ۲ - Eurasique (Eurasian ت . ا .) ، منسوب به Eurasie ،

نامی که گاهی به مجموع دو قاره آسیا و اروپا دهند (م .)

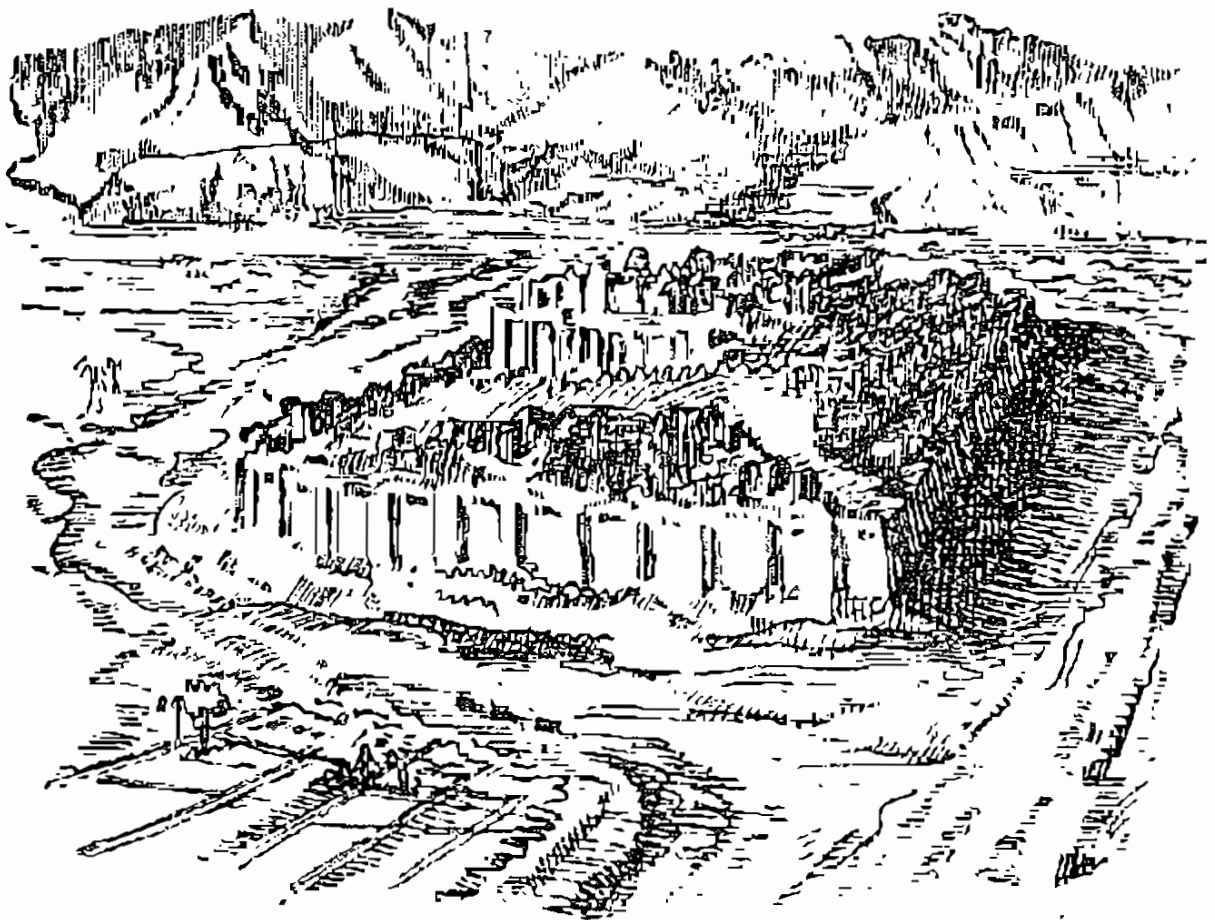
که تعداد متزاید کله‌ها، مالکان آنها را مجبور کرد که در جستجوی چراگاه‌های جدید بر آیند، جریانی که متناوباً موجب ویرانی استپ‌های اوراسی شد، نیز ممکن است ایشان را برای چاره به جستجوی نواحی مساعدتر واداشته باشد. این سواران دشمن اقوام خانه‌نشین بودند و شغل آنان جنگ بود، و در این باب تجاری اندوخته بودند، و بر اثر اعمال آن برای خود معدنی پدید آوردند. مهاجرت ایشان قرن‌ها طول کشید، و سرانجام فاتحان چندان با مغلوبان مخلوط شدند که همه آثار اصل و منشأ خود را از دست دادند.

اینجا مسأله بدست آوردن « پروانه اقامت » شبیه آنچه که توسط دولت رم در پایان قرن چهارم م. برای اسکان بربرها توزیع شده بود، در میان نیست. این سواران ایرانی با زن، بچه و کله وارد شدند، و مزیت تقسیم ناحیه را به ممالک کوچک متعدد به دست آوردند. بیشتر آنان، همراه گروه سواران خود، وارد خدمت امرای محلی گردیدند. آنان مردانی بودند که از راه شمشیر و به عنوان سرباز مزدور زندگی میکردند. ایشان سربازانی را تشکیل دادند که میبایست يك روز جانشین همان امرایی بشوند که خود در خدمت ایشان بودند. بدین وجه این ممالک کوچک که غالباً چیزی بیش از شهرهایی که توسط کمربندی از باغها و مزارع محاط شده بود، محسوب نمیشد - به دست تازه واردان افتاد. در طی قرون، جانشینی تدریجی صورت گرفت، و در نقاط مختلف نجد ایران به طور غیر متساوی آثار آن ظاهر شد، و ساکنان بومی بیش از پیش مجبور بودند که متصرفات خود را به قشون مهاجم تسلیم کنند. فعلاً غیر ممکن است که تاریخ این توسعه و انبساط را به رشته تحریر در آوریم، زیرا منابع بسیار کم و متفرق است.

سالنامه‌های آشور تنها گزارشهایی است که به جامانده، ولی تشخیص و تطبیق اسامی امرا و شاهان، شهرها، و نواحی مذکور در آنها بهیچوجه قطعی نیست. واقعه‌ای

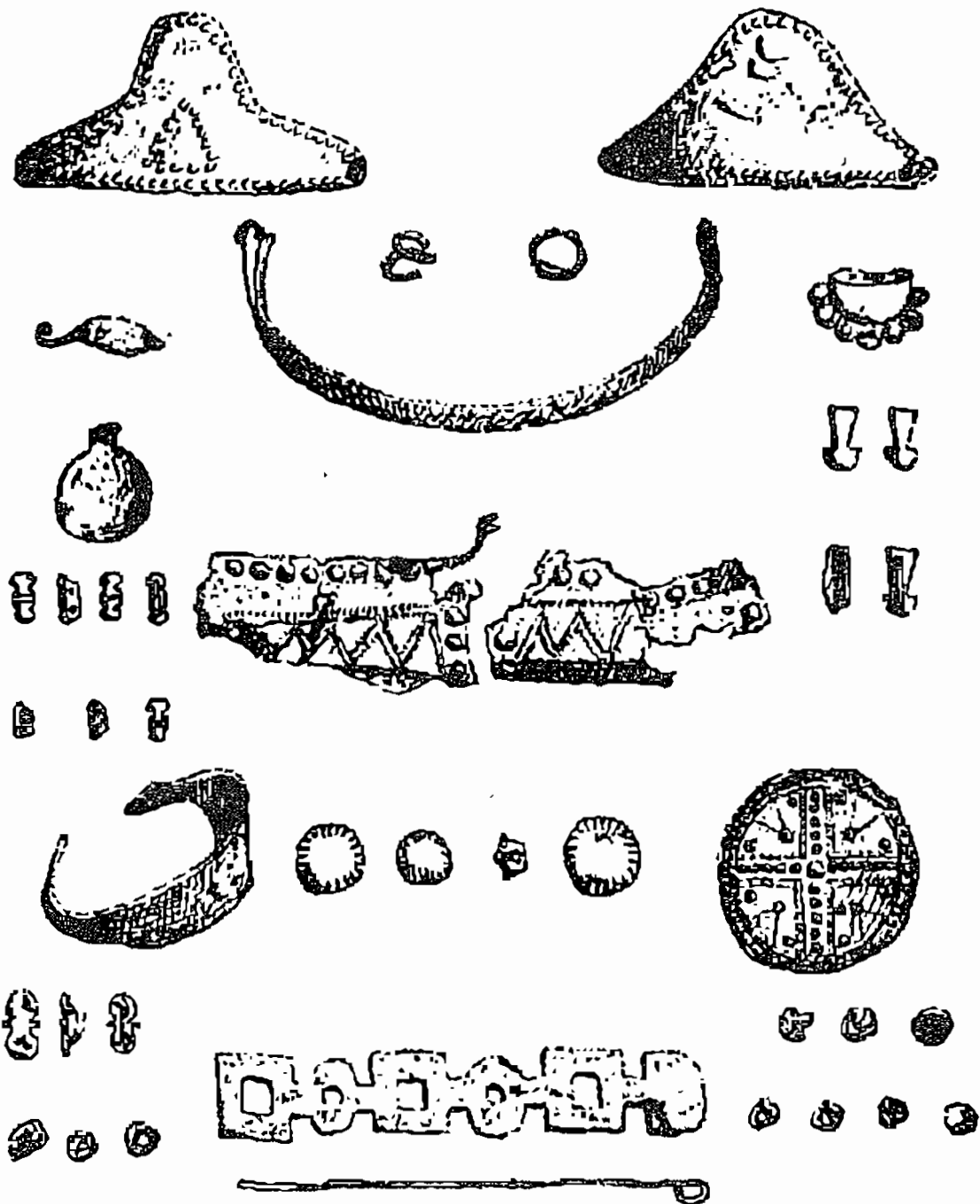
که اتفاق افتاده ، میبایست شبیه به منازعهٔ امپراطوری روم ضد بربرها باشد ، با این تفاوت که در عوض رود رن و دانوب آ ، در اینجا سدی از کوه بود که جهان متمدن را از هجوم مقاومت ناپذیر قبایل جدا میکرد. آنجا روم متحد بود، اینجا تمدنهای مختلف وجود داشت . بنا بر آنچه گفته شد به سهولت میتوان خاصهٔ ترکیبی فرهنگ مادی ایرانیان را درك کرد .

ش ۲۸- شهر سيلك ، طرح مجدد

اینک میخواهیم تمدن این جنگجویان ، و مخصوصاً تمدن قبیله‌ای را که در واحه‌های کاشان نظارت داشته‌اند ، بشناسیم . در سيلك ، که سابقاً ارتباط آنرا با اسکانه‌های ما قبیله فارسی ذکر کردیم ، یکی از این امر را مقر باشکوهی در قلعهٔ تپه‌ای

مصنوعی بنا کرد، و آن بد وسیلهٔ دیواری محاط و دارای برجها بود (ش ۲۸).
 آنجا تغییری مهم در طرز تدفین - که عموماً علامت جانشینی اساسی قومی
 نو به جای قومی کهن محسوب است - وقوع یافت. قبرها دیگر در زیر کف خانه حفر

ش ۲۹ - سبک ، زینت آلات سیمین و مفرغی از گودستان ب

نمیشد . چند صد متر^۱ دور از شهر ، گورستان - که به منزله^۲ شهر مردگان « بود - قرار داشت . اموات هنوز هم با لوازم متعدد و مختلف قبر در خاک دفن میشدند ، و گاهی چندصد شیء در قبر جا داده میشد (نص ۶) . در رأس آنها کلاه خودهای چرمی بود که اکنون از بین رفته ، ولی لوحه‌های سیمین کار شده که روی کلاه خودها به منزله^۳ تزیین دوخته شده بود ، به دست آمده است . در این قبور زینت آلات بیشتر وجود داشت ، مخصوصاً اشیاء سیمین و مفرغی : سنجاقها به شکل سر حیوانات - که تزیینی به سبک نردیک^۴ بسیار عالی است - دستبند ، گوشواره ، تزیینات سر ، انگشتری و قلاب کمر بند که هم زنان و هم مردان آنها را به کار میبردند . برنجنها معمولاً از مفرغ ساخته میشد ، ولی گاه نیز آنها را از آهن میساختند (ش ۲۹) .

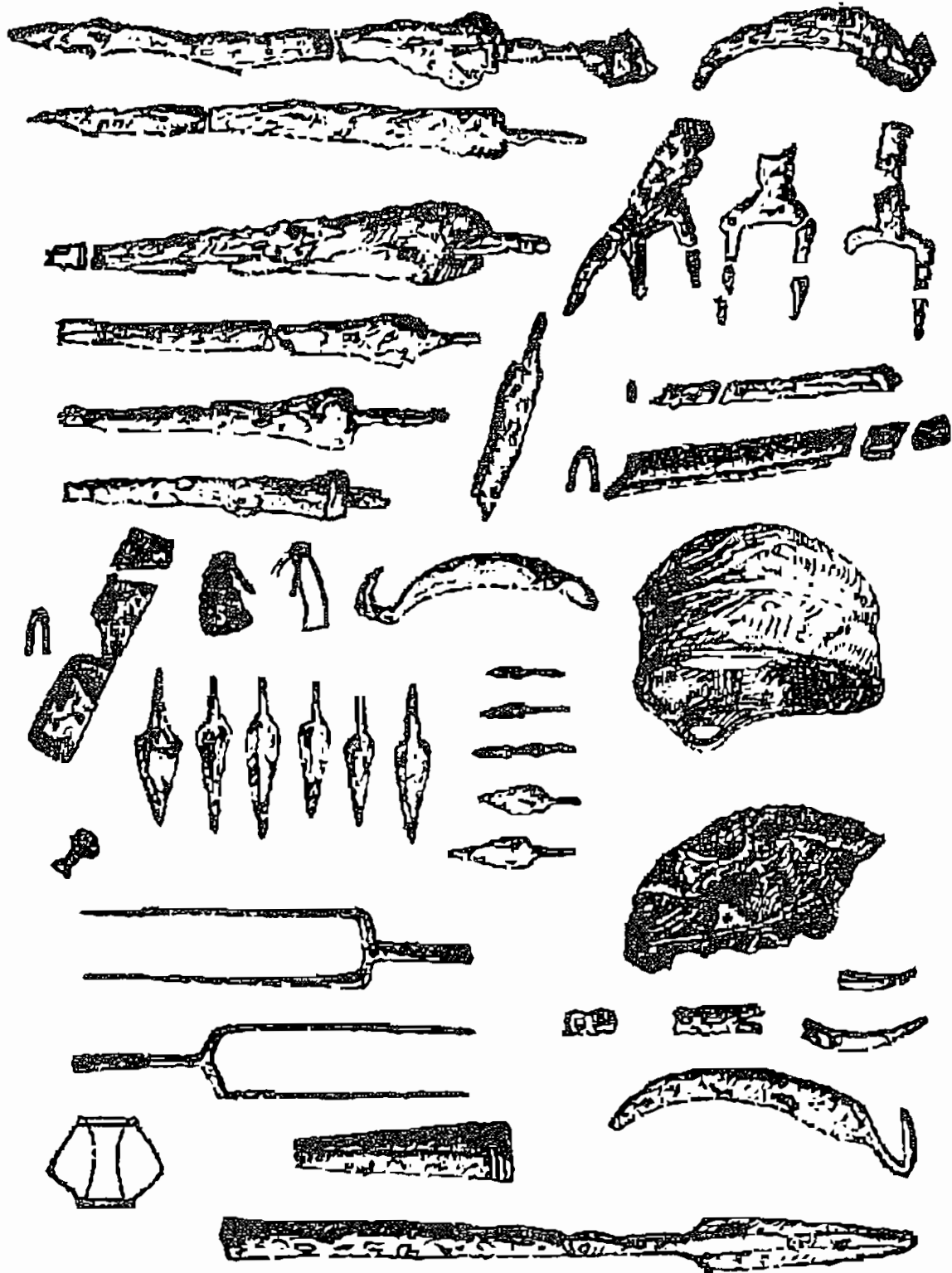
اسلحه - شمشیر ، خنجر ، سپر ، پیکان - هم با مفرغ و هم با آهن ساخته میشد (ش ۳۰) .

هریک از قبرهای جنگجویان حاوی مجموعه‌ای از سازو برگ مفرغی و آهنی شامل لگام و اشیاء متعدد برای آراستن سر و سینه^۵ اسب بوده است (ش ۳۱) . برای تهیه^۶ غذای میت ، از دیگهای بزرگ مفرغی دسته دار ، که در نزد سکه‌ها^۷ متداول بود ، و دوشاخه‌های مفرغی یا آهنین برای برشته کردن گوشت ، استفاده میکردند .

در هر حال ظروف ، بخش غالب اشیاء مذکور را تشکیل میداد : ظروف به - رنگهای مختلف ، یا بکونک ، خاکستری-سیاه ، قرمز یا خرمایی کمرنگ ، برای استفاده از مراسم یا استعمال در امور خانگی ، دلیل فعالیت بسیار کارگاه کوزه گران است . برجسته ترین شکل ، متعلق به ظرفی است با لوله^۸ طویل ، بسیار شکننده تر از آنکه بتواند در امور روزانه مورد استفاده قرار دهند ، و شاید منظور از ساختن آن ،

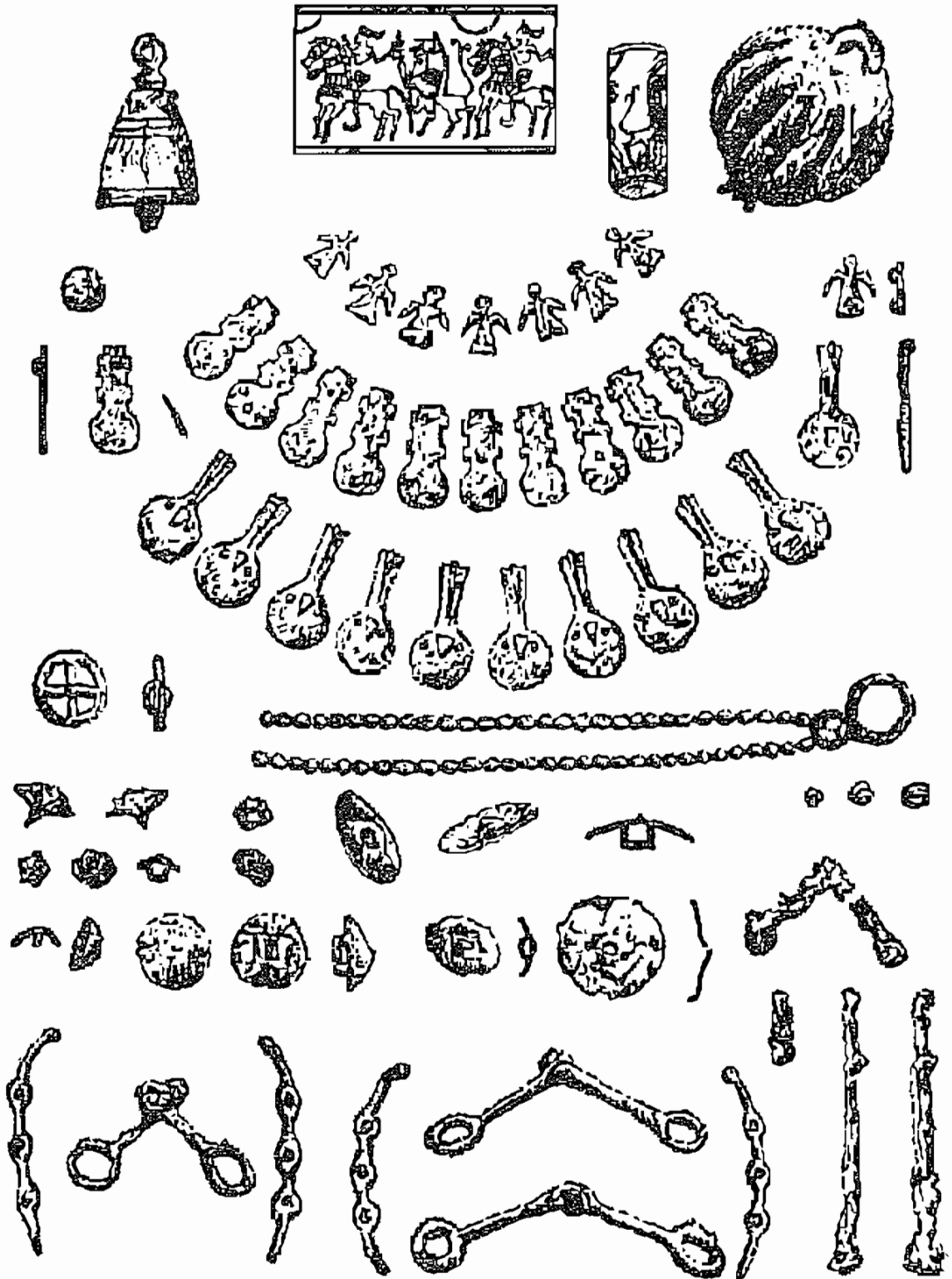
۱ - چند صد یارد (ت. ا.) ۲ - Nordique ، ر.ک. ص ۵۹ ج ۱۱ ۳ - Scythes

استعمال در مراسم قربانی به هنگام تدفین بوده است (ش ۳۲).

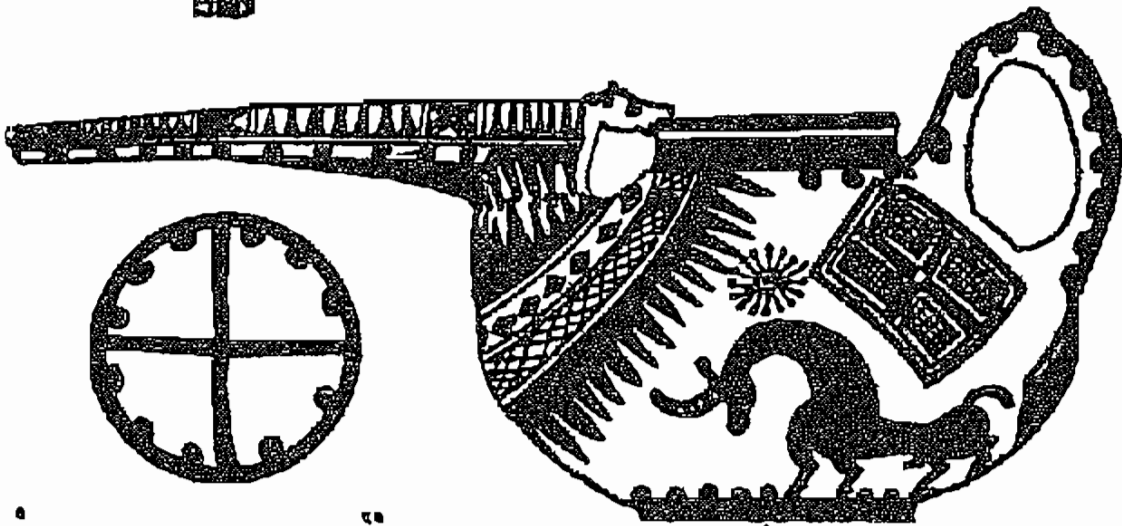
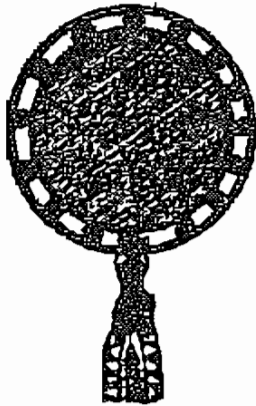
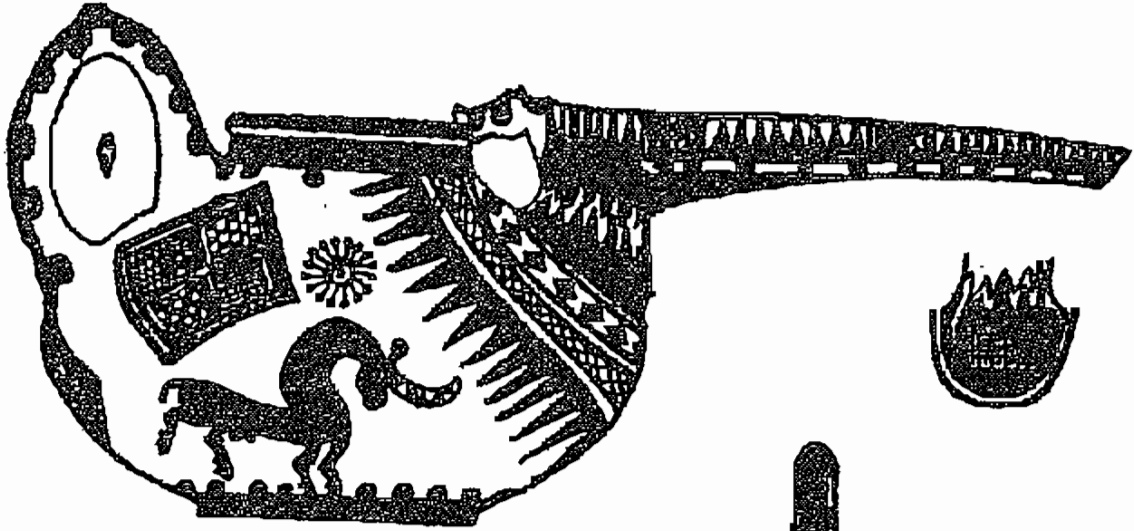
ش ۳۰ - سیلک : املحه و ابزار مفرغی و آهنین از گورستان ب

این نوع ظرف ممتاز در همهٔ نقاط ایران رواج یافت : ظرفهای مذکور در

ش ۳۱- سبک مهر استوانه‌سنگی و اجزای ساز و برگ مفرغی و آهنی از گورستان ب

سیلک و گیان، لرستان، مغرب تهران، نزدیک کرج، جنوب دریاچه اورمیه و

ش ۳۲- سیلک : ظروف گلی منقوش از گوردستان ب

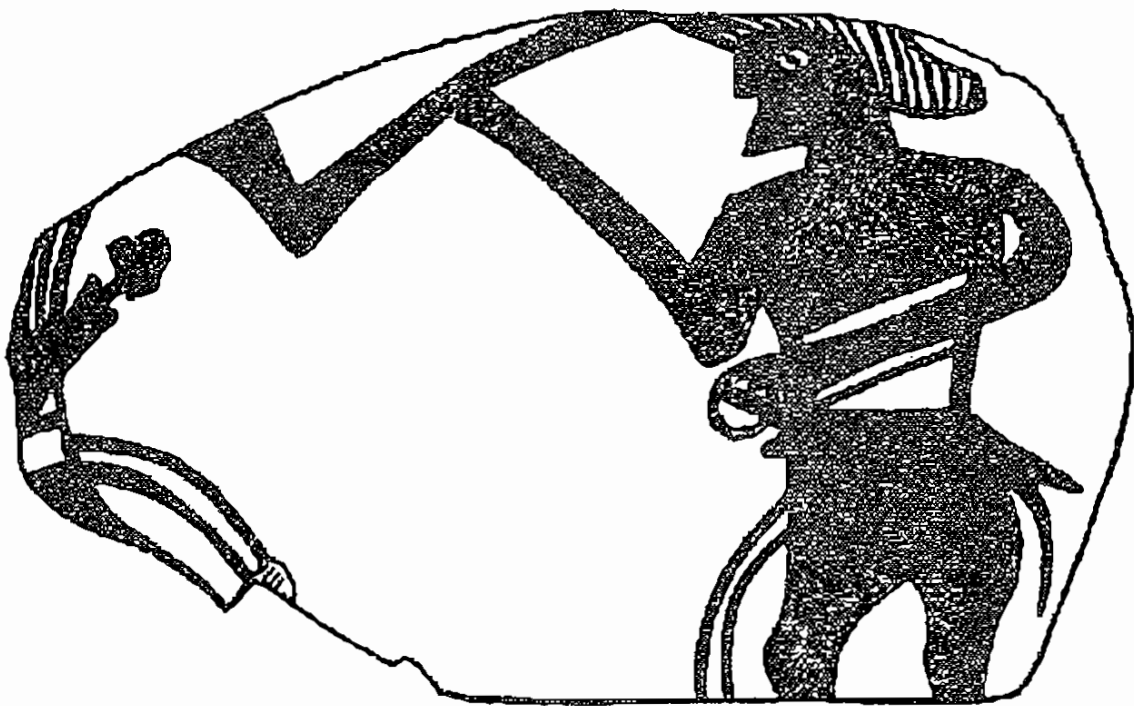
سلدوز یافته شده است . ما حتی توانسته ایم آنرا در نادعلی واقع در ساحل رود هلمند (هیرمند) در حاشیه صحرای سیستان افغان نیز تشخیص دهیم . در سیلک ، تزیین منقوش آن مخصوصاً غنی و آموزنده است . منشأ این ظروف ، هنر ظروف منقوش نجد ایران بود ، که عملاً ساخت آن هرگز قطع نگردید . اما در ظروف سیلک نقاشی بسیار و مفصل : سلیقه ای جدید را منعکس میسازد ، و آن نفرت از خلاً است . علاوه بر انگیزه های هندسی که در میان آنها گردونه خورشید شایان توجه است ، بزکوهی را تصویر میگردند ، ولی بزودی - مانند هنر هالشتاتی^۱ - صورت اسب جای آنرا گرفت . اسب و خورشید در مظهری که همه اقوام هند و اروپایی آنها را به یکدیگر مرتبط ساخته اند ، به تدریج مقام ارجمندی در هنر بدست آوردند . اسب بالدار منقوش بر ظروف سیلک و نیز در يك لوحه مفرغی که چکش کاری گردیده - و شاید یراغ تجملی اسبی جنگی بوده - و در سلدوز به دست آمده ، دیده میشود . تصویر انسان در سیلک بسیار قدیمتر از یونان است که نیمرخ انسانی در قرن هشتم ق . م . در ظروف گلی تکامل یافت . آن ظهور کرده است . در ظروف سیلک ، تصاویری از مردان که پیاده میجنگند و دارای کلاه خود با جیغه و پر و نیم تنه کوتاه چسبان هستند نقش شده (ش ۳۳) . روی يك مهر استوانه ای صورت جنگاوری بر پشت اسب منقوش است که با غولی میجنگد ، غول نیز به همین طرز ملبس است ، و کفشهای نوک بر گشته پوشیده است (ش ۳۱) . در مهر دیگر ، که باناشی گری حکاکی شده ، مردی روی گردونه ای که توسط دو اسب کشیده میشود ، ایستاده و تیری به سوی حیوانی که میخواهد شکار کند ، می اندازد .

بدین وجه این تصویر جنگجو و شکارگر هر دو میباشد که توسط کوزه گر

۱ - Hallatattien منسوب به Hallatatt یا Hallstadt ، قصبه ای در اتریش ، در Salskammergut دارای ۱۷۲۰ سکنه ، که آثار ماقبل تاریخی دارد (۳) .

و سنگ تراش نقش شده، و او موضوعاتی را ابداع کرده که در تمام اعصار هنر ایرانی، جنبه کلاسیک داشته است.

تپه‌ای که از قبر پر از خاک تشکیل گردیده، به وسیله الواح نفیل از سنگ یا از گل پخته حمایت می‌شده، و طوری آنها را قرار میداده‌اند که قبر به خانه‌ای شیردانی شکل (با بام دو شیبه) شباهت داشته است. ما میتوانیم در اینجا همان

س ۳۳ - میلک : ظرف گلی منقوش از گورستان ب

اندیشه‌ای را درک کنیم که در قبر خانه شکل نزدیک - که پیشتر در میان مهاجمان هند و اروپایی که به ایتالیا رفته بودند، - دیده‌ایم. این رابطه ایرانیان با ممالکی که اروپاییان متقدم سابقاً در آنها سکونت کرده بودند، با وجود تغییراتی که در آن صورت گرفت، تا مدتی قطع نشد و قبرهایی نظیر کور کورش بزرگ این امر را

۱- Nordique ص ۵۹ ح ۱۱ (م.) : و رک .

HERZFELD «Archaeological History of Iran» pp. 15, 16, 33 ff. (ت. ا.)

ثابت میکند .

بیشتر جمجمه‌هایی که در گورستان یافته میشود قصیرالرأس^۱ است ، و این امر بیشتر در نجد ایران مشاهده نشده بود. از این نظر باید یادآوری کرد که در حدود همان زمان اقوام قصیرالرأس متعلق به خاقواده بزرگ هند و اروپایی نه تنها در ایتالیا نفوذ کرده ، بلکه در اروپای غربی هم وارد شده بودند .

رأس توده خاك سيلك که از بسیاری از دهکده‌های ما قبل تاریخی متوالی پوشیده بود ، مجدداً تسطیح گردید و بر روی آن رئیس جدید مقر خود را بنا کرد. این مقر اکنون وجود ندارد ، اما توده‌ای سخت بیش از ۴۰ متر^۲ پایه آنرا تشکیل می‌دهد .

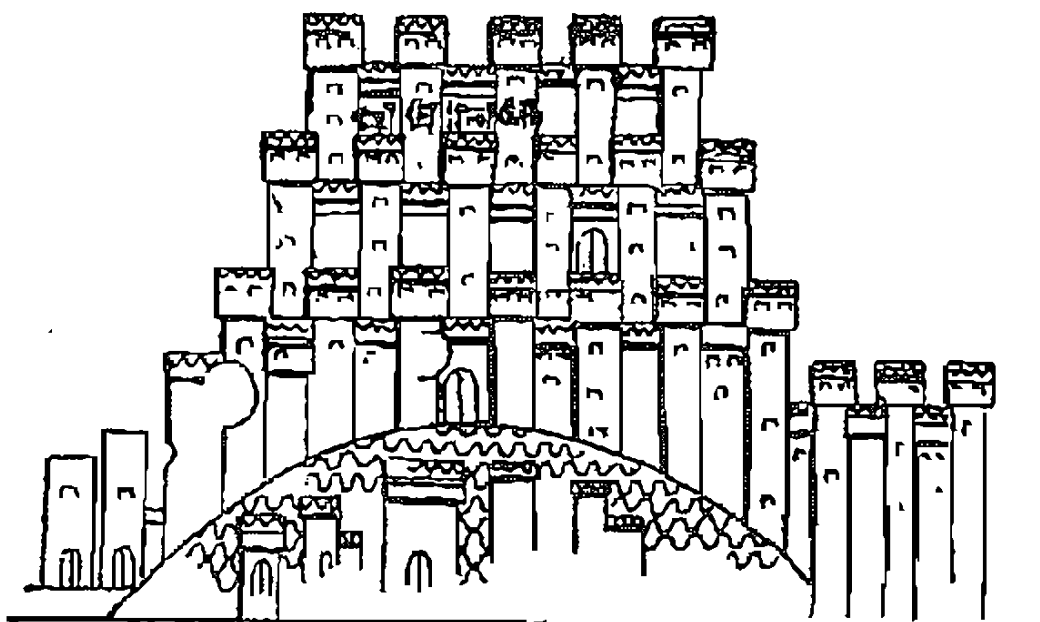
استعمال متناوب آجر خام و سنگهای خشکی که با آنها دیوارها را می‌ساختند ، نشانه فنون ساختمانی است که تا این زمان در نجد ایران شناخته نبود. فاتحان میبایست آنرا از جای دیگر - شاید از نقاط شمالی تر ، از اقوام مجاور ، در طی مهاجرت تدریجی خود - آموخته باشند. این طرز بنا کردن زمینی مسطح که روی آن باید قصر و اقامتگاههای نجبا ساخته شود ، مستلزم گروهی کارگر ، بنا ، آجرچین ، عمله و سنگ کن بود . بنابراین امیر عده‌ای رعیت را استخدام میکرد که برای او و بعضی نجبای ملتزم رکاب و نگهبانان خاص وی کار میکردند. این جامعه بیشتر به دو قسمت بسیار متعایز تقسیم شده بود ، حتی گورستانهای معاصر آنها نیز این امر را ثابت میکند : بعضی قبور حاوی اجساد است که با زینت آلات سیمین آراسته و با اسلحه و ابزار مختلف مجهز است ، در صورتی که در قبور دیگر فقط تزیینات مختصر آهنی و تعدادی اندک کوزه وجود داشته است . برخی از قبرهای فقیرتر فاقد تخته سنگی که بر سقف گذاشته میشود - و ظاهر یات خانه نزدیک را نشان میداد - میباشند .

شاید اینان سکنه بومی بودند که مطیع مهاجمان شده بودند. این فرضیه غیر ممکن نیست، زیرا اشیاء کمی که با آنها یافته شده ابزار دهاقین و پیشه‌وراست.

دهکده ماقبل تاریخی میلک، که مورد تهاجم یک طایفه سوار قرار گرفته بود، به یک شهر مستحکم تبدیل شد: کاخ، ساختمانهای فرعی و شاید یک معبد و محله‌های سکونت، اطراف آنرا دیواری با استحکامات و برجها - برای مقاومت در برابر محاصره - فرا گرفته بود. رؤسای جدید نه تنها با امرای محلی و نیز با یکدیگر می‌جنگیدند، بلکه همچنین با دول بزرگ غرب. مخصوصاً با آشور محاربه می‌کردند، و نیز گاهی به‌عنوان مزدور در خدمت دول مذکور وارد می‌شدند. منظره نجد ایران تغییر یافت، و به‌تقلید ساختمانهای سلطنتی آشور و کما بیش به‌همان وضع، شهرهای مستحکم ایران را با دیوارهای دو گانه یا سه گانه که اطراف آنرا خندقها یا رودهایی که آنها را از مسیر اصلی منحرف کرده بودند، و برجهایی که به‌وسیله افراد مدافع مجهز بود، و پایه‌های سنگی و مزغله‌ها فرا گرفته بود، ایجاد کردند. آن‌زمان عهدی قابل توجه در پیشرفت زندگی مدنی ایران محسوب می‌شود، و شاید بتوان آنرا به‌روح حادثه جویی عنصر نژاد جدید نسبت داد، و این پیش در آمدی بود برای آینده‌ای که در آن‌زمان به‌جای کثرت امرا و نجبا، وحدت ایرانیان میبایست تحقق یابد (ش ۳۴).

امیر یا بزرگان تابع و ملتزم ر کاب زندگی میکرد و بردوستانیان حکومت مینمود. وی درآمد خود را از املاک خویش تأمین میکرد، و برای شکار کردن، صید ماهی و تربیت اغنام عوارض وضع مینمود. او مالک زمینهای اختصاصی بود که کارگران برده در آن کار میکردند، و روستاییان میبایست برای او همه نوع بیکاری و نیز به‌جهت امور عام‌المنفعه مانند ایجاد جاده‌ها، قنوات، پلها و استحکامات کار کنند.

دربار ، موکب امیر ، اتباعی که هسته قشون او را تشکیل میدادند ، روابط دوستانه با امرای دیگر که متضمن مبادله هدایا بود ، تحف برای رعایا ، و شاید هم برای روحانیان ، همه اینها مستلزم هزینه‌هایی بود که مالیات و عوارض غالباً برای تأمین آنها کافی نبود. بنابراین دست به جنگ میزدند، و اگر نتیجه مساعد بود، کسری مالیات را غنایم جبران میکرد.

ش ۳۴- شهر کیشسیم^۱ در شمال غربی ایران ، از يك لوحه برجسته آشوری

جامعه به چندین طبقه تقسیم میشد : امیر ، نجباء ، آزاد مردان مالک زمین ، کسانی که چیزی نداشتند ، و در آخر بردگان . در این عهد از پیش نشانه‌هایی از ستیزه آینده بین طبقات غیر مالک و روستاییان ضد نجبا دیده میشود. وضع ایران در طی سالهای نخستین هزاره اول ق . م . میبایست بسیار شبیه به وضع یونان - آپحانتکه اومیروس^۲ شرح داده ، باشد . در ایران ، در سرای امرا و بزرگان قرنهای نهم و هشتم به نظر میرسد غلامان و کنیزان ، بردگان ، و همه انواع پیشه‌وران که

تمام چیزهای مورد احتیاج مخدوم خود را میساختند، وجود داشته‌اند. محققاً پیشه‌ور آزاد هم بوده، ولی بسیار به‌ندرت از آنان استفاده می‌شده. مازاد عواید محدود را می‌فروختند، و آنها بدون شک در وهله اول عبارت بود از محصولات فلاحتی و تربیت اغنام بسیار.

همچنین آن زمان، عهدی بود که ممالک کوچک شروع به توسعه نمودند، و دانشمندان عموماً متفقند که روستاییان این عصر از آزادی در ایران بیشتر استفاده می‌کردند تا در بین‌النهرین یا مصر. فلاحت، تمایل به تقسیم املاک را به واحدهای کوچکتر و خرده مالکی، که نشانه پیشرفت حقیقی در وضع موجود در شرق قدیم در عهد مفرغ بود، نشان می‌دهد، و آن دستگامی بود که میبایست یکی از مبانی اقتصاد فلاحتی سراسر جهان قرار گیرد.

استخراج معادن متصرفی امری توأم با فلاحت توسعه یافت. ایران همچنان کشوری تهیه کنند، محسوب می‌شد، چنانکه ما میتوانیم از سالنامه‌های پادشاهان آشور- که در طی جنگ مقادیر معتنی به از مس، آهن و لاجورد به دست می‌آوردند این مطلب را دریابیم.

امیر نمیتوانست فقط از محصولات فلاحتی، با از استخراج معادن و یاغنائیم زندگی خود را تأمین کند، لذا وی حامی تجار گردید، و بازرگانان غالباً غیر ایرانی بودند، و هنوز بدون حمایت امیر نمیتوانستند در کسب خویش پیشرفت نمایند. امیر هم برای ازدیاد سهم خویش مایل بود که عایدات بازرگانان زیاد شود. مواد عمده تجارت عبارت بود از اشیاء تجملی زرین، سیمین و احجار کریمه یا پارچه‌هایی که خوب قلاب دوزی شده بود. امیر، بدون آنکه از متصرفات و دهقانان خود غفلت کند، به توسعه مراکز تجارتهی و انبارهای کالا و به اشتغال تجار در شهرها و مدینه‌ها علاقمند بود. بدین وجه اقتصادی مزروع و مخصوص در ایران رو به ترقی گذاشت؛

هنوز علی‌رغم توسعه شهرها، مملکت اساساً آزره، فلاح و تربیت اغنام زندگی میکرد، و این اقتصاد فلاحی در سراسر قرون، هم در زمان هخامنشیان و هم جانشینان آنان، جنبه ایرانی داشت.

بدین وجه، ایرانیان این زمان از جهت اقتصاد فلاحی و اشرافی خود، و با فقدان شهرهای بزرگ، به یونانیان بیشتر شباهت داشتند تا به آشوریان، بابلیان و مصریان.

استعمال روز افزون آهن در طی عهد مورد بحث مبانی اجتماعی و اقتصادی را فرو ریخت. آهن را هر چند ختیان (هیتیان) و حکمرانان میثانی در قرن پانزدهم ق. م. و مصریان در قرن چهاردهم ق. م. میشناختند، معیناً این فلز تا قرن نهم الی قرن هفتم ق. م. چندان مورد استعمال نبود.

استعمال ابزار جدید موجب افزایش مصنوعات شد، و این امر هم ناگزیر باعث بالارفتن قیمت امته گردید. روشهای مرقی فلاح و نواحی جدیدی را که تا آن زمان غیر مسکون و بایر مانده بود به کار گرفت. وضع معادن آهن، که متنوعتر و غنی‌تر از معادن مس بود، ممالکی را که سابقاً از جهت معاملات اهمیتی نداشتند مورد توجه قرارداد؛ از جمله آنها در مرحله اول شمال ایران و کشورهای مهم سرحد آنها باید نام برد. از آسیای تاچین. تغییر شکل جهان موجب نهضت تجارتنی گردید که در آن میان ایران، هر چند سرحداتی بحری نداشت، جای خود را اشغال کرد، و در مبادلاتی که تا حدود غالباً (گل)^۱ و برطانی^۲ ازبکسو، و هند، آسیای مرکزی و چین از سوی دیگر صورت میگرفت، شرکت میکرد.

آنگاه که از استعمال آهن در این عهد سخن میگوییم، بهر حال باید در اینجا قیدی قابل‌شویم. هر چند فلز مذکور مورد استعمال عموم قرار گرفت، نباید تصور

کرد که آن کاملاً جانشین مس و مفرغ گردیده بود، زیرا فلزات اخیر تا مدتی دراز کماکان بسیار مورد استفاده و استعمال بوده‌اند. این عصر انتقالی در قرون اول هزاره^۱ اول در گورستان سیلک^۲ خوب مجسم می‌شود. مقابر طبقه^۳ حا کمه^۴ سواران نشان می‌دهد که اسلحه و سازو برگ اسب، و حتی آلات و ابزار، از آهن ساخته می‌شد، هر چند باز تعدادی اشیاء مفرغی در میان آنها بوده است. معیناً کمیت آهن مورد استعمال به پایه^۵ مس نمی‌رسید؛ اگر به فهرست غنایمی که سپاهیان آشوری برده بودند رجوع کنیم، آشکار می‌شود که وزن آهن آلائی که از شهرهای ایران حمل کرده بودند، هرگز به پایه^۶ وزن مس آلات نمی‌رسید، و در حقیقت وزن آنها کمی بیش از نصف آلات مسینه بود. این امر نشان می‌دهد که در حدود ۵۰۰ ق. م. بعضی اقوام شرقی ایران، مانند ماساژتها^۷، به قول هرودوتوس^۸، هنوز با استعمال آهن آشنا نبودند. وجود زینت آلات آهنی در مقابر کم اهمیت سیلک^۹ مقیاسی مهم برای مبلغ آهنی که در جاهای دیگر به دست می‌آمد می‌باشد، زیرا ما میدانیم که عما کر سارگن دوم^{۱۰} (آخر قرن هشتم ق. م.) هنوز با کلنگها و تبرهای مفرغی^{۱۱} مجهز بودند؛ و همچنین گنجینه^{۱۲} آلیاتس^{۱۳}، پادشاه مملکت پرتروت لودیا^{۱۴} در آغاز قرن هفتم ق. م. حاوی ظروف آهنین و زرین و سیمین بود؛ و نیز کرزوس^{۱۵}، جانشین او، ظروف کار شده^{۱۶} آهنی را به هاتف دلفس^{۱۷} هدیه داد. همچنین بسیاری از پیکانها و زوبینهای آهنین در گورستان سیلک^{۱۸} یافته شده‌است، معیناً مقادیر بسیار از این آلات که از مفرغ ساخته شده، در طبقه^{۱۹} مربوط به قرن هفتم ق. م. که جدیداً در شوش^{۲۰} مکشوف گردیده، به دست آمده‌است. بهر حال باید یاد آوری کرد که حفاران شهرهای پرتروت کشور اورارتو^{۲۱} در یافته‌اند که اشیاء آهنی بسیار کمتر از مفرغ مورد استفاده بوده‌است.

۱- Massagètes (Massagetae ت. ا.) ۲- Hérodote (Herodotus ت. ا.) ۳- Sargon II ۴- Alyatte (Alyattes ت. ا.) ۵- Lydia (Lydia ت. ا.) ۶- Crésus (Croesus ت. ا.) ۷- Delphen (Delphi ت. ا.) ۸- Urartu ۹- ۱۰- ۱۱- ۱۲- ۱۳- ۱۴- ۱۵- ۱۶- ۱۷- ۱۸- ۱۹- ۲۰- ۲۱-

باتخریب مستقر مربوط به عهد کورستان ب درسیک ، زندگانی این نقطه به پایان میرسد .

در گیان ، بالای سطح شامل قبور مشابه ، ساختمانی باشکوه است دارای حفره های پایه در به سبک خالص آشوری در قرن هشتم . این امر می رسد که تخریب بخشی از این شهرهای مستحکم عمل سپاهیان آشوری بود ، و این واقعه مؤخرتر از قرن نهم تا قرن هشتم ق . م . (عصری که شاهنشاهی آشور با همه قوی ضد نیروی نوظهور ایران اقدام میکرد) صورت نگرفته است .

ما پیشتر گفته ایم که استعمال عمومی آهن به منزله فلز ، هم در جنگ و هم در فلاح ، وضع تجارت را در آغاز هزاره اول ق . م . تغییر داد . این تجارت در سابق مبتنی بر خرید و فروش مس و فلزاتی که بامس ترکیب میشدند بود .

مرکز ثقل نواحی صادر کننده تغییر کرد . آشور که مصرف کننده بزرگی بود ، معدن آهن نداشت ؛ وی از وصول به مراکز معدنی ساحل جنوبی بحرا سود و ماوراء قفقاز توسط قوم مجاور دولت اورارتو^۲ ممنوع بود . بنابراین توجه او بسوی ایران معطوف شد ، نه تنها بدین علت که ایران دارای معادن آهن بود ، بلکه بدین سبب نیز که مملکت مذکور این فلز را از نواحی به دست می آورد که آشور بدانها دسترسی نداشته ، بعلاوه مس و لاجورد بسیار مورد احتیاج آشور بوده است . در هر حال ، دشتهای و دره های ایران مخزنی برای بهترین نژاد اسب بود که آنها برای سپاهیان به اهمیت عساکر آشور مورد لزوم بود . البته عوامل دیگری هم موجب سیاست تجاوزکارانه آشور نسبت به ایران گردید : لازم بود به هر قیمتی که باشد منطقه زاگرس را که سرحد شرقی شاهنشاهی بود آرام کنند ، و مردم کوهستانی آن را - که در بین ایشان ایرانیان جنگجو دائماً در تزايد بودند - مقهور و مطیع سازند . این سرزمین مخصوصاً در

۱- در ت . ا . افزوده شده ، در مدتی ، مخصوصاً در طول نیمه اول قرن هشتم ق . م .
Urartu-۲

معرفی توطئه‌های سلاطین اورارتو بود، و تهدیدی حقیقی و دایم برای وجود دولت آشور به‌شمار می‌رفت. پادشاهان آشور غالباً در مساعی خود برای کوچک کردن این نواحی و تبدیل آنها به‌سورت ایالات موفق نمی‌شدند، و اگر هم می‌شدند تشکیلات آنان ناپایدار بود. معمولاً سفرهای جنگی آشوریان، مهاجماتی بشهرها بود برای اسیر گرفتن افراد، غارت کردن، سوختن، اخذ ذخایر فلزی یا احجار قیمتی و حمل اسبان و چهارپایان. سکنة این نواحی برای نجات خود به کوهپایانه می‌بردند، و پس از بازگشت سپاهیان آشوری به‌مساکن خود برمی‌گشتند، و آشوریان فاتح بدندرت به‌نتایجی که منشیان آنها ادعا کرده‌اند، رسیده‌اند: تقریباً همیشه آنان به‌اندازه کافی نیرو در میان اقوام مغلوب باقی می‌گذاشتند، تا پس از مدت کوتاهی بتوانند محاربه را آغاز کنند.

این خصومتها چندین قرن طول کشید، و اثر خود را حتی در تشکیلات نظامی آشور باقی گذاشت. همچنانکه چین در عهد سلسله‌هان^۱ مجبور شد که عساکر خود را با شرایط جنگی که سواران بدوی خیون^۲ بدان تحمیل کردند، هماهنگ سازد و لباس و اسلحه آنها را تغییر دهد، به‌همان‌وجه آشوریان مجبور گردیدند که تشکیلات تازه‌ای برای قوای اعزامی خود در نظر بگیرند. بدین وجه پیش از سلطنت آشور- نصیر پال^۳ (۸۸۴-۸۶۰ ق. م.) سوار نظام هنوز در قشون آشور به‌کار نمی‌رفت. قوه ضربت زنده‌وی گردونه‌های جنگی بود که بر اثر وسایل بدوی، سلاحی نامؤثر به‌شمار می‌رفت، و بیشتر تأثیر روحی داشت، و ارزش آن - مخصوصاً هنگام عمل در ناحیه کوهستانی زاگرس - از سواره نظام اقوام حریف پست‌تر بود. عبور از جاده‌های کوهستانی با گردونه، یا گذشتن از گردنه‌هایی که فقط برای عبور کاروانها ساخته شده بود، کاری بس مشکل بود، و به‌همین علت است که هنرمندان آشوری شاه خود را

سوار بر گردونه در حالی که از کوهستان یا مسیلی عبور میکند، نشان میدهند. برای محاربه با سواره نظام باید سواره نظام تشکیل داد، و این کاری بود که آشوریان کردند. ایرانیان، چند قرن پیش از آنکه خود را مہیای محاربه با رومیان کنند و آنان را مجبور به تشکیل سواره نظام سازند، در جنگهای خویش با آشور، قوم اخیر را به پذیرفتن این تغییر ملزم نمودند.

سواره نظام بزودی منظره محاربه را تغییر داد: تشکیلات خفیف آشوری، که هدف وی - چنانکه به نظر ما میرسد - بیشتر همراه بردن گله‌های اسبان بود تا فتح يك ناحیه، بیش از پیش در زمینهای مجاورزاگرس داخل میشد. سلاطین آشور در سالنامه‌های خود فاتحانه اعلام میکنند که آنان به نواحی وارد شده‌اند که هیچیک از اسلاف آنان نتوانسته بود دست یابد. مکرر ذکر کوه بکنی^۱ به میان آمده و آن همان کوه دماروند نزدیک تهران است، و همچنین صحرای نمک - ناحیه‌ای که در جنوب شهر مازندران کورممتداست - ذکر شده است.

تشکیل وحدت ماد

سالنامه‌های شلمان سوم^۲ پادشاه، نخستین بار از ایرانیانی که در راه قشون آشور در سفرهای جنگی شان به زاگرس قرار داشته‌اند یاد میکند: آشوریان در ۸۴۴ ق. م. پارسیان (پارسوا^۳) و در ۸۳۶ ق. م. مادها (مادای^۴) را شناختند، ولی دلیلی نیست که تصور کنیم قوم پارس پیش از قوم ماد وارد ایران شده باشد. اگر قول منشیان آشوری را بپذیریم، در این عهد پارسیان در مغرب و جنوب غربی دریاچه اورمیه استقرار داشتند، و مادها در جنوب شرقی، نزدیک همدان، مستقر بودند. در هر حال چنین نیست که این نامها - پارسوا و مادای - به مفاهیم نژادی و قومی به کار رفته باشد،

بلکه بیشتر تصور می‌رود که این اسامی به محوطه‌هایی که قبایل مذکور در آنها از نیمه قرن نهم ق. م. سکونت داشته‌اند، اطلاق شده‌است. حرکت عمومی قبایل ایرانی هنوز به پایان نرسیده بود: قبیله سوم، یکی از قبایل مهم ایرانی، به نام زکرتو^۱، یا بقول یونانیان ساگارتی^۲، به سوی نواحی شرقی ترفته مستقر شد، و شاید نا ناحیه تبریز و سرحد دوات اورارتو پیش‌راند. شعبه‌ای از مادها به سوی اصفهان پیش‌راندند و در آنجا عیلامیان از پیشرفت آنان جلوگیری کردند. در مشرق، قوم پرتوه^۳ - پارتیان آینده - در اطراف دربندهای خزر سکونت گزیدند، و قوم هر یوه^۴ واحه‌های هرات را در جنوب خراسان اشغال کردند.

پادشاه آشور، شمشی‌آدد^۵ (۸۲۳ - ۸۱۰ ق. م.)، شکست یکی از رؤسای ایرانی را - که از مردم ناحیه‌ای در شمال دریاچه اورمیه بود - با ۱۲۰۰ تن جنگجویان وی ذکر می‌کند. این عدد مفهومی دقیق دارد: شهرهای مستحکم تحت ریاست رؤسای ملوک الطوائف، در ایران غربی متفرق بود، و معمولاً قوای کمی از سواره نظام داشت، که تعداد بعضی به ۲۰۰۰ یا ۳۰۰۰ تن می‌رسید. رقابت بین آنان و فقدان وحدت، ورق برنده‌ای برای آشوریان محسوب می‌شد، و تا حد کثیر موجب پیشرفت عملیات آنان گردید. راست است که در این عصر نامهای ایرانی این پادشاهان - چنانکه منشیان آشوری آنان را نامیده‌اند - در اقلیت است، و این دلیل آنست که مهاجرت ایشان هنوز پیشرفت داشته، یا در مواضعی که آنان پیشتر مستقر شده بودند، قدرت به تدریج در دست ایشان می‌افتاده. همچنین اسامی ایرانی در این عصر، در میان سپاهیان پادشاه اورارتو دیده می‌شود. در داخل ناحیه، جنوب دریاچه اورمیه، کشورمانای^۶ وجود داشته که شامل بخش بزرگ کردستان جدید است، و آن

۱ - Zikirtu - ۲ Sagartiens (Sagartians ت. ا.) ۳ - Parthava - ۴ Portes - ۵ Haraiva - ۶ Shamshi - Adad (در ت. ا.)
 ۷ - Manna (Manni ت. ا.) «شمشی آدد پنجم» ضبط شده.

سرزمینی بود که سکنه‌اش آسیایی^۱، و برای جلوگیری از توسعهٔ مادیها به حد کافی نیرومند بودند .

به نظر نمی‌رسد که اقامت پارسیان در شمال غربی ایران طول کشیده باشد . انتقال ایشان یا نتیجهٔ عملیات آشوریان بود ، و یا بر اثر فشاری که از اورارتو (همسایهٔ شمالی) و یا قبایل دیگر صورت گرفته است .

حقیقت این است که در قرن هشتم ق . م . آنان در حرکت و پیشرفت تدریجی به سوی جنوب شرقی در طول چینهای زاگرس بودند . محتملاً در حدود ۷۰۰ ق . م . آنان در محوطهٔ غربی جبال بختیاری تا مشرق شهر جدید شوشتر ، در ناحیه‌ای که ایشان پارسواش^۲ یا پارسوماش^۳ نامیده‌اند - و این نام در سانسنامه‌های آشوری ذکر شده - اقامت گزیدند . چنانکه در این عصر اغلب اتفاق می‌افتد ، قبایل نام خود را هم به ناحیه‌ای که مقر اصلی آنان بود ، وهم به شهر عمده ، اطلاق می‌کردند .

پایان قرن نهم ق . م . و نیمهٔ اول قرن هشتم انحطاط قدرت آشور را نشان میدهد ، و در نتیجه دولت مجاور (اورارتو) از این وضع استفاده کرد . تشکیل دولت اخیر بتازگی صورت گرفته بود و تاریخ آن از آغاز قرن نهم پیشتر نیست ، در حالی که یکی از امرای متعدد سرزمین نائیری^۴ ، که پادشاهان آشور سابقاً در قرن ۱۲ ق . م . با او محاربه کرده بودند ، موفق شد وحدت ناحیهٔ مذکور را تأمین کند . این ناحیه به طرف مشرق تا ملتقای دو شعبهٔ فرات کشیده میشد و دریاچهٔ وان را شامل می‌گردید و تا درهٔ رود ارس می‌رسید . از نظر نژادی ، مردم آن دنبالهٔ قوم هوریان^۵ بین النهرین شمالی بودند . زبان آنی که در آنجا سخن می‌راندند ، چنانکه ما از کتیبه‌های به اصطلاح وان^۶ - که از سلاطین اورارتو بجای مانده - درك کرده‌ایم ، بازبان ایریانی^۷ با گرجی

۱- Asiānīque (Asianic ت.ا.) ، ر.ک . ص ۲۹ . ۲- Parsuash ۳- Parsumash ۴- Naīri ۵- Hurritea ۶- Vannīques ۷- Ibérienne

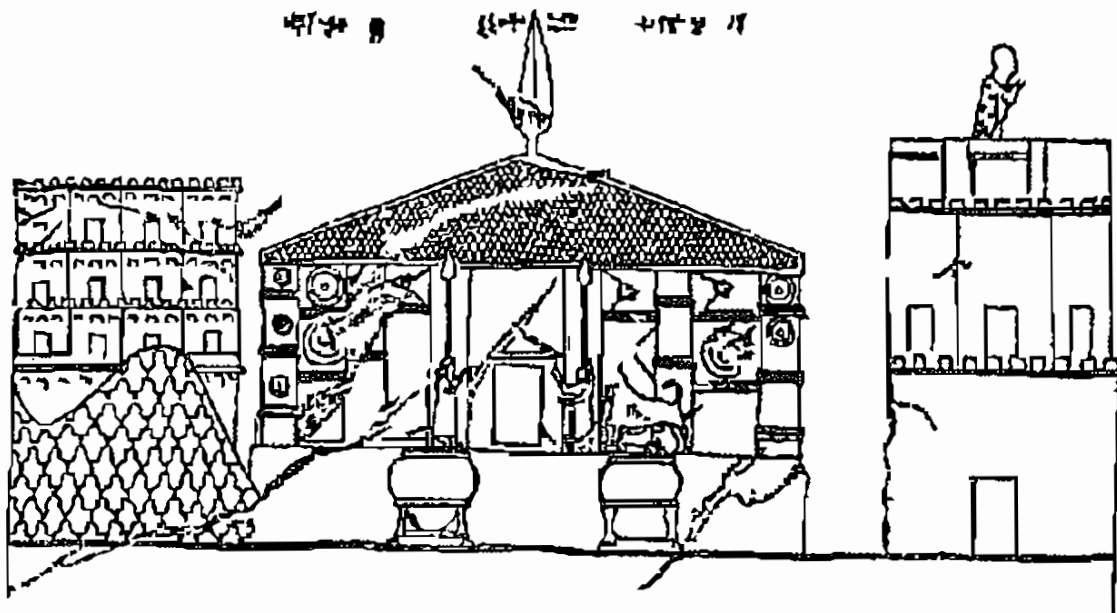
از خانواده قفقازی، بسیار مرتبط است. هر چند آنجا کوهستانی است، بخش بزرگی ناحیه مر کب است از نجهدهای بسیار حاصلخیز که از چرببارها و رودها کاملاً مشروب میگردد. ناحیه مذکور فلاحتی و دارای اغانم و احشام بود، و تربیت اسب یکی از منابع مهم درآمد آن بشمار میرفت. بعلاوه دارای جنگلهای وسیع و معادن بسیار از همه نوع بود، و آب و هوای کاملاً سالم داشت. بنابراین حای تعجب نیست که در اینجا تمدن ابتکاری و به حد کافی نیرومند تشکیل شد که بنیاد آن بر بقایای تمدنهای قدیم بابلی نهاده شده بود.

ابنیه و سالنامه‌های آشوری، و همچنین کتیبه‌های سلاطین اورارتو، توأم با نتایج مکتسب در طی حفاریهای باستان‌شناسی، اجازه می‌دهد که به یاری اسناد موجود، منظره تمدن این مملکت را - که در تحت حکومت سلسله‌ای نیرومند، عده‌ای از قبایل متفرق در دره‌ها و نجهدها را گرد آورده بود - مجسم کنیم.

تحقیقات نشان داده است که در اورارتو شهرهای مستحکمی با ساختمانهای جسیم وجود داشته است که مردم دشت بین‌النهرین از آن نوع اطلاع نداشته‌اند. معماری این کشور مخصوصاً به سنگ پایه طاق اهمیت میداد، ولی آن هرگز به صورت ستونی دارای سرستون در نیامد (بلکه ستونهای آن مزین بیک زوج مارپیچ بود، چنانکه گویی در تکامل ستونها به سبک ایونی مقدم تشکیل مر خلدای را میداده است). ساختمانها دارای بامهایی شیروانی شکل (دارای دوشیب) بود. خلاصه بعضی خصوصیات معماری وجود داشت که ما میتوانیم نظیر آنرا در نزد پارسیان در پاسارگاد و تخت جمشید، و همچنین در نواحیی که آنان پس از ترك سرحد اورارتو و پیش از فتح نهاییی فارس اشغال کرده بودند ببینیم.

هنگامی که پارسیان وارد ایران شدند، در سرحد این دولت جوان و پرجنبش

با تشکیلات ملوک الطوائفی آن قرار گرفتند ، و از تمدن وی چیزهای بسیار عاریه کردند . در طی عصر مشخص توسعه اورارتی که در نتیجه انحطاط آشور پیش آمده بود ، پارسیان در میان اقوام دیگر در شمال غربی ایران ، تحت سلطنت مخدوم جدید ، روزگاری گذراندند . پادشاه ایثیواری^۱ که سرخودمنوا^۲ را در تاج و تخت شریک خویش کرده بود ، همه نواحی را که در طول دجله علیا و زاب علیا قرار داشت از آشور گرفت ، و حتی متصرفات مانای^۳ را در جنوب دریاچه اورمیه به تصرف در آورد .

ش ۳۵ - شهر و معبد مصیصر در شمال غربی ایران ، از روی يك نقش برجسته آشوری

وی در تعقیب این فتح ، يك سلسله استحکامات و شهرهای جدید بنا کرد که در گدا کرد آنها مقاومت آینده ، در مقابل عکس العمل احتمالی آشور ، متمسک شده بود . ناحیه ای مانند مصیصر^۴ ، مرکز مهم سیاسی و دینی دزراویه شمال غربی دریاچه اورمیه ، تا عهد سارکن ، در تابعیت اورارتو باقی ماند (ش ۳۵) . معلوم نیست که چه مدت پارسیان تحت تسلط اورارتیان ماندند ، اما آنان وقتی که ناحیه مذکور را ترک کردند ، معرفت کافی از این تمدن به دست آورده بودند ، و توانستند بخشی از خصایص آن را با خود

اربعان ببرند. این امر مخصوصاً در معماری قابل توجه است، و آن فنی بود که ایشان در طی زندگی بادی خود، هیچ از آن اطلاع نداشتند، و بعدها این فن را در ناحیه‌ای که سرانجام در آن استقرار یافتند، توسعه دادند.

ایشواینی‌رمنوا، با توسعه فتوحات خود در جنوب و شمال، کشوری ایجاد کردند که از جهت مساحت مساوی آشور بود، و حتی از آن تجاوز می‌کرد، و مواضع آن نیز بهم فشرده بود. کتیبه‌های ایشان نشان می‌دهد که فعالیت متمدن سازنده آنان معادل پیشرفتهای نظامی بود. پادشاهان مذکور به عملیات مهم آبیاری دست زدند، قنوات نیرومندی حفر کردند، که قسمتی از آنها را با سنگ می‌ساختند، و در نتیجه سرزمینهای بایر را تبدیل به زمینهای فلاحتی کردند. اقوام پارسی میبایست کاملاً مراقب امر باشند تا بتوانند رموز آبیاری را فراگیرند.

تزع بین دو کشور در زمان سلطنت ارژیشتی^۱ معاصر شلمانسوم^۲ ادامه یافت. اورارتو رجحان داشت، هر چند آشوریان بیک سلسله سفرهای جنگی اقدام کردند که در طی آن نام پارسوا^۳، در میان اقوام دیگر، مجدداً یاد میشود. ارژیشتی در فتوحات دامنه‌دار خود، همه نواحی اطراف دریاچه اورمیه را به تصرفات خویش ضمیمه کرد، و سپس به سوی مغرب روی آورد و سلطه خود را بر غالب معالک کوچک آسیای صغیر شرقی که تا این زمان تابع آشور بودند - برقرار کرد. کاملاً مشهود است که آشور به چنان وضعی دچار شده بود که هرگز نمیتوانست دولتی مقتدر تشکیل دهد، تا بتواند از انتقال قدرت خویش به اورارتو به نهج نهای جلودگیری کند. معهداً جلوس تیگلات - پیلرسوم^۴ وضع را دگرگون ساخت.

پادشاه جدید آشور، در سفرهای جنگی سریع، همه سرزمینهای واقع بین

۱ - Argichti (Argistis ت. ا.) ۲ - Salmanazer III ، در ت. ا. : Shalmaneser IV

(۷۸۲ - ۷۷۲ ق. م.) ۳ - Parsua ۴ - Tiglat-pileser III (Tiglati - Pileser III) ت. ا. ( )

فرات و بحر الروم را هتصرف شد ، و شاردوری دوم^۱ پادشاه اورارتو را شکست داد . سپس وی جنگ را درست به قلب ناحیه دشمن کشانید ، و به محاصره پایتخت اورارتو - که شهری باشکوه و تسخیر ناپذیر در ساحل دریاچه وان بود - اقدام کرد ولی موفق نگردید . او چند سفر جنگی نیز به ناحیه زا کرس کرد . سالنامه های وی بار دیگر نام امیران ایرانی و همچنین حکام آسیانی یا قفقازی را یاد میکند . سپاهیان او غنایم بسیار بدست آوردند ، یکی از شهرهای تسخیر شده بتنهایی ده تن لاجورد تحویل داد (۴) . سپس پادشاه مذکور جنگ را به میان مادها - در شمال غربی همدان - کشانید . پارسوا در زمرة نواحی است که اسم برد شده است . پادشاه آشور ، عما کر خود را به کوه بیکنی^۲ یا دماوند و کناره های کویر نمک رسانید . در میان نامهای شهرها و قلعه های تصرف شده ، ذکر ش کری^۳ یا شلککی^۴ به میان آمده ، که ممکن است همان سیلک باشد . همچنین سالنامه ها از سرزمین نشای^۵ - یا دشت نسا - در جنوب جاده بزرگ همدان ، نام میبرند که به جهت اسبهای خود مشهور بود ، و آن در ناحیه کیان است . سرزمینهای مفتوح به صورت ایالاتی در آمد که توسط حکام اداره میشد ، و شهرهای خراب شده به هنگام محاصره مجدد تعمیر گردید . این عمل ممکن است در کیان اتفاق افتاده باشد ، چه آنجا در بالای تپه ، بقایای قصر آشوری موجود است . تیکالات - پیلرسوم علاوه بر آنکه جهانگیری بزرگ بود ، جهانداری ممتاز به شمار میرفت ؛ وی بدون آنکه مملکت خود را از سکنه خالی کند ، مستعمرات آشوری را در نواحی منضم ، به منظور ایجاد امنیت ، تأسیس کرد ؛ اقوام مغلوب را در مواضع دیگر جای داد ، در حقیقت اختلاطی از اقوام ایجاد شده بود . وی از سفر خود به ماد ۶۵۰۰۰ اسیر آورد ، که آنان را در دیاله - در طول سرحد آشور خاص - مستقر ساخت ، و به جای آنان ،

۱ - Sarduris II (ت . ا .)   ۲ - Bikni   ۳ - Shickari   ۴ - Shilka(kij)

۵ - Nishai   ۶ - رك . بوردادود فرهنگ ایران باستان ، ج ۱ ، تهران ۱۳۲۶ ص ۲۸۸
به بعد (م .)

آرامیان را در نجد ایران جایگزین کرد. حتی بابل از این امر معاف نگردید، و وی آن را به مملکت آشور ملحق ساخت.

پادشاه جدید اورارتو، «روسای اول»^۱ کوشش کرد که به انگای رؤسای قبایل کوچکی که در طول نغور وی بودند، شکست سابق را جبران کند، و در صدبرآمد که ایشان را به صورت اتحادیه‌ای در آورد. سیاست جدید او بسیار پیشرفت کرد، و بر عده‌ای از رؤسای ماد فایق آمد که در میان آنان قوام دیا کو^۲ نخستین بار به میان می‌آید. این شخص همان دیو کس^۳ است که مورخ یونانی هرودتوس او را موجد سلطنت ماد محسوب میدارد. حقیقت - آنچنانکه از سالنامه‌های آشوری مستفاد میشود - کم ارزش‌تر از آنست که گفته شد: دیا کو به منزله یکی از رؤسای ماد محسوب میگردد که با آگاهی از تهدید شدیدی که بر قبایل قوم وی - که به چندین ده قبیله تقسیم شده بود - وارد می‌آمد، به نظر میرسد که یکی از نخستین کسانی باشد که نقشه وحدت آنان را طرح کرده است.

جلوس سارگن دوم^۴ (۷۲۲-۷۰۵ ق. م.) با اسارت مردم سامره^۵ و متفرق ساختن تقریباً ۳۰۰۰۰ تن از بنی اسرائیل در مملکت خویش مشخص است. در آن میان يك دسته از بنی اسرائیل شهرهای ماد منتقل و مستقر گردیدند. بدین وسیله به اختلاط اقوام در زاگرس، در پایان قرن هشتم ق. م. عنصر دیگری اضافه گردید که جامعه‌ای را به وجود آورد که تا امروز باقی است. انحلال بابل موجب شد که شاهنشاهی آشور سرحدی مشترك با عیلام پیدا کند، و سارگن بزودی با مملکت اخیر وارد جنگی شد که در هر حال بدون نتیجه نهایی بود. عصیان و اغتشاش از

۱- Rusa I (Rusa I ت. ا.) ۲- Dañakku (Dañakku ت. ا.) ۳- Déiocès

۴- Sargon II ۵- Samarie (Samarie ت. ا.)، شهرت به فلسطین بین جلیل و یهودیه، و آن هم همان سبطیه است که به مسافت سی میلی شمال اورشلیم و شش میلی شمال غربی نیکم واقع است، و آن جز سامره (سرمن رای) است که در بین النهرین است (م.).

عیلام تا آسیای صغیر را فرا گرفت . با وجود آنکه سارکن در چند جنبه می‌جنگید ، ماد نخستین صحنه عملیات او بود . طغیان مانای^۱ تحت فرمان يك فرمانده ایرانی ، بر اثر تحریکات «روسا» سخت سرکوب شد ، اما نه برای مدتی طولی ، زیرا قدرت اورارتو همچنان مهم بود . پارسوا مهاجمه جدید آشوریان را تحمل کرد و بیست و هشت تن از رؤسای ماد مجبور شدند سلطنت سارکن را بشناسند .

پادشاه اورارتو در ۷۱۵ ق . م . به اتکای مانای بدین کشور حمله برد . دیاکو - که یکی از رؤسای ماد و از متحدان اورارتو بود - برای اثبات وفاداری خود يك پسر خویش را به کروگان به پایتخت روسا فرستاد و به نفع او به کار پرداخت . سارکن فوراً عکس العمل نشان داد . يك بار دیگر اتحاد مذکور درهم شکست ، و دیاکو اسیر گردید و با خانواده خود به حماة در سوریه تبعید شد . آیا او زندگی خود را هدیون احترامی بود که در میان قبایل ماد داشت یا این امر منوط به محاسبات سارکن است که مایل بود فرماندهی جنگاور در اختیار داشته باشد ، تا در مورد لزوم ازو استفاده کند ، چنانکه پادشاه اورارتو ازو استفاده برده بود ؟ در هر حال ، سیاست روسا ، که قطعاً هدف آن ایجاد کشوری بیطرف متشکل از عناصر ایرانی بود ، شکست خورد . محقق به نظر میرسد که اعمال دیاکو بیان نخستین ، به کسی که در میان آنان اول بار جلوه کرده ، و تاریخ - بر اثر قول هرودوتوس - او را می‌شناسد انتساب داده شده باشد . هر چند در حقیقت اخلاف وی مؤسس حقیقی وحدت ماد بودند و در راه استقلال ماد جنگیدند .

سارکن در سال بعد مجدداً به عداد آمد و نامه‌های ایرانی امیران در سالنامه‌ها بیش از پیش دیده می‌شود . وی در ۷۱۳ ق . م . به محاربه ادامه داد و چهل و دو تن از رؤسای ماد را مطیع کرد که بعضی از آنان در آن سوی ناحیه همدان میزیستند .

پادشاه آشور در سالنامه‌های خود به فتوحات خویش بر پادشاهان مقتدر ماد افتخار می‌کند. اما حقیقت ساده‌تر از اینست: اینان گروهی از رؤسای قابل اهمیت بودند که بامو کب خود، بر شهرهای متعدد ماد حکومت می‌کردند. یکی از آنان دیا کو بود که او رانفی بلد کردند، و قبیلۀ وی - بیت دیا کو^۱ - را برای حکومت بر دیگران فراخواندند. در زمان سلطنت پسرش - که هرودوتوس او را به نام قرا ارتس^۲ می‌نامد، اما نام وی خشریته^۳ بود، چنانکه در کتیبه داریوش در بیستون ذکر شده - کمال مطلوب دیا کو، که عبارت از اتحاد ماد بود، تحقق یافت.

فشار شدیدی که از طرف سارگن دوم بر ماد وارد می‌آمد، به نظر می‌رسد که در زمان سلطنت جانشین وی، سناخریب^۴ (۷۰۵-۶۸۱ ق. م.) ترک شده باشد، چه او در مواضع دیگر مشغول بود و بایک مدعی بابلی، و باعیلام، مصر و یهودیه^۵ می‌جنگید. شاید این یکی از دلایلی باشد که قوای ایرانی را به اتحاد در گرد «خاندان دیا کو» و تحت قیادت پسر او - خشریته - واداشته باشد. وی ابتدا حاکم یک شهر بود، و بزودی به ریاست اتحادیه‌ای قوی منصوب گردید. او محققاً مردی ارجمند بود، زیرا اسار هادن^۶، که جانشین سناخریب شد، سفارتی به سوی او فرستاد. در حقیقت، وی نه تنها مادها را در تحت قدرت خویش گرد آورد، بلکه ماناییان^۷ و کیمیریان^۸ را نیز جمع کرد. قوم اخیر از اقوام ایرانی الاصل بودند که با سکاییان^۹ به صورت مهاجرتی نو از قفقاز عبور کردند و در افق دو کشور رقیب - آشور و اورارتو - ظاهر شدند.

۱- Bit Daiukku) Hit Daiukku (ت. ا.) ۲- Phraorte (Phraortes ت. ا.)، ر. ک. پیرنیا تاریخ
ایر ن باستان، ج ۱، ص ۱۷۹، به بعد، فرورتیشی (م.) ۳- Khshathrita- Sennacherib-۴
۵- Judée (Judaea ت. ا.) ۶- Assarhaddon ۷- (The Mannai) Manéens ۸- Cimmerians (ت. ا.)
۹- Scythes (Scythians ت. ا.)

کیمریان و سکاییان

از پایان قرن هشتم ق. م. این قبایل ایرانی موجب اغتشاشاتی در شمال غربی ایران - که پیشتر بر اثر فعالیتهای نظامی آشور، اورارتو و ماد متزلزل شده بود - گردیدند. کیمریان و سکاییان نیز باعث اغتشاشاتی در آسیای صغیر، سوریه و فلسطین شدند. مهاجمات آنان با نفوذ تدریجی پارسیان و مادها که سه یا چهار قرن پیشتر صورت گرفته بود، فرق داشت. در اینجا مسأله قبایلی که در جستجوی مراتع دست نخورده یا پناهگاهی بی خطر باشند، در بین نیست. سواران مهاجم و گروههای یغماگر جنگجو مانند سیلی از گدازههای آتشفشان در دامنههای جنوبی قفقاز فروریختند. هرودتوس خاطره این حادثه را ضبط کرده است، و سالنامههای آشور نیز تفصیلی از ارزش مهم تاریخی آن نقل کرده‌اند. کیمریان و سکاییان در سالنامه‌ها به نام کیمیرای^۱ و اشکوزای^۲ یاد شده‌اند، و عین این نامها در تورات هم آمده. منشأ قوم نخستین به نظر میرسد که قریم^۳ باشد، و آنان نام خود را از آن ناحیه گرفته‌اند. قول هرودتوس، مبنی بر این که کیمریان توسط سکاییان به جلو رانده شدند، تماماً قابل قبول نیست. این دو قوم کاملاً باهم مربوط بودند، غالباً به يك زبان گفتگو میکردند، و از طریق غارت زندگی میگذرانیدند. سابقاً در زمان سلطنت سارگن دوم، اورارتو نخستین مملکتی بود که متحمل آسیب کیمریان شد. با وجود آنکه ایشان عقب‌رانده شدند، معیناً بدان کشور چندان خرابی وارد آوردند که پادشاه آن - روسای اول - انتحار کرد. کیمریان به دو بخش تقسیم شدند: يك دسته از آنان در طول دریاچه اورمیه حرکت کردند و اندکی بعد جزو متحدان خشترته^۴ قرار گرفتند، در صورتیکه عمده سوازان آنان، پس از مهاجمه بی نتیجه به سرحد شمالی آشور، به پیشرفت توأم با تاراج خود در سمت مغرب، در جهت آسیای صغیر ادامه

دادند. این اقوام با تررها^۱ و اقوام دیگر آسیانی، تشکیل اتحادیه‌ای دادند که در ساحل جنوبی بحراسود، در ناحیه سینوپ^۲ و مصب قزل ایرماق^۳ مستقر شدند^۴ و از آنجا متناوباً برای غارت نواحی آسیای صغیر حرکت میکردند. همینها بودند که به پادشاهی فریژیان^۵ خاتمه دادند، و در نتیجه پادشاه قوم اخیر - میداس^۶ - انتحار کرد. لودریا^۷ نیز برکنار نماند، و با وجود همراهی شهرهای یونانی ایونیه^۸، پادشاه آن ژیکس^۹ کشته شد.

اندکی بعد «آشوربانی پال» آنان را در گردنه‌های کیلیکیه^{۱۰} شکست داد، و بقایای متفرق ایشان فرار کردند و به دسته‌های سکایی پیوستند.

قوم اخیر، در آغاز سلطنت اسارهادن^{۱۱}، در جهتی دیگر پیش رفتند. آنان سواران کیمری را به جنوب همدان رانند، و در جنوب و جنوب شرقی دریاچه اورمیه، در ناحیه مانای^{۱۲} - که از نظارت آشور خارج شده بود - به استواری مستقر شدند. نام این دشمنان خطرناک، با مادها و مانای درستون پیشگویی‌های آشوری معاصر یاد شده، و نتیجه عملیاتی را که قشونهای آشوری میبایست به سوی مرکز ایران، برای تهیه اسبان جهت سپاهیان، انجام دهند پیشگویی کرده‌اند. در زمان پادشاهی پارتاتوا^{۱۳} طبق منابع آشوری - یا پرتوتیس^{۱۴} به قول هرودوتوس - کشور سکاییان شامل بزرگترین بخش ایالتی بود که بعدها به نام اترپاتن^{۱۵} (آذربایجان فعلی) نامیده شد، که مرکز آن در جنوب دریاچه قرار داشت. پادشاه مانای سلطنت آنرا میشناخت، و به نظر میرسد

۱ - Trères ۲ - Sinope ۳ - Halys ۴ - درت . ا . ، هندو اروپاییان دیگر ، مانند ترر Trères که قبیله‌ای از تراکیان Thracian بود ؛ در این زمان به آسیای صغیر رانده شدند ؛ کیمریان در ساحل جنوبی بحراسود ، در جوار سینوپ و دهانه هالیس مستقر گردیدند .
 ۵ - Phrygien (Phrygian) ت . ا . ۶ - Midas ۷ - Lydie (Lydia) ت . ا .
 ۸ - Ionie (Ionian) ت . ا . ۹ - Gyges ۱۰ - Cilicia (Cilicia) ت . ا .
 ۱۱ - Asserhaddon (Esarhaddon) ت . ا . ۱۲ - Manna (Mannai) ت . ا .
 ۱۳ - Partatua ۱۴ - Protothyès ۱۵ - Atropatène

که با مادها نیز روابط حسنه داشته‌اند . چون اورارتو هنوز خطرناک بود ، پادشاه آشور همیکوشید که برسکایان غلبه کند . پارتاتوا که بر اثر این پیشرفت‌ها قوی شده بود ، تقاضای ازدواج با شاهدختی آشوری کرد که هر چند تاریخ در این خصوص چیزی نمیگوید ، احتمالاً با آن موافقت شده‌است .

پادشاهی ماد

استقرار سکایان در اطراف دریاچه اورمیه مانع نهضت قدرت ماد نگردید . خشتریه - فرورتیش^۱ ، رئیس قوم ماد ، به نظر می‌رسد که در راه وحدت مادها - که ناحیه وسیعی را از همدان تا مشرق دماوند و جنوب کرانه‌های صحرای مرکزی ایران اشغال کرده بودند - موفق شده‌باشد . خشتریه با کیمریان و مانای ، متحد و شاید هم به وعده‌های سکایان مطمئن بود . وی پس از آنکه پارسیان را - که از پایان قرن هشتم ، بیشتر به سوی جنوب شرقی دریاچه در ناحیه اطراف پارسوماش^۲ کشیده شده بودند - مطیع کرد تصمیم گرفت بر نینوا ضربتی سخت وارد آورد . این عمل جسورانه بود که موجب بدبختی مادها گردید : خشتریه از عقب مورد حمله سکایان تحت فرماندهی مادیس^۳ ، پسر پارتاتوا ، یکی از متحدان آشور واقع شده شکست یافت و جان خود را نیز از دست داد (۶۵۳) . سکایان از این شکست استفاده کردند و به ماد هجوم بردند ، و به قول هرودوتوس ماد مدت بیست و هشت سال تحت قیادت آنان باقی ماند (۶۵۳-۶۲۵ ق . م .) .

سکایان بر اثر غلبه بر ماد قوی شده به سوی مغرب ناختمند . آنان آشور ، متحد سابق خود را رنجاندند ، و بر اثر الحاق سواران کیمری - که پس از فتح آشور - بانی پال فرار کرده بودند - تقویت گردیدند . سکایان آسیای صغیر ، شمال سوریه ، فینیقیه ، دمشق و فلسطین را چپاول و غارت کردند . خاطره ابن تاخوت و تاز در کتاب

ارمیا باقی مانده، که این واقعه را با کلمات حزن آور پیش بینی می کند: «هلاک کننده امتهای... حرکت کرده از مکان خویش در آمده است... اینک او مثل ابر می آید و عرابه های وی مانند گردباد، واسبان او از عقاب نیز روتند. وای بر ما! زیرا که از بین رفته ایم.»^۱ فرعون مصر با پرداخت وجه، آنانرا از سرحد کشور خود باز گردانید، و چون سکا بیان بهزاکرس باز گشتند به غارت ادامه دادند.

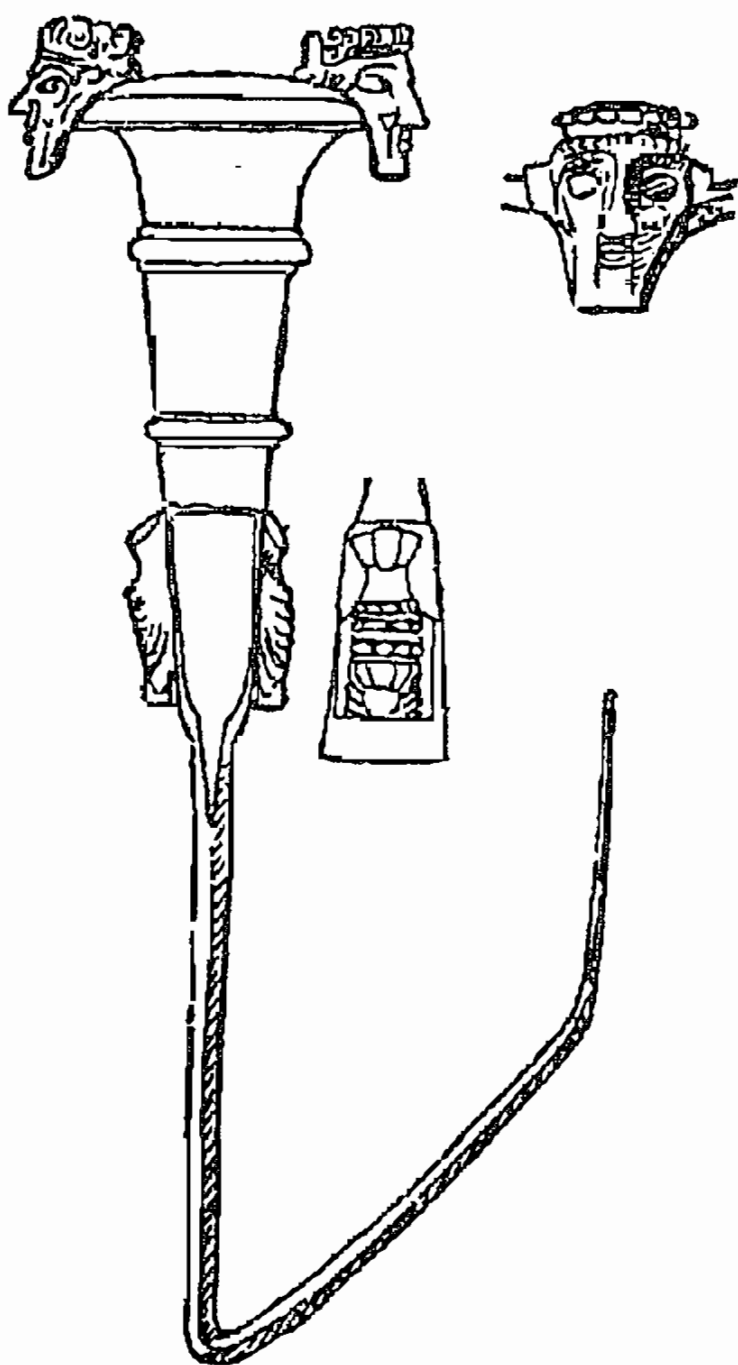
اشیاء مفرغی لرستان

در مدنی متجاوز از بیست سال، آنچه که روستاییان در ناحیه کرمانشاه، مخصوصاً در هر سین، الشمر، و خرم آباد - که در شمال لرستان است - یافته بودند، مجموعه های خصوصی و موزه های اروپا و امریکا را با هزاران شیء مفرغی و آهنی مزین ساخت. همه - یا تقریباً همه - این اشیا در قبوری پیدا شده که تا کنون هیچیک از آنها از نظر علمی حفاری نگردیده. طبق گزارشها این قبور گودالهایی هستند که گاهی سنگ فرش شده اند، و همواره روی آنها با لوحه سنگ بزرگی که به پهنای گذاشته شده، پوشیده است. غالباً تل خاکی که روی قبر ساخته اند، به وسیله دایره ای از سنگها مشخص است.

ما به ندرت به تمدنهایی که بنفسه ایجاد شده اند، مانند تمدن قوم موجد اشیاء مفرغی لرستان بر میخوریم، بدون تشخیص روابط عمیق آنها با تمدنهای اعصار متقدم که در همان ناحیه به منصفه ظهور رسیده است.

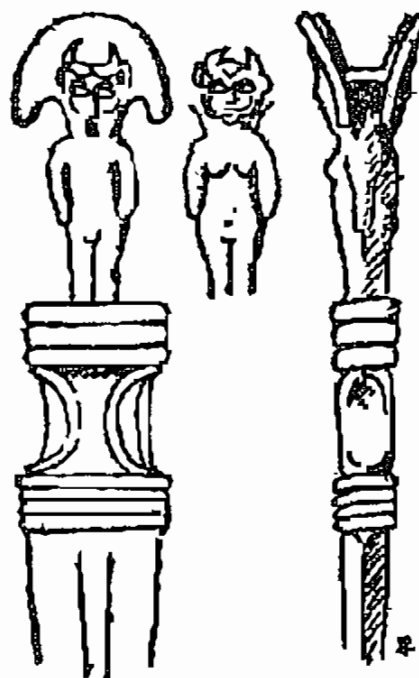
از گردآوری مجموعه غنی و متنوع اشیاء مفرغی و تنوع علایمی که آنها را مزین کرده ممکن است استنتاج کنیم که این اشیاء باید متعلق به خاندانی منتخب از سواران یا گردوندگان جنگجو باشد، که به اقامت در محلی پایند نبودند، و بدین علت اشیاء قابل حمل را دوست داشتند. اشیاء غیر منقول که از لرستان به دست آمده،

نادراست. این ملاحظه، با فقدان هر گونه آثار اقامت در جوار قبور تأیید می‌شود. در میان این اشیا تعداد بسیار اسلحه وجود دارد: شمشیرهای آهنی دراز با قبضه آهنی

ش ۳۶- لریستان، شمشیر آهنی

که سر آدمی یا جانوران بر آن نقش شده (ش ۳۶)، شمشیرهای مفرغی کوتاه با قبضه مجوف، خنجرهای مفرغی یا آهنی که قبضه آنها به نقش انسانی یا سر جانوری مزین است (ش ۳۷)، کلنگها و

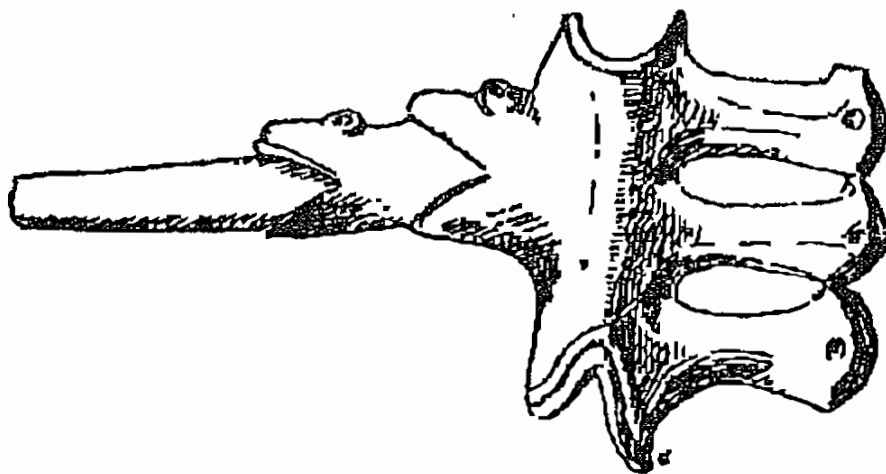

ش ۳۷- لریستان، قبضه خنجر مفرغی

تبرهای آهنی با مفرغی، غالباً مزین به تصاویر حیوانات یا اجزایی از حیوانات است (تص ۸)؛ ممتازترین

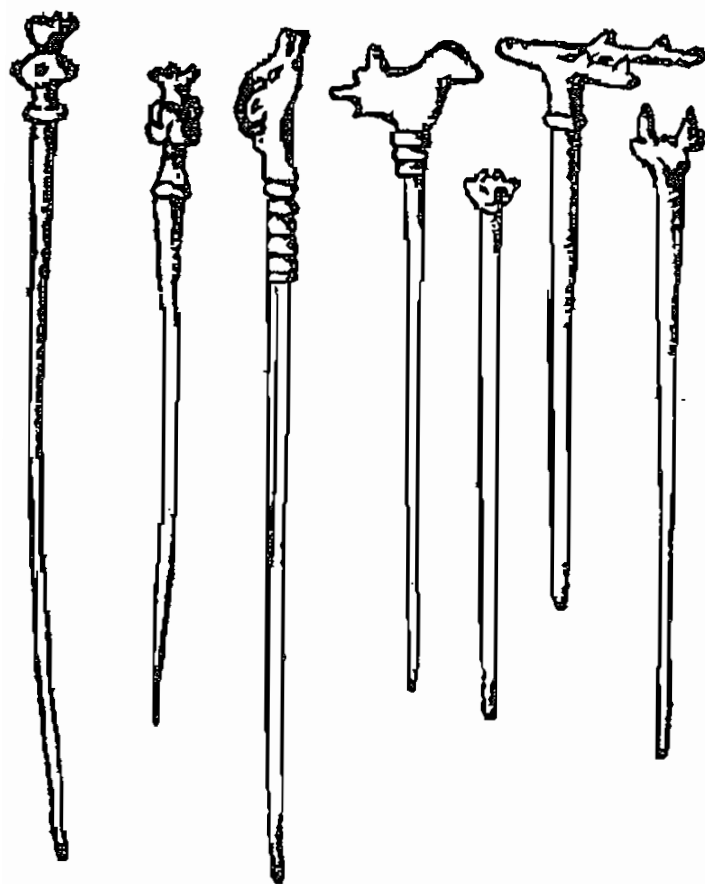
آنها عبارت از تبرهایی است با تیغه یا قبضه‌ای که از فکین باز جانوری درنده خارج می‌شود

(تص ۹ و ش ۳۸) - نیز باید اشیاء ذیل را نام برد: سرنیزه، زوبین و تعداد بسیاری از

ش ۳۸ - لرستان، کلنگک برنزی

سرتیرهای آهنی یا مفرغی به شکل برگ درخت غار، مخروطی، یا مشگل از سه

ش ۳۹ - لرستان، سنجاقهای برنزی

قطعه، اجزای ساز و برگ اسب یا گردونه، مخصوصاً دهنه و کلکی مستقیم یا شکسته، که مجموع آنها به مفرغ کاران غالباً زمینه‌ای نامحدود در انتخاب موضوعات میداد: اسب (تص ۱۰) بز کوهی، گاونر، موجودات اساطیری و ترکیبی، یا گردونه‌ها. در میان اشیاء بسیار نادر باید از شیئی مفرغی ذکر کرد که دارای یک قرقره و زنگوله است - که برای ستن به کار میرفته - و بر آن دو

شخص که باشیرها می‌جنگند نقش شده ، و در بالای آنها گاوهای نر قرار دارند ، و در فوق آنها دو میمون دیده می‌شود . شیء مذکور قطعه‌ایست که شاید پارچه‌قلاب‌دوزی شده را به آخر مال‌بند و بدنهٔ گردونه ثابت می‌کرده چنانکه در نقوش برجستهٔ آشوری دیده می‌شود (تص ۱۱) . به همین طبقه متعلق است سر و صلهٔ مال‌بندی مفرغی ، که در آن دو شیر منقوش است (تص ۱۲) ، و دهنه‌هایی که در بالای آنها دو صورت نقش شده و به نظر میرسد صحنه‌ای از اعطای منصب را نشان میدهد (تص ۱۳) .

در میان آنها لوازم آرایش بسیار دیده میشود : سر سنجاقها دارای تنوع بسیارند ، و به شکل سر جانوران و پرندگان یا حیوانات کامل می‌باشند (تص ۱۴ و ش ۳۹) . در روی لوحهٔ کمربندی که در آن بسیار کار کرده‌اند ، صحنه‌های بسیار مفصل شکار یا موضوعات اساطیری نقش شده ، آیین‌های مفرغی در این زمان دارای دسته‌ایست به شکل زنی عریان مانند ستونی که مجسمهٔ زن باشد ، و از نیمرخ شبیه به تیغهٔ شمشیرهای بسیار ممتاز لرستان است (تص ۱۹) . در میان قطعات نفیسی که منظور از آنها درست روشن نیست ، تصاویر بز کوهی یا گوشتخواران - که مربوط به نشانهای خانوادگی است - (تص ۲۴) و یا اشیاء مشبك که معرف جدال « قهرمان » با دو جانور جنگلی است ، دیده میشود . در زمرهٔ اشیاء مربوط به شعایر دینی ، سیتولهای (ش ۴۰) متعدد مفرغی وجود دارد که با صحنه‌های ضیافت بسا تصویر جنیسی که نزدیک درخت مقدس ایستاده منقوش است . باید از « سنجاق » ذکری خاص به‌میان آورد . سنجاق دارای صفحهای بزرگ است که حاوی سری برجسته در مرکز میباشد . لوحهٔ ما (تص ۲۸) منشأ این سر را - که تمام رخ نشان داده شده - توضیح می‌دهد ، و آن باید سر ربه‌النوع مادر اقوام آسیانی باشد که از آسیای صغیر تا شوش مورد پرستش بوده است . قطعه‌ای از این دستد اشیا ربه‌النوع مذکور را نشسته ، در حال زایمان نشان میدهد . او پستانهای

خود را در دست گرفته است ، و همین وضع در شیء بعدی (تص ۲۸ وسط) نیز دیده میشود . هزاران پیکره از اینها در امکانه شرق نزدیک پیداشده مخصوصاً در شوش - که این ربه النوع فراوانی ، به نام عیلامی کیریرشه^۱ ، فرنها مورد پرستش بوده است .

ش ۴۰ - لرستان : سیتوهای مفرقی (نوعی نلروف محسوس سفالین. ۰۴)

آیین او تحت عنوان نانایه^۲ ، تا عصر پارتها ادامه یافت و ما پیکره‌های سفالین متعددی مییابیم که ربه النوع مذکور را در گوردستان پارتی در این نقطه مهم نشان میدهد . در

۱ - Kirircha (کیریرشه) . ۲ - Nanaia

اینجا مسأله‌ای مطرح می‌شود : آیا این ربه‌النوع مادر قدیم ، مظهر فراوانی و تولید ، همان نیست که به‌طریقه سنکر تیسیم^۱ ، به‌صورت ربه‌النوع اناهیته^۲ (ناهید) درآمد ، و آیا همان نیست که در بعضی از این تصاویر نشان داده شده ؟ مؤید این فرضیه کناره‌های برخی از بشقابهای خاص تشریفات دینی است که با شکل ماهی و درخت انار- دو مظهر این خدای آب و فراوانی- تزیین گردیده است ، و همچنین مؤید دیگر ، تصویر است که در ظرفی مفرغی متعلق به موزه لوور دیده می‌شود، شاید نمونه اصلی تصویر اهور مزدا باشد (تص ۲۷) . این سنجاقها که دارای صفحه‌ای میباشند ، به نظر میرسد که فرو رفته در شکافهای دیوارهای سنگی ساختمانی (معبدی ؟) یافته شده‌اند ، و این عمل عادت بسیار کهن رومیان را به خاطر می‌آورد که عبارت بود از فرو کردن میخ در دیوار معبدی برای دفع طاعون . در لرستان اشکال کوچک ربه‌النوع به نظر میرسد که با آرزوی فراوانی و خصب نعمت ساخته شده باشد . تصاویر مذکور تمام رخ نشان داده شده ، به نحوی که احساس تماس مستقیم مؤمن را با مقام الوهیت و قدرت الهی تولید میکند . الواح لرستان از جمله نمونه‌های بسیار قدیم اعمال « قانون تمام رخ »^۳ میباشد ، و آن اثری از هنر ایرانی است که سابقاً در ظروف منقوش کورستان سیلک ملاحظه شده ، و در بسیاری از مصنوعات بعدی عهد پارتی نیز ادامه یافته است .

بعدها گفته‌اند که در محلی- نه‌چندان دور از امکندهای که این سنجاقها یافته شده - کورستانی عمومی وجود داشته‌است که حاوی استخوانهای درهم و برهم افراد متعددی بوده . آیا در اینجا تدفین دو درجه‌بی به‌عمل می‌آمده ، چنانکه رسم تدفین مغان است ، یعنی همان گروهی که تزد مادها ، به‌امور روحانیت موظف بودند ، و مانند اقوام دیگر نردیک^۴ و بدوی ، مراسم در لحد نهادن جسد میت را انجام میدادند ؟

۱ - Syncretisme مفیده به توجید عقاید گوناگون (در مذهب و فلسفه و غیره) (۰۲)

۲ - Anahita

۳ - Loi de la frontalité Nordique ، رك. س ۶۸ ح ۵

همچنین باید یادآوری کرد که بز کوهی با شاخهای طویل (تص ۱۵)، شاهکار نگار کران جانوران در لرستان است که آنرا از هنرمندان آشور بهارث بردند، و آن شاهکار درجه‌ای بسیار عالی از قدرت تمبیر را نشان میدهد، و در طرز کوچک نمودن تصاویر، آنان پیشوای هنرمندان جانورنگار عهد هخامنشی بوده‌اند. این هنرمندان، در نقش دایره‌چهره بسیار کمتر موفق شده‌اند. صورت را بسیار مسطح، بدون تجسم، بینی را همیشه بارز و طویل، و چشمها را گرد و کاهلاً باز کشیده‌اند (تص ۱۶). تمدنهایی که هنر و همه فرهنگ مادی‌شان، مانند تمدن اشیاء مفرغی لرستان ترکیبی باشد، نادر است. تذکراهای فرهنگهای محلی قدیم فقط توسط چند ظرف سه پایه - که ما قبلاً دیده‌ایم که در این نواحی، در آغاز دومین هزاره ق.م. مورد استعمال بوده - معرفی شده‌اند و به نظر میرسد که این نوع مدتی دراز مورد اقبال مردم بوده است. از سوی دیگر همه ظروف سفالین منقوش لرستان، بیشتر محتمل است که محلی و بومی باشد.

این بقایا که شاید با چند سلاح از نوعی که از اواخر هزاره دوم ق. م. ساخته شده، تقویت میگردند، و آنها قسمتی نسبتاً محدود از این مجموعه اشیاء فراوان را تشکیل میدهند. روابط با تمدن گورستان ب سلیک - که مادر آن آثار قبایل ایرانی را که کمی پیشتر به نجد ایران آمده بودند شناخته‌ایم - بسیار است. لرستان نمونه‌های اصلی متعدد از فرهنگ این سواران با اسلحه آنها، لوازم سازوبرگ اسب، ظروف مفرغی یا ساخته از گل پخته با لوله طویل مخصوص - که پیشتر ذکر کرده‌ایم - و پیکره‌های کوچک مفرغی و لوازم آرایش از نوع سنجاق به شکل سر جانوران، به دست داده است. غالباً اشکال و موضوعاتی که از ممالک اطراف ایران، و حتی دورتر آمده، بسیار متعدد است: هنر کهن بین النهرینی با این نقوش مزین

است : تصاویر متعدد « گیلگامش »^۱ که با همه قسم جانوران در ستیزه است ، حکاکی کر كوك - که آثار قدیم آشوری را غنی میسازد - در موضوعات منقوش در نشانهای خانوادگی لرستان شناخته میشود . هنر آشوری تأثیر خود را در ظروفي که در مراسم مذهبی برای قربانی بدکار میرفته ، یا سروصله های مالبند گردونه که بدشکل سر قوچ بود باقی گذاشته است . تبرها با سر جانوری که تیغه را « از دهن بیرون می اندازد » به نظر میرسد عنصری ممتاز از هنر « هوریان » باشد . بعضی الواح کمر بند ، اگر خطا نکنیم ، هنر کهن سکاییان را - آنچه آنکه در حفاریات جنوب روسیه شناخته شده اند - افشا میکنند . موضوعات جاری در هنر سوری - ختی^۲ متعلق به قرن هشتم یا هفتم ق . م . نیز در اشیاء مورد بحث دیده میشود ، مثلاً شکار گری که تیرش بدبز کوهی اصابت میکند و جانور مذکور با وضعی تعجب آور سرش را به سوی حمله کننده بر میگرداند . این موضوع از موضوعات اصلی هنر ممالک کوچک ختی « هیرو گلیفی »^۳ است که در آسیای صغیر و شمال سوریه واقع بودمانند . نمونه زیبایی از این صحنه ، روی نقشی برجسته ، اخیراً در طی حفاریهای قره تپه کشف شده . ممکن است آنها را حتی با اشیاء نواحی دورتر مقایسه کرد ، و روابط شائرا با تمدنهای اینسوی قفقاز و ماوراء قفقاز ، و حتی شاید با چین ، به صورت تاوتیبه^۴ شناخت .

با وضع و تنظیم این تحقیقات در طرحی نژادی ، و با کوشش در درك این عقده پیچیده رشته هایی که به سوی آنها نواحی - دور و نزدیک - کشیده میشود ، به نتیجه ای میتوان رسید که در میان دانشمندان ، مدافعانی دارد : قومی از سواران جنگجو به قومی آسیائی - که پیشتر کمابیش در قبایل ایرانی مستهلك شده بود - ملحق گردید ؛ این عنصر جنگجوی جدید در طی مهاجرت خویش غارت کرد ، تخریب نمود ، و در چند

۱ - Gilgamesh - ۲ - Syro-hittite - ۳ - hittites & hiéroglyphiques (در ن . ا . : Hittite - ۴ - ۱ - ۲ - ۳ - ۴ - ۵ - ۶ - ۷ - ۸ - ۹ - ۱۰ - ۱۱ - ۱۲ - ۱۳ - ۱۴ - ۱۵ - ۱۶ - ۱۷ - ۱۸ - ۱۹ - ۲۰ - ۲۱ - ۲۲ - ۲۳ - ۲۴ - ۲۵ - ۲۶ - ۲۷ - ۲۸ - ۲۹ - ۳۰ - ۳۱ - ۳۲ - ۳۳ - ۳۴ - ۳۵ - ۳۶ - ۳۷ - ۳۸ - ۳۹ - ۴۰ - ۴۱ - ۴۲ - ۴۳ - ۴۴ - ۴۵ - ۴۶ - ۴۷ - ۴۸ - ۴۹ - ۵۰ - ۵۱ - ۵۲ - ۵۳ - ۵۴ - ۵۵ - ۵۶ - ۵۷ - ۵۸ - ۵۹ - ۶۰ - ۶۱ - ۶۲ - ۶۳ - ۶۴ - ۶۵ - ۶۶ - ۶۷ - ۶۸ - ۶۹ - ۷۰ - ۷۱ - ۷۲ - ۷۳ - ۷۴ - ۷۵ - ۷۶ - ۷۷ - ۷۸ - ۷۹ - ۸۰ - ۸۱ - ۸۲ - ۸۳ - ۸۴ - ۸۵ - ۸۶ - ۸۷ - ۸۸ - ۸۹ - ۹۰ - ۹۱ - ۹۲ - ۹۳ - ۹۴ - ۹۵ - ۹۶ - ۹۷ - ۹۸ - ۹۹ - ۱۰۰ - ۱۰۱ - ۱۰۲ - ۱۰۳ - ۱۰۴ - ۱۰۵ - ۱۰۶ - ۱۰۷ - ۱۰۸ - ۱۰۹ - ۱۱۰ - ۱۱۱ - ۱۱۲ - ۱۱۳ - ۱۱۴ - ۱۱۵ - ۱۱۶ - ۱۱۷ - ۱۱۸ - ۱۱۹ - ۱۲۰ - ۱۲۱ - ۱۲۲ - ۱۲۳ - ۱۲۴ - ۱۲۵ - ۱۲۶ - ۱۲۷ - ۱۲۸ - ۱۲۹ - ۱۳۰ - ۱۳۱ - ۱۳۲ - ۱۳۳ - ۱۳۴ - ۱۳۵ - ۱۳۶ - ۱۳۷ - ۱۳۸ - ۱۳۹ - ۱۴۰ - ۱۴۱ - ۱۴۲ - ۱۴۳ - ۱۴۴ - ۱۴۵ - ۱۴۶ - ۱۴۷ - ۱۴۸ - ۱۴۹ - ۱۵۰ - ۱۵۱ - ۱۵۲ - ۱۵۳ - ۱۵۴ - ۱۵۵ - ۱۵۶ - ۱۵۷ - ۱۵۸ - ۱۵۹ - ۱۶۰ - ۱۶۱ - ۱۶۲ - ۱۶۳ - ۱۶۴ - ۱۶۵ - ۱۶۶ - ۱۶۷ - ۱۶۸ - ۱۶۹ - ۱۷۰ - ۱۷۱ - ۱۷۲ - ۱۷۳ - ۱۷۴ - ۱۷۵ - ۱۷۶ - ۱۷۷ - ۱۷۸ - ۱۷۹ - ۱۸۰ - ۱۸۱ - ۱۸۲ - ۱۸۳ - ۱۸۴ - ۱۸۵ - ۱۸۶ - ۱۸۷ - ۱۸۸ - ۱۸۹ - ۱۹۰ - ۱۹۱ - ۱۹۲ - ۱۹۳ - ۱۹۴ - ۱۹۵ - ۱۹۶ - ۱۹۷ - ۱۹۸ - ۱۹۹ - ۲۰۰ - ۲۰۱ - ۲۰۲ - ۲۰۳ - ۲۰۴ - ۲۰۵ - ۲۰۶ - ۲۰۷ - ۲۰۸ - ۲۰۹ - ۲۱۰ - ۲۱۱ - ۲۱۲ - ۲۱۳ - ۲۱۴ - ۲۱۵ - ۲۱۶ - ۲۱۷ - ۲۱۸ - ۲۱۹ - ۲۲۰ - ۲۲۱ - ۲۲۲ - ۲۲۳ - ۲۲۴ - ۲۲۵ - ۲۲۶ - ۲۲۷ - ۲۲۸ - ۲۲۹ - ۲۳۰ - ۲۳۱ - ۲۳۲ - ۲۳۳ - ۲۳۴ - ۲۳۵ - ۲۳۶ - ۲۳۷ - ۲۳۸ - ۲۳۹ - ۲۴۰ - ۲۴۱ - ۲۴۲ - ۲۴۳ - ۲۴۴ - ۲۴۵ - ۲۴۶ - ۲۴۷ - ۲۴۸ - ۲۴۹ - ۲۵۰ - ۲۵۱ - ۲۵۲ - ۲۵۳ - ۲۵۴ - ۲۵۵ - ۲۵۶ - ۲۵۷ - ۲۵۸ - ۲۵۹ - ۲۶۰ - ۲۶۱ - ۲۶۲ - ۲۶۳ - ۲۶۴ - ۲۶۵ - ۲۶۶ - ۲۶۷ - ۲۶۸ - ۲۶۹ - ۲۷۰ - ۲۷۱ - ۲۷۲ - ۲۷۳ - ۲۷۴ - ۲۷۵ - ۲۷۶ - ۲۷۷ - ۲۷۸ - ۲۷۹ - ۲۸۰ - ۲۸۱ - ۲۸۲ - ۲۸۳ - ۲۸۴ - ۲۸۵ - ۲۸۶ - ۲۸۷ - ۲۸۸ - ۲۸۹ - ۲۹۰ - ۲۹۱ - ۲۹۲ - ۲۹۳ - ۲۹۴ - ۲۹۵ - ۲۹۶ - ۲۹۷ - ۲۹۸ - ۲۹۹ - ۳۰۰ - ۳۰۱ - ۳۰۲ - ۳۰۳ - ۳۰۴ - ۳۰۵ - ۳۰۶ - ۳۰۷ - ۳۰۸ - ۳۰۹ - ۳۱۰ - ۳۱۱ - ۳۱۲ - ۳۱۳ - ۳۱۴ - ۳۱۵ - ۳۱۶ - ۳۱۷ - ۳۱۸ - ۳۱۹ - ۳۲۰ - ۳۲۱ - ۳۲۲ - ۳۲۳ - ۳۲۴ - ۳۲۵ - ۳۲۶ - ۳۲۷ - ۳۲۸ - ۳۲۹ - ۳۳۰ - ۳۳۱ - ۳۳۲ - ۳۳۳ - ۳۳۴ - ۳۳۵ - ۳۳۶ - ۳۳۷ - ۳۳۸ - ۳۳۹ - ۳۴۰ - ۳۴۱ - ۳۴۲ - ۳۴۳ - ۳۴۴ - ۳۴۵ - ۳۴۶ - ۳۴۷ - ۳۴۸ - ۳۴۹ - ۳۵۰ - ۳۵۱ - ۳۵۲ - ۳۵۳ - ۳۵۴ - ۳۵۵ - ۳۵۶ - ۳۵۷ - ۳۵۸ - ۳۵۹ - ۳۶۰ - ۳۶۱ - ۳۶۲ - ۳۶۳ - ۳۶۴ - ۳۶۵ - ۳۶۶ - ۳۶۷ - ۳۶۸ - ۳۶۹ - ۳۷۰ - ۳۷۱ - ۳۷۲ - ۳۷۳ - ۳۷۴ - ۳۷۵ - ۳۷۶ - ۳۷۷ - ۳۷۸ - ۳۷۹ - ۳۸۰ - ۳۸۱ - ۳۸۲ - ۳۸۳ - ۳۸۴ - ۳۸۵ - ۳۸۶ - ۳۸۷ - ۳۸۸ - ۳۸۹ - ۳۹۰ - ۳۹۱ - ۳۹۲ - ۳۹۳ - ۳۹۴ - ۳۹۵ - ۳۹۶ - ۳۹۷ - ۳۹۸ - ۳۹۹ - ۴۰۰ - ۴۰۱ - ۴۰۲ - ۴۰۳ - ۴۰۴ - ۴۰۵ - ۴۰۶ - ۴۰۷ - ۴۰۸ - ۴۰۹ - ۴۱۰ - ۴۱۱ - ۴۱۲ - ۴۱۳ - ۴۱۴ - ۴۱۵ - ۴۱۶ - ۴۱۷ - ۴۱۸ - ۴۱۹ - ۴۲۰ - ۴۲۱ - ۴۲۲ - ۴۲۳ - ۴۲۴ - ۴۲۵ - ۴۲۶ - ۴۲۷ - ۴۲۸ - ۴۲۹ - ۴۳۰ - ۴۳۱ - ۴۳۲ - ۴۳۳ - ۴۳۴ - ۴۳۵ - ۴۳۶ - ۴۳۷ - ۴۳۸ - ۴۳۹ - ۴۴۰ - ۴۴۱ - ۴۴۲ - ۴۴۳ - ۴۴۴ - ۴۴۵ - ۴۴۶ - ۴۴۷ - ۴۴۸ - ۴۴۹ - ۴۵۰ - ۴۵۱ - ۴۵۲ - ۴۵۳ - ۴۵۴ - ۴۵۵ - ۴۵۶ - ۴۵۷ - ۴۵۸ - ۴۵۹ - ۴۶۰ - ۴۶۱ - ۴۶۲ - ۴۶۳ - ۴۶۴ - ۴۶۵ - ۴۶۶ - ۴۶۷ - ۴۶۸ - ۴۶۹ - ۴۷۰ - ۴۷۱ - ۴۷۲ - ۴۷۳ - ۴۷۴ - ۴۷۵ - ۴۷۶ - ۴۷۷ - ۴۷۸ - ۴۷۹ - ۴۸۰ - ۴۸۱ - ۴۸۲ - ۴۸۳ - ۴۸۴ - ۴۸۵ - ۴۸۶ - ۴۸۷ - ۴۸۸ - ۴۸۹ - ۴۹۰ - ۴۹۱ - ۴۹۲ - ۴۹۳ - ۴۹۴ - ۴۹۵ - ۴۹۶ - ۴۹۷ - ۴۹۸ - ۴۹۹ - ۵۰۰ - ۵۰۱ - ۵۰۲ - ۵۰۳ - ۵۰۴ - ۵۰۵ - ۵۰۶ - ۵۰۷ - ۵۰۸ - ۵۰۹ - ۵۱۰ - ۵۱۱ - ۵۱۲ - ۵۱۳ - ۵۱۴ - ۵۱۵ - ۵۱۶ - ۵۱۷ - ۵۱۸ - ۵۱۹ - ۵۲۰ - ۵۲۱ - ۵۲۲ - ۵۲۳ - ۵۲۴ - ۵۲۵ - ۵۲۶ - ۵۲۷ - ۵۲۸ - ۵۲۹ - ۵۳۰ - ۵۳۱ - ۵۳۲ - ۵۳۳ - ۵۳۴ - ۵۳۵ - ۵۳۶ - ۵۳۷ - ۵۳۸ - ۵۳۹ - ۵۴۰ - ۵۴۱ - ۵۴۲ - ۵۴۳ - ۵۴۴ - ۵۴۵ - ۵۴۶ - ۵۴۷ - ۵۴۸ - ۵۴۹ - ۵۵۰ - ۵۵۱ - ۵۵۲ - ۵۵۳ - ۵۵۴ - ۵۵۵ - ۵۵۶ - ۵۵۷ - ۵۵۸ - ۵۵۹ - ۵۶۰ - ۵۶۱ - ۵۶۲ - ۵۶۳ - ۵۶۴ - ۵۶۵ - ۵۶۶ - ۵۶۷ - ۵۶۸ - ۵۶۹ - ۵۷۰ - ۵۷۱ - ۵۷۲ - ۵۷۳ - ۵۷۴ - ۵۷۵ - ۵۷۶ - ۵۷۷ - ۵۷۸ - ۵۷۹ - ۵۸۰ - ۵۸۱ - ۵۸۲ - ۵۸۳ - ۵۸۴ - ۵۸۵ - ۵۸۶ - ۵۸۷ - ۵۸۸ - ۵۸۹ - ۵۹۰ - ۵۹۱ - ۵۹۲ - ۵۹۳ - ۵۹۴ - ۵۹۵ - ۵۹۶ - ۵۹۷ - ۵۹۸ - ۵۹۹ - ۶۰۰ - ۶۰۱ - ۶۰۲ - ۶۰۳ - ۶۰۴ - ۶۰۵ - ۶۰۶ - ۶۰۷ - ۶۰۸ - ۶۰۹ - ۶۱۰ - ۶۱۱ - ۶۱۲ - ۶۱۳ - ۶۱۴ - ۶۱۵ - ۶۱۶ - ۶۱۷ - ۶۱۸ - ۶۱۹ - ۶۲۰ - ۶۲۱ - ۶۲۲ - ۶۲۳ - ۶۲۴ - ۶۲۵ - ۶۲۶ - ۶۲۷ - ۶۲۸ - ۶۲۹ - ۶۳۰ - ۶۳۱ - ۶۳۲ - ۶۳۳ - ۶۳۴ - ۶۳۵ - ۶۳۶ - ۶۳۷ - ۶۳۸ - ۶۳۹ - ۶۴۰ - ۶۴۱ - ۶۴۲ - ۶۴۳ - ۶۴۴ - ۶۴۵ - ۶۴۶ - ۶۴۷ - ۶۴۸ - ۶۴۹ - ۶۵۰ - ۶۵۱ - ۶۵۲ - ۶۵۳ - ۶۵۴ - ۶۵۵ - ۶۵۶ - ۶۵۷ - ۶۵۸ - ۶۵۹ - ۶۶۰ - ۶۶۱ - ۶۶۲ - ۶۶۳ - ۶۶۴ - ۶۶۵ - ۶۶۶ - ۶۶۷ - ۶۶۸ - ۶۶۹ - ۶۷۰ - ۶۷۱ - ۶۷۲ - ۶۷۳ - ۶۷۴ - ۶۷۵ - ۶۷۶ - ۶۷۷ - ۶۷۸ - ۶۷۹ - ۶۸۰ - ۶۸۱ - ۶۸۲ - ۶۸۳ - ۶۸۴ - ۶۸۵ - ۶۸۶ - ۶۸۷ - ۶۸۸ - ۶۸۹ - ۶۹۰ - ۶۹۱ - ۶۹۲ - ۶۹۳ - ۶۹۴ - ۶۹۵ - ۶۹۶ - ۶۹۷ - ۶۹۸ - ۶۹۹ - ۷۰۰ - ۷۰۱ - ۷۰۲ - ۷۰۳ - ۷۰۴ - ۷۰۵ - ۷۰۶ - ۷۰۷ - ۷۰۸ - ۷۰۹ - ۷۱۰ - ۷۱۱ - ۷۱۲ - ۷۱۳ - ۷۱۴ - ۷۱۵ - ۷۱۶ - ۷۱۷ - ۷۱۸ - ۷۱۹ - ۷۲۰ - ۷۲۱ - ۷۲۲ - ۷۲۳ - ۷۲۴ - ۷۲۵ - ۷۲۶ - ۷۲۷ - ۷۲۸ - ۷۲۹ - ۷۳۰ - ۷۳۱ - ۷۳۲ - ۷۳۳ - ۷۳۴ - ۷۳۵ - ۷۳۶ - ۷۳۷ - ۷۳۸ - ۷۳۹ - ۷۴۰ - ۷۴۱ - ۷۴۲ - ۷۴۳ - ۷۴۴ - ۷۴۵ - ۷۴۶ - ۷۴۷ - ۷۴۸ - ۷۴۹ - ۷۵۰ - ۷۵۱ - ۷۵۲ - ۷۵۳ - ۷۵۴ - ۷۵۵ - ۷۵۶ - ۷۵۷ - ۷۵۸ - ۷۵۹ - ۷۶۰ - ۷۶۱ - ۷۶۲ - ۷۶۳ - ۷۶۴ - ۷۶۵ - ۷۶۶ - ۷۶۷ - ۷۶۸ - ۷۶۹ - ۷۷۰ - ۷۷۱ - ۷۷۲ - ۷۷۳ - ۷۷۴ - ۷۷۵ - ۷۷۶ - ۷۷۷ - ۷۷۸ - ۷۷۹ - ۷۸۰ - ۷۸۱ - ۷۸۲ - ۷۸۳ - ۷۸۴ - ۷۸۵ - ۷۸۶ - ۷۸۷ - ۷۸۸ - ۷۸۹ - ۷۹۰ - ۷۹۱ - ۷۹۲ - ۷۹۳ - ۷۹۴ - ۷۹۵ - ۷۹۶ - ۷۹۷ - ۷۹۸ - ۷۹۹ - ۸۰۰ - ۸۰۱ - ۸۰۲ - ۸۰۳ - ۸۰۴ - ۸۰۵ - ۸۰۶ - ۸۰۷ - ۸۰۸ - ۸۰۹ - ۸۱۰ - ۸۱۱ - ۸۱۲ - ۸۱۳ - ۸۱۴ - ۸۱۵ - ۸۱۶ - ۸۱۷ - ۸۱۸ - ۸۱۹ - ۸۲۰ - ۸۲۱ - ۸۲۲ - ۸۲۳ - ۸۲۴ - ۸۲۵ - ۸۲۶ - ۸۲۷ - ۸۲۸ - ۸۲۹ - ۸۳۰ - ۸۳۱ - ۸۳۲ - ۸۳۳ - ۸۳۴ - ۸۳۵ - ۸۳۶ - ۸۳۷ - ۸۳۸ - ۸۳۹ - ۸۴۰ - ۸۴۱ - ۸۴۲ - ۸۴۳ - ۸۴۴ - ۸۴۵ - ۸۴۶ - ۸۴۷ - ۸۴۸ - ۸۴۹ - ۸۵۰ - ۸۵۱ - ۸۵۲ - ۸۵۳ - ۸۵۴ - ۸۵۵ - ۸۵۶ - ۸۵۷ - ۸۵۸ - ۸۵۹ - ۸۶۰ - ۸۶۱ - ۸۶۲ - ۸۶۳ - ۸۶۴ - ۸۶۵ - ۸۶۶ - ۸۶۷ - ۸۶۸ - ۸۶۹ - ۸۷۰ - ۸۷۱ - ۸۷۲ - ۸۷۳ - ۸۷۴ - ۸۷۵ - ۸۷۶ - ۸۷۷ - ۸۷۸ - ۸۷۹ - ۸۸۰ - ۸۸۱ - ۸۸۲ - ۸۸۳ - ۸۸۴ - ۸۸۵ - ۸۸۶ - ۸۸۷ - ۸۸۸ - ۸۸۹ - ۸۹۰ - ۸۹۱ - ۸۹۲ - ۸۹۳ - ۸۹۴ - ۸۹۵ - ۸۹۶ - ۸۹۷ - ۸۹۸ - ۸۹۹ - ۹۰۰ - ۹۰۱ - ۹۰۲ - ۹۰۳ - ۹۰۴ - ۹۰۵ - ۹۰۶ - ۹۰۷ - ۹۰۸ - ۹۰۹ - ۹۱۰ - ۹۱۱ - ۹۱۲ - ۹۱۳ - ۹۱۴ - ۹۱۵ - ۹۱۶ - ۹۱۷ - ۹۱۸ - ۹۱۹ - ۹۲۰ - ۹۲۱ - ۹۲۲ - ۹۲۳ - ۹۲۴ - ۹۲۵ - ۹۲۶ - ۹۲۷ - ۹۲۸ - ۹۲۹ - ۹۳۰ - ۹۳۱ - ۹۳۲ - ۹۳۳ - ۹۳۴ - ۹۳۵ - ۹۳۶ - ۹۳۷ - ۹۳۸ - ۹۳۹ - ۹۴۰ - ۹۴۱ - ۹۴۲ - ۹۴۳ - ۹۴۴ - ۹۴۵ - ۹۴۶ - ۹۴۷ - ۹۴۸ - ۹۴۹ - ۹۵۰ - ۹۵۱ - ۹۵۲ - ۹۵۳ - ۹۵۴ - ۹۵۵ - ۹۵۶ - ۹۵۷ - ۹۵۸ - ۹۵۹ - ۹۶۰ - ۹۶۱ - ۹۶۲ - ۹۶۳ - ۹۶۴ - ۹۶۵ - ۹۶۶ - ۹۶۷ - ۹۶۸ - ۹۶۹ - ۹۷۰ - ۹۷۱ - ۹۷۲ - ۹۷۳ - ۹۷۴ - ۹۷۵ - ۹۷۶ - ۹۷۷ - ۹۷۸ - ۹۷۹ - ۹۸۰ - ۹۸۱ - ۹۸۲ - ۹۸۳ - ۹۸۴ - ۹۸۵ - ۹۸۶ - ۹۸۷ - ۹۸۸ - ۹۸۹ - ۹۹۰ - ۹۹۱ - ۹۹۲ - ۹۹۳ - ۹۹۴ - ۹۹۵ - ۹۹۶ - ۹۹۷ - ۹۹۸ - ۹۹۹ - ۱۰۰۰)

ناحیه آسیای غربی به تاخت و تاز پرداخت. نمیتوان از این نتیجه سرباز زد که بخش غالب اشیاء لرستان متعلق به قرن هشتم یا هفتم، باحتی متأخر تر است. مورخی دقیق در میان آخرین واردان، عناصری از همة این دسته‌های سکایی و کیمری را تشخیص میدهد. آنان پس از حملات غارت گرانه خود از قفقاز تا سرحداتی مصر و سواحل آسیای صغیر، از زاگرس عقب رانده شدند، و تحت حکومت مادها در ناحیه‌ای که سواران آنان با بهترین پرورشگاه اسبان مواجه شدند، مستقر گردیدند، و آنجا هسته جنگجوی قابل توجهی در مقابل کشور جوان ماد - که آنگاه در اوج توسعه خود بود - ایجاد کردند.

کیا کزار^۱

هرودوتوس میگوید سالهایی که کیا کزار، پسر و جانشین فرورتیش - خشایته^۲، ملزم به شاختن سلطنت سکاییان بود، برای آینده نظامی ماد بی فایده نبود؛ کیا کزار قشون خود را تحت نظمی جدید در آورد، سواره نظام و کمانداران و پیاده نظام را ترتیب داد، و همچنین احتمالاً فنون جنگی سواران سکایی را - که در جنگ متحرک مهارت داشتند - پذیرفت. ممکن است مادها بعض سنن هنر سکایی را از آنان در این مدت بدعاریت گرفته باشند. این پادشاه وضع سیاسی خود را به وسیله الحاق بعض نواحی واقع در اطراف دریاچه اورمیه تحکیم کرد، و عاقبت، به قول هرودوتوس، در جنگ با سکاییان مادیس^۳، فتح قطعی و درخشان به دست آورد، و مادیس با اتباع خود احتمالاً سرزمین مانای را ترک گفت.

کنجینه سقر

ما معتقدیم که این داستان سکاییان به وسیله کشف تصادفی که اخیراً توسط

۱- Cyaxares) Cuxares ت. ا. (= Kuxar یونانیان، در پارسی باستان نام او « هورخ شتر» آمده،
 رك. پیریا «ایران باستان» ج ۱ ص ۱۸۰ به بعد (۴). ۲- Phraorte-Kshatriya ۳- Madyès

روستایان در نزدیك شهر سقز ، در جنوب دریاچه اورمیه بدعمل آمده ، مجسم شده است . حدس میزنیم که شاید این اشیا متعلق به گنجی سلطنتی بوده ، و احتمال می رود وقتی به پارتاتوا^۱ یا پسروی هادیس تعلق داشته است ، اما معلوم نیست که آن از قبیری به دست آمده یا از نهانگاهی . مجموعه مزبور بدچهار دسته کاملاً مشخص تقسیم میشود :

نخستین آنها بدون شك از جهت الهام و طرز عمل آشوری است ؛ سبك دسته دوم سکایی است ؛ دسته سوم از جهت الهام آشوری - سکایی به شمار می رود ، اما محتملاً بدوسیله هنرمندان آشوری ساخته شده ؛ دسته چهارم مصنوعات کارگاههای محلی و شاید مانایی^۲ باشد .

به دسته اول متعلق است يك دستبند زرین فاخر و گشاده ، که دو انتهای آن بدشکل سرشیر است ، یکی با فکین باز و دیگری با فکین بسته . دستبند اخیر را برای وضع آن بر مچ ، قابل جدا کردن ساخته اند ، و آن بدوسیله سنجاچی محکم میشود . دایره دستبند مر کب از چهار سطح مسطح است که هر چه بدطرف مرکز پیش می رود ، عرضتر میگردد ، و در عرضترین نقطه آن دو زوج شیربچه - کدخم شده و بسیار برجسته مصور گردیده - کار گذاشته اند . این شاهکاری از هنر حکاکان و جواهرسازان آشوری است . يك لوحه زرین دارای طرحی برجسته از دو دسته حیوانات و جنیان بالدار که به سوی درخت زندقی مسبك^۳ حرکت میکنند ، میباشد . در الواح مفرغی که اصلاً صندوق چوبی حاوی گنج را پوشیده میداشت ، تصویر بزرگای کوهی به روشی بسیار آزادانه حک شده ، و آنها بدوسیله گل و پته های گل داودی به سبك کهن آشوری جدا گردیده اند . بداین دسته نیز تعلق دارد قطعات بسیار زنگ زده حاشیه کاسه های

۱- Partatua - ۲- Mannéens (Mannian ت. ا.) - ۳- Style در فرانسوی بد معنی سبك است ؛ styliser را امروزه در نقاشی بد معنی بزرگ نشان دادن شيء به کنار میبرد و stylisé اسم مفعول آلت . بعضی آنرا « مصنوعی ساز » ترجمه میکنند ، و ما « سبك » را در این مورد به کار می بریم (م.)

مفرغی که گروهی را در آن به وضعی بسیار ظریف حکاکی کرده اند. در قسمت پایینتر آن سیزده تصویر تشخیص داده میشود. پنج نای اول، ملبس به جامه های طولی و شاید صاحب منصبان موکب پادشاه آشور باشند، ولی آنان که در عقب دیده میشوند، یا برهنه اند و ممکن است قراولان پادشاهی باشند. این موضوعها در ابنیه، نقوش برجسته، قطعات نقاشیهای دیواری، الواح مینا و جواهرکاری بسیار دیده میشود. در هر حال بعضی مختصات این اشیا میرساند که این دسته متعلق به عهد سلطنت اسارهادن^۱ (۶۶۸-۶۶۱ ق. م.) یا کمی پس از آن است؛ ولی این تاریخ، ناقص امکان این امر که لااقل قسمتی از این گنجینه ممکن است هدایای پادشاه در موقع عروسی شاهدخت آشوری با پادشاه سکایی- پارتاتوا- باشد، نیست. محل کشف این آثار یکی از چند دهکده کردستان است که نام خود را از این عهد حفظ کرده اند. سقز نام خویش را از سکاییان^۲ یا سکه^۳ چنانکه آنان خود را مینامیدند - یا اشکوزای^۴ چنانکه در تورات و در نوشته های آشوری نامیده شده اند - گرفته است. فی الواقع همه قراین موجب آنست که معتقد شویم سقز، آنگاه که سکاییان در جنوب دریاچه اورمیه، در ناحیه مانای - که تصرف کرده بودند - مستقر شدند، پایتخت ایشان گردید، و ما میدانیم که نام يك قوم غالباً به پایتخت وی اطلاق شده است. در دسته دوم، قطعات سکایی به وسیله این اشیا معرفی میشوند: يك غلاف شمشیر زرین و زیبا، که به طور برجسته با تعداد بسیار از سربره های کوهی که از روبرو نقش شده، مزین است. منحنیات شاخها شکل يك چنگک را دارد. قبضه مزین این غلاف از طلای پر عیار است و دارای نقشی خشن است که در هر سوی سری را از مقابل مجسم میسازد، و به طور کامل مسبك^۵، و تقریباً صورت مستعاری است از تائوتیه^۶

۱- Bakka

۲- Scythians (ت. ۱۰۰) Scythes

۳- Assarhaddon (ت. ۶۶۸) Esarhaddon

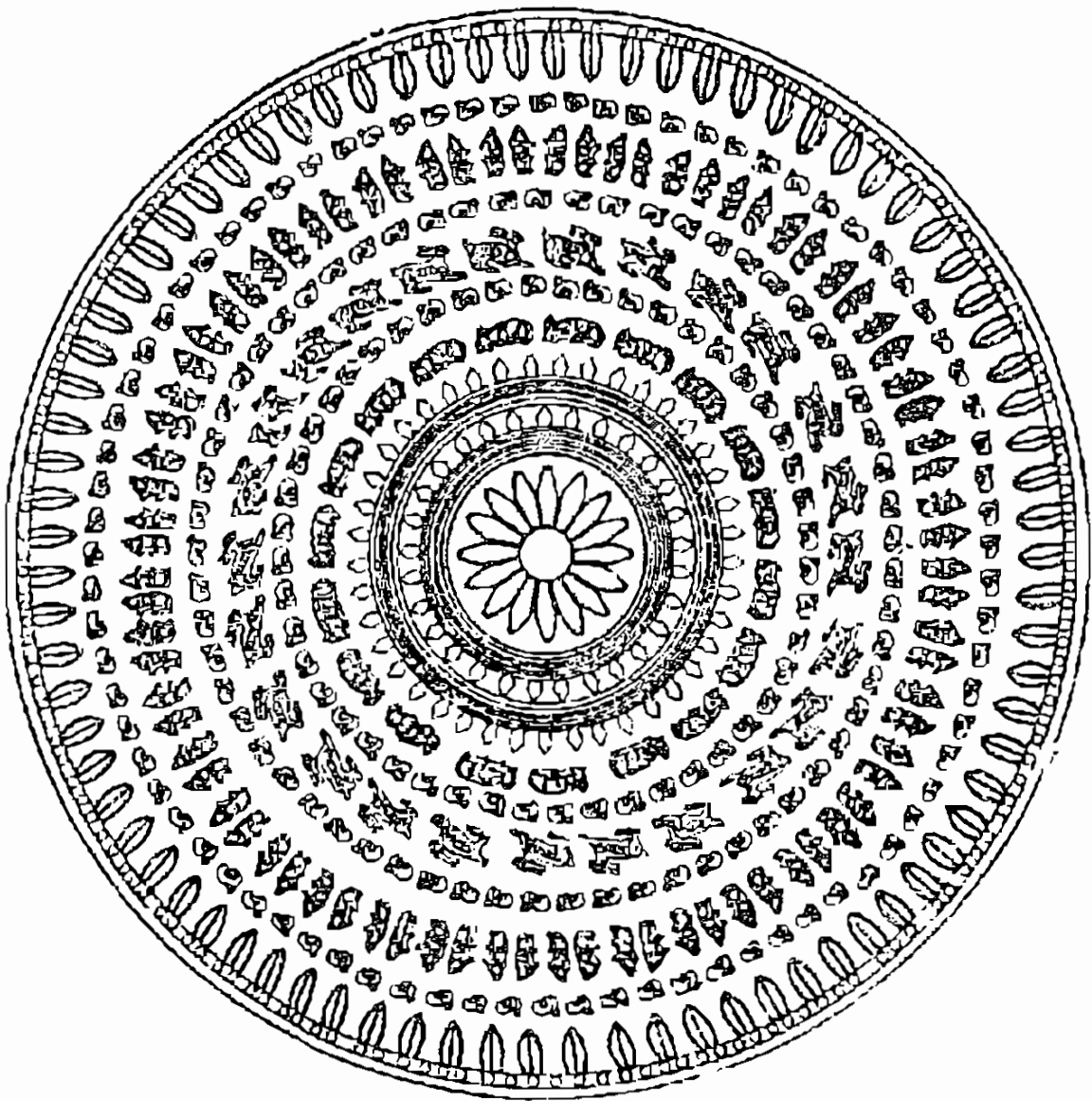
۴- T'ao-t'ie (ت. ۱۰۷) رك

۵- Iahkuzaï (ت. ۱۰۹) رك

۶- ۲

(تص ۱۱۷). دانشمندان در تعیین مراد و منظور از الواح فاخر زرین - که شاید صندوقها را مزین میساختند - تردید دارند (تص ۲۰). تزئین بر حسته آنها با سرهای سیاه - گوشها که از برابر نقش شده و توسط خط ابرو بدیگدیگر پیوسته ، صورت گرفته

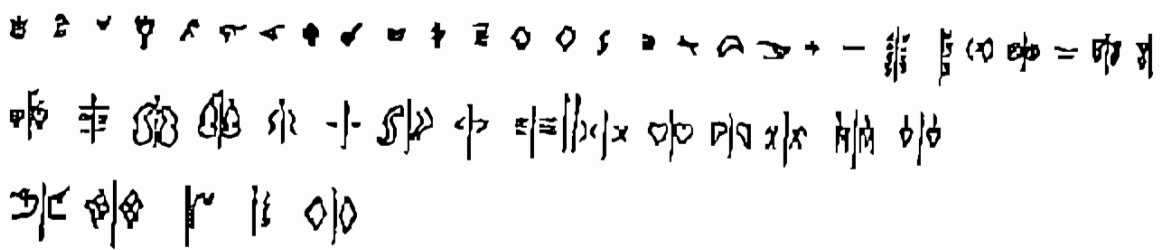
ش ۱۱ - گنجینه سقر : دوری سیمین

است . در فضای آزاد متناوباً بزهای کوهی و گوزنهای دراز کشیده نقش شده اند ، در حالی که شاخها بدسبک خالص سکایی باستانی ، بدسوی ستون فقرات بر گشته است .

اما قطعه‌ای که قابل توجه مخصوص است، يك دوری سیمین است به عرض ۳۶ سانتیمتر، که لبه آن اندکی به طرف داخل بر گشته، و به يك رده میخهای زرین با سر محدب مزین است (ش ۴۱).

تزیین آن به صورت حکاکی ظریفی است و عبارتست از ردیفهایی از موضوعهای مختلف که در دوایری متمرکز شده‌اند. در مرکز، که قبه سپر است، گل و بته شازده گلبرگ، به شکل لوزیهای طویل نقش شده، و آن به وسیله هفت دایره احاطه گردیده است. متعاقب آن، دو ردیف سرئیزه قرار دارد که به وسیله هفت دایره دیگر از هم جدا شده‌اند. سپس حیواناتی دراز کشیده، که روی آنها به سمت چپ است، دیده می‌شوند؛ آنها شبیه به سیاه گوشانی هستند که خر گوشانی را - که به سمت راست میدوند - تعقیب می‌کنند. سیاه گوشان به وسیله رده‌ای از سرهای جانوران وحشی که روی آنها به سمت راست است، مجزا شده‌اند. خود این سرها - که فقط یکی از آنها از طلا ساخته شده - در دو ردیف نقش شده‌اند: در يك جا، روی آنها به سمت چپ و در جای دیگر به سمت راست است، يك ردیف بالای خر گوشا و ردیف دیگر محیط بر سیاه گوشا - که این دفعه روی کفل خود چمبانمه زده‌اند و هر جفت رو بروی هم قرار دارند - حاک شده‌اند، کاملاً نظیر ته‌غلاف شمشیرهای سکایی که از کلر مس^۱ و حفریات ملکونوف^۲ به دست آمده. تزیینات هذکور بادسته‌ای از تزیینات رمحی که قاعده آنها مماس رده گل میخهای زرین است، تکمیل میشود؛ و هر يك، به وسیله خطی عمودی که در وسط قرار دارد، به دو بخش تقسیم شده و در هر بخش علائم هیروگلیفی حاک گردیده است. این علائم باید محققاً کتیبه‌ای را تشکیل دهند، و آن تنها کتیبه‌ایست که در میان اشیاء سکایی به دست آمده است (ش ۴۲).

هنر و تحریر این بشقاب شاهد ارجمند است بر آنکه بتوانیم آنرا قدیمترین اثر تاریخی سکایی بدانیم. آیا این خط به وجهی مرتبط با خط «ختی» (هیتی) هیروگلیفی است، که در آسیای صغیر و سوریه شمالی پیش از زمان ساختن بشقاب مزبور رواج یافته بود؟ عده‌ای از قزاق‌نویس‌های کوچک و بسیار ساده مبین آن است که گنجینه مذکور به عهدی پس از قرن هشتم تعلق دارد، و ما مایلیم که تاریخ آنرا بین ۶۸۰ و ۶۲۵ ق. م. تعیین کنیم.

ش ۴۲- گنجینه ستر: کتیبه هیروگلیبی روی بشقاب سیمین

به‌دسته سوم ممکن است اشیاء ذیل را اسناد داد: سروصله‌های ائانه‌ای که از طلا ساخته شده‌اند. یکی از آنها معرف قسمت علیای پیکر پرنده‌ای شکاری است با منقاری منحنی و چشمی مدور، و آن یکی از موضوعهای بسیار عالی هنر سکایی است، چنانکه ما از نمونه‌های بسیاری که از مقابر سکاییان در روسیه جنوبی بدست آمده، شناخته‌ایم؛ و همچنین موضوعی است از هنر اوراسی^۲ استپ‌ها (تص ۲۹). یکی دیگر از سروصله‌ها شکل شیر است (تص ۲۶)، که در اینجا به صورت جانوریست که به خانواده شیران آشوری - که دارای زیبایی سباعانه‌اند - متعلق نمیباشد، اما نظیر آن هم در هنر سکاییان روسیه جنوبی دیده میشود. شیء دیگری که مایلیم آنرا جزو این دسته قرار دهیم، دستبندی وزین است که دو انتهای آن به شکل مرغابی است، و هر یک با دیگری تماس می‌گردد، اما سر آنها به عقب خم شده؛

۲- Eurasian) Eurasique

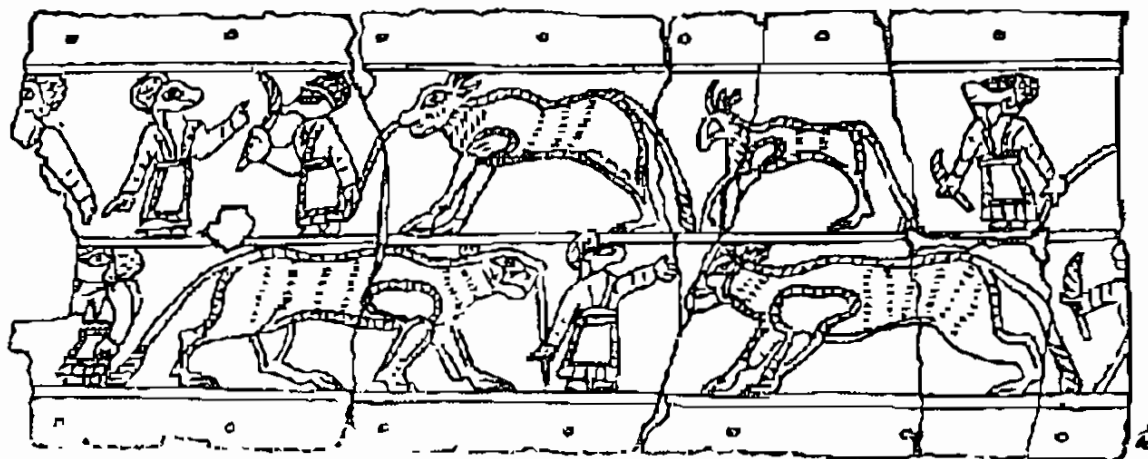
۱- Hittites hiéroglyphiques) Hittite hieroglyphs ت. ا. (

ت. ا. ، ر. ک. س ۶۹ ج ۲ (م.)

دایره دستبند به شکل مارپیچ است، و آن در هنر هخامنشی مورد توجه بوده، و در اشیاء گنجینه سقر بطور کامل معرفی گردیده است (تص ۳۱). مهمترین شیئی که بطور معجزه آسایی همه قطعات آن محفوظ مانده (اشیاء گنجینه مورد بحث توسط روستایان بیرجمانه قطعه قطعه و میان آنان تقسیم شده است) سینه بند بسیار عریض زرین است (تص ۳۲)، و آن در دو خط پهن به شکل هلال تزیین شده، و میتوانیم در روی آنها عده ای از حیوانات و موجودات ترکیبی را که متوجه دو درخت مسبک در وسط هستند، تشخیص بدهیم. درختان، بزهای کوهی که در اطراف ایستاده اند، جنیان بالدار، گاوهای بالدار با سر انسان (لاماسو)، ابوالهولها، حاشیه با تصویر میوه کاج، چندان مشخص اند که اگر در گوشه ها و جواب خرگوشی دهنده و حیوانی دراز کشیده نبود، میتوانستیم این قطعه را طلاکاری به مسبک خالص آشوری محسوب داریم، زیرا اینها صریحاً از جهت سبک سکایی هستند و هر دو با جانورانی که روی بشقاب مذکور در فوق حکاکی شده، مشابه میباشند. این شیء بهتر از هر چیز دیگر از میان گنجینه مورد بحث معرف اندیشه ای است از هنر جدیدی که در شمال غربی نجد ایران توسعه مییافت، و آن از یکسو از منابع آشوری و از سوی دیگر از منابع سکایی-دوفرنگی که در جوار این ناحیه در مغرب و شمال واقع بوده اند - استفاده میکرد.

در دسته چهارم لوح نازک زرینی داریم که احتمالاً آن را روی کمر بندی چرمین دوخته بودند، و در دو صف شامل دسته های حامل خراج است که يك ردیف حیوانات را باطناب راهبری میکنند، و آن به وسیله چکش کاری تزیین شده است (تص ۲۹ و ش ۴۳). صرف نظر از چند اختلاف جزوی، مادر اینجا المثنایی از هنر لرستان داریم، که همان صور را نشان میدهد، بینی آنها در ردیف پیشانی جلوبرده شده، بدون چانه،

باریشتی راست افتاده ، کلاهی کوچك كه بدقفا كشيده شده ، جامدای طویل كه به وسیلهٔ كمربندی فشرده گردیده . همچنین چهارپایان طبق اصول موجودان اشیاء مفرغی

ش ۴۳- گنجینهٔ سقر، كمر بند زرین

ارستان به وجود آمده اند : چشم لوزی شكل است ، مویها به وسیلهٔ سلسله‌های متوازی از خطوط تعیین شده اند ، عضلات به واسطهٔ سطوح مجسم گردیده اند ، سم حیوانات كه دقیقاً از نیمرخ نقش گردیده ، شكافی را - كه آنها را به دو بخش تقسیم می‌كند ، و معمولاً تمییاست دیده شود - نشان می‌دهد . این قطعه از نظر شناسایی هنر محلی - كه علایق و روابط آن با هنر لرستان عادی و منطقی است ، زیرا هر دو معاصر يكدیگر و متعلق به نواحی مجاور هم می‌باشند - فواید بسیار دارد . قطعهٔ مزبور موضوع مهم توالی باج گزاران را كه هنر عظامنشی آنرا در پلدهای تخت جمشید بسط و توسعه داده ، ارائه می‌دهد .

به سهولت میتوان اهمیت این مجموعه را - كه غنیترین و معروفترین اشیا در خصوص هنر جواهرسازی آشوری و سكایی است - درك كرد . گنجینهٔ سقر شاهدیست بر سعهٔ غیر مترقب این هنرها ، مادها ، در زمان تشكيل تمدن خویش ، میبایست دائماً با آنها در تماس باشند ، و ما میدانیم كه هنر سكایی به اندازهٔ هنر آشوری ، در هنر خاص مادها آثار خود را به جای گذاشته است . در اینجا فقط توجه

خوانندگان را به عنوان نمونه ، به غلاف شمشیریکی از نجبای ماد که جزو مرکب داریوش است - و ما میتوانیم بقایای آثارسکایی را درتزیین این سلاح مادی بشناسیم - جلب میکنیم (ش ۷۰) .

محققاً هنر محلی، هنر ایران شمال غربی، نباید مورد غفلت قرار گیرد، و شاید آن هنرمانایان^۱ باشد که در این بخش ایران، بزرگترین وحدت سیاسی را تشکیل میدادند. اما اطلاعات ما از این هنر بسیار محدود است، زیرا جز به توسط چند شیء محدود - که هیچیک از آنها از طریق حفاریات علمی به دست نیامده - در معرض توجه ما قرار داده نشده است (نص ۳۳ و ۳۴) .

پادشاهی ماد^۲

در زمان سلطنت کیا کزار^۳، سکاییان مغلوب شدند، مانای سلطنت او را شناخت، و پارسیان تبعه او به شمار میرفتند. وی خدایگان مغرب نجدایران بود، و پایتخت او محققاً هگمتانه^۴ - همدان کنونی - بود، که به معنی «محل اجتماع» است. کیا کزار خود را ضد آشور آماده کرد. میدانیم که کشور مذکور توانسته بود در برابر حملات پدر او - که جرأت وی به قیمت جانش تمام شد - مقاومت کند. کیا کزار به نظر میرسد که نخست با تسخیر هرهر^۵ در کنار دیاله - که مرکز اداری آشور در دره های زاگرس بود - شروع کرده باشد، تا در نتیجه راه نینوا به روی او باز شود. وی برای حمله به پایتخت آشور دیگر تنها نبود؛ یکی از حکام بابلی به نام نبوپلسر^۶ بر اثر سیاست ماهرانه او و ضعف آشور، حاکم مطلق بابل گردید، و به نوبه خود به پادشاه متبوع دیروزین حمله برد، ولی آشور به علت وساطت مصر نجات یافت. معهدنا این امر چندان طول نکشید: در سال ۷۱۵ کیا کزار به نینوا مجدداً

۱- Mannéna - ۲ این عنوان در اصل فرانوی نیست و در (ت. ا.) افزوده شده (م.)

۳- ر.ک. ص ۱۰۸ ج ۱. (م.) ۴- Ecbatane - ۵- Harhar - ۶- Nonbopolassar

حمله کرد و نینوا مقاومت ورزید . او به طرف نقاط شمالی تر راند و پایتخت قدیم آشور را تصرف کرد . نبویلسر عجله نمود و پیمانی بین ماد و بابل منعقد شد و غایله با ازدواج ولیعهد بابل ، بخت نصر (نبوکد نصر)^۱ ، با آمیتیس^۲ - نواده کیا کزار - ختم گردید . منابعی که در زیر دیوارهای نینوا یافته شده اند علت شکست کیا کزار را شرح میدهند : یکبار دیگر نیز ، دسته های سکایی به آشور مساعدت کردند . کیا کزار مجدداً عملیات ضد آشور را شروع کرد ، و آنان را به ستوه آورد . سال بعد در ۶۱۲ ، دو متحد - کیا کزار و نبویلسر - نینوا را متصرف شدند . آخرین پادشاه آشور به حران فرار کرد ، اما دو سال بعد - با وجود مساعدت مصریان - ضربتی جدید از سوی متحدان موجب شد که آشور از فهرست دول جهانی حذف گردد . باید دانست که پادشاهی اورارتو نیز در همان زمان ساقط شد . کیا کزار به سوی نواحی غربی تر ، به طرف لودیا^۳ - که مرکز مرفعی تجارت عالم گردیده بود - راند . در مدت پنج سال سیاهبان مادها و لودیها بدون نتیجه قطعی باهم محاربه کردند ، تا به قول هرودوتوس ، کسوف آفتاب ، و همچنین شاید وساطت بخت نصر (نبوکد نصر)^۱ - که در بابل جانشین پدر خود شده بود - موجب خاتمه جنگ گردید . یکبار دیگر ، صلح به وسیله ازدواج بین دختر پادشاه لودیا و استیاگس^۴ پسر کیا کزار ، که در ۵۸۴ جانشین پدر شد ، تقویت گردید و قزل ایرماق^۵ به عنوان سرحد بین دو مملکت شناخته شد .

صرف نظر از لودیا ، همه آسیای غربی بین ماد - در شمال - و بابل با سوریه ، فلسطین و عیلام - در جنوب - تقسیم شد . قدرت ماد حقیقتی بود که دولتی مانند بابل

۱ - Nabuchodonosor در ت . ا . ، Nebuchadrezzar ، Amytis-۲

۳ - Lydie (Lybia ت . ا .) - ۴ - Astyages ، نام این پادشاه را « ازدهاک » و

این توویکو^۶ هم نوشته اند . رک پیرنیا « ایران باستان » ج ۱ ص ۲۰۰-۲۰۱ ، نام چهارمین پادشاه خاندان ماد در کتیبه های بابلی Ishtovygu یاد شده . ناگزیر این اسم در نوشته بابلی درست تر یاد گردیده تا استیاگی (استیاچ) نزد یونانیان (پوردادود . فرهنگ ایران باستان » ج ۱ ص ۱۰۶

ح ۶ (۲) - ۵ Halys

میبايست آنرا به حساب آورد، و بخت نصر (نبوکد نصر) پادشاه، که نزدیکی خطر را پیش بینی میکرد، استحکامات قوی در سرحد شمالی کشور خود ایجاد نمود تا او را در مقابل حمله محافظت کند. بابل منتظر چنین حادثه‌ای بود، پیش بینی‌های حزقیال مانند پیش بینی‌های ارمیا - که ورود سپاهیان ماد را به ضمیمه جنگجویان اورارتو، مانای و سکاییان پیشگویی کرده بودند - پر معنی است. محاربه تحت فرماندهی نبونید^۱ آخرین پادشاه بابل در اطراف حران - که استیاگس میخواست آنرا از بابل بگیرد - آغاز شد. در آنجا نبونید معبد بزرگ سین^۲ را - که در حقیقت مرکز بزرگ تجارتي و بانكداري بود - سرپرستی میکرد، و آن برجاده‌ای که به سوی معابر دریایی، بنادر بحر الروم منتهی میشد مشرف بود - و ملتقای تجارت شمال و مشرق با مغرب بود. نبونید خود را برای دفاع ضد استیاگس آماده کرد، وزیر کاله با کوروش دوم - پادشاه پارسیان - که مایل بود بر جاده بزرگ تجارتي همدان نظارت داشته باشد وارد اتحادیه گردید.

رقیبی جدید - پادشاهی پارس که در این زمان به حد بلوغ رسیده بود - وارد میدان شد. قوم جوان و نیرومند پارس بدنبه خود تحت قیادت پادشاه خویش، که یکی از شجاعترین پیشوایان دنیای قدیم بود، به فتح جهان مبادرت ورزید.

ما چیزی در خصوص تشکیلات دولت ماد نمیدانیم. دیده شد که این دولت چگونه با کوشش جسورانه افراد خاندان دیاگو موفق به ایجاد حکومتی - بیرون از امیرنشینهای متفرق - گردید. بعضی از این امارتها داوطلبانه و برخی اجباراً بدان ضمیمه شدند. وحدت ایرانیان، نسبت به اقوامی مانند مصریان و شومریان، کندتر و آهسته تر صورت گرفت، چه میدانیم که اقوام مذکور، همینکه وضع شکارگری را ترك گفته به وضع جامعه منظم رومتاییان و گله‌پروران در آمدند،

حکومت‌هایی تشکیل دادند. اما در ایران حال چنین نبود. علت آنرا هم باید در خاصهٔ ترکیبی قوم ماد جستجو کرد، و هم در اوضاع طبیعی، جغرافیایی و اقلیمی که در آن جامعه‌ای - که توسط قومی در هزارهٔ اول ق. م. تشکیل شد - توسعه یافته است. فاتحان ایرانی برای آنکه بتوانند آسیائی‌ها را - که احتمالاً سکنهٔ بومی ناحیه بودند - تحت تصرف در آورند، و مطیع و مستهلک سازند، محتاج به زمان بودند. در آخر قرن هشتم ق. م. این عمل هنوز به حد کمال نرسیده بود. استقرار ایرانیان عملی طولانی و دشوار بود.

ایران توسط رودهایی مانند نیل، دجله و فرات - که با طغیانهای سالیانهٔ خود موجب حاصلخیزی ناحیه میشوند - مشروب نمیکرد. وی همچنین از فصل بارانهای سودمند منظم که باعث حاصلخیزی زمین است، برخوردار نمیشد. از قدیمترین روزگاران، مآلهٔ آب در ایران امری حیاتی به‌شمار میرفت، زیرا بشر فقط در جایی میتواند استقرار یابد که آبیاری امکان داشته باشد. بنابراین، سکنهٔ ایران اجباراً متفرق گردیدند، و قوم ایرانی بسیار کمتر از اقوام مصر و بین‌النهرین متراکم شدند. این امر، با مشاهدهٔ تفرق تله‌یا تپه‌های مصنوعی، بقایای اجتماعات قدیم، که مسافر امروزی آنها را در فواصل چندین ده کیلومتر میابد، به خوبی مجسم میگردد. اوضاع طبیعی موجب توسعهٔ نوعی استقلال در هر ناحیه، و حتی در هر دره گردید، بدین وجه که آثار آن هنوز از زمین نرفته است. این است علت آنکه ایران شامل چندین قبیلهٔ بدوی، نیمه بدوی و خانه نشینی بوده - و هنوز هم هست - که لهجه‌ها، اطوار و عادات خود را حفظ کرده‌اند. و نیز همین است علت آنکه از نظر سیاسی، وحدت ایران منوط به سنجایی سلسله‌ای که بر آن سلطنت میکند، بوده و هست. در هر حال، عوامل خارجی موجب تشکیل وحدت ماد شد؛ مادها که به وسیلهٔ کشور اورارتو، و بیشتر بر اثر سیاست استعماری آشور مورد تهدید قرار گرفته بودند،

مجبور شدند یکی از دو طریق را برگزینند: زندگی در زیر رایت وحدت، یا محو شدن احتمالی تحت یوغ خارجیان. آنان راه حل نخستین را انتخاب کردند، و تعبیر فصیح این امر در نام پایتخت ایشان، هگمتانه (محل اجتماع) مشهود است. این شهر در جاده‌ای که در طول آن سپاهیان آشور در این ناحیه نفوذ کرده بودند، و برای جلوگیری از پیشرفت مهاجم ساخته شده بود، واقع است. فتوحات بی‌ثبات آشوریان، آنان را وادار به اتخاذ سیاست استعماری کرد، چنانکه این امر از استقرار مستعمره‌های یهودی در رگا^۱ (ری) - نزدیک تهران - برمی‌آید. در هر حال، عمل مذکور فقط برای آنان تسلیی به شمار میرفت، زیرا نمیتوانستند از دولت نینوا برای عبور به هگمتانه ممانعت کنند. اگر قول سالنامه‌های آشور را باور کنیم، هیچیک از اقوام تابع دولت آنان به اندازه مادها، عسبان و طغیان نکرده است. مادها با اسلحه خود در راه استقلال خویش دفاع میکردند، و برای مقاومت بهتر در برابر دشمن، متحد شدند. اوایل تشکیل دولت مادچندان توأم با صلح و آرامش - که هرودوتوس حکایت میکند - نبوده است.

اگر تشکیلات سیاسی دولت ماد تاحدی شبیه به آشور بوده - و این امر تخمینی است - فرهنگ معنوی و مادی آن کاملاً برای ما نامعلوم است. در خصوص قومی که فقط زندگانی دشوار روستاییان را داشت و برای فتح سرزمینی که در آن زیست میکرد میجنگید، چیزی بیشتر از فرهنگ ادبی ژرمنها^۲، واندالها^۳، ویزیکتها^۴، یا فرانکها^۵ نمیتوان قایل شد. مادها، از لحاظ هنری، مانند سکاییان و کیمریان میبایست سلیقه‌ای برای ساختن اسلحه کاملاً مزین، سازوبرگ مزین اسبان، ظروف مصنوعی از فلزات گرانبها، و جامه‌هایی که با الوان مختلف قلابدوزی شده بود، داشته باشند. صورت ظاهر مردم طبقه سفلی را باید از تصاویری که در نقوش برجسته

آشوری دیده میشود ، قضاوت کرد : مردان دارای سبیل و ریش اند ، پوست حیوانات
برجامه خود افکنده اند ، کفش آنان بلند ،
بندی و با پنجه بر گشته است ، و ایشان اسب
آشوریان فاتح را هدایت میکنند (ش ۴۴) .

برائر وجود کنجینه سقر ، ما میتوانیم
تصوری از هنر آنان - که بنا به قراین دیگر
از اقوام متمدنتری که مغلوب ایشان شدند ،
به عاریه گرفته شده - داشته باشیم . فقط چند
اثر از یادگارهای هنری مادها باقی مانده است
از قبیل : شیرعظیم همدان که قسمت اعظم آن
خراب شده (ش ۴۵) و بعضی مقابر صخره‌یی ،
که یکی از آنها نزدیک سرپل ، در دامنه‌های
زاگرس (ش ۴۶) و بقیه در کردستان
(ش ۴۷) میباشد ؛ اینها اصولاً حجاریهایی
هستند که در کناره کوه کنده اند . نخستین

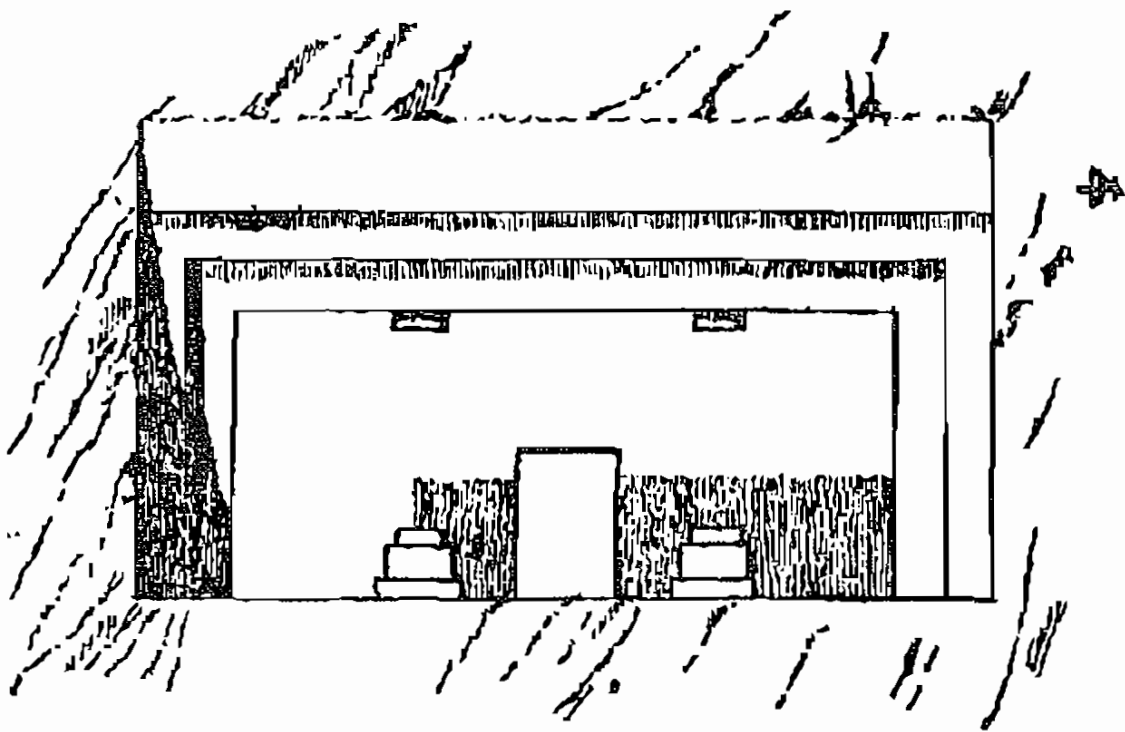
س ۴۴ - يك مادی ، از روی
نقش برجسته آشوری

آنها به طور برجسته با صحنه‌ای مذهبی تزیین شده ، شخصی را نمایش میدهد که

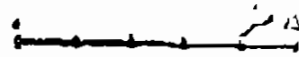
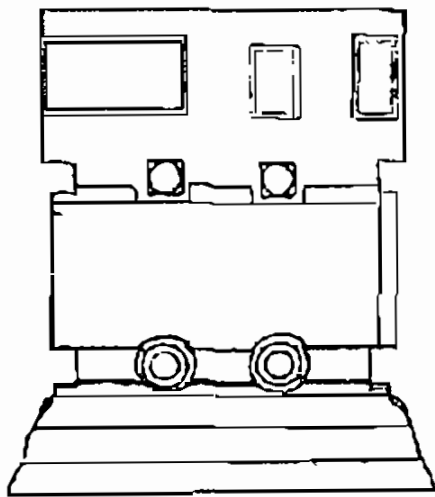
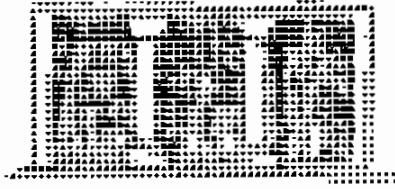

ش ۴۵ - همدان ، شیر سنگی

برسم، که دستهای از شاخه‌های آن را در مراسم مذهبی به کار می‌برند، در دست دارد.

ش ۴۶- دکان داود : قبر ضحریه می نزدیک سرپل

ش ۴۷ - قبر صخره‌یی فخرنگا در جنوب دریاچه ارمیه

عیلام و پارسیان

آغاز هخامنشیان

ما عملاً چیزی در خصوص عیلام بین قرن دوازدهم و نیمه قرن هشتم ق. م. نمی‌دانیم، و فقط مختصری مبنی بر محاربه آن با آشور گاه‌گاه به میان می‌آید. شرح علت این کسوف پادشاهی عیلام را، که در مرحله اول مربوط به فقدان مدارک است، در حوادث خارجی و داخلی، که به نظر میرسد این مملکت را شدیداً زیر و رو کردند، باید جست. در میان این حوادث، باید قبول کرد که استقرار عناصر نژادی جدید، در تکامل ضعفی مؤثر بود، و این عناصر، قبایل پارسی یا حتی آرامی بودند

که از دیر زمانی در ساحل چپ دجله سکونت داشتند .
 اما در باب پارسیان ، باید گفت که در حدود ۷۰۰ ق . م . آنها در پارسوماش^۱ ،
 در کوههای فرعی سلسله جبال بختیاری ، در مشرق شوشتر ، ناحیه واقع در دوسوی
 ساحل کارون ، نزدیک انحنای بزرگ این شط پیش از آنکه به سوی جنوب برگردد ،
 مستقر شدند . عیلام دیگر در این زمان آن قدرت را نداشت که از استقرار آنان در این
 ناحیه ممانعت کند : همین ناحیه که همواره بخشی از مملکات عیلام بود ، و پارسیان
 محتملاً سلطنت آنان را می شناختند . پارسیان تحت قیادت هخامنش^۲ حکومت
 کوچکی خود را - که مقدر بود بسیار بزرگ گردد - تأسیس کردند و نام خویش را
 بدان دادند .

محاربه آشور و عیلام متناوباً از وضعی که سلاطین عیلامی در مسایل مربوط
 به بابل اتخاذ کرده بودند ناشی میشد . از این جهت است که در زمان هوبان - ایمنه^۳
 (۶۹۲-۶۸۸ ق . م .) - که برای تأیید ادعاهای قانونی امیر بابلی ضد آشور ، سپاهی
 قوی گرد آورد - نخستین بار نام پارسیان پارسوماش به میان می آمد .
 محاربه ای خونین ولی غیر قطعی در حمله^۴ در گرفت ، کمی بعد شناخرب موفق
 شد بابل را دوباره تسخیر کند ، و عیلام بار دیگر عقب رانده شد .

آشور ، در تعقیب اعمال خود علیه خصم ، همه وزنه نظامی و سیاسی خویش را
 ضد قدرت منحط عیلام به کار برد . از یکسو سیاست تجزیه را تعقیب میکرد ، و از
 طرف دیگر ، از امرا - فقط امرایی که متعهد میشدند به تاج و تخت آشور وفادار
 بمانند - حمایت مینمود . سلطان آشور پادشاهان عیلام را طبق میل خود عزل و نصب
 میکرد . در یک چنین محیط مضطربی که پراثر منازعات داخلی بین خود عیلامیان - که

۱- Parsamash Achéménès ۲- (Huban - Umenna) Huban-Umenna ۳- (ا . ن . ا .)

= اوممان مینانو Ummān-Minānu (پیرنیا «ایران باستان» ج ۱ ص ۱۳۶) (م .)

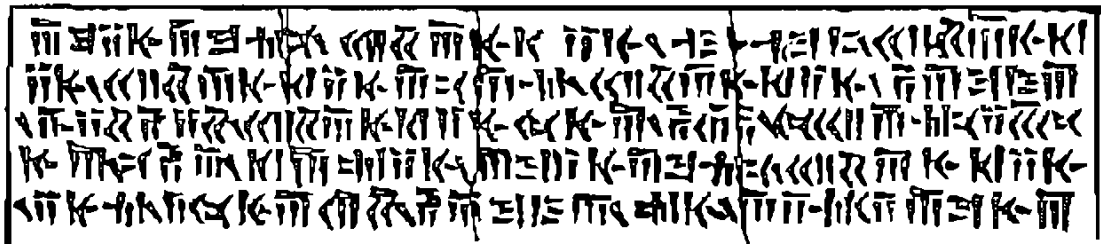
۴- (Holule) Hellulé (ا . ن . ا .)

منجر به گشتار میشد. آشفته‌تر گردیده بود، و عیلامیان نیز به دسته‌های موافق و مخالف آشور تقسیم شده بودند، حکومت کوچک پارسیان به توسعه تدریجی خود ادامه میداد. چیش‌پیش^۱ (۶۷۵-۶۴۰ ق. م.)، پسر و جانشین هخامنش، پیشتر عنوان «پادشاه شهرانشان»^۲ یافته و ناحیه مزبور را تا شمال شرقی پارسوماش اشغال کرده بود. هرچند وی ترك تابعیت عیلام کرده بود، معیناً - اگر به قول هرودوتوس اطمینان کنیم - وی (در حدود ۶۷۰) مجبور بود سلطنت مادها را تحت زمامداری فرورتیش - خشریته بشناسد. چنانکه میدانیم، پادشاه اخیر اتحادیه‌ای عظیم به منظور حمله به آشور فراهم آورده بود. به علت شکست این مساعی و مرگ خشریته (۶۵۳)، که متعاقب هجوم سکاییان و تابعیت مادها در مدت بیست و هشت سال پیش آمد، چیش‌پیش از تابعیت مادها آزاد گردید. در مقابل قدرت منحط عیلام، وی مقتدرتر شد، و ایالت پارسه^۳ - فارس کنونی - را به حکومت خود منضم ساخت. به نظر می‌آید که مساعی صبورانه او برای آینده این دولت جوان و طالع بسیار مهم بوده است. چیش‌پیش با سیاستی جسورانه - که در عین حال مقرون به احتیاط بود - بیاری از سرزمینها را تصرف کرد، و تا آنجا که ممکن بود، از دخول در محاربات بین دول بزرگ خودداری مینمود، بدین وجه چیش‌پیش عاقلانه درخواستهای عیلام را رد کرد. عیلام به حمایت شمش شومو کین^۴ پادشاه بابل که توسط برادر خود آشوربانی پال خلع شده بود، برخاسته بود.

پس از مرگ وی، پادشاهی پارسیان عبارت بود از ایالت پارسوماش که انشان و پارسه نیز بدان افزوده شده بود. او قلمرو خود را، مانند سلاطین مروئزی^۵ بین دو پسر خویش تقسیم کرد: اریارمنه^۶، که در ناز و نعمت به دنیا آمده بود (۶۴۰-۶۳۰).

۱ - Teispēs   ۲ - Anshan   ۳ - Parsa   ۴ - Shamesh - shum - ukin
 ۵ - Mérovingiens نخستین سلسله‌ای که در فرانسه سلطنت کرده (۲۰۰)   ۶ - Ariaramne
 (Ariaramnes ت. ا.)

۵۹۰ ق. م.) و کوروش اول (حدود ۶۴۰-۶۰۰)، که «شاه بزرگ» پارسوماش شد. تصادفی، لوحهای زرین را که در همدان به دست آمده، در معرض استفاده ما گذاشته، که روی آن با علائم میخی و به زبان پارسی باستان عناوین اریارمنه نقل شده (ش ۴۸).

ش ۴۸- لوحه زرین اریارمنه، خط میخی پارسی باستان

پادشاه مزبور میگوید: «این سرزمین پارسیان، که من مالک آنم، دارای اسپان نیک و مردان نیک است، خدای بزرگ اهورمزدا آنرا بمن داده. من پادشاه این سرزمینم.» این لوحه قدیمیترین شیء متعلق به هخامنشیان است که تا کنون شناخته شده است، و آن پیشرفت بسیاری را که قبایل پارسی در قرن هفتم ق. م. کرده بودند نشان میدهد، در صورتیکه قبایل مذکور تازه از حالت نیمه چادرنشینی به حالت قومی نیمه خانه نشین در آمده بودند. القبای آنان، که با علائم میخی نوشته شده. معرف پیشرفتی حقیقی در خط علامتی و هجایی آشور و عیلام است که هنوز مورد استعمال و در ایجاد خط مورد بحث موجب الهام بوده است. پارسیان در آغاز تاریخ خود، آنگاه که حکومت کوچکشان هنوز در حالت تکون بود، کاری را انجام دادند که به نظر میرسد، ساکنان اصلی نجد ایران در طی قرون هرگز در صدد آن بر نیامده بودند، و در همان هزاره‌ای که پارسیان در سرزمین مذکور اقامت کردند، زبان خویش را به خط خود تعبیر و بیان نمودند. کشف لوحه اریارمنه - که چنانکه

۱- در ت.ا. افزوده شده که «شاه بزرگ، شاهنشاه، شاه سرزمین پارسه (پارس)» گردیده.

خواهیم دید تنها لوحه از نوع خودنیست - چندان خارق العاده به نظر می آید که بعض محققان از قبول آن به عنوان سندی اصیل خودداری کرده اند^۱. پارسیان، از آغاز تمدن خود ابتکار روح خلاق خویش را - که میتواند اندیشه‌های خارجی را اقتباس و بر اثر نبوغ خود آنرا تغییر شکل دهد - نشان دادند .

حوادثی که در عیلام پیش آمد ، موجب گردید که آشور ضد دولت مذکور اقدامات نظامی به عمل آورد . تاماریتو^۲ ، پادشاهی که جرأت کرد وفاداری خود را نسبت به آشور بانی پال اظهار دارد ، بد وسیله سرداری محلی معزول گردیده فرار کرد ، ولی در دست سپاهیان آشور افتاد و در نینوا محبوس گردید . رفتار پادشاه جدید عیلام نسبت به آشور بزودی طوری مشکوک به نظر رسید که آشور بانی پال تصمیم گرفت پیش از آنکه وضع بدتر شود ، او را بکوبد . فرمانده آشوری دوهدف داشت : شوش در جنوب ، و مادا کتو^۳ در دره کرخه وسطی ، در شمال . مادا کتو و عده‌ای از شهرهای عیلامی واقع در مسیر رودخانه مذکور تصرف شدند . عاقبت آشور بانی پال از نوشاه تاماریتورا در شوش بر تخت نشاید و قدرت از دست رفته را بدو باز گردانید . این تجدیدنظم مدتی کوتاه طول کشید ، و پادشاه مورد حمایت آشور ، باردیگر مخلوع گردید و به حامی خود پناه برد .

قوای ضد آشور به جنبش افتادند ، و آشور بانی پال تصمیم گرفت کار را با عیلام یکسر کند . آشور که ربع قرن بعد انقراض خود روی باقی مانده بود ، عیلام - قدیمترین دشمن بابل - را بر انداخت .

مادا کتو تصرف شد ، کرخه معبر فائقان گردید ، شوش غارت شد ، و آشوریان

۱- مترجم، مقاله‌ای در این باب در مجله آموزش و پرورش سال ۲۳ شماره ۲ منتشر کرده که مجدداً در سالنامه «ایران جاویدان» سال ۱۳۲۸ طبع شده و ترجمه فرانسوی آن در «ژورنال دتهران» شماره ۴۱۱۵ به تاریخ ۲۴ دیماه ۱۳۲۷ انتشار یافته است. (م.)
Tammari-tu-۲

۲- Madaktu

در تعقیب پادشاه عیلام ، عدۀ بسیاری از شهرهای آن کشور را مسخر کردند ، از جمله دوراوتاشی^۱ (چغازنبیل^۲ امروزی) شهر سلطنتی عیلامی که توسط اوتناش کال^۳ بنا شده بود . سپاهیان آشور در دنباله فتوحات خویش ، از رود ایدیده^۴ - آب دیز کنونی - عبور کردند و به هیدالو^۵ - که میبایست در ناحیۀ شوشتر باشد - رسیدند . سردار آشوری از اینجا نیز دورتر راند ، و به نخستین کوههای فرعی سلسله جبال بختیاری که مشخص سرحد غربی دولت پارسوماش بود ، رسید . پادشاه این مملکت - که منشی آشوری نام او را کوروش ضبط میکند - کوروش اول ، پسر چیش پیش بود ، که به عنوان وثیقه وفاداری نسبت به دولت فاتح قبول کرد فرزند ارشد خود - ارو کو^۶ - را به منزله گروگان به آشور بسپارد .

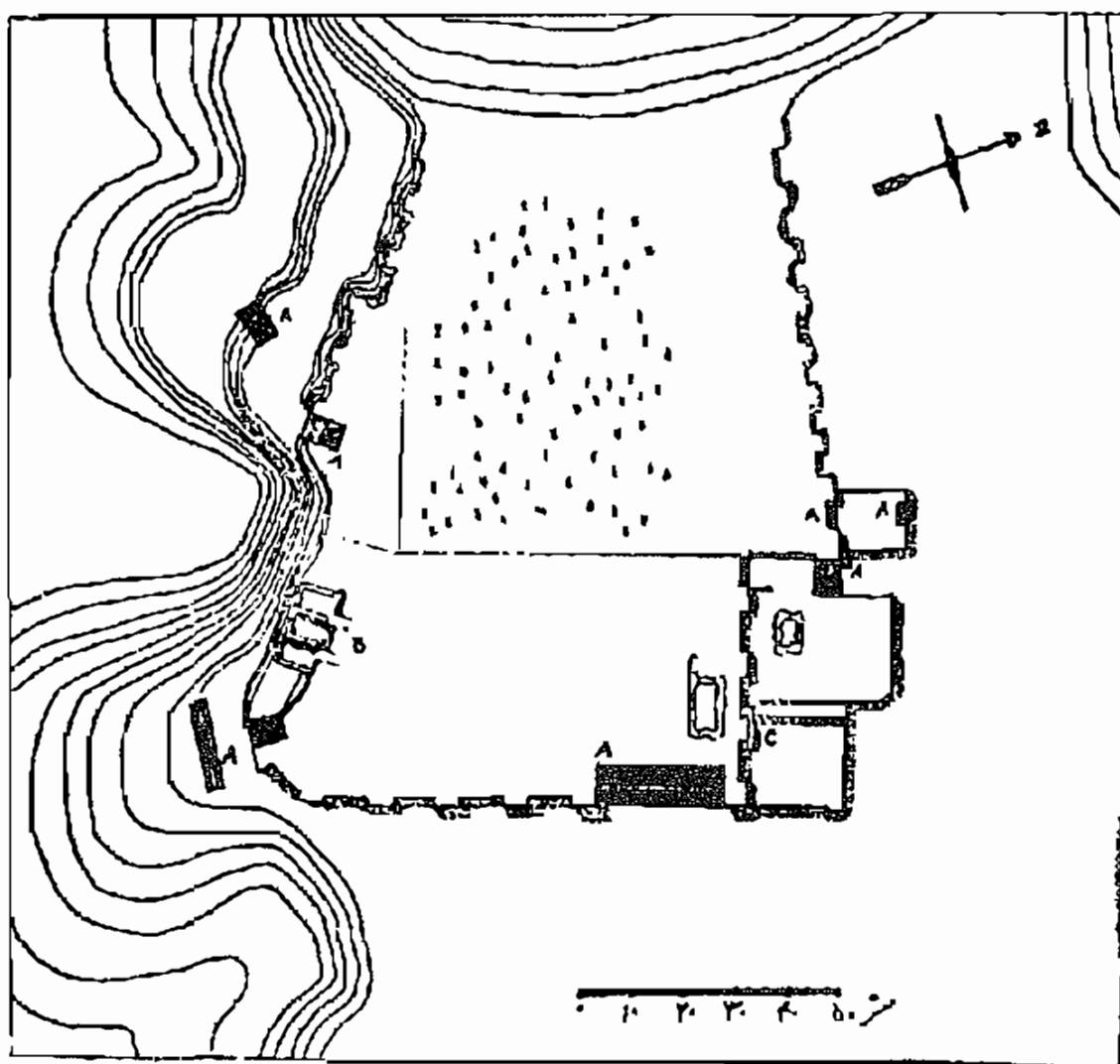
این حادثه ، که نخستین تماس مستقیم بین پارسیان و آشوریان بود ، اطلاعات بسیار مفیدی در خصوص تحدید سرزمین پارسوماش - که حاوی منطقه‌ای بود که مسجد سلیمان حالیه ، یعنی مرکز استخراج نفت در آن قرار دارد - به ما میدهد . خلاصه در همین مکان ، بقایای تپه‌های مصنوعی که به کوه تکیه داده ، دیده میشود (ش ۴۹) . چون بعضی علما تصور وجود نفت در زیر زمینهای دره آن کرده‌اند ، آنرا آتشکده‌ای پنداشته‌اند که آتش دایمی وی بر اثر صعود ابخره تأمین میگردد . کاوش ما نشان داده است که این تپه میبایست سابقاً مسکن امرا و سلاطین بوده باشد ، و از آن میان هنوز سه ایوان دیده میشود . وضع دیوارها ، باسنگهای عظیمی که بدون ملاحظه بر روی هم قرار دارند ، شبیه بنایی است که عموماً به عنوان سیکلوپس^۷ نام میبرند (نص ۳۵) . دیوار گرداگرد با برجستگیها و فرو رفتگیهای خود صریحاً برای دفاع

۱-Dur Untashī ۲-Tchoga-Zambil ۳-Untash-Gal ۴-Ididé ۵-Hidalu

۶-Kurash ۷-Arukku ۸-Cyclopéen (بناهای قدیمی ساز وسیع که از يك توده

ساخته شده باشد . م .)

ساخته شده است ؛ ده یله^۱ ، که یکی از آنها ۶۵ متر^۲ عرض دارد ، تا به بالای تپه می‌رود .
این مجموعه بسیار ممتاز ، بدعتی در تجدید ایران به شمار می‌رود ؛ نه عیلامیان و بابلیان

ش. ۴۹- طرح تپه مسجد سلیمان

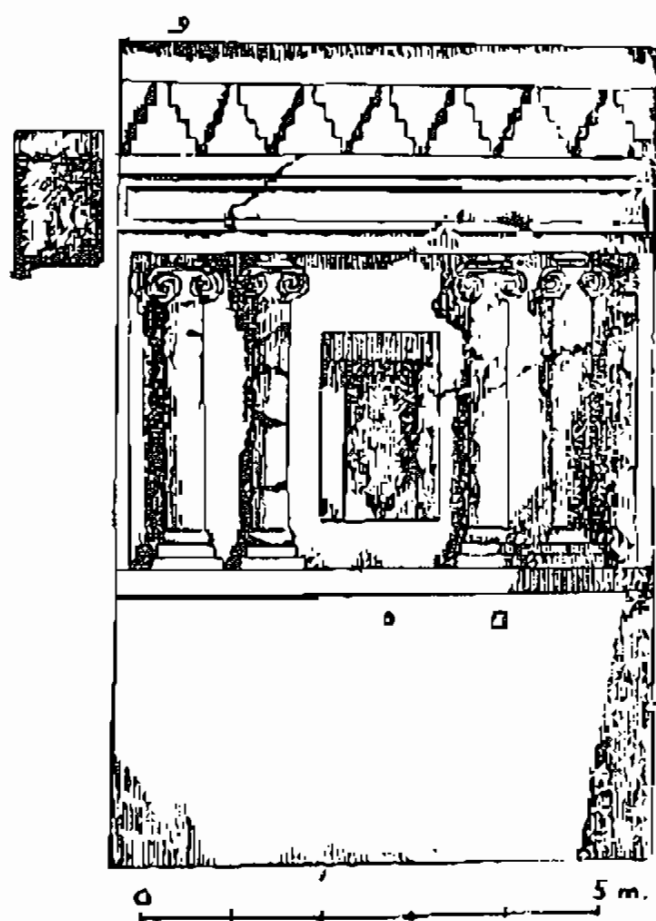
و آشوریان ، و نه ساکنان اصلی این مملکت ، هرگز با این نوع ساختمانها رابطه نداشتند . تنها ناحیه‌ای در سرحداتی ایران که در آن صریحاً این سبک ساختمان دیوار به کار رفته - و بسیار هم به کار رفته - ناحیه اورارتو بوده است .
قوم اورارتو ، آنگاه که پارسیان در مغرب دریاچه اورمیه سکونت داشتند ،

۱- پنج یله (ت. ا.)   ۲- متجاوز از ۲۵ یارد (ت. ا.)

همسایهٔ بلا فصل آنان بودند، و حتی در زمانی پارسیان را تابع خود کردند. بنابراین، ما تپهٔ مسجد سلیمان را بدیارسایانی نسبت می‌دهیم که پس از قرن هشتم، شمال غربی ایران را ترك گفتند، و در کوه‌های بختیاری اقامت گزیدند. در حال این تپه منحصر به فرد نیست: در ۲۵ کیلومتری شمال شرقی^۱، در محل موسوم به بردنشانده^۲، در دوسه کیلومتری ساحل چپ کارون^۳، نظیر چنین ساختمانی موجود است. آنجا همان سبک ساختمان و همان نقشه هنوز هم ممکن است ملاحظه شود؛ اما مجموع زمین ساختمانی پهن‌تر است، و در جوار چاه آبی، خرابه‌های قصبه‌ای کوچک وجود دارد. در آنجا هنوز میتوان بقایای ستونهای سنگی که سقف ایوانی مثلث را - که ما پایه‌های سنگی آنرا بیرون آورده‌ایم - نگاهداری می‌کردند، مشاهده نمود. ممکن است که در این دو محل، نخستین قصبه‌های شاهی پارسیان - که احتمالاً هخامنش یا چیش پیش بنیاد نهاده بود - تأسیس شده باشد. ما مایلیم که تپهٔ پاسارگاد را، که همواره معما آمیز بوده، ساختمانی مشابه اینها بدانیم، و آن میبایست متعلق به شاهان شاخهٔ خانوادهٔ هخامنشی باشد که با اریارهند - که لوحهٔ زرین او به دست آمده - در فارس حکومت می‌کردند. بدین وجه، تپه‌های مسجد سلیمان و بردنشانده و نیز پاسارگاد، «ا-لاف» تپهٔ تخت جمشید می‌باشند، که اصول ایجاد آن هنوز طرق قدیمی را که پارسیان از زمان ورود در ناحیهٔ جنوب غربی ایران بدکار می‌بردند، آشکار می‌سازد، و اصول فنی آن که از همسایگان شمالی مستعار است، در این کشور پیش از پارسیان ناشناخته بود. به عقیدهٔ ما، به همان نظر باید در قبردا و دختر نزدیک فلیان، در فارس که روی صخره ساخته شده، نگریست (ش ۵۰)، و آن میبایست به امرای سلسلهٔ نخستین هخامنشیان متعلق باشد، و نمونه‌ای و مثال مقابر صخره‌ای است که از زمان داریوش به بعد، صخره

۱ - در ۱۵ میلی شمال غربی (ت. ا.) ۲ - Bard - ۱ - Nishandéh (Bard - i - Nishandeh)

ت. ا. ۳ - ت. ا. ۱، دریک یا دو میلی مغرب ساحل کارون.

ش ۵۰ - قبر مخردی دا و دختر ، در فارس

نقش رستم را مزین کرده است .
 با قدرت متزاید مادها در
 زمان سلطنت کیا کزاز، دو حکومت
 کوچک پارس توانستند از تحت
 فرمانروایی فاتح نینوا بدر روند ،
 در صورتیکه طبق قراردادهای
 تقسیم زمینهای ماد و بابل ، شوش
 و سوزیان در قلمرو بابلیان واقع
 میشد . جانشین اریارمنه ، پسرش
 ارشامه بود که از او هم مدت کمی
 است که لوحه‌ای زرین یافته شده ،
 و آن هم به نظر میرسد در همدان ،
 در همان زمان که لوحه پدر وی

به دست آمده ، کشف شده باشد . او نیز خود را « شاه بزرگ ، شاه شاهان ، شاه پارسه
 (پارس) ، پسر اریارمنه » معرفی میکند ، و متن این لوحه با متن لوحه پدر وی فرق
 ندارد . این دو سند کوچک میبایست جزو اسناد سلطنتی باشد که کوروش بزرگ
 با خود به همدان برده است . ما این موضوع را از شهادت تورات دانستیم ، و حفاریات
 شوش و تخت جمشید به نظر میرسد آنرا تأیید کنند . باید دانست که هیچیک از اسناد
 مکشوف در این دو پایتخت قدیمی - که تعداد آنها به دهها هزار لوحه میرسد -
 نمیتواند جزو اسناد سلطنتی یا مربوط به کارهای شاهی محسوب گردد .

بدین وجه ، لوحه ارشامه به نظر میرسد مؤید این امر باشد که وی پیش از ترك

سلطنت و پس از مرگ اریارمنه، برپرسید^۱ نیز حکومت میکرد است. محتمل است که به دست کبوجیه^۲ اول خلع شده و منزوی گردیده باشد، و هرودتوس به ما میگوید که پسرش ویشتاسپ^۳ (گشتاسپ) در آغاز سلطنت کوروش بزرگ حاکم برپرسید بوده است. شعبه اریارمنه فقط تاج سلطنت را از دست دادند، و از آن پس به حکومت در مملکت خود تحت فرمان شعبه‌ای که متعلق به کوروش است، ادامه دادند. متنی از داریوش، که در شوش کشف شده، وضوحاً میگوید که در زمان انشای آن - که در سالهای نخستین سلطنت وی نوشته شده - پدرش ویشتاسپ و جدش اریارمنه^۴ هنوز زنده بوده‌اند.

کبوجیه اول، پادشاه یارسوماش، انشان و شاید نیز پارسه، پادختر استیاگس^۵، پادشاه ماد و سلطان متبوع خود ازدواج کرد، و این ازدواج اهمیت شعبه خاندان هخامنشی و فروغ دو دولت متحد را در تحت لوای يك تاج و تخت نشان میدهد. از این وصلت، کوروش بزرگ به وجود آمد، و او پایتخت خود را در پاسارگاد قرارداد، و آنجا مجموعه‌ای از قصرها و معابد را ساخت. کتیبه‌هایی که وی دستور داد در پایزیر قصرش حک کنند، او را «شاه بزرگ، هخامنشی» مینامند، و این عنوانی است که وی به توسط آن هنوز سلطنت جد خویش استیاگس را میشناخته است. کوروش بزودی به مطیع ساختن قبایلی که از اصل ایرانی و از اصل آسیانی در مشرق، جنوب شرقی و شمال شرقی قلمروی که از پدر به ارث برده بود، سکونت داشتند، آغاز کرد. نبویند، پادشاه بابل، که طبع خود پسند کوروش را استشمام کرده بود، بر اثر سیاستی دقیق و

۱ - Perside - ۲ - Hyattaspe ۳ - پدر بزرگ داریوش «ارشام» است نه اریارمنه (پادشاه، مجله دانشکده ادبیات تهران، سال ۳ شماره ۱، ص ۷۸، مجله سخن سال ۲ شماره ۸ ص ۷۵۶). در کتیبه شوش، داریوش گوید: «وقتی پدرم ویشتاسپ و جدم ارشام هنوز هر دو زنده بودند...» (ایران باستان ج ۲ ص ۶۶۰-۴) (م). ۴ - Astyages (Astyages ت. ۱)، ایشتوویگو Ishtoviygu ر. ک. ص ۱۱۷ ج ۴ (م). (م).

با معاضدت کوروش ، ایجاد اختلافی کرد که در نتیجه آن حران را از دست مادها - که جاده سوریه را بر روی او قطع کرده بودند - بیرون آورده تصرف کرد . استیاکس از این اتحاد - که مخالف او بود - آگاه شد و کوروش را به همدان احضار کرد ، ولی وی اطاعت ننمود . پادشاه ماد چاره‌ای نداشت جز اینکه عصیان او را با قدرت تنبیه کند . محاربه سخت بود ، و در دو مرحله انجام گرفت که دومین تحت فرماندهی خود استیاکس بود . در این جنگ استیاکس مغلوب گردید و در دست کوروش افتاد ، و کوروش با او در کمال تعجب و خوش قلبی رفتار کرد . کوروش همدان را به منزله پایتخت ایران متحد انتخاب نمود . باغلبه این پادشاه بر استیاکس ، اریخی جدید برای قوم پارس - که سرنوشت آنرا با قوم ماد متحد کرد - باز میشود .

تخت جمشید ، داریوش خنکام بارعام

فصل سوم

شرفی ضد غرب

شاهنشاهی هخامنشی

تاریخ شاهنشاهی که هخامنشیان بر اثر دلاوری خود ایجاد کردند ، طی ثلث دوم هزاره اول ق . م . است . ملل و تمدنهای دیگر به حیات خود ادامه میدادند ، اما در مجموعه جهان مسکون ، صف اول را شاهنشاهی مذکور اشغال کرده بود ، و مورخ هم موظف است که تقریباً همیشه حوادث را در جریان تاریخ مزبور مورد مطالعه قرار دهد . تصور ایجاد يك دولت در ایران مدیون هخامنشیان است ، و آنان این تصور را به حقیقت مقرون ساختند . دوام و استقلال این دولت ، میراثی بود که ایشان برای اخلاف بجا گذاشتند .

روش اداری هخامنشیان در داخله بیچوجه شباهتی با روش رومیان ندارد ، چه در امپراتوری ایشان ، ملل مغلوب مجبور بودند خود را به پایة فرهنگ عمومی برسانند ، و در اقتصاد مشترك سهیم باشند . این امر غالباً مستلزم آن بود که مردمی که اصل و منشأ آنان عاقد سنن و استعداد های ایشان مختلف بود ، خود را به درجات عالیتر برسانند . وضع امور در زمان کوروش و داریوش ، با آنچه گفته شد اختلاف دارد . صرف نظر از بعض نواحی دوردست که سطح فرهنگ مردم پایین بود ، پادشاهان

مزبور در شاهنشاهی خود ، که وسیعترین شاهنشاهی در تاریخ دنیاست ، ترکیبی از تمدنهای قدیم به وجود آوردند ، زیرا کشور آنان شامل بین‌النهرین ، سوریه ، مصر ، آسیای صغیر ، شهرها و جزایر یونانی و قسمتی از هند بود . اگر هخامنشیان این ممالک را با سطح تمدن مخصوص خود تطبیق میدادند ، سیر قهقراپی به‌شمار میرفت . آنان به‌منزله تازم واردان در اجتماع ملل ، از تفوق تمدنهای قدیم مزبور آگاه بودند . بنا بر استقلال داخلی وسیعی که در زمان کوروش اعطا شد ، و بنا بر سیاست زیرکانه داریوش ، این فرهنگهای قدیم محفوظ ماندند و شاید هم در توسعه ثبات و استقرار مملکت مؤثر شدند . در سراسر تاریخ شاهنشاهی ، این فقدان تعادل ، ضعفی پنهان و گاه خطرناک بود ، و در برابر تمایلات توسعه طلبانه قوم جوان و پرحرارت پارس ، عمان یکی از علل شکستهای بزرگ و سقوط نهایی به‌شمار میرود .

امپراطوری روی نتیجه توسعه تدریجی بود ، و آن در طی قرون وسعت یافته بود ، و تشکّل آخری آن هم از قوت و ثبات و دوام برخوردار بود . هخامنشیان از يك پادشاهی کوچک گمنامی که در دامنه‌های جنوب غربی ایران مستقر بود ، بیرون آمدند ، و شاهنشاهی وسیعی ، فقط در دوران يك نسل به وجود آوردند ؛ اما هر چه که به سرعت رو به ترقی گذارد ، مشکل است برشالده مستحکمی دوام یابد . آشوبهای نخستین که بر اثر مرگ پسر کوروش در این شاهنشاهی رخ داد ، چندان شدید بود که فقط مردی مقتدر مثل داریوش میتوانست اوضاع را ، رو صورت بدهد . میتوان این دوره حزن آور تاریخ هخامنشیان را با جنگهای داخلی روم مقایسه کرد . در کشور اخیر در عهد اغسطس^۱ ، مانند ایران در زمان داریوش ، پس از رجفدهای شدید ، به تجدید سازمانها پرداختند ، و این عمل به صورت تغییرات سیاسی ، تجدید تشکیلات عمومی ، اداری ، اخلاقی و اجتماعی در آمد . مع هذا ، با وجود موازین

عاقلانۀ و دور اندیشانه ، قوای فرار افوام و مللی که شاهنشاهی را تشکیل میدادند ، از بین نرفتند ، و عاقبت موجب انقراض آن شدند .

کوروش (۵۵۹ - ۵۳۰)

کوروش ، برای ورود در محاربه با قوای ماد ، نمیتوانست به مساعدت متحد دورخود - بابل - اتکا کند ، وی جز به قوای خویش به احدی متکی نبود ، و این قوی قبلاً بر اثر مساعی بسیار ، از اتحاد قبایلی تشکیل شده بود که هم از اصل ایرانی بودند و هم از اصل غیر آریایی .

هرودتوس فهرست این ملل را که از زاویه جنوب شرقی دریای خزر تا قیانوس هند را اشغال کرده بودند ، و هسته مرکزی دولت کوروش را تشکیل میدادند ، نام میبرد . تحقق این امر به نظر میرسد بیشتر با صلح انجام گرفته باشد ، و دانشمندان بر آنند که از این عهد میتوان تاریخ مکتب هفت امیری را که شورای شاهی پارسیان را تشکیل میدادند و در میان آنان ، پادشاه اول هفت تنان محسوب میشد تعیین کرد . بدین وجه ، در حدود ایران به مفهوم اخص ، وحدتی ایجاد شده بود که در آن رؤسای قبایل در تشکیل دولت با فعالیت شرکت داشتند . در حالی که خصایص چادر نشینی یا خانه نشینی خود را حفظ کرده بودند .

غلبه بر ماد صورت فتح خونین و مخربی را که آشوریان یا بابلیان ، عیلامیان یا مردم قرطاجنه به وسیله آن قدرت خود را بر اقوام مغلوب تحمیل میکردند ، نداشت . همدان ، نه تنها محفوظ ماند ، بلکه همچنان به صورت پایتخت باقی ماند ، و کوروش اسناد خود را در آنجا مستقر ساخت ، و احتمالاً الواح اریارمنه و ارشامه را با دیگر اسناد بدانجا حمل کرد . عمال مادی ، که چند تن پارسی نیز همکار آنان بودند ، در شغل خود باقی ماندند ، و تبدیل قدرت چنان مخفیانه صورت گرفت که در نظر ملل غربی ، حکومت پارسی همان حکومت مادی جلوه میکرد . کوروش ، که

دو مملکت تحت قدرت او متحد شده بودند ، خود را در رأس شاهنشاهی یافت که ثروت‌های مهم طبیعی و وضع جغرافیایی آن او را وادار می‌کرد که نقش میانجی ، عامل ارتباط و اتصال بین تمدن‌های غربی و تمدن‌های شرق اقصی را ایفا کند . ایران در سراسر تاریخ خود ، از این مأموریت تاریخی که به‌عهده وی واگذار شده ، در طی هزار سال بقای خویش ، جدا نگردیده است .

این قاید ارجمند ، و این عالم به‌فنون حرب ، و این مرد مستعد نیرومند دو هدف در نظر داشت : در مغرب ، منظور وی تصرف ساحل بحر الروم ، که همه جاده‌های بزرگی که از ایران می‌گذشت ، به‌بنادر آن منجر می‌شد ، و همچنین تصرف آسیای صغیر بود ، که در آن سرزمین ، در جوار لودیای (لیدی) ثروتمند ، یونانیان پایگاه‌های دریایی داشتند .

از سوی مشرق ، تأمین امنیت هدف وی بود . بر اثر ایجاد مملکتی بزرگ و منظم که قسمتی از فرهنگ‌های کهن را هضم کرده بود ، سرحدات جهان متحدن به‌نواحی بعید مشرق ، نفور جیحون و سیحون کشیده شد ، آنجا که اقوام و قبایل « ایران خارجی » به حرکت خود ادامه می‌دادند . کوروش حیات خود را وقف تعقیب این دو هدف کرد ، و جان خویش را بر سر هدف دوم از دست داد .

این پادشاه که وارث دولت ماد و فرمانروایان آشور ، اورارتو و آسیای صغیر شرقی شده بود ، خود را در برابر لودیا (لیدی) یافت که از سال ۵۶۱ ، کرزوس^۱ بر آن حکومت می‌کرد . کوروش پس از آنکه به‌طریق صلح کیلیکیا^۲ را - که به‌مساعدت اتفاقی متحدان مصری و بابلی لودیا ، راه پیشرفت را قطع می‌کرد - مطلع نمود ، و پس از اطمینان از اطرافیان خود پادشاه لودیا ، وظیفه خویش را به‌خوبی ایفا کرد ، بدین معنی که به‌پادشاه مزبور پیشنهاد نمود که سلطنت وی را بشناسد ، و در

مقابله و عده داد که مملکت و تاج و تخت او را بدو باز گذارد. کرزوس این پیشنهاد را رد کرد. کوروش سپاهیان خود را در آشور متمرکز ساخت، از دجله عبور کرد، و «جاده شاهی» را - که در آینده بدین نام خوانده خواهد شد - تعقیب نمود، به کاپادوکیه رفت و در حین عبور حران را - که مرکز مهم تجاری دوزمان نبود - تصرف کرد، و متحد قدیم خود را به اردوی لودیا - که پیشتر با مصر و اسپارت اتحاد کرده بود - راند.

وضع نخستین جنگ، قرب قزل ایرماق غیر مشخص است. کرزوس که نزدیکی زمستان را دید، اندیشید که کوروش ترک مخصوصه خواهد کرد و باز خواهد گشت، اما بر اثر فشار کوروش، مجبور گردید سواره نظام معروف خود را به کار اندازد، و کوروش هم ضد آنان شتران خویش را صف آرایی کرد. اسبان لودیا، از رؤیت جانوری که تا آنگاه ندیده بودند، متوحش گردیده، از محاربه خود داری کردند. بر اثر این شکست، کرزوس نجات خود را در آن دید که در ساردس پایتخت خویش - که آنرا تسخیر ناپذیر میدانستند - حصار می‌گردد. کوروش آنرا در حصار گرفته تسخیر کرد، و کرزوس به اراده خویش در آتش سوزان رفته بسوخت.^۲ لودیا یکی از ایالات ایران محسوب گردید که از این پس حاکمی ایرانی بر آن حکومت میکند.

کوروش آنگاه به شهرهای پرترویت یونانی که در سواحل دریا واقع بودند مراجعه کرد، و از آنان درخواست تسلیم محض و بلا شرط نمود. یونانیان رد کردند. محقق است که آنان قبلاً رعایای پادشاه لودیا بودند، اما چون تجارت ایشانرا غنی

۱ - Halya ۲ - در ت. ا. چنین آمده، به قول هرودوتوس (Herodotus, I. 87) کرزوس تسلیم توده هیزمی که مرده را در آن میسوزانند شد، و هنگامی که شعله‌ها برافروخته گردید، وی به طرز معجزه آسایی - پس از آنکه کوروش آخرین مهلت را بدو داد - با دخالت ایولو Apollo نجات یافت.

کرده بود، یوغ اودیبا در نظر آنان سهل مینمود. جواب رد آنان حکم عصیان داشت، و بنابراین کوروش بدنبیه ایشان پرداخت. شهرهای یونانی یکی پس از دیگری، بداستثنای ملطیه^۱ - که تنها شهری بود که از آغاز قبول اطاعت کرد - تسخیر شدند. بعضی به زور اسلحه و برخی با خیانت سکنه. در این مورد، طلای پارسیان به همان اندازه نیروی سپاهیان ایشان نیرومند و مؤثر بود. سواحل دریا به دو ایالت تقسیم گردید: ایالت ایونیه^۲ به ساردس ملحق شد، و ایالت مجاور بحر اسود از این پس به نام «سکنه دریا» خوانده شد.

خواهیم دید که مسأله شهرهای یونانی آسیای صغیر، تا چه حد نقش محک را در سراسر سیاست پارسیان و در طول تاریخ هخامنشیان بازی کرده، و چگونه این مسأله موجب جهاد اسکندر کبیر گردید. پارسیان از زمان کوروش، به علل متعدد، به نملک این ناحیه علاقمند بودند: نخست، برای يك شاهنشاهی بزرگ، این امر حکم اعتبار سیاسی و بین المللی را داشت که در مقابل چند شهر - که بر اثر داد و ستد ثروتمند شده بودند - سرفروندیاورد. از سوی دیگر، این منطقه دارای اهمیت سوق الجیشی بود که از آن نمیتوانستند صرف نظر کنند. این شهرها دارای سکنه قابل تفدیری بودند که در میان آنان هم متخصصان ارجمند و هم سربازان عالیقدر وجود داشتند. شهرهای مزبور با بندری که در جهت یونان اروپا پیش رفته و با تشکیلات مهم مجهز بود، واسطه ارتباط با دنیای یونانی محسوب میشدند. از سوی دیگر، آنها ثروتمند و معمور بودند و عنصری قوی در تجارت شاهنشاهی تشکیل میدادند، و شاهنشاهی مذکور با گرد آوردن آنها خود را از سدهایی که سابقاً این ممالک ایجاد کرده بودند، رهایی می بخشید. ضعف شهرهای یونانی - که ناشی از این بود که آنها هرگز بد اتحاد با هم موفق نمیشدند - قدرت را به خود

جذب میکرد، همان گونه که طلالی ایران را - که حتی هائف خدای بزرگ هم در برابر آن تاب مقاومت نداشت - به خود میکشید، محققاً، در همه این مراکز، طبقه‌ای از جامعه، که اهمیت آنان کمتر نبود، نفع خود را در جلب نظر پارسیان میدیدند. آنها تجاری بودند که فعالیتشان در وسط شاهنشاهی بزرگ، نوید منافع سرشاری بدانان میداد.

کوروش، چون فتح آسیای صغیر را به پارسیان رسانید، با سپاهیان خود به سرحداتی شرقی متوجه شد. گرگان (هیرکانی) و پارت، که متصل به ماد بودند، و یشتاسپ پدرداریوش را به عنوان والی پذیرفتند. سپس کوروش بیشتر به سوی مشرق راند. زرتنگ^۲، رخج^۳، مرو و بلخ^۴، یکی پس از دیگری، در زمره ایالات جدید شاهنشاهی درآمدند. وی از جیحون عبور کرد و به سیحون - که سرحد شمال شرقی مملکت را تشکیل میداد - رسید، و در آنجا شهرهای مستحکم - به منظور دفاع این خط ضد حملات قبایل آسیای مرکزی - بنا کرد.

سقوط بابل

کوروش در بازگشت از سرحداتی شرقی، عملیاتی در طول سرحداتی غربی انجام داد. ساعت حمله به بابل فرا رسید؛ به نظر میرسید که همه چیز با این اقدام مساعد است؛ ضعف نبوید^۵، که پیش از پیش هم خود را مصروف پرستش خدای سین^۶ میکرد، شیفگی وی به تعمیر ابنیه قدیمی و تبعات «باستان شناسی»، عدم رضایت طبقه روحانی که مورد عدم علاقه سلطان بودند، و اگذاری امور دفاعی به ولیعهد. طوفان بر فراز شهر بزرگ آشکار شد، یهودیان تبعید شده حمله ایران را پیش بینی میکردند، و پیامبر آنان کوروش را «منجی» معرفی کرده بود. بابل

۱- مراد بیشکوی الف (الیمپ) است (م). ۲- Drangiana (Drangiane) ت. ا. ۱.

۳- Arachosia (Arachosia) ت. ا. ۱. ۴- Bactria (Bactriane) ت. ا. ۱. ۵- Nabonide

۶- Sin (رب النوع قمر م. م.)

بدون مدافعه سقوط کرد و فقط محله شاهی چند روز مقاومت ورزید . پادشاه مجبوس گردید ، و کوروش طبق عادت در کمال آزاد منشی با وی رفتار کرد ، و در سال بعد (۵۳۸) عنگامی که او در گذشت ، عزای ملی اعلام شد ، و خود کوروش هم در آن شرکت کرد .

کوروش خود را به عنوان فاتح به ملت بابل معرفی نکرد ، بلکه به منزله منجی و جانشین قانونی تاج و تخت معرفی نمود ، و برای توثیق اهمیتی که وی به متصرفه جدید خود میداد ، عنوان « پادشاه بابل ، شاه کشورها » را به خود داد . او همه پیکرهای خدایان را که نیونید به پایتخت حمل کرده بود ، به معابد اصلی باز گردانید ، و به هنگام جشن سال نو ، به تقلید سلاطین بابل ، دست خدای بعل را لمس کرد ، و بدین وجه جاوس ساله جدید پادشاهان بابل را رسمیت بخشید .

چون کوروش فرمانروای بابل شده بود ، در نتیجه مستملکات آن کشور مانند سوریه نیز بدو تعلق یافت ، و وی در آنجا هم سیاست خیر خواهانه خود را تعقیب کرد . پادشاهان فنیقیه به حضور او رسیدند و اطاعت خود را اعلام کردند ، و جهازات دریایی خویش را - که معادل مجموع جهازات یونانیان بود - در اختیار آن پادشاه نهادند . کوروش ، در همان نخستین سال سلطنت خود در بابل فرمانی مبنی بر آزادی یهودیان از اسارت و بازگشت به موطن و تجدید بنای معبد خود در بیت المقدس - به همان وضع که پیش از تخریب دارا بود - انتشار داد ، و علاوه بر مودت نامه نظروف زرین و سیمین را که از آنجا آورده بودند ، باز گردانند . در سال ۵۳۷ پیش از ۴۰۰۰ یهودی تحت قیادت زرو بابل^۱ ، بابل را به قصد ارض موعود ترک گفتند . یکی از اعمال عالی رتبه پارس ، مأمور مواظبت در اجرای فرامین سلطنتی ، همراه آنان حرکت کرد . در اینجا نیز همان سحیه بزرگ منشی کوروش مشاهده میشود که در صدر تسکین افراد آدمی بود ،

اما نظر به اینکه مردی سیاستمدار بود، از این امر غفلت نورزید که فلسطین سنگری است برای وصول به مصر، که هنوز فتح نشده بود. نباید فراموش کرد که در عهد وی سیاست کاملاً قرین دین بود، و اگر کوروش، و پس از او داریوش، رفتاری خیرخواهانه نسبت به یهود پیش گرفتند، باید معتقد بود که این امر تنها بدان جهت نبود که آنان نفع خود را در آن میدیدند، بلکه همچنین بدین علت که هدف مذهبی یهودیان - که مذهب را محققاً عالی تر از امور دیگر تلقی میکردند - در نظر ایشان بسیار مؤثرتر از معتقدات کلدانی و مصری می آمد. یهودیان در مقابل این رفتار منصف بودند، و حق شناسی آنان نسبت به ملت ایران به صورت سرودهای شادی پس از روزگار مظلم اسارت تجلی کرد، زیرا تجدید حیاتی که «قوم منتخب» یافته بود، مدیون ایرانیان بوده است.

حوادثی که در سرحدات شرقی شاهنشاهی رخ داده بود، کوروش را مجبور کرد که به عملیات نظامی ضد اقوام بدوی بپردازد. وی پس از اینکه پسر خود کبوجیه را مأمور تهیه مقدمات سفر جنگی به مصر کرد، به سوی مشرق عزیمت نمود، و کمی بعد در ضمن محاربه ای در گذشت. جسد وی را به پاسارگاد آوردند و در مقبره ای گذاشتند که منظره عمومی آن هنوز خاطره مدفنهای نخستین ایرانیانی را که به نجد ایران آمدند داراست، و مساکن ایشانرا که به سبک نزدیک بود به یاد می آورد (نص ۴۰).

از میان پادشاهان عده محدودی هستند که پس از خود شهرت و نامی نیک مانند کوروش باقی گذاشته اند. کوروش سردار بزرگ و پیشوای مردم بود. بخت نیز با او یاری میکرد. وی سخنی و نیکخواه بود، و اندیشه آن نداشت که ممالک مفتوحه را به اتخاذ روشی واحد ملزم نماید، بلکه این خردمندی را داشت که مؤسسات هر یک

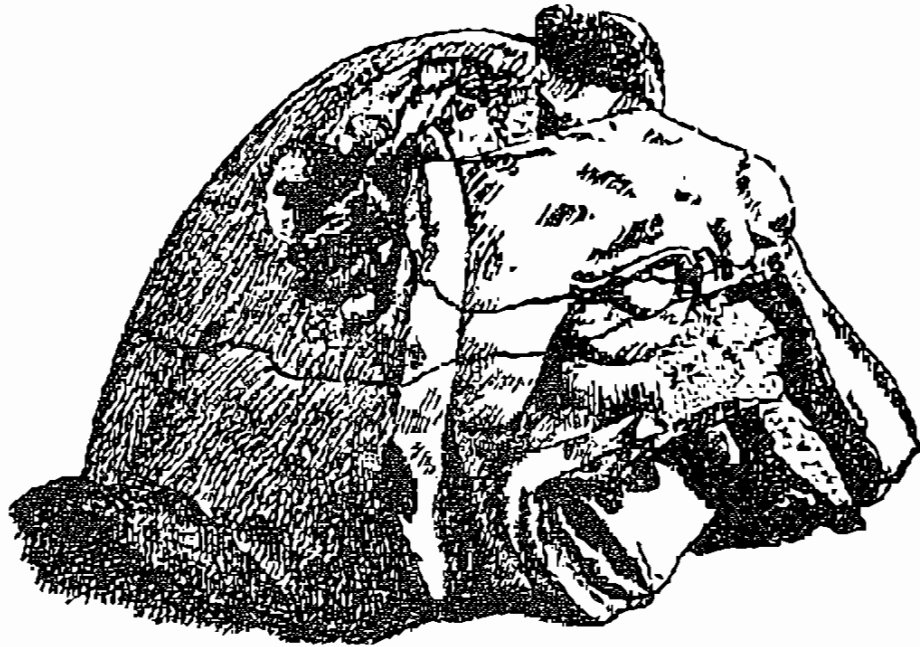
از حکومت‌هایی را که به تاج و تخت خود ضمیمه می‌کرد، لایتغیر باقی گذارد. او هر جا که رفت، خدایان مذاهب مختلف را به رسمیت شناخت و تصدیق کرد. همواره خود را جانشین قانونی حکمرانان بومی معرفی می‌نمود. اسکندر نخستین کسی نبود که این سیاست را اتخاذ کرد، بلکه اوفقط از سرمشق کوروش تقلید نمود، و بدین وسیله مورد تحسین رعایای جدید گردید. نسیمی جدید بر سراسر جهان وزیدن گرفت، شهرها را از قربانیها و قتل‌های به ناحق نجات بخشید، حریق شهرهای غارت شده را خاموش نمود، اقوام را از اسارت و بردگی آزاد کرد.

کوروش بیش از هر فرد دیگر متوجه بود که «جهان باستان، شهرهای متمدن و قبایل وحشی، از قوای داخلی که میکوشد همه را در یک جامعه انسانی مستهلك سازد، به زحمت اطاعت میکنند.» ما هرگز نمی‌بینیم که کوروش، مانند رومیان، ملت رقیب خود را با خویش متحد کند، و نخست با او مانند ملتی همشان رفتار نماید و سپس در زمان ضعف وی، او را تابع و مطیع کند و بدو ظلم و ستم روا دارد. ایرانیان، کوروش را «پدر» و یونانیان - که وی ممالک ایشانرا تسخیر کرده بود - او را «سرور» و «قانونگذار» مینامیدند، و یهودیان این پادشاه را به منزله «ممسوح پروردگار» محسوب میداشتند. با آنکه روح جنگجوی او هرگز - و حتی پس از سالها جنگ و پیروزی - سست نشد، همواره نسبت به دشمن مغلوب بلند نظر بود، و بدو دست دوستی دراز میکرد. خود او در متنی تاریخی که در بابل نوشته شده، چنین گوید: «ماردوك همه سرزمینها را بازدید کرد، تا کسی را که میبایست پادشاهی عادل شود - پادشاهی که تابع قلب خویش باشد - دریافت. دست او را گرفت و وی را به نام «کوروش انسانی» خواند، و پادشاهی همه جهانرا به نام او کرد.»

پاسارگاد^۱

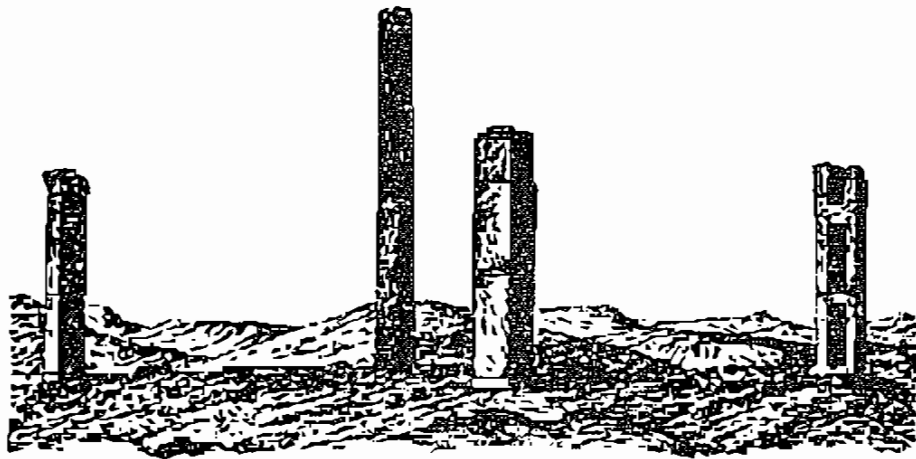
سفرهای جنگی در مشرق و مغرب، قسمت بیشتر دوره سلطنت کوروش را اشغال کرد، و فرصتی اندک برای فعالیتهای دیگر مخصوصاً شهر سازی گذاشت. کوروش هنگامی که هنوز فقط حکمران اشان بود، شوش را پایتخت خود قرار داد، و سپس هگمتانه (همدان) و بابل را به پایتختی برگزید. وی در هر يك از این شهرها در ازمنه مختلف زندگی کرده است، معیناً برای اخلاف خود، مقر سلطنتی پاسارگاد را به ارث گذاشت، و طبق روایت، آنرا در محل غلبه قطعی بر استیاگس بنا کرد. دانشمندان چنین اندیشیده‌اند که نام شهر مزبور، تصحیفی است از پارسه کد^۲ به معنی «اردوگاه پارسیان»^۳، و اگر این تصحیف درست باشد، مفهوم آن تصویری قابل اطمینان از شهر مزبور است. این شهر در حقیقت، اردوگاهی وسیع بود که با دیواری حایل محصور شده بود، و در خلال دیوار مذکور و وسط فردوسها و باغها، قصرها و معابد بنا کرده بودند. در جناحین مدخل فردوس دو کارنر بالدار نصب شده بود. در دروازه تالار شمالی هنوز هم يك عدد از يك زوج جنبان چهارگانه بالدار دیده میشود (تص ۳۸). در کتیبه‌ای به سه زبان پارسی باستان، بابلی، و عیلامی چنین خوانده میشود: «من کوروش هستم، پادشاه، هخامنشی» و میبایست تاریخ آن مربوط به زمانی باشد که وی هنوز تابع بوده است. تالار بار با نقش روحانی که حیواناتی برای قربانی می‌آورند مزین است، و جنبان را با سرها و پنجه‌های عقاب نشان میدهد. بالای ستونها رگه‌هایی به شکل اسب، گاونر، شیر (ش ۵۱) و شیرهای شاخدار به کار رفته است.

۱ — Pasargade (Pasargadae ت. ۱۰). Parsagad ۲ — این نام را به صورت Parsagard'parsagarda'parsugada'persagada'pasargadae'pasargada نوشته‌اند (المستد «تاریخ شاهنشاهی پارسی» شیکاگو، ایلینوا ۱۹۴۸ فیرست) و المستد مینویسد که محتملاً اصل کلمه پارسه گرد Parsagard بوده (ایضاً ص ۶۰) (م. ۳)

ش ۵۱- پاسارگاد : سړیک شیر سنگی

ستونهای مربع قصر دیگر (ش ۵۲) حامل کتیبه دیگر است به سه زبان ، که در آن کوروش خود را « شاه بزرگ » مینامد ، و این ساختمان محققاً هیبایست پس

ش ۵۲- خرابه‌های پاسارگاد

از غلبه بر ماد بنا شده باشد . جای دیگر ، ستونهای چوبی نصب شده بود ، که به طور جلی به رنگهای آبی ، سبز ، قرمز ، و زرد ملون بود . در کتیبه درها تصویر پادشاه دیده میشود ، در حالی که عصای سلطنتی در دست

دارد، چشمان و قسمتی از لباس او با زر مرصع است. آتشکده‌ای به شکل کاملاً مکعب که با سنگهای تراشیده نیکو بنا شده، شبیه به منصوبه‌ایست که در جبهه آرامگاه داربوش در نقش رستم دیده میشود. در فاصلهای دورتر، دو آتشگاه پله‌دار (ش ۵۳) مشاهده میشود که در اطراف آنها، تشریفات مذهبی را در هوای آزاد انجام میدادند.

ش ۵۳ - پاسارگاد، آتشگاه

پاسارگاد جلوه و سبعی است از هنری ایرانی که نخستین گامهای آن هنوز بر ما مجهول است. هنر مزبور، با وجود ترکیب آن از گاوهای نر بالدار آشوری، مجسمه‌های (طرفین تالار) ختی (هیتی)، رنگارنگی به سبک بابلی و علایم مختصه مصری اصولاً تصویربست از فرهنگ ملی که در آن زمان به درجدهای مرفعی رسیده بود. هر چه از خارج آمده، دوباره گداخته، مبدل، بهم پیوسته و متعادل گردیده، و تشکیل هنری جدید داده است که سبجه معماری آن مقام اول را داراست. هنر مذکور که نسبت به اثر رنگها در سایه و روشنایی حساس بوده، به تناوب سنگهای سپید و سیاه را به کار برده است. این هنر در نشان دادن نیم رخ انسانی، با ایجاد چین‌ها در لباس، ترقی قابل توجهی کرده بود. همه تفصیلات، خواه ابتکاری باشد و خواه از خارج به عاریت گرفته باشند، به صغفه ایرانی در آمده است، و در نظر بسیاری از دانشمندان، هنر پاسارگاد بسیار مهمتر از هنر تخت جمشید است.

کبوجیه^۱ (۵۴۰ - ۵۲۴ ق. م.)

کبوجیه پسر ارشد کوروش و از شاهدختی هخامنشی بود، و در هشت سال آخر سلطنت پدر، با وی شرکت، و عنوان «پادشاه بابل» داشت. کوروش در طی حیات، به پسر دوم خود بردیا^۲ اداره ایالات شرقی شاهنشاهی را تفویض کرده بود. پس از مرگ پادشاه بزرگ، اغتشاشات - که بردیا در آنها شرکت داشته - در همه جوانب به وجود آمد. کبوجیه که سیاستمداری مجرب بود، و خوی او با پدرش اختلاف داشت، تصمیم گرفت که ریشه هر نهضتی را که موجب تضعیف قدرت وی و عدم ثبات تاج و تخت باشد، قطع کند. وی دستور داد بردیا را هم مخفیانه بدقتل رسانند. به نظر میرسد که هدفهای پادشاه جدید - که یونانیان او را «مستبد» مینامیدند - از این قرار بوده است: تحمیل اراده پادشاه فقط به کشوری متحد، تمرکز قدرت به منظور تعقیب فتوحات، سلطنت کردن به عنوان پادشاه مطلق العنان.

سفر جنگی به مصر، قبلاً در زمان کوروش منظور شده و وی کبوجیه را به تهیه مقدمات آن مأمور کرده بود. کبوجیه، پس از مرگ پدر، در ایران نظم را برقرار نمود، و سپس در رأس سپاهیان خود، به سوی دره نیل حرکت کرد. فرعون مصر اماسیس^۳ - که شاید از زمان تسخیر ساردس پیش بینی میکرد که هوسهای شاهنشاهی جدید محتمل است روزی به کشور او کشیده شود - با پلیکراتس^۴، جبار مقتدر سامس^۵ متحد شد. اما آنگاه که سپاه ایران در غزه اردو زد، جبار سامس فرعون را ترک گفت، و یکی از بهترین سرداران یونانی که در خدمت فرعون بود، به سوی دشمن

۱ - Cambyse (Gambyse ت. ۱)، در کتیبه بیستون (بنستان) Kabujya، در نوشته های یونانی
 ۲ - Bardiya، در آثار الباقیه بیررنی قنبسوس (ص ۸۶) و قنبوزس (ص ۱۱۱) و در مختصر الدول
 ابو الفرج بن عبری قنباسوس (م. ۴) - ۳ - Amasis - ۴ - Polycrate
 ۵ - Samos (جزیره یونانی در اسپرادس دارای ۷۱۰۰۰ سکنه،
 موطن فیثاغورس) (م. ۶) - ۶ - Gaza

شتافته اسرار دفاع مصریان را فاش کرد. کبوجیه، به یاری بدویان، از صحرای سینا عبور کرد و در مقابل دیوارهای پلوزیوم^۱ رسید، آنجا که فسمتیخ سوم^۲، پسر اماسیس - که در این اثنا وفات کرده بود - قوای مزدور یونانی خود را تمرکز داده بود، جنگی خونین در گرفت و سپاه مصر مجبور شد به منفیس^۳ پناه برد. پارسیان این شهر را نیز تصرف کردند، و فرعون جدید را به شوش انتقال دادند. به نظر میرسد کبوجیه در مصر مانند جانشین فراغنه رفتار کرده باشد: وی به خدایان مصر احترام گذاشت، یکی از اعمال عالی رتبه مصری را مأموراداره امور مملکت کرد، و بفرمود تا اصلاحاتی به نفع ملت انجام دهند.

سه سفر جنگی به منظور توسعه تفرق پارسیان در جهان طرح ریزی شد: یکی ضد نیروی قرطاجیان که بر بحر الروم غربی تسلط داشتند، دیگری ضد واحه آمن^۴ که در سر جاده قورینائیه^۵ واقع بود، و سوم ضد حبشه.

اما به نظر میرسد که ستاره اقبال پدر، کبوجیه را ترك گفته باشد، و هیچیک از هدفهای او طبق نقشه وی تحقق نیافت. عملیات ضد قرطاجنه هرگز اجرا نشد، زیرا فنیقیان از به کار بردن جهازات خویش ضد مستعمره‌ای که مردم آن با ایشان قرابت داشتند، خودداری کردند. طبق منابع یونانی، سپاهی مرکب از ۵۰۰۰۰ تن به سوی واحه آمن فرستاده شد، ولی هرگز بدین نقطه نرسید و همه لشکریان در زیر ریگهای طوفانی موحش مدفون گردیدند. هر چند در این راه شکست خوردند، اقدام آنان بی حاصل نبود: یونانیان لوییا (لیبی)، قورینا^۶ و برقه^۷ اطاعت خود را اعلام داشتند. بدین وجه، نصف دنیای یونانی، و ثروتمندترین آنها، تحت تسلط

۱ - Péluse (Pelusium) ت. ا.) واقع در مصب اول شعبه نیل از سوی مشرق (م.)

۲ - Psammétique III (Psammeticus III) ت. ا.) - ۳ Memphis، شهری در مصر باستان،

در کنار رود نیل و پایتخت قدیم آن کشور (م.) - ۴ Ammon - ۵ Cyrénaïque

(Cyrenaica) ت. ا.) - ۶ Cyrène (Cyrene) ت. ا.) - ۷ Barka

پارسیان در آمدند .

منابع یونانی ، که شاید تحت تأثیر و تحریک منابع مصری قرار گرفته بودند ، نقل میکنند که سفر جنگی به حبشه - که شخص پادشاه فر مانده آن بود - نیز منجر به شکست گردید . سپاهیان آزوقه نداشتند و در مراجعت ، قسمت اعظم افراد از بین رفتند . مع هذا دلایلی در دست است که میرساند پارسیان به ببطه رسیده بودند ، زیرا پس از این عهد ، دیگر ذکری از این حکومت در منابع تاریخی به میان نمی آید . شهری به نام زوجة کبوجیه - مروئه^۲ - بنا نهاده شد ، و این امر هم ثابت میکند که سفر جنگی مورد بحث ، چنانکه بعض منابع آنرا نکبت بار معرفی میکنند ، نبوده است . میتوان پذیرفت که کبوجیه ، در حین شدت فعالیت - اخبار بدی از ایران شنید ، و چون مجبور بود به منفیس باز گردد ، راه میان بری را در صحرا انتخاب کرد ، و شاید همین امر باعث حادثه مزبور شده باشد . در هر حال ، از میان همه فاتحانی که پیش از او به مصر رفته بودند - آشوریان و بابلیان - وی نخستین کس است که تمام مملکت مزبور را اشغال کرد . سد پادگان مأمور حفظ مصر بودند ؛ نخست در دفرنه^۳ مشرق مصب ، دوم در منفیس ، و سوم در الفانتین^۴ ، آنجا که کبوجیه ساخلو مزدوران یهودی را مقیم کرده بود .

اقامت کوتاهی که کبوجیه پس از بازگشت از سفر حبشه کرد مورد مباحثات است . اگر اقوال یونانیان را بپذیریم ، پادشاه مذکور سیاست مذهبی پدر خویش را - که خود او نیز در آغاز همان روش را تعقیب میکرد - ترك گفت . وی دین مصری را مورد استهزا قرار داد ، معابد را خراب کرد ، و با خنجر ، آپیس^۵ مقدس منفیس را به قصد کشتن ضربت زد . آراء دانشمندان در این موضوع مختلف است ، و

۱- Napata ۲- Méroé ۳- Daphné (Daphnae ت. ا.) ۴- Eléphantine

۵- Apis یا Hapi ماده گاو مقدسی که دارای شرایطی خاص بوده و مصریان قدیم آنرا کاملترین مظهر الوهیت به شکل حیوانی می پنداشتند و پرستش می کردند (م.)

تحقیقات جدید با اتکا به مطالعه ستونهای سرافیوم^۱، بد ما اجازه میدهد که ادعا کنیم کبوجیه نمیتوانسته است آپیس را مجروح کند^۲. از باب حقیقی مصر خدایان آن بودند، و همه حکمرانان بعدی این مملکت، آنرا قبول داشته‌اند. جای تعجب است که مردی سیاستمدار مانند کبوجیه در این مورد روغن بینی و درایت خود را از دست داده باشد و لااقل مرضی شدید - صرع یا شاید حتی جنون - علت حقیقی این رفتاری که یونانیان خواسته‌اند بدو نسبت دهند، نباشد. یقین است که با وجود جنگ و تملط خارجی دیگر چندان هدیه به معابد نمیرسید، و خود این امر بتنهایی میتواند منشأ افسانه‌ای باشد که پارسیان را به عنوان فاتحانی سخت دل معرفی کرده است. چون اخبار ایران هولناک بود، کبوجیه تصمیم به بازگشت گرفت. در طی طریق تصور میرود که در فلسطین شمالی وی از عصیان بردیانی دروغی، کوماتای^۳ مغ، آگاه شد. مرد اخیر که شباهت بسیار با برادر کبوجیه - که به امر پادشاه کشته شده بود - داشت، و از قتل او آگاه بود، خود را برادر کبوجیه و شاه خواند (سال ۵۲۲). تقریباً همه ایالات شاهنشاهی، سلطان جدید را - که مالیات سه سال را بخشیده بود - پذیرفتند، و او خود را مورد اقبال و توجه مردم قرارداد، و کوشید اصلاحی در دین ایجاد کند و معابد موجود را تخریب نماید. به نظر میرسد که پیشرفت اولیه سریع بوده است. معلوم نیست که کبوجیه، پس از اطلاع از قضیه، در طی بحران جنون اتفاقاً خود را مجروح کرد، یا با الاراده به زندگی خود پایان بخشید. پس از مرگ وی، همواره سپاهیان - با آنکه مأموران خفیة کوماتا آنان را میفریفتند - به خاندان هخامنشی وفادار ماندند، و هفت جوان از نجبای پارس را - که ضد کوماتا عصیان کردند - پیروی نمودند. در رأس اینان داریوش قرار داشت که شاید از همان آغاز، آنان وی را به عنوان شاه آینده خود میشناختند. طبق افسانه‌ای، تاج و تخت به کسی

از هفت تن توطئه کنندگان که اسب وی زودتر شیهه کشد ، تعلق میگرفت ، و بر اثر حيله مهتر داریوش ، وی قدرت را در دست گرفت . شباهتی که این سرگذشت با سرگذشت مربوط به جلوس روسا پادشاه اورارتو دارد ، روابطی را که بین دو تمدن وجود داشته ، ثابت میکند . سرعت اقداماتی که داریوش - که آنگاه به عنوان شاه شناخته شده بود - آغاز کرد ، چندان بود که بعد از دو ماه که از مرگ کبوجیه گذشت ، گوماتا اسیر و اعدام گردید .

داریوش (۵۴۴ - ۴۸۶ ق . م .)

پایان یافتن کار گوماتا در نظر پادشاه جوان ، هنوز مفهوم استقرار صلح را در کشور نداشت . در مدتی فریب به دو سال ، وی مجبور بود اسلحه در دست ، با اغتشاشاتی که در همه جوانب شاهنشاهی او ایجاد شده بود ، بجنگد . داریوش خاطرۀ موفقیت خود را پایدار کرد ، بدین معنی که دستور داد بر روی تپدای مرتفع که در کنار جاده کرمانشاه به همدمان واقع است ، در حدود چهل متر بالای زمین ، لوحه‌ای برجسته و عریض حجاری کنند . در این لوحه ، پادشاه تحت حمایت مرحمت آمیز خدای بزرگ اهورمزدا - که به شکل نیم تنۀ قرص خورشید بالدار تجلی میکند - دیده میشود . در پی پادشاه دو نگهبان مسلح هستند ، و داریوش با پای خود بردیای دروغین را که بر زمین افتاده است می کوبد . در عقب بردیای دروغین ، هشت « پادشاه دروغین » مغلوب ، طناب بسته ، صف کشیده‌اند . در اطراف این بنا ، روی ستونهای متعدد ، داستان عصیان آنان و غلبۀ برایشان حک شده است . متن کتیبه که به زبانهای پارسی باستان ، بابلی و عیلامی انشا شده ، میرساند که داریوش نهمین پادشاه هخامنشی است . در این عدد ، افراد دو شعبۀ سلسلۀ هخامنشی به حساب آمده : یعنی : هخامنش ، چیش پیش ؛ سپس کوروش اول . کبوجیه اول ، کوروش دوم و کبوجیه دوم از يك

سو، اریارمنه وارشامه ازسوی دیگر؛ و این قول با آثار دیگری که اکنون شناخته شده، تطبیق میکند. داریوش میگوید: «اهورمزدا و بنان دیگر مرایاری کردند.» پادشاه جدید درخواست یاری از خدای بزرگ کرد و خود را جانشین قانونی کبوجیه دوم - که بلاعقب مرده بود - معرفی نمود.

متن مزبور به نظر میرسد که توسعه فتنه و آشوب را حقیر نشان داده باشد. حقیقت امر جز این است. عملاً مجموعه شاهنشاهی بر اثر اغتشاشات آشفته گردید، حتی پارس هم از این آشوبها برکنار نماید، و به نظر می آید که وضع مجدد مالیاتها - که به دستور بردیای دروغین بخشوده شده بود - موجب عدم رضایت گردیده باشد. سیاست بسیار آزادی خواهانه کوروش بلااثر شده بود؛ فقط هشت سال پس از مرگ او، میبایست شاهنشاهی ایران را برشالدهای دیگر بنانهاد.

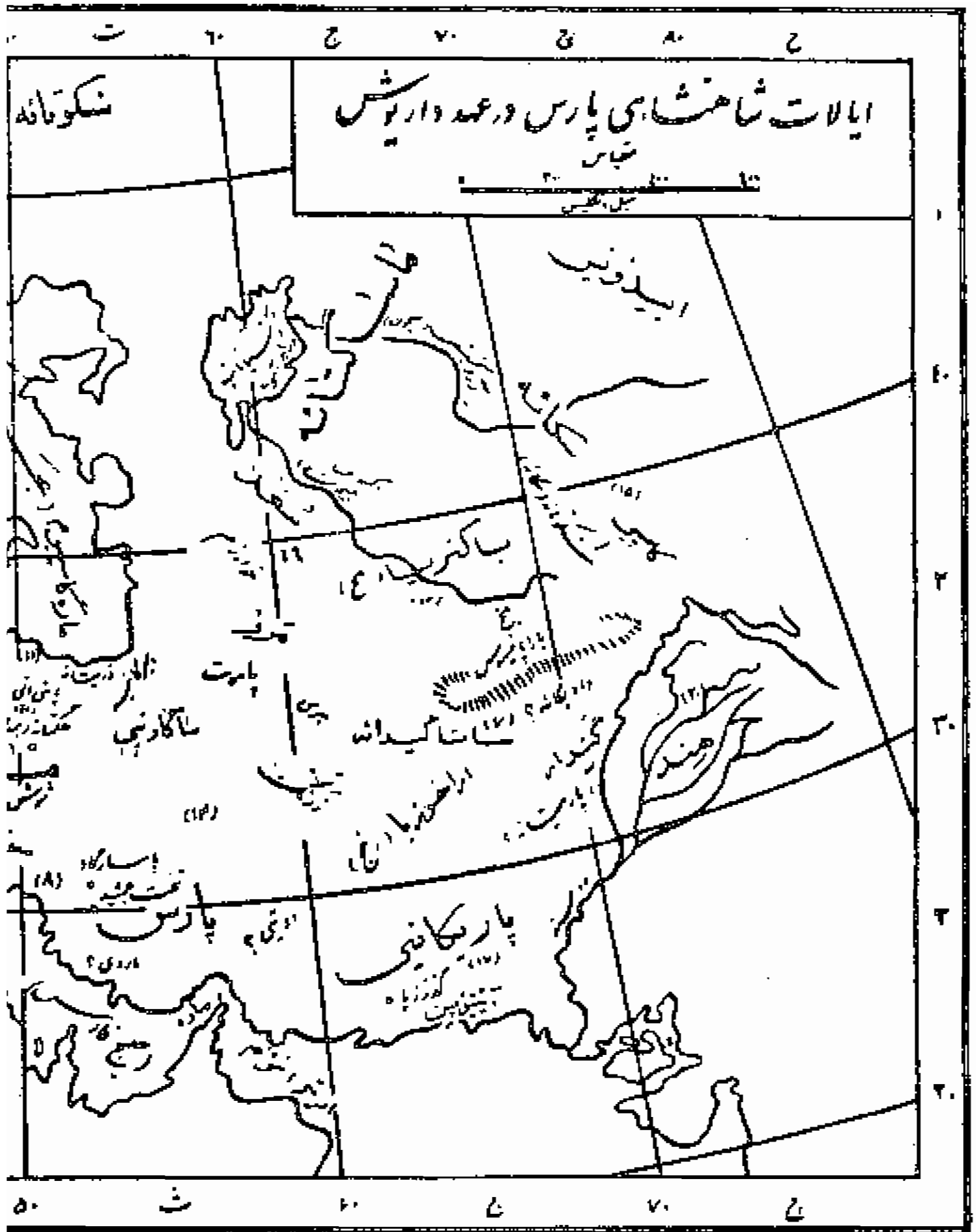
داریوش نسبت به دشمنان خود گریز بود. شکست شورش دامنه دارعاصیان بدین علت بود که آنان نقشه ای متحد نداشتند. هر «پادشاه» به خاطر هدفهای خود کار میکرد، و هر کدام جداگانه به دست داریوش شکست خوردند و اعدام شدند.

در عیلام اغتشاش به زودی سرکوب شد، اما قضیه عصیان نیدینتوبعل^۱ که در بابل خود را خلف نبونید اعلام کرد و خویشتر را به نام شاه بخت نصر سوم معرفی نمود، بدین آسانی نبود. وصول به پایتخت وی، که جهازات قوی و سپاهی مهم در ساحل غربی دجله از آن دفاع میکردند، مشکل بود. داریوش، پس از آنکه مدتی را در آنجا سپری کرد، ناگهان از شط عبور نمود و سپاهیان بابل را مغلوب و شهر را احصار گرفت. در همین موقع دومین اغتشاش در سوزریان (شوش) ایجاد شد. هر تیه^۲، خدعه گریارسی، در آنجا پیش از رسیدن داریوش اعدام گردید. حوادثی که در شمال - در ماد و

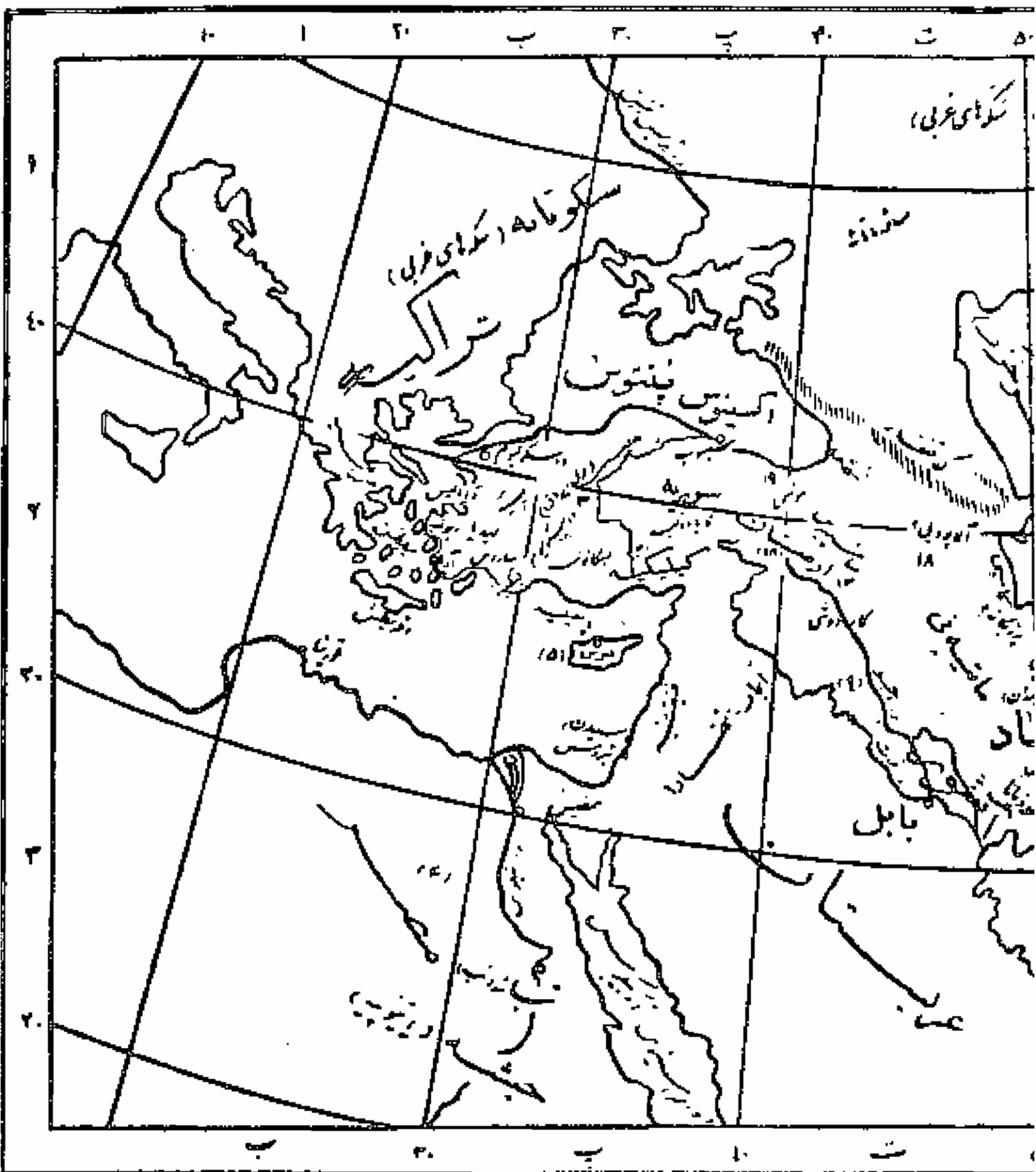
۲ - Nabuchodonosor III (Nebuchadrezzur III ت. ا.)

۱ - Nidintu-bel

۳ - Martlya

شکل ۵۵ ایالات شاهنشاهی

مخمس در زمان واریش

ارمنستان - میگذشت ، بسیار سخت تر بود . شخصی بنام فرورتیش^۱ خود را از اعقاب کیا کزار^۲ و به عنوان پادشاه ماد اعلام کرد . داریوش با وجود این که قوای ضعیفی در اختیار داشت ، مجبور گردید قسمتی از عساکر خود را که بابل را در حصار داشتند ، جدا کند و به فرماندهی سرداران خود به جنگ فرورتیش بفرستد . محاربه^۳ آنجا ، مانند محاربه^۴ ارمنستان به نتیجه ای منجر نشد ، تازمانی که داریوش - پس از تسخیر بابل - بشخصه به عملیات اقدام کرد . فرورتیش مغلوب گردید ، و تازی^۵ - نزدیک تهران - مورد تعقیب قرار گرفت . او را اسیر و مثله کرده در همدان به دار آویختند . معینا ، این سرمشق ، مادی دیگر را مانع نشد که سارکائیان^۶ - قبیله^۷ ماد شمالی - را برانگیزد . سرنوشت او نیز نظیر سرنوشت فرورتیش بود . اشکالاتی هم که داریوش در مشرق در پیش داشت ، کم نبود : ویشتاسپ ، پدرشاه و شهربان (والی) ایالات پارت و کرکان ، دلیرانه بایاغیان جنگید . شهربان ایالت بلخ با عاصیان مرو محاربه کرد . درپارس ، شخصی بنام وهیزداته^۸ خود را بردیا معرفی کرد ؛ وی مغلوب شد و با طارفدارانش اعدام گردید . برخی از علاقمندان او رنج را به شورش در آوردند ، و محاربات ضد آنان به شهر کیسی^۹ - بگرام^{۱۰} - حالیه^{۱۱} - که در شمال کابل ، در دامنه هندوکش واقع است ، رسید . عصیان جدید در بابل ظهور کرد ، شخصی دیگر خود را بخت نصر معرفی نمود ، و یکی از سرداران داریوش او را مغلوب کرد .

داریوش قریب دو سال از آغاز سلطنت خود را در این محاربات گذرانید ، نوزده جنگ کرد و نه پادشاه را مغلوب نمود ؛ ولی لرزه هایی که بر پیکر شاهنشاهی وارد آمد ، به نواحی غربی تر سرایت کرد . محقق است که شهربانی مانند اریاند^{۱۲} ، که از طرف کبوجیه در مصر منصوب شده بود ، علناً خود را مخالف پادشاه معرفی نکرد ، ولی

۱- Phraorte (Phraortes) - ۲ Cyaxare - ۳ Rbagès - ۴ Sargatiens - ۵ Aryandes (Aryandes) - ۶ Bégam - ۷ Kapiçi - ۸ Vahyazdâta

رفتارش طوری بود که کوچکترین تزلزل تاج و تخت سلطنت ممکن بود محرك او در اعلان استقلال گردد. داریوش شخصاً به مصر رفت و فرمود تا او را بکشند، و برای آرام کردن ملت، دستور داد اقداماتی به عمل آورند، و روحانی بزرگ سائیس^۱ را به شغلی مهم گماشت. وضع در آسیای صغیر بهتر از جاهای دیگر نبود؛ در آنجا شهر بانی بنام اریتس^۲ به نظر میرسد که به علت مشکلاتی که پادشاه در این موقع دچار آنها بود، موقع را برای استقلال خویش مناسب دیده و قوای امدادی را از حرکت باز داشته بود. او را نیز اعدام کردند.

حتی یهودیه کوچک هم آرام نماند. هواخواهان سلطنت موروث، موقع را برای آنکه یکی از اخلاف داود - شاید زروبابل^۳ - را به تخت نشانند، مناسب دیدند و به اقدام پرداختند. عامل عالی رتبه پارسی، که مأمور نظارت در آن مملکت بود، اعمال مربوط به تعمیر معبد را متوقف کرد. یهودیان سفیری نزد داریوش فرستادند، و داریوش حق ملت یهود را برای تجدید ساختمان معبد خویش طبق فرمان کوروش تصدیق کرد. مطابق متنی که در اسناد سلطنتی، در همدان، یافته شده داریوش دستور اجرای آنرا داد، ولی این امر مانع اتخاذ تصمیماتی شدید ضد فرقه داودیان نگردید. وی در رأس جامعه یهودیان، روحانی بزرگی را قرارداد، و بدین وجه مملکتی مبتنی بر روحانیت ایجاد کرد. عملیات مربوط به تجدید ساختمان و تعمیر معبد بار دیگر آغاز شد، و در سال ۵۱۵ ق. م. به پایان رسید. جاده مصر امن گردید.

شاهنشاهی مجدداً تحت تصرف درآمد. همه کشور از مصر تا سیحون، به خدمت سپاهیان اندک داریوش که نسبت به وفادارمانده بودند، وحدت خود را به دست آوردند. داریوش که در آخرین سفر جنگی کوروش، سرداری جوان حامل نیزه بود، در زمان کبوجیه در سفر جنگی مصر فرماندهی ده هزار جاوید را - که نگهبانان شاهی

۱ - Saïs - ۲ - Droites (Droetes) ت. ا. } ۳ - Zurubabel (Zerubabel) ت. ا. }

بودند - به عهده داشت. او پس از مرگ کبوجیه از طرف همین سر بازان قدیمی به پادشاهی برگزیده شد ، و هم نبردان وی از او پیروی کردند . داریوش نسبت به این سپاه منتخب حقیقتشاس بود ، چه آنان یادگار اطرافیان فرمانده فاتح و در فتوحات شرکت کرده بودند ، و تاءصر حاضر هم ، چنین گروهی به نام نگهبانان شاهی در بعض ممالک سلطنتی وجود دارند . در هر قصری جدید که داریوش بنا میکرد ، خواه در شوش و خواه در تخت جمشید ، دستور میداد تا تصاویر این سپاهیان جاوید را صف کشیده ، در بهترین موضع تزیین آن ، بر روی سنگ (تص ۳۶) حکاکی ، و یا با الوان ، روی آجرهای مینایی نقش کنند (تص ۵۵) ، تا بدین وجه خاطرۀ آنان در اخلاف پایدار بماند .

اداره

آتش اعتشاشات که مدت چندین ماه تقریباً در همه اقطار پهناور شاهنشاهی داریوش برافروخته شد ، به منزله اعلام خطری بود . شکست سیاست بسیار آزادمنشانه کوروش ، مستلزم تجدید نظری در سیاست بود ، و به شاه جوان الهام میکرد که دولتی بر روی مبانی مستحکمتری بنا کند . تمایلات آزادی خواهانه ملل مختلف که در طی حوادث اخیر تجلی کرده بود ، به نظر میرسید ثابت کرده باشد که فقط قوم پارس میتواند مورد اطمینان کامل پادشاه قرار گیرد . بنابراین ، قوم مزبور میبایست به عنوان سرور و مخدوم حکومت کند ، و همه ممالکی را که در مجموعه شاهنشاهی وارد میشدند ، اداره نماید . به استثنای چند مورد محدود ، نمایندگان قوم پارس ، با داشتن املاک ارضی بسیار ، و معافیت از مالیات که فقط شامل آنان میشد - مانند عرب در آغاز اسلام - در رأس تشکیلات جدیدی که برای تأمین اداره شاهنشاهی داده شده بود ، قرار داشتند .

مع ذلك ، اینجا مسأله اعمال سیاست شدید در کار نبود ، چه این امر غیر ممکن مینمود ، زیرا ملت مخدوم نسبت به توده های مغلوب در اقلیت کامل قرار داشت .

سیاستی عاقلانه تحمیل شد. هر ملت زبان، خصایص، مؤسسات، مذنب و هنر خود را حفظ میکند و باید مصالح مملکتی را که خود در آن سهیم است، در نظر بگیرد. ولی بهر حال، فردی پارسی- که نماینده شاه بزرگ است - باید بر آنها حکومت کند. بنابراین همه شاهنشاهی به بیست ایالت تقسیم شد، که در رأس آنها بیست شهر بان (والی) یا «حامیان مملکت» قرار داشتند (ش ۵۴).

این صاحب منصبان عالی رتبه، که عموماً از میان افراد خانواده‌های بزرگ پارسی، و حتی از میان خویشاوندان شاه، انتخاب میشدند، در مورد اداره امور مستقیماً مسئول شاه بودند.

محقق است که چند ایالت توسط کوروش و کبوجیه ایجاد شده بود. داریوش همه نواحی شاهنشاهی را بدایالات تقسیم کرد، و برای پیش بینی همه احتمالات مخالفت‌های انقافی، این تقسیمات را بر مبنای مختلف به عمل آورد. وی نزد هر شهر بان، فرماندهی برای کل قوای مقیم ایالت نصب کرد که او نیز مسئول شاه بود. بدموازات این دو شغل، شغل سومی ایجاد کرد، و آن عامل عالی رتبه مأمور تحصیل مالیات بود. طبق فرمانهای شاهی، همه ایالات، هر يك مطابق ثروت خود، میبایست مالیانه به خزانه سلطنتی مبلغی که برای آنها معین شده بود بپردازد، که جمع آن به ۱۴،۵۶۰ تالان نقره بالغ میشد، و قریب ثلث آن میبایست از ایالات هند تأدیه شود. علاوه بر این پرداختها که با فلزات گران بها صورت میگرفت، ایالات هدایای طبیعی تقدیم میداشتند: اسب، دواب، آرزوقه، هم برای معیشت دربار که هزاران تن عضو داشت، و هم برای حفظ سپاهیان مقیم ایالات یا آنها که به سفرهای جنگی می پرداختند؛ و ایالت بابل به تنهایی آرزوقه ثلث سال را تأمین میکرد.

۱- Talent واحد وزن نزد یونانیان، و آن در Attique معادل قریب ۲۶ کیلو بود. واحد پول طلا یا نقره را که به وزن يك تالان بود نیز «تالان» مینامیدند (م). (در ت.ا. : ۱۴۵۰۰ تالان).

هرشهربان دبیری داشت که ضمناً مراقب اعمال وی و رابط بین او و قدرت مرکزی بود. مراقبت دولت مرکزی بدینجا خاتمه نمی‌یافت. مفتشانی که به نام « گوشهای شاه » نامیده میشدند، کاملاً مستقل بودند، و در صورت لزوم از نیروی سپاهیان میتوانند استفاده کنند. آنان در ایالات شاهنشاهی گردش میکردند، و ناگهان خود را به عمل نشان میدادند، و اعمال آنان را رسیدگی میکردند. این تشکیلات جدید که توسط داریوش برقرار شد، مورد تقدیر بسیار سلاطین قدیم قرار گرفت، و شارلمانی^۱ هم برای تأمین ارتباط و پیوستگی بین اجزای مختلف امپراطوری خود همان روش را به کار برد. در هر حال، وی مأموران منتخبی را به نام « مأموران شاه »^۲ به همه نواحی مملکت اعزام می‌داشت، تا وضع اداره امور آنها را بازرسی کنند. مساعی داریوش دشوار بود. وی میخواست حکومتی ملی، متمرکز و نیرومند تشکیل دهد، شامل مجموعه‌ای از ممالک، ایالات و سرزمینهای غیر متناسب که بر اثر شگفت‌ترین پیشرفتهای نظامی جزوی از شاهنشاهی محسوب میشدند. تسلط دسته فتودال زمان کوروش، جای خود را به شکلی از حکومت اداری و مالی داد که در هر حال، به ملیتها احترام میگذاشت. از سوی دیگر، ایران فقط با چنین تشکیلاتی، توانست وحدت مملکت را تأمین کند. سلوکیان از همین دستگاه اداری الهام گرفتند و با تعقیب این روش نقاط ضعف آنها را کنار گذاشتند.

برای حفظ ارتباط بین مراکز مختلف شاهنشاهی و پایتختهای آنها، داریوش شبکه‌ای از منازل عرض راه تشکیل داد که وسعت و اهمیت آن چندان بود که مدتها در شاهنشاهی مزبور پایدار ماند. این جاده‌ها که در درجه اول برای امور اداری به کار میرفت، بازرسی و مراقبت میشد، کاروانها از آنها عبور میکرد، مبادلات تجارتي را - که پایه جدیدی در میان اقوام و دول متحد درمیانه شاهنشاهی یافته بود - تسهیل

میکرد و موجب افزایش مقدار آنها میشد.

هنوز هم ممکن است در جبهه‌های مختلف، خط سیر جاده‌های شاهی را ترسیم کرد و آن از شوش شروع میشد، از دجله و زیر اربل عبور میکرد، از حران میگذشت و به ساردس ختم میگردد، و تا افسوس^۱ امتداد می‌یافت و آن دو هزار و شصت و هشتاد و سه کیلومتر^۲ طول داشت و شامل صد و یازده ایستگاه یا منزل بود، که هر يك با اسبهای تازه نفس ید کی برای پیکهای شاهی مجهز بود. به قول مورخان قدیم کاروانها نود روز طول میکشید، تا این جاده را از اول تا انتها طی کنند، در صورتیکه پیکهای شاهی این راه را در يك هفته می‌پیمودند.

جاده قدیم که بابل را از راه کرخ میس^۳ به مصر می‌پیوست، با جاده عمده دیگر که از بابل به حلوان، بیستون و همدان میرفت، ملحق میگردد. بافتوحات جدید در سرحدات شرقی، شاهنشاهی ایران تا دره کابل علیا توسعه یافت؛ و از آنجا، در امتداد جریان رود مزبور، به دره سند میرسید. در جنب این جاده‌های عظیم اداری، جاده‌های دیگری - که طرح آنها مختصر تر ولی در عین حال لازم بود - برای تأمین انتقالات دربار شاهی که دایم در حرکت بود، ساخته شد. بین جاده‌های نوع اخیر، باید از جاده‌ای که شوش را بدتخت جمشید متصل میساخت، نام برد، که بعضی قطعات سنگ فرش شده آن در ناحیه بهبهان شناخته شده است. در مسیر این جاده، نزدیک فهلیان بنامی يك سایبان سلطنتی با پایه‌های ستون سنگی بدسبك خالص شوشی یا تخت جمشیدی وجود دارد. بین فهلیان و بشارپور، این راه به سمت چپ می‌پیچید، و از طریق «ابواب یارس» به نجد ایران باز میشد. جاده دیگر، از لرستان میگذشت و شوش را به همدان که دربار ماههای گرم تابستان را آنجا می‌گذرانید -

۱- Ephesus = Ephèse (ت. ا.) ۲- یک هزار و شصت و هفتاد و هفت میل (ت. ا.)

۳- Karkemish (Carchemish) (ت. ا.)

متصل میساخت .

سفرهای جنگی داریوش

فقر منابع ما ، اجازه نمیدهد بدطور تحقیق حدود فتوحات شرقی کوروش را بدانیم . غالباً قبول دارند که وی توانسته است به گنداره^۱ یا ناحیه پشاور برسد هر چند که به نظر نمی رسد عملیات داریوش ضد عصیانها ، سپاهیان او را دورتر از ناحیه کابل کشانیده باشد . این عمل نظامی که در آغاز سلطنت داریوش صورت گرفته میبایست اندکی بعد ، موجب فتح تمام ناحیه گنداره و همچنین تمام هند غربی و دره سند تا مصب آن گردیده باشد . در محل اتصال رود کابل و رود سند ، نزدیک شهر کسپایرس^۲ ، داریوش فرمود جهازاتی بسازد و آنها را تحت فرماندهی یک تن یونانی از مردم آسیای صغیر ، بنام اسکیلاکس کارباندی^۳ قرار داد ، و وی هأمورش از رود سند راه مصر را بیابد . این نقشه وسیعی برای تجسس راههای دریایی به منظور اتصال بخشهای شرقی شاهنشاهی به مملکات غربی آن بود . جهازات مزبور پیش از رسیدن به مقصد سه ماه در راه بودند . علاوه بر این اقدام ، که هم سیاسی و هم اداری بود ، از هدفهای تجارتی نیز - که محرک داریوش در اجرای مقاصد وی بوده - عاری نبوده است . اقدامی دیگر به عمل آمد ، و آن حفر قناتی^۴ بین بحر احمر و رود نیل بود که طرح مقدم کانال سوئز به شمار میرود . محققاً داریوش نخستین کسی نبود که به فکر حفر قنات مزبور افتاد . سابق بر او فرعون نکو^۵ دستور داد این کار را - که داریوش مجدداً اقدام کرد - شروع کنند و بدین وجه میخواست ارتباط بین شعبه شرقی نیل و دریاچه های شور و معبر کشتیهای بحر احمر را بد بحر الروم تأمین کند .

۱- Gandhara - ۲ Caspapyros (درت. ا. : Caspatyrus) - ۳ Scylax de Caryande

۴- «قنات» لئنة درست بجای Canal است. مع هذا یکی از نویسندگان بمناسبت اینکه امروزه «قنات» به کاربرد اطلاق میگردد ، این کلمه را نپسندیده است .
 ۵- Necho (Néao) ت. ا.

دردورهٔ جلو گیری اغتشاشات ، داریوش فرصت دخالت در مسایل اروپایی یافت . شهربان اریس^۱ - که چنانکه دیدیم به امر شاه اعدام گردید - در زمان ادارهٔ توأم با استقلال خویش ، پلیکراتس^۲ جبار مقتدر شامس^۳ را معدوم کرده بود . برادرشخص اخیر حقوق جانشین خود را به عرض داریوش رسانید ، شاه ادعاهای او را تصویب کرد و مورد موافقت قرارداد ، و این اولین مداخله در امور یونانیان عموماً به منزلهٔ یکی از اموری ملاحظه شده که به داریوش نخستین مزهٔ عملیات آینده را در اروپا ، چشائیده است . معیناً ، در اولین سفر جنگی پادشاه به مغرب تنگه‌ها ، یونان هدف او نبوده ، بلکه سکیان روسیهٔ جنوبی منظور وی بوده‌اند .

چه عللی محرك داریوش در اقدام بداین عملیات مهیب در نواحی گردیده که تصور می‌رود وی دربارهٔ آنها کمتر از هرودتوس - که پس از نیم قرن ، شرح آنها را نوشته - اطلاعات داشته ؟ بی گمان و محسوساً علل مزبور عبارت بود از اینکه در آیندهٔ کمابیش دور ، سپاهیان شاه بزرگ میبایست بر یونان هجوم برند . داریوش میخواست از عقب به بالکان حمله برد ، و یونان را از چوبهایی که به کار ساختمان جهازات میرفت ، محروم کند . چوبهای مزبور به منزلهٔ نبض یونان بود ، و آن کشور بدون آنها نمیتوانست زیست کند ، و نیز به مثابهٔ نیروی وی بود که بدون آن پیشرفتشانندک میشد ، و اگر بدانیم که همواره یونان گندم خود را از خارج - مصر ، لوییا (لیبی) و سواحل بحر اسود - وارد میکرد ، و این نواحی آن زمان در دست ایرانیان بوده ، به سهولت میتوان دریافت که با کوشش در قطع راه تنگه‌ها ، که کشتیهای حامل گندم پنتی^۴ (بنتیقهستی) از آن میگذشتند ، داریوش امیدوار بود که ضربتی قاطع بردشمن آیندهٔ خود وارد آورد .

۱- Orontes (ت. ا.) ۲- Polycrate (ت. ا.) ۳- Samos ۴- Pontique (ت. ا.) منسوب به Pont از ولایات آسیای صغیر در ساحل بحر اسود (م.)

سفر جنگی ضد سکاییان را شاید بتوان با تدبیر جنگی اسکندر مقایسه کرد. اسکندر پس از نخستین پیروزیهای خود بر ایرانیان مستقیماً به سوی ایران نراند، بلکه با فتح سوریه، فنیقیه، فلسطین و مصر، اقدام جاه طلبانه‌ای برای محاصره ایران بد عمل آورد، بدطوری که شاهنشاهی ایران را از ثروتمندترین و حاصلخیزترین ایالاتش جدا کرد. شاید داریوش هدفی دیگر در اندیشه خود داشت، بدین معنی که با ادراك این امر که دشتهای روسیه جنوبی با سرحد مملکت وی در طول رود سیحون مماس است، وی امیدوار بود يك بار دیگر از پشت سر به شبانان بدوی که سرحداتی شرقی او را تهدید میکردند، حمله کند. ضربدای موفقیت آمیز در این خط سیر نیز ممکن بود نظارت وی را بر معالکی که از آنها به صورت تراتزیت میگذشت تثبیت کند، زیرا این فلز گرانبها در اورال یا سیریه استخراج میشود.

برای اجرای این سیاست جسورانه و تخیلی، داریوش به اقداماتی شروع کرد. سپاهیان که برای نخستین مواجهه بین آسیا و اروپا در نظر گرفته شدند، به قول منابع یونانی بالغ بر ۷۰۰'۰۰۰ تن بودند. قبلاً هم اطلاعات مربوط به امور بحری فراهم آمد. دمو کدس^۳ پزشک مشهور داریوش، با ناوگانی اعزام شد تا در باب سواحل یونان اطلاعات مقدماتی را تهیه کند؛ تصور میرود که وی به نارتوم^۴ رسیده باشد. نیروی دیگر مرکب از سی کشتی بخش غربی آبهای بحر اسود را مورد تفتحص و تفتیش قرار دادند. شهر بوزنطه^۵ تابعیت ایران را پذیرفت. داریوش، پس از تصرف خرسونس^۶ میتواندست سفر جنگی خود را آغاز کند.

سپاهیان از تنگه‌ها بر روی پلی که از قایقها ساخته شده بود گذشتند، تراکیای^۷ شرقی و گیتا^۸ را فتح کردند، و در تعقیب سکاییان از دانوب^۹ بر روی پلی که به دست

۱ - Ural
 ۲ - Sibérie (Siberia) ت. ا.
 ۳ - Tarente (Tarentum) ت. ا.
 ۴ - Byzance (Byzantium) ت. ا.
 ۵ - Danube
 ۶ - Chersonèse
 ۷ - تراکیای
 ۸ - les Gètes (Getae) ت. ا.
 ۹ - Thrace

ایونیان ساختند شده بود عبور کردند . نقشه شاه این بود که عملیات زمینی توأم با عملیات جهازات جنگی - که در طول ساحل سپاهیان را تعقیب میکرد - صورت گیرد اما بر اثر وجود مردابها و رودخانه‌ها ، قشون بزودی تماس خود را با کشتیها از دست داد و به داخل ناحیه فرورفت . ایرانیان بر اثر اغفال سکاییان - که به همان سرعت که آشکار میشدند ، ناپدید میگرددیدند - به ستوه آمده و نمیتوانستند وسایل لازم را از «خاک سوخته‌ای» که دشمن پشت سر گذاشته بود به دست آورند . سپاهیان دچار رنج شدند ، و داریوش تصمیم گرفت مراجعت کند . هرودوتوس ، که شرح این سفر را میدهد ، ذکری از ساختن پلی دیگر - پس از عبور از دانوب - نمیکند ، و بدین وجه تصور میرود که سپاه ایران از دنیستر^۲ عبور نکرده باشند .

بنابر این شاهنشاهی ایران نخستین شکست را تحمل کرد ، ولی این امر تا چه حد محسوس بود ؟ فقدان ۸۰'۰۰۰ تن برای قدرتی که در میدان جنگ میتواند عساکری بالغ برده برابر این عده وارد کند ، بهیچوجه غیر قابل جبران نبود . بعلاوه منافع این سفر جنگی شایان توجه بود : با تصرف تراکیه - که جزو شاهنشاهی ایران شد - و همچنین مقدونیه ، که سلطنت پادشاه بزرگ را شناخت ، آسیا همسایه پهلوی به پهلوی اروپا گردید . داریوش در کتیبه‌های خود ، در میان ملل تابع خویش از «سکاییانی که در آن سوی دریا زیست میکنند» - که ممکن است مراد اقوام جنوب دانوب باشد - نام میبرد .

ایرانیان مجدداً از هلسپنت^۳ عبور کردند ، و فتوحات خود را در نواحی ساحلی یونان - که یکی پس از دیگری به تصرف آنان درآمد - ادامه دادند . بدین وسیله قسمتی از هدفهای سفر جنگی سکاییه تحقق یافت . نقطه‌ای برای حمله ایجاد شد . امری که مهمتر است ، این است که داریوش در این زمان مرکز بازرگانی

کندم پنتی را تحت نظارت گرفت . برای داریوش که فرمانروای بخش اعظم جهان یونانی شده بود ، فتح خودیونان نتیجه غیر قابل احترازی برای آنچه تا کنون انجام شده بود ، بد نظر میرسید .

یونانیان ، هر چند با این خطر خارجی مواجه بودند ، مع هذا متحد نشدند . خصومت دیرین ائینه (آتن) و اسپارطه (اسپارت) حزب جوان دموکرات را از نیروی اسپارطیان غافل کرد ، و سیاست آن هیچ علامتی از جهش و جنبش نشان نداد . ائینه با اسپارطه - که شدیداً دشمن ایران بود - مخالفت میورزید و تمایل یافت که تسلط ایرانیان را بشناسد ، و بدین منظور سفارتی به شوش^۱ فرستاد . در همین احوال وقایع جدیدی در یونان اتفاق افتاد ، که یکی از نتایج آن این بود که مذاکرات قطع شد ، دموکراتها و هیپپاس^۲ جباراخراج شدند . در هر حال ، سیاست ایران این امر را بروی خود نیارورد ، و شهر بان پارسی از پایتخت خویش در آسیای صغیر کوشش کرد وضع را مرمت کند ، و مقدمات بازگشت هیپپاس را به ائینه فراهم سازد . در این زمان ، نخستین بار طالای ایران دریونان ظاهر شد ، و به وسیله سیاستمداران ماهر و محیل آسیایی به مصرف رسید و داریوش توانست در امور یونان مداخله کند . بهر حال در ائینه عکس العمل شدیدی - معکوس آنچه که شاهنشاهی ایران انتظار داشت - ظاهر شد ؛ ائینه با ایران قطع رابطه کرد و با قشون مخالف متحد گردید .

در مقابل اشکالاتی که شاهنشاهی با یونانیان اروپا دچار شده بود ، یونانیان سر بلند کردند . یونانیان که از قدرت یونانیان آگاه بودند ، و به امید کومک آنان - که به نظر میرسید همه ضد شاه بزرگ برخاسته بودند - تصمیم گرفتند از اطاعت ایران سر بیچی کنند . عصیان ایونیه آشکار شد ، جبارانی که از طرف ایرانیان تحمیل

شده بودند اخراج گردیدند و «اتحادیه ایونی» منعقد شد، و کومکی هم که از طرف یونانیان اروپا وعده داده شده بود رسید. تعداد کسانی، مانند هکاتیوس^۱ مورخ، که با اطلاع از قدرت ایران، به پیشرفت عملیات یونانیان اطمینان نداشتند، اندک بود. آوای آنان درازدهام فریادهایی که تولید امید میکرد، محو میشد. اسبازطه قوای امدادی فرستاد، و یونانیان ساردس را تصرف کردند، ولی با اینهمه ارگ آن تسلیم نشد. این نخستین پیشرفت اندک بود: سپاهیان ایران که برای استخلاص ساردس عجله داشتند، یاغیان را مجبور به ترك پایتخت و عقب نشینی کردند. در این زمان، جنگی بین ائینه و اگینا رخ داد، که در آن همه یونانیان قاره (اروپا) که اهالی شهرهای سواحل اروپایی و قبرس را به جای آنان مقیم کرده بودند - شرکت داشتند. دو محاربه به فاصله ای اندک صورت گرفت: محاربه سالامیس^۲ (۴۹۸) و محاربه مارسیاس^۳ (۴۹۷) این دو جنگ برای متحدان مصیبت آور بود. عصیان خفه شد، شهرهای یونانی تسخیر شدند. در بین آنها، ملطیه مدت دو سال مقاومت کرد، و هاتف افولون^۴ آن سوخته شد. خزینه شهر مزبور با مجسمه افولون کاناخوسی^۵ به شوش فرستاده شد - و در آنجا مدت دو قرن باقی ماند، تا در سال ۲۹۴ آنرا به امر سلوکوس اول به میلنزیان^۶ تحویل دادند - و نیز غاب نذری مفرغی به شوش فرستاده شد، و هیئت باستانشناسی فرانسوی آنرا در شهر مزبور یافته اند. سکنه ملطیه را به اسارت به شوش بردند و عاقبت در مصب دجله سکنی دادند. جهازات ایران فتوحات سهل خود را دنبال کرد: خیوس و لسبوس^۷ تسخیر شد، مردان جوان را به خواجه سرایی گماشتند و دختران جوان را به حرم سرا فرستادند، بوزنطه^۸ و کوزیکوس^۹ سوخته

۱- Hécatee (Hecataeus ت. ا.) ۲- Aegine (Aegina ت. ا.) ۳- Salmis, در ت. ا. ۴- Gypriate Salamis, در ت. ا. ۵- Carians, ضد کاریان ۶- Apollon Knachos (Apollo ت. ا.) ۷- Lesbos ۸- Sélaucus I ۹- Chios (Milesians ت. ا.) ۱۰- Lesbos ۱۱- Byzance (Byzantium ت. ا.) ۱۲- Cyzique (Cyzicus ت. ا.)

شد. ایونیان که دارای آن همه امتیازات بودند، مطیع تشکیلات شهربانی (والی گری) گردیدند. سر کوبی چندان شدید بود که مدت دو قرن مملکت مزبور نتایج آنرا تحمل میکرد، و با وجود فقر و بینوایی، میبایست خراجی بپردازد که برای چنین ایالتی ویران، بسیار سنگین بود. مع هذا، همینکه نخستین عکس العمل آشکار شد، ایرانیان از اعمال شدت خودداری کردند.

عصیان ایونیان مورد تحسین یونانیان قاره (اروپا) شده بدانان کومک کردند، و در آینده هم مساعدت خواهند کرد. بنا بر این زنگ ساعتی که ایرانیان میبایست ضد یونانیان اقدام کنند، بد صدا در آمده بود. اما چون در میان یونانیان حزب دموکرات وجود داشت که با وجود همه، با عقیده قبول حمایت شاه بزرگ موافق بود، شاه ترجیح داد قبل از هر چیز، حزب مزبور را مقتدر سازد و مقتدرترین رؤسای کشور خویش را برای ترمیم دموکراسی یونان اعزام داشت. جهازاتی مرکب از ششصد کشتی بدین منظور از آسیای صغیر حرکت کرد. ایرانیان امیدوار بودند که پس از اعلام قصد آنان - که تصرف ائینه و ارتریا بود - و در مقابل تهدید، اقوام یونانی محافظه کارانی را که قدرت را در دست گرفته بودند، بر کنار خواهند کرد، و ممالک خود را تحت حمایت داریوش قرار خواهند داد. اما نیمی از کشتیهای ایرانیان نزدیک کوه آتس^۲ بر اثر طوفانی مدهش از بین رفت، و داریوش علاوه بر آن ۲۰۱۰۰۰ تن را از دست داد. این با عملیات تحت فرماندهی یک مادی به نام داتیس^۳ مجدداً آغاز شد. وی در یونان پیاده شد ارتریا را در حصار گرفت. شهر مزبور، که سکنه آن محافظه کاران و دموکراتها بودند، تصمیم گرفت مقاومت کند، ولی بر اثر خیانت شهر به دست ایرانیان افتاد. آنجا امیر البحر مادی خطایی سخت مرتکب شد: وی به عوض آنکه بکوشد تا با عناصر طرفدار ایران از دیک شود،

معابد را سوخت، شهر را خراب کرد، و همهٔ سکنه را به بردگی به شوش فرستاد. این خطای روانشناسی عظیمی بود که بر اثر آن، آتش خشم همهٔ یونانیان مشتعل گردید، و آنان منازعات خود را فراموش کرده، با درك این مطلب که در صورت مغلوبیت بهیچوجه مورد عفو و اغماض قرار نخواهند گرفت، مصمم شدند برابر مهاجم متحد گردند. بدین وجه، آنگاه که داریوش قرب ماراتن^۱ از کشتی پیاده شد، در برابر خود سپاهیان آئینه را دید که بدون انتظار وصول قوای امدادی اسبارطه، تن به محاربه دادند و فتحی پر غوغا به دست آوردند. ایرانیان مغلوب گردیدند، هفت کشتی آنان به دست یونانیان افتاد، و چهارات ایشان، پس از آنکه در مقابل سواحل ییکار مانده بود، وارد شد (۴۹۰ ق. م.). داریوش، که اغتشاش مصر فکر او را به خود مشغول کرده بود، به اندیشهٔ تجدید عملیات ضد یونانیان نیفتاد. بدین جهت، کمی بعد از ماراتن، مصر - که مستحفظان قوی مقیم این مملکت آنرا حفظ می کردند و مجبور بود خراجی هنگفت بپردازد - عصیان کرد. داریوش، که در ۴۸۶ در گذشت، نه در جبران شکست یونان توانست حضور یابد، و نه پایان اغتشاش مصر را دید.

سکنهٔ ارتریا، که رنجهای آنان در ازای آزادی یونانیان قاره (اروپا) بود، در حوالی شوش در محلی موسوم به اردریکد^۲ نزدیک محلی که نمک، قیر و نفت - که هر دو تئوس دربارهٔ وجود آن در خوزستان، قدیمترین اطلاعات راداده - استخراج میشد، سکنی دادند. آنان در آن محل تشکیلاتی دادند، و هنگامی که اپولونیوس (بلیناس) طوانه‌یی^۳ اختلاف آنان را در قرن اول میلادی دیدار کرد، آنان هنوز یونانی سخن می گفتند و اصول و بنای خود را بیاد داشتند.

۱- Murathon ۲- Arderikkd ۳- Apollonius de Tyana = A of Tyana ، نک : پلیناس حکیم بقلم مترجم در مجلهٔ دانش سال اول شمارهٔ ۹ و ۱۰ (که جداگانه نیز منتشر شده است) (۰.۲)

فتح مارائن ، از نظر یونان ، حادثه‌ای بسیار مهم و عمده بوده است . اگر سپاهی کوچک مر کب از مردان مصمم بدفاع از آزادی و مملکت خویش بدهبایی گران ، توانسته است مقاومت کند ، دستگاه نیرومند جنگی شاه بزرگ را که متکی بجهازات بود ، عقب براند ، پس شاه بزرگ مغلوب ناشدتی نیست ، و یونان متحد شاید در آینده نیز بتواند فاتحانه مقاومت کند . از نظر ایرانیان ، محققاً شکستی بشمار می‌آید ، اما شکستی که بیشتر جنبه معنوی داشته تا جنبه حادی ، و قطعاً در منابع انسانی و مالی وسیعی که در اختیار شاهنشاهی بود ، کمتر تأثیر کرده بود . این شکست مخصوصاً نظم شاهنشاهی را مختل کرد و بدون شك در تصمیم مصریان ، که موقع را برای عصیان ضد ایرانیان مناسب تشخیص دادند ، مؤثر بوده است . مجموعاً ، این شکست بهیچوجه قدرت ایران را نلرزاند ، این حادثه که پس از دوره فتوحات پیش آمده بود ، نمی‌توانست در نظر داریوش جز بمنزله حادثه‌ای غیر قابل اجتناب که در حیات ملل و اقوام قوی‌تر پیش آمده ، چیزی دیگر جلوه کند .

اعمال سیاسی و قضائی داریوش

اسکندر کبیر ، با تحسین اعمال کوروش و داریوش ، بمقابل این دو هوجد شاهنشاهی ایران شتافت . در آرامگاه داریوش کتیبه‌ای دید ، بفرمود تا آنرا ترجمه کنند . استرابون^۱ گوید که متن مزبور چنین بود : « من دوست دوستان خود بودم من بهترین سوار ، ماهرترین تیر انداز و پادشاه شکار گران بودم . من هر کاری را دانسته‌ام . » اگر مترجم بالبدیهه چنین ترجمه‌ای کرده ، معیناً وی افسانه‌ای را که میبایست در خصوص داریوش محفوظ بماند ، منعکس نموده است ، چه برای داریوش شعار « من دوست دوستان خود بوده‌ام . » مبنای روابط وی با افراد بود . کتیبه او در بیستون ،

که نوعی شهادت نامه است ، از همین احساس شریف ناشی شده ، غلبه کننده بر آنچه پادشاهان یانگی در آن تأیید میکنند که هر يك از ملل تابعه را که خود را دوست نشان میداد ، مورد احترام بسیار قرار میداده است . این سلطنت توأم با عظمت ، با وجود آنکه مبین علو روحی است ، فاقد قوت و قدرت نیست ، چه کمی بعد ، داریوش میگوید که همه این اقوام که وی نام آنها را مفصلاً یاد می کند - روز و شب فرمانهای او را اطاعت و اجرا می کنند ، اراده شاه همه جا - از ترا کیه تا سند و از قفقاز تا اقیانوس هند - صرف نظر از اختلاف نژاد ، اخلاق و معتقدات ، حکم قانون را دارد . نمیتوان شاهنشاهی ایجاد کرد بدون آنکه استخوان بندی قانونی بدان بدهند ، و داریوش درین مورد هم کوتاهی نکرد .

دانشمندانی که متون متعددی را که از داریوش همدا - در بیستون ، نقش جمشید ، شوش ، نقش رستم - باقی مانده ، مورد مذاقه قرار داده اند ، توانسته اند وجود تشابهی را بین فرمانهای او و قوانین حمورابی تشخیص دهند . قوانین مزبور را در طول قرون استنساخ میکردند ، و آنها مبنای کار مشاوران داریوش بودند . همه این متون رسمی که روی «ستل» ها ثبت شده ، الواح یا پاپیروسها بکلیه مراکز ایالات شاهنشاهی فرستاده می شد ، و بدین وجه است که قطعات کتیبه بیستون بزبان آرامی ، روی پاپیروسی در الفانتین - آنجا که ساخلوی از مزدوران یهودی اقامت داشته اند - و یا بزبان بابلی در بابل کشف شده است . در شوش ، لوحهای مطالب کتیبه بزرگ داریوش را که وی فرموده بود بر سر مقبره او در نقش رستم حک کنند با اختلافاتی مختصر حاکی است :

«خدای بزرگی است اهورمزدا که آنها را آفریده ، او این زمین را آفریده ، او انسان را آفریده ، (نیکهای او) به انسان ، که وی آفریده ، ارزانی شده است .

داریوش ، شاه ، یگانه شاه از شاهان بسیار ، که دارای فرمانهای بسیار است^۱ .
 من ، داریوش ، شاه بزرگ ، شاه شاهان ، شاه ممالک جهان از هر زبان ،
 شاه این ناحیه فسیح الارحاء و وسیع ، پسر ویشتاسب ، هخامنشی ، پارسی فرزند
 پارسی^۲ .

داریوش ، شاه ، می گوید : به لطف اهورمزدا ، اینها هستند ممالکی که من
 خارج از پارس گرفته ام ، در آنها من تسلط دارم^۳ ، خراج آنها به من می رسد ، و هر چه
 از سوی من بدانها فرمان داده شود ، آنرا مجری میدارند ، و تصمیمات من (مورد
 احترام) قرار میگیرد^۴ :

ماد ، عیلام ، پارت ، هرات ، بلخ ، سغد ، خوارزم ، زرنک (سیستان)^۵ ، رخیج^۶ ،
 تته گوش^۷ ، قدو^۸ ، گندار^۹ ، هند^{۱۰} ، کیمریان آمیر کی^{۱۱} ، کیمریان^{۱۲} ، که کلاه آنان
 نوکدار است ، بابل ، آشور ، عربستان ، مصر ، ارمنستان ، کاپادوکیه ، ساردس ، یمن^{۱۳}
 که در کنار ...

که آن سوی ساحل شط شور سکنی دارند ، اسکودره^{۱۴} ، کرسه^{۱۵} .

۱ - ت . ا . : خدای بزرگی است اهورمزدا ، او که این زمین را آفرید ، او که آن آسمان را آفرید ،
 او که بشر را آفرید ، او که شادی آفرید بشر را ، او که داریوش را شاه کرد ، یگانه شاهی از بسیاری ،
 یگانه سرور از بسیاری . ۲ - ت . ا . : منم داریوش شاه بزرگ ، شاهنشاه ، شاه نواحی بسیار
 شامل همه قسم مردان ، شاه این زمین بزرگ دور و پهناور ، پسر ویشتاسب ، یک هخامنشی ، یک پارسی ،
 پسر پارسی ، یک آریایی ، از نژاد آریایی . ۳ - ت . ا . : من بر آنها حکومت کرده ام . ۴ - ت . ا . : آنها
 قانون مرا حفظ کردند ۵ - Zarang (Drangiana) ت . ا . ۶ - Arachosia) Arachosie
 ت . ا . ۷ - Sattagyde (Sattagydia) ت . ا . ، بعضی با افغانستان مرکزی تطبیق میکنند (م) .
 ۸ - Qadu در ت . ا . هند کورنیست (م) . ۹ - Gandar (Gandara) ت . ا . ، ناحیه پیشاور (م) .
 ۱۰ - Inde در ت . ا . Sind ۱۱ - Les Gimirrreens Amyrgéens در ت . ا . ، سکاییان
 Amyrgian Scythians ۱۲ - Les Gimmerreens در ت . ا . ، سکاییان Scythians
 ۱۳ - در ت . ا . ایونیه Ionia ۱۴ - Skudra ۱۵ - Karsa در ت . ا . این نام نیامده و
 در عوض جمله ذیل آمده است ، ایونیانی که کلاه کوتاه و لبه پهن بر سر میگذارند ، مردم لوبیا (لیبی) ،
 مردم حبشه ، مردم مکه Maka ، کاریان Carians

داریوش شاه گوید . . . آنچه بدی به کار رفته بود ، من به خوبی بدل کردم . نواحیی که بین آنها . . . و همدیگر را می کشتند ، آن نواحی . . . به لطف اهورمزدا ؛ - در آنها دیگر همدیگر را نکشند ، و هر یک را من به جای خود مستقر کردم . و آنها تصمیمات مرا اجرا کردند ، زیرا که قوی ضعیف را نمیزند و غارت نمی کند . . .^۱

داریوش شاه گوید : اهورمزدا با همه بغان مرا حفظ کنند ، من وسرای مرا ، ولوحه‌ای را که نوشته شده است^۲ .

معلوم است که داریوش اهمیت بسیار به اجرای عدالت میداد ، و قوانین او مدتی دراز ، پس از پایان شاهنشاهی که وی ایجاد کرده بود ، برقرار ماند . هرودوتوس میگوید : « قضاة شاهی که از پارسیان انتخاب می شوند ، وظیفه خود را تا دم مرگ انجام میدهند ، مگر آنکه بر اثر عدم اجرای عدالت از کار بر کنار شوند . آنان در محاکمه داری می کنند ، قوانین ملی را تعبیر و تفسیر مینمایند ، و در همه امور تصمیم میگیرند » .

اما علل مغلوب مانند بابل ، قوانین خاص خود را بدموازات قوانین داریوش حفظ کردند .

حقیقت و عدالت - که آثار سجایا و ملکات عالی داریوش بود و او در کتیبه‌های متعدد خود آنها را توصیف میکند - با احساس ملیت - که پیش از او در شاهنشاهی‌های

۱ - درت ، ۱ . : داریوش شاه گوید : بسیاری چیزها بد انجام شده بود : که من خوب ساختم . ایالات در آنوب و افشاش بودند ؛ یک مرد دیگری را میزد ، کارهای ذبل را من به لطف اهورمزدا کردم ، که یکی دیگری را هیچوجه نزنند ، هر کس در جای خود باشد . قانون من ، که آنان از آن می رسیدند ، این است که قوی ضعیف را نزنند و معدوم سازد . ۲ - درت ، ۱ . : داریوش شاه گوید : به لطف اهورمزدا ، بسیاری از امور که سابقاً از محل خود خارج شده بود ، من در محل خود جا دادم . چیزی بدنام . . . ، دیوار (ش) بر اثر طول مدت سقوط کرد . پیش از این مرمت نشده بود - من دیواری دیگر بنا کردم که از آن زمان بد بعد (به کار رود) . داریوش شاه گوید : باشد اهورمزدا و بغان دیگر مرا وسرای شاهی مرا . و آنچه که با وسیله من نوشته شده حمایت کنند .

شرق باستان ادراک نمیشد - خلط می شود . «اهورمزدا مرا یاری فرمود ، چنانکه همه بغان ، واهورمزدا مملکت مرا از هجوم (دشمن) ، از محصول بد ، از دروغ محفوظ دارند . نه هجوم (دشمن) ، نه محصول بد ، نه دروغ ، ضد این مملکت پیشرفت نکند ! برای همین است که ازاهورمزدا و همه بغان درخواست میکنم ، اهورمزدا با همه بغان آنرا بمن خواهند داد . »

این احساس ملیت ، که بدان درجه عالی در شاه بزرگ وجود داشت ، انحصاری نیست ، زیرا شاه ، خیر مملکتی را که وی مقدراتش را به یاری و طبق اراده خدای بزرگ خود ، اداره می کند . خواهانست . همه قوم پارس ، واجد این دل بستگی به میهن - که هرودوتوس یاد میکند - هستند . هرودتوس میگوید که هرگز یک پارسی از خدای خود نیکیها را برای شخص خویش تقاضا نمی نماید ، بلکه او درخواست سعادت برای تمام ملت پارس و برای شاه میکند ، و خود را مشمول این دعای عمومی میداند . « این امر ، اثر اخلاقی تربیت نجیبانه است که وجدان ملت را در نقشی که به عنوان ملت مخدوم به عهده گرفته بود ، توسعه می بخشد . »

دین

« اهورمزدا بگ بزرگی است ، او بزرگتر از همه بغانست ، اوست که آسمان و زمین را آفریده ، او مردان را آفریده ، او بشر را که روی آن (زمین) ساکن است مورد الطاف خود قرار داده است . اوست که داریوش شاه را بر این سرزمین وسیع تسلط بخشیده ، (سرزمینی) که شامل چندین کشور است از جمله : پارس ، ماد ، و ملل دیگر با زبانهای مختلف ، کوهها و دشتها ، از این جانب دریا و از آن جانب صحرا . »

بدین وجه اهورمزدا ، خدای بزرگ ، آفریدگار همه ، ولی نعمت همه آفریدگان

زنده است . اوست که به اراده خویش اعمال شاه را - که خود قدرت را بدو اعطا کرده - هدایت می کند. پادشاه هخامنشی به نام خود شمشیر خویش را آن هم دور از سر زمین خود به کار برده ، بلکه در راه اجرای فرمانهای الهی ، اعمال پادشاه مورد تصویب و تجویز خدای بزرگ است . این امر مبین اطاعت و انقیاد محض است . ایران عهد هخامنشی مملکتی نبود که بر بنیاد دین استوار باشد ، آنچه آنکه در زمان خلفای عباسی حال بدین منوال بود . هر چند داریوش قدرت خود را از خدا می گیرد ، در عین حال : مسأله‌ای به شکل معتقداتی که صورت دین داشته باشد ، وجود نداشته است . عقیده‌ای شاهی تحقق نداشته ، اما همین عمل شاه که به اراده اهورمزدا بر تخت نشسته ، نوعی وحدت به عالم پارسی داده است .

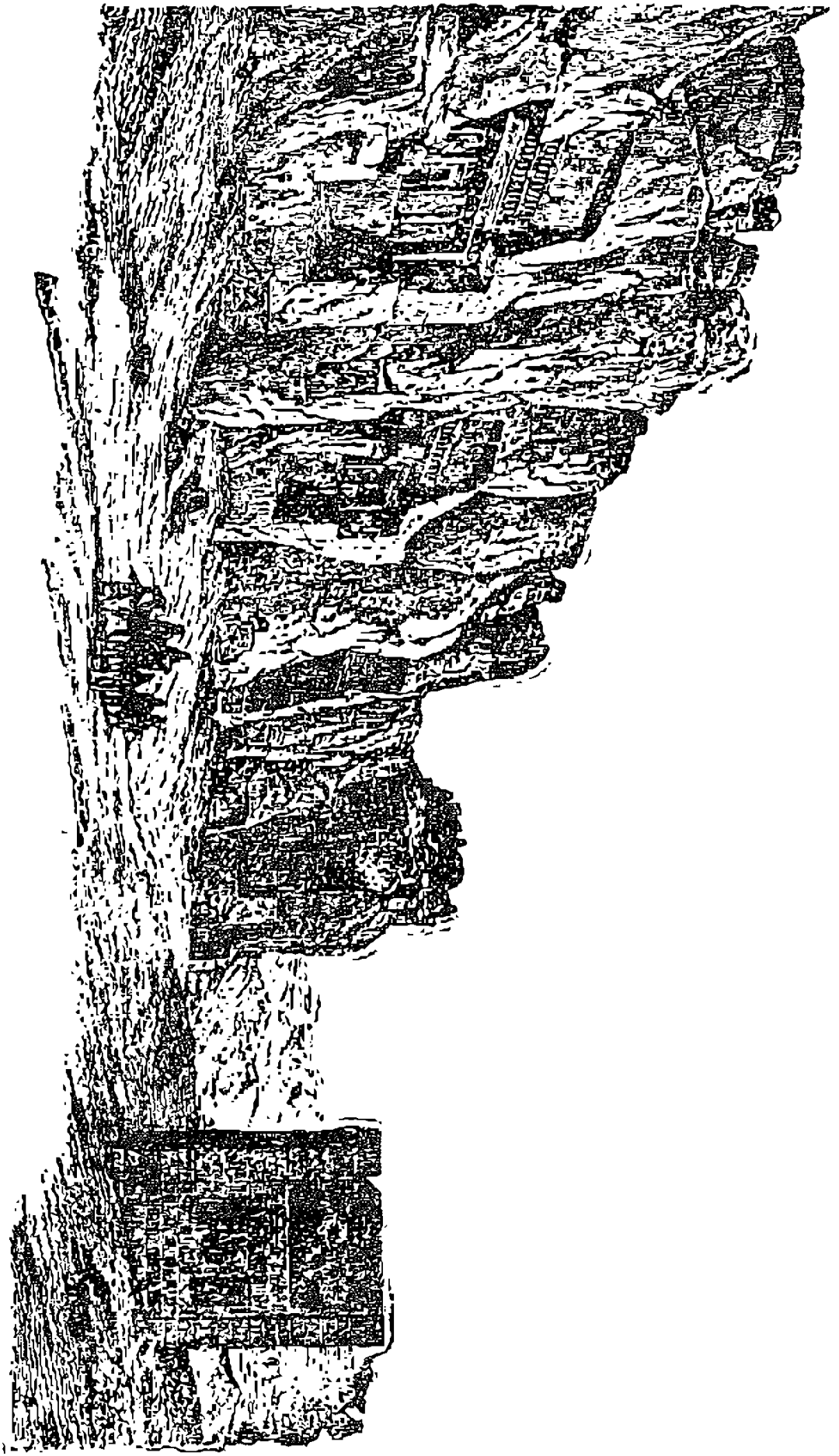
اهورمزدا یگانه بگ نبود . داریوش مکرراً این را یاد می کند . ما از گفته‌های هرودتوس میدانیم که پارسیان خورشید (مهر^۱) ، ماه ، زمین (زم^۲) ، آتش (آثر^۳) ، آب (اپم نیات^۴) ، و باد (وهیو^۵) را پرستش می کردند . کتیبه‌های داریوش و در جانشین وی ذکری از نام هیچ بقی جز اهورمزدا نمی کنند و ممکن است که در زمان هخامنشیان بین آیین رسمی و دین بقیه افراد مردم فرقی وجود داشته باشد . از زمان اردشیر دوم ، آیین رسمی با بغانی که در ردیف اهورمزدا در کتیبه‌ها یاد شده‌اند ، توسعه یافته است . آنها عبارتند از : مهر^۶ ، خدای خورشید ، خدای عدالت و فدیه ، که خدای بسیار کهن ایرانی است^۷ ، و اناهید^۸ ، ربه التوع آبها ، حاصلخیزی و تولید ، که تأثیر عقاید غیر ایرانی را نشان میدهد .

۱ - Mithra - ۲ - Zam - ۳ - Atar - ۴ - Apam Napat - ۵ - Vahyu ، در اوستا Vāta (بارتوله ۱۴۰۸) به معنی باد است و Vayu در اوستا (هوا ، فرشته هوا) است (پورداد «دیشته» ج ۱ ص ۱۵۸) (۲) - ۶ - Mithra - ۷ - رك . F. Cumont, Textes et Monuments ۱۸۹۹-۱۹۰۹ 2 vols Bruxelles, 1898-۹۹ figurés relatifs aux mystères de Mithra, م . مین « حکمت اشراق و فرهنگ ایران باستان » تهران ۱۳۲۹ ص ۱۸-۲۴ ؛ ایضاً « برهان قاطع » به تصحیح م . معین ، ذیل واژه مهر (۲) - ۸ - Anahita ، رك . برهان قاطع ایضاً ، اناهید .

این دین ابتدایی آریایی مبتنی بر شرك - که در آن همه قوای طبیعت پرستیده میشدند - نمی توانست تحت تأثیر خدایان سکنة آسیائی نجد ایران قرار نگیرد . همان گونه که در یونان ، یونانیان تحت تأثیر اقوام بومی قرار گرفتند ، ایرانیان هم همین راه را رفتند . در این اختلاط نژادها ، که در شرف تحقق بود ، دین و تمدن هم همان سر نوشت را داشته است . پارسیان خدایان خود را با قربانیهای خونین عبادت میکردند . هرودوتوس شرحی مشهور از این تشریفات ساده و بسیار بدوی که منشأ آن به دوره قوم هند و ایرانی میرسد ، نقل کرده است . همه قربانیها میبایست با حضور مغان - که جمعیت آنان شاید اصلاً مادی باشند - انجام گیرد . ایشان بعضی مزایای سیاسی و دینی را دارا بودند اعمال مغان در زمان هخامنشیان - که طبق همه قوانین و شواهد روحانیت را از مادها به میراث برده بودند - بسیار مهم بود . مغان همراه سپاه میرفتند تا قربانیها را اجرا کنند . آنان خواب را تعبیر میکردند و در تاجگذاری پادشاه جدید - که تشریفات آن در معبد پاسارگاد انجام میشد - شرکت مینمودند . همچنین ایشان مسئول تربیت جوانان و نگهبان مقابر شاهی - مانند آرامگاه کوروش - بودند . در باره اصل دین آنان - که با پارسیان فرق داشته اطلاعات اندکی در دست است . آنان گروهی مجزای را تشکیل میدادند ، و ازدواج با محارم نزدیک را تجویز میکردند . در فلسفه عالم هستی به دو اصل خدا و اهریمن قایل بودند . در برابر پارسیان ، که مردگان خود را دفن میکردند ، مغان اجساد را در معرض سباع یا طیور طعمه خوار میگذاشتند تا آنها را پاره کنند .

میدانیم که در آرامگاه کوروش - که اسکندر آنرا دیدار کرد ، جسد حنوط شده شاه بزرگ را در تختی زرین خوابانیده بودند . از زمان داریوش ، همه مقابر شاهان دیگر این سلسله در پرتگاه نقش رستم کنده شده (ش ۵۵) . تنها نمونه تدفین در خاک که تا کنون شناخته شده ، توسط هیأت باستان شناسان فرانسوی کشف گردیده است .

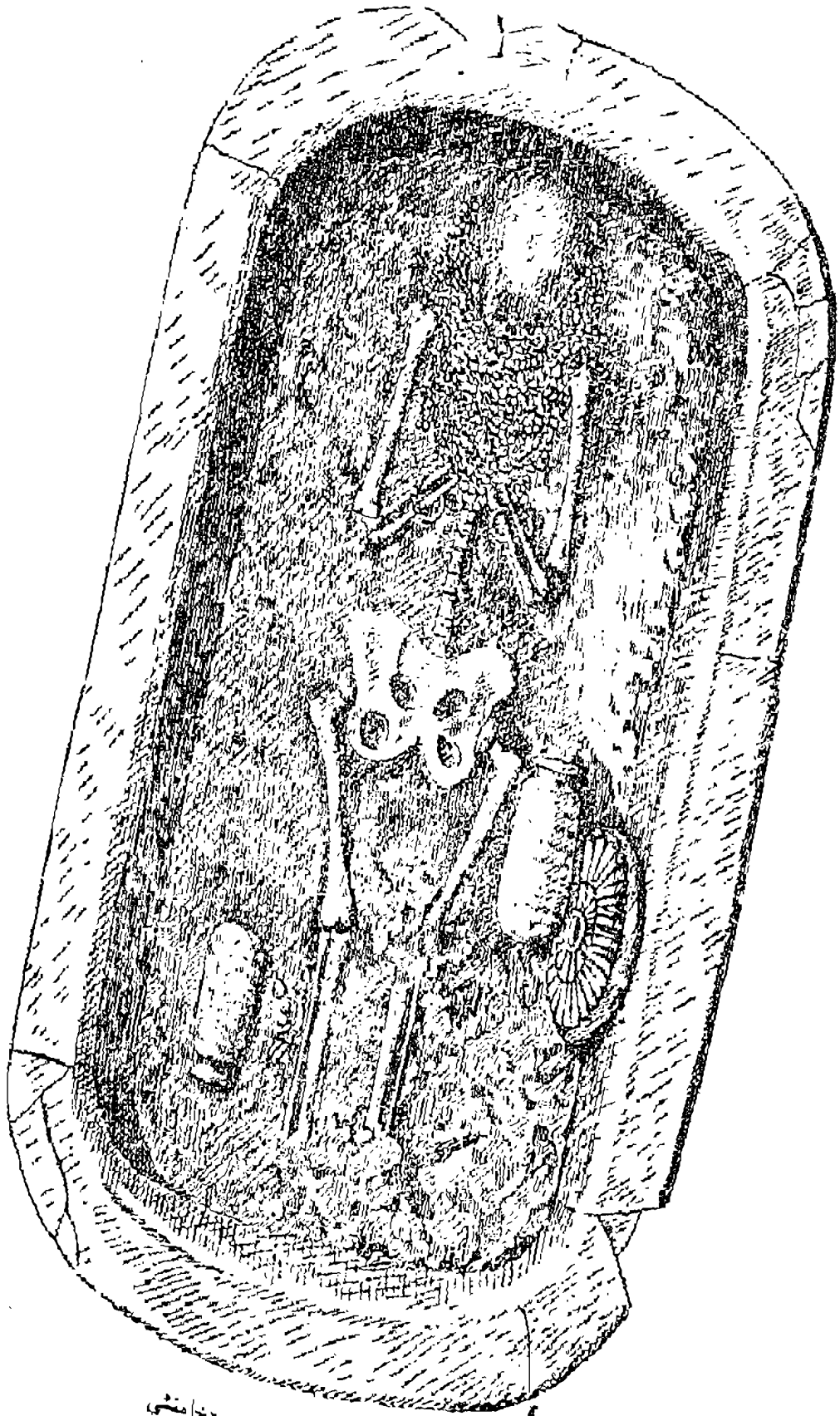
پن ۵۵ - قفقز رستم ۱ مقام سنکي وادانغان مغناطيسي و آتشفكاه

جسد ، که تصور میرود از آن زنی باشد ، در تابوتی مفرغی جای داده شده (ش ۵۶) و با زینت آلات زرین (ش ۵۷) و لوازم تدفین بسیار از قبیل بشقابی سیمین (ش ۵۸) و ظروف مصنوع از مرمر سفید همراه بود . همچنین تهیه هوم^۱ به عهده مغان محول بود ، و آن مشروب سکر آور بود که از گیاهی به عمل می آوردند و در مراسم دینی پارسیان به کار می رفت^۲ . در مجموعه اسناد تخت جمشید کشف شده ، ذکر هوم و تفاسیلی از منافع فروش آن ، آمده است .

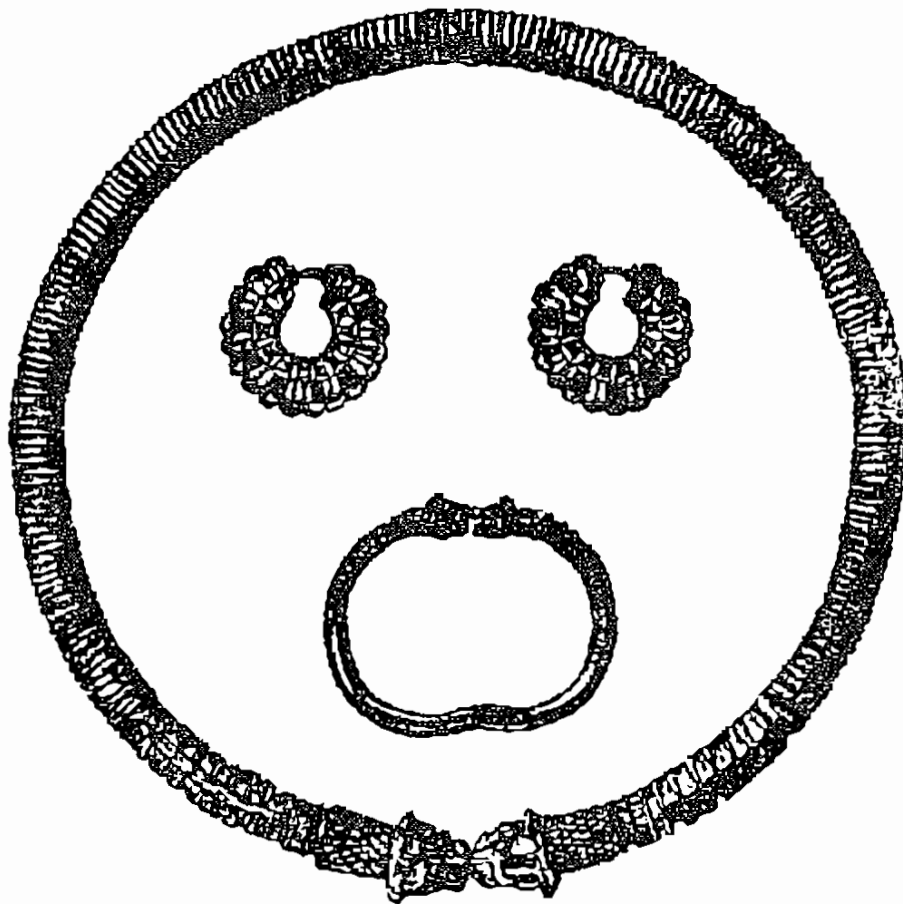
هرودتوس میگوید که پارسیان نه معبد داشتند و نه قربانگاه ، و نه مجسمه های خدایان ، و از نظر یونانی اوراست گفته است . پارسیان معابدی دارای مذبح نداشتند و همچنین مجسمه های خدایان - که مؤمنان باید آنها را پرستند - دارا نبودند . معهدا ایشان معابدی داشتند ، و ما سه تایی آنها را که متعلق به عهد هخامنشی است ، میشناسیم : یکی در پاسارگاد که به امر کوروش ساخته شده ، دیگری در نقش رستم در جبهه مقبره داریوش (ش ۴۳) که شاید بدستور خود او بنا شده ، و سومین در شوش ، که ظاهراً متعلق به زمان اردشیر دوم است . هر يك از آنها به شکل برجی مکعب و دارای يك اطاق است ، که توسط پلکان به سوی آن میرفتند ، و در اینجا مع آتش مقدس را نگهداری میکرد . تشریفات دینی را در هوای آزاد انجام میدادند ، زیرا همه قربانگاههایی که ما شناخته ایم - و معمولاً آنها توأمان اند - در ناحیه گشاده ای با مسافتی دور از معابد ، یافته شده اند . طبق قول کستفون^۳ اینها محلهایی بودند که از آنجا حیوانات قربانی و گردونه هایی را که به اسبان مقدس اینزد خورشید بسته میشد ، به راه می انداختند ، و سپس مراسم قربانی در حضور شاه اجرا میکردید .

نیز پارسیان پیکره هایی از بغان خود ساخته اند . اردشیر دوم مجسمه ناهید

۱- Haoma ۲- رك. مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات پارسی، تألیف م. معین، تیران ۱۳۲۶
ص ۲۷-۲۹ (۰۲) ۳- Xenophon

ش. ۵۶ - شوش ۱ قبر تازی دغامشی

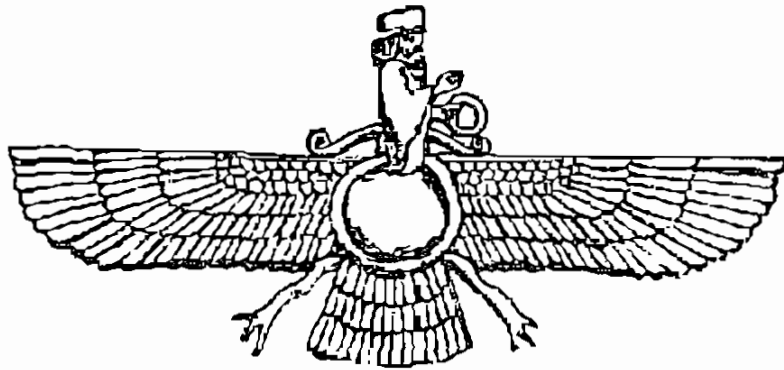

ش ۵۶ - شوش، زینت آلات زرین در مقبره عهد هخامنشی

(اناهیته) را در شوش ، همدان ، بابل و دیگر مراکز بزرگ شاهنشاهی خود
نصب کرد .

ش ۵۸ - شوش، بشقاب سیمین از مقبره عهد هخامنشی

همه نقوش برجسته بر فراز مقابر هخامنشی شاه رادر حالی کد برابر قربانگاهی که در آن آتش مقدس مشتعل است ، نشان میدهند که مشغول مراسم فدیه است ، و بالای سر وی قرصی بالدار دیده میشود کد از آن ، سروشانه‌های اهورمزدا برخاسته است (ش ۵۹) . همان تصویر ، بر فراز نقش برجسته بیستون و در بعضی ابنیه تخت جمشید در پرواز است . این یکی از باستانی‌ترین علائم پیکر نگاری مصریان است ، که تاریخ

ش ۵۹ - تصویر اهورمزدا ، خدا

آن به زمان ایجاد سلطنت در آن ناحیه میرسد ، و آن با بالهای کشاده هروس^۱ خدای بزرگ ، خدای آسمان ، معرف و مظهر آسمان میباشد . جهان تقسیم شده است : اهورمزدا ، « سروردانا »^۲ ، یا « خردمند » در آسمان سلطنت میکند ، و « با بالهای خود زمین و فرمانروای آن را دربر و تحت حمایت میگیرد » . پادشاه هخامنشی - نایب السلطنه او بر زمین - سلطنت میکند . اهورمزدا خدای اعلی است ، که در فوق همه بغان دیگران قرار دارد . مع هذا دین هخامنشی هنوز مبتنی بر توحید نبود ، اما باز قدمی به سوی توحید برداشته بود .

در عهد هخامنشی ، آیین مزدایی^۳ ، که زرتشت آن را تغییر داده بود ، در سراسر شاهنشاهی شروع به توسعه کرد . تاریخ حیات پیامبر هنوز مورد بحث است . تصور

۱- Horus-۲ - دك. «مزدیسنا و تأثیر آن در غربان فارسی» به قلم م. معین، ص ۱۵۲-۱۵۶ (م. ۱)

۳- La religion mazdénne دك. «مزدیسنا» ص ۲۴ به بعد : آیین آریایی (م. ۱)

میکنند که وی اصلاً از مردم ماد بوده^۱ ، و مجبور به ترك موطن اصلی خود گردید ، و برای موعظه به ایران شرقی شتافت ، و در آنجا پیروانی یافت ، از آن جمله امیری بود به نام ویشتاسپ (گشتاسپ) که بعضی دانشمندان اوراهمان ویشتاسپ پدر داریوش دانسته‌اند که شهر بان یارت و گرگان بود . بهر حال ، آیین جدید از مشرق ایران به تدریج در سراسر آن کشور شروع به انتشار کرد .

نصورت می‌کنند ، مقتضیات و شرایطی که قوم خانه نشین ایران شرقی در آن زندگی میکرد ، و دائماً در معرض حمله بدویان مهاجم و مخرب بود ، در زرتشت این اندیشه را ایجاد کرده که جهان را دو اصل اداره می‌کند : نیک و بد . نخستین شخصیتی ناشی از اهورمزداست ، و دوم از اراده شر - اهریمن - نشأت یافته است . در گرداهورمزدا موجودات الهی قرار دارند ، که بعضی از آنان محتملاً خدایان قدیم هستند ، که در اصل به صورت قوای طبیعی پرستیده می‌شدند . نزاع بین این دو روح که نماینده مخالفت بین اندیشه وهوش است ؛ در پایان به فتح روح خیر خاتمه می‌یابد . بنابراین دوگانگی ظاهری است ، و آیین زرتشتی « توحیدی ناقص » می‌باشد .

نوع بشر نمی‌تواند از شرکت در این تنازع خودداری کند ، زیرا آن نیز به افراد نیک و درست کار و پرهیز کار ، و بد کرداران و لامذهبان تقسیم شده است . دسته اول از اهورمزدا پیروی کنند ، و گروه دوم تابع اهریمن باشند . پس از مرگ در باره اعمال هر فردی داوری خواهد شد : نیک کردار به بهشت خواهد رفت و گناهکار مجازاتی طولانی خواهد یافت . علاوه بر این داوری انفرادی^۱ ، داوری عمومی وجود داشته ، و آن آزمایش با آتش بوده است^۲ . بشر باید از فساد عقیده احتراز کند و ضد آن بجنگد . وی باید با جانوران مهربان باشد ، از آنها مراقبت

۱- در این مورد نیز دانشمندان اختلافی دارند (م.)

۲- در جهان دیگر (م.)

۳- اصطلاحاً آنرا دوره گویند (م.)

کند، و با آنها خوش رفتاری نماید.

افراد ذیل در زمره گناهکارانند: قاضی بد، مردی که در حفظ مزارع خود غفلت ورزد، کسی که دیگران را آزار کند. پادشاه نیک در راه آیین خود می‌جنگد، از ملت خود دفاع می‌کند، به تپه دست غذا می‌دهد، وضعیفا را حمایت می‌نماید.

« اندیشه نیک، گفتار نیک، کردار نیک » تثلیثی را تشکیل می‌دهد که اخلاق زرتشتی بر مبنای آن استوار است.

آیین مزدور با قوانین سخت و اکید منظم شده بود. قربانیهای خونین ممنوع بود، زیرا چارپایانی که بشر را غذا می‌دهند و برای او کار می‌کنند، باید مورد احترام قرار گیرند. نوشابه سکر آور، هوم نیز مطرود شد. مرده را نمی‌بایست دفن کنند یا بسوزانند، و در آب هم غرق نکنند، زیرا بیم داشتند که بدین وسایل سه عنصر مقدس زمین، آتش و آب را آلوده سازند. اجساد را می‌بایست در بالای کوهها یا بر فراز برجهایی که مخصوصاً بدین منظور ساخته شده بود، جای دهند.

سپس استخوانهای عریان را در ستودان می‌نهادند و در قبری - که یا ساخته شده بود و یا در صخره کنده بودند - جا می‌دادند.

آیین زرتشت تقریباً با آیین بودایی معاصر بود، و در این امر با دینی که در هند برخاسته بود اشتراك دارد که هر دو ضد اعمال شقاوت آمیز و آداب و تشریفات خونین ادیان آریایی قدیم مخالفت کرده‌اند. در هر حال، تقدیر آنها مشابه نبوده است. نخستین ساخته اشرافیت بود، در صورتیکه دومین تعبیر آرزوها و اشتیاقهای عمومی بود؛ و این شاید یکی از دلایل توسعه بسیار بودایی که هنوز هم صدها میلیون پیرو

دارد می باشد ، در حالی که آیین زرتشتی به جامعه محدودی که با تعصب مدافع آن هستند ، منجر شده است .

زبانها و خطوط

اختراع خط میخی برای تحریر زبان پارسی باستان محتملاً به عهد چیریش می رسد ، زیرا ما لوحه ای زرین از پسر او اریارمنه داریم . مسأله تحریر پارسیان در زمان پادشاهی خود در فارس - برالواح گلی ، به نظر می رسد که توسط یگانه لوحی که به دست ما رسیده ثابت شده باشد . این لوح در شوش کشف شده ، و شامل متن « فرمان بنای قصر » به امر داریوش به زبان پارسی باستان است . در زمانی که این پادشاهی کوچک به شاهنشاهی بدل شد ، این زبان و خط فقط در دسترس اقلیتی از طبقه حاکمه بود . حدس میزنند که صاحب منصبان عالی رتبه و حکام غیر پارسی زبان مزبور را نمی دانستند . با سرعتی که شاهنشاهی مورد بحث تشکیل شد ، غیر ممکن بود گروهی از منشیان را گرد آورد که لایق ترجمه از پارسی به همه زبانهای دیگر باشند . از سوی دیگر ، زبان آرامی از آغاز هزاره اول ق . م - بسیار توسعه یافته بود . آرامیان که پادشاهیهای کوچک متعدد دایر کرده بودند : دمشق ، حماه ، و سمل^۲ ، در سراسر خاور نزدیک تا مغرب ایران پخش شدند . در زمان آشوریان ، زبان و خط آنان در تجارت و حتی در مکالمه بسیار رایج بود . بعضی نقوش برجسته آشوری دو منشی را نشان میدهند : یکی لوحه و قلمی را در دست دارد تا به خط میخی بنویسد ، و دیگری پاپیروس برای نوشتن آرامی با مرکب در دست گرفته است . آرامی ، در عهد هخامنشیان در آسیا و مخصوصاً از مصر تا هند زبانی بین المللی بود و در امکان مزبور اسنادی بدین زبان یافته شده است . در نتیجه ، با وجود

آنکه عیلامی در عیلام و بابلی در بابل نوشته میشد، همه اهل دیوان پارسی آرامی را به کار می بردند.

مع هذا، پارسیان میبایست زبان خود را هم تحریر کنند. استعمال خط میخی محدود به کتیبه‌هایی بود که در ابدیه سنگی می نگاشتند، و به تدریج متر و کج میگردید. کم کم از شماره منشیانی که آنرا می دانستند کاسته شد، و محققان دریافته‌اند که بسیاری از کتیبه‌های میخی به زبان پارسی باستان، که متعلق به آخرین شاهنشاهان سلسله هخامنشی است، دارای خطای فاحش است، و این میرساند که منشیان ماهر در آن عهد وجود نداشته‌اند. همه قراین نشان میدهد که پارسیان، آرامی را برای تعبیر زبان خود پذیرفتند. یکی از ترجمه‌های کتیبه مقبره داریوش - که متأسفانه بسیار آسیب دیده - به نظر میرسد که به زبان پارسی و با حروف آرامی نوشته شده باشد. شاهی دیگر روی پوست یا پاپیروس باقی نمانده است. در خط میخی پارسی باستان چند علامت (ایدئوگرام) آرامی اقتباس شده است، و همین امر میبایست در تحریر پارسی باستان به حروف آرامی صورت گرفته باشد. از اینجا خط پهلوئی - که علایم (ایدئوگرامهای) سامی را به کار میبرد - توسعه یافته است.

از بین چندین هزار لوحه که در گنجینه اسناد (شاهی) در تخت جمشید یافته شده، حتی یکی به پارسی نوشته نشده، چند تای آنها به آرامی، و بیشتر به عیلامی تحریر شده است. این برهان افغانی نیز مؤید فرضیه مبتنی بر اینکه الفبای آرامی برای تحریر پارسی باستان به کار میرفته، میباشد.

کشف رموز متون عیلامی (ص ۵۸ ط) طریقهای را که بدان وسیله این اسناد تهیه شده است، نشان می دهد: فرمان از دربار عالی به زبان پارسی باستان صدور می یافت؛ دبیر آنرا به زبان آرامی ترجمه میکرد و روی پاپیروس مینوشت؛ سپس متن مزبور را به منشی دیگری میدادند، وی آنرا به عیلامی ترجمه میکرد و روی لوحهای

می نوشت . الواح بدمنزله اسناد هزینه بود ، زیرا بیشتر این اسناد صورت حسابهای صنعتگران و کارگرانی است که در ساختمان قصر تخت جمشید کار کرده اند .

هنر

از همه گوشه های جهان ، طلا به سوی گنجینه شاهي روان بود . دیگر پادشاه هخامنشی زندگانی خشن و کسرباز را ادامه نمی داد ، و به مسکنی که اندکی بزرگتر از منازل رعایای وی بود ، قانع نمی شد . او در این زمان به پایتختها و قصوری وسیعتر و ظریفتر از نظایر خود که به امر سلاطین مقتدر بابل و آشور ساخته شده بود ، احتیاج داشت . عظمت مقر باشکوه وی به منظور تولید اعجاب همه کسانی بود که از نقاط دور و نزدیک برای تقدیم هدایا یا اظهار اطاعت و انقیاد بدانجا می آمدند . معماری و تزیینات آن توأمآ مقیاس قدرت ، نیرو و جلال دربار وی بود .

داریوش ، پس از مدتی کوتاه که در بابل اقامت کرد ، شوش را احتمالاً در ۵۲۱ ق . م . پایتخت خود قرارداد . در اروپلیس^۱ ، که کمی پیش از این عهد در آن معابد و قصور عیلامی بنا شده ، و در هنگام تاخت و تاز آشوربانی پال خراب گردیده بود ، داریوش دستور داد قلعه ای مستحکم بنا کنند . وی بفرمود تا روی يك تپه^۲ مجاور کاخ ابادانه^۳ - تالار بار - را بسازند . در جهت شرقی تر ، و مجزا از قصر به وسیله خیابانی عریض ، شهر بدمعنی اخس - با منازل و سراهای درباریان ، عمال و تجار - گسترده شده بود . مجموعه این ابنیه را دیواری محکم از آجر خام احاطه کرده بود ، و آن در جوانب دارای برجهایی برجسته بود که هنوز محل آنها را در طرح عمومی میتوان تشخیص داد . داریوش دستور داد مجاور پایه این دیوار خندق عریض حفر کنند . که آنرا از آب رود شاهور - که به همین منظور منحرف کرده بودند - پر میکردند ،

۱ - Acropole (Acropolis ت . ا .) بلندترین بخش شهرهای یونانی ۲ - Apadana

و این خندق شهر را محاصره میکرد ، و آنرا به صورت جزیره ای غیر قابل تسخیر در آورده بود . شوش پایتخت جهان ، که به وسیله چهار رود به دریا اتصال داشت ، و پادشاهان ، امیران ، سفیران ، پزشکان ، ادیبان و هنرمندان به آنجا رفت و آمد داشتند ، میبایست شایسته نقی باشد که شاعنشاء بدو تخصیص داده بود (تص ۴۴) .

هیأت باستان شناسی فرانسوی ، در خرابه های کاخ متنی پیدا کرده اند که در آن داریوش حکایت میکند چگونه کاخ مزبور را ساخته است . چون این متن یکی از بهترین قطعات ادبی رسمی هخامنشی است ، بخش اصلی آنرا اینجا نقل می کنیم .

داریوش ، پس از استعانت از خدای بزرگ خود ، اهورمزدا می گوید :

« این کاخی است که من در شوش بنا کرده ام . تزیینات آن از راه دور آورده

شده . چندان خاک کنده شد که من به بستر آن رسیده ام پس از آنکه زمین حفر شد ، آنرا با ریگ درشت در بعض جاها تا ۴ ارش و در برخی تا ۲۰ ارش با ریگ درشت انباشته اند . کاخ بر روی این ریگها بنا شده . حفر زمین و انباشتن محل آن با ریگ درشت و قالب گیری آجر ، کار بابلیان بود ، که آنرا انجام دادند . چوب سدر را از کوه موسوم به جبل لبنان آورده اند ؛ قوم آشور آنرا تا بابل (آورده اند) و از بابل تا شوش کاریان^۲ و ایونیان آنرا حمل کردند . چوب میش مکن از کنداره^۴ و کرمان حمل شد . طلایی که در اینجا به کار رفته از ساردس و بلخ آورده شده . سنگ لاجورد و عقیق را که در اینجا استعمال شده ، از خوارزم آورده اند . نقره و مس که در اینجا به کار برده اند ، از مصر آورده شده . تزییناتی که دیوارها را مزین داشته اند ، از ایونیه آورده شده . عاجی که به کار رفته از حبشه ، هند و رخج حمل شده ، ستونهای سنگی که اینجا کار گذاشته شده از شهری به نام ابیردوش^۵ در عیلام ،

۱- اینجا در ت. ا. عنوان « ساختمان کاخ » اغزوده شده (م.) Cabit) Coudée - ۲

ت. ا. (۳- Cariens Gandhara (ناحیه پیشاور. م.) ۴- Abirdush - ۵

آورده شده .

هنرمندانی که سنگ را حجاری کرده‌اند ، ایونیان و ساردسیان بودند . زرگرانی که طلا را کار کرده‌اند ، مادی و مصری بودند . کسانی که ترصیع کرده‌اند از مردم ساردس و مصریان بودند . آنان که آجرهای مینایی (باتساوریر) ساخته‌اند ، بابلی بودند . مردانی که دیوارها را تزیین نموده‌اند ، مادی و مصری بودند . اینجا ، در شوش ، دستور ساختن ساختمانی با شکوه داده شد ؛ و آن به طرز عالی تحقق یافت . اهورمزدا مرا حمایت کند ، و همچنین پدرم و یشتاسب و مملکت مرا .^۱

اهمیت متن مزبور از هدفی که شاهنشاه در نظر داشت ، تجاوز میکند ؛ و آن تصویری است درست از هویت شاهنشاهی و آنچه که پادشاه مقتدر از ملل خواستار بود : زیستن برای او ، کار کردن برای او ، انجام دادن کوچکترین خواهشهای او ، مردن برای او .

معماری کاخ هنوز هم از اصول بابلی - که بر اثر وضع اقلیم تحمیل شده - حاکی است و دارای حیاطهای داخلی است که در آنها تالارها و اتاقهایی است محاط به دالانهایی طویل که نگهبانان در آنها میتوانند کوچکترین حرکات را مراقبت کنند . دیوارهایی که از آجر خام بنا شده بود نیز دارای تزیینات بابلی است ، و با آجرهای مینایی تصاویر سپاهیان و فادار جاویدان ، یا شیر ، گاو نر (ش ۶۰) و با موجودات خیالی رانشان می‌دهند . اما تالار باراز جای دیگر ملهم شده: آن منظر است از معبدی مصری ، با عددای ستون که در عقب آنها تخت شاهنشاه قرار داشت . وی که در جایگاهی نیمه قاربك جای می‌گرفت . محلی را اشغال می‌کرد نظیر مدخل سللا^۲

۱- در ت. ا. متن مزبور از Kent. Old Persian Grammar, Texts, Lexicon (1950) نقل شده ، ما در اینجا بنا به خواهش مؤلف از متن فرانسوی ترجمه کرده‌ایم (م.) Cella-۲ ؛ محلی در معابد قدیم که در آنجا بیکره‌های خدایان را جا می‌دادند (م.)

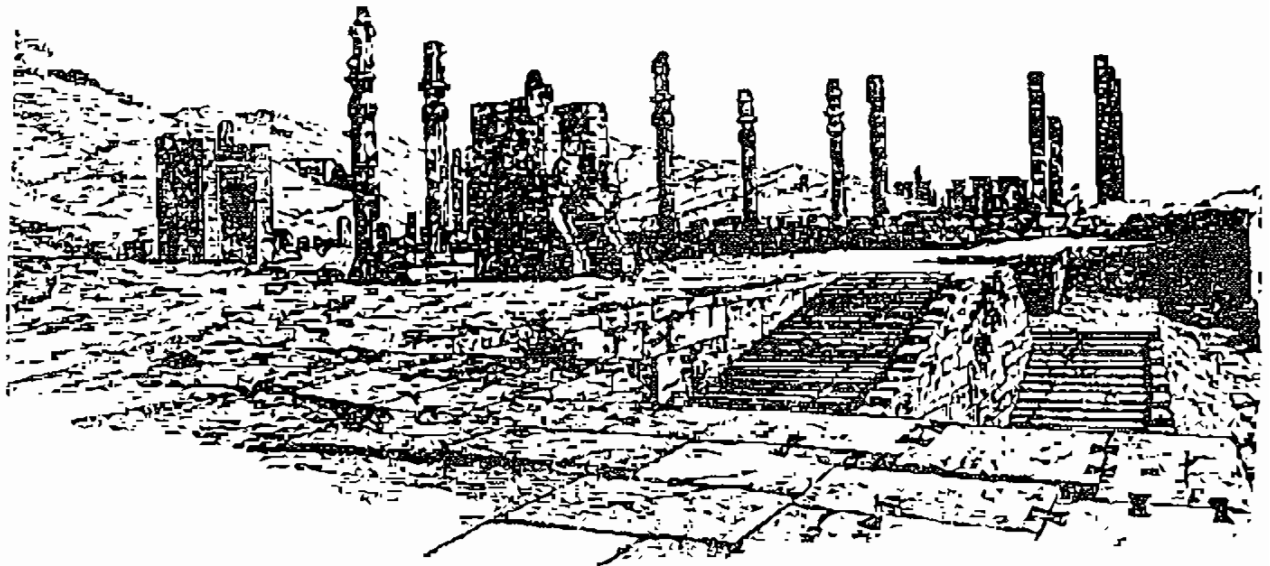
در معابد یونانی، بدین منظور که شاه راجز بدزحمت نتواند ببینند. این تمایل بعدها محسوستر می‌گردد در عصر ساسانی بین شاه و رعایای وی که بار مییافتند، در تالار پرده‌ای دراز- که اندکی حاکی ماوراء بود آویخته، و با رشته‌های طلا و نقره زر دوزی و با احجار کریمه ترصیع شده بود.

ش ۶۰- شوش، گاو نر بالدار از آجر میخی

بنای مزبور تالاریست که بام آن بر فرازش رده مر کب از شش ستون قرار گرفته، که ارتفاع آنها قریب به ۲۰ متر است، و بالای آنها در شمال، مشرق و مغرب قسمت علیای سرستونهایی به شکل گاو نر قرار دارد. تالار به سه ردیف دوازده ستونی محاط می‌گردد، که قاعده آنها و سرستونها با ستونهای تالار فرق دارد، و سه پلکان عریض بدانجا منتهی میشود، که امروزه ازین رفته است. بعضی از سرستونها، مانند پاسارگاد، سنگهای پایه طاق ساده‌ای می‌باشند؛ و در بعضی دیگر بخش علیای سرستونها بر روی ماریچها قرار دارد.

کاخ شوش تازه به پایان رسیده بود که داریوش تصمیم گرفت مقر دیگری در تخت جمشید، در سرزمین اصلی خود، پارس بنا کند. وی پاسارگاد را - که یادگار شعبه دیگر سلسله هخامنشی بود که پیش از وی سلطنت کردند - ترک کرد. تنها رابطه‌ای که باقی میماند، معبد پاسارگاد است که تا پایان شاهنشاهی هخامنشیان ناظر شکوه و جلال تاجگذارهای همه پادشاهان خواهد بود.

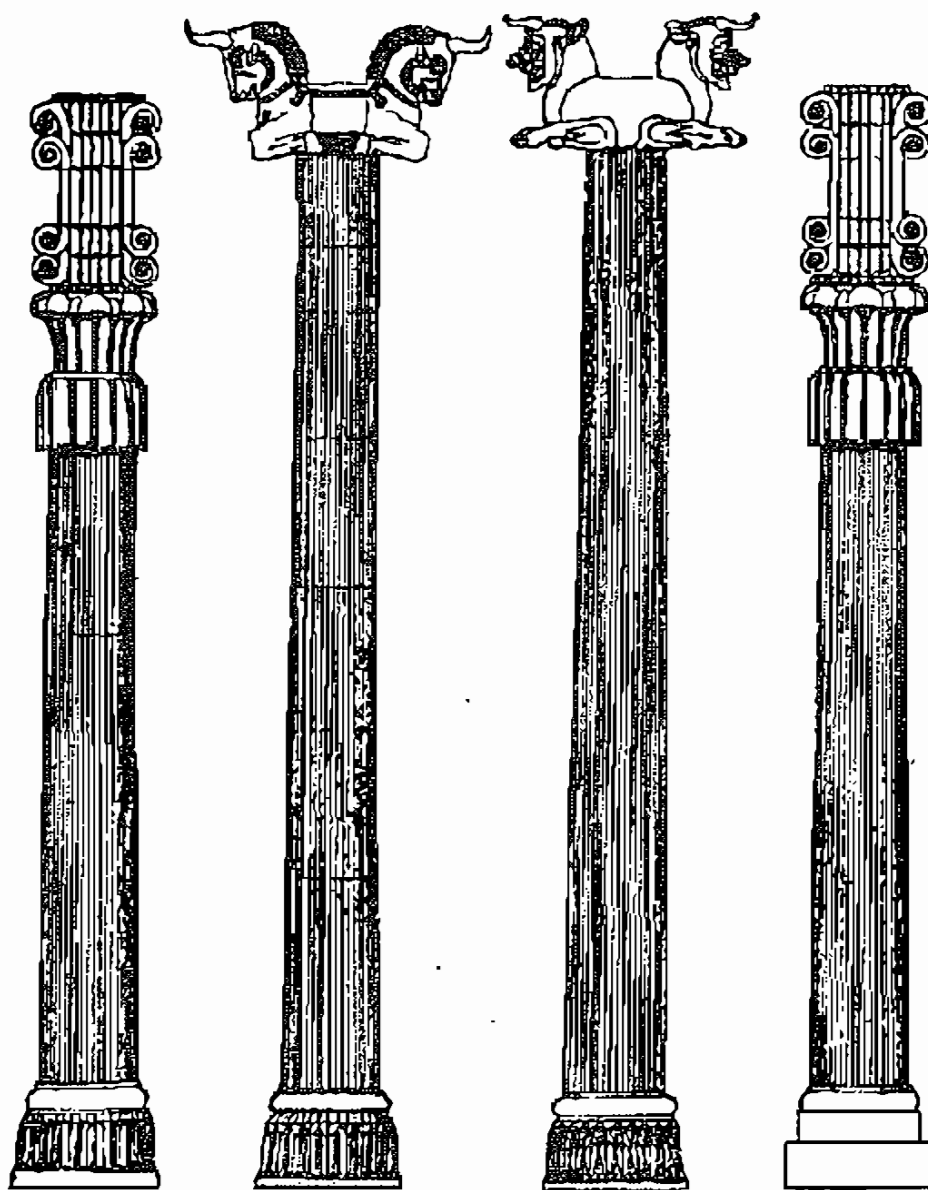
در تخت جمشید، سطحه بزرگی که به کوه تکیه کرده، و قسمتی از آن بر اثر هموار کردن صخره (کوه) ایجاد شده، و قسمت دیگر از توده‌های سنگی عریض که به وسیله آهن - که با سرب مذاب ثابت شده - به شکل دم چلچله، تشکیل شده است (ش ۶۱). اجداد داریوش بدین وجه، ساحتی بنا می کردند و روی آنها کاخهای

ش ۶۱ - سطحه تخت جمشید

کم اهمیت خود را برمی افراشتند. دیواری دفاعی از آجر خام و نسبتاً مرتفع در کوه، گرداگرد غیر منظم سطحه مزبور را فرا گرفته، و آنرا از عقب حمایت می نماید. پلکانی عریض که دو دور میزند، اشخاص را به ساحت سطحه بالا میبرد، و از آنجا دو پلکان دیگر به ایادانه منتهی می شود. ایادانه تخت جمشید، قرینه ایادانه شوش است، و

الواح دارالاسناد تخت جمشید دلیل آنرا برای ما ذکر می کنند: هنرمندان و مباشرانی که کار خود را در شوش به انجام رسانیده بودند، به تخت جمشید انتقال داده شدند، تا در آنجا نیز کار خویش را ادامه دهند. اینجا هم، مانند شوش، هفتاد و دو ششخان به ارتفاع قریب بیست متر قرار دارد، که در رأس آنها قسمت علیای گاو نر یا شیرشاخدار نصب شده، و اینها سقفی را که از چوب سدر ساخته شده بود، نگهداری می کردند (ش ۶۲).

ش ۶۲ - ستونهای تخت جمشید

در اینجا نیز تصویر گروه طولانی سپاهیان جاویدان در سنگ حجاری شده و جوانب پلکان را تزیین می کند (تص ۳۶). متعاقب آنان صفی از درباریان، مادی و هخامنشی، جای دارند. سپس، در دو رده، گروهی از رعایای ملل (مختلف) که حامل هدایا برای شاه هستند، حک شده: بعضی حیوانات کمیاب و گرانبها را راهنمایی می کنند، و بعضی دیگر محصولاتی که کشورشان به داشتن آنها امتیاز داشته، از قبیل جواهر، ظروف، و پارچه حمل می نمایند (تص ۵۶).

هنر هخامنشی کمتر به صحنه های مربوط به زندگی گمانی حقیقی توجه دارد. تصویر صفوف طویل خراجگزاران در پلکان تخت جمشید، تا حدی کوششی به سوی واقع پردازی (رتالیسم) می باشد، زیرا هدف عمده آنها از يك سوی، تجسم قدرت شاه بود و از سوی دیگر، نشان دادن تنوع مللی که شاهنشاهی را تشکیل میدادند. هنر مزبور هنری است در خدمت قدرت، و ما فوق همه هنری تزیینی به شمار میرود. در تعقیب این هدف، هنرمندان عصر در نقاشی حیوانات تفوق یافتند (تص ۴۵). سبک تزییناتی که در عهد داریوش به کار رفته دارای مشخصات ذیل است: صراحت، تعادل، قدرت استحکام، و بر روی سنگ سبیه حقیقی عهد خود را تعبیر می کند.

نزدیک ابادانه در سطحی اندکی مرتفعتر، کاخ داریوش واقع بود. دیوارهای آن، مانند مواضع دیگر، از آجر خام بود، و اکنون از بین رفته، اما درها و پنجره های آنها به شکل قالب هایی از سنگ تراشیده شده، و سنگ سردری به سبک مصری بر فراز آنها قرار گرفتند، که هنوز دست نخورده مانده است. طرح این مقر سلطنتی بجز طرح شوش است. آن کوچکتر از کاخ شوش و فقط شامل يك تالار مرکزی ستون دار بوده که در جوانب راست و چپ آن اطاقها قرار داشته و به ایوانی دارای ستونهای چوبی باز میشده است.

این سبک سراهای نزدیک است که سرمشق منازل عالی ایرانیان گردید.

ش ۶۲ - تخت جمشید؛ سرستون به شکل سرانسان

در جنب آن، تالار كوچك دارای سه مدخل با ستونهایی که در رأس آنها سرستونهایی به شکل سرانسان قرار دارد، بنا شده است (ش ۶۳).

جنب کوه ساختمانهای خزانه قرار دارد، و در آنجا دو نقش برجسته، یک صحنه مشابه را نشان میدهند که عبارت از پذیرایی داریوش از مأموران عالی رتبه دربار است (تص ۴۲).

بعضی پنداشته‌اند که هنر ساختمانی عهد هخامنشی بعد از وصول بدعالتی‌ترین نقطه خود در زمان داریوش، دیگر چیزی تسازه نمیتوانست به وجود آورد. این نظر فقط بعضاً صحیح است، زیرا در زمان خشیارشا تغییراتی در هنر مزبور داده شد. خشیارشا پسر فرماثر وای شاهنشاهی که در زمان حیات پدر به عنوان جانشین وی تعیین شده بود، بر روی سنگ کمال سکر قدرت خود را - که خود او ایجاد نکرده ولی مالک آن شده بود - تعبیر کرده است. وی در این تمایل شبیه سلاطین آشور بود، و خشیارشا در نصب مدخل تالار « همه ملل » در سطحه تخت جمشید، از آنان تقلید کرده بود، و آن ساختمانی عظیم است که در جوار نبش گاوهای نربالدار با سر انسانی کار گذاشته شده (ش ۶۴)، و المثنای جسیم پیکره‌هایی که مدخل قصور آشوری را نگهبانی می‌کردند، می‌باشد، چنانکه در عهد جانشینان اغسطس^۱، تمایلی به طرف ساختمانهای عظیم و جسیم در هنر پیداشد، عصر سلطنت خشیارشانیز با چنین مبالغه‌ای در هنر مشخص و ممتاز است، ولی ارتباط آن بدترقیات فنی یا ذوق تجمل توأم با خودنمایی کمتر است تا به تخیل بی‌نظم پادشاه.

در تالاری که حتی عظیم‌تر از مدخل است یعنی «تالار صد ستون» خشیارشا دستورات تصویر پادشاه را در گوشه‌های پنجره‌ها مانند قهرمان مغلوب کننده هیولاها نقش کنند (تص ۴۸). حجاری با ابعاد بزرگ، از این هنر - که همواره ملهم قوت، قدرت و تسلط بود - منتج می‌باشد.

در عصر بعدی که عهد اردشیر اول است، جز چند اثر نادر دیده نمیشود. تالار

بزرگ خشیارشا در حیات او به پاریان نرسید، و پس روی دستور داد درب جنوب شرقی آنرا بسازند. در شوش، قصر داریوش در زمان اردشیر اول دچار حریق گردید، و این پادشاه - که مانند جد خود بدین پایتخت بسیار علاقمند بود، و نمی توانست بنای عظیم مزبور را که طعمه آتش شده بود به سرعت تعمیر کند - دستور داد در انتهای

ش ۶۴ - تخت جمشید : گاو نی بالدار در دروازه خشیارشا

جنوبی شهر، برای وی کاخی کوچک بسازند، و آن به کرات در اعصار بعدی مرمت شده است. چند قطعه حجاری که از خرابه های آن به دست آمده از لحاظ سبک بسیار شبیه به قطعاتی است که ما از او در تخت جمشید می شناسیم.

عصر اردشیر عصریست که فیدیا^۱ در آئینه (آتن) مجسمه های خدایان

۱ - Phidias : حجار و مجسمه ساز بزرگ یونانی متولد در آئینه (آتن) در حدود ۴۳۱ ق.م. (م.)

خود را می‌سازد. دور از حقیقت نیست گفته شود که هنر یونانی امکاناتی داشته تا نجد ایران - که سکنه آن آنچه را که مربوط به یونان بود به خوبی می‌شناختند - انعکاس یابد. می‌توان نمونه‌های نادر هنر هخامنشی را در نیمه قرن پنجم مورد مذاقه قرارداد و دید که چگونه تصفیه شده، ملایم گردیده، و ابعاد ثلاثه را با رعایت کمال در جزییات ظاهر می‌کند. اشکال حدت خود را از دست میدهند، اما تشخص یافته‌اند، و پس از تفنن‌های هوس‌آمیز خشیارشا، بیشتر به صورت اشکال ارضی و قابل قبول تجلی می‌کند.

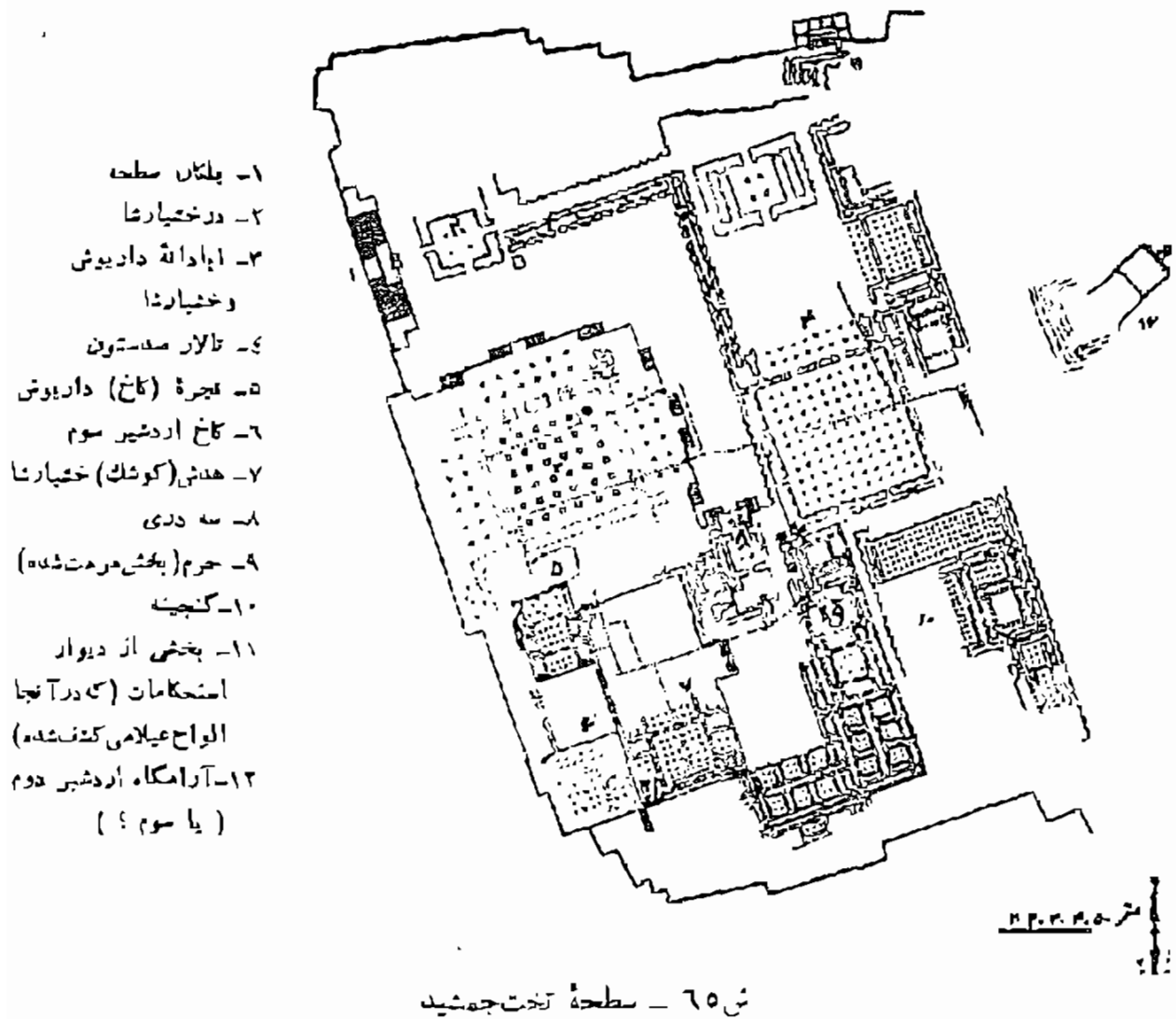
پس از اردشیر اول، هنر ساختمانی هخامنشی چیزی تازه ابداع نکرده است. مع‌هذا کار تزئین یا بتختها توسط پادشاهان بعدی هرگز قطع نشد. بعضی آنان کارهای ناتمام را به پایان رسانیدند، و برخی دیگر - مانند اردشیر در شوش - آنچه را که خراب گردیده بود مرمت نمودند، و بعضی - مانند اردشیر سوم در تخت جمشید (ش ۶۵) - قصور جدیدی بنا کردند. اما جستجوی کوچکترین اثری دال بر اینکه هنر مورد بحث کماکان به حیات خود ادامه میداده، بیهوده است. در ظرف يك قرن، هنر مزبور به وضعی چاره ناپذیر معدوم گردید.

هخامنشیان یک‌تر اشی یونانی را مورد توجه قرار می‌دادند. آیا خشیارشا بسیاری از مجسمه‌های یونان را بدایران انتقال نداده؟ کاوشهای مؤسسه شرقی شیکاگو موجب کشف شاهکاری عالی از مجسمه‌سازی یونانی در خرابه‌های تخت جمشید گردید که پنلوپ^۱ (؟) را نشان می‌دهد، و آن متعلق به قرن پنجم است. (نص ۴۶)

فلو طرخس^۲ تأیید میکند که در این پایتخت مجسمه‌ای بزرگ از خشیارشا

۱- Pénélope، زن اولیس Ulyse و مادر تلماک Télémaque در اساطیر یونانی (م).
 ۲- Plutarque (Plutarch) ت. ا.؛ مورخ یونانی، متولد بین ۴۵ و ۵۰، متوفی حدود ۱۲۵ م. (م).

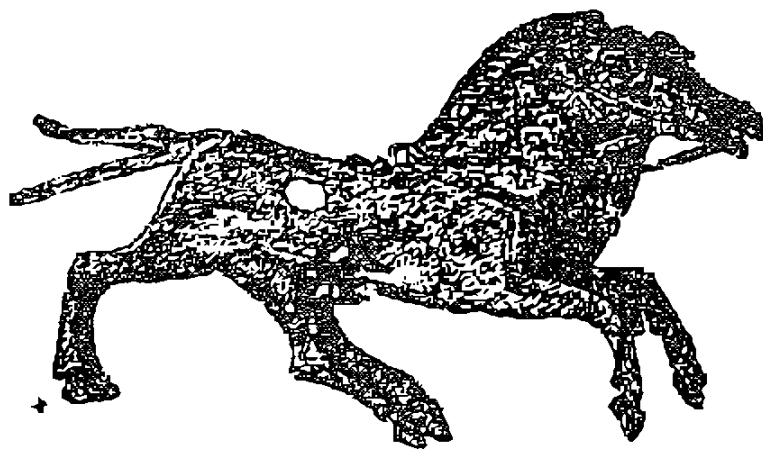
نصب شده بود که سربازان اسکندر آنرا نگونسار کردند، در شوش قطعاتی از تالار جامه‌ها و یک پای کفش پوشیده متعلق به یک هیجده شاهی کشف شده است.

ایرانیان نمی‌توانستند از نفوذ هنر یونانی، هنر ایوننی - که خود مخدوم آنان بودند، و سابقاً پیش از جنگ‌های مادتی بر یونان نیز نورافشانی میکرد - اجتناب کنند. استادان چهارایونی حجیت عظیمی در نواحی بسیار بعید به دست آورده بودند؛ حوادث سیاسی آنان را - که حاملان هنر کشور خویش بودند - از ماساکن خود به نواحی بسیار دور کشاند، و داریوش در «فرمان» خود اقرار می‌کند که وی از تعلیمات این

یونانیانی که مطیع کرده بود ، گراحت نداشته است .

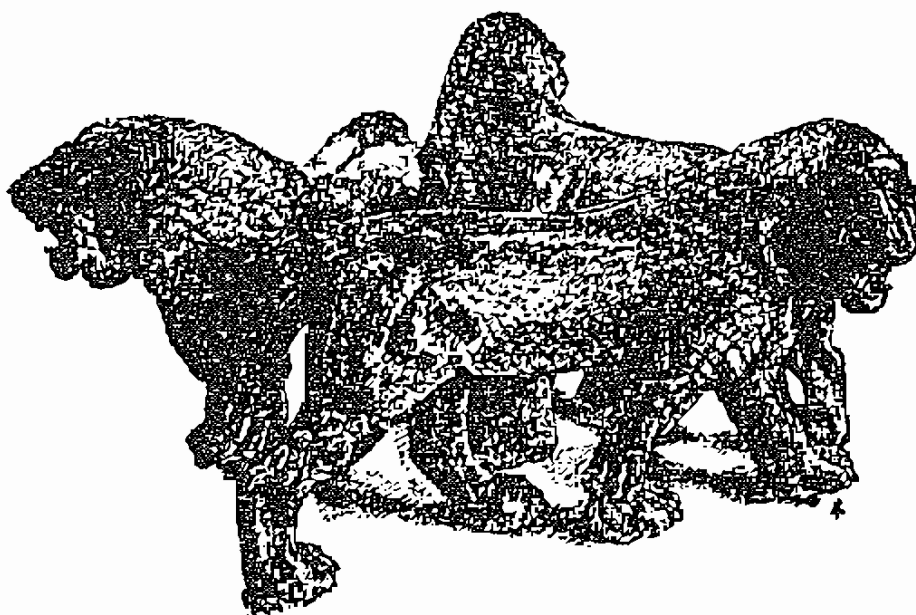
ها از هویت مجسمه سازی پارسی اطلاع نداریم ، ولی محقق است که آن با مجسمه سازی یونانی نمی توانسته رقابت کند ، زیرا مبنای هنر یونانی آیینی بود که پیش از همه « خلاق اشکال زیبا و داستانهای دلکش » میباشد . آیین پارسی بسیار جدی تر از آن بود که شاهکارهایی از قبیل عظمت مبرا از احساس زاوش^۱ ، وقار آتنا^۲ یا جمال افرو^۳ دیتا^۴ را الهام کند . اگر از روی چند مجسمه کورچاک زرین که از این عهد باقی مانده ، یا از سر امیری جوان که از خمیر لاجورد ساخته شده - و جدیداً در خرابه های تخت جمشید کشف گردیده (ص ۷۷) - داوری کنیم ، مجسمه سازی نمی بایست از ساختن پیکر شاهنشاه ، یا شاید چند تن از مقتدرترین افراد شاهنشاهی وی تجاوز کرده باشد . هنر هخامنشی ، چون - چنانکه میدانیم - مقید و محبوس در بار بود ، نمیتوانست از آزادی تعبیر برخوردار باشد ، ولی مع هذا میتواندست عظمت آن دوره را به وسیله تنوع اشکال و غنای جواهر و کنده کاری تعبیر کند . در بهای کاخ و اثاثه گرانبهای آن از الواح زرین که با تصاویر موجودات واقعی یا اساطیری به وسیله چکش کاری

ش ۶۶ - تخت جمشید : لوحه تزیینی مفرغی

۱ - Zeus خدای بزرگ یونان (م) .
 ۲ - Athene (Athena) ت. ا. ، ربه النوع اندیشه
 ۳ - Aphrodite نام یونانی ونوس (زهرة) ربه النوع جمال (م) .

منقوش بود، پوشیده بود (تص ۲۲ و ۲۳)؛ همچنین الواح مزبور را با مفرغ میریختند و با میتین روی آنها کار میگرداند (ش ۶۶) دره ریك از این اشیا هنرمندان هخامنشی خود را استاد نقاشی حیوانات بزرگ بیکر معرفی کرده اند. این ملاحظه درباره کتده کاران روی سنگ و نیز مفرغ گرانی که قطعاتی مانند پایندانی مشکل از سه شیرگران (ش ۶۷)، یا ظروف دسته دار به شکل گریفن^۱، که در نقوش برجسته تخت جمشید هم دیده میشود (تص ۵۳ و ۵۶) به وجود آورده اند، صادق است. جواهر سازی،

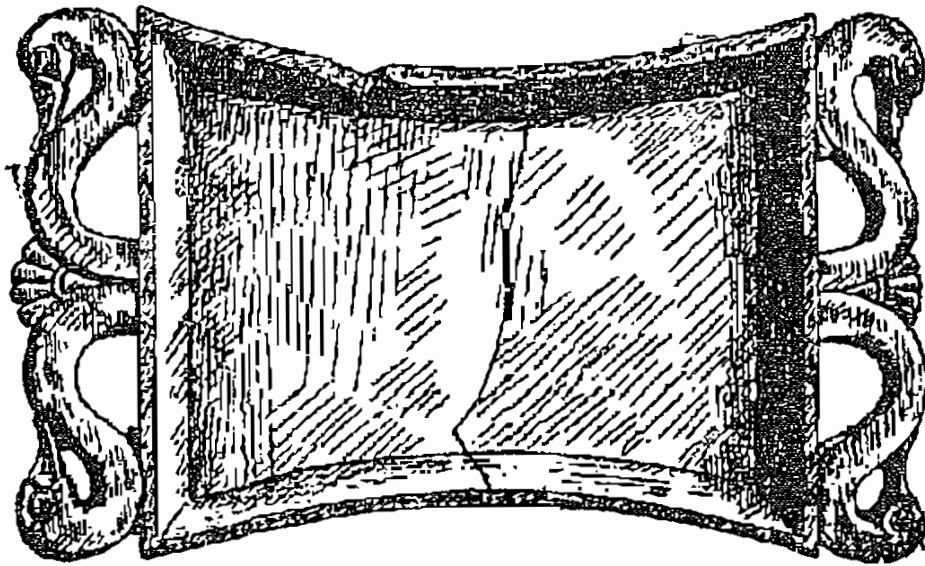
ش ۶۷ - تخت جمشید، پایندان مفرغی

با ظرافت شایان تقدیر، گاهی جهان جانوران را مجسم میسازد: گاه موضوع کهن بین النهرینی که عبارت از دوشیر صلیب وار است، بر روی گردن بندی زرین تجسم میدهد (تص ۳۰)، و گاه غزالی را با واقع پردازمی قوی روی سطحی مرصع با دندانهای جواهر مجسم میسازد، و آن به عنوان زینت در دسته آلت تیز کردن (فسان) به کار رفته است (تص ۵۷)؛ و زمانی جهان نباتات را مصور ساخته اند، چنانکه در تاجی مشکل از بر کپها و کالها (تص ۵۱)؛ یا - چنانکه معمول بود - موجودات ترکیبی را ابداع

۱ - Griffon جانوری اساطیری (م).

کرده‌اند مانند قطعاتی که « انتهای دستبندی زرین را مزین ساخته‌اند (تص ۵۴) . حفریات خرابه‌های تخت جمشید هزاران قطعه ظروفی را که از سنگ ساخته شده به حالت اول بر گردانده‌است ؛ بعضی از آنها با سراردک یا قوزینت شده (ش ۶۸) ، و این موضوع در نظر مشتریان اسکایی قابل تقدیر بوده‌است . حکاکان روی احجار کریسه ،

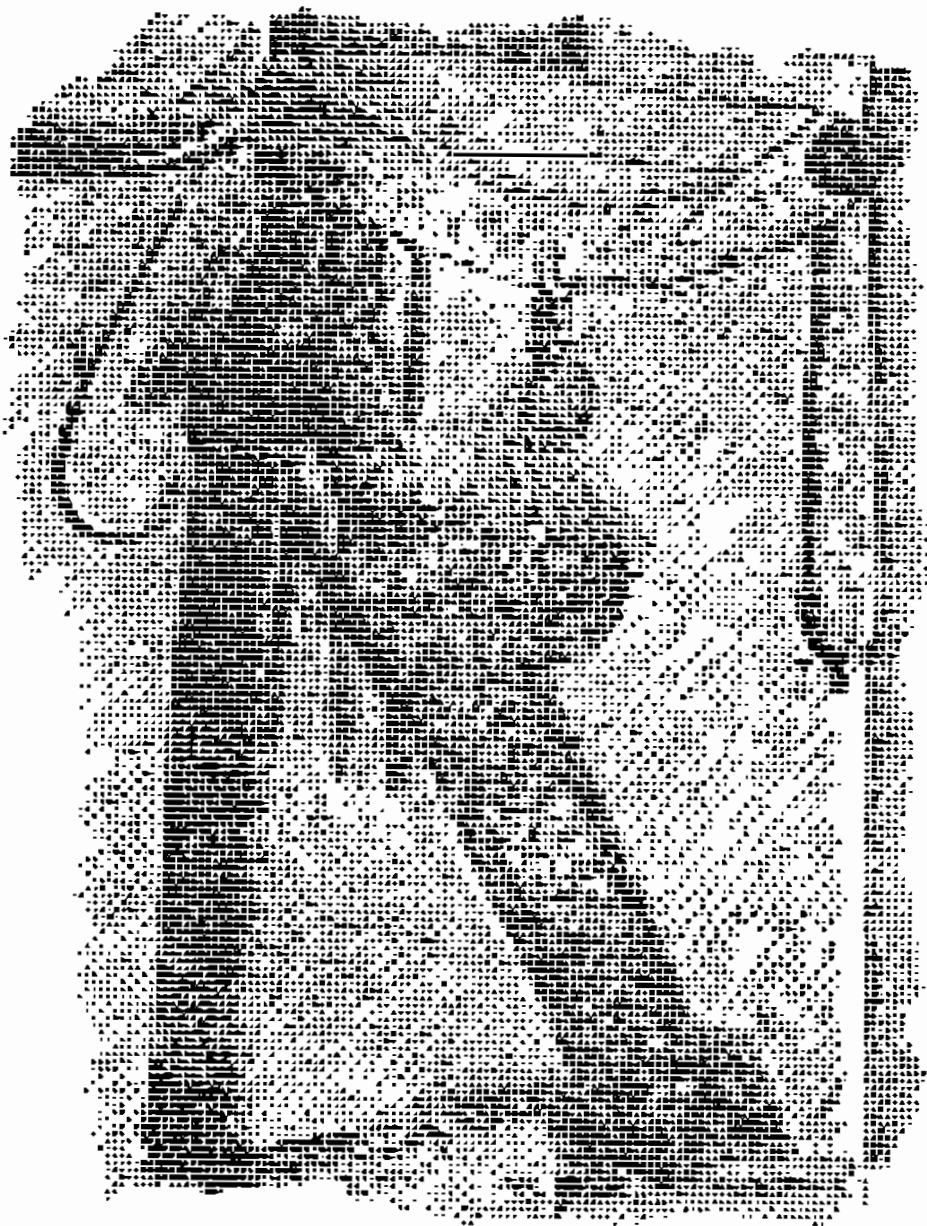
ش ۶۸ - تخت جمشید « بشقاب از سنگ حجاری شده

استوانه‌ها و مهرها ، موضوعاتی را مصور می‌ساختند که معرف منازعه شاه در جدال با جانوران هیولا بوده ، و یا صحنه‌های شکار را - مانند صحنه‌ای که روی استوانه مشهور داریوش نقش شده (ش ۶۹) - تصویر کرده‌اند . همچنین باید از حکاکان

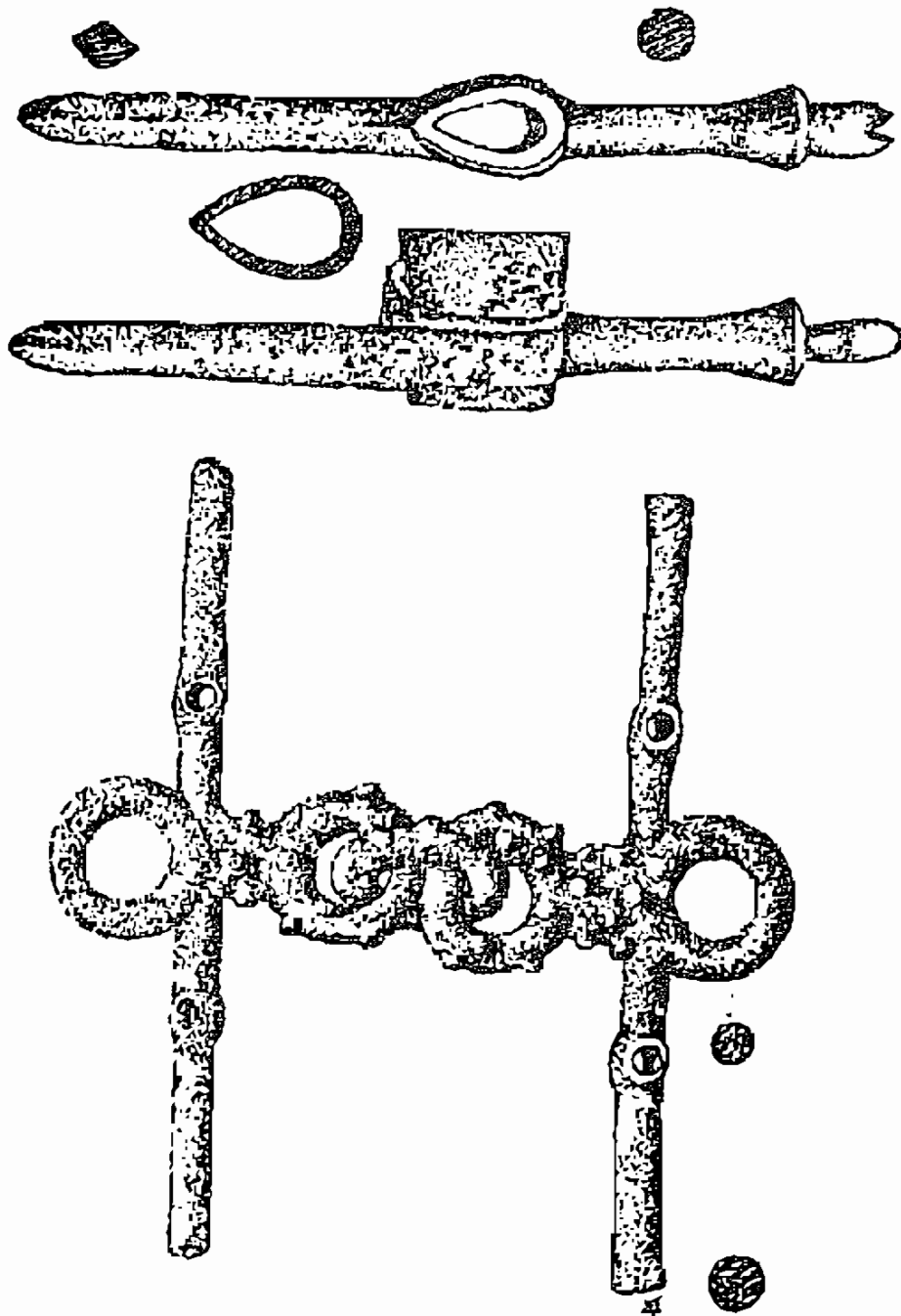
ش ۶۹ - مهر استوانه‌ی داریوش

مسکوکات سادراتی شاهنشاه که همواره شاه را به صورت کماندار مجسم می کردند ، و نقش سکه حکام ایالات غربی که گاهی در زمره شاهکارهای حقیقی به شمار میروند (تص ۵۸) باید یاد کنیم . اسلحه ، مخصوصاً اسلحهٔ انجمنی ، با گرانبهارین قطعات سکایی که از مقابر سلطنتی روسیهٔ جنوبی خارج شده ، معادل است ، هم از حیث کار هنرمندان ، و هم از حیث موضوعاتی که در آنها به کار رفته . بدین وجه ، غلاف

ش ۷۰ - نقش برجسته تخت جمشید : شمیر يك صاحب منصب مادی

شمشیری کوتاه - که محتملاً آفزازی گرانبها بود - کدی یکی از صاحب منصبان شاهی از مردم ماد بدان مسلح است و در نقش برجسته داریوش (تص ۴۲) مجسم شده ، دارای تزیینی است که بدون شك ملهم از بهترین سنن هنر سکایی است ، که - چنانکه می‌دانیم - یکی از عناصر مشکله هنر ماد را تشکیل میداده است (ش ۷۰) - نیز در

ش ۷۱ - تخت جمشید : تبر جنگی و دهانه مفرغی

تخت جمشید، نبری جنگی و يك دهنه شکسته که برای تعلیم دادن اسبان وحشی به کار می‌رفته، پیدا شده که بدون شك متعلق به نگهبانان شاهی بوده است (ش ۷۱).
 فرمان بنای کاخ تانه عمان برای اطلاع در باره شوش ارزش دارد، بلکه عمیقین کاری را که در تخت جمشید و هگمتانه (همدان) انجام شده، و نیز همه هنر رسمی هخامنشی را تشریح می‌کند. این هنر که تابع مقدرات شاهنشاهی است، در پایتخت‌های بین‌المللی شاهنشاهان بزرگ، خود نیز بین‌المللی گردیده بود. در حقیقت، اگر شاهنشاهان همه آنچه را که تمدنهای قدیم مشرق باستان ایجاد کرده بود، به عاریت نمی‌گرفتند، پارسیان نمی‌توانستند بدان سرعت از مساکن کم‌اهمیت خود به کاخها نزول اجلال فرمایند. آیا آنان در این مورد همان کار را که بسیاری از ملل قبل از ایشان انجام داده‌اند، نکرده‌اند؟ آیا اورارتیان آنهمه از آشوریان و تمدنهای آسیای صغیر یا بین‌النهرین عاریت نگرفتند؟ و آیا آشوریان خود را جانشین هنر سومری - اکدی، هوری و ختی (هیتی) معرفی نکرده‌اند؟ مع هذا هیچ‌ملتی به شکوه و جلالی نظیر هنر هخامنشی دست نیافته است، هر چند که همه چیز در آن کمال نیست، و با وجود عدم تعادلی که بین ستونهای آن - که مرتفعتر از همه ستونهایی است که معماری در جهان باستان شناخته - و کوچکی اشخاص که نزدیک پایه عاصف کشیده‌اند، مشهود است.

پارسیان نمی‌توانستند منتظر بمانند تا هنر آنان مقدرات خود را تعقیب کند، و با تکامل تدریجی به نضج رسد. آنان با عاریه گرفتن هنرهای ملل دیگر، میتوانند به شکوه و حشمت برسند؛ اما هنر ایشان، از نظر جوهر خویش، اصلاً خاکی و حامل نطفه محکومیت خود بود. این هنر در زمان کوروش، بزرگ بود، و در زمان داریوش به ذروه ترقی خود رسید، ولی رکودی طویل از پی داشت. اگر جریانات عصر خشیارشا و اردشیر را کنار بگذاریم، هنر مزبور تا پایان عهد هخامنشی لا یتغیر ماند،

و آن زمانی که آتش مشتعل اسکندر عالیترین جلوات وی را طعمهٔ نیستی کرد ، به‌غایت خود رسیده بود .

حیات اقتصادی و اجتماعی

تحقیق وحدت همهٔ آسیای غربی^۱ ، در زیر لوای تاج و تخت هخامنشی ، تقسیم این عرصهٔ وسیع به ایالات مجهز بديك طرز اداره که از طرف هر کز نظارت میشد ، ایجاد وسایط ارتباطی بین بخشهای مختلف شاهنشاهی بدوسیلهٔ طرق بری و بحری ، دستگاہ کاملاً متعادل تحصیل مالیات ، کثرت طلا در گنجینه‌های حکومتی ، همه عوامل نیرومندی بود که قوهٔ محرکه‌ای - که سابقاً وجود نداشت - به حیات اقتصادی ایران داد . دخول وزنه‌ها و مقیاسها در همهٔ اقطار شاهنشاهی ، و مخصوصاً سکه (نص ۵۸ الف تاج) موجب تشویق تجارت خارجی - که بر اثر مزایای اقتصادی ملی توسعهٔ بسیار یافته بود - گردید .

سکهٔ کوچک سیمین قبلاً در قرن هفتم پدید آمده بود . اما دستگاہ حقیقی مسکوکات ، مر کب از دو فلز طلا و نقره ، توسط کرزوس^۲ در اودیا (لیدی) رواج یافته بود ، و آن به سرعت در آسیای صغیر رایج گردید ، و توسط داریوش در شاهنشاهی وی پذیرفته شد .

الواح تخت جمشید - که بخشی از آنها اسناد تأدیبهٔ حقوق کارگرانی است که در ساختمان قصر کار می کردند - تصویری بسیار روشن از این عصر انتقال که بر اثر ادخال سکه در ایران پیش آمده بود ، ارائه میدهد . سابقاً مزد به صورت اجناس از قبیل گوشت ، جو ، گندم ، شراب و غیره پرداخته میشد . در زمان خشیارشا ، هنوز در سوم مزد را جنس ديك سوم را پول می دادند . بعدها ، در زمان همین پادشاه ، مزد

۱- در متن فرانسوی ، آسیای مقدم ۲- Crésus پادشاه لودیا ، رك ، ص ۸۴ (م).

جنسی فقط به يك سوم تقلیل یافت . بنابراین تقریباً نیم قرن لازم بود بگذرد تا سکه جانشین محصول گردد ، و طرز جدید غلبه کند ، هر چند از اوایل بعضی معاملات نهاماً با پول صورت می گرفته است .

در همه ممالک به کارهای عام المنفعه - که استعداد تولیدی را افزون می کرد - اقدام نمودند . حفر قنوات زیر زمینی ، که در نجد ایران و بعضی نواحی کم آبدارای اهمیت اساسی است ، کاری است که در زمان شاهان هخامنشی تحقق یافت . باید قبول کرد که در آن زمان ، در شاهنشاهی به خشک کردن باتلاقها می پرداختند ، زیرا یونانیان این کار را در همان عصر انجام می دادند . فلاحت توسعه یافت ، و بر اثر جنگها ، خارجیان نباتات سودمند ایران را شناختند و در کشور خود کاشتند . در درجه اول آنها اسپست قرار داشت که به وفور در دره های ماد به عمل می آمد ، و خوراک عالی اسبان به شمار میرفت . جنگهای مادی آنرا برای تغذیه سواره نظام پارس به یونان برد ، و مردم آن کشور کاشت آنرا اقتباس کردند . در نتیجه همان جنگها خروس ، کبوتر سفید و طاوس - که بومی آسیا هستند - به اروپا حمل شدند .

داریوش شخصاً به کاشت درختان و استعمال انواع جدید علاقمند بود . نامه ای قابل توجه از او در دست است که به حاکم گداتس فرستاده شده است . وی در این نامه دستور می دهد که در آسیای صغیر و روسیه ، گیاهان و درختان شرقی را بکارند . شاه می نویسد : « من نیت شما را در بهبود بخشیدن کشورم به وسیله انتقال و کاشت درختان میوه دار در آن سوی فرات ، در بخش علیای آسیا ، تقدیر می کنم . . . » این امر مربوط به تمایل يك والی برای ارضاء هوس پادشاه نیست ، بلکه کاملاً وابسته به سیاست اقتصادی است که دولت ایران - برای حداکثر توسعه کاشت نباتاتی که استعمال آنها وضع زندگی کالی انباع شاهنشاهی را بهتر می ساخت - به کار

می برد - بدین وجه ، می توان دریافت که ایرانیان کوشیدند در دمشق قسمی مو - که در دربار آنان بسیار مورد توجه بود - بکارند ، و همچنین نخستین درختان پسته^۱ حلب توسط آنان وارد شد . قریب به همین عهد است که دریوفان فندق معروف به پسته^۱ پیدا شد . هخامنشیان بودند که کنجد را به مصر ، و برنج را به بین النهرین بردند ، و اگر پادشاهان یونانی چنین سیاستی را بسیار اعمال می کردند ، آنهم به تقلید شاهان پارس بوده است .

ایرانیان که چنین علاقه ای شدید به کشت و ورز نشان می دادند ، نمی توانستند از مسأله ای مهم مانند استفاده از جنگلها غافل بمانند . محققاً در اینجا نمی توان از استفاده علمی سخن راند ، بلکه باید گفت که نوعی مقررات در این باب وجود داشته است . ما دیده ایم که درختان سدر لبنان و چوب ارز مخصوصاً برای احتیاجات دربار ، مورد استفاده بوده اند . چوب راهم در ساختمان منازل به کار می بردند و هم در ساختن کشتیها ، گردونه های جنگی ، ارا به های حمل و نقل ، اسلحه و ابزار جنگی . آسیای صغیر ، اقریطش^۲ ، جزیره قبرس ، لبنان و هند ، مراکز مهم برش چوب بودند .

در شاهنشاهی ، علاوه بر چوب ، فلزات را هم بسیار استخراج می کردند . قبرس نقره و مس و آهن ، و آسیای صغیر مس و نقره تهیه می کرد . همان مواد در فلسطین (ادوم)^۳ به دست می آمد . مس و آهن همچنین از لبنان و دره های علیای دجله و فرات صادر می شد . در ناحیه کرمان طلا و نقره استخراج می گردید . سیستان از جهت قلع مشهور بود . قفقاز جنوبی برای نقره و آهنش شهرت داشت . دو فلز اخیر را از ساحل بحراسود نیز وارد می کردند .

۱ - Pont کشور باستانی در شمال شرقی آسیای صغیر ، در کنار Pont - Euxin (۲) Crète - ۲

Edom - ۳

فعالیت مشاغل، بر اثر اعمال بزرگی که سلاطین به منظور زیبا کردن پایتختهای خود انجام می دادند، به وجهی قابل توجه افزون گردید؛ و «فرمان بنای کاخ شوش» به تنهایی به مامی فهماند که سنگهای ساختمان رادر کوههای عیلام استخراج میکردند، و لاجورد را - که احتمالاً از بدخشان می آمد - به کار میبردند و نیز یروزه و عقیق - که در معادن خراسان استخراج میشد - مورد استعمال بود.

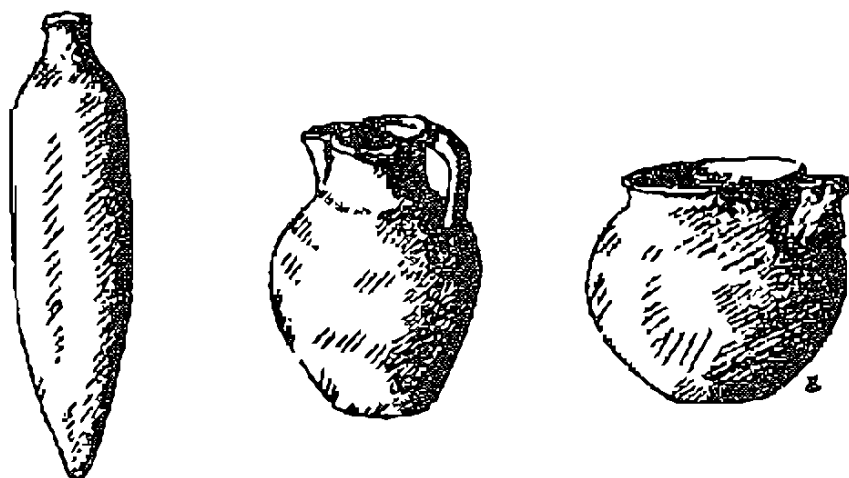
شکار و مخصوصاً صید ماهی در عهد باستان نقشی مهمتر از ایام ما داشته است. بخشی بزرگ از جمعیت دنیای قدیم، غنی و فقیر، از نان، ماهی، اندکی روغن و شراب تغذیه می کردند. نقاط ماهیگیری خلیج فارس، دجله و فرات، انواع ماهی شور، خشک یا در آب نمک خیسانده را در خرماها به نقاط بعید صادر می کردند، و ما از قول هرودوتوس میدانیم که قسمتی از خراج شاهنشاهی که کشور مصر می پرداخت به صورت محصولات صیادی بود.

ملك بزرگ مبنای محصول فلاحی در عصر هخامنشی بوده است، و آن توسط رعایای وابسته به زمین - که با خود زمین خرید و فروش میشدند - و همچنین به وسیله غلامانی که بر اثر فتوحات همراه می آوردند، کاشت می شد. فلاحی کلید صنعت کشور ایران بود و به منزله مشغولیت طبیعی مرد آزاد تلقی می شد. ملك كوچك وجود داشت، اما احتمالاً نسبت به املاك بزرگ که دارای سیاست اقتصادی سختی بودند، کم اهمیت مینمود. این نوع املاك كوچك مخصوصاً در فارس، کشور ملت مخدوم - که از مالیات و عوارض معاف بود و دهقانان آن آزاد و مالك زمین بودند - وجود داشت. گندم و جو، مو و زیتون کاشته میشد؛ گاو، گوسفند، بز و حیوانات هر کوب، خر، اسب و اسب را تربیت می کردند. تربیت زنبور عسل بسیار عمل میشد، و عمل در این عهد بجای شکر به کار میرفت.

در شهرها به توسعه صنعت آغاز کردند، بدون آنکه املاك بزرگ مصنوعات خود

را که به دست رعایای کارگر ساخته می‌شد، ترك كنند. در وهله اول این مصنوعات عبارت بود از لباس، نیم تنه، شلوار، کفش؛ همچنین اثاثه خانه، که گاهی آنها را بسیار مجلل می‌ساختند و برای استفاده اغنیایی به کار میرفت که لوازم سفره طلا، نقره و مفرغ استعمال می‌کردند. این لوازم که با فلزات گرانبها ساخته میشد، برای ایشان سرمایه ذخیره‌ای محسوب میگردید. زنان خود را با جواهر زینت میدادند، و همه قسم مواد تزئینی را به کار میبردند. در خانه‌های کم اهمیت، بعضی مصنوعات سفالین (ش ۷۲) به جای ظروف فلزی به کار میرفت.

ش ۷۲ - تخت جمشید، ظروف سفالین عهدخامنشی

همچنین باید یاد آوری کنیم که با توسعه تجارت جهانی، سطح زندگی به طور محسوسی در ایران عهد هخامنشی بالا میرفت، و مخصوصاً در بابل، به قول

اقتصادیون، سطح زندگی بالاتر از یونان بود.

از زمان ایجاد شاهنشاهی، جهان در عصر اقتصادی مساعدی قدم گذاشته بود. روابط تجارتهی بین نواحی که سابقاً وجود نداشته - مثلاً بین بابل و یونان - ایجاد شد و توسعه یافت. بر اثر احتیاج به محصول، نرخ منافع (بهره)، مانند بهای جنس افزوده شد، به استثنای اجناسی که حمل آنها مشکل بود مانند گاو. بعکس بهای زمین در ایران و یونان پایین آمد.

اروپای جنوبی داخل روابط اقتصادی بیش از پیش محکم با آسیای غربی

گردد. سابقاً، تجارت مستقیم، از حدودی که در هزارهٔ دوم ق. م. صورت میگرفته به ندرت تجاوز مینمود. در زمان هخامنشیان، بیشتر بر اثر ادخال مسکوکات، هم تجارت بزرگی و هم تجارت بحری به نواحی بسیار بعید کشیده شد. این عهد از جهت يك سلسله مسافرتها و اکتشافات بزرگ شایان توجه است. چنانکه دیده‌ایم، اسکیلاکس^۱ از مردم کاریاندا^۲ به امر داریوش به مسافرتی اقدام کرد که دو سال و نیم طول کشید، و از دهانه رود سند تا مصر سفر کرد. يك فرمانده ایرانی، بنام ستاسپه^۳ در قرن پنجم ق. م. با کشتی تاماورا^۴ ستونهای هرکولس^۵ (جبل طارق) پشیراند. ملاحان یونانی، فنیقی و عرب ارتباط بین هند، خلیج فارس، بابل، مصر و بنادر بحر الروم را تأمین می‌کردند. تجارت جهانی بیش از پیش به نقاط دورتر کشانیده می‌شد و تنای نواحی دانوب و رن^۶ رسیده بود، و سکه‌های مکشوف در کنجینه‌ها وسعت آرا نشان میدهد. حتی هندوستان و سرانندیب در این عهد، ادویه مانند پوستهای نباتات معطر و فلفل صادر می‌کرد. خمره‌هایی که در آنها شراب، روغن، دارو و عسل حمل می‌شد - و دلیل روابط تجارتي با غرب می‌باشد - در خود ایران به دست آمده است. اشیاء مفرغی، ظروف، لوازم سفره، وسایل آرایش و مخصوصاً قز نقفلی شعبه دیگر مبادلات آن عهد را تشکیل میدهد، و در این مورد کارخانه‌های شرقی جانشین کارخانه‌های اروپایی گردید. اجناس تجملی هنوز متعدد و فراوان بود: مهره‌های شیشه‌ای از مصر، انگشترهای شیشه‌یی و عنبر از شمال، منسوجات قرنطش^۷، ملطیه، و قرطاجنه، سپرهای آتیکی^۸ و شمشیرهای ینتی^۹. بسیاری از هنرمندان و پیشدوران مورد احتیاج بودند، و ما از روی «فرمان بنای کاخ» میدانیم که سالها طول می‌کشید تا این مردان تعهدات مهم خود را در کاخهای شوش و تخت جمشید

۱- Scylax ۲- Caryande (Caryanda ت. ا.) ۳- Sataspès ۴- Colones
 ۵- Rhin (Rhine ت. ا.) ۶- Carinthe ۷- Attique (Attic ت. ا.) ۸- Pont (Pontus ت. ا.)
 ۹- Corinth (ت. ا.)

ایفا کنند .

حجم تجارت در قرنهای ششم و پنجم ق . م . از همه آنچه مشرق قدیم از حیث مواد تحقق داده بود تجاوز کرد ، اما امتیاز آن از این جهت است که به عوض اشیاء تجملی اعصار قبلی ، معاملات مخصوصاً مربوط به محصولات است که مورد استعمال یومیه - لوازم خانه و البسه ارزان - است . بدین وجه ، صنعتی که تازه پا به عرصه ظهور نهاده بود ، بیش از پیش در دسترس همه طبقات افراد شاهنشاهی قرار گرفت . بعکس تقاضای فلزات خام تقریباً هیچ افزوده نگردید ، و بدین نظر میرسد که این صنایع محلی بسیار توسعه یافته بوده است .^۱

همواره بر اثر ورود مسکوکات ، تجارت داخلی شاید سریعتر از تجارت خارجی توسعه می یافت ، هر چند که وی به معنای مهم از جانب اقتصادشیدامالک بزرگ ایالات و حتی ممالکی که جزو شاهنشاهی بودند ، بر میخورد . همچنین سکه فعالیت بانکها را توسعه داد . در بین النهرین فعالیت مزبور بیشتر در هزاره دوم ق . م . مجری بود ، اما مهاجمات بزرگ آغاز عهد آهن ، عدم امنیت جادهها و اغتشاشات ، کارها را بطلی کرد . شاهنشاهی پارسی برای بانکها امکاناتی به وجود آورد که هرگز در سابق وجود نداشت . اعمال بانکی تا آن زمان فقط توسط امرا یا روحانیان انجام میگرفت ، و ندره افراد عادی می توانستند بدان کار پردازند . در زمان هخامنشیان ، بانکهای حقیقی خصوصی تأسیس شد که اسناد مدارک آنها - مانند مدارک بانک اخلاف ازببی^۲ از مردم بابل - به دست آمده است . بعضی دانشمندان نام مذکور را با یعقوب^۳ - یکی از افراد بنی اسرائیل که در زمره جامعه یهودیانی بود که نفی بلد شده بودند - یکی

۱- در ت . ا . بجای عبارت اخیر چنین آمده : قابل توجه است که در نیمه قرن ششم ق . م . تخفیفی در بهای فلزات خام ایجاد شد ، این تخفیف قیمت ، قسمتی مربوط به روشهای اقتصادی ذوب فلزات ، و قسمت دیگر مربوط به امنیت کامل ، و در نتیجه کمی هزینه حمل و نقل بود
Jacob-r Egibi -۲ (A. T. Olmslead, History of the Persian Empire, p. 02)

میدانند. تأسیس این بانک به قرن هفتم ق. م. میرسد. این بانک امور رهنی، اعتبار متحرک و امانات را انجام میداد.

سرمایه آن در مورد منازل، مزارع، غلامان، چهارپایان، کشتیهای مختص حمل مال التجاره به کار می‌رفت. این بانک از عملیات مربوط به حساب جاری و استعمال چک اطلاع داشت. بانک دیگر متعلق به موراشی^۱ از مردم نیپور^۲ و جدیدتر از بانک نخستین بود. این بانک وجه مال التجاره را اخذ می‌کرد، قنوات را حفر می‌نمود، و آب را به کشاورزان می‌فروخت، و انحصارات از قبیل انحصار ققاع (آب جو) یا صیادی را - که با اخذ منافع واگذار می‌کرد - تأمین می‌نمود. مؤسسات مشابهی، به تقلید بانکهای شرقی دریونان - مخصوصاً در معاابد دلس^۳، المفیاء^۴، دلفس^۵ - ایجاد شد.

ساختمان جاده‌ها به همان نسبت که بر امنیت می‌افزود، سرعت حمل و نقل را نیز تأمین میکرد. در این عصر يك قسم جاده سازی توسعه یافت، و آن عبارت بود از سنگ فرش کردن قسمتهای نرمتر جاده‌ها؛ و حتی ساختن رد چرخ در جاده‌ها مصنوعاً برای وسایل نقلیه چرخ دار معمول گردید. از قرن چهارم، اختراع کفشکی برای چارپایان بارکش، به منظور حمایت سم آنها در جاده‌های سخت، صورت گرفت و آنرا با مس، پوستین یا موی اسب می‌ساختند. نعل حقیقی اسب فقط در قرن دوم یا اول ق. م. اختراع گردید. سفینه سازان کشتیهای به سبکهای تازه بیرون دادند که می‌توانستند از ۶۰ تا ۸۰ میل دریایی در روز حرکت کنند. در آن زمان کشتیهای وجود داشت که از ۲۰۰ تا ۳۰۰ تن ظرفیت داشتند، و معمولاً ۱۰۰ تا ۲۰۰ تن ظرفیت کشتیهای بود که در شطوط بزرگ مانند نیل، دجله و فرات رفت و آمد میکردند.

۱ - Murashshí
 ۲ - Nippur
 ۳ - Delna
 ۴ - Olympie (Olympia ت. ا.)
 ۵ - Delphes (Delphi ت. ا.)

هم در آن عهد ساختن بنادر را بارصیف آغاز کردند، علایم بحری را مورد مطالعه قرار دادند، اسناد و مدارکی برای کشتیها مرتب ساختند و تخصص را در خدمات بحری مراعات میکردند.

عهد هخامنشی نخستین قدمها را در تنظیم اقتصاد ملی برداشت. دولت مالیاتی وضع کرد که از املاک، مزارع، باغها، احشام و معادن گرفته میشد. نوعی مالیات متعلق به زمین وجود داشت که کاملاً شبیه به مالیات بر مصنوعات صنعتی بود. عوارضی بر رصیفهای بنادر - کاملاً مانند مالیات و عوارض تجارت در کشور و عشریه بازارها - وضع کرده بودند. مالیاتی که توسط عدال جمع آوری میشد، در صندوقهای ایالات گردمی آمد و سپس به خزانه ارسال میگردد. این وجوه صرف مخارج دربار، ادارات و قشون میشد، اما احتیاجات اقتصادی - به استثنای آنچه که مربوط به ساختن جادهها و قنواتی که مربوط به مقاصد نظامی و اداری بود - کمتر مورد توجه رهبران قرار میگرفت. درمرکز شاهنشاهی، دولتها و معابد به منزله مراکز اقتصادی به کار خود ادامه میدادند، اما چون انحصار از دست آنها خارج شده بود، قدرتشان محدود بود. معهدا دولت به طبقه کارگر علاقمنند بود، و تا آنجا که اصول آن عهد اجازه میداد، کارومزد افراد طبقه مذکور را تنظیم کرد. محققاً نباید توقع داشت که قوانینی در مورد کارگران اجرا شده باشد، اما نشانههایی از اقدامات مربوط به امور اجتماعی در الواح گنجینه تخت جمشید منعکس است. در آنجا مزد هر طبقه از کارگران دقیقاً تعیین شده، و مزد يك كودك، يك زن، يك مزدور یا پیشه‌ور متخصص مشخص شده است. از این حد هم بیشتر رفته‌اند: به منظور احتراز از تقلب، معادل پولی همه محصولات را که به منزله مزد جنسی تأدیه میشده ذکر کرده‌اند، و ما بدین وجه میدانیم که يك خمره شراب يك «شکل» (تقریباً يك دلار)، و يك گوسفند سه

« شکل » ارزش داشته است . حتی مزد روحانیانی که در خدمت دین بودند تثبیت شده : بدین وجه ، مزد يك مغ مأمور تهیه هوم و مشروبات ، بالغ بر دوازده خمره شراب در سال بود .

در آن عهد میبایست مراکزی برای جمع آوری عمله وجود داشته باشد ، زیرا در الواح تخت جمشید ذکر شده که کارگران از همه اقطار شاهنشاهی می آمدند . این الواح در تکمیل مطالب « فرمان » شوش ، می رسانند که تشکیلاتی شاهنشاهی برای تنظیم امور وجود داشته است . به علت کثرت کارهای مذکور ، این تشکیلات میبایست ، در تمام ممالک شاهنشاهی شعبه داشته باشد . ساختمان شهرها ، کارهای مربوط به دربار ، و مخصوصاً اداره تجارت شاهنشاهی و جهانی موجب رفت و آمد بسیار افراد خارجی در قسمتهای مختلف ایران میشد . ایرانیان از این تحولات خارج نماندند ، و الواح بابلی ، که هرگز نامهای ایرانیان را پیش از سال ۵۲۱ ق.م . در بابل ذکر نمی کنند ، از این تاریخ بد بعد ، اسامی ایشان را که روز بروز در تزیید بود یاد میکنند ، تا آنجا که میتوان این جنبش را به يك مهاجمه حقیقی ملت مخدوم تعبیر کرد . شاهنشاهی با اداره خود ، قشون خود ، ایرانیان را مجبور کرد که از انزوا در داخل نجد ایران بدر آیند ، و در همه آسیای غربی پخش شوند .

جانشینان داریوش^۱

سلطنت داریوش ذرّه اوج قدرت شاهنشاهی و همچنین تمدن هخامنشی بود . مدتی قریب به يك قرن و نیم ، شاهنشاهی منحصرأ بر شالدهای که کوروش طرح و داریوش بنا کرده بود ، زندگی میکرد . از آن پس نیز همان روش را جداً ادامه داد ،

۱- در ت.ا. این قسمت در ذیل فصلی جداگانه (فصل چهارم) به عنوان « هخامنشیان متأخر » آمده است .

اما توقف در حیات يك ملت معادل محکومیت اوست . قطع پیشرفت و ترقی، و گاهی فقدان وسایل دفاع از آنچه که دو مؤسس مذکور کسب کرده بودند ، ملت را به انهدام میکشاند . محقق است که شاهنشاهی هنوز ادوار خوشبختی و سعادت و حتی توسعه در پیش داشت ، و ملت ایران آنرا مدیون چند شخصیت نادر و بافراست - که تخت داریوش را اشغال کردند - و مخصوصاً بازی ماهرانه سیاست شاهنشاهی، بود . اما این منافع موقت به دست نمی آمد مگر برای آنکه سقوط حکومت مزبور را درس اشیبی تسریع کند . پس از شکست خشیارشا در یونان، و مدتی بیش از يك قرن ، هیچيك از شاهنشاهان بشخصه ، سپاه خود را مانند کوروش و داریوش رهبری نمی کردند . رقابتها، توطئهها و نزاعها در اطراف تاج و تخت ، کشتار اعضای خاندان شاهی که بر اثر جلوس هر پادشاهی به تخت سلطنت روی میداد، افراد این خاندان را چنان فسد کرد که بهمعنای جانشین پسر اردشیر سوم، جز خویشاوندی دور ، داریوش سوم کدمان - برای ادامه سلطنت خاندانی که ایران را مافوق همه ملل جهان قرار داده بود - کسی را پیدا نکردند .

فتوحات پرولوله اسکندر تنها مدیون هنر نظامی وی ، یا شجاعت سربازان مقدونی ، و حتی فکر محرک آزاد کردن یونانیان از یوغ ایرانیان نبود . سلاطین هخامنشی ، جانشینان داریوش ، در تسخیر مجدد جهان توسط پادشاه مقدونی ، خود عاملی مهم بهشمار میروند . آنان ، بر اثر خود پرستی و فقدان روشن بینی و عدم ششم سیاسی و ملی ، تا حدی موجبات شکست خویش را فراهم آوردند و عامل انحطاط خود گشتند . سر نوشت ملت ایران چنان اقتضا کرد که چون در میان شاهزادگان پارسی يك تن پیدا شد که از دیگران در جرأت و رفعت شأن برتر بود - چنانکه در مورد کوروش جوان چنین است - نهضت وی تقریباً در هنگام عزیمت درهم شکسته شد .

هیچیک از کسانی که پس از خشیارشا در شوش سلطنت کردند، از سیاست جوانمردانه کوروش یا سیاست محکم و توأم با پیش بینی داریوش نمیتوانستند الهام بگیرند. آنان برای تأمین ارتباط بین ملت مخدوم و ملل متعددی که در زمره اتباع شاهنشاهی وارد شده بودند، کوششی به عمل نمی آوردند، جز قدرت تسلط چیزی را جستجو نمی کردند، و طایلی خود را در خدمت فساد و خیانت به کار میبردند. اصولی که شالده بنای شاهنشاهی بود منحرف و منهدم گردید. شاهنشاهی بر سر پا بود و به نظر میرسد که از همه وقت مستحکم تر است، اما در داخل وی قوای انحلال به کار افتاده بود. تا وقتی که تهدیدی جدی در خارج ایجاد نشد، و تا زمانی که وی میتواند در لحظات مشکل به وسیله طایلی خود از خویش دفاع نماید، زنده ماند و چنین وانمود کرد که دارای قدرتی مشابه با قدرتی است که در آغاز تأسیس شاهنشاهی داشته است. مع هذا، در برابر دیدگان خیره جهانیان متحیر، وی تحت نخستین ضربات متعرضی مصمم، منهدم گردید. ملت ایران که با علاقه در قاید نخستین خود را پیروی کرد، قوای ملتی جوان را حفظ نمود، و هنوز شایسته فتوحات بزرگی بود، اما پیشوایانی که قابل رهبری وی به سوی مقدرات جدید باشند، نیافت. سقوط شاهنشاهی برای ملت ایران آسیبی شدید بود، مع هذا توانست بدون کسبختگی، و با سر بلند کردن تدریجی، رو به ترفی گذارد و بزودی نشان دهد که چگونه ملتی مغلوب می تواند از راه صلح بر غالب پیروز گردد.

خشیارشا (۴۸۶-۴۶۵ ق. م.)

خشیارشا، که داریوش او را جانشین خود معرفی کرده بود، پس از دوازده سال نیابت سلطنت در بابل، به تخت شاهنشاهی جلوس کرد. یکی از نخستین اندیشه های وی جلوگیری از شورش مصر بود که در زمان پدرش آغاز شده بود. بر اثر اقدام شدید

خشیارشا ، ملت مصر کینه خود را فرو برده منتظر انتقام ماند ، وی با همان خشونت ضد بابل - که آن هم عصیان کرده بود - اقدام نمود و دستور داد دیوارهای استحکامات شهر مزبور را خراب کنند ، معابد آنرا ویران سازند ، و مجسمه زرین خدای بعل^۱ را ذوب نمایند . از این زمان ، وی عنوان « شاه بابل » را ترك گفت ، و به عنوان « شاه پارسیان و مادها » اکتفا کرد . از این پس ، اطمینان شاه فقط به ملت مخدوم بود .

آرامش شاهنشاهی مستقر گردید . خشیارشا ، که بیشتر به زندگانی مجلل دربار خود تمایل داشت ، و خود را به ساختن کاخها و ابنیه مشغول میکرد ، درصدد ادامه جنگ بر نیامد . مع هذا تقدیر برای او سرنوشتی دیگر پیش آورد . این پادشاه که تحت تأثیر اشخاص قرار میگرفت ، تسلیم فشاری که از جانب طرفداران جنگ و تبعیدیان ائینه (آتن) وارد می آمد شد ، و علی رغم تمایل خود ، تصمیم گرفت سیاست پدر را تعقیب کند ، و بنا بر این دستگاه مهیب جنگی را که توسط داریوش ساخته شده بود ، به کار انداخت . چهل و شش ملت قشون او را تشکیل می دادند ، و بیست و نه فرمانده - که همه پارسی بودند - بر این سپاهیان ریاست داشتند ، مادها و بابلیان فقط دارای مشاغل فرعی بودند ، خشیارشا ، در رأس سپاهیان خود ، به سوی یونان حرکت کرد ، و تصمیم داشت که از راه خشکی حمله کند ، نواز راه دریا ، فیثیقیان در تنگه ها^۲ پلی از قایق ساختند و سپاهیان ایران در مدت هفت روز پیاهی از آن عبور کردند ، و شاه بزرگ خود را به حمایت بغان سپرد ، شراب پاشیدند و یک جام ، یک شمشیر و یک کمان در آب انداختند . تسالیا^۳ و مقدونیه هیچ مقاومتی نشان ندادند ، یونانیان شغال مطیع شدند . با در نظر گرفتن ممالک آسیا و افریقا ، بیش از نصف دنیای یونانی رعیت پادشاه بودند . بیشتر ، دموکراتهای ائینه (آتن) تصمیم گرفته بودند با ایرانیان اتحادی

۱- Thezaly (Thesaly) ت. ا.

۲- مراد «داردائل» است (م).

۳- Bel

منعقد کنند، اما وطن پرستان مخالفت ورزیدند و اتحادیه‌ای به ریاست اسپارته (اسپارت) تشکیل دادند، و بر آن شدند که در تنگه^۱ ترموپیل^۱ منتظر دشمن بمانند. در این اثنا، جهازات ایرانی که پشتیبان عملیات بود، دچار طوفان گردید، ولی قشون بڑی حمله کرد، و در نپه‌ها با مقاومت شجاعانه^۲ مشتی یونانی مواجه شد. جنگی خونین که عاقبت آن نامعلوم بود در گرفت، و نزدیک بود به عدم موفقیت ایرانیان منجر گردد، ولی بر اثر خیانت^۳، عاقبت آنان پیروز گردیدند. اتیک^۴ که سکنه^۴ آن آنجارا ترک کرده بودند، تصرف شد. ائینه تسخیر گردید. به دفاع اکرپلیس^۵ که توسط چند یانگی به عمل می‌آمد، بر اثر ایجاد حریق عام که در آن همه چیز: مردم، معابد، منازل از بین رفتند، خاتمه داده شد.

اما یونانیان تسلیم نشدند: جهازات آنان در سالامیس^۵ متعز کز گردید، و تصمیم گرفتند از برزخ مذکور دفاع کنند. آلیجا بر ابردیدگان خشیارشا که بر اریکه خود - که بر تپه‌ای مستقر کرده بودند - نشسته بود، جهازات یونانی جهازات شاه بزرگ را درهم شکستند، و وی يك ثلث از سپاهیان خود را از دست داد (۴۸۰ ق. م.). مع هذا این شکست نمی‌توانست چندان اهمیتی برای ایران داشته باشد: قشون وی تقریباً دست ناخورده مانده بود، نواحی متصرف تحت تسلط او بود، و تعداد دشمن - که با وجود همه مصایب مقاومت میکرد - اندک و ناچیز بود. اما طبیعت حساس خشیارشا، که شاهد شکست بحریه خود بود، تصمیم به بازگشت گرفت. شاهنشاه خیره شد و دستور داد امیر البحر فیئقی را اعدام کنند، و همین امر باعث گردید که هموطنان امیر البحر مزبور ایرانیان را ترک گویند، و مصریان نیز از آنان تقلید کردند.

۱ - Thermopyles (Thermopylae ت. ا.) ۲ - مراد خیانت یونانیان است (م.)
 ۳ - Attique (Attica ت. ا.) ناحیه‌ای در یونان قدیم، در شمال شرقی پلوپونز که ائینه (آتن) پایتخت آن بوده (م.) ۴ - Acropole (Acropolis ت. ا.) قلعه ائینه (آتن) باستان که بر صخره‌ای به ارتفاع ۱۵۰ گام بنا شده بود (م.)
 ۵ - Salamine (Salamis ت. ا.)

خشیارشا ماردنیوس^۱ را در یونان گذاشت ، و خود به سوی آسیا حرکت کرد .
فرمانده مزبور تصمیم گرفت طرز محاربه را عوض کند . وی با ائینه (آتن)
وارد مذاکرات شد و پیشنهاد اتحاد ، استقلال و پرداخت خسارات داد . مساعی وی
بی نتیجه ماند ، و او به حمله پرداخت و مجدداً به آتیک و ائینه هجوم برد ، و همه
آنچه را که از سال گذشته بجا مانده بود ، آتش زد و دور شد . عاقبت متحدان موفق
شدند قشونی ترتیب دهند که مجبویانه به سوی دشمن حرکت کرد . تلافی فریقین در
پلاته^۲ صورت گرفت (۴۷۹ ق.م.) . ماردنیوس خطایی بزرگ مرتکب شد : او بشخصه
وارد میدان کارزار گردید و کشته شد . قشون او که فرمانده خود را از دست داده بود ،
ترک مخاصمه کرد . فتح مزبور در نظر یونانیان کامل بود ، اما برای ایرانیان - حتی
پس از سالامیس - این پیروزی نمی توانست قاطع باشد ، زیرا دوثلث قشون آنان در
آسیا بکر مانده بود . اما بدبختی در این بود که در همان روز جنگ پلاته ، جهازات جدید
یونانی به کشتیهای ایرانی که به میکال^۳ قریب شامس^۴ پناه برده بودند ، حمله کرد ،
و آنها را دچار حریق نمود ، و در نتیجه جنگ به شکست ایرانیان منجر شد :
در برابر این شکست ، قسمتی از ایونیان به اتحادیه یونانیان - که پیشرفت‌های
خود را از حدود جنگ تدافعی به عملیات تهاجمی گشانده بودند - ملحق گردیدند .
ائینه (آتن) در رأس اتحادیه دلس^۵ قرار گرفت . هر یک از متحدان مبلغی برای تسلیحات
و ادامه جنگ تأدیه میکرد . عاقبت در سواحل اوربمدن^۶ یونانیان فتحن تازه کردند
(۴۶۶ ق. م.) ، و بر اثر آن ایرانیان را از همه متصرفاتی که در بوش در ماوراء آسیای
صغیر برای آنان گذاشته بود ، محروم کردند . ضعف خشیارشا ، برای شاهنشاهی کران
تمام شد : اروپا آسیا را قطعاً به عقب تنگه‌ها راند .

Bamos - ۴

Mycale - ۲

(Platee) Platée ت. ا.)

Mardonius - ۱

Eurymédon - ۶

Delos - ۵

غلبه یونان کوچک بر سپاه عظیم شاهنشاهی ایران، در نظر اول تعجب آورده است، اما با مطالعه دقیق میتوان به علل آن پی برد. محقق است که ارزش جنگی سرباز یونانی مورد شک نیست، اما فرماندهان آن غالباً بی کفایت، غیر مصمم، و ناشایسته برای رهبری دسته‌های تحت فرمان خود بودند.

شکستهای ایرانیان ناشی از اشتباهات نظامی و سیاسی خود آنان بود. نظم قشون ایران هیچ‌وجه خوب نبود. صدها هزار مرد که تشکیل این سپاه عظیم را می‌دادند، بر اساس تجهیزات تسلیحاتی ایرانیان جمع‌آوری نشده بودند، بلکه بر مبنایی که خود آنان دارا بودند، مجهز گردیده بودند. خوراک برای تغذیه آنان عملاً وجود نداشت. سپاهیان شاه میبایست از نواحی اشغالی غذای خود را به دست آورند، و این امر برای چنین سپاهی بزرگ غیر ممکن بود. از سوی دیگر، تعداد بسیاری از افراد جهازات ایران ایونی بودند، و یونانیان آسیا در چنین جنگی میبایست با برادران اروپایی خود متحد گردند. بالاتر از همه ما با عدم لیاقت فرماندهی عالی تصادف می‌کنیم، و از اطمینان مبالغه‌آمیز مشاوران پادشاه - که خود او نیز سست‌رأی بود - دچار شکفتی میشویم.

این بدبختیها خشیارشا را به خشم آورد و وی هر گونه امید انتقام را از دست داد، و دیگر از پایتختهای خود بیرون نیامد. در تخت جمشید - مانند شوش - او کارهای ناتمام پدر را به‌تمام رسانید، و از ایجاد ساختمانهای تازه‌ای که در آنها تکبر بی اندازه استبداد وی به‌سبکی نزدیک به خارق‌العاده تجلی میکرد لذت میبرد. تاریخ جدید میکوشد برای پسر داریوش تجدید اعتبار کند. میتوان قبول کرد که روایات یونانی - که تنها منابع ما در این خصوص هستند - به‌وجهی غیر قابل اجتناب درباره مغرب‌آئینه (آتن) اغراق گفته باشند، و ممکن است که شکستهای مذکور نزد معاصران او کمتر اهمیت داشته باشد تا نزد اخلاف؛ هر چند قرینه‌ای در دست است که این

جنگها به شدت در کشوروی تأثیر کرده بود ، زیرا در مدتی قریب ده سال همه کارهای تخت جمشید ، توسط این بانای عالی مقام ، متوقف ماند . کتیبه های وی که در این اواخر در تخت جمشید کشف شده ، او را به عنوانی جدید یاد می کنند ، ووی را نه تنها مدافع آیین رسمی ، بلکه مبلغ آن معرفی مینمایند . محققاً خشیارشا مصر و بابل را فتح کرد ، و با همه وزنه قدرت مهیب خود بر این ملل باستانی فشار وارد آورد . اما او نمیتوانست بفهمد که هنگام تغییر روش نسبت به ملل مغلوب صراحتاً فرا رسیده است . وی میبایست این ادعای ملت مخدوم را - که باید بر دیگران به نام قدرت تامه خود حکومت کند - ترك گوید . ایرانیان که تازه از دوره صباوت بیرون آمده بودند ، و بر مللی که دارای تمدنهای بسیار کهن بودند ، فرمان میراندند ، میبایست آنها را بیشتر در اداره امور شاهنشاهی شرکت دهند ؛ اما بهیچوجه این کار را نکردند . خشیارشا ، محاط در میان درباریان و خواجه سرایانی که بیش از پیش بر او تسلط می یافتند ، زندگانی خود را به وجهی اسف آور به پایان رسانید ، و در کاخ مجلل خود کشته شد (۴۶۵ ق . م .)

اردشیر اول (۴۶۵ - ۴۲۴ ق . م .)

جلوس پسر خشیارشا - که مردی ضعیف بود - بر تخت سلطنت با عسبان برادرش ، شهربان ایالت بلخ ، آغاز شد . این اغتشاش بزودی سرکوب گردید ، و بر اثر آن همه برادران شاه جدید به قتل رسیدند . مصر نیز یاغی شد ، اما این بار ائینه (آئن) - که در جستجوی کندی بود که به اشکال از راه تنگه هامیرسید - آنرا تصرف کرد . نخستین عملیات پارسیان ضد مصریان به شکست منتهی گردید ، ولی قوای امدادی مهمی رسید و عاقبت موجب پیروزی آنان شد ، و ایرانیان حتی جهازات ائینی (آئنی) را که در مصب نیل مجتمع بود ، سوختند . در همان زمان ، طلای پارسی اسبارطه

(اسپارت) را ضد ائینه برانگیخت. ائینه، در اوج قدرت خود، ضربتی حساس خورد - ولی بزودی آنرا جای دیگر تلافی خواهد کرد - و سیاست وی سرعت رو به تنزل گذاشت. بر اثر اقدامات سیمون^۱ ائینه به اسپارطه نزدیک شد و با یاری آن دولت وارد جنگ با ایرانیان گردید^۲، و به پیشرفتهایی نظیر فتح سالامیس^۳ نایل آمد. در نتیجه صلحی که پس از این عملیات پیش آمد، شاه بزرگ ناگزیر شد که از شهرهای یونانی ایونیه^۴ - که جزو اتحادیه بودند - صرف نظر کند. سر بازاران پارسی از این پس نمیتوانستند از قزل ایرماق تجاوز کنند، و این امر معرف عقب نشینی جدید و شدید از جانب شاهنشاهی است، ولی وی با صرف طلا و ایجاد مناقشات بین اسپارطه و ائینه مجدداً اداره امور را در دست خود می گیرد.

نیمه قرن پنجم با ظهور پریکلس^۵ یکی از درخشانترین اعصار تاریخ ائینه است. این ممالکت کوچک، موجود و رهبر اتحادیه قوی دلسی^۶ بود، و بر اثر تجارت و باجی که متحدان وی می پرداختند ثروتمند شده، و در جاده تحولات سیاسی و اجتماعی افتاده و موجب پیروزی افکار دموکراتیک گردیده بود. برای ایجاد کار جهت مزدوران کارهایی عظیم - از قبیل دیوارهای طویل، قورخانه، معابد، سد، لنگرگاه، حوضچه تخلیه کشتیها، بنادر - انجام داد. تضاد بین این کشور و شاهنشاهی پادشاه بزرگ آشکار است. در کشور شاهنشاهی، اداره امور بردوش ملل مغلوب سنگینی می کند، و شهرهایی که سابقاً سعادتمند بودند - مانند بابل - در این زمان به صورت خرابه در آمدند، و در کشوری مانند مصر چند شهر بر اثر جریق منهدم گردیده بودند.

۱- Cimon - ۲- در ت.ا. افزوده شده: سیتیوم Citium محاصره شد ۳- Salamine (ت.ا.) ۴- در ت.ا. آمده: عملیات جنگی دریایی نزدیک سالامیس در قبرس به عمل آمد ۵- Ionie (ت.ا.) ۶- Halys ۷- Péricles ۸- Ligue délienne (Delien league ت.ا.)

در بابل اردشیر سیاست پدر را به کمال تعقیب کرد. اگر چه روحانیان بعل مردوک اجازه اجرای مراسم دینی خود را داشتند، اشغال مملکت مزبور به دست ایرانیان بشدت تعقیب میشد. پادشاه زمین‌های آن کشور را میان ایرانیان تقسیم کرد، قضاة منحصر آپارسی بودند، همانگونه که همه ادارات در دست پارسیان اداره میشد. هیأت مغان نیز در آنجا اهمیتی یافتند. سکنه محلی در زیر مالیاتها خرد شده، آماده عصیان در اولین فرصت بودند. آنگاه که شهر بان سوریه عصیان کرد، و پس از گرفتار آمدن به سهولت مورد عفو و لطف پادشاه قرار گرفت، وضع پیچیده تر شد. ایرانیان علاوه بر آنکه سرحداتی غربی را از دست دادند، قسمتی از ثغور شرقی نیز از دست آنان خارج شد. نخستین علایم انحطاط مخفیانه اما به صورت اعلام خطر - تجلی میکند. شاهنشاهی در نظر یونانیان، پس از پیشرفت‌هایی که متحدان کرده‌اند، دیگر دشمنی موحد و مهیب به شمار نمیرود، و نویسنده‌ای مانند اورپیدس^۱، که حالت روحی عصر خود را منعکس میسازد، میگوید: « آسیا حکم برده اروپا را دارد ». وضع از نیم قرن به این طرف تغییر یافته است.

اردشیر، در تعقیب سیاست کوروش و داریوش، به عزرا^۲ اجازه داد به بیت المقدس برود، و هزار و پانصد خانواده یهودی را که در قدیم نفی بلد شده بودند با خویش همراه برد، اما نفاقی که بین ایشان و هم کیشان‌شان - که هرگز فلسطین را ترك نگفته بودند - ایجاد شد، شاه را وادار کرد اقدامات احتیاطی به عمل آورد، و حتی نحمیا^۳ - ساقی و معتمد خود - را فرستاد تا به مناقشات این مملکت خاتمه دهد. اردشیر نسبت به جامعه یهود به نظر خیر خواهی می‌نگریست به شرطی که رؤسای مسئول آنان به قدرت سلطنتی و فسادار بمانند، عزرا، به منزله یکی از موجدان

۱ - Bel-Marduk (Eurypide) Eurypide (ت. ا.) - ۲ - Ezras (Ezra ت. ا.)

۳ - Nehemiah (Nehemiah ت. ا.)

بزرگ یهودیت، برای جامعه خود قوانینی ترتیب داد، و بر اثر سیاست روشن بین خویش - که هرگز از اطاعت قدرت سیاسی پارس سرپیچی نکرد - به ملت یهود اجازه داد که وضع خود را جبران کند. در سال ۴۴۵ ق. م. معبد و دیوارهای بیت المقدس مجدداً ساخته و روحانی بزرگ به عنوان رئیس بیت المقدس و یهودیه شناخته شد.

اردشیر هرگز سپاهیان خود را شخصاً رهبری نمی‌کرد. وی در اواخر ایام زندگی خود، حتی به امور یونان - که برای اعتبار شاهنشاهی دارای اهمیت حیاتی بود - توجهی نداشت. بنایی که داریوش برافراشته بود، به تدریج و تقریباً به تدریج غیر محسوس، شکاف بر می‌داشت.

مع‌هذا در زمان سلطنت اردشیر، قرابت حقیقی فرهنگی بین ایران و یونان برقرار شد، و این قرابت موجب گردید بعضی تحولات در کارهای هنری زمان وی ایجاد شود. مورخان و دانشمندان یونانی ذرمصر، بابل و ایران مسافرت می‌کردند و تاریخ، مذاهب و علوم شرقی را فرامی‌گرفتند و می‌شناسانیدند. این دوره عصری است که هرودوتوس^۱ کتاب 'گردش جهان' خود را تألیف کرد، و تصور می‌رود که وی دیموکریس^۲ اگر با دانشمندان بابل تماس نداشت، نمی‌توانست فرضیه آتم خود را بنیاد آورد.

دو جهان (شرق و غرب) در صدد مبادله معارف بودند؛ و اروپا در حالی که به مخالفت آسیا برخاست - با وجود جنگها، آشوبها و امراض ساری که شرق و غرب هر دو را مبتلی کرده بود - ذخایری را که قاره اخیر در طی قرون گرد آورده بود، اخذ و اقتباس کرد.

داریوش دوم (۴۲۴-۴۰۵ ق. م.)

سراسر سلطنت این پادشاه مصروف انواء توطئه و فساد میشد و طلای ایران برای اغوای آتن ضد اسپارت، در جنگهای پلوپونزی^۱ به کار میرفت. این امر تاحدی به منزله سیاست پیشرفت برای شاهنشاهی و انتقام جنگهای مادی^۲ تلقی میشد. عصبان شهربان ساردس^۳ که ائینه از او حمایت می کرد، موجب گردید که اسبارطه جانب شاه بزرگ را بگیرد، پادشاه از تیسافرن^۴ - که در میان سیاستمداران ایرانی لایقتر و کم وسواس تر از همه بود - خواست تا شورش مزبور را درهم شکند. وی اغتشاش را با کومک سربازان مزدور یونانی از بین برد، اما پسر شهربان عاصی جنگ پدر را دنبال کرد. پادشاه، پس از آنکه با اسبارطه معاهدهای منعقد و امضا کرد، با ائینه به جنگ پرداخت، و مجدداً چند شهر یونانی را به تصرف در آورد، و اهالی آنها را ملزم کردیدگان های ایرانی را بپذیرند و خراج های معوق را بپردازند. اندکی بعد، با عقد معاهدهای جدید، سلطنت شاه بزرگ بر یونانیان آسیا شناخته شد. اسبارطه وضع ممتاز خود را از دست داد، اما به پادشاه آن طلا گرفت.

عصبانی در مساد ایجاد شد، و متعاقب آن آشوبی در مصر پدید آمد. معبد یهودان را خراب کردند، دولت ایران جرأت نداشت تهییج سکنه بومی را فرو - نشاند. جهازات ایران در پلوپونز شکستپایی خوردند، و با وجود اینکه پادشاه برای تعویض آنها وجوهی اختصاص داد، نتوانستند از ادامه پیشرفتهای ائینه (آتن) جلوگیری کنند. بهر حال، بار دیگر، اسبارطه با کومک ایران، توانست تنگه ها را محاصره کند، و ائینه - که از کندم آن نواحی محروم مانده بود - مجبور به تسلیم گردید. باز طلا پیروز شد.

۱ - Guerre du Péloponnèse (Peloponnesian war) ت. ا. ۱) ۲ - Guerres médiques (Median wars) ت. ا. ۱) ۳ - Sardes ت. ا. ۲) ۴ - Tissapherne (Tissaphernes) ت. ا. ۱)

کاخ و دربار - که در آن خانواده شاهی در معرض تفرقه و گسیختگی قرار داشت - منظری درست از سیاست خارجی بود . ملکه پروشات از پسر خود کوروش - در برابر ولیعهد رسمی - حمایت میکرد ، و برای او حکومت ایالات لودیبه (لیدی) ، فریگیای بزرگ^۲ ، و کاپادوکیه^۳ ، و همچنین فرماندهی همه سپاهیان شاهی را در آسیای صغیر گرفت . شاهزاده جوان که بر چنین نیروی فرمانروایی داشت ، اگر فرصتی مساعد پیش می آمد ، در وضعی بود که میتواند برای رسیدن به تاج و تخت مملکت نیروی خود را بدکاربرد .

داریوش دوم^۴ هرگز پایتختهای خود را ، برای فرماندهی سپاهیان خویش در جنگها ، ترك نگفت ؛ و فقط نزدیک آخر عمر ، سفر جنگی ضد کادوسیان^۵ را رهبری کرد ، و اندکی بعد در گذشت ، و تاج سلطنت را برای فرزند ارشدش - اردشیر دوم - به جا گذاشت .

اردشیر دوم (۴۰۵-۴۵۹ ق . م .)

جلوس این پادشاه بما سوء قصد نسبت به حیات او مشخص است . وی از ضربت خنجر برادر خود - کوروش - در هنگام اجرای مراسم تاجگذاری در مبد پاسارگاد نجات یافت . شاه بر اثر مداخله مادر خود - پروشات - برادر را عفو کرد ، و حتی اجازه داد به ایالات خود - آنجا که همه آسیای صغیر با سپاهیان در اختیار وی بود - باز گردد . اندکی بعد ، کوروش خداردشیر قیام ، و در رأس سپاهی قوی برای بدست آوردن تاج و تخت حرکت کرد . وی در نزدیکی بابل در جنگ ، تقریباً فتح قطعی را به دست آورد ، ولی بر اثر غرور جوانی و بی پروایی درست در لحظه ای که ضربت

۱- Parysatis (Greater Phrygia) Grande Phrygie (ت . ا .)
 ۲- Cappadoce
 ۳- Cappadocia (ت . ا .)
 ۴- در ت . ا . افزوده شده ، مانند سلف خود
 ۵- Cadusians (ت . ا .)

سلاح وی بر برادرش پادشاه وارد می‌آمد، کشته شد. همه گزارشها جرأت خارق‌العاده این شاهزاده جوان را تحسین می‌کنند. اردشیر فرمان داد جسد او را قطعه قطعه کنند. اگر کوروش به تخت سلطنت جلوس میکرد، شاید میتواند از انحطاط سلسله جلوگیری کند.

اردشیر به ده هزار تن یونانی که جزوقشون برادر مقتولش بودند، اجازه بازگشت داد. وی با خدعه فرماندهان ایشان را اعدام کرد، ولی نتوانست از مراجعت آنان به یونان، از راه ارمنستان، ممانعت نماید.

ارزش سرباز ایرانی در سیاست شاهنشاهی، دیگر عاملی مهم آن چنانکه در زمان کوروش یا داریوش بود - به شمار نمی‌رفت، بلکه عامل مهم طلا بود، که سیاستمداران ماهر و مهیب شاه بزرگ در به کار بردن آن ورزیده بودند. آنان طلا را به شکل فواره‌ای مداوم در صندوقهای ائینیان، اسپارطیان، یا هر دسته دیگر که به وسیله خدعه میتواند دشمنی را تضعیف کند، یا او را به اردوی شاهی گیل‌دارد، میریختند، در هنگام جلوس اردشیر، مصر عصیان و اعلام استقلال کرد. شاه برای تصرف مجدد آن فاقد قدرت بود، هر چند که میدانست اگر مصر از دست برود، ایالات غربی مدتی دراز در تصرف او باقی نخواهد ماند. ائینه که ضعیف شده و شکست خورده بود دیگر خطری نداشت، اما اسپارطه تحت تأثیر مراجعت ده هزار تن - که شاه بزرگ نتوانسته بود آنان را از ترك مرکز حقیقی مملکت خود ممانعت کند - ضد شاهنشاهی اسلحه به دست گرفت. از ژیبلاس^۱ فرمانده بزرگ اسپارطی، به آسیای صغیر حمله برد، و شهر بانها - که با یکدیگر در جنگ وجدال بودند - لیاقت متوقف ساختن پیشرفتهای سربازان او را نداشتند. بهر حال، در این زمان، ائینه به جانب پادشاه ایران گرایید، و از ژیبلاس در اوج پیشرفت خود، به اسپارطه احضار گردید.

اوبه تلخی گفت که وی از ۱۰۰۰۰۰ تیر انداز پارسی شکست یافت که سر باز نبودند ، بلکه تصاویری بودند که بر سکه های شاد بزرگ منقوش بود (تص ۵۸ الف-د) . این تصمیم سیاسی فرومایه اندکی بعد منجر به شکست جدی اسبارطه و پایان تسلط او بر ایونیه گردید .

هنگامی که دو مدینه بزرگ یونان ، که رقبای سنگدل بودند ، به اغوای طلای ایران ، بدجان هم افتادند ، هر دو بر اثر جنگها تحلیل رفتند . شاهنشاه ، از مرکز ایران - که هرگز آنرا ترک نمی گفت - شرایط « صلح شاه » را اعلام کرد ؛ همه شهرهای ایونیه در دست وی خواهند ماند ، و با کسانی که با او مخالفت کنند در خشکی و دریا محاربه خواهد شد . سفرای یونانی ، که تصمیم شاه در برابر آنان خوانده شد ، سر تعظیم فرود آوردند . آنچه را که داریوش و خشیارشا بادستگاه مهیب جنگی خویش نتوانستند به دست آورند ، سیاست اردشیر دوم با استعمال مفرط طلا به انجام رسانید .

یونانیان ایونیه مجدداً رعایای شاه بزرگ شدند . قدرت ائینه ، که تحت عنوان اتحادیه خراج حقیقی مطالبه میکرد ، به پایان رسید . تسلط اسبارطه نیز که حمایت وی از ایونیان بر اثر مالیاتها موحش تر شده بود ، خاتمه یافت ؛ و علاوه بر اینها در مدینه مذکور مبالغی به عنوان هدف نجیبانه استخلاص برادران آسیایی می گرفتند . ایرانیان ، مالیاتی را که مدتی دراز از طرف آنان برقرار بود ، تثبیت کردند ، و آن بسیار سبکتر از عوارض ائینه و اسبارطه بود . شهرهای ایونیه ، که مجدداً در حلقه تجارت شاهنشاهی مجتمع شدند ، فعالیت و سعادت قدیم خود را باز یافتند . منافع شاه در همین جا متوقف نشد ؛ سیاست وی همواره نزاع دیرین بین ائینه و اسبارطه را احیاء میکرد . مجادله ، که بر اثر صلحی قطع شده بود ، مجدداً در گرفت ، و هر دو کشور را به انهدام کشانید . هنگامی که دور قیبه عاقبت عداوت و خصومت را کنار گذاشتند ،

تیس^۱ تحت حمایت اردشیر، ضد دو دشمن دیروزی - که در این موقع هدفی مشترک داشتند - وارد میدان شد و آنها را درهم شکست. هالاد^۲ قدیم، به اراده شاه قطعه قطعه و کوفته گردید، زیرا هیچیک از این مدینه‌ها قدرت ایجاد وحدت کشور و استقرار نظم و صلح را نداشت.

در زمانی که قدرت اردشیر به نظر میرسید از تنگه‌ها تجاوز کرده، و دربار شوش فرامین خود را به یونانیان اروپا اعلا می‌کرد، در ایالات غربی شاهنشاهی دهمی منفجر شد، و آن عصیان ولایه بود. در زمان آخرین پادشاهان هخامنشی، از وظیفه «چشمها و گوشهای» شاه - که از عهد داریوش به تفتیش امور حکام موظف بودند - جز خاطره‌ای باقی نماند. انواع مناصب شهریاگان موروثی گردید. بعضی از آنان چندان قوی شدند که شاه دیگر نمیتوانست ایشان را تحت تفتیش و مراقبت درآورد، و یا عملیاتی ضد آنان انجام دهد. جمهوری روم نیز با مأموران سنا که به تفتیش امور فرماندهان سپاه موظف بودند، دچار همین مخمصه شد. فرامین قدیم چنان قدرتی به فرماندهان سپاههای رومی داده بود که آنان از تحت نظارت خارج شدند، و عاقبت خود را نماینده سنا معرفی کردند، و بدین وجه ضعف آشکار سنا را به ثبوت رسانیدند.

وضع حالت داخلی شاهنشاهی موجب پدینی ویاس بود. مالیات، بومیان را خرد می‌کرد، و آنان را وادار به عصیان مینمود. مصر از زمان جلوس اردشیر مستقل گردیده بود، و عملیات پرداخته‌های که برای تسخیر آن به عمل آمد منجر به شکست گردید، و آن کشور دیگر هرگز فتح نشد.

شاهنشاهی به تدریج تجزیه می‌گردید: پس از مصر، قسمتی از قبرس، و سپس فینیقیه و سوریه - یکی پس از دیگری - استقلال خود را اعلام نمودند. شهریاگان

یاغی در حالی که شاعر انحطاط دولت شاهنشاهی بودند کشورها را ویران میکردند . جنگ طبقاتی توسط مزدوران گرسنه در گرفت ، و آن را باخشونت خفه کردند ، ولی بر اغتشاشات افزوده شد . آسیا قطعه قطعه گردید : بیشینه^۱ در دنبال کاریه^۲ استغلال خود را به دست آورد ؛ سپس لودیا^۳ ، میسید^۴ ، ایکیه^۵ ، پیسیدیه^۶ ، پامفیلیه^۷ ، کیلیکیه^۸ از آنها تقلید کردند . خلاصه همه^۹ معالک مغرب فرات در حال اغتشاش بودند ، وضع شاهنشاهی از پیش آشفته تر گردید ، و همه^{۱۰} امور آن - از جمله وحدت کشور و حیات خود شاه - در معرض خطر بود . شهر بانان عاصی سکه طلا ضرب میکردند ، و این امر تا آن زمان فقط به شاه بزرگ اختصاص داشته است . شاه با ایالات غربی - که در حال اغتشاش بودند - و مصر آزاد ، نصف در آمد خود را از دست داد . اردشیر ، که آنهمه موفقیت‌های سیاسی در یونان بدست آورده بود ، تاج و تخت خود را در معرض انهدام می دید . اگر اندکی پیش ، به نظر میرسید شاهنشاهی وحدت خود را به دست آورده ، این امر فقط اتفاقی بوده ، و بر اثر فقدان پیوستگی شاهنشاهی در آستانه تجزیه بود . مصر که با اسپارطه (اسپارت) و شهر بانان یاغی متحد شده بود ، ضد شاه قدم برداشت و سپاهیان وی تحت فرمان تاخس^۹ فرعون به سوی سوریه حرکت کرد ، و در همان هنگام داماتس^{۱۰} شهر بان عاصی از فرات گذشته بود . و خامت وضع چندان بود که اردشیر خود فرماندهی عالی قشون را عهده دار شد ، زیرا پسرش اخس^{۱۱} آن شایستگی را نداشت که از پیشرفت سپاهیان مزدوریونانی که در خدمت عاصیان بودند ، جلوگیری کند . شاهنشاهی محکوم به نظر میرسید .

مع هذا کشور ایران بر اثر اعراض مصر - به علت اغتشاشی که ضد تاخس یدید

۱- Bithynie (Bithynia ت. ا.) ۲- Carie (Caria ت. ا.) ۳- در متن فرانسوی
 ۴- Mysie (Mysia ت. ا.) ۵- Lycie (Lycia ت. ا.)
 ۶- Pamphilia (Pamphilia ت. ا.) ۷- Pisidie (Pisidia ت. ا.)
 ۸- Cilicia (Cilicia ت. ا.) ۹- Takhas ۱۰- Damatès ۱۱- Ochos

آمده بود - نجات یافت ؛ فرعون متحدان خود را رها کرده ، بازگشت . پس از آن شهریان اروآندر تسلیم شد ، زیرا شاه اورا عفو کرد و به شغل خود باقی گذاشت ؛ و این امر ضعف قدرت مرکزی را ثابت میکند . مقارن خیانت شهریان ، دسته های مسلحی پیدا شدند که شهرها را فدیه می گرفتند ؛ مدینه های دیگر بر اثر منازعه بین اغنیا و فقرا قطعه قطعه شدند . شهریان یاغی اریوبرزن^۲ مورد خیانت پسر خود واقع و به دار آویخته شد . داماتس ، در زمان اتحاد شهریان یاغی به قتل رسید . خطری که برای شاهنشاهی وجود داشت ، به همان سرعتی که ظهور کرده بود ، از بین رفت ؛ اما جنبشها همچنان ادامه یافت تا آنگاه که اردشیر - که بعضی او را ملایم ، عادل و سخنی ، و برخی دیگر او را کم اطمینان ، خونریز و تحت نفوذ مادر خویش می دانند - در گذشت . وی در سراسر سلطنت خود ، که نزدیک به نیم قرن طول کشید جز یک هدف نداشت ، و آن عبارت بود از حفظ همه ثغور شاهنشاهی خود . کوشش وی مافوق قوای او بود .

اردشیر سوم (۴۵۹-۴۲۸ ق . م .)

به نظر می آید که با جلوس اردشیر ، تقدیر فرصتی دیگر به ایران برای نجات وی داد . او محققاً مردی شقی و دارای خویی سبع و وحشی ، ولی از سوی دیگر دارای اراده ای آهنین و شتم سیاسی بود . جلوس وی ، از خون همه برادران و خواهرانش که چندین ده تن بودند ، سیراب شد . آیا این امر برای کسب مجدد وحدت شاهنشاهی - که از خطری به خطر دیگر دچار میشد و راه سر اشیبی می پیمود ، و فقط بر اثر تصادف نجات می یافت - زاید بود ؟ اردشیر ، با ثبات بسیار ، اغتشاش کادوسیان^۳ و عصیان شهریان را سر کوبی کرد . بهائینه (آتن) که بعضی از این ولایات را حمایت میکرد ، اعلامیه

شدیدی صادر نمود، و آن دولت از بیم جنگ، سپاهیان خود را احضار کرد. مساعی شاه مصروف فتح مجدد مصر شد، اما نخستین اقدامات وی منجر به شکست گردید. سیدون^۱ - متحد مصر - عصیان کرد. پادشاه، آن ناحیه را با هزاران تن سکنه اش بسوزانید، و از آن جز خرابه‌ای باقی نگذاشت. سفر جنگی جدیدی ضد مصر آغاز شد، و با همراهی سپاهیان مزدور یونانی، فتح قطعی به دست آمد. فرعون به حبشه فرار کرد، شهرها تسخیر شد و دیوارهای آنها خراب گردید، معابد غارت شد، و روحانیان بایر داخت بهایی گزاف آزادی خود را باز خریدند. شاهنشاهی با همه اکناف و اقطار خود، استقراریافت، و به نظر میرسد در این زمان از همه ازمه پس از داریوش قوی‌تر بوده است.

یونان از این تجدید قوای ایران متأثر گردید. از مدتی دراز، افکار وطن پرستان، از جمله ایسکراطیس^۲، هلنیان^۳ را فرا میخواندند و ایشان را به اتحاد و محاربه با ایرانیان دعوت میکردند، و در خطابه‌های خود نغمه‌های جدیدی آغاز مینمودند: هلنیان تنها اخلاف یونانیان نیستند، بلکه همه کسانی که در تمدن آنان شریک و سهیم‌اند، هلنی به شمار میروند. محاربه‌ای که آنان توصیه میکردند، از حدود ملکی و شاهنشاهی خارج شده منجر به نبرد بین فرهنگها و اصول تمدن گردید. اما یونان که بر اثر جنگهای طولانی فرسوده شده بود، فاقد نیرویی بود که بتواند وحدت اساسی را برای غزوه جدید تحقق بخشد. مع هذا این هدف علی‌رغم یونان، با اجبار مقدونیه - که ملتی نیرومند از اعقاب غیر هلنی، ولی دارای فرهنگ یونانی بود - تحقق یافت. از سال ۳۶۰ ق. م.، مساعی فیلفوس^۴ مقدونی مصروف الحاق نواحی واقع در شمال یونان^۵: تراکیه^۶ و تسالیه^۷ به کشور خود بود. وی شخصیتی

۱- Sidon ۲- Isocrate (Isocrates ت. ۱) ۳- Hellènes، یونانیان خود را بدین نام میخواندند (م). ۴- Philippe (Philip ت. ۱) ۵- در ت. ۱، در شمال پلوپونز ۶- Thrace ۷- Thessalie (Thessaly ت. ۱)

مسلط در میان یونانیان محسوب میشد ، و او را به عنوان پیشوایی که غزوات ضد آسیا - که سعادتمند تر از اروپا بود و در آن قاره بر بریان از یونانیان غنی تر بودند - تلقی می کردند .

اما فیلفوس مردی محتاط بود ، و می دید که اردشیر مجدداً مصر را فتح کرده ، ترجیح داد که دشمن را گمراه کند ، و باب معامله را با ایران - که در آن همه اغتشاشات حتی اغتشاش قبرس ، سرکوب شده بود - مفتوح کرد .

در ائینه ، دموستنس^۲ به شدت ضد سیاست طرفداری مقدونیه مبارزه میکرد ، و بعکس ، نجات کشور خود را در اتحاد با پادشاه بزرگ می دید ، و چون او را ملامت می کردند که به یونانیان آسیا خیانت می کند ، این حقیقت تلخ را در جواب می گفت : « آیا حقیقتاً به این یونانیان آسیا علاقمندیم ؟ آیا هر يك از فرماندهان ائینی (آتنی) شرکت « خیر خواهانه » خویش را تحمیل نمیکنند ؟ » سفارتی از ائینه به شوش فرستاده شد ، و اتحادی منعقد گردید . چون امنیت و آرامش در سرحد ائینه برقرار گردید ، شاه قشونی فرستاد تا فیلفوس را به خارج پرینتوس^۳ براند . تنها خطری که این اتحاد ممکن بود داشته باشد ، متوجه مقدونیه بود . فیلفوس تصمیم گرفت کار را - ولو با اعمال زور باشد - با یونانیان یکسره کند . او به یاری پسرش اسکندر بر ائینه و متحدانش غلبه کرد ، و پیروزی قطعی به دست آورد ، و به استقلال یونان خاتمه داد (۳۳۸ ق . م .) . در همان سال اردشیر مسموم گردید : قاتل با معدوم کردن شاه ، ضربت کشنده ای به شاهنشاهی وارد آورد ، و آن دیری پایید .

اگر ایرانیان عهد هخامنشی را به صورت فاتحانی تصور کنیم که خود را

۱- Barbaros در اصطلاح یونانیان Barbaros به همه خارجیانی که دارای تمدنی پست تر از خود آنان بودند ، اطلاق میشد (م .)
 ۲- Demosthene (د . ا .) Périnthe
 ۳- Parinthus (د . ا .)

به ملل تابعه تحمیل می کردند، و از آنان فقط اطاعت کور کورانانه نسبت به قدرت فاتح می خواستند، درست و عادلانه نیست. راست است که در لفاف سیاست آنان استعمار، میل به قدرت و تسلط، نگاهداری ملل تابعه در حال اطاعت، مستتر بود. در زمان ایشان جهان به دو گروه بسیار متباین تقسیم شده بود: شاهنشاهی ایران، و یونان. هر یک از آن دو زندگی کانی داشت که تمدن و اقتصاد آن متعادل بود و هر یک مایل بود که طریقه زندگی خود را در بقیه بلاد جهان انتشار دهد. هخامنشیان نخستین کسانی بودند که وحدت ایران را تحقق بخشیدند، همچنانکه آنان نخستین پادشاهانی بودند که وحدت عالم شرقی را، و بدعبارت دیگر، جهان متمدن را - که عناصر مختلف آنرا تحت یک نظارت سیاسی که هیچگاه سابقه نداشت بهم مرتبط ساختند - تأمین کردند. ملت ایران که با وجود اختلاف نژادی، پایه منصفه ظهور گذاشت، از هرج و مرج زبانها و تمدنها فاتح بیرون آمد. ایرانیان نه تنها شاهنشاهی جهانی تأسیس کردند، بلکه به ایجاد تمدنی جهانی - که منطقه نفوذ آن وسیع بود - موفق آمدند.

تشکیل این شاهنشاهی را به صورت ترکیب، نباید علامت تدنی آن دانست، زیرا تمدنهای بزرگ دیگر مثلاً روم هم چنین راهی را تعقیب کردند. ایرانیان همچنانکه در اداره ممالک توفیق یافتند، در اقتصاد و تجارت نیز موفق آمدند. تحقیقات جدید ثابت می کند که ممالک دور دست که بر اثر توسعه کشور هخامنشی بدان پیوسته بودند، تحت نفوذ خیرخواهانه هخامنشیان عمیقاً تحول یافتند، مثلاً خوارزم و دیگر مستملکات شرقی در مدت سه قرن و نیم از صلاح برخوردار بودند، و این حادثه ای نادر در تاریخ نواحی شرقی در این عصر به شمار می رود. در این مدت، ناحیه مذکور به توسعه حقیقی از لحاظ عمران و فلاح مشغول بود. در همان عهد، طرز آبیاری به وسیله قنوات زیر زمینی - از جمله در واحدهای جنوبی

مصر - معمول گردید . هنر هخامنشی به نواحی بسیار دورتر از سرحدات ایران رسید : نفوذ آنرا در مصر ، قبرس ، سواحل بحر اسود ، و مخصوصاً در سکایان^۱ می توان دید . هخامنشیان محیطی مساعد برای توسعه عام به وجود آوردند ، و ما می دانیم که در زمان داریوش منجمی بزرگ از مردم بابل بنام نبوریمانو^۲ در باره خسوفهای ماه مطالعاتی به عمل آورد ، و موفق به محاسباتی دقیقتر از محاسبات بطلمیوس^۳ و کپرنیکوس^۴ گردید . نیز میتوان از منجم دیگر بنام کیدینو^۵ از مردم سیپار^۶ نام برد ، که در حدود اواخر عهد شاهنشاهی تقدم اعتدالین را کشف کرد ، و موفق به محاسبه صحیح طول سال گردید ، و در محاسبه او فقط هفت دقیقه و شانزده ثانیه اشتباه دیده می شود .

هخامنشیان وطن پرستی شدید را کنار گذاشتند ، و بدعنوان نوعی امتیاز جهت مصالح شاهنشاهی ، زبانی غربی - یعنی آرامی - را به منزله زبان رسمی مملکت وارد کردند ، و الفبای آنرا پذیرفتند . بعلاوه این زبان را به هند بردند ، و در آنجا نیز تحت نفوذ زبان مزبور ، خرشتی^۷ - قدیمترین الفبای هندی که شناخته شده - توسعه یافت . در هند هم هنر و معماری هخامنشی آثار خود را باقی گذاشته است : حفریاتی که در پتته^۸ به عمل آمده ، آشکار کرده که کاخهایی که در زمان سلسله موریای ساخته شده ، تجدید مطالعی از طرح کاخهای تخت جمشید است . سنن هندی یادگارهای بانیمان ایرانی را - که در تخیل عامه منظره تیتانها^۹ را به خود گرفتند - حفظ کرده اند و این امر وجود آثار نفوذ هخامنشی را در هنر موریای و همچنین در

۱ - Scythes (Scythian ت . ا .) ۲ - Nabu-ri-mannu ۳ - Ptolemy (Ptolémée)

ت . ا .) ۴ - Copernicus (Copernicus ت . ا .) ۵ - Kidinnu ۶ - Sippar ۷ - Kharoshti

۸ - Patna ۹ - Maurya ۱۰ - Titans در اساطیر یونانی ایران آسمان و زمین اند .

آنان ضدخدایان عمیان کردند و خواستند با انباشتن کوهها بر روی یکدیگر به آسمان حمله برند ، ولی ژوپیتر آنانرا با صاعقه بسوخت . در ادبیات این هیاکل برای معای کسانی که به کارهای ناممکن دست می یازند به عنوان مثل به کار رود (م .)

گفنداره می‌رساند .

علاوه بر این ، دانشمندان معتقدند که از تماس بین زبان پارسی و زبان اقوام جدید مجاور دره سند ، « برای معاورهٔ فاجان و مغلوبان ، يك قسم لهجهٔ مخلوط به سبک زبان اردو » ایجاد شد .

هخامنشیان که در امور دینی با دیدهٔ اغماض می‌نگریستند ، و خود آنان هم به توحید متمایل بودند ، عملاً به اقوام موحد - که در رأس آنها یهودیان بودند - توجه داشتند . اگر دین ، جامعه ، و حتی دولت یهود توانست پایدار بماند و بعدها پیشرو مسیحیت گردد ، تا حد بسیار مدیون سیاست خیرخواهانهٔ ایران هخامنشی است . دین هخامنشی در خارج ایران هم بی‌تأثیر نبوده است . دانشمندان بر آنند که دخول آیین اناهیته^۱ (ناهید) به وسیلهٔ اردشیر دوم صورت گرفته است ، و پرستش پیکرهای او در معابد شوش ، تخت جمشید ، هگمتانه (همدان) ، بابل ، دمشق ، ساردس^۲ و بلخ ، می‌بایست به اتحاد همهٔ اقوام شاهنشاهی تحت یک آیین مشترك^۳ - که آثار آن مدتی دراز در میان ملل آسیای صغیر زنده ماند - یاری کرده باشد .

از سوی دیگر ، دین هخامنشی از شمال غربی تجاوز کرده به کاپادوکیه^۴ و سپس به کیلیکیه^۵ - که در آنجا دزدان دریایی آیین میترا^۶ (مهر) را پذیرفتند - نفوذ کرد .

آیین اخیر ، بعدها در میان سپاهیان رومی دین غالب به‌شمار میرفته ، علاوه بر این اعتقاد قدیم سامی به نوعی بقای بعد از مرگ ، توسط ایرانیان به اعتقاد ابدیت تبدیل شد^۷ ، و آن در معتقدات یهودی نفوذ نمود ، و آیین زرتشت به وسیلهٔ این مصفاة

۱ - Gandhara - ۲ - Anahita - ۳ - Sardis (ت . ا .) - ۴ - Cappadoce

۵ - Cilicia (ت . ا .) - ۶ - Mithra - ۷ - ر . ک .

مقاله مترجم ، هورقلیا ، در مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات تهران ۳۱ ، ص ۲۷-۲۸ (م .)

در حکمت الهی میحی تأثیر کرد .

هخامنشیان از لحاظ فرهنگ مادی و معتقدات دینی و فرهنگ معنوی نخستین کسانی بودند که صور و افکار را بین شرق و غرب مبادله کردند . آنان تقریب این دو جهان را با تمدنهای آنها تحقق دادند ، و بدین وجه برای آینده ، طریقی را که جهان ایرانی میبایست در آن راه سپر گردد ، هموار کردند .

پاسارگاد ، آرامگاه کوروش

فصل چهارم *

فرب ضد شرق و هگمى العمل شرقى

بايان شاهشاهى هخامنشى

اسکندر کبير

قتل اردشیر سوم ، صفحه شطرنج سياست جهان را ، در زماني که نیروی جدید - مقدونیه - دست به بازی می یازید ، سرنگون کرد . در مقابل ایران ، که پادشاه جوان آن ملعبه خواجهگان مقتدر است ، فیلفوس بر تخت سلطنت نشسته ، و اتحادیه ای شامل یونان متحد به وجود آورده ، و سپاه نیرومند مقدونیه را که متکی به چهارات یونانی است ، مجهز کرده است . خود او نیز ، بزودی بر اثر ضربه دشنه یاغیان - که در بارشوش در آن بی دخالت نبود - از پاد آآمد ، و پسرش اسکندر جانشین او گردید . اسکندر با تهور جوانی خود ، کاری را که پدر آغاز کرده بود ، دنبال نمود .

بر تخت شاهنشاهی ایران ، پسر اردشیر مسموم شد و در گذشت ، و یکی از خویشاوندان او به نام داریوش سوم کدمان^۱ جانشین وی گردید . این مرد متهور ، اگر برای نخستین بار در تاریخ کشور خویش ، رقیبی - که شامل همه یونانیان متفق بود - نداشت ، شاید میتوانست مملکت خود را نجات دهد . محقق است که یونان به اجبار متفق شده بود ، ولی تابغهای در رأس جنگجویان مقدونی خود ، آثار رهبری میکرد .

خطای بزرگ کدمان آن بود که بر اثر غرور و سلطنت مقتدر خویش، اسکندر جوان را خوار شمزد، و ارزش قوای او را اندک پنداشت.

محاربه‌ای که بین طرفین در می‌گیرد، در مثلثی وسیع - شامل شاهنشاهی پارسی یونان که از چند مدینه مشکل است، و حکومت جوان مقدونی - محدود می‌باشد.

ایران هنوز همه منابع خود را در دست دارد. محقق است که در موارد متعدد، وی ضعف خود را به دنیا نشان داده است، از جمله هنگامی که سرداران وی نتوانستند از مراجعت کسنفون^۱ و ده هزار سرباز یونانی وی جلو گیری کنند، یا آژیلاس^۲ را از تسخیر همه آسیای صغیر - تقریباً - نارود قزل ایرماق^۳ مانع آیند؛ بدبختیهای متعددی که در جنگهای مصر گریبانگیری شد، و شکستهای آن در فبرس حیثیت سپاهیان وی را در نزد دشمنان تضعیف کرد. گاهی اتفاق می‌افتاد که پادشاهی مقتدر بود، ولی طرز استفاده از سپاهیان خود را نمیدانست، و تصمیمات او بطلان بود و اجرای او امرش به موانع برخورد میکرد. اگر در گذشته، شاهنشاهی ایران در محاربه خود بایونان پیشرفتی داشت، بخش اعظم آن مدیون نفاق بین یونانیان بود. از دیر باز به این طرف، شجاعت مزدوران یونانی و تجربه فرماندهان آنان، نقش مهمی را در فتوحات ایفا میکردند. با هر يك از این فرماندهان، یکی از تجبای ایرانی که سمت ریاست عالیه بر او داشت - هر چند که غالباً کارشناس نبود - همراه میشد، و اختلافات ناشیه موجب تضعیف عمل می‌گردید. تسلط پارسیان در غالب نواحی شاهنشاهی قابل تحمل بود؛ روش حکومت مزجی بود از «روش قدرت و حسن نیت». کمتر تصور می‌رفت که روزی ایران بتواند یونان را تصرف کند. از سوی دیگر ایران، غالباً برای دفاع، وسایل لایتناهی داشت، و مساعی اسکندر در راه تسخیر آن سهل نمی‌نمود.

یونان بین دو جریان افکار تقسیم شده بود: طبق عقیده بعضی، اطاعت و تبعیت یونانیان آسیا به شاه بزرگ، به منزله تحقیر و توهینی برای اینان - که در نظر ایشان نژادی عالی داشتند - به شمار میرفت. بنابراین، اگر هلنیان خود لایق تحقق بخشیدن وحدت و وحدنی که باید قدرت لازم برای آزاد کردن برادرانشان از بندگی ایجاد کنند نیستند، چه اهمیتی دارد که مقدونیه یونانی شده باین هدف دست یابد؟ آسیای صغیر تا خط کیلیکه^۱ به سینوپ^۲ باید از شاهنشاهی ایران مجزا گردد. اگر این ناحیه آزاد شود، این توده مواج مزدورانی که عنصری برای ایجاد اغتشاشات میباشد، استقرار و ثبات خواهد یافت، و از سوی دیگر آنان با غرب مراکز معمور تجارتهای مرتبط خواهند شد و بازارهای جدیدی برای توسعه اقتصادی یونان ایجاد خواهند کرد.

در نظر گروه دیگر یوغ پارسیان چندان موحد نیست. شهرهای یونانی آسیای صغیر خوشبخت اند، و کمتر از زمان ادوار کوتاه « استخلاص » آنها به دست سپاهیان یونانی، رنج می‌برند. شاه بزرگ دور است، و تحمل قدرت او آسانتر از تحمل تسلط مقدونیان خشن میباشد. این اندیشه که جنگی انتقام آمیز ضد ایران، میتواند مزد تفوق مقدونیان باشد، و وحدت یونان ممکن است تحت تسلط سلسله‌ای خارجی تحقق یابد، به نظر این گروه منفورتر از مشاهده برتری ایران می‌آمد. کشور اخیر از دیرباز خود را فاعل مختار سکنه یونان معرفی کرده بود، و تمجید نیروی فرمانروایی مقتدر در مقابل قدرت ناپایدار توده‌های مردم، حتی در معتقدات مکاتب عظیم فلسفی عصر نیز انعکاس یافته بود.

مقدونیه - که کشوری از لحاظ فلاحتی عالی بود - وجوه مشترکی با ایران، مخصوصاً با پارس - که هسته مرکزی شاهنشاهی را تشکیل میداد و مبین وجهه سیاسی و « ستون فقرات نظامی » کشور به شمار میرفت - داشت. سکنه مقدونیه، همانند

ایران ، به قبایل و خاندانها تقسیم شده بود ، و آنها تحت فرمان رؤسای نجیب ، مالک زمینهای وسیع ، بودند . دهقانان آزاد بودند . در فوق همه افراد پادشاه قرار داشت که قدرت دینی ، قضایی و نظامی در دست او بود .

فیلفوس توانست تشکیلات مملکت را از نو منظم سازد ، و با اجتماع ملت در گرد تاج و تخت ، به سلطنت نیرو دهد . نظم و نسق عظیم وی ، ایجاد قشونی بود که در آن مقدونیان آزاد ، بدون آنکه ارتباط خود را با قبایل قطع کنند ، فالانتر^۱ و نجبا ، سواره نظام مشهور را تشکیل میدادند . در حالت جنگ ، دیگر مثل سابق ، نجبا با دسته‌های خود دخالت نمیکردند ، بلکه قشون شاه بود که تحت فرماندهی صاحب منصبان منتخب او شرکت میکردند . در زمانی که پسر فیلفوس جانشین وی گردید ، ملت و مخصوصاً سران قوم - که هیأت منتخب را تشکیل میدادند - برای پیروی از فرمان جوان و تحقق فتوحات عظیم تحت فرماندهی وی ، آزموده شده بودند .

غالباً اقدام اسکندر راضد شاهنشاهی ایران به عنوان « غزوه » تلقی میکنند . در حقیقت ، بعضی آثار شباهت بین این هجوم یونانیان به آسیا تحت قیادت اسکندر و بسط اروپاییان در قرون وسطی^۲ ، موجود است . اندیشه‌ای که جنبش اخیر بر آن اتکا داشت و هدف غایی نجیبانه آن ، نجات امکنه مقدسه بود ، اما قوه محرکه آن بیشتر دنیوی و ناشی از تمایل بارون‌های^۳ فرانسوی به فتوحات ارضی ، بعلاوه منافع تجارتهای جمهوریهای بحری ایتالیایی بود . اسکندر ، که شاید در عصر خود تنها کسی بود که می‌توانست کمال مطلوب « پان هلنیسم »^۴ را تحقق دهد ، اقدام

۱- Phalange (دییونانی Phalagx ، گروه سربازان نیزه‌دار سنگین اصله . م.) ۲- مراد جنگهای صلیبی است (م.) ۳- Baron عنوان نجبای فرانسوی ، بالاتر از « شوالیه » و پایین‌تر از « ویکونت » (م.) ۴- Panhellénisme مملکت طرفدار توسعه جهانی یونانی (م.)

خود را به فتوحات در تحت رایت نجات یونانیان از یوغ ایرانیان انجام داد، در همان زمان که تجبای مقدونیه رؤیای فتوحات را برای افتخار و غنیمت میدیدند و بعض عناصر یونانی امیدوار بودند که دایره تجارت آنان به بازارهای نروتمند مشرق کشیده شود.

پادشاه جوان از نفاقها و ستیزه‌های داخلی که موجب تفرقه یونانیان شده بود، غفلت نداشت. در هر حال وی میبایست کار پدر را تعقیب و تکمیل کند. اعمال درخشانی انتظار او را میکشید. وی به عنوان منتقم یونانیان - و علی‌رغم ایشان - قدم پیش گذاشت، هر چند که بیش از همه منافع مقدونیه خود را در نظر داشت. اعلامیه‌ای خشن خطاب به هلنیانی که تحت نظر اعمال پارسی کار می‌کردند، مبنی بر وفاداری آنان نسبت به اتحادیه‌ای که وی را در رأس غزوه قرار داده بود، صادر شد. اسکندر، برای اطمینان از عقب، دستور داد تبس را - که مردم آن ساخلو مقدونی را به قتل رسانیده بودند - بسوزانند و سکنه آنرا به بردگی بفروشند. در نتیجه «اتحاد» وی با یونان جمعاً ۷۰۰ تن سرباز با جہازات ضعیف ائینی (آتنی) - که بر اثر فقدان پول بزودی آنرا متحل کرد - به یاری او رسید. از لحاظ قهرمان هدف مقدس هلنیسم^۱، پشتیبانی که جهان یونانی از او کردند، کاملاً بخل آمیز بود. اسکندر، با سپاه اندک خود، که تقریباً همه آنرا مقدونیان تشکیل می‌دادند، و ستاد خویش - که در آن دانشمندان، مورخان، جغرافی‌دانان، گیاه‌شناسان هم شرکت داشتند - با کشتی از داردانل^۲ در همانجا که خشیارشا سابقاً سربازان خود را از روی پل عبور داده بود - گذشت. از نخستین شهرهایی که تصرف شدند، شهر تروا را باید نام برد. اسکندر در این شهر برای ارواح قهرمانان یونانی قربانی کرد، و با این عمل بر شروع جنگ جدید ضد آسیا صحه گذاشت.

۱ - Troy) Trois (ت. ا.)

۲ - Dardanelles

۳ - Hellénisme

۴ - Thèbes

داریوش این اقدام را - که ضعیف‌تر از اقدام فیلهوس می‌نمود- جدی تلقی نکرد. اطمینان وی از موفقیت خویش چندان بود، که دستور داد اسکندر را مقید کنند و به‌شوش برند. سپاهی - مرکب از سربازان بومی، سواره نظام پارسی و مزدوران یونانی - که اندکی قوی‌تر از قوای مقدونی بود، برای جلوگیری وی اعزام گردید. فرمانده یونانی که در خدمت پادشاه ایران بود، محتاط‌تر بود و پیشنهاد کرد که اسکندر را به‌داخل مملکت بکشانند، و سپاه ایرانی عقب‌نشینی کند، و در عقب خود «خاک سوخته» به‌جای گذارد، اما این پیشنهاد رد شد. شهر بانان - بعکس - در پی جنگی بودند که فتح در آن به‌نظرشان سهل می‌نمود، و بدین وسیله به‌نقشه‌های اسکندر مساعدت کردند. نخستین تلافی در گرانیکوس رخ داد. سپاه ایران مغلوب شد، اما جنگ مزبور، محاربه‌ای کوچک بود، و پادشاه جوان مقدونی نزدیک بود زندگی خود را از دست بدهد^۱، بقایای سواره نظام پارسی تعقیب‌نشده، اما مزدوران یونانی تحت محاصره مقدونیان قرار گرفتند، و به‌عنوان خاین نسبت به‌هدف هلنیان تنبیه شده، تقریباً همه به‌قتل رسیدند. جاده آسای صغیر باز گردید.

شهرهای یونانی، یکی پس از دیگری، تسخیر شد، و آزادی آنها اعلام گردید. اما در بین آنها، شهرهایی مانند هالیکارناسوس^۲ وجود داشت که خواستند نسبت به‌شاه بزرگ وفادار بمانند، و بدین وسیله ثابت کردند که بوغ پارسیان برای آنان سنگین نبوده است. هالیکارناسوس در مدت محاصره دچار حریق گردید. اقدامات جهازات شاه بزرگ برای قطع رابطه اسکندر از مبادی وی در اروپا،

۱- Granique (Granicus) ت. ا. ۲ - به‌سال ۳۳۴ ق.م. د.ک. پیرنیا «ایران باستان»

ج ۲ ص ۱۲۵ - به‌بعد (م.) ۳ - د.ک. پیرنیا «ایران باستان» ج ۲ ص ۱۲۵ (م.)

۴- Halicarnasse (Halicarnassus) ت. ا.

به شکست منجر شد. اسکندر پس از عبور از آسیای صغیر و تجدید نظم اداری این منطقه بر مبنای سه جانبه‌ای که ایرانیان ایجاد کرده بودند: شهربان (والی)، فرمانده سپاه، و رئیس مالیه؛ داخل کیلیکیه^۱ شد، و در طول ساحل حرکت کرد، و نزدیک دروازه‌های کیلیکیه، درایسوس^۲ خود را برابر سپاهیان داریوش یافت^۳. بار دیگر، ایرانیان از لحاظ تدبیر حرب مرتکب خطایی شدند که برای شاهنشاه گران تمام شد: شاه به جای اینکه طبق توصیه^۴ یک تن مقدونی فراری منتظر سپاه اسکندر باشد، خود به مقابله او شتافت. سپاه ایران در مقابل ضربات مقدونیان تاب مقاومت نیاورد، و داریوش چون شکست سپاهیان خود را دید، ترك محاربه گفت و فرار کرد (تص ۵۹). پارمنین^۵ خود را به سرعت به دمشق رسانید، و آن شهر را تسخیر کرد، و در آنجا محمولات خانواده شاهی را به دست آورد. مادر داریوش وزن و فرزندان وی به دست اسکندر افتادند، و او نسبت به آنان با احترامی که شایسته ایشان بود، رفتار کرد. سپاهیان مقدونی نیز غنایم بسیار در آنجا به دست آوردند. و نیز سفرای اسبارطه، ائینه، و تپس را که برای عقد معاهده با شاه ایران بدانجا آمده بودند در دست آنان افتادند، و این امر ثابت میکند که در نظر مردم هلاد^۶ جنبه یونانی غزوه مزبور چقدر اندک بوده است.

منظوری که فیلفوس تعقیب میکرد، به دست اسکندر تحقیق یافت: یونانیان آسیای صغیر آزاد شدند، و قسمت غربی شاهنشاهی به تصرف فاتح جوان در آمد. اعمال درخشان دیگری منتظر او بود. اسکندر به تعقیب داریوش پرداخت، و تصمیم گرفت فتح قسمتهای شرقی شاهنشاهی را، برای تأمین عقب جبهه، به تأخیر اندازد. وی شهرهای فنیقیه را در حصار گرفت، و آنها تسلیم شدند، و در زمانی

۱- Cilicie (Cilicia) (ا. ا.) ۲- Issus ۳- سال ۳۳۳ ق. م. ، رك. پیرنیا ، ه ایران باستان ، ج ۲ ، ص ۱۳۰۹ به بعد (م.) ۴- Parménion (Parmenio) (ا. ا.) ۵- Hellade نام اصلی یونان (م.)

که هاراتس^۱ را تصرف نمود ، نخستین نامه^۲ داریوش را دریافت کرد . داریوش در این نامه بدو پیشنهاد دوستی و اتحاد کرده و آزادی خانواده خود را در مقابل مبلغی هنگفت خواستار شده بود . اسکندر بدین نامه - که باب مذاکرات سیاسی را افتتاح کرده بود - جواب رد داد ، و به شاه تکلیف کرد او را سلطان خود بشناسد . فرمانده کل قوای اتحادیه قرنتس^۳ خود را درباره سر نوشت پادشاه مقتدر فعال مایشا خوانده بود .

از میان همه شهرهای فینیقیه ، فقط تیر^۴ مقاومتی لجوجانه نشان داد ، و در نتیجه هفت ماه کار اسکندر را بد تاخیر انداخت ، در هنگام این محاصره ، وی نامه^۵ دوم را از داریوش دریافت داشت . پادشاه ایران برای نجات خانواده اسیر خود پیشنهاد کرده بود فدیهای هنگفت بپردازد ، از سرزمین‌هایی که تارود قزل ابرماق^۶ محتمد بود صرف نظر کند ، و دختر خود را بد ازدواج اسکندر در آورد . در شورای «پاران» اسکندر بعضی آراء موافق با این پیشنهاد بود ، اما در نظر فاتح ، هدف محاربه ، سلطنتی جهانی بود که در آن جایی برای دوشاهنشاه نبود ، پس مجدداً بد پیغام داریوش پاسخ رد داده شد .

تیر سقوط کرد ، و مغلوبیت آن موجب انهدام تفوق بحری و تجارتی فینیقیه گردید اسکندر به^۷ شهری جدید که اسکندر بنا کرد - جانشین تیر گردید ، و همچنین نیروی دریایی یونان جانشین نیروی دریایی آسیایی شد .

اسکندر باز دو ماه در کنار دیوارهای غزد^۸ که در آنجا مجروح شد - سپری کرد ، سپاهیان مقدونی وارد مصر شدند ، و نه تنها مقاومتی ندیدند ، بلکه بومیان آن سرزمین ایشان را فرا خواندند ، زیرا کینه‌ای که بر اثر فشارهای عهد اخس^۹

۱ - Marathos ۲ - Curinthe یکی از مریندهای مشهور یونان قدیم (م.)

۳ - Tyr (Tyre) ت. ا. ۴ - Halys ۵ - Alexandria (Alexandrie) ت. ا. ۶ -

Gaza - ۷ - Ochus

نسبت به ایران، در دل گرفته بودند، آنها را با اسکندر متحد می‌ساخت. اسکندر معبد آمن^۱ را دیدار کرد. در آنجا خدای بزرگ بدو اعلام داشت که وی سراسر است، و هائف آن معبد برای وی، تسلط بر جهان را پیش بینی کرد. اسکندر، به‌عنوان فرعون قانونی، مراسم مخصوص را در معبد کرنک^۲ به‌جای آورد، و امور اداری آن کشور را منظم ساخت، و مزایایی به‌مصریان داد. وی قوای نظامی را در دست مقدونیان گذاشت، و سپس به طرف بین‌النهرین حرکت کرد. اسکندر، بدون آنکه داریوش - به‌علل نامفهوم - در سواحل فرات و دجله مقاومتی نشان دهد، از آن دو شط عبور کرد.

داریوش، پشت به کوه‌های ایران کرده، با جمع آوری حداکثر قوایی که وسایل موجود بدو اجازه می‌داد، خود را آماده دفاع نهایی از کشور خویش کرد، اما پیش از سنجش قوای حریف، بر آن شد که سومین بار، با مذاکرات سیاسی، شاهنشاهی را نجات دهد. شاه که به شدت از مرگ زنش - که اسکندر دستور داده بود تشییع جنازه شاهانه‌ای از او به‌عمل آوردند - متأثر، و از بقیه افراد خاندان خود - که هنوز هم اسیر بودند - جدا مانده و بر اثر مغلوبیت‌های نظامی درهم شکسته بود، به اسکندر پیشنهاد کرد که فرات به‌منزله سرحد دوشاهنشاهی تلقی شود، و این امر به‌عنوان چهار دخترش باشد، و قبول کرد که پسرش به‌منزله گروگان نزد اسکندر بماند. و ۳۰۰۰۰۰ تالان برای آزادی مادر و دو دخترش بپردازد. بنابراین، قدرت او با اسکندر - که داماد او می‌گردید - تقسیم میشد و اسکندر در سلطنت شریک داریوش به‌شمار میرفت. جواب رد پادشاه مقدونی، بار سوم، به‌همه اقدامات پایان بخشید، و دو قشون در گوگمل^۳ یا «مرتع شتران» نزدیک اربیل^۴ در دامنه جبال آشور،

۱ - Ammon   ۲ - Karnak   ۳ - Gaugamela، در ۲۳۱ ق. م. رک. پیرنیا، ایران

باستان، ج ۲ ص ۱۲۷۷ به بعد (م.)   ۴ - Arbells (Arbela) ص. ۱.

مواجه گردیدند .

يك بار دیگر ، درست مانند زمان خشیارشا ، سپاهیان ایران به ایالات تقسیم شده بودند . فرماندهی آن در فنون نظامی ، مخصوصاً از زمان فیلفوس به بعد ، بهیچوجه ترقی نکرده بود . داریوش در قلب قوی از سپاهیان جاوید محاط بود ، و مزدوران یونانی گرداگرد آن را فرا گرفته بودند .

منابع تاریخی نامهای بزرگترین نجیبای ایران را ذکر می کنند ، که جرأت شایان تقدیر ایشان در محاربه ابداً از پدرانشان - که شاهنشاهی ایران را فتح کرده بودند - کمتر نبود ، وای همه آنان از فنون جدید حرب بی بهره بودند . گردونها و فیلپای آنان تأثیری اندک داشت . داریوش در نتیجه شکست یافت و به سوی هگمتانه (همدان) فرار کرد ، بدون آن که فرار او به محاربه را پایان بخشد . سپاهیان ایران شرفی ناپاسی از شب گذشته ، مقاومتی قهرمانانه کردند . بهر حال جنگ به پایان رسید . محققاً اسکندر ، هنوز برای آرام کردن نواحی مختلف شاهنشاهی ایران ، سالها باید سیری کند ، اما از این لحظه به بعد قسمتی از رعایا او را بدعتوان شاهنشاه می شناسند . شکست در محاربه ، درد داریوش بسیار مؤثر افتاد ، چه برای او نرک سپاهیان ، با نرک تاج و تخت یکسان بود .

ورود اسکندر به بابل - که در آنجا برای او گل نثار کردند - به منزله فتحی بود . وی شهربان ایرانی شهر مزبور را مجدداً به شغل خود برقرار کرد و دستور داد بار دیگر مبعدها را که خشیارشا خراب کرده بود ، بسازند . شوش بدون جنگ تسلیم شد . اسکندر در آن شهر خزینهای هنگفت در قفسریافت . خانواده داریوش که از پی سپاهیان یونانی می آمدند ، در همان قصر مستقر گردیدند . شهربان آنجا نیز به شغل خویش ابقاشد ، اما به جای فرمانده قلعه و گنجور ، مقدونیان گماشته شدند .

از سابق در ضمیر پادشاه جوان مقدونی این فکر پخته شده بود، که او با يك مشت مردم مقدونی نخواهد توانست بر این شاهنشاهی بزرگ - که وی فسمتی از آنرا فتح کرده بود - حکومت کند، بلکه باید به عنصر ایرانی مقامی را که شایسته اوست بدهد. مخلوط کردن اقوام در قشون، مقدمه امتزاج آنان در شاهنشاهی است. نیز اسکندر فرمان داد سپاهی مرکب از ۳۰۰۰۰ جوان ایرانی تشکیل دهند تا به طرز نظام غربی تربیت شوند.

هنگام خروج از شوش، اسکندر ایران به معنی اخص را، با جبال آن که مسکن قوم ممتاز بود، در برابر داشت. قوم مزبور نمیتوانست با اجاجت در مقابل او مقاومت ورزد. ولی مقاومتی بدون تمرکز برابر از شد، و بعدها هم از طرف آنان خطری بروز نخواهد کرد. اسکندر بر اثر روش، اطوار، شخصیت و اعتبار خویش، به سرعت موفق شد که اکثریت عظیم ایرانیان را دور خود جمع کند. در حقیقت وی به عنوان جانشین داریوش وارد نجد ایران گردید. مقاومتی که سپاهی تحت فرماندهی والی^۱ در دربندهای یارس^۲ نشان داد، امری فرعی بود. اسکندر به تخت جمشید وارد شد، و در آنجا گنجینه‌ای جدید منظر وی بود. دیگر مسأله غزوه در بین نبود؛ اسکندر چهار ماه آنجا اقامت کرد، چند سفر جنگی برای مطیع ساختن کوهستانیان به عمل آورد، مقبره کوروش را دیدار کرد، و دستور داد در آن تصرفی نکنند. در اواخر ایام اقامتش، حادثه‌ای شدید موجب شد شهر شاهی دچار حریق گردد. آیا اسکندر مصمماً دستور این تخریب را برای گرفتن انتقام ائینه (آئین) - که خشیارشا آنرا خراب کرده بود - صادر کرد، چنانکه برخی بر این عقیده‌اند؟ آیا این عملی سیاسی و حاکی از مفهومی است که بدان وسیله شاه جوان مقدونی، خواسته است هاله افتخار آمیز هخامنشیان را خاموش سازد؟ یا چنانکه برخی دیگر معتقدند، حریقی غیر ارادی بود

۱- مراد آریوبرزن Ariobarzane است؛ ذك . پیرنیا: ایران باستان، ج ۲، ص ۱۴۶۳ به بعد (۳).

که بر اثر عدم احتیاط ، طی بدی از مجالس باده نوشی و حشیا بده - که گاه شاه جوان با یاران و زنانی که همه جا همراه او بودند تشکیل می داد ، به وسیله مشعلی که در دستی لرزان بود ، یا بر اثر عکس العمل باده نوشی عارفانه ایجاد شد ، و شعله آن به یکی از برده های عالی کتخ اصابت کرد ، این لافل توجیبه است که هنر عهد باستان در تعبیر عات حریق تخت جمشید ، خوش داشت بیان کند^۱ .

اگر انتقامی سیاسی میبایست اجرا گردد ، شوش بیش از تخت جمشید مستحق این مجازات بود ، زیرا شوش پایتخت جهان بود . آنجا بود که همه کسانی که با سیاست یونانی شاه بزرگ تماس داشتند ، برای تعظیم می آمدند ؛ سفرا ، پادشاهان مخلوع ، سیاستمدارانی که در خطر افتاده بودند . به نظر میرسد که یونانیان از وجود تخت جمشید - که حتی يك بار هم در منابع غربی پیش از اسکندر ذکر نشده - بی اطلاع بوده اند . و چرا اسکندر میبایست در صدد تخریب چیزی که در آن زمان به خود او تعلق داشت بر آید ؟ چه وقتی که او وارد تخت جمشید شد ، دیگر به منزله دشمن یا فاتح به شمار نمی رفت . بلکه به منزله داعاد آینده داریوش ، جانشین آخرین پادشاه هخامنشی - که وی انتقام مرگ اندوه بار او را با مجازاتی سخت در باره قاتل خواهد گرفت - تلقی میکرد دید . رفتار او در برابر خاندان شاهی و ملت ایران هیچگونه ابهامی ندارد . اسکندر هرگز در طی جنگهای خود ، نواحی متصرف را به صورت بیادان در نیامورد . وسکنه ولایات را در خون غرقه نساخت ، و شهرهای آنان را منهدم

۱- تروچی اردانشندان برخلاف این عقیده اند ، آقای آندره گدار دلایل قابل توجه خود را مبنی بر رد این پندار در رساله ذیل آورده اند ، André Godard, «Persépolis» Editions de l'Institut Franco-iranien, Téhéran, 1970 و ترجمه عین تحریر آقای گدار در مجله یادگارسان چهارم شماره ۲-۱ در تحقیق علت حریق تخت جمشید درج شده ، و مرحوم پیرنیا در ایران باستان ج ۲ ص ۱۴۱۹-۲۹ روایات مورخان قدیم و بعضی دانشمندان معاصر را در این باب یاد کرده است (م).

نکرد چنانکه ایران بارها در طی مهاجمات به خارج این اعمال را انجام داده بود.^۱ ولتر^۲ حق داشت بگوید که اسکندر بیش از آنچه که دیگر فاتحان آسیا خراب کردند، شهر بنا نمود. وی عمال اداری ایرانی را در شغل خود باقی گذاشت؛ جوانان مملکت را به طرف خود جلب کرد، و آنان در اختراعات نظامی آینده با او شرکت خواهند کرد، و با مقدونیان درس نوشت شاهنشاهی متساویاً شریک خواهند شد. نه تنها او هرگز به فکر تخریب تمدن پارسی نیفتاد، بلکه بعکس در صدد امتزاج دو جهان - یونان و ایران - بود، و آن کمال مطلوبی بود که هنوز هم در نظر متمدنترین افراد زمان ما طراوت و تازگی خود را حفظ کرده است. در زمانی که اسکندر در تخت جمشید اقامت داشته، آنگاه که همه مقاومت داریوش محوشده بود، ایران و شاهنشاهی آن بدو تعلق داشت، هیچ چیز موجب آن نبود که وی جهان رؤیاهای خود را بر بنیاد خاکستر بنا نهد، اسکندر، خدایگان ایران، و «آخرین هخامنشیان»^۳ به شمار میرفت.

چون اسکندر اطلاع یافت که بسوس^۴، نایب السلطنه بلخ، داریوش را محبوس کرده به سوی مشرق می برد، به تعقیب او پرداخت. وی در حدود دامغان به اردوی فراریان رسید، و در آنجا داریوش را بر اثر ضربت خنجر شهر بان تابع خود، مرده یافت.^۵ طبق روایات، اسکندر جسد پادشاه بدبخت را با جبهه ارغوانی خود پوشانید، و آن را به شوش نزد مادر داریوش فرستاد، و حرکت خود را به سوی مشرق ادامه داد. سربازان دیرین او، پس از چهار سال و نیم سفرهای جنگی، به تصور اینکه شاه

۱- ولی چنانکه مؤلف خود نوشته (ص ۲۰۲) دستور داد شهر نین را بسوزانند و سکنه آنرا به بردگی بفرستند (م). ۲- درت. ۳- افزوده شده، بتر حال در مورد تخت جمشید باید استثنای قابل شد، چه طبق اقوال نویسندگان قدیم، از جمله دیودورس سیکرولوس Diodorus Siculus، ژوستین Justin و فلوطرخس Plutarch، اسکندر آنرا تخریب و تاراج کرد؛ و همچنین گفته اند وی با سکنه آنجا در نهایت خشونت رفتار نمود. ۴- Voltaire - ۵- Beards

۵- ۳۳۰ ق. م. رک، پیرنیا دایران باستان، ج ۲ ص ۱۴۴۵ (م).

به منظور خود رسیده ، تقاضای بازگشت به وطن کردند ، اما خطابه اسکندر در آنان تأثیر کرد ، و ایشان بالا اجتماع قول او را پذیرفته آماده پیروی وی شدند . از این زمان به بعد اسکندر به پرداختن به تجملات دربار شرقی و پوشیدن جامه ارغوانی شاهان هخامنشی آغاز کرد . بنابراین آنگاه مشرق ، فاتح خود را مغلوب کرده بود ! اشغال ایران شرقی ادامه یافت ، چند تن از شهر بائان غیر قانونی تنبیه شدند ، و بسیاری از ولایه در شغل خود باقی ماندند . همه جیا اسکندر شهرهای جدیدی به نام اسکندریه بنا کرد : درهرات ، درنگ (زرنگ ، سیستان) رخج ، در دامنه های جنوبی هندوکش^۱ ، اسکندریه قفقاز ، که وی زمستان ۳۳۰ - ۳۲۹ را در آنجا به سر برد . ایجاد آرامش و صلح در سرحدات شمالی شاهنشاهی مدتی طول کشید : وی دو سال برای سرکوب کردن عمیان بغدیان جنگید ، و در این مدت ، یاران خود او هم - که به شرقیان که تعداد آنان در اطراف شاه افزون میگردد ، حسادت می ورزیدند - اشکالاتی برای وی فراهم آوردند . بعید نیست که ازدواج اسکندر با رخشانه^۲ ، دختر یکی از رؤسا - که اسکندر نیابت سلطنت بلخ را بدو داده بود - به منظور سیاسی انجام گرفته باشد ، و آن اتحاد با فتنه جوترین عناصر ناحیه بود . وی با جنگ و ستیز ناسیحون - حدود جهان ایرانیان خانه نشین - پیش راند ، و بفرمود تا خطی از استحكامات و شهری دیگر به نام اسکندریه - خجند امر روزه - بسازند .

در بهار سال ۳۲۷ اسکندر مجدداً از هندوکش گذشت ، و به سوی هند فرود آمد . اروپا ، که قبلاً از اسکندر به حدود تنگه ها متوقف می شد ، سرحداتی خود را تا سند رسانید . از شطی که مشخص سرحد شرقی شاهنشاهی ایران بود ، عبور

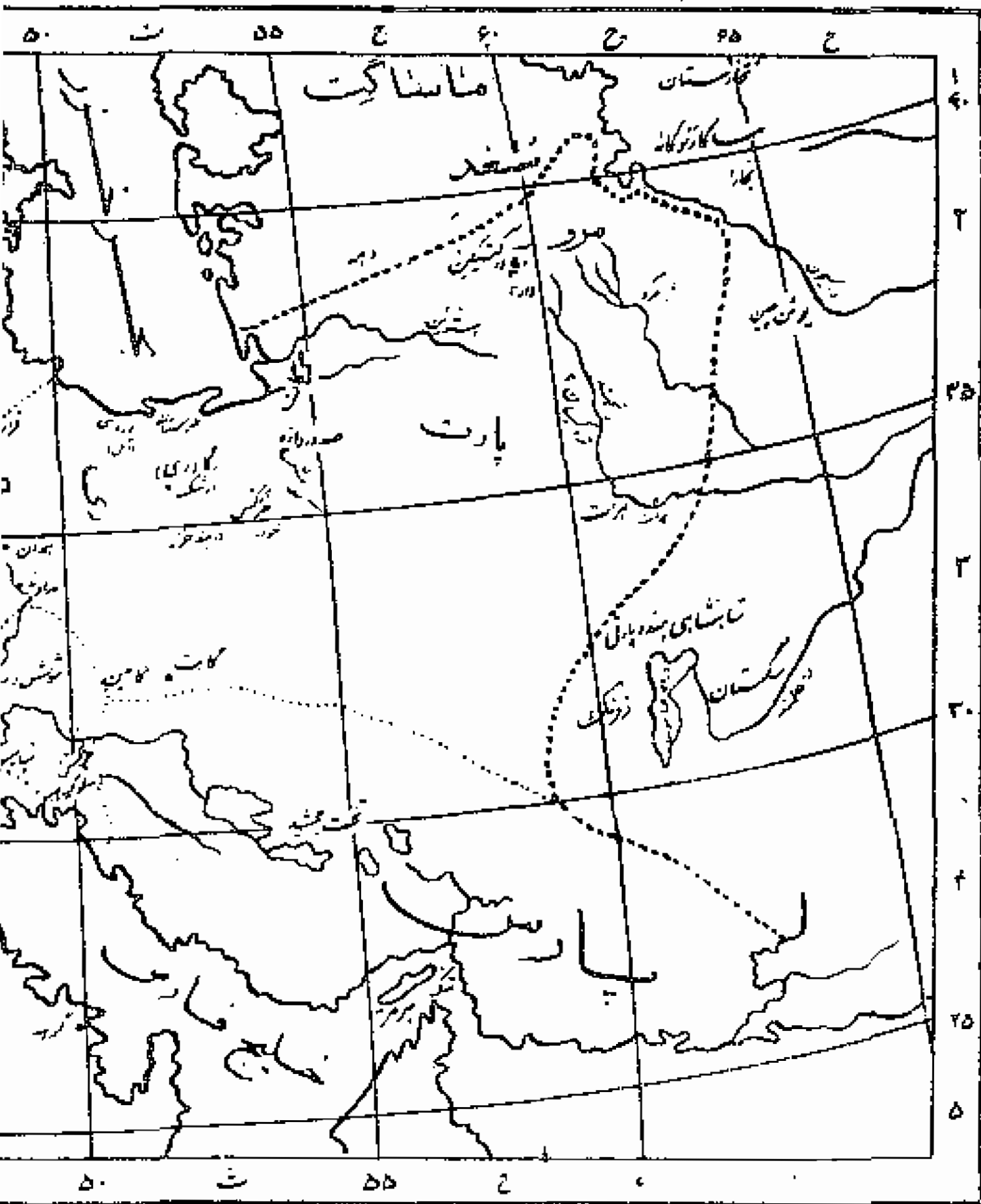
کردند، و قشون فاتح به هیفاسیس^۱ (بیاس^۲) رسید.

در این موقع سر بازان مقدونی به شاه خود اعلام کردند که دیگر حاضر نیستند از او پیروی کنند. اسکندر - گاه با جنگ و گاه به صلح با هندوان - در طول سند حرکت کرد، و جہازانی تحت فرماندهی امیر البحر نثارخوس^۳ ترتیب داد که می بایست به خلیج فارس برسند، و قشون خود را به دو قسمت تقسیم کرد: یک بخش می بایست از راه رنج بازگشت کند، و بخش دیگر تحت فرماندهی خود او - با حفظ تماس با جہازات، ساحل را تعقیب نماید. اسکندر اجازه مراجعت داد. پس از ماههای بسیار راه پیمایی توأم با رنج و مشقت - که از جهت تعداد سر بازان برای اسکندر گران تمام شد - دو سپاه قرب بقدر عباس کنونی بهم ملحق شدند، و راه خود را بدسوی پاسارگاد تعقیب کردند، تا بتوانند در بهار سال ۳۲۴ به شوش برسند. پنج سالی که اسکندر پس از نخستین اقامت در پایتخت بزرگ سیری کرد، تصمیم او را در اتحاد دو جهان آن روزی، راسخ تر ساخت. تفرّد سپاهیان وی در هند و یانگیریهای نزدیکترین دلفقای نظامی او - که لایق نبودند خود را همطر از افکار فرمانده نابغه خویش نمایند - پادشاه جوان را بر آن داشت که در اجرای اعمال سیاسی از نظر وصول به هدفی که تعقیب می کرد، تمجیلی کند. او در هیأت نجیبای ایرانی - که پیوسته بر تعداد آنان می افزود - تجدید نظر کرد، با دختر داریوش ستائره^۴ ازدواج نمود، خواهر او را به زوجیت هفستیون^۵ درآورد، و هشتاد تن از فرماندهان و ده هزار سرباز یونانی خود را به ازدواج با دوشیزگان ایرانی واداشت و برای آنان جشنهایی منعقد ساخت که مدت پنج روز طول کشید.

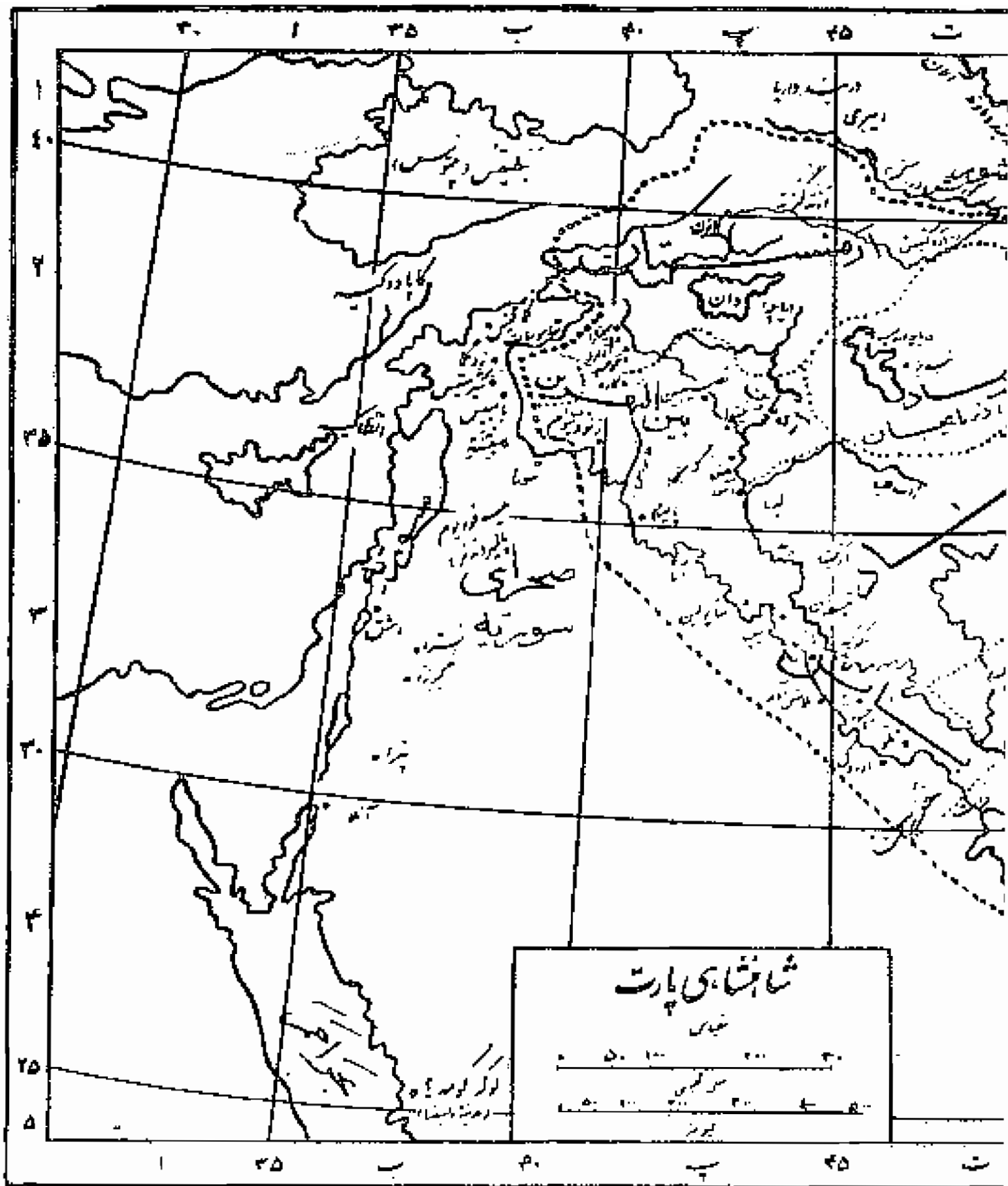
اسکندر شوش را ترک گفت، جاده قدیم شاهی را که به هگمتانه (همدان)

۱ - Hyphase (Hyphasis) ت. ا. ۱. ۲ - Beas Bias ت. ا. ۱. ۳ - Neoschus) Neorque ت. ا. ۱.

۴ - Statira ۵ - Hephastion

شکل ۷۷

شاہی پارت

می رفت ، تعقیب نمود ، و از آنجا بدسوی بابل رهسپار شد . این آخرین سفرشاهی جانشین هخامنشیان بود . وی اندکی بعد ، بر اثر بیماری در پایتخت قدیم شرق ، در زمانی که همه چیز برای فتحی جدید - یعنی فتح قرطاجنه - مهیا بد نظر می رسید ، در گذشت (۳۲۳ ق . م .)

اسکندر آخرین ماههای حیات خود را در تنظیم امور شاهنشاهی خود گذراند . وی ، با الهاماتی عمیق که از افکار شاهان بزرگ هخامنشی در اقدامات خود گرفت ، اصولی جدید - وسیع تر و انسانی تر - در آنها داخل کرد . او تقسیم شاهنشاهی را به ایالات (شهرستانی ها) قبول کرد ، و عده ای از ولایه پارس را به شغل خود بسپاری گذاشت . از جمله آنان و الیان بابل ، شوش ، باراتا کین^۱ ، هرات و ماد بود . در ایالت اخیر آئوردیات^۲ حکومت می کرد . او نام خود را بدان ناحیه کده به آترپاتنان - آذربایجان امروزه - مشهور گردید ، داد . پادشاه مقدونی از ضعف قدرت مرگبری قدیم - که غالباً نمی توانست از استقلال ولایه مناعت کند - آگاه بود ، و برای جلوگیری از آن ، قدرت را بدو قسمت تقسیم کرد ؛ بدین معنی که علاوه بر والی پارس ، فرمانده قوایی از مردم مقدونیه نصب نمود . اسکندر از همه وسایلی که هخامنشیان برای کسب وحدت آسیا به کار می بردند ، اطلاع داشت هر قدر وی بیشتر می رفت بیشتر ازوم آنکاه بدملت مغلوب را احسان می کرد ، و این سیاست را هخامنشیان - جز بداهه گراه - تعقیب نمی نمودند . یونانیان و مقدونیان درک نمی کردند چرا شاه ، آنان را در همان ردیف ایرانیان - که صداقت و شهامتشان بیش از پیش جلب نظر اسکندر را می کرد - قرار می دهد ، مقاومتی که فاتح مقدونی از جانب دوستان و سرنازان خود در برابر او امرش مشاهده می کرد ، شاید بیش از پیش او را بدسوی رعایای جدید می کشاید . وی می خواست بر اینان سلطنت کند ، همان گونه که مابیل

بود بر یونانیان و مقدونیان حکومت نماید. اسکندر چون مصر - که مردم آن سلطنت را جز از گوهر الهی نمی پذیرفتند - و ایران را - که پادشاه آن میبایست نشانی از خدا باشد - فتح کرد، و زائوس - آمن او را پسرش شناخت، الوهیت شخص خود را اعلام داشت، نه بدین منظور که پرستش وی موضوع دینی رسمی گردد، بلکه به منظور سیاسی این کار را انجام داد تا برای او در نظر مردم مداین یونانی، قدرتی ایجاد شود. وی پرسکینس^۲ - به سجده افتادن - را به اتباع خود تحمیل کرد، و آن از مراسم دربار هخامنشیان بود که طبق آن هر يك از تبعه ایرانی در حضور شاهنشاه بزرگ باید به جا آورد، و مخصوصاً اتباع شرقی وی موظف به اجرای آن بودند.

در زمانی که قشون وی به سند رسید، فقط يك ربع از سربازانش مقدونی، و بقیه از اتباع شاهنشاهی ایران بودند. امور اداری مانند امور نظامی شرکت عناصر ایرانی را ایجاد می کرد، و اسکندر این همکاری را طاب بود، اما نه بر اساس غالب و مغلوب که منظور هخامنشیان بود - بلکه بر اساس معامله به مثل. علت رفتار ایرانیان را نسبت به شاه جدیدشان، در همین طرز تفکر باید جست. آنان خود را ملتی مغلوب که بر آن يك تن خارجی حکومت می کرد احساس نمی کردند، بلکه هنوز خویش را سرور ممالک قبلی می دیدند. اسکندر، برای اینکه اطمینان بیشتری از صمیمیت آمال خود بدیشان نشان دهد، راه ورود به حلقه باران خویش را بر روی آنان باز کرد، و در آن حلقه برادر داریوش و چند تن از سروران ایرانی را پذیرفت. سی هزار جوان از بهترین خانواده ها تحت نظر استادان یونانی - که زبان یونانی و فنون نظامی را بدانان می آموختند - تربیت شدند. سربازان ایرانی داخل فالانژ گردیدند.

اگر تجمّل و شکوه و جلال شرقی اسکندر، مقدونیان را آزرده خاطر میساخت، به العلاف وی نسبت به شرقیان نیز حسادت ایشان را تحریک می کرد، زیرا آنان می اندیشیدند که این عمل به زیان آنان تمام میشود. از آنجا عسایانها آغاز شد: در ۳۳۰ در درنگ (زرنگ - سیستان)، در ۳۲۸ در مر کند (سمرقند)، در ۳۲۷ در بلخ، در ۳۲۴ در ایسی^۲. اختلاط نژادها و تمدنها جز تحت تأثیر قوه ای واحد، امکان نداشت عملی شود. مجموع این جنبشها - که تأثیری در شاه جوان نداشت - در طی سنوات سفرهای جنگی وی، هرگز نتوانست هدفی را که وی با اصرار و ابرام تعقیب می کرد، مورد مخاطره قرار دهد: می بایست به ایرانیان همان قدر و مقام را داد که به مقدونیان و یونانیان داده میشد. بنای شهرها و مستعمرات فقط به منظور استقرار ساخلوها و آرام نگاهداشتن اقوام فتنه جو یا سرکش نبود، بلکه همچنین - و مخصوصاً - برای ایجاد تمدنی مختلط بود که در آن دو قوم مذکور متساویاً شرکت داشتند.

تجدید بنای شاهنشاهی که از بالکان تا سند ادامه داشت، ممکن نبود فقط بر مبنای سیاسی و اداری - که کاملاً وابسته به مسایل نژادی بود - محدود شود. شاه بزرگ جدید افکار خود را در این امور اجرا می کرد، و در نتیجه افکار قدیم مبانی قدرت را واکون می ساخت. اسکندر، بالحق غرب به شرق و تحقق وحدتی که هخامنشیان آرزومند آن بودند، جهشی بزرگ در حیات اقتصادی جهان - که از تقسیمات گوناگون آزاد شده بود - داد. کمتر احتمال می رود که در این حیطه، در مدت عمر بسیار کوتاهی که اسکندر داشته، خط مشی مخصوصی مورد مطالعه قرار گرفته و به مرحله اجرا در آمده باشد. اما وی، با تقلید از پیشینیان خویش، و مانند ایشان، مخصوصاً در تعقیب مقاصد نظامی و اداری، وقت بسیار در طرق ارتباطی،

و بالاخص به طرق کشتی رانی، از شبکه های قنوات^۱ گرفته تا طرق بحری که قاره ها را بهم می پیوست، مبدول می داشت. مسافرت امیر البحر وی ناخوس^۲، برابر اکتشافات اسکیلاکس^۳ که به امر داریوش انجام گرفته بود. صورت پذیرفت. طرح اکتشاف سواحل عربستان یا بحر خزر - که وی می بیند داشت با بحر اسود مرتبط است. بر اثر همین اشتغالات بوده است. طرح استفاده از دریاچه حبانیه را - که در عصر ما تحقق یافته - اسکندر به منظور منظم ساختن طغیانهای فرات و تأمین عمل معدولی قنوات ریخته بود.

اسکندر مانند شاهان هخامنشی به گرد آوردن گنجینه ها نمی پرداخت. وی خزیندهایی را که در پایتختهای شاهنشاهی یافت، تبدیل به پول کرد و پول را متحدالشکل ساخت، و بدین وسیله به مسکوکات شاهنشاهی، و مسکوکات ولایه با مسکوکات ایالتی خاتمه داد، و چون تنها یک نوع پول در منطقه وسیع شاهنشاهی او واسطه داد و ستد بود، روابط اقتصادی قسمت های مختلف کشور را تأمین میکرد. اسکندر، با سعه صدری که داشت، هدایا و پاداشها را توزیع می نمود، و سیاهپان خود را ثروتمند می ساخت، و در نتیجه همه ممالک خویش - از جمله یونان - را غنی کرد. برای سکنته یونان، راه در آمد دیگری در حیطه شاهنشاهی باز شد: مملکت مزبور که بر اثر جنگهای طولانی فقیر گردیده بود، فرصت یافت که سکنته خود را برای کسب و کاری - غیر از عنوان مزدوری در خدمت شاهنشاه - به خارج بفرستد. بسیاری از شهرهای قدیم سوریه و فلسطین در زمان اسکندر روی تجدد و سعادت دیدند، اما اکثریت یونانیانی که مملکت خود را ترک گفتند، در شهرها و مستعمراتی که پادشاه مقدونی بنا کرد، مستقر گردید، و در قسمتی از آنها، سربازان قدیم و متقاعد، بد تساوی جای داده شدند. ایجاد مراکز در نقاط سوق الجیشی و

۱ - مراد کانالهاست. رك. ص ۱۵۹ ج ۴
 ۲ - (Nearchus) Néarque (ا. ۱)
 ۳ - Scylax

همچنین اقتصادی توجه گروهی معتنی به از تاجار یونانی را جلب کرد. بازرگانان مذکور در این نقاط مشتریان بسیار از نظامیان و عمال غربی می‌یافتند، و به این عده بزودی عنصر ایرانی، که فریفته زندگی یونانیان و مقدونیان شده بود، افزوده گردید با افزایش تجارت، مراکز تجارتي سبک قدیم تغییر یافت. جاده‌ها و قنوات، و روابط بین شهرها به بازرگانان اجازه میداد که بیشتر در داخل ممالک مختلف نفوذ کنند، و کارهای تجارتي را در نقاطی بیش از پیش دور اجرا نمایند، و وضع اقتصادی خود ناحیه را تغییر دهند. به علت اطمینانی که نسبت به صلح و امنیت ایجاد شده بود. به نظر میرسد که اتحاد سیاسی و اقتصادی ایران - یونانی - که روی اصول عالی‌دای بنا شده بود، در آینده مدتی طولانی برقرار خواهد ماند. اما مرگ مؤسس آن - که بر اثر نبوغ خود، در «سلطنت وقایع تاریخی» کاستگی آشکار ایجاد کرد - جهان را بدسوی مقدرات دیگر گشتانید.

سلوکیان

شاهنشاهی که اسکندر کبیر بنیاد نهاد، پس از او پایدار نماند. فکر وحدت شاهنشاهی مزبور بزودی از بین رفت. و در مدت چهل سالی که متعاقب مرگ او گذشت، جهان در خونین‌ترین محاربات بین یاران اسکندر، فرورفت. همه فرماندهان سپاه یا ولایه بزرگ، که در مکتب دشوار فیلیپوس یا اسکندر - که در آن تهور و شجاعت، اشخاص را به افتخارات عظیم تزیین می‌کرد - تربیت شده بودند. آرزو داشتند بودند که نه‌همان بر سپاهیان، بلکه بر اقوام و ملل حکومت کنند. کمال مطالب اسکندر در جمع آوردن ملل که، با ترک احسانات ملی، میبایست جامع‌نای و اتحاد ایجاد کنند، فراموش شد. پس از محاربه ایبوس^۲ (۳۰۱ ق. م.) تشکیلات سیاسی جهان بر مبنای

سه حکومت نهاده شد: سلطنت مقدونیه در اروپا، سلطنت بطالسه^۱ در مصر، سلطنت سلوکیان در آسیا.

از میان همه جانشینان اسکندر، سلوکوس^۲ بیشتر از دیگران به افکار فاتح مقدونی آشنا بود، و به نظر می‌رسید که برای شناختن و ادراک جهان ایرانی و اتحاد با آن از همکاران خود مستعدتر بوده است. وی از زمان تسخیر شوش، به سمت فرمانده تشکیلات سواره نظام نجبای ایرانی منصوب شد، و آنها را به واحدی مشابه شامل چندین ده هزار جنگجو در آورد. او با اپامه^۳، که از خانواده‌ای از نجبای ایرانی بود، ازدواج کرد. وی سلسله‌ای تأسیس کرد که در آن خون ایرانی با خون مقدونی متساویاً آمیخته گردید. سلوکوس والی بابل شد، و عاقبت شاهنشاهی هخامنشی را - که مرکب از مصر و دنباله سریش آن که از فلسطین و سوریه جنوبی تشکیل می‌شد، و چند بخش از سرزمین آسیای صغیر بود - به ارث برد. خود او از مصارف خویش چیزی به کسی تسلیم نکرد به استثنای چند قطعه که در سرحداتی شرقی - رنج و کدرزبان^۴ - به چندراگوپتا^۵ پادشاه هند - در عوض فیلهایی که وی میبایست بفرستد، تا سلوکوس بتواند سرحدات غربی کشور خود را حفظ کند. داد او برای پسرش، سرزمینهای پهناور و مکنون از جمعیت بسیار - که چنانکه حدس زده‌اند بالغ بر سی میلیون تن می‌شد - باقی گذاشت. اما به محض فوت وی، تجزیه و تحلیل شاهنشاهی او شروع شد، و این عمل به تدریج تا انقراض سلسله سلوکی ادامه یافت. سلوکوس بانی دویا پتخت است: سلوکیه^۶ در ساحل دجله که بابل را از اعتبار انداخت، و انطاکیه^۷ در ساحل ارتس^۸ در سوریه. وی میانی تشکیلات سیاسی، اداری و اقتصادی

۱ - در متن فرانسوی Mouarchie Lagide و در ترجمه انگلیسی Ptolemaic monarchy

۲ - Séleucus (ت. ا. Apamée) Apamée (ت. ا. Gédrosie) Gédrosia (ت. ا. ۱)

۳ - Chandragupta (ت. ا. Seleucia) Séleucie (ت. ا. ۱)

۴ - Antioche (ت. ا. Orontes) (ت. ا. ۱)

شاهنشاهی خود را - که به دو قسمت تقسیم می گردید و در اطراف این دو مرکز که به وسیله « جاده شاهی » بهم مرتبط میشد - تنظیم کرد. تا زمانی که جانشینان سلوکوس مالک پایتخت شرقی بودند، دولت آنان به آینده امیدوار بود. پس از یک قرن ونیم. که سلوکیه به دست پارتیان تسخیر شد، شاهنشاهی سلوکی جز دولتی که در سوریه متمرکز بود - و بزودی توسط روم مستهلك گردید - چیزی محسوب نمی شد.

سلوکیان که جانشین هخامنشیان گردیدند، و تقریباً جمیع متصرفات آنان را در دست داشتند، و بخش اعظم اصول تشکیلات خود را از ایشان اقتباس کردند، مجبور بودند که هدفی را برگزینند که اسلاف ایشان هرگز بدان دسترسی نیافتند، و آن عبارت بود از وحدت پادشاهی با وجود تنوع ملل و تمدنهای مختلف آن. ولی سلوکیان هم بدین هدف نرسیدند. همه اموری که به تدریج شاهنشاهی هخامنشی را تضعیف کرد، و عاقبت موجب انقراض اسف آوران سلسله گردید، دامنگیر سلوکیان نیز شد: جنگهایی که آنان با سلسله های دیگر کردند؛ نخست با مقدونیه و مصر، سپس با پارتیان و رومیان، محاربات ایشان برای جلوگیری از تمایلات تجزیه طلبی بعضی ممالکی که در زمره متصرفاتشان بود؛ مساعی که برای مطیع نگاهداشتن ولایه خود به کار میبردند، توطئه های دربار و رقابتهای مدعیانی که غالباً منجر به قتل میگردید. شاهان این سلسله در قرن دوم ق. م. از به کار بردن طلا، که راه فساد را باز میکرد، خودداری نداشتند. آنان به سناتورهای رومی برای دخالت قشون روم ضد دشمنان خود رشوه می دادند. اما چون پیروزی به دست می آمد، رومیان دیگر ممالک را ترك نمی کردند، و سلوکیان پس از دیرری فهمیدند که خود آنان مشرق را تسلیم رومیان کرده اند. محقق است که بعضی شاهان ایشان - مانند برخی از پادشاهان

هخامنشی - از جمله انتیوخوس سوم^۱ برای « ترمیم » شاهنشاهی خود فعالیت بسیار و کوشش قابل توجه کردند ، ولی از متوقف ساختن استیلای دو قودای که از ضعف ایشان استفاده میکردند ، عاجز بودند ؛ قوهٔ تدریجی و بطیء ولی مستمرا ایرانیان ، و قوهٔ روم که سابقاً در آغاز قرن دوم ، ضربتی علاج ناپذیر به شاهنشاهی سلوکی وارد آورده بود .

سلوکوس اول پسر خویش ، آنتیوخوس اول^۲ را با خود شریک کرد ، و شاهنشاهی را با او تقسیم نمود ، و ایالات علیا یعنی مشرق را با سلوکیه به عنوان مستقر وی ، بدو سپرد . اما ، در زمان آنتیوخوس اول^۲ (۲۸۰ - ۲۶۱ ق . م .) نخستین علایم ضعف آشکار شد ، و عموماً تصور می کنند که پارس مستقل گردید . دوران سلطنت جانشین وی ، آنتیوخوس دوم (۲۶۱ - ۲۴۶ ق . م .) با فقدان سرزمینهای بسیار مهم ، و تجزیهٔ ایالت بلخ در حدود ۲۵۰ ، و ایالت پارت و کرکان در حدود ۲۴۹ - ۲۴۸ ق . م . مشخص است .

شاه که در محاربات خویش در مغرب گرفتار بود ، از ایجاد احترام برای قدرت خویش ، عاجز بود . ایالت بلخ شامل دشت شمالی افغانستان امروزی بود و از سوی شمال به جیحون - آمو دریای کنونی - میرسید . این ایالت ، منطقدای سرحدی بود که برای دفع خطر دائمی - که بدویان ایرانی ایجاد میکردند - ساخته شده بود ، و قریب بیست هزار سرباز اسکندر را - که بیمار یا مجروح بودند - در مؤسسات جدید آن اقامت دادند . پس از مرگ پادشاه مقدونی ، این سربازان عصیان کردند و تقاضای بازگشت نمودند ؛ بخشی از آنان مقتول گردیدند ، و مع هذا عدهٔ آنان برای تشکیل قومای مسلح در کشور ، کافی بود . دیودتوس^۳ ، که حاکمی یونانی بود ، از یک سوی بدیونان متکی بود ، و از طرف دیگر به عنصر ایرانی تکیه داشت . وی ضد پادشاه

۳ - Diodote (Diodotus ت . ا .)

۲ - Antiochus I

۱ - Antiochus III

سلوکی متبوع خویش عیبانی - به معنی خامس - نمود ، اما بر اثر مشاهده ضعف شاهنشاهی بدیاری سکنه محلی ، کوشید دولتی نسبتاً قوی برای خود تشکیل دهد ، تا بتواند در مقابل تهدید بدویان مقاومت ورزد .

آیا بر اثر دوری یونانیان ساکنان ایالت بلخ - که در قسمت نهایی شرقی ترین بخش جهان یونانی قرار داشت - بابت فشار تهدید خارجی بر ایالت سرحدی مرکز آسیا بود که دو قوم یونانی و ایرانی چنان تفاهم مشترک استوار و طولانی برقرار کردند که نظیر آن در هیچ جای دیگر ، وقوع نیافت ؛ این امر با وجود دو سبک زندگی مختلف که ناشی از دو روش کوناگون اجتماعی و اقتصادی آنان بود ، صورت پذیرفت . بلخ ، ناحیه فلاحی و سرزمین پرورش اغنام و احشام ، مغرب را از یک سو به چین ، و از سوی دیگر به سیبری - که از جهت طلا غنی بود - و روسیه جنوبی متصل میساخت . ایالت مزبور همچنین ثروت خود را مدیون تجارت « ترانزیت » بود ، و با اسواق و بازارهای خود ، عنصری مهم را در تجارت جهان تشکیل میداد . بلخ ناحیه ای ایرانی و دارای جامعه ای ملوک الطوائفی^۱ بود که اشراف مالک زمینهای آن در تصور حصین اقامت داشتند ، و مستملکات خود را اداره میکردند ، و دهقنت ناحیه نیز در دهکده های مستحکم انجام می گرفت . این ایالت از زمان ورود عنصر یونانی - که فنون نظامی آنان تضمینی عظیم برای دفاع سرحد های خارجی بود - تحولی نیافت . سروران جدید تغییری در سازمان اقتصادی کشور ندادند ، اما بر اثر تأسیس شهرها و مستعمرات خود ، و به وسیله استقرار جمعیتی تاجر و صنعت پیشه ، در ازدیاد ثروت آن منطقه شرکت کردند ، و ایرانیان نیز از این امر استفاده بسیار بردند . بنابر آنچه گفته شد ، یونانیان بلخ که از شاهنشاهی سلوکی بدعت اغتشاش پارت جدا مانده بودند ، با ایرانیان متحد گردیدند و تشکیل هیأتی دادند که در مدت دو قرن

مبلغ تمدن یونانی در هند و آسیای مرکزی شدند، و فقط بر اثر موج مهاجمه‌ای جدید و موخس از طرف بدویان ایرانی، در پایان قرن دوم ق. م. منقرض گردیدند.

تجزیه پارت و گرگان - یعنی نواحی جنوب شرقی و مشرق بحر خزر - که يك دو سال پس از تجزیه بلخ صورت گرفته، کمتر ناشی از حدت و سورت قوم نیمه بدوی مزبور بود تا ضعف سازمان شاهنشاهی سلوکی. این امر هنوز به منزله عکس العمل جهان ایرانی ضد عنصر خارجی مستقر در مملکت وی، تلقی نمی‌شد. اما بعدها، آنگاه که ایران در برابر تهدید قد علم کرد، وجدان ملی‌اش بیدار شد، و روح جدید خود را نشان داد. پارتیان علامت شروع نهضت را ارائه دادند، اما پیش از يك قرن طول کشید تا مجدداً ایران را از دست یونانیان بگیرند، و سرحداتی غربی خود را در ساحل شط فرات - که از آن پس، تا زمان حمله عرب در دست ایرانیان باقی ماند - مستقر سازند. سلوکیوس دوم^۱ (۲۴۶ - ۲۲۶ ق. م.) کوشید که وضع شاهنشاهی را در مشرق تثبیت کند. پارتیان از مقابل سپاهیان او که وارد ایالات شرقی می‌شد، عقب نشینی کردند. در این هنگام در انطاکیه^۲ اغتشاشی ایجاد شد و شاه را مجبور کرده همه آمال خود را ترك گوید و به سوریه باز گردد. پارتیان که نیرویی سیال و محتاط به شمار می‌رفتند، باز گشتند و به سهولت «فتح» را بدست آوردند. پس از مرگ سلوکیوس دوم، علاوه بر این سرزمین‌های شرقی، آسیای صغیر نیز از دست سلوکیان خارج شد. نیم قرن پس از گذشت مؤسس شاهنشاهی سلوکی، سرزمین‌های کشور فقط از سوی مغرب به توروس^۳ و از سوی مشرق به ماد منتهی می‌شد.

در این لحظه حساس، تاج و تخت انطاکیه در دست انتیوخوس سوم^۴

(۲۲۳ - ۱۸۷ ق . م .) افتاد . وی پادشاهی بود دارای نیرویی خشن و شتم سیاسی قوی . هنگام جلوس او ، در نجد ایران عصیان حکام هاد و پارس صورت گرفت . پارتیان با بلخیان متحد شده ، هاد را تهدید می کردند . انتیوخوس حکام مزبور را درهم شکست ، و به عنوان تفتیش مسلحانه سفری به مشرق کرد ، و این سفر کمتر از هشت سال طول نکشید . وی از طریق کاپادوکیه به ارمنستان رفت ، و خشیارشا پادشاه آن ناحیه سلطنت او را شناخت و با خواهر وی ازدواج کرد . سپس پادشاه سلوکی از شمال به جنوب سراسر ایران را زیر پا گذاشت ، به شوش رفت ، و از آنجا به هگمتانه (همدان) شد ، تا سفر جنگی ضد پارتیان را ادامه دهد . ارشک (ارشک سوم) ، در برابر سپاهیان او عقب نشینی کرد و عاقبت اطاعت او را پذیرفت ، و خراج خود را تقدیم داشت . انتیوخوس به سرحد یلخ نزدیک گردید . در آنجا اوتیدموس^۲ سلسله‌ای جدید به جای سلسله دیودتوس^۳ دایر کرده بود ، و او در برابر شاه سلوکی مقاومتی شدید نشان داد که منجر به موافقت بین طرفین و ازدواج پسرش دمتریوس^۴ با دختر انتیوخوس گردید . پادشاه سلوکی پس از عبور از هندو کوش . در دره کابل شاه مورباها^۵ هند را ملاقات کرد ، و با او عهد مودت را تجدید نمود . سپس از راه رخیج ، زرنگ (سیستان) ، کرمان به پارس باز رسید . ساحل غربی خلیج فارس را با مراکز تجارتمی کندر دیدار کرد ، و از جزایری که بر اثر صید مروارید شهرت داشتند ، عبور نمود ، و عاقبت به سلوکیه در ساحل دجله بازگشت . طبق بعضی قراین تصور می رود که منافع تجارت شاهنشاهی با مشرق از طریق بری و بحری تا حدی در اقدام بدین سفر طولانی دخالت داشته است . انتیوخوس که از باده موفقیت‌های خود سرمست شده بود ، تصمیم گرفت مقدونیه را بدشاهنشاهی خویش ملحق کند .

Diodote (Diodotus) ت. ا. ۱-۲

Euthydème (Euthydemus) ت. ا. ۱-۲

Arsace III-۱

Maurya -۵

Démétrius -۴

بدین منظور از تنگه‌ها عبور کرد، ولی روم ضربتی علاج ناپذیر بر او وارد آورد؛ وی در محاربهٔ مغنیسیا مغلوب شد. صلح اپامید^۲ (۱۸۸ ق. م.) نه تنها او را از متصرفات آسیای صغیر محروم کرد، بلکه خراجی بسیار هنگفت بر او تحمیل نمود. انتیوخوس چهارم^۳ (۱۷۵ - ۱۶۴ ق. م.) آخرین پادشاه بزرگ سلوکی بود. وی با اقدامات جسورانه در صدد مرگت شاهنشاهی و نجات آن از تجزیه برآمد. پیشرفت‌های نظامی وی در مصر بدبختانه برای او سودی نداشت، و نیز مساعی این پادشاه برای استحکام روابط بین ملل مختلف کشور خویش به وسیلهٔ ایجاد یونانیت عمفاً بی نتیجه ماند. اندکی پس از مرگ پادشاه مزبور، سلوکیان بین‌النهرین را از دست دادند، و آن منطقه به دست پارتیان افتاد، و انحطاط سیاسی سریعی ایجاد شد که علامت رجعت یونانیت (هلنیسم) از مشرق بود. حکام استقلال یافتند، کمی بعد سلسله‌های کوچک و جباران در همه جا ظهور کردند. آنگاه شاهنشاهی سلوکی - که فقط تقریباً منحصراً به سوریه بود - مجموعه‌ای از ممالک کوچک را که عملاً آزاد و مستعد افتادن در دست رومیان - که برای تسخیر جهان یونانی در مشرق مداخله می‌کردند - بودند، شامل می‌گردید، سلطنت‌های یونانی - یکی پس از دیگری استقلال خود را از دست دادند، و تابع روم شدند. دولت اخیر ارادهٔ خود را بدانان تحمیل می‌کرد و سبک حکومت خدعه‌آمیز خویش را - یعنی حکومت «استعماری مغرور، فاسد، قسی و بی‌ثمر» را مستقر ساخت.^۴

شاهنشاهی سلوکی که شامل جباران ایرانی، بابل قدیم، شهرهای فینیقیه و مدینه‌های آسیای صغیر بود - مانند شاهنشاهی هخامنشیان - حکومتی مرکب

۱- Magnésia (Magnaesia ت. ا.) - ۲- Apamée (Apamea ت. ا.) - ۳- Antiochus IV

۴ - در حاشیهٔ ت. ا. به‌مآخذ ذیل ارجاع شده: Rostovtzeff, «Social and Economic History of the Hellenistic World» vol. II, ch. VI, p. 1017

به شمار می‌رفت . نخستین شاهان این سلسله مساعی عمده برای تحقق وحدت آن به‌کار بردند . هخامنشیان بر قوم ایرانی ، که پیش از پیش در شاهنشاهی نفوذ می‌کردند و در خارج ایران قوای مسلح و اداری حکومت را تشکیل می‌دادند ، متکی بودند . اسکندر کبیر ، در مدت سلطنت کوتاه خود ، می‌توانست به‌سپاهیان مقدونی خویش اتکا کند . سلوکیان سلسله‌ای ملی ناشی از ملت نبودند ، و برای ایشان خطر ناک بود که به‌عنصر ایرانی که اکثریت شاهنشاهی آنان را تشکیل می‌داد اعتماد کنند . آنان دیگر سیاست اختلاط نژادها را که مورد تصویب اسکندر بود ، ادامه ندادند و مسأله را چنین حل کردند که از مجموع بخشهای شاهنشاهی عنصری ایجاد کنند که بدانان نزدیک باشد و نسبت به‌ایشان وفادار بماند . سلوکیان در جهت مخالف آنچه که هخامنشیان به‌تحقق بخشیدن آن آغاز کرده بودند ، رهسپار شدند ، یعنی یونانیان و مقدونیان را در بخشی وسیع از متصرفات خود متمرکز ساختند . سکنه جدید در حکم سیمان ساختمان شاهنشاهی و درعین حال رابط بین حکومت و سکنه بومی بودند . آنان می‌بایست هم در قشون خدمت کنند و هم در ادارات ، در شهرها و قصبات سکنی گزینند ، بدکارها اشتغال ورزند ، و زمین را زراعت کنند . این طرحی عظیم بود که به‌علت اوضاع مخصوصاً مساعدی - که شاهنشاهی سلوکی در یونان پرجمعیت و بدبخت یافته بود - مورد تشویق قرار گرفت . در سراسر قرن سوم ق . م . جریانی تقریباً لاینقطع ، سکنه اروپای جنوب شرقی را به‌سوی سوریه ، بابل و ایران سرازیر کرد ، و عناصری که آسیای صغیر و حتی سوریه را ترک می‌گشتند ، بدانان افزوده می‌شدند . برای استقرار آنان ، طرحی وسیع جهت شهرسازی نهید و اجرا گردید . مستعمرات نظامی و غیر نظامی ایجاد شد . بدین‌وجه سلوکیان سیاست شهرسازی اسکندر را تعقیب و تکمیل کردند و معالک را - و مخصوصاً ایران را ، که در زمان هخامنشیان در آن فقط به‌بنای شهرها آغاز شده

بود. از شبکه‌ای از اقامتگاهها پوشانیدند. مؤسسات اخیر بدمنظور دفاع کشور ضد بسویان. چنانکه در بلخ یا به جهت مراقبت سکنه فتنه‌جو. مخصوصاً اهالی ماد. ایجاد میشد. عده‌ای معتنی به از آنها در طول جاده بزرگ نظامی، شریان اصلی شاهنشاهی که سلوکیه را در ساحل دجله به بلخ متصل میساخت و جاده هزار ساله که از کرمانشاه همدان میگذرد. بناشد؛ از سوی دیگر بنادری در ساحل دریا برای آنان لازم بود. سلوکیان کمتر از نه شهر در ساحل خلیج فارس بنا نکردند و از آن جمله است انطاکیه در پارس - بوشهر امروزه - که جانشین شهر کهن عیلامی گردید. نواحی حاصلخیز تیز دقت آنان را به خود جلب کرد، مخصوصاً هلثی که بین کرمانشاه، همدان و بروجرد واقع است، و از زمین‌های کاملاً مشروب به شمار می‌رفت. در دشت کرمانشاه، که سر بازان اسکندر آنرا با نما (نیا) - مسقط الرأس دیونیسوس^۲ - یکی دانسته‌اند، در دیتور و کنگاور مؤسسات یونانی بناشد؛ هگمتانه (همدان) مجدداً تعمیر گردید، در بخش جنوبی‌تر، لائودیسه^۳ - نه‌اوند امروزین - ساخته شد. شهری دیگر در کره^۴ نزدیک اراک^۵ بنا گردید. رکای (ری) قدیم، که اکنون در حومه تهران است، بنام اروپوس^۶ خوانده شد. در پارت شهری بنام نسا - الکساندریولیس^۷ بناشد که پیش از شهر صد دروازه (هکاتوم پیلس)^۸ که آن هم شهری یونانی بود و به علت آنکه بیش از چهار دروازه داشته بدین نام موسوم گردیده بود. یکی از نخستین پایتخت‌های پارتیان گردید.

شهرهای جدید البنا و شهرهای تعمیر شده به وسیله سکنه مختلط مسکون گردیدند، چنانکه قسمت اعظم اهالی بایل را در سلوکیه واقع در ساحل دجله جای

۱- Nysa   ۲- Dionysos خدای یونانی متابه باخوس Bacchus رومیان (م. م)
 ۳- Laodicea (Laodicea ت. ا.)   ۴- Khurha   ۵- Arak   ۶- Europos
 ۷- Nysa-Alexandropolis   ۸- Hécatompylos   ۹- ت. ا. چون يكصد دروازه داشته است.

دادند. معلوم نیست این زندگانی مشترک چگونه تحقق می یافت، اما تشکیلات همه جا به سبک مدینه قدیم، با توده ملت، شوری، و عمال دولتی آن که سالیانه تعیین میشدند، اداره میکردید. عقاید و سنن محلی محفوظ ماند، ولی با مظاهر آیین یونانی مخلوط شد. از راه احتیاط، در قلعه و ارکی که بر شهر مسلط بود، ساخلو یونانی گماشته بودند، و یونانیان در حال خطر میتوانند بدان پناه برند.

شهرها دارای زمینها و املاکی بود که روستاییان در آنها سکونت داشتند و به کار کشاورزی مشغول و بدان املاک وابسته بودند. روستاییان گاه از سعه صدر جوامع شهری استفاده می کردند، و به توسعه اجتماعات خود پرداخته، به صورت دهکده‌هایی که نوعی استقلال داخلی داشتند، درمی آمدند. تا زمانی که ستونهای مهاجران جدید ادامه داشت، شهرها سعادتمند بودند. چون استعمار به تدریج ضعیف می گردید، و عاقبت در حدود نیمه قرن دوم پایان یافت، احتیاط بعضی از شهرها شروع شد و در آخر آنها سبیه یونانی خود را از دست دادند.

عموماً تصویری کنند که غالب مستعمرات نظامی بوده و سکنه آنها را مردانی تشکیل می دادند که لایق خدمت و مستعد احضار در حال خطر بودند. مستعمراتی در دهکده‌های بومی ایجاد میشد، و یا زمینهایی در قرب بومیان به یونانیان میدادند؛ و گاهی نیز دو قوم مزبور را برای نظام اجباری در شهرها مجتمع میکردند. به هر کس مقداری زمین، یک خانه، بذر و چهارپا داده میشد. سر بازان در این سرزمینها می توانستند مجتمع گردند و حتی شهرهایی^۱ که همواره شامل سکنه مختلط ولی مجهز به نظم و تشکیلات یونانی بود، ایجاد کنند. علاوه بر یونانیان و مقدونیان، مزدوران میسیه^۲، کاپادوکیه^۳، و حتی تراکیه^۴ به ایران وارد شدند. همه افراد عنصر

۱ - Cappadoce (Cappadocia) ت. ا. ۱

۲ - Mysie (Mysia) ت. ا. ۱

۳ - Polio

۴ - Thrace

جدید ایران، با طرز زندگی و تفکر یونانی، با علاقه مندی به خانه‌ها و شهرهای خویش نکیه گاهی برای ساسانی که آمده، ثروت و امنیت را برای آنان تأمین کرده بود، به شمار میرفتند.

طبیعتاً این سکنه مختلط، در باره شاه که مخدوم مطلق بود و فرمانهای وی حکم قانون را داشت، بدین نظر نگاه نمی‌کردند. ایرانیان بدو به منزله جانشین هخامنشیان می‌نگریستند، در صورتیکه در نظر مقدونیان وی جانشین اسکندر بود؛ اما یونانیان او را فقط حامی مصالح خود می‌دانستند. پس از اتیوخوس دوم، آیین رسمی سلسله سلوکیان استقرار یافت. پیشتر اتیوخوس اول پدر فقید خود را به عنوان خدا معرفی کرده بود. شاهی که سلطنت می‌کرد و ملکه او نیز مقام الوهیت یافتند. در معابد شهرهای عمده ایالات، روحانیان بزرگ - مرد و زن - وابسته بدین آیین می‌زیستند. اتیوخوس سوم در فرمانی مورخ به سال ۱۹۳ ق. م. که بر روی ستونی حک شده، و اخیراً در نهاوند (لائودیسه) کشف گردیده، دستور میدهد که پرستش زوجه او لائودیسه را اعمال کنند.

سلوکیان در سیاست خود، اصول و مبانی داریوش را پذیرفتند، ملیت‌ها را ابقا کردند ولی در عین حال آنها را در زمره شاهنشاهی وارد ساختند. اما عاقبت مجبور شدند که به سیاست کوروش و سلطنتی توأم با اغماض بازگردند. شاهنشاهی سلوکی - چنانکه عموماً معتقدند اصل تشکیلات ایالات را با تقسیمات دودر جدیدی حفظ کرد، و هر والی تشکیلات اداری را که تقریباً مستقل از مرکز بود، اداره میکرد. ضعف این نوع تشکیلات در شاهنشاهی بزودی آشکار گردید، و تمایل تجزیه طلبی حکام و ممالک - که سابقاً نیز در زمان هخامنشی مرض حاد به شمار می‌رفت - قوای سلوکیان را منهدم کرد، و عاقبت شاهنشاهی آنان به صورت دولتهای خرد و کوچک که پارتیان

آنها را بهارث خواهند برد و حفظ خواهند کرد - در آمد ، زیرا سلو کیان از تحمیل تمرکز قدرت بدانان عاجز بودند . تنها مداین یونانی تشکیل جزیره - گونه‌هایی دادند .

مهذا اداره شاهنشاهی موقعیتی بزرگ برای سلو کیان بدشمار می‌رود . صاحب - منصبان شاهی ، مجرب و نیکو تربیت یافتند ، دستگاهی را که مخصوصاً میبایست صندوقهای خزانه دولت را پر کند ، بدخوبی بدکار انداختند . مالیات بر اراضی شاهی شیرها با معابد ، سر بازان ، قبایل یا اشخاص توسط گروهی از عمال رسمی جمع آوری میشد که در زمره آنان یونانیان دارای مشاغل مسئولیت داری بودند ؛ هر چند ایرانیان نیز از این نوع شغلها محروم نبودند . دستگاه بیت المال که قابلیت انعطاف بسیار داشت قسمت اعظم آن از هخامنشیان بهارث برده شده بود ، اما نحوه کار آن مشخص تر و منظم تر بود ، و برای شاهان در آمد بسیاری را تأمین میکرد .

همه زمینها ، به حکم فتوحات متعلق به شاه بود . معابد نیز دارای زمینهایی بودند ، و هر چند ما اطلاعی از املاک آنها در ایران نداریم ، از پیش بساید قبول کنیم که معابد مهمی مانند معابد هگمتانه (همدان) ، کنگاور یا نهاوند میبایست دارای متصرفاتی بزرگ با دهکده‌هایی باشند که رعایا و شاید بردگان ، برای تغذیه آنهمه روحانیان مرد و زن ، معنّیان و معنّیات ، مطربان ، غلامان و خدمتکاران ، به کشت و ورز مشغول بودند . معابد ثروتهای بسیار داشتند ، و شاهان سلو کی میمانند انتیوخوس سوم یا انتیوخوس چهارم ، هنگامی که دچار مشکلات مالی می‌شدند ، از غارت آنها به‌عنوان این که به حکم سلطنت همه این ثروتها متعلق به شاه است خود داری نمی‌کردند . در امکانهای که معابد ربه النوع اناهیته (ناهید) یا تانایا وجود داشت ، شاه به منزله زائوس^۲ و شوهر ربه النوع به شمار می‌رفت و از او طلب

جهیز می کرد.

زمینهای دیگر به افراد خانواده شاهی، درباریان، ماصحنصبان، و شهرها داده شده بود و قسمتی را هم فروخته بودند. زمینهای مزبور، مانند عهد هخامنشیان، در دست قوادلهای بزرگ ایرانی یا یونانی اداره میشد، ولی رعایا که جزو لاینفک اراضی بودند، از نوعی آزادی برخوردار داشتند. مالکان مذکور موظف بودند در صورت لزوم، سواره نظامی آماده سازند که شاه به ندرت از آن استفاده میکرد. نیروی سپاهیان منظم مخصوصاً مبتنی بر تعدادی فیل بود. شاه مالک متصرفاتی بود که عمال شاهی و پایهوران مالیه آنها را اداره میکردند. از میان همه روستاییان، آنان که در املاک متعلق به شهرها کار می کردند، محققاً از مزایای بزرگی بهره مند بودند.

بدین وجه در کشور ایران جامعه ای جدید تشکیل شد که به زندگانی و کار پرداخت، عناصر مختلف این جامعه کمابیش به شدت در مدینه ها، شهرها، قصبات و دهکده ها مخلوط شده بودند، و اکثریت آنان ایرانی و اقلیت یونانی بودند. آینده شاهنشاهی سلوکی مستقیماً وابسته به توفیق استقرار سکنه یونانی - مقدونی در کشور بود. سکنه مزبور - قبل از هر چیز - دارای سنجیه سیاسی و نظامی بود، و اجباراً میبایست به مشاغل اجتماعی و اقتصادی مرتبط باشد. این سیاست که به منزله تاروپودی بود که بر آن میبایست وحدت مملکت بافته شود، در صد یونانی کردن ایرانیان یا الزام آنان به قبول طرز مخصوص زندگی یا فرهنگ بر نمی آمد. دانشمندان بادلایلی تأیید و ابرام کرده اند که یونانی ساختن، اصطلاح و بینشی جدید است، و یونانیان خود از آن خبر نداشتند. یونانی کردن ایرانیان کاملاً طبیعی صورت گرفته، چنانکه ایرانی کردن یونانیان هم چنین بوده است، و این مسأله برای دو گروه از اقوامی که مجاور یکدیگر زندگی میکردند، غیر قابل اجتناب بود. امر مزبور تحقق یافت بدون آنکه سلوکیان - که در نظر آنان این گروه مسایل اجتماعی اهمیتی نداشت - در

صدد بر آمده باشند آن را توسعه بخشند یا از حدود آن بکاهند . ایشان در نظر نداشتند مملکتی یونانی یا مقدونی به وسیله استقرار هموطنان خود در آسیا ، ایجاد کنند .

تَبَكَّةُ مدینه‌هایی که توسط سلوکیان برپا شد ، میبایست شاهنشاهی را بهم متحد سازد . جامعه شهر نشین جدید در فوق ایرانیان قرار داشت و به منزله رابطه بین آنان و مقام سلطنت به شمار میرفت . جامعه مزبور نیز شامل تعدادی از عمال عالی رتبه ، اطرافیان شاه و دربار ، ودوستان و ندمای وی بود . در درجه پایین تر ، عمال ادارات ، و سپس تجار قرار داشتند . همچنین باید از قشون یاد کرد که ساخلو همه نقاط را مخصوصاً در پایتختها یا قلاع ، اداره میکرد . همان منظره اجتماع در نواحی خارج دیده می شود : در جنب املاک بزرگ ایرانیان ، زمینهای فتودالهای یونانی یا مقدونی وجود داشته است . سکنه این مستعمرات نزدیک دهکده‌های روستایان ایرانی میزیستند . بر سکنه قدیم ، اشرافیتی جدید و « بورژوا » افزوده گردید ، و آن عبارت بود از مهاجران یونان و مقدونیه ، استادان ، فلاسفه ، تجاری که در جستجوی شغلی بودند . همه قراین دال بر این است که سلوکیان با طبقه عالی ایرانیان روابطی نیکو داشتند ، و بعضی از اینان برای اثبات اطاعت خود نسبت به شاه شاغل مقامات مهم می گردیدند ، و میتوان قبول کرد که این طبقه از جامعه ایرانی بیشتر صبغه یونانی به خود گرفته بود .

زبان یونانی از زمان اسکندر کبیر - یعنی از زمانی که هزاران جوان اشرافی در تشکیلات سواره نظام قشون وی داخل شدند و سربازان ایرانی را داخل فالانتر نمودند - به انتشار در ایران آغاز کرد . سپس مزاجتهای بین ایرانیان و مقدونیان که عده بسیاری از آنان در ایران باقی ماندند ، ایجاد مستعمرات ، تجارت ، ادارات ، قشون ، عدلیه ، همه اینها موجب گردید که زبان آرامی که در عهد هخامنشیان زبان رسمی بود متروک گردد و زبان یونانی جای آن را بگیرد . زبان اخیر به نوبه

خود حکم زبان بین‌المللی را پیدا کرد و حتی در دوره پارتیان در شهرهای یونانی تدریس میگردید. نتیجه این شد که قسمت بزرگی از سکنه نجد ایران فواللساین شدند، چنانکه امروزه سکنه کردستان، آذربایجان، قبایل بلوچ و قشقایی بدو زبان سخن میگویند. جمعیت شهرنشین ایران و بخشی از سکنه اراضی اطراف، استعمال زبان یونانی را در مدت چند قرن، حتی پس از سقوط شاهنشاهی سلوکی حفظ کردند. نوشته‌های مدالهای شاهان پارت و نیز پارشمن^۱ اورامان^۲ در کردستان که به زبان یونانی بین مرافعین ایرانی حکم میکند مؤید این مدعی است. در کتیبه‌ای که از نقوش برجسته پارتی شناخته‌اند به زبان یونانی انشا شده، و کتیبه‌های شاهان ساسانی، در جنب پهلوی پارتی و پهلوی ساسانی، دارای نوشته‌ایست به خط و زبان یونانی. همه مبادلات تجارنی از یونان تا بلخ به زبان یونانی انجام میشده، و همه مرافعات بین ایرانیان و یونانیان توسط قضاة یونانی طبق قوانین مدنی یونانی حل و فصل می‌یافته است. به میان از قوانین یونانی اطلاع بهم‌رسانیدند و حتی در روابط بین خود آنرا پذیرفتند.

بدین وجه، بدون هیچگونه اجبار و سیاستی مخصوص، صیغه یونانیت ایجاد شد و مخصوصاً در ایرانیان ساکن مدینه‌ها و شهرها تأثیر کرد، و در میان همه افراد طبقه‌علیا و طبقه وسطی انتشار یافت، و حتی به کارگران آزادشهرها نیز سرایت کرد، اما در سکنه روستایی بسیار کمتر تأثیر نمود و بسا هیچ اثری نکرد. ایجاد یونانیت مخصوصاً به واسطه نفوذ عنصر ایرانی در زندگی سیاسی و اداری شاهنشاهی صورت گرفت، و بر اثر آن، جامعه‌ای مختلط به وجود آمد که بدون آن ایران مملکتی آسیایی بدشعار می‌رفت که یونانیان در آن ساکن شده بودند. شرکت طبقه‌علیا و طبقه متوسط ایرانیان در زندگی دولتی، که دنباله منطقی سیاستی بود که سدهای

۱- Parchemin (پوست حیوانی که بر روی آن می‌نوشتند . م .) ۲- Avroman

بین ملتها را برمی داشت . نوعی اشتراك بين كسانی که به زبان یونانی سخن می گفتند ، ایجاد کرد . به موازات یونانی کردن ایرانیان ، ایرانی کردن یونانیان نیز به وجهی غیر قابل احتراز صورت می گرفت ، و ازدواجهای مختلط بدین امر كوكمك می کرد ، و همچنین لطف و جذابیت معتقدات شرقی و تشریفات مذهبی - که مذهب تألیف یونانی در آن میدان وسیعی برای جولان یافت - مؤید این امر گردید . بخشی از این یونانیان ، بدون ترك زبان و تشکیلات خود ، تحت تأثیر طرز زندگی و دین ایرانیان واقع شدند ، و در نتیجه منافع معنوی و شغلی آنان تضعیف شد .

نودهٔ عظیم ایرانی ، قومی که در نواحی اطراف - یعنی در دیهها و قصبات - زندگی می کردند ، در هر حال خارج از حیطهٔ تأثیر یونانیت باقی ماندند . تضادی که بین جامعهٔ شهرنشین و جامعهٔ روستایی وجود داشت ، شکافی بین ایشان پدید آورد ، و از همان دوران پایه‌های مخالفت و دشمنی آینده گذاشته می شد . در نظر ملت ، تغییرات سلسله‌ها مفهومی جز تغییر مخدومان - که همه مانند هم مالیات را تحمیل می کردند و بیگاری می گرفتند - نداشت . دانشمندان بر آنند که در نظر افراد ملت ، عمال ادارات شاهی بدان اندازهٔ بورژوازی یونانی شده ، ستمکار و جبار به‌شمار نمی رفتند . ملت به دیدن خارجی در مملکت خود معتاد شده بود ، ولی با این طبقهٔ حاکمه که دارای طرز زندگی خاصی بود و خدایانی جز بغان ایرانی میپرستید مخالفت نمیورزید .

از نظر جغرافیایی ، ایجاد یونانیت تمام ایران را به يك نحوه فرا نگرفت . درستست که در ماد تعداد معتنی بپی از مدینهها و مستعمرات یونانی بنا گردید ، ولی به نظر میرسد که نواحی خارج از این محدوده بسیار کمتر تحت تأثیر استقرار یونانیان قرار گرفتند ، و یا هیچ تحت تأثیر واقع نشدند . هر ناحیه که یونانیان

به صورت مراکز مستقل در آن مجتمع نگردیدند و با ایرانیان مخلوط نشدند، به تدریج سبب یونانیت را از دست داد.» به نظر میرسد که پارس یکی از آنها بود که به صورت جزیرهای درآمد که سنن اجدادی در آنجا بهتر محفوظ ماند. منابع ما در این ناحیه تقریباً از هیچ نوع تأسیس مداین یونانی یاد نمی کنند، و قوانین باستان شناسی که تا کنون جمع آوری شده، به نظر میرسد این نکته را تأیید نماید. سرزمین حقیقی پارس که باجاده های بزرگ ارتباطات سوق الجیشی و اقتصادی رابطه نداشت، به وجهی نیکو در خارج از منطقه اختلاط ملل و زبانها - که در ایران از زمان اسکندر کبیر ایجاد شده بود - باقی ماند، و زبان، فرهنگ، و دین خود را محفوظ داشت. بعدها در ناحیه ای - نه چندان دور از خرابه های تخت جمشید - مدینه ای به نام استخر - یا «قلعه» - برپا خواهد شد که به مرور زمان مدینه دینی و مرکز سیاسی پارس حقیقی خواهد گردید، و سلسله ای ملی آنرا هدایت خواهد کرد. در پایین سلطه تخت جمشید، معبدی برافراشته خواهد شد که آنرا بر طبق طرح سنتی امکان مقدس ایرانی بنا خواهند کرد؛ معبدی دیگر، در جهت غربی تر، در نورآباد، شبیه تام معبدی که توسط هخامنشیان در برابر مقابرشان در نقش رستم بنا شده بود ساخته خواهد شد. این معابد به موازات معابدی که به سبک و طرح یونانی در همان عهد در ماد، کنگاور، کرهه، و نهاوند بنا شده بود، قدرافراشته شاهد استقامت و پایداری فرهنگ ایرانی بودند. «یونانیان وحدتی را تشکیل میدادند که ملت ایرانی را مستهلك ساخت. ملت ایرانی در حیات ملی اجتماعی، دینی و فرهنگی، با آنان اختلاف داشت، و این سجایا را تا پایان حفظ کرد.»

هنر

هنر عهدی که بین سقوط سلسله هخامنشی و تصرف مجدد ایران به دست پارتیان

در حدود دو قرن طول کشید هنوز هم خوب شناخته نشده است. اشیاء متعلق به این دوره نادر و اینیۀ آن عهد کم است. هنریك ملت هرگز نمی تواند در برابر ضعف سیاسی و فقری که عموماً منتج از آنست، پایداری کند. وضع هنر ایرانی هم در این دوره چنین بود، و در دنبال این عهد نیز انقطاعی احتراز ناپذیر در هنر مزبور ایجاد شد. هنر هخامنشی - چنانکه ما می شناسیم - دچار کسوف گردید، زیراوی جز بر اثر حمایت شاه و دربار نمیتوانست پایدار بماند. اطلاع اندکی که ما از تجدید حیات آن داریم حاکی از رجعت قهقرایی قابل تأملی است.

آنچه که مورد توجه شاه و دربار سلوکی و قوده تازده واردان به ایران بود، جنبۀ ایرانی نداشت. هنرمندانی که از یونان یا از نواحی دیگر جهان یونانی می آمدند می بایست مشتریان یونانی خود را کاملاً ارضا کنند. همچنین بود وضع ایرانیان یونانی شده، که عالی ترین و ثروتمندترین طبقه جامعه ایرانی را تشکیل می دادند. این گروه تحت تأثیر فرهنگ یونانی، سلیقه خود را با طرز زندگی یونانی منطبق می ساختند. هنرمندان محلی نیز که برای آنان کاری کردند تحت نفوذ جریانات هنر غربی قرار گرفتند. این افراد چیزهایی می ساختند که نه جنبۀ یونانی داشت و نه جنبۀ ایرانی. در این مورد هم فقط اقتباسی به عمل می آمد که حالت میانجی داشت. شکل و صورت حفظ شده بود ولی روح نداشت. بدین وجه هنر یونانی - ایرانی، که یکی از نتایج فتح مقدونی بود، به وجود آمد، و آن متعاقب هنر یونانی - سوری، و یونانی - بین النهرینی، و مقدم بر هنر یونانی - هندی، یا یونانی - بودایی بوده است.

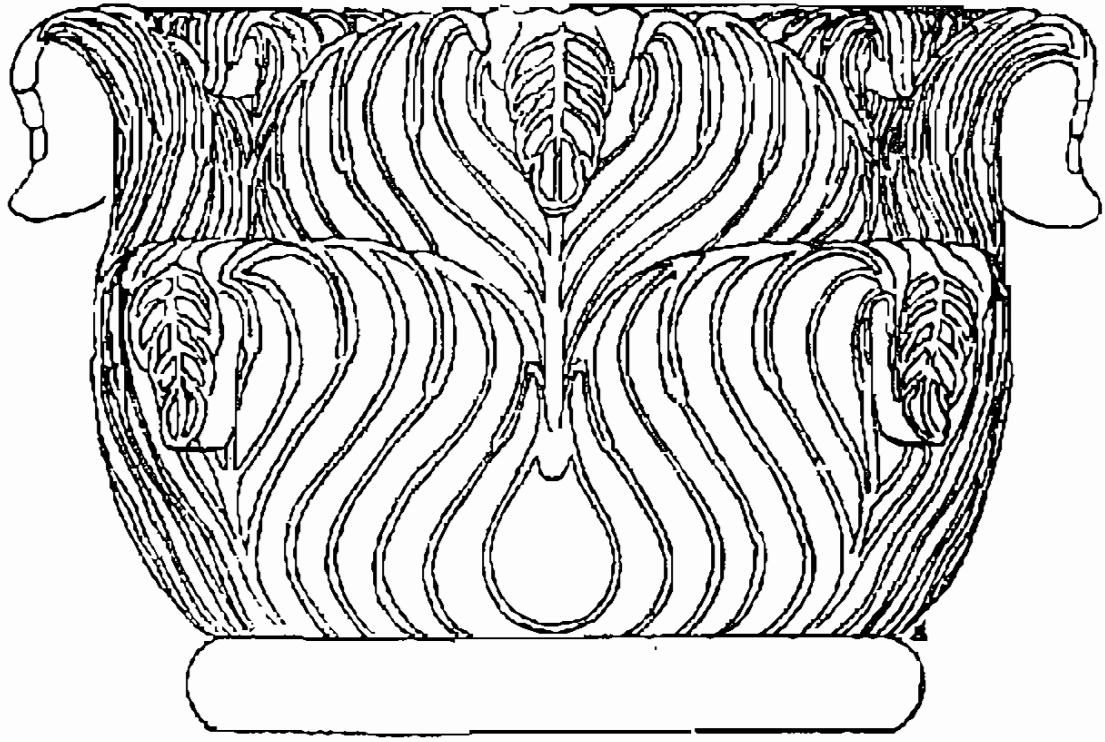
اطلاع اندکی که از امور فنی این عهد داریم می رساند که در آن زمان تنهائیک هنر نبوده، بلکه هنرهای متعدد وجود داشته است. کارهای هنری مانند خود مملکت، فاقد پیوستگی و اتصال و حاکی از انقلابی عمیق بود که در تمدن ایرانی صورت گرفته

بود. آنها را می‌توان بسمه دستة تقسیم کرد:

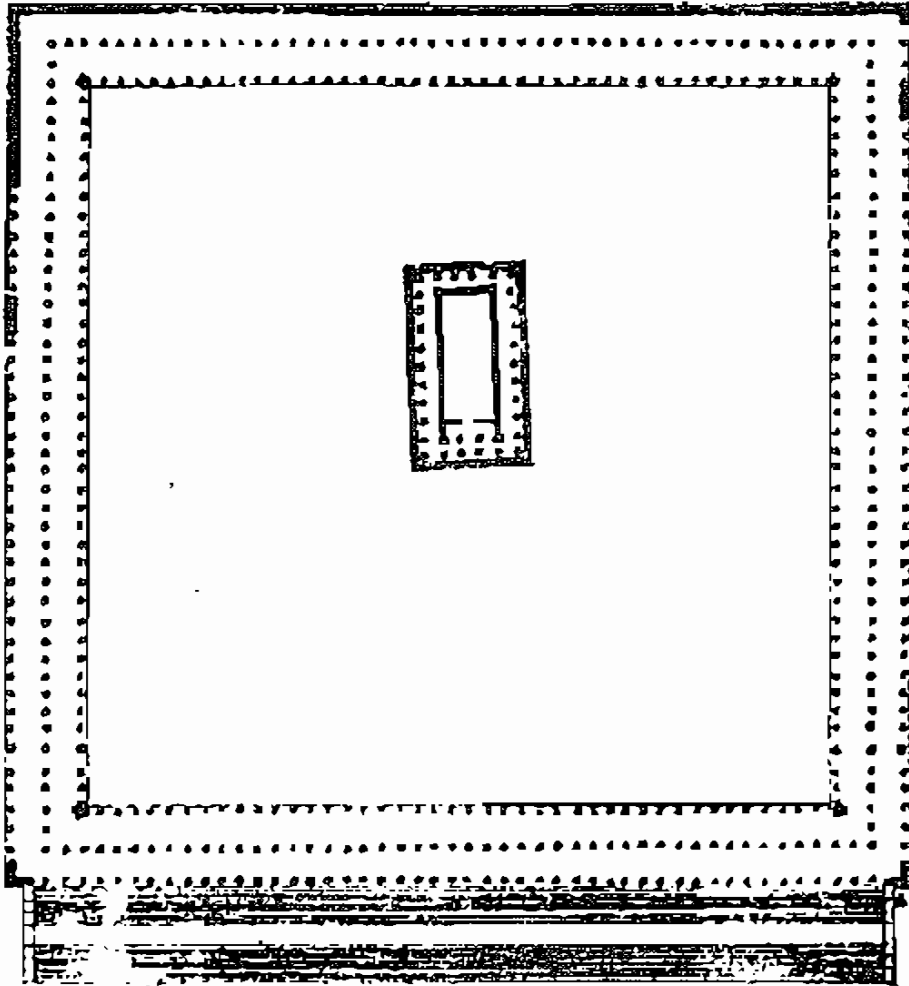
۱- هنر ایرانی به معنی اخص، ۳- هنر یونانی - ایرانی، ۳- هنر هلنی. دستة اول به وسیله معماری معبد قورآباد معرفی می‌شود که چنان که گفتیم تقلیدی است از معابد هخامنشی پاسارگاد و نقش رستم، ولی با ابعاد محدودتر و با بعضی تغییراتی که مربوط به بدستهای است که در دین پدید آمده بود. طرح معبد - که در پایة سطح تخت جمشید بنا شده - نیز ایرانی است، و اهمیت آن مخصوصاً در تزئین چهارچوبهای دراست که طبق منن تخت جمشید، توسط دو نقش برجسته - که در داخل حجاری شده - مزین است، و دو شخص را نشان می‌دهد که یکی دستة شاخه‌های مقدس (برسم) را در دست دارد. هنری که در اینیه به کار رفته ابتدایی است. شکافهای ساده در سطح و زمینهای که عمیقاً فرو رفته، عدم لطف نقش برجسته، فقدان کامل تتبع در ترسیم سایه و روشن، فقدان طرح ریزی و منظره طولی نیمرخها حاکی از عدم تجربه و ناشی گری مساعی اولیه است. این هنر از بین نخواهد رفت، و آثار آن هم در هنر پارسی و هم در هنر ساسانی آشکار خواهد شد.

در حال حاضر، جز بقایای سه یتایی که لااقل دوتای آنها معبد بوده‌اند، چیزی دیگر را به دستة دوم نمی‌توان اسناد داد. در استخر، خرابه‌های ساختمانی مهم که هویت آن معلوم نشده، کشف گردیده که تقلیدیست از سرستون کرتی^۲ بدون تخته روی سرستون، و این امر حاکی از رابطه ستون ایرانی با سرستون یونانی (ش ۷۳) است.

در معبد کنگاور، پرستشگاهی با طرح غربی (ش ۷۴) ساخته شده، و تصور می‌رود در حدود ۲۰۰ ق. م. بنا شده باشد. در ساختمان اصلی، استعمال

ش ۷۳ - استخر : سرمستون سنگی

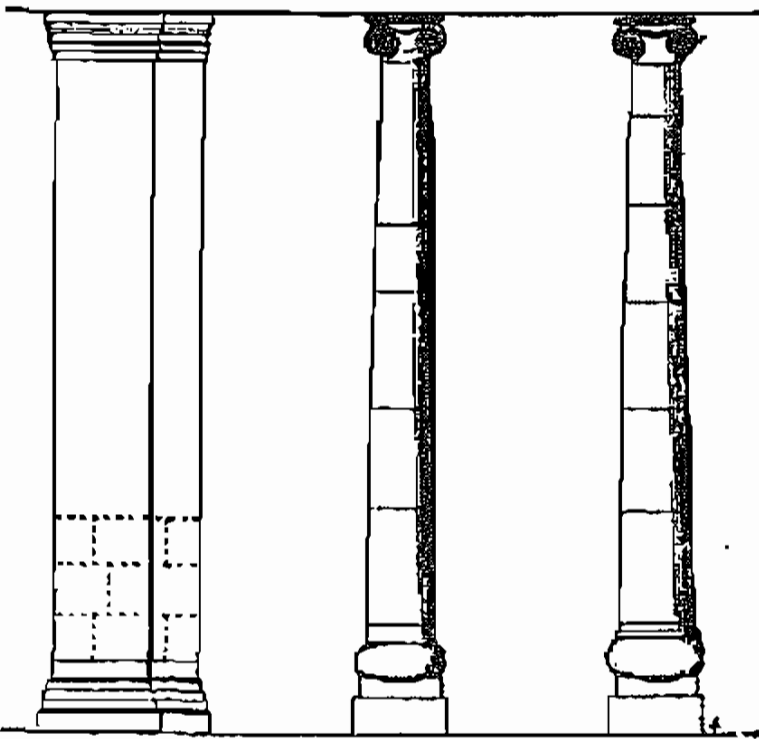

ش ۷۴ - طرح معبد کنگاور

قطعات سنگی سطحه تخت جمشید تقلید شده، اما ستونهای آنها دارای سرستون

ش ۷۵ - خرابه‌های معبد کنگاور

دری است که بر فراز آنها تخته‌های کرتی قرار گرفته است (ش ۷۵). نیز در کره،

ش ۷۶ - ستونهای معبد کره

معبدیست که طبق طرح غربی ساخته شده. بر بالای دو پایه ستون نازک، گچ‌بری ضخیم حاشیه‌داری دیده می‌شود. ستونها از نسبتهایی که در قدیم بین ارتفاع و قطر قایل بودند، بسیار تجاوز می‌کند، و این امر حاکی از سلیقه ایرانی

است که سابقاً در تخت جمشید اعمال شده بود. سرستونهای معبد تعبیر نادرستی

است از سبک ایونی^۱ (ش ۷۶) . نتیجه در همد جایگذاشت ، هنرمند ایرانی خود را به شباهت راضی میکند ، و در جستجوی کشف دلیل یا حفظ نسبت بر نمی آید .

بیشتر اطلاع ما مربوط به اشیاء هنری از دسته سوم است که تعداد آنها فراوانست ، مع هذا نتوانسته اند تعیین کنند که این اشیا در خود کشور ساخته شده یا آنها را از خارج وارد کرده اند . باید دانست که اشیاء مزبور همواره با واقع پردازای دقیقی که از مختصات هنر هلنی است ، مشخص میباشد . در این ایام ، کشفیات سودمند موجب پیدایش چهار مجسمه کوچک مفرغی متعلق به معبد نهاوند (لائودیسه)^۲ گردید که در همان محل پیداشده که ستل (ستون) حاکی از فرمان انتیوخوس سوم^۳ مربوط به سال ۱۹۳ ق . م . یافت شده است (تص ۶۵) . يك سر بسیار زیبای مجسمه ای مفرغی که بدبختانه خراب شده ، و آنرا به انتیوخوس چهارم^۴ نسبت می دهند ، از معبد ایرانی شمی^۵ نزدیک مال امیر ، در جبال بختیاری به دست آمده (تص ۷۱) . باید تصور کرد که سلیقه عصر بسیار متمایل به کارهای هنری مفرغی بود و همین سلیقه در زمان پارتیان تعقیب شد ، و آن در حقیقت حکم احیای يك سنت عیلامی را داشته است . در شوش ، کاخ کوچک «نگهبانی» متعلق به عهد هخامنشی در عصر سلوکی کاملاً تعمیر گردید ، و بر اثر حفاریاتی که در آنجا بعمل آمده ، لااقل ده پایه سنگی مجسمه های مفرغی - که بعضی آنها دارای کتیبه یونانی است - به دست آمده است . یکی از این کتیبه ها ، متعلق به فیثاغورس^۶ نامی است که فرمانده ساخلو یونانی شوش بوده ، و در ۱۸۵۲ م . توسط لفتوس^۷ کشف شده ، و بدوسیله آن توانسته ایم هویت این محل را بشناسیم . همچنین قطعه ای از بدنه مجسمه يك زن از مرمر یونانی و تعدادی قطعات کوچک مجسمه هایی که از مرمر وارداتی ساخته

۱ - Ionien (Ionic) (ا . ش . ا)   ۲ - Laodicée (Laodicea) (ا . ش . ا)   ۳ - Antiochus III

۴ - Antiochus IV   ۵ - Shami   ۶ - Pythagoras   ۷ - Loftus

شده ، در شوش به دست آمده است (تص ۷۲) .

در دینور ، نزدیک کرمانشاه ، قطعانی از یک لکن سنگی که بامجسمه های نیم تنه سیلنوسها^۱ و ساتیرها^۲ ، یاران دیونیسوس^۳ مزین است ، کشف شده (تص ۶۲ و ۶۳) . دشت بزرگ کرمانشاه در عهد باستان به سبب اسبان خود مشهور بود ، و به نام نسا خوانده می شد ، و آن نام جغرافیایی اساطیری است که با آیین دیونیسوس انتقال یافته و توسط یونانیان به عدد بسیاری از نواحی - از یونان تا هند - اطلاق گردیده است . این دشت با فراوانی چشمه ها و رودهای خود که منبع طویل ترین شط ایران است ، موجب تعیین ه-ویت آن گردید . خلاصه آنکه پنداشته اند دیونیسوس در محلی مرطوب زاییده شده ، و یکی از مترادفات نام او به معنی «متراد در باتلاقها» است . وی پیش از همه خدای باده است^۴ ، و معلوم است که ناحیه مورد بحث چه شهرت فراوانی از جهت تاکستانهای خود داشته است . اسب نیز در زمره سلسله مظاهر دیونیسوس است ، و در این امر پوزیدن^۵ با او شرکت دارد ، و هر دو با اصل رطوبت و چشمه ها ارتباط دارند . احتمال می رود که یونانیان با تطبیق این ناحیه با محل تولد خدای مورد علاقه خویش - که طبق سنن نخستین کسی بود که هند را فتح کرد - برای او معبدی بنا کرده باشند که لکن مزبور بدانجا تعلق داشته است .

زندگانی اقتصادی و اجتماعی

ایجاد شاهنشاهی اسکندر و تبدیل آن به سلطنت هلنی از نظر اقتصادی ، انقلابی حقیقی در دنیای آن عصر محسوب می شد . نخستین بار بود که دورترین

۱- Silēnes (Silēnus ت. ا.) ۲- Satyres (Satyrs ت. ا.) ۳- Dionysos (Dionysos ت. ا.)
 ۴- Nysa ۵- رك. «يك رسم باستانی» به قلم مترجم ، در مجله یادگار ،
 ۱ ، ۸ (۲) ۶- Poseidon (Povóidon ت. ا.) ؛ رب النوع دریا نزد یونانیان ، برابر «نیون» رومیان (۲) .

بخشهای جهان ، کاملاً به یکدیگر مرتبط شدند ، به حدی که کوچکترین اضطرابی در یک منطقه به منطقه دیگر سرایت می کرد . هرگز اقتصاد به اندازه عصر مورد بحث تابع انقلابات سیاسی و عمیقاً تحت تأثیر آنها واقع نشده بود . تأثیر سکه که در این صحنه وسیع رایج بود ، بسیار اهمیت داشت ، ثروتهایی که بر اثر فتوحات به بازار جهان آمده بود ، به حدی قابل توجه بود که ارزش طلا و نقره پنجاه در صد کاسته گردید ، و این امر در تاریخ جهان - به استثنای عصر کونکویستادورها - شناخته نیست .

عهدی که شامل سلطنت سلوکوس اول و نخستین جانشینان او بود، مخصوصاً رونق داشت . تعادلی - که هرگز سابقه نداشت - بین مزد و قیمت‌ها ایجاد شد ، و این خود موجب بهبود وضع زندگی گردید . افزایش نرخ منافع معرف وضع نیکوی تجارت و کسب سرمایه‌ها می باشد . طلایی که بر اثر فتح در ایران به دست آمده و قسمت اعظم آن ، راه اروپا را پیش گرفته بود ؛ به علت مبادله محصولات که مملکت به بازارهای جهان صادر می کرد ، به ایران باز می گشت .

با ضعف قدرت و از دست رفتن ایالات مانند پارت و بلخ ، نخستین اضطرابات محسوس گردید . پس از دوره کوناه بهبودی که بر اثر سیاست فعال انتیوخوس سوم^۲ پیش آمد ، بحران مجدداً آغاز شد و به شکل آفتی حقیقی در آمد . در آن زمان روم ، با دخالت خشونت آمیز خود در مشرق ، مقتضیات سیاسی آن منطقه را تغییر داد ، و بدین وسیله بحران اقتصادی عمیقی ایجاد کرد . در هنگامی که پارتیان بدخط قرات رسیدند ، و سرحد غربی آنان در آنجا تثبیت شد ، هرگز سیاسی و اقتصادی جهان تغییر یافت ، و لااقل در مدت چهار قرن در سواحل دجله مستقر

۱ - Conquistadors ، عنوانی که به حادثه جویان اسپانیایی که برای فتح آمریکا میشتافتند ، داده

شده (م) . ۲ - Antiochus III

کردید .

سلوکیان ، مالک جاده‌های بزرگ بین فاره‌ها بودند . طرق مزبور از ایران عبور می‌کرد و به سمت چین و هند می‌رفت . آنان این جاده‌ها را وسیع کردند ، و وضع آنها را نیکوتر ساختند . جاده‌ها ، از بحر احمر تا هند ، توسط ایستگاههای نظامی محافظت میشد . آب انبارهایی در بیابانها ساخته شد ، و کاروانسراها بنا گردید . قنوات را غالباً با سرمایه‌های شخصی به منظور تجارت حفر می‌کردند . سرعت ارتباطات و حمل و نقل به عالی‌ترین درجه خود رسید ، و جزعهد اختراع ماشین بخار ، هیچ عهدی از این جهت نمی‌توانست با آن دوره رقابت کند . اگر سلوکیان نمی‌توانستند بر جاده‌ای که به سوی روسیه جنوبی می‌رود و از شمال بحر خزر عبور میکند ، نظارت کنند ، در عوض جاده‌ای که پس از عبور از بحر خزر و تعقیب رودهای کور و فاسیس^۲ به سواحل بحر احمر منتهی میشد ، در دست آنان بود . سلوکیان در نواحی شمال جیحون سفرهای اکتشافی به منظور دفاع کردند ، و برای کوتاه کردن جاده‌های تجارتی موجود ، اطراف بحر خزر را کشف نمودند . آنان جهازات مهمی در خلیج فارس ترتیب دادند که موجب تأمین ارتباط با هند در مشرق و بحر احمر در مغرب میگردید .

وضع تجارت در این دوره بار دیگر تغییر یافت . از حجم محصولات ارزان قیمت ، که در طی عهد پیشین بخش اعظم مبادلات را تشکیل میداد ، کاسته شد ، و در عوض اشیاء تجملی و لطیف و ظریف جای آنها را گرفت . عاملی جدید - روم - در جریان تجارت جهان وارد گردید . مواد اولیه مانند چوب و فلزات ، که ایران و هند تهیه کنندگان مهم آنها بودند ، بسیار مورد تقاضا بود . مبادلات ، شامل اشیاء ذیل بود : احجار کریمه و جواهر که روی آنها به‌طور برجسته کار کرده بودند ، داروهای که

هند تا حدود بر تانی^۱ صادر میکرد، نباتات، مرهمها، روغنها، عطریات، ارغوان، کلاب، ظروف سفالین، شیشه، منسوجات، اشیاء هنری، پاپیروس، غلامان. این تجارت با مال‌التجاره‌هایی که وارد میکرد، موجب تشکیلات جدید اقتصادی و تولید افکار نو و مبانی تازه در مبادلات ایران گردید.

ایران البسه و زینت آلات، داروها، احجار کریمه، فرشها، بذر گندم، سربو سگهای اصیل النسب صادر میکرد. فراوانی مواد اولیه موجب توسعه صنعت ایران گردید، مخصوصاً صنایع نساجی، قالی بافی و قلمزنی فلزات - که در آن هنرمندان و پیشه‌وران ایرانی شهرتی بسزا دارند - رونق گرفت. همچنین کشور ایران در صددر صد برآمد که بازار را از بعضی محصولات وارداتی نجات بخشید، مثل پاپیروس که مصر انحصار آنرا در دست داشت، و کوشیدند با نباتات محلی آنرا با سازندیا پوست (پارشمن) را به جای آن بدکار برند. حیوان در آسیا جانشین انسان گردید. صنعتگر محصول خود را افزایش داد. شعب ظروف سفالین، پیکر سازی و حکاکی روی استخوان، کنده‌کاری، و ساختمان تابع جریانات عهد شده توسعه یافتند. عهد سلوکی با توسعه بسیار کاشت همه اقسام نباتات ممتاز است. این عهد دوره ایست که در اروپای جنوبی و مخصوصاً در ایتالیا، تحت تأثیر مشرق، مقداری از نباتات و حیوانات تازه وارد را پرورش دادند. مشرق مغلوب، اروپا را مقهور کرد. پنبه، لیمو، خرپزه، حب کنجد، جوز شرقی، زیتون، خرما، انجیر، اردک و گاو آسیایی موجب انقلاب حقیقی در فلاح و کله پروری ایتالیا گردید.

سلوکیان، با آماده کردن زمین‌های زراعتی و زهکشی نواحی جدید، اراضی بایر را قابل کشت کردند. احتیاجات بازار مستلزم اعمال روشهای معقول و مبانی علمی بود، و فن فلاح به شدت توسعه یافت تا حدی که حتی در قرون وسطی

۱- Bretagne (ناحیه‌ای در مغرب فرانسه. م.)

و عهد اسلامی نیز از آن حد تجاوز نکرد. روشهای جدید در مواظبت مو به کار برده شد. گاو آهن جدیدی معمول گردید. سه دوره برداشت محصول از زمینهای زراعتی عملی شد، و طرق جدیدی در آبیاری، احداث جنگل و پرورش میوهها و باغها مجری گردید.

سلو کیان تشکیلات فلاحتی را که در ایران عهد هخامنشی وجود داشت تضعیف کردند. عدهای از املاک بزرگ شاهی و خصوصی یا املاک متعلق به معابد را تقسیم نمودند و آنها را هدیه دادند. زمینها را بین مداین و شهرها توزیع کردند و با در آنها مستعمره نشینان نظامی را مستقر ساختند. این تغییرات موجب تعدیلاتی در وضع روستاییان - که در جنب یونانیان قرار داشتند و از ایشان روشهای جدید فلاحت را آموختند - گردید، و در مدت چند قرن پایدار ماند و عمل شد.

در املاک دیگر، رعایا نوعی مستأجر بشمار می آمدند، اما هر جا که ملک بزرگ تقسیم نشده بود، وضع رعایا تابع انتظاماتی بود که تا حدی سرنوشته آنها را بهتر میکرد. روستاییان وابسته به زمینهای مدینهها، به نوبت خویش، تقریباً آزاد گردیدند. سلو کیان، با تحولات فلاحتی مقامی مهم به دست آوردند، و آزاد کردن طبقه روستاییان در ایران، از جهت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کاری بزرگ به شمار می رفت.

مصرف فلزات، و مخصوصاً فلزات قیمتی، بسیار زیاد بود. سلو کیان طلا را از هند، شمال غربی، بلخ، ارمنستان و قفقاز وارد می کردند. ایران به نوبه خود آهن، مس و سرب که استخراج آن تحت مراقبت صاحب منصبان شاهی افزون می گردید، صادر می کرد. همه معادن و استخراجات تحت انحصار بود، و ملک شاه محسوب می شد.

در حیات اجتماعی، تعادل به ایجاد مساوات بین سکنه محسوس گردید

مخصوصاً در مدینه‌ها و شهرها که در آنها مسأله وجود تربیت و زبان یونانی برای عنصر ایرانی یونانی شده - که با یونانیان مخلوط بودند و تحت حمایت یک قانون می‌زیستند - راه را باز می‌کرد. اختلافات بین نژاد ایرانی و یونانی بد سرعت از بین می‌رفت.

مملکت سلوکی، به وسیله سنجیده خود، کشوری است سرمایه‌دار با تشکیلات بیت‌المالی قوی. شاه انحصارهای محصولات یا کارخانه‌ها را تکثیر می‌کند، و عملاً همه منافع مملکت را در دست خود متمرکز می‌سازد. طبق عقیده بعضی دانشمندان سیاست او عالی‌ترین درجه ظرافت طرح اقتصادی است که دنیای جدید پیش از قرن بیستم شناخته است. با وجود این خوشبختی، عوارض کمر ملت را خرد می‌کرد، زیرا فقط عدای محدود از افراد جامعه از ثروت برخوردار بودند. آنها عبارت بودند از شاه با خانواده خود، دربار او، عمال، دارندگان انعامات و امتیازات، کسانی که به تجارت بین‌المللی مشغول بودند، و به درجه‌ای کمتر، نظامیانی که در املاک متصرف بودند. اما دستگاه بیت‌المال موخس می‌نمود، زندگی بسیار سخت بود، و دلیل آنکه مردم بیش از پیش به افکار نجات و استخلاص - که موفقیت آن همه ادیان، مسیحیت، مانویت و بودایی وابسته بدان بود - پناه می‌بردند، همین امر بود. مالیاتها و عوارض بر افراد، منازل، چهار پایان، مزرعه، باغ، تولد، ازدواج و مرگ تعلق می‌گرفت. مملکت برای زندگانی شاه سلوکی و دربار او، نگاهداری قشون و جہازات، جریان امور معابد و روحانیان آنها، حمایت هنرها و علوم، بدپول احتیاج داشت. تشکیلات بیت‌المالی متمرکز شد. ادارات ممیزها را برقرار کردند، و نخستین مبانی آمارگیری بنیاد نهاده شد. انتظاماتی برای محصولات کارخانه‌ها، نمک، عطریات، مبادلات تجارتنی، حرکت روی شط‌های بزرگ وضع گردید. «دولت دارای سیاستی فلاحتی، یا سیاستی صنعتی و تجارتنی بود»، اما در

تعقیب این‌ها ، اصول دموکراسی را فراموش کرد ، و از منافع رعایای خود غافل گردید .

توسعه و بسط اروپاییان در زمان اسکندر و جانشینان وی ، فرهنگ مادی ایرانی را به حدی غنی کرد که چندین نسل بر بقایای آن زیست کردند . فرهنگ مزبور میراثی بزرگ در تشکیلات اداری و توسعه شهرسازی به جا گذاشت . بعدها اصول طرح هیپوداموس^۱ که در آن زمان معمول بود توسط شاهان ساسانی - بانیان بزرگ شهرها - به کار رفت .

یونانیان اصولی در زندگانی شهری ایجاد کردند و موفق شدند آنرا توسعه دهند . آنان صنعتی متمتع ، فلاحتی پر نیرو ، و تجارتی متری ای ایجاد و کشور را از شبکه‌ای از طرق و ارتباطات پر کردند ؛ هنرها و علوم را تشویق نمودند ، تقویمی با تاریخی جدید برقرار ساختند . فواید این نوع اعمال موجب تمدن حتی در نقطه بعید خوارزم محسوس است ، تحقیقات باستان‌شناسی اخیر که در منطقه مزبور به عمل آمده ، نشان داده است که عصر مورد بحث با ایجاد شهرها و دهکده‌های مستحکم ، ترقی فلاحت ، افزایش مصنوعات ، تمرکز حیات اجتماعی در اطراف « آتشگاهها » مشخص است . با وجود این ، سلوکیان مسأله اساسی را که عبارت بود از وحدت سیاسی دو قوم مختلف یا الاقل اشتراک مساعی وسیع بین آن دو - که در نظر اسکندر ضروری بود - حل نکردند . سروران مملکت هرگز اتکاء حقیقی به ایرانیان نداشتند و نتوانستند دولتی ملی تأسیس کنند ، و بهیچوجه در ملت ایرانی ایجاد رضایت سیاسی یا اخلاقی نکردند . اما چون آنان سیاست یونانی ساختن بالاجبار را

۱- Hippodame (Hippodamus) ت. ا . ؛ فیلسوف و معمار ملیطی یونانی در قرن پنجم . م .

وی شهرهای متعددی بر بنای طرحی منظم بنا کرد (م .)

نداشتند، ایرانیان در صدد مخالفت ظاهری و منظم بر نمی‌آمدند، از اغتشاش، فتنه، ایجاد اشکال از طرف طبقات بومی کفتگویی در میان نیست، و این موضوع روشن می‌سازد که چرا مدت یک قرن طول کشید، تا پارتیان توانستند ایران را مجدداً تصاحب کنند.

سبب جهان دوستی تمدن هلنی، در نظر ایرانیان - که وحدت ملی و تا حد زیاد زندگی اجتماعی و اقتصادی خود را حفظ کرده بودند - بیگانه ماند. توده ملت هرگز در یونانیت مستغرق نشد و زندگی اجتماعی خود را حفظ کرد، و معتقدات فرهنگی و اجتماعی و مذهبی خویش را تعقیب نمود. وی در خارج از آن طبقه از جامعه که شامل یونانیان و ایرانیان یونانی شده بود، باقی ماند. «مخالفت دایمی بین کارگر و بورژوازی، بر اثر تضادهای ملی و دینی تشدید می‌شود»^۱. مدرسه ایجاد شد، و با آن، ناسازگاری قدیم بین شهر و روستا ظهور کرد. ناسازگاری مذکور در ایران آن عهد، بر اثر مخالفتی که بین یونانیان از یک سوی و ایرانیان - که تعداد آنان بسیار زیادتر بود - از سوی دیگر وجود داشت، شدیدتر می‌گردید. محقق است که گروه ایرانیانی که با یونانیان کار می‌کردند و در اداره امور شرکت داشتند، مانند اشراف مالک ایرانی، دارای مزایایی بودند. سکنه شهرها مانند یونانیان تحت حمایت یک قانون بودند، و بخشی از روستاییان نیز دارای آزادی بودند که بعدها در زمان پارتیان و ساسانیان نخواهند داشت. اما ایرانی نمی‌خواست یونانی شود، بلکه آرزومند بود ایرانی بماند. او آنچه را که تمدن خارجی برای وی می‌آورد می‌پذیرفت، ولی نمی‌خواست در آن ذوب یا حل گردد. در نتیجه، یونانی کردن ایران - هر چند دامنه دار به نظر می‌رسید - بیش از آن که در اعماق جامعه مؤثر شود، در سطح تأثیر کرده بود. «در ماده و شکل

موفق شده بود، ولی در روح تأثیر نکرده بود. « دو جهانی که بر اثر فتح مخلوط شده بودند، در حقیقت بسیار اختلاف داشتند. » این فتح ایران شکستی برای یونانیت بود و بعکس، فتحی صلح جویانه برای ایران محسوب میگردید، و در نتیجه ایران مادهٔ ثروت‌مند و مترقی‌تر از آن میان خارج شد، و توانست این فواید مکتسب را به سلسلهٔ جدید، پارتیان - سلسله‌ای که ایرانی‌الاصل بودند و مع‌هذا از طرف ایرانیان غربی بیگانه به‌شمار می‌رفتند - بدهد.

شوش ، مجسمه‌های کوچک استخوانی

فصل پنجم*

پارتیان

هنوز دو سه سال از عصیان دیودوتوس^۱ حاکم بلخ و تجزیه آن ایالت نگذشته بود که پارت - ایالت مجاور آن که در جهت غربی تر واقع بود - خود را مستقل ساخت . آیا در آن زمان این امر می‌توانست نخستین نشانه عکس‌العمل ایرانیت در مقابل یونانیت باشد ؟ بداشکال می‌توان این موضوع را قبول کرد . قومی که می‌بایست سلسله جدید را تأسیس کند هیچگاه تحت تابعیت سلوکیان قرار نگرفت ، و زمین‌هایی که قوم مزبور بدصورت چادرنشینی از دیرباز در آن زیست می‌کردند ، هرگز به تصرف سلوکیان در نیامد و به شاهنشاهی آنان ملحق نگردید . بیشتر ضعف متزاید قدرت سلوکی بود که مانند نفحدهای تقریباً در يك زمان و به شکل متشابه باعث ایجاد دو حکومت جدید گردید : حکومت یونانی بلخی و حکومت پارسی . يك

* بنا بر ت. ا. ، فصل ششم، در متن فرانسوی این قسمت فصل جداگانه‌ای به‌شمار نهمه است. (م.)

سلسله یونانی و يك سلسله ایرانی طرح يك نحو نهضتی را به سوی استقلال ریختند و روابط بیپرده‌ای را که این سرزمینها را به دولت بزرگ دور دست سلوکی متصل میساخت ، قطع کردند . اما با وجود اینکه علت استقلال این دو دولت یکی بود ، دلایل ایجاد آنها اختلاف داشت .

با اطلاعاتی اندک که ما در خصوص منشأ پارتیان داریم ، میتوانیم قبول کنیم آنان به قبیلۀ پرنی^۱ - که جزوی از قوم دهه^۲ بود - متعلق بودند . دهه ، مجموعه‌ای از قبایل سکایی بود که به صورت چادر نشین در استپ‌های بین بحر خزر و دریای آرال^۳ زندگی میکردند . این قوم مرکب از سواران و جنگجویانی بود که خوشبختی بزرگ آنان ، طبق اقوال نویسندگان قدیم ، عبارت از مرگ در جنگ بود ، و مرگ طبیعی در نظر آنان امری قبیح و شرم آور می نمود . دانشمندان بر آنند که در حدود ۲۵۰ ق - م . دوبرادر ، ارشک^۴ و تیرداد^۵ ، با جنگجویان خود همراه پنج تن از رؤسای دیگر ، ناحیۀ علیای «تجن» را اشغال کردند . دیودتوس ، پادشاه جدید بلخ ، بدانان حمله کرد ، اما ایشان از این خطر گریخته به ایالت مجاور پارت هجوم بردند و حاکم آنجا را کشتند . دو سال بعد ارشک در جنگ کشته شد ، ولی پارتیان که همیشه در محاربه بودند ، تحت فرماندهی تیرداد تمام ناحیۀ ای را که امروزه سرحد ماوراء خزر روسیه و ایران را تشکیل میدهد ، به تصرف در آوردند . تیرداد ، در همین کوهها نخستین پایتخت خود را بنا کرد ، و آن بمنزله آشیائۀ عقابی تسخیر ناپذیر بود ، و اندکی بعد شهری دیگر به نام مؤسس سلسله - ارشک^۶ بنا شد ، و تیرداد در آنجا ناجگذاری کرد .

سلو کوس دوم^۷ در صدد جلوگیری از این نهضت و در صورت امکان ، عقب

۱ - Parni   ۲ - Dahae   ۳ - Aral   ۴ - Arsace   ۵ - Tiridate   ۶ - Arsak
 ۷ - Séleucus II   یا (Arsak)

راندن مهاجم، برآمد. چون قشون سلوگوس نزدیک گردید، ظاهراً تیرداد فن جنگی سواران سکایی را به کار برد، و به سوی استپ‌های اصلی خود عقب نشینی کرد. اغتشاشات شدیدی که در انطاکیه ایجاد شده بود، پادشاه سلوکی را مجبور کرد عملیات جنگی را ترك گوید و به سرعت به سوریه بازگردد. پارتیان فرصت را غنیمت شمردند، و تیرداد ناحیه‌ای را که پیشتر تصرف کرده بود مجدداً اشغال نمود، و به زودی گرگان - ایالت واقع در جنوب شرقی بحر خزر - را هم ضمیمه ساخت. بدین وجه هفتاد و یک ساله حکومت آینده پارت - که به طور قطع راه شاهنشاهی سلوکی را با حکومت یونانی بلخ قطع کرد - ایجاد شد. با وجود آن که پارت بین این دو دولت محصور بود، برای حفظ خود و افزایش وسعت متصرفات خویش به حد کافی نیرو و وقوف حیاتی کسب کرد.

استپ‌های مجاور که به منزله مخزنی بزرگ از افراد آدهی محسوب میشد و توسط اقوام نزدیک پارتیان مسکون بود، بدون شك برای اینان مددی مطمئن‌تر به شمار میرفت تا رفتار خیرخواهانه یا بیطرفانه ملت بومی ایران که شاید ایشان را با خصومتی کمتر از حکام یونانی تلقی میکردند. بعدها، و در مدتی بیش از یک قرن، هر شکست و نشانه تازه از ضعف قدرت سلوکی برای دولت جوان پارت، غنیمتی محسوب میشده است.

نامی که پارتیان به خود میدادند، معلوم نیست. اصطلاح پارت - که در منابع غربی شناخته شده - شاید مترادف پرثوه است که سابقاً در زمان کوروش و داریوش ذکر شده بود^۱، و بعضی ایران شناسان این کلمه را به معنی «جنگجو» سواره گرفته‌اند، و این اسم جنسی است که از طرف قوم خانه نشین به همه اقوام چادر نشین و سواره‌ای که متناوباً به شرق ایران هجوم می‌بردند، اطلاق میشده، و سپس به یکی از ایالات

مرحدهی مشرق شاهنشاهی ایران اطلاق گردید. میتوان این نفوذی را در سرزمین ایران، مقدمه نهضت بزرگ قبایل سکایی - که مهاجمه آنان يك قرن بعد همه دولت ایران را زیر و رو خواهد کرد، و بد حکومت یونانی بلخ پایان خواهد داد - دانست.

سی و هفت سال سلطنت تیرداد موجب شد که بی قدرت خود را مستحکم سازد، قشونی تشکیل دهد، بدسوی مغرب پیشرفت کند، و پایتخت خود را بدشهر صد دروازه - شهر یونانی که در کنار جاده بزرگ تجارتهی بین مغرب و مشرق واقع بود - انتقال دهد. ارشک، شهر صد دروازه، هگمتانه (همدان)، نیفون، چهار پایتخت معروف چهار مرحله ترقی سلسلهای چادرنشین میباشد که در اوج قدرت خود مختصات نژادی خویش را حفظ کرد. جانشین تیرداد، اردوان (ارتبان) اول، هنوز آنقدر قوی نبود که بتواند با قشون انتیوخوس سوم مقاومت ورزد. پادشاه اخیر در طی «گردش ملحانه» خود در مشرق، وحدت موقت شاهنشاهی خویش را تأمین کرد. اردوان که مغلوب شده بود، مجبور گردید سلطنت سلوکی را بشناسد، ولی این امر از آن مانع نیامد که جانشین وی، یریاپاتیوس شکستی را که رومیان بر انتیوخوس سوم وارد آوردند، غنیمت داند و بدستخیز ایالات جنوب بحر خزر بپردازد. پارتیان تنها قومی نبودند که از سیاست روم در تضعیف و انهدام حکومت سلوکی استفاده کردند. ماد در آذربایجان استقلال خود را اعلام کرد. الیعیایی نیز پس از استخلاص ناحیه اصفهان مستقل گردید. یارس هم شاید برایشان در این نهضت تقدم یافته باشد. در بابل جنوبی حکومت جدید خرسن تشکیل شد. مستملکات شرقی شاهنشاهی سلوکی از حیطة اقتدار آنان بدر رفته و به صورت دولتهای کوچکی

Phriapatius) Priapatius -۳   Antiochus III-۲   Hécatompyles-۱   Parni-۱
Characène -۶   (۲۰): خوزستان (۱)   Elymaia) Elymaide (۱)   (۱)   (۱)

در آمد که در استقلال خود تعصب میورزیدند . و بین آنها وجهه اشتراکی نبود . از آن زمان این دولتها لقمه سهل التناولی برای قدرتی جدید محسوب می گردیدند . این قدرت در شخص مهرداد اول پادشاه و مؤسس حقیقی شاهنشاهی پارت تمرکز یافت . این پادشاه برای استخلاص ایالات منقصل ایران ، سرزمینهای مختلف را تحت لوای تاج و تخت جدید گرد آورد ، و آن جنبشی وسیع بود که رومیان غیر متقیم وسایل آنرا فراهم آورده بودند . مهرداد اول ، در بین سنوات ۱۶۰ و ۱۴۰ ق . م . ، پس از محارباتی این ایالات را ضمیمه متصرفات خویش ساخت : ماد ، الیمایی ، پارس ، خرسن ، بابل و آشور در مغرب ، گندروزیا و شاید هرات و سیستان در مشرق . پارتیان نزدیک فرات رسیدند ؛ اما ساوکیه واقع در ساحل دجله ، بزرگترین مدینه این بخش آسیا و مرکز نیرومند تجارتی که قریب ششصد هزار سکنه داشت ، بیمی به خود راه نداد . دانشمندان به دلایلی معتقدند که مقاله نامه ای مبنی بر انتظام امور موقتاً بین فاتح پارتی و اشراف تجارتی یونانی - سامی منعقد شد . ساخلو پارتی در سلوکیه مستقر نگردید ، اما اردوی نظامی بزرگی در برابر مدینه مزبور ، در ساحل چپ دجله جای گرفت که بعداً تبدیل به پایتخت پارت - تیغون - خواهد شد (ش ۷۷) .

آیا سلیقه یا تمایل حکومتهای کوچک به استقلال و یا ترك تابعیت دولت مرکزی در اصل ناشی از این بوده که در هیچ جا پارتیان به عنوان آزاد کننده مردم از « یوغ » سلوکیان تلقی نشده اند ؟ در هر حال ، ایالتی که بیشتر جنبه ایرانیت داشتند ، مانند ماد آذربایجان یا پارس ، با ایشان به شدت جنگیدند . در هر صورت مهرداد راه خود را تعقیب کرد . و مجدد شاهنشاهی باستانی هخامنشی گردید . وی عنوان « شاه بزرگ » یافت ، و برای نشان دادن خیر خواهی خود نسبت به سکنه یونانی

– که در تصرفات جدید او پراکنده بودند – در روی مسکوکات خود، خویشتر را یونانی دوست خواند.

عدم ثبات روابطی که ایالات مسخر مگرداد اول را به هم می پیوست، و اختلاف میان سکنة آنها – که هم یونانی و هم ایرانی بودند – به زودی – آنگاه که دمتریوس دوم^۲ در رأس قشونی برای تسخیر مجدد بخش شرقی شاهنشاهی خود حرکت کرد – جلوه گر شد. یونانیان ساکن مدینه‌ها، و در مرحله اول سکنة سلوکیه واقع در ساحل دجله، اهالی الیمایی^۳، پارس و حتی بلخیان ضد مخدومان جدید، به یاری او برخاستند. مع هذا تقدیر با پارتیان مساعد بود. پادشاه سلوکی در جنگ مغلوب شد، و در دست پادشاه پارت گرفتار گردید. این پادشاه با علوهمت با وی رفتار کرد، او را در کرگان مستقر ساخت، و دختر خویش را به زنی بدو داد. مگرداد نسبت به اتباع یونانی خود – با آنکه با حدت تام دشمن وی را یاری کرده بودند – خشونت نمی نمود، اما بعکس، سلطنت خود را در معالکی که قبلاً با زور تسخیر کرده بود، تثبیت نمود، و مخصوصاً الیمایی را تنبیه کرد، و در آنجا، به تقلید پیشینیان خود – انتیوخوس سوم^۴ و انتیوخوس چهارم^۵ – دو معبد ثروتمند «اتنا»^۶ و «ارتمیس»^۷ را. که احتمالاً امکنه مقدس آیین ناهید (اناهیته)^۸ بودند – غارت کرد، و غنیمتی مهم عاید او شد. وی در سال ۱۳۷ ق. م. در گذشت، در حالی که برای پسرش فرهاد دوم^۹ شاهنشاهی که از فرات تا هرات ممتد بود به جای گذاشت. منابع اندکی که از او سخن رانده اند، ویرا پادشاهی دارای سجاایای نیک، پارسا، شجاع و فانونگزاری نیکو معرفی کرده اند. خدمت ویرا در احیای دولتی ایرانی، با خدمت کوروش بزرگ – که مگرداد خود بعضی صفات او را دارا

۱- Philhellène ۲- Démétrius II ۳- ر.ک. ص ۲۸۸ ح ۵ ۴- Antiochus III-ε ۵- Antiochus IV ۶- Athènes (Athene ت. ا.) ۷- Artémis ۸- Anahita ۹- Phraates II (Phraates II ت. ا.)

بود - میتوان تطبیق کرد -

برادر دمتریوس محبوبس ، موسوم به انتیوخوس هفتم سیداس^۱ کوششی نهایی برای تصرف ایالات از دست رفته و نجات دادن برادر خویش به عمل آورد ، و با قشونی قوی وارد بین النهرین شد . پادشاه مزبور در سه جنگی که با پارتیان کرد غالب گردید ، زیرا قوای پارتی قابل مقابله با قشون تربیت شده یونانی نبود . انتیوخوس به مکتانه (همدان) رسید ، و در این هنگام فصل سرما از تعقیب عملیات جلوگیری کرد . شاه سلوکی خود در پایتخت باستانی مذکور مستقر شد ، و قشون خویش را در شهرها و قصبات برای گذراندن فصل زمستان متفرق ساخت . در این هنگام فرهاد بدو پیشنهاد عقد معاهده کرد . شرایط یونانیان صریح بود : پارتیان باید دمتریوس را باز گردانند ، و کلیه ایالات مسخر را بداستثنای پارت تخریب کنند ، و خراج بپردازند . پادشاهی جوان یارت به سبب لاقیدی و عدم استحقاق حکمران یونانیان ، از این تهدید خطرناک نجات یافت . سکنه محلی ، از مظالم سربازانی که در منازل آنان مستقر شده بودند ، به جان آمده آماده طغیان بودند و بدتحریک عمال پارتی عصیان آغاز کردند . در همان زمان پادشاه پارت ناکهان به انتیوخوس حمله برد . انهدام سلوکیان قطعی بود . پادشاه سلوکی کشته شد ، و بخشی از قشون وی مفید گردیده در جزو سپاهیان پارتی منحل گردید . در مدت چند ماه : پیشرفت عظیم سلوکیان - که به نظر میرسید بتواند شاهنشاهی متزلزل آنان را سامان دهد - مبدل به بدبختی بزرگ گردید ، زیرا دیگر هیچ قوه ای منظم که بتواند سوریه را از حمله احتمالی پارت مصون دارد ، وجود نداشت . سال ۱۲۹ ق . م . در تاریخ یونانیت - که دیگر سر بلند نخواهد کرد - سنه ای مقدر بوده است . در این سال سلطنت سلوکی ، که از آن پس مدت چند ده سال دیگر

۱ - ([ت. ا.] Sidetea) Antiochus VII Sidete (Sidetea [ا.])

خود را حفظ خواهد کرد ، در برابر ایران فاتح خم گردید . سرحد اروپا بطور قطع تا فرات عقب رفت .

پارتیان به سوریه حمله نکردند ، زیرا در آن زمان می‌بایست با مهاجمه موخس بدویان در سرحداتی شرقی مقابله کنند . در عصری که فرهاد بر انتیوخوس هفتم غالب شد ، و مناظر درخشانی برای توسعه شاهنشاهی پارت گشوده بود ، جنبشی وسیع از جانب اقوام سکایی الاصل - که از نواحی بعید تر کستان چین آمدند - بدایران سرایت کرد . سابقاً نخستین موج مهاجرت این بدویان در زمان مهرداد اعلام خطر کرده بود ، و مهرداد با ایشان محاربه نمود و فاتح شد . فرهاد حا کمی در بین النهرین نصب کرد ، و به سوی مشرق عزیمت نمود ، تا مهاجمان را متوقف سازد . چنین به نظر می‌رسید که اینان در دو جهت پراکنده خواهند شد : بعضی مستقیماً از راه مرو ، شهر صد دروازه ، همدان ، به سوی مغرب خواهند رفت ، و بقیه به طرف جنوب خواهند شتافت در حالی که از مرزبدهرات فرود خواهند آمد و بدجانب ایالت غنی سیستان خواهند رفت . در اولین تماس ، اسرای یونانی قشون انتیوخوس - که توسط فرهاد در عساکروی داخل شده بودند - او را ترك گفتند . و بدین وجه موجب هزیمت گردیدند ، و او خود در این جنگ کشته شد .

عم و جانشین وی ، اردوان دوم ، اندکی بعد به همان سرنوشت دچار شد . در بابل ، حا کمی که از طرف فرهاد تعیین شده بود ، خود را شاه خواند ، و حکومت خرسن مجزا گردید . هنگامی که مهرداد دوم به تخت جلوس کرد (در حدود ۱۲۳ ق . م .) ، وضع شاهنشاهی پارت وخیم بود : مغرب در اغتشاش و مشرق مورد مهاجمه بدویان بود . این پادشاه لایق‌ترین سلاطین سلسله پارت بود . وی نظم را در مغرب برقرار کرد ، و به انتهای دیگر مملکت خود شتافت و سرحداتی خویش را تا

چیحون عقب برد. مرو را مجدداً تسخیر کرد، هرات را از نو اشغال نمود، موج بدویان را عقب راند، سیستان را مطیع کرد. موفقیت وی بسیار مهم بود زیرا او جهان غربی را از تهدید سکه‌ها^۱ نجات داد. سگزیان^۲، که تا دیروز هنوز بدوی محسوب می‌شدند، راه اقوام مجاور خود را سد نمودند، و بدین وجه تمدن آسیای غربی را حمایت کردند، و این نقشی است که ایران ایفا کرد، و بعدها - در طی تاریخ طولانی خود - نیز ایفا خواهد کرد.

مهاجمه بدویان آسیای مرکزی، حکومت یونانی - بلخی را جاروب کرد، و دشتپای واقع در شمال و جنوب چیحون وسطی از طرف دو اتحادیه بزرگ آنان اشغال گردید: سکارو کابه^۳ در مغرب، یوچی^۴ یا طخارها در مشرق. قبایل مقدمه - الجیش آنان، در دنباله جنبش خود، به تدریج جلو رفتند. بعضی جاده شمالی را گرفته به سوی پنجاب رفتند، و برخی جاده جنوب را پیش گرفته بد طرف سند راندند. این قبایل در آغاز قرن اول ق. م. بر فراز خرابه‌های آخرین امرای یونانی - بلخی حکومتهایی ایجاد کردند که عنعنه پارتی با آنها روابط بسیار نزدیک - هم از جنبه سیاسی و هم از لحاظ فرهنگی - داشته است. حکومت‌های هند محققاً از حیث قدرت پارت خارج بودند. حکومت‌های سیستان و رخیج - لااقل چنین به نظر می‌رسد - تا آغاز قرن اول مسیحی، سلطنت پارت را می‌شناختند، و در آنجا امیری - که او را پارتی تصور می‌کنند - به نام گندفر^۵، به منظور ایجاد شاهنشاهی که از سیستان تا ماوراء سند ادامه داشت، آنان را گرد آورد.

در حدود ۱۱۵ ق. م. مهرداد هیأت سفارتی را که از جانب امپراتور چین اعزام شده بود، پذیرفت. دولت پارت با امپراتور مزبور معاهده‌ای منعقد کرد

۱ - Sakas (Sakae ت. ا.) ۲ - Scythes (Scythians ت. ا.) ۳ - Sacarauques

۴ - Yue-tche (Yueh-chi ت. ا.) ۵ - Gondopharès ، رك.

پیرنیا «ایران باستان» ج ۳ ص ۲۲۶۳ (م.)

مبنی بر تأمین تسهیلات بسیار در امور تجارت بین‌المللی که در آن باب، ایران به‌عنوان کشور ترانزیت، حلقه ارتباطی را که دارای اهمیت اساسی بود، تشکیل می‌داد. بیست سال بعد، مهرداد دوم در امور ارمنستان مداخله نمود، و تیگران را که مورد حمایت او بود، بر آنجا شاه کرد، و بدین طریق فصلی جدید در تاریخ این کشور - که مقدرات وی کاملاً وابسته به مقدرات ایران خواهد بود - افتتاح نمود. اندکی بعد تیگران، با مهرداد اوپاتور پادشاه بنطیس (پنتوس) متحد گردید. پادشاه مزبور بین ۱۱۲ و ۹۳ ق. م. حکومتی مقتدر شامل همه آسیای صغیر که با یونان قاره (اروپا) هم‌جوار بود تشکیل داده، و سالها در برابر پیشروی‌های رومیان مقاومت کرده بود. مهرداد دوم، در برابر این اتحاد - که موجب تقویت وضع ارمنستان گردید - حالت انتظار بدخود گرفت، و نقش قوه تعادل را ایفا کرد. در سنه ۹۶ ق. م. رومیان به فرات رسیدند، و مهرداد سفارتی به سوی آنان فرستاد و پیشنهادی برای اتحاد داد. سیلاً، که از اهمیت و قدرت یارت آگاه نبود، به فرستاده وی چندان اهانت کرد که شاه بزرگ رنجید، و با دو پادشاه بزرگ شرقی نزدیک شد. رفتار توهین آمیزی که روم در نخستین تماس خود با پارتیان نشان داد، به بهای گرانی برای وی تمام شد.

در تشکیل شاهنشاهی پارت، مهرداد اول نقش کوروش را ایفا کرد، و مهرداد دوم نقش داریوش را. پادشاه نخستین، شاهنشاهی مزبور را از نظر متصرفات ارضی تشکیل داد، و پادشاه اخیر آنرا تثبیت کرد و انتظام بخشید. وی ایران را به صورت قدرتی جهانی درآورد، و تماسهای او با روم در مغرب و با چین در مشرق اهمیت کشور و عظمت نقش او را در حیات سیاسی و اقتصادی دنیای آن روز نشان می‌دهد و همین موجب شد که وی را به لقب «شاهنشاه» بخوانند.

پس از مرگ این پادشاه، پارت در عهد انحطاطی عمیق داخل گردید. در مدت سی سال، شاهان بسیار، بر تخت وی جلوس کرده، جانشین یکدیگر شدند. شاهنشاهی بر اثر محاربات داخلی چندان ضعیف شد که تیگران پادشاه ارمنستان، که تاج و تخت خود را مدیون پارتیان بود، چند ایالت را از آنان متزعزعه کرد، و نواحی را که دامنه آن تاهمدان می‌رسید، به تصرف خود درآورد، و با اتخاذ عنوان «شاهنشاه» به شاهنشاهی پارت توهینی سخت روا داشت. «پادشاهی پارت ضعیف گردیده و تجزیه شده و از هر سو علایم اضمحلال آن آشکار بود، و به نظر می‌رسید که موقتاً از نقشه آسیای علیا حذف شده است». در این هنگام، بنا به تقاضای مردم سوریه - که از منازعات بین آخرین مدعیان سلطنت سلوکی خسته شده بودند - تیگران تاج و تخت سلوکیان را پذیرفت. وضع چنان بود که تصور می‌رفت پادشاه پارت خود نیز تابع گردد.

مع هذا، با وجود چنین ضعفی، روم بایارت معاهده‌ای منعقد کرد. روم مایل بود ایران در محاربه وی با بنطیس (پنتوس) و ارمنستان بی طرف بماند، بدون آنکه تغییری مهم در رفتار رومیان نسبت به پادشاه پارت صورت پذیرد. او کولوس^۲ پیشنهاد و شاید تقاضای عقد معاهده کرد، و فرهاد دوم هم پذیرفت، و چون قول خود را محترم می‌شمرد، بهیچوجه در صدد حمله به سوریه بر نیامد، در صورتی که در آن زمان او کولوس در محاربه با بنطیس (پنتوس) و ارمنستان دچار اشکالات بود. حتی بعدها هنگامی که مهرداد اوپاتور چندین بار شکست خورد، و بدو به خود از پارت تقاضای عقد اتحاد کرد، فرهاد معاهده قدیم را با پمپدوس تجدید نمود، و همواره به رومیان بد نظر احترام می‌نگریست، اما ایشان با تکبر و جهل خویش به ملتی که تعهدات خود را دقیقانه انجام می‌داد، کمتر اعتنا می‌کردند. اندکی

۲- Pompey) Pompée (ت. ا.)

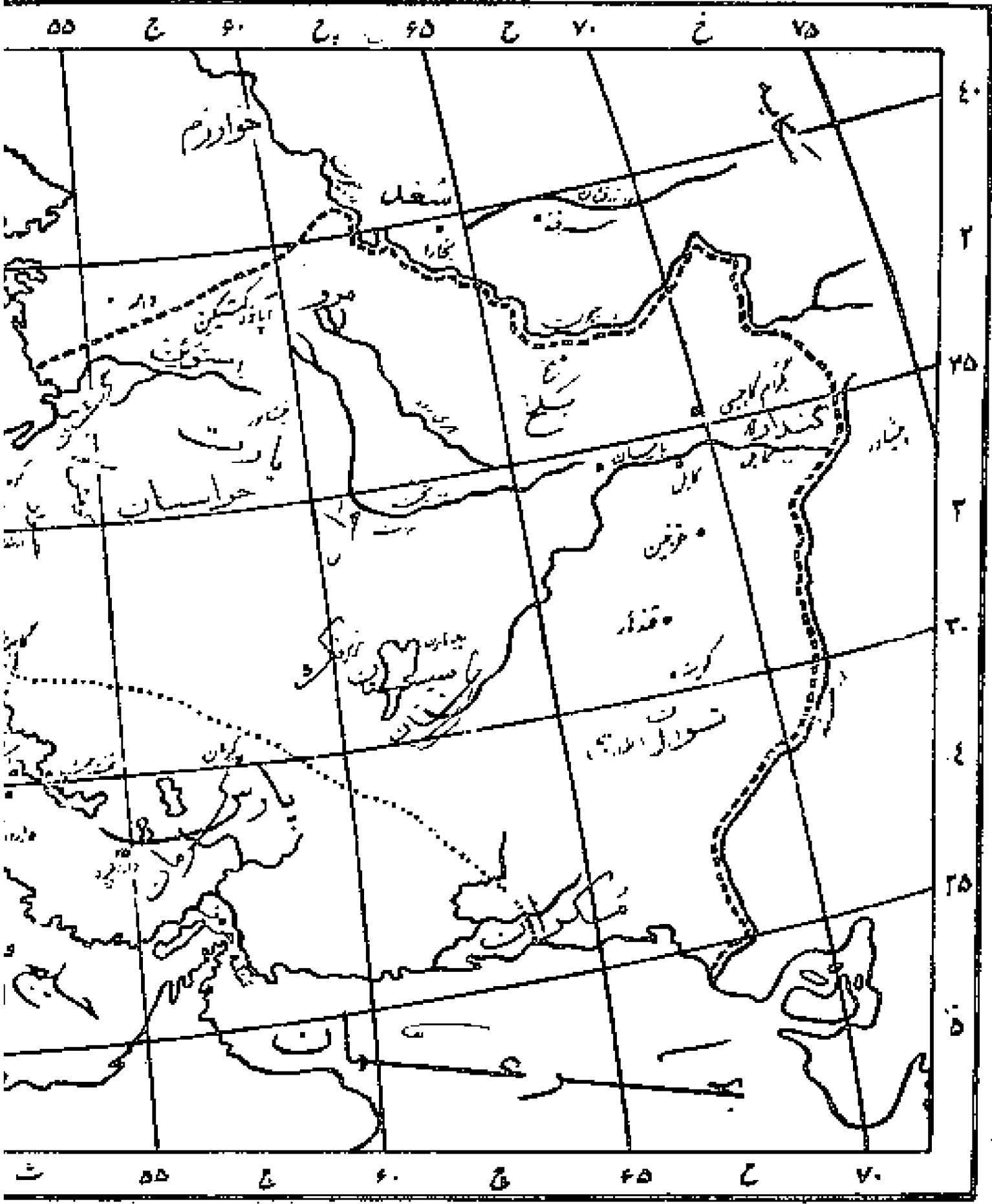
۲- Lucullus

۱- Pontus) Pont (ت. ا.)

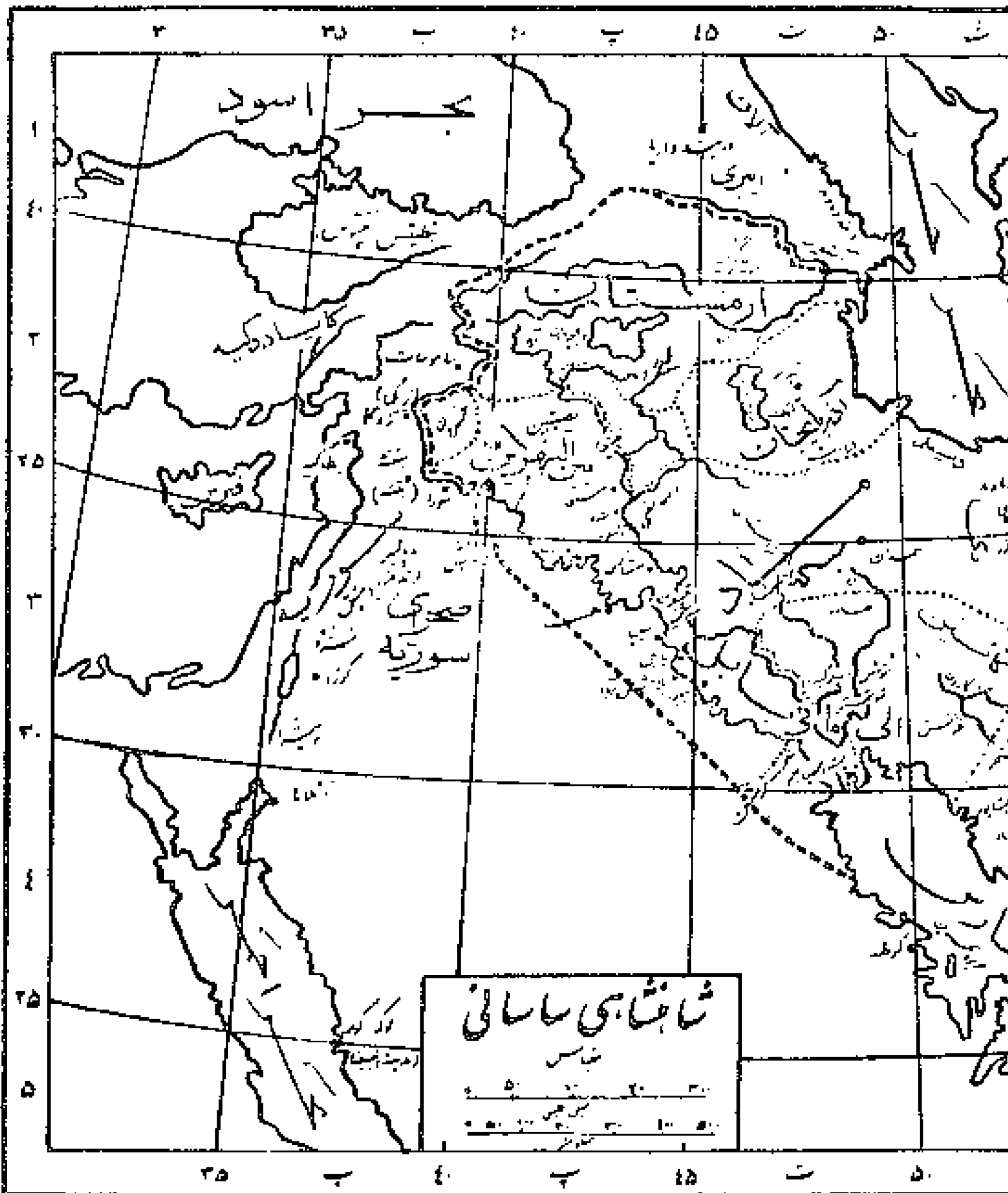
بعد روم معاهده را نقض کرد و ایالات غربی پارت را متصرف شد، و با شاهان تابع فرهاد توطئه کرد، و حتی به خود فرهاد - در جواب اعتراضات وی - توهین روا داشت. پس از قتل فرهاد هم، نمایندگان روم تغییر روش ندادند، و گابینیوس^۱ در عوض مبلغی هنگفت، قبول کرد مهرباد سوم را در برابر ارد دوم^۲ تقویت کند و بر تخت سلطنت پارت جلوس دهد. مع هذا وی این کار را هم نکرد، زیرا یکی از مدعیان مصری که در مصر همان وضع را داشت که مهرباد در ایران، به گابینیوس مبلغی بیشتر از آنچه که سردار رومی قبول کرده بود، تقدیم داشت. هنگامی که کراسوس^۳ به سمت کنسول سوریه تعیین شد، حرص و طمع رؤسای رومی به زور و اوج خویش رسیده بود. سنأ در صد جنگ با پارتیان نبود، اما کراسوس کاملاً مانند سر بازان خود، تصور می کرد فتح ایران آسان است، و می پنداشت که ثروت های مجتمع در آن کشور برای وی غنیمتی عالی خواهد بود. مع هذا در نزدیک کاره^۴، سواره نظام سنگین و سبک پارتی به فرماندهی سورنا^۵، رئیس خانواده بزرگ فئودال ایرانی، رومیان را شکست داد. سه ربع قشون کراسوس را منهدم و اسیر کرد و کراسوس و فرزندش در این جنگ کشته شدند. (۵۳ ق. م). سواره نظام سنگین پارتی هر کباز کمانداران، فایز شد، و بر قشون رومی - که فاقد تشکیلات سواره بود - نفوذ یافت. جنگ کاره روم را مجبور کرد که سواره نظام را داخل قشون کند، همچنان که در حدود هزار سال پیش از آن، نخستین ایرانیانی که به نجد ایران رسیده بودند. آشوریان را بهمین امر ملزم ساختند.^۶

طبق روایت، سر و بازوی تریومویر^۸ بدبخت^۹ را نزد ارد دوم بردند. پادشاه

۱ - Gabinius   ۲ - Orodes II   ۳ - Crassus   ۴ - Sénat   ۵ - Carrhae
 ۶ - Sourena   ۷ - رك. ص ۸۷ کتاب حاضر (م.)   ۸ - Triumvir یکی از سه حاکم روم که به همراهی دو تن، امور را اداره میکرد (م.)
 ۹ - در ت. ا. و سر و بازوی کراسوس بدبخت.

شکل ۸۵ - نقشه شاهنشاهی ایران

شاہنشاہی ساسانی

پارت در این هنگام همراه پادشاه ارمنستان و با درباریان خود، در نمایش «باکاه»^۱ اثر اوریپیدس^۲ حضور داشت. فتح پارت، که در نظر رومیان تعجب آور و حیرت انگیز بود، دیدگان آنان را باز کرد، و ارزش حقیقی قدرت پارتی را - که شاید بیشتر قدرت دفاعی بود تا قدرت تهاجمی - بدیشان شناساند. عقابهای لژیونهای رومی مدتی دراز در معابد پارتی باقی ماند، و ایرانیان اسرای رومی را در واحه مرو مقیم کردند، و در آنجا بسیاری از ایشان تشکیل عایله دادند. روم به خطای عظیم سیاستمداران و فرماندهان نظامی خود، که منتج از عدم شناسایی ایران بود واقف گردید. باردیگر، ایرانیان اسلحه به دست، یونانیت را - که رومیان خود را وارث آن معرفی می کردند - از سر حدهای خویش طرد کردند، و از این پس تا مدتی بیش از یک قرن، فرات سرحد قطعی به شمار رفت. از سوی دیگر، ساهیان غربی که مخالف رومیان بودند، مانند یهودیان فلسطین، نبطیان دمشق، اعراب صحرا و تدمریان^۳ چشم امید خود را به سوی ایران - که در آن کشور ارد به منزله جانشین حقیقی هخامنشیان تجلی می کرد - دوختند. آنان به یاری سواره نظام پارتی - که مؤلف «مکاشفات»^۴ ورود ایشان را برای درهم کوفتن روم سبع اعلام می کند - انتقام خود را می گیرند. اما افسوس که استخلاص آنان فقط در مدتی اندک و موقتاً دست فاتح رومی را کوتاه کرد، ولی بعداً رومیان مجدداً با فشار بیشتر بر آنان مسلط گردیدند.

بدبختی کراسوس، مانند بدبختی انٹیوخوس هفتم، سوریه را تقریباً بدون دفاع نظامی گذاشت، و جنگهای داخلی روم مانع از آن بود که قوای رومی در مشرق

۱- Bacchantes (Bacchae ت. ا.) زنان کاهنه معبد باکوس (رب النوع شراب) (م.)

۲- Euripide (Euripides ت. ا.) شاعر یونانی که قطعات پیار از او بجای مانده (۴۸۰-)

۳- ۴۰۶ یا ۴۰۵ ق.م. (م.) - ۳- Palmyréniens - ۴- Apocryphes (مکاشفات یوحنا) (م.)

اوضاع را امر مت کند. به نظر میرسد که باردیگر جادهٔ پیشرفت پارتیان به سوی سواحل بحر الروم باز شده است، اما این دفعه، اوضاع داخلی خود کشور مانع تحقق این امر گردید. سورتا که علی‌رغم شاهنشاه، بسیار مقتدر گردیده بود، کشته شد. پا کر^۱، پسر ارد، کد جوان و کم تجربه بود، به فرماندهی سپاهی که ارزش سپاه سورنا را در کاره نداشت داخل سوریه شد، ولی مهاجمهٔ کوتاه وی به شکست منجر گردید. او مجدداً در سال ۵۱ ق. م. سراسر کشور مزبور را تحت تصرف در آورد، و مدت چند ماه آن کشور در دست پارتیان بود، و ایشان موجب بی‌نظمی زندگی اقتصادی مغرب گردیدند. اما پا کر نمی‌توانست عملیات را ادامه دهد. وی را به‌خطا متهم بدایجاد توطئه‌ای ضد پدرش کردند. ارد او را احضار کرد و نزدیک بود کشته شود، ولی نجات یافت. دلیل تأخیر پارتیان در حمله، در مدت ده سال آینده معلوم نیست. آیا حوادث منرق، یا اغتشاشات داخلی، یا مقاومت بعضی عناصر از اشراف پارتی - که بر گزیدگان قشون را تشکیل میدادند - موجب منع آنان از حمله به سوریه بوده است؟ در هر حال تا سال ۴۰ ق. م. این امر به تعویق افتاد، و در این سال ارد و پا کر، تحت فشار لابینوس^۲ - سفیر سابق پروتوس^۳ که به خدمت پارتیان در آمده بود - تصمیم به حمله گرفتند.

قشون ایران بین لابینوس و پا کر تقسیم شد. لابینوس مأمور عملیات جنگی به سوی شمال گردید، و قسمت اعظم آسیای صغیر را تا ایونید اشغال کرد. پا کر به سوی جنوب فرود آمد و همه جا مورد استقبال قرار گرفت، سوریه و فلسطین را تسخیر کرد، و هرودس^۴ را از بیت المقدس اخراج کرد و به جای او پادشاهی محلی بر گماشت. نبطیان اوامر پارتیان را پذیرفتند. تقریباً سراسر مشرق رومی تحت تصرف یارت در آمد. لابینوس مدت یکسال و نیم فرمانروای آسیای صغیر بود.

۱ - Herod (Hérode) ت. ا. ۱

۲ - Brutus

۳ - Labienus

۴ - Pacorus

جنگ سوریه در سال ۳۸ ق. م. خاتمه یافت، اما در برابر قوای رومی، قشون یارت نمی توانست مقاومت ورزد. لایینوس کشته شد، و به پا کر خیانت ورزیدند. وی سپاه خود را به سوی اردو گاهی رومی که تصور میکرد با دفاع است، هدایت کرد. در آنجا سواره نظام سنگینی که کمانداران سوار از آن حمایت نمی کردند، شکستی سخت یافت. پا کرد در این جنگ کشته شد، و فقدان او در ایران تأثیری عظیم کرد، زیرا یا مرگ وی کشور مزبور مردی ارجمند، با نیرو، و دارای لیاقت نظامی غیر انکار را از دست داد. جنگ اخیر ثابت کرد که سواره نظام سنگین زره پوشیده نمی تواند بر قشون رومی، بدون عملیات تهاجمی فایز آید. مع هذا حمله به عمالک مذکور بی نتیجه نبود.

رومیان از ملل و امرایی که در آشکار کردن مسرت خویش از ورود ایرانیان عجله نموده بودند، به سختی انتقام کشیدند. به بعضی از آنها خراجی سنگین تحمیل شد، و دیگران - مانند پادشاه بیت المقدس - اعدام شدند. هرودس مجدداً باز گشت. ارد پیر به زودی توسط پسرانش مقتول گردید، و فرهاد چهارم جانشین او شد (حدود ۳۷ ق. م.). جلوس این پادشاه، بار دیگر با اغتشاشات داخلی و منازعات بین نجبا و طبقات پست، بین طرفداران خاندانهای مختلف، بین دو بخش بزرگ قشون یارت: سواره نظام سنگین و کمانداران سواره، توأم بود. در یک چنین وضع نامناسبی، تهدیدی به عنوان مهاجمه ای جدید از جانب رومیان رخ نمود، و آن حمله انتونیوس^۱ بود که بایکی از قویترین قشونهای رومی که با ایرانیان جنگیدند، وارد قفقاز شد. ایبری^۲ و آلبانیان^۳ را مقهور و مطیع ساخت، و ارمنستان را تسابع خود کرد. وی چون از عقب قشون خود مطمئن گردید، بدسرعت بدسوی ماد آذربایجان راند تا پایتخت آنرا محاصره کند، و محمولات و آلات جنگی را در نقطه ای دوردست در

Albains -۳

Ibèrea-۲

-۱ Antoine (Antony ت. ا.)

عقب به جای ماند .

انتونیوس برای تحقق طرحهای فتح سراسر مشرق که قیصر در ده سال قبل ریخته بود ، شکیب نداشت . اما محاربه کاره در اذهان اثری باقی گذاشته بود .

وی به سهولت نتوانست در میان ارمنیان یا مادیهها یا مردم الیمایی^۱ - که در برابر نفع عموم از خیانت احتراز میکردند - متحدانی بیابد .

فرهاد چهارم ، با سواره نظام سبک خود ، به سوی مسیر بارو بنه^۲ انتونیوس حمله برد ، و نگهبانان آنرا درهم شکست ، و آلات محاصره را غارت کرد و سوخت . انتونیوس ، بدون آلات جنگ و بدون توشه ، نمی توانست در برابر نقطه ای مستحکم که ساخلو آن شجاعانه مقاومت می کرد ، کاری از پیش ببرد . در این ایام ، فصل سرما پیش میرفت . سردار رومی اقدام به عقب نشینی کرد ، و در اثنای آن پارتیان ، بنا حملات ناگهانی ، تلفات بسیار سنگینی بدو وارد آوردند . فرهاد فتح خود را جشن گرفت ، و نام خویش را بر سکه هایی که نمثال انتونیوس و کلتوپاتر^۳ داشت ، و در زمره^۴ اثاثه رومیان پیدا شده بود ، ضرب کرد . در بهار آینده ، انتونیوس مجدداً ارمنستان را مسخر و پادشاه آنرا مغلوب نمود . سال بعد ، تا ماد پیش راند ، اما عکس العمل مشترک پارتیان و ارمنیان او را از تمام متصرفات خود محروم کرد ، و کمی بعد اکتاویوس^۵ او را شکست داد و قدرت را از دست وی خارج کرد . در این هنگام سیاست روم در مسأله مشرق روشی جدید اتخاذ کرد .

افکار عامه روم در خصوص پارتیان تغییر یافت . قدرت دفاعی اینان شناخته شده بود . رومیان دانستند که تمایلات تعرضی آنان خطا و سیاست کسانی که در صدد فتوحاتی در مشرق فرات بودند ، بر باطل بوده است . اغسطس^۶ که شاید در آغاز اندیشه

۱- Elymaïde (Elymaïe ت. ا.) ، خوزستان (م.)
 ۲- Cléopâtre - ۲
 ۳- Octave - ۳
 ۴- Auguste (Augustus ت. ا.)
 ۵- Auguste (Augustus ت. ا.)
 ۶- Octavian ت. ا.)

مطمئن کردن آسیا را داشت ، تغییر عقیده داد و در صدد مصالحه برآمد . پارت نمیتوانست برای روم تهدیدی به شمار رود . تشکیلات اجتماعی ، اغتشاشات متعدد در کاخ ، منازعات بین خاندانها ، تمایلات تجزیه طلبی اتباع ، فقدان نیرو در قدرت مرکزی پارت ، موجب آن بود که رومیان با کشور مزبور رفتاری دوستانه داشته باشند . این تغییر روش ثمراتی به بار آورد : قرها در چهارم عقابهای لژیونهای کراسوس را به اغسطس بازگرداند ، و بعداً ، از بیم خطر قتل فرزندان خویش ، آنان را به روم فرستاد تا تحت حمایت قرار گیرند ، و نیز بدین وسیله میخواست روش نیکخواهانۀ خود را نسبت به امپراتوری روم ، به قیصر ثابت کند .

روم تازه فهمید که ایجاد موافقت بین دو قدرت که برای هر دو مفید خواهد بود ، جز بد وسیله توسعه تجارت صورت نخواهد گرفت . اما کشور مزبور میخواست دفاع ثغور وی تأمین شود ، و بنابراین مایل بود دولت‌هایی پوشالی ایجاد کند . یکی از آنها تدمر^۱ که در سرحد شرقی قرار داشت ، و دیگر ارمنستان بود . هیچیک از دو دولت روم و پارت مایل به استقلال کشور اخیر نبود . در نظر هر دو ، ارمنستان از نظر سوق الجیشی در مرحله اول اهمیت قرار داشت . موافقت بد عمل آمد که پادشاهی یونانی شده و دست نشانده که از طرف روم انتخاب شود ، بر آنجا بگمارند . فرهاد این امر را قبول کرد ، اما افکار عامه به جهت اعطای این امتیاز بر او نبخشود ، و در نتیجه شعبۀ خاندان مهرداد اول به سلطنت رسید .

با وجود این موافقت ، پادشاهان ارمنستان بیایمی به سلطنت میرسیدند ، بعضی از طرف رومیان نصب و به زودی خلع می شدند و دیگران از طرف پارتیان جانشین آنان می گردیدند . نه دوستی بین دو شاهنشاهی ، و نه اغتشاشات ارمنستان هیچیک مانع روم نشد که از مدعیات خود مبنی بر تحت‌الحمایه ساختن این کشور دست بردارد .

روم جلوس فرهاد پنجم را - که پدرش را مسموم کرده بود - به تخت سلطنت تأیید کرد به شرطی که از هدفهای خود در ارمنستان صرف نظر کند. این پادشاه جوان بهزودی بر اثر عصیان نجبا - که از اغسطس خواستند یکی از پسران فرهاد چهارم را از روم نزد آنان بفرستد - خلع شد.

وزن اول به ایران آمد، ولی مدتی دراز نتوانست تاج و تخت را حفظ کند: تربیت عربی وی مورد نفرت بزرگان و ملت ایران بود. او هم به توبه خود خلع گردید و در سوریه - که بدانجا پناه برده بود - کشته شد.

اردوان سوم^۲، که از اخلاف شعبدای از نسوان اشکانی بود - خانواده‌ای که روابط محکم با کرکان داشتند و تاج ماد آذربایجان در دست آنان بود - جانشین وزن گردید. سلطنت شعبه مهرداد در ایران قطع شد، و شاخه جدیدی در زندگانی دینی و فرهنگی کشور نهضتی مبنی بر احیای تمایلات ایرانی تر و ملی تر ایجاد کردند. برای روم، این امر شکستی محسوب میشد، زیرا شاهان پارتی رومی شده که در ارمنستان منصوب شده بودند، مانند سلاطین ایران، طرد گردیدند. سلطنت طولانی اردوان سوم - که در زمان وی عصیان در سلوکیه واقع در ساحل دجله رخ داد و این شهر مدت هفت سال با سلطان متبوع خود جنگید - به نظر نمی‌رسد که بدو اجازه تثبیت قدرت مرکزی داده باشد، از سوی دیگر خدعدهای روم موجب مرگ وی گردید. پادشاهان رقیب برای تملک قدرت از نو، هم درباره ارمنستان و هم در باب تاج و تخت اشکانی، به منازعه پرداختند. عاقبت دوشاهنشاهی متخاصم، پس از نزاع طولانی بر سر مسئله ارمنستان، در زمان ولاش (بلاش) اول^۳ موافقتی به عمل آوردند. مبنی بر اینکه برادر این پادشاه تیرداد، پادشاه ارمنستان گردد، ولی تاج خود را

از دست امپراتور روم بگیرد. روم، پس از شکستی نظامی، برای حفظ آبرو، به سیاست اغسطس بازگشت، و این مصالحه را پذیرفت. در سال ۶۶ م. پادشاه جدید ارمنستان، به همراهی خانواده خود و سه هزار سوار از نجبا، بدایتالیا وارد گردید، و در طی جشنهای عمومی از طرف نرون تاج گذاری شد. از این پس سلسله‌ای اشکانی در ارمنستان حکومت می‌کند، و درباره کشور مزبور، روم جز خاطره‌ای ضعیف از آرزوهای کهن خویش ندارد. اما این موافقت نامه، صلح و آرامشی در این ناحیه - که مدنی دراز بر اثر رقابت دو همسایه بزرگ قطعه قطعه شده بود - ایجاد کرد که قریب به نیم قرن دوام یافت و ثابت نمود که تا چه اندازه روابط ارمنستان با پارت مستحکم بوده است.

در زمان ولاش (بلاش) اول، نخستین علائم احیای ایرانیت جدید، آشکار شد. در پشت مسکوکات وی نقش آتشگاهی با یک تن روحانی قربانی کننده دیده می‌شود؛ و نخستین بار، این سکه‌ها با الفبای پهلوی اشکانی ضرب شده‌اند (ش ۷۸).

𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿
 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿
 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿
 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿
 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿
 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿

ش ۷۸ - خط پهلوی اشکانی

سنت (زرتشتی) میگوید که در زمان همین پادشاه بود که متن اوستا تدوین گردید. پادشاه پارت برای درهم شکستن مقاومت شهر یونانی سلوکیه در مقابل تاج

و تخت ، تصمیم گرفت شهر بلاش آباد را بنا کند و آن بعدها مرکز جدید برای تجارت و خودجانشین شهر عاصی مزبور گردید . پادشاه ایران ، نخستین بار ، در تعقیب مهاجمه شدید آلانان از راه معابر قفقاز بدروم پیشنهاد محاربه‌ای مشترک ضد بدویانی که سرحداتی آنرا از شمال تهدید میکردند ، نمود . اما روم این پیشنهاد را رد کرد ، ولی بعدها در زمان ساسانیان - آنگاه که تهدید بسیار قویتر و فشار آن بیشتر گردید - تغییر عقیده داد .

سیاست روشن بین اغطس در خصوص شئون مربوط به شرق اندکی دوام یافت . و در زمان طرایانوس^۲ در روم روشی ایجاد شد که کمتر به افکار مؤسس امپراتوری توجه واعتنا کردند . مسأله ارمنستان و ایران دوباره مطرح شد و به شکلی خشونت آمیز حل گردید : ارمنستان باید فتح شود و به صورت ایالتی رومی در آید ؛ پارت هم باید تابعیت را بپذیرد ، و توسط پادشاهی دست نشانده اداره گردد . در سال ۱۱۴ م . طرایانوس پس از مطیع کردن اقوام قفقاز ، و بعد از پیشرفتهای نخستین ، ایالات رومی آسیای صغیر را به کشور تابع بسفر متصل ساخت بدون آنکه فاصله‌ای مابین آنها باشد ، و بدین وجه دایره تسلط روم را در اطراف بحراسود مستقر کرد ، و به ارمنستان حمله برد ، و پادشاه آن پیش از کشته شدن . تاج خود را بدو تسلیم نمود .

ارمنستان ایالتی از روم محسوب شد . پارت - که در آنجا از چند سال به این طرف ، بار دیگر جنگ داخلی در گرفته بود - هیچ عکس العملی نشان نداد . سال بعد ، طرایانوس بعد از اینکه هدایایی^۴ را به عنوان ایالتی جدید ضمیمه کرد ، به سوی فرات فرود آمد ، تیسفون پایتخت پارت را به تصرف در آورد ، و در آنجا دختر خسرو^۵

۱- Vologésia (Vologastia ت. ا.) ، ولای آباد (م.) Trajan - ۲ Bosphore - ۲
۲- Adiabène (ت. ا.) Osroès - ۵

و تخت او به دست وی افتاد . سپس در طول دجله به خلیج فارس رسید ، و شاید قصد تصرف احتمالی هند را نیز داشته است . او هم بدنبه خود در بابل متوقف شد ، و بدانجا در اطاق کاخی که اسکندر سلف وی ، که طرایانوس عمل او را تعقیب میکرد - فوت کرده بود ، مراسم قربانی به عمل آورد .

اما پیشرفت امپراتور دوام نداشت . تصیانی در سراسر ممالکی که در حوضه شرقی بحر الروم واقع بودند ، ایجاد شد . یهودیان قورینا ، مصر و قبرس در عین عصیان ، اغتشاش را به فلسطین ، سوریه و بین النهرین شمالی که شامل همه عالم سامی بود ، گشایندند . پارتیان ، از مشکلاتی که رومیان دچار آنها شده بودند استفاده کرده جنگ « پارتیزانی » را آغاز نمودند ، و در تعقیب آنان ارمنستان سربلند کرد . طرایانوس که آنگاه به عزل و نصب شاهان آغاز کرده بود ، تصمیم گرفت که در حال بازگشت به جنگ پردازد . وی در حین مراجعت بیهوده کوشید قلعه یارتی موسوم به هتره^۲ را در بین النهرین تصرف کند . او پیش از وصول به روم ، در گذشت .

پیشرفت عظیم روم به شکست مبدل شد . ایران با وجود آنکه در داخل بر اثر محاربات لاینقطع بین شاهزادگان قطعه قطعه شده بود ، بار دیگر مهاجم را طرد کرد ، اما تسخیر تیسفون در ایرانیان تأثیری شدید داشت و موجب شد که در تحریک و تجدید احساسات ملی نکوشند . هادریانوس^۳ که جانشین طرایانوس شد ، افکار استعماری سلف خود را تعقیب نکرد و وضع موجود را حفظ نمود . فرات به عنوان سرحد بین دو شاهنشاهی باقی ماند ، اما ایران باز هم در داخل روی آرامش ندید . محاربه بین ولاش (بلاش) دوم و خسرو سالتا دوام یافت . وضع ایران بر اثر مهاجمه جدید بدویان آلبانی^۴ سخت تر شد . اینان تا حوالی بین النهرین نفوذ کردند ، و باز حمت ،

بر اثر مقاومت دلیرانه پارتیان متوقف گردیدند .

نهضت اشکانیان و پایان متار که با روم ، از مشخصات جلوس و لاش (بلاش) سوم (۱۴۸ - ۱۹۲ م .) است . پادشاه پارت ، پس از تهیه وسایل هجوم به سوریه ، از فرات عبور کرد ، بدسوریه داخل شد ، و سکنه محل از سپاهیان او استقبال به عمل آوردند . در این هنگام انتظار عصیان عمومی جدیدی ضد روم میرفت . اما پارت ، هر چند در موقع خود قدرتی عظیم برای مقاومت در مقابل مهاجم نشان داد ، از عهده اختفای ضعف قدرت تهاجمی خویش بر نمی آمد . همین امر عیناً در زمان پا کر در دو قرن قبل اتفاق افتاد ، سپاه و لاش سوم ، بر اثر حمله فرماندهان اتونویوس متقی عقب نشینی کردند ، و در دوراً شکستی عظیم یافتند . پادشاه تقاضای متار که کرد ، ولی رومیان بدان سوی دجله رسیده بودند . تیسفون تسخیر گردید و کساح شاهی سوخته شد (۱۶۵) . این پایتخت که نیم قرن پیش بر اثر عصیان ایالات شرقی امپراتوری روم مستخلص گردیده بود ، این بار به علت سرایت طاعون آزاد گردید . این مرض از سرحداتی ایران حرکت کرده بود ، و ظاهراً بواسطه سپاهیان رومی - که از سواحل ارس به بین النهرین فرود آمده بودند - توسعه یافته ، به تمام آسیای غربی ، مصر ، آسیای صغیر سرایت کرد ، و از راه یونان به ایتالیا رفت و حتی به ناحیه رن^۳ اصابت کرد . رومیان بابل را تخلیه کردند ، اما بعضی ایالات واقع در ساحل فرات را نگه داشتند ، و حمایت خود را بر ارمنستان حفظ کردند . جنگ داخلی جدیدی که در روم ایجاد شد ، فکر انتقام رادر و لاش سوم برانگیخت ، ولی او هرگز نتوانست بدان تحقق دهد .

يك بار دیگر تیسفون در زمان سپتیموس سوروس^۴ (۱۹۷) در دست رومیان

افتاد ، و برای دفعه سوم پایتخت پارت دچار غارت و حریق شد ، و فقط به علت

Rhén -۲

Dura -۲

-۱ Antoine le Pieux (Antonius pius ت . ا .)

-۴ Septime Sévère (Septimus Severus ت . ا .)

اشکالانی که سپاه امپراتور در کشوری مخروب دچار بود ، نجات یافت . امپراتور راهی را که طرایانوس در عقب نشینی خود پیش گرفته بود ، تعقیب کرد ، و دو بار کوشید که هتره را تصرف کند ، ولی به نتیجه نرسید ، و به سوریه عقب نشینی کرد . در زمان کاراکالا ، جنگ داخلی که بین ولاش (بلاش) پنجم و اردوان پنجم ادامه داشت ، بر اثر حمله مجدد رومیان بدین النهرین ، گرمتر گردید . قتل امپراتور روم وضع دو شاهنشاهی را عوض کرد . دو بار اردوان پنجم بر امپراتور ما کرینوس^۱ غلبه کرد ، و بر روم خراجی هنگفت تحمیل نمود . سرحد قدیمی ایران در ساحل فرات مجدداً برقرار گردید و هجوم پارتیان به سوریه فقط مسأله ای موقت تلقی شد . بدین وجه ، مدت دو قرن و نیم مساعی رومیان برای الزام ایرانیان به تابعیت ، با شکست خاتمه یافت . فتوحات اردوان پنجم بد نظر میرسد که تاریخی جدید در توسعه ایران به سوی مغرب باشد ، ولی این عمل به دست سلسله اشکانی - که قادر به تحقق بخشیدن قدرتی قوی در قالب طرحی ملی نبودند - انجام نگرفت . بعدها ساسانیان از اوضاع مساعد - اوضاعی که به وسیله پارتیان ایجاد شده بود - برای انتقام گرفتن از رومیان استفاده خواهند کرد و اسلحه ایران را تا سواحل بحر الروم خواهند کشید .

پارتیان و شرق

معلومات ما درباره وضع قبایل سکایی مستقر در دشت بزرگ جنوب جیحون ، پس از انقراض دولت یونانی - بلخی (در حدود ۱۲۸ ق . م .) مبهم و تاریک است . از پایان قرن اول ق . م . به نظر میرسد جنبشی برای ایجاد وحدت در آنان از سوی کوشانها^۲ - که یکی از شعب اتحادیه یوئه چی ها^۳ یا طخارها بودند - ایجاد شده باشد .

Kouchans - ۱

Macrinus - ۳

Artaban V - ۲

Caracalla - ۱

Yue-tche - ۵

کوشانها از نیمه اول قرن اول میلادی، با پادشاه خود کوچولا - کدفیزس^۱ وارد تاریخ می‌شوند. این پادشاه، پس از فتوحات پیاپی و بعد از الحاق همه ایالت بلخ به متصرفات خود، از هندو کش عبور کرد، و ناحیه کابل را اشغال نمود، و سرحداتی حکومت خود را تا ساحل چپ سند ادامه داد، و این ممالک را از تصرف آخرین شاهان پارسی نژاد - جانشینان گندوفار^۲ - بدر آورده. وی هنگام توسعه ممالک خویش به سوی مغرب، ناگزیر می‌بایست با پارسیان تماس گرفته باشد، و مسکوکات او ظاهراً نشان می‌دهند که وی ناحیه مرو را از ایشان منتزع کرد، و سرحد مشترک را احتمالاً در حد کرگان تثبیت نمود. این توسعه پادشاهی جوان کوشان مربوط به عصریست که سیاست شدید نرون^۳ و مشاوران او نتایج خود را تا ساحل شرقی بحر خزر ظاهر کرده بود. روم، بدنبال خود، با کرگان روابطی برقرار کرد و به نظر می‌رسد که معاهده‌ای با آن بسته باشد. در این نزدیکی و تقرب، مسأله اقتصادی در نظر رومیان - که ظاهراً در صد تأمین رفت و آمد عادی جاده تجارتهی که می‌بایست مبادلات بین روم، چین و هند را تأمین کند، در حالی که از سرزمین پارت احتراز شود مسأله‌ای فرعی و ثانوی به‌شمار نمی‌رفت. بازرگانان محصولات این ممالک شرقی را از جیحون به بحر خزر می‌رساندند، و از آنجا عبور داده به سوی رود کورس (کر)^۴ می‌بردند، و پس از حمل آنها در مدت پنج روز، در ساحل فازیس^۵ به کشتی انتقال می‌دادند، و از آنجا به بحر اسود می‌بردند. در سال ۵۸ م.، کرگان از دولت پارت مستقل گردید و سفیری به روم فرستاد.

کوجولا - کدفیزس، با الحاق مرو و شاید انعقاد اتحادی با کرگانیان، تقریباً سر اسیر قابل کشتیرانی جیحون را تحت نظارت در آورده، و خود را به دروازه‌های

Cyrus -۱

Néron -۲

Gondopharès -۳

Kujula-Kadphisès -۴

Phase (Phasis) ت. ا.) -۵

خزر رسانید . جانشین او ، وینا کدفیژس^۱ ، کارهای پدر را دنبال کرد . وی از ضعف پارتیان و مجاربه آنان با روم استفاده کرده در مغرب ، هرات ، سیستان ، و رنج را از ایشان گرفت ، و در مشرق ، سراسر هند غربی را تصرف نمود ، و مصب سند و بنادر غربی شبه جزیره را مسخر ساخت . از سوی دیگر ، از زمان اغمطی ، و در تسقیب کشف بادهای موسمی ، حمل و نقل دریایی قوی بین بحر احمر و هند دایر گردید . مال التجارهایی که از مصر و حوضه شرقی بحر الروم - که در تصرف رومیان بود - در بنادر بحر احمر باز گیری و حمل میشد و به مصب رود سند میرسید ، سپس آنها را از روی این شط تا پیشاور کنونی میرساندند ، آنگاه به وسیله کاروانها ، از هندو کش و پامیر عبور داده ، پس از گذراندن از ترکستان چین ، بد چین حمل میکردند . بدین وجه کوشانها ، از آغاز قرن دوم سه قطعه عمده از جاده بزرگ ابریشم را در قبضه خود گرفتند : اول جاده بین دو دریا ، دوم جاده ای که از راه مرو به سوی شهر صد دروازه^۲ و هکمتانه (همدان) میرفت ، و پس از عبور از فرات به بنادر بحر الروم میرسید ، سوم طریق بحری بین هند و بحر احمر . تشکیلات شاهنشاهی کوشان در سرحدات شرقی پارتیان برای اینان دو خطر داشت : از نظر سیاسی ، ابران عهد پارت ، به جای اینکه یک رقیب در مغرب داشته باشد ، به شکل شاهنشاهی مرکزی واقع در بین روم و کوشان در آمده بود . از لحاظ اقتصادی ، کوشانها مانند مملکت پارتیان ، در مبادلات تجارتنی از «ترانزیت» استفاده میکردند و قسمتی از سه جاده را در ضبط خود داشتند ، و میتوانستند مال التجاره را از راههایی خارج از سرزمین پارت عبور دهند . روم زود بدین اهمیت دو گانه شاهنشاهی جدید پی برد ، و در صدد تماس مستقیم با سلاطین آن بر آمد . بهر حال ، کوشانها حتی در زمان شاه بزرگ خود کنیشکا^۳ (۱۴۴ - ۱۷۳) و در زمان جانشینان بلا فصل وی - آنگاه

که شاهنشاهی آنان به اوج قدرت خود رسیده بود - به نظر نمی‌رسید که به تصرف سرزمینهایی به‌زیان پارت متمایل باشند. هند با ثروت‌های بسیار خود، که تحت لوای بک قدرت هم مجتمع نبود، در نظر کوشانها هر گزی جاذب‌تر و سودمندتر از نواحی بیابانی ایران شرقی می‌نمود. در همین نواحی، سرحد بین دو کشور - به نظر می‌رسد تقریباً قریب به خطی که امروزه مشخص سرحد بین ایران و افغانستان است - تثبیت شده باشد. بهر حال، جنگ کتیشکا با پارتیان که روایات بودایی از آن سخن می‌رانند، نمی‌توانست جز در زمان ولاش (بلاش) سوم، وقوع یافته باشد. آیا پادشاه پارت می‌کوشید یکی از ایالات ایرانی را که به کوشان ملحق شده بود باز پس گیرد؟ در متنی سریانی مربوط به سلطنت ولاش (بلاش) چهارم (۱۹۱ - ۲۰۷) از سپاهی مهم مرکب از «مادها و پارسها» که به‌مشرق ایران حمله بردند، به‌طور مبهم ذکری شده است. ولاش محاصره گردید و در آغاز ظاهراً تلفات سنگینی داد، اما سپاهیان او مجدداً حمله کردند و گویا دشمنان را تا «دریا» عقب راندند.

بنا بر این بسیار محتمل است که روابط بین دو شاهنشاهی مجاور همواره بدون اختلاف نبوده باشد، اما می‌توان معتقد شد که پارتیان - که دچار اشکالات مداوم با روم بودند، و نیز بر اثر منازعات داخلی خود کوفته شده بودند - متمایل داشتند که توسعه کشور را به سوی مشرق - در عصری که صریحاً توأم با انحطاط آنان و اوج ترقی شاهنشاهی کوشان بود - به حداقل تنزل دهند. شاهنشاهی مذکور تهدیدی مداوم برای ایران به‌شمار می‌آمد، و نیز می‌توانست به وسیله سد کردن راه تجارتي، ایران را بیشتر تضعیف کند. نخستین پادشاهان ساسانی این امر را دریافته بودند، و به‌همین مناسبت در زمره اولین اقدامات شاپور اول فتح مملکت کوشان بود.

تشکیلات و ادارات

به‌تاج و تخت رسیدن سلسله اشکانی، که قدرت عالی را در ایران به‌تکلیف

چند خانواده از نجبای پرتی^۱ - در درجه اول - بدست آورده بودند ، به منزله پیروزی ایرانیان شمالی بر ایرانیان جنوبی و تفوق ایرانیان بدوی و مستقر در خارج ایران بر ایرانیان خانه نشین بود ، در حالی که قوم اخیر از تمدنهای کهن آسیای غربی - که خود جانشین آنها شده بودند ، و از زمان فتح اسکندر ، یونانیت با آنها در آمیخته بود - اشباع گردیده بودند . مغاکی که دو جامعه ایرانی را از هم جدا میکرد ، بسیار عمیق بود و با وجود گذشت قرون که یارتیان اشکانی تاج و تخت را در دست داشتند ، هرگز پرتی نگردید . به نظر میرسد که در امور داخلی ، اقوام ایرانی ساکن کشور روش احتیاط آمیز خود را حفظ کرده باشند ، و شاید هم در آغاز نسبت به شاهان خود و اطرافیان بالا فصل آنان خصومت میورزیدند . پادشاهان پارت از آن غافل نبودند ، و بعضی از آنان که دچار اشکالاتی میشدند ، ترجیح میدادند به جای آنکه از پارس یا ماد یاری و پناه بخواهند ، توجه خود را به استپهای مشرق خزر - یعنی به خویشاوندان بدوی خود - معطوف دارند . روابط اقوام مزبور با سلسله اشکانی هرگز قطع نشد ، و شاید این امر یکی از عللی است که گزارشهای تاریخی شرقی - و مخصوصاً نوشته های ارمنیان - سلسله کوشانی را ، که آنها ناشی از عناصر ایرانی بدوی بود ، به خاندان پارت مربوط میدانند .

پارتیان ، که وارث شاهنشاهی منحط سلوکی - که قادر نبود پادشاهیهای متعدد و امیرنشینهایی که از آن مجزا میشدند ، تحت اطاعت خود نگاهدارد - شده بودند ، به نظر نمیرسد در صدد برآمده باشند تغییرات بسیار در اوضاع و احوال بدهند . شاید آنان از انجام دادن این امر عاجز بودند . اشکانیان پادشاهان کوچک و امرا را عزل نکردند ؛ بلکه به این قانع شدند که سلطنت خود را بدانان بقبولانند و اتباع جدید خویش را وادار به اجرای احترامات و تأدیه خراج کنند . آیا خراج از

این مدعیات، که بین سلسلهٔ هرزبور و ممالک آنها روابطی سست ایجاد میکرد، پارتیان خطاهایی مرتکب شدند که تولید مخاصمت کرد؟ این امر استثنایی نبود، زیرا از زمان انتیوخوس سوم^۱ هر زمان که سلوکیان میکوشیدند ایالات متصرف پارتیان را تسخیر کنند، حکام این نواحی که تابع پارتیان بودند، در عصیان ضد سلطان متبوع خود تعجیل میکردند. رومیان جایگزین سلوکیان شدند، اما وضع تغییر نکرد، و هنگامی که لوکولوس^۲ یا پمپئوس^۳ از فرات عبور کردند، بسیاری از شاهان دست نشانده در پیشنه‌ها ایجاد اتحادی با آنان ضد پارتیان شتاب کردند. ماد مدتها در برابر پارتیان مقاومت ورزید. گرگان، که از آغاز ضمیمهٔ متصرفات پارتیان شده بود، استقلال خود را از سال ۵۸ م. به دست آورد. الیمایی^۴ به دمتریوس دوم^۵ و انتیوخوس هفتم^۶ معاضدت کرد، و منابع قدیم مدعی هستند که آنها در زمان اردوان سوم مستقل و حتی دشمن اشکانیان بودند.

نویسندگان باستانی هیچ‌جا مملکت تابع پارتیان را نام می‌برند که یازده‌تای آنها ممالک «برتر» محسوب می‌شدند، و هفت دیگر مملکت «فروتر». ماد، با سلسلهٔ پادشاهان اشکانی‌الاصل، در مرحلهٔ دوم قرار داشت، و ارمنستان که پادشاهان آن از زمان تیرداد از همان اصل می‌باشند، در مرحلهٔ سوم واقع بود. بسیاری از این پادشاهیها، مانند پارس، الیمایی یا خرسن^۷ مسکوکات ضرب میکردند. بقیهٔ کشور به ایالاتی تقسیم شده بود که در رأس آنها غالباً رؤسای خاندانهای بزرگ فئودال پارت قرار داشتند، که عموماً شغل والی را به عموان موروثی حفظ میکردند، و بنابراین اختلاف چندانی بین تشکیلات آنان با تشکیلات سلسله‌های کوچک نبود. علاوه بر اینها اقوام بدوی یا نیمه بدوی مانند کوسیان^۸ و وارکسیان^۹ در جنوب غربی و

۱ - Antiochus III   ۲ - Lucullus   ۳ - Pompée (پومپئوس)   ۴ - Elymaide
 ۵ - Démétrius II   ۶ - Antiochus VII   ۷ - خوزستان (م. م.)   ۸ - Kossaioi (کوساییان)
 ۹ - Uxians (اُخیانان)

اعراب در سرحد غربی بودند که عملاً استقلال کامل خود را حفظ میکردند. روایتی شرفی دال بر این است که در زمان مرگ اسکندر، وی از بیم انتقام پارس، و برای فالج ساختن آن، کشور را بین ۹۰ شاه تقسیم کرد، و این امر موجب ضعف سیاسی و اداری پارتیان شد. مدینه‌های یونانی مانند سلوکیه واقع در ساحل دجله یا سلوکیه واقع در ساحل اولئوس^۱ (شوش) به پادشاهیهای تابع ملحق گردیده، از طرف پارتیان مجاز بودند تشکیلات یونانی خود را حفظ کنند. وضع زندگی آن جز تغییری مختصر نکرد، مگر آنکه یونانیان میبایست از يك والی ایرانی که از جانب اشکانیان به جای والی یونانی تعیین میشد، اطاعت کنند. وضع فتودال پادشاهی پارت، که به وضع فتودال اروپا در قرون وسطی بسیار شبیه و مبتنی بر هفت خانواده بزرگی از جمله اشکانیان بود، یادگار سنن هخامنشی میباشد. پس از این خانواده‌های فتودالهای بزرگ، نجبای کوچکتر یا فارسان^۲ و در طبقه سفلی روستاییان و رعایا قرار داشتند. روابط بین مخدومان بزرگ و اتباع کوچک آنان محکمتر از روابط نجبا با پادشاه بوده است. سلطنت پارت لزوماً از پدر به پسر منتقل نمیشد، رأی اشراف که توسط شوری یا «سنا»^۳ اظهار میشد، بسیار ارزش داشت. شورای مزبور قدرت سلطنتی را محدود میکرد. مجمع دیگر عبارت از مجمع «فرزانگان و مغان» بود که فقط بمنزله هیأت مشاور پادشاه به شمار میرفت.

نجبای بزرگ، که در آغاز نیروی شاهان پارت را تشکیل میدادند، به مرور موجب سقوط سلسله شدند. تشکیلات فتودالی بدعت پارتیان نبود. اینان آنرا از هخامنشیان به ارث بردند و به ساسانیان منتقل ساختند. این وضع مدتی دراز در عهد اسلامی به شکلی کاملتر حفظ شد. بهر حال، نجبای فتودال، با ضعف شاهان اشکانی

۱- Chevaliers

۲- Eulæus (Eulaeus) ت. ا.

۳- Séleucie [Seleucia] ت. ا.

۴- Sénat

در دست خود قدرتی را متمرکز کردند که اوضاع را دیگرگون ساخت و روابط شاه را با رعایا به مهلکه انداخت ، در سراسر تاریخ پارت ، نجبا گاهی با وسایل مخصوص خود ، و گاه به اتکای خارجیان (غالباً روم) شاهان را عزل و نصب میکردند . هر بار که پادشاهی در صدد تثبیت قدرت خود برمی آمد ، به عنوان ستم گری معزول میگرددید تقریباً در زمان تغییر هر پادشاه ، جنگی داخلی ایجاد میشد ، و بسیاری از مدعیان ، خود را «شاه» می خواندند ، بدون آنکه مردم بدانند حق با کیست . شاهانی که از تاج و تخت محروم میشدند ، گاه به بدویان پناه میبردند ، و گاه به رومیان که در موقع مقتضی با لژیون های خود ایشان را یاری میکردند .

جامعه ایرانی در زمان پارتیان سنن باستانی خود را حفظ کرد . مرد نجیب و آزاده ، جنگجو و سواری بود که وقت خود را در جنگ یا شکار می گذرانید . پارتیان دارای قشون منظم نبودند . ترکیب قشون آنان انعکاسی از وضع اجتماعی کشور بود : هر قشودال بزرگ دارای قشون حقیقی خاص خود بود ، و در وقت محاربه یا اتباع و مردان آزاد و بردگان خود شرکت میکرد ، چنانکه وضع سورنا در جنگ کره^۲ چنین بود ، چند سوارانی که در آن هنگامه تحت فرماندهی وی بودند ، اغلب از افراد خود او بودند . متحدان ارجمند تشکیل سواره نظامی سنگین میدادند . مجهز بدسلاح آهنین (زره پوشان) ، دارای نیزه و شمشیر که در مانور جنگی ، نیرویی موحد داشت (ش ۷۹) . این قشون سوارشتر

ش ۷۹ - دورا - اروپوس^۱ ، يك تن زره پوشیده پارتی

نیز میشد، ولی به نظر میرسد که هرگز پارتیان در تشکیلات خود، فیل را به کار نبرده باشند. نجبای کمین، تشکیل سواره نظام سبک اسلحه را میدادند، و این سپاه مسلح به کمان در جنگ «متحرک» ماهر بود، و دشمن را با ابری از تیرها محاط میکرد، و هنگام کوچکترین حمله متقابل ناپدید میشد. در جنگ کرهه، عزارشتر که بار آنها تیرهای ذخیره بود با سپاه کمانداران سواره که موجب شهرت قشون پارت بود همراه بوده است. پیاده نظام نقش قرعی داشت و افراد آن از کوهستانیان یا بردگان بودند. قشون پارتی به طور کلی قشونی تدافعی بود، و برای جنگ تهاجمی تربیت نشده بود. اطلاع آنان از آلات محاصره مقدماتی بود، و قشون پارتی در زیر دیوارهای قلاع دشمنان، عجز خود را نشان میداد.

پارتیان و یونانیان

نخستین پادشاهان پارت از مهرداد اول بد بعد در مسکوکات خویش، خود را «یونان دوست» می خواندند. آیا حقیقتاً آنان از این فرهنگ خارجی بسیار مطلع و در آن منغم بودند؟ دلایلی هست که در این باب تولید شک میکند و موجب میشود باور کنیم که این امر در نظر پارتیان یکی از اقدامات سیاسی بود که وضع ایران برایشان تحمیل میکرد. آنان نمیتوانستند راهی دیگر انتخاب کنند. ایران - که پارتیان آنرا از دست یونانیان آزاد کرده بودند - از فرهنگ غربی بسیار متأثر بود، و یونانیت - که ملک را به پارتیان وا گذاشت - آثار عمیقی در این تمدن که منظره‌ای جدید، یونانی - ایرانی، میگیرد به جای گذاشت. از دست بدیوانی که از سوی استپها آمده بودند، چه کاری ساخته بود؟ این سواران که در مقابل میراثی که بر اثر وجود یونانیت در مدت دو قرن در ایران پدید آمده بود جز تهور جنگی چیزی نداشتند،

چه تحولاتی در حیات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ممکن بود ایجاد کنند؟ پارتیان که به فرمانروایی ایران رسیدند، در آن کشور تشکیلاتی منظم و مدینه‌هایی دیدند که به وسیله مستعمر دای قوی از یونانیان ممزوج با طبقه جدید بورژوازی ایرانیان یونانی شده که واسطه بین آنان و یونانیان می‌شدند، و عنوان میانجی را برای ایشان داشتند، اداره می‌شد. طبقه میانجی مزبور با پارتیان و یونانیان همکاری می‌کرد، اداره امور را تأمین می‌نمود، مسئول جمع مالیاتی که بخش اعظم آن از این مدینه‌هایی که تجارت بین‌المللی را در دست داشتند، بود و همچنین جریان حکومت محلی را تحت مراقبت و نظارت نماینده شاهی، تأمین می‌کرد. تأثیر مدینه و بورژوازی یونانی و ایرانی آن در حیات سیاسی کشور بسیار مهم بود، زیرا اغلب همانجا بود که افکار عمومی تشکیل می‌شد و حتی می‌توانست درباره سر نوشت شاه تصمیم بگیرد. شاهان پارت وضع را درک کردند. علت اینکه ساخلو ایشان وارد سلوکیه نشد، بلکه در ساحل مقابل اردو زد، عملی معنی‌دار بود، و این روش با جنبشها در سراسر مدت سلطنت سلسله مورد بحث، باقی ماند. «رومیان و پارتیان خصیصه یونانی خود را فقط به وجود شبکه مستعمرات یونانی مدیون بودند.» مستعمراتی که در ایران بودند به منزله صف مقدمی به شمار می‌رفتند که تشکیلات و زبان خود را حفظ کردند. زبان آنان در مدت چند قرن، پیش از آنکه زبان پارسی جانشین آن بشود، در حکم زبان بین‌المللی در امور سیاسی و تجاری خواهد بود. خط یونانی، که بدویان مستقر در ایالت بلخ هم که بعدها ایجاد شاهنشاهی کوشان خواهند کرد - آنرا اقتباس کردند، در نزد یونانیان مزبور تا قرن هشتم تاریخ مسیحی محفوظ خواهد ماند.

پارتیان ارزش تمدن یونانی را میدانستند، و آنرا همانگونه که بخشی از جامعه ایرانی تقدیر می‌کردند، ارج می‌نهادند. برهم زدن نظم موجود و بازگشت به وضع پیش از اسکندر یا ایجاد وضعی جدید، برخلاف منافع دولت بود. بنابراین

پارتیان این مدینه‌های یونانی را - که بدشکل سنگ‌های ثروت و سعادت مخدومان جدید^۱ در آمده بودند - به‌وضع خود باقی گذاشتند. سلوکید در ساحل دجله ، سلوکیه در ساحل اولئوس^۲ (شوش)، دورا-اورئوس^۳، اوروک^۴، و شاید شهرهای دیگری که تاکنون کشف نشده‌اند، سبب نظامی، کشاورزی و بازرگانی خود را حفظ کردند، سرزمین‌های سکنه آنها را بدیشان وا گذاشتند، و در وضع اجتماعی و اقتصادی آنان دخالتی نکردند، و حتی ساخلو یونانیان هم در جای خود باقی ماند، و مستعمرات نظامی ایشان مثلاً در شوش - طبق کتیبه‌های قرن اول مسیحی - به کشف زمین می‌پرداختند. حکام از افراد خاندانهای محلی و از جانب شاه یا مدینه انتخاب می‌شدند، و شهربان (والی) بر او نظارت می‌کرد. قضاة از میان همین خاندانها برگزیده می‌شدند. شهرها اجتماعات خود را حفظ کردند. بدین وجه تفاهیم بین دو قومی که در جوار هم میزیستند، ادامه می‌یافت. مع‌هذا هماهنگی همیشه کامل نبود، و اغتشاشانی در بعض مدینه‌های بزرگ، مانند سلوکیه واقع در ساحل دجله، نشان می‌دهد تصادماتی - که گاه شدید بوده - بین اشرافیت بازرگانی یونانی و سکنه ایرانی و سامی، که در طرفداری یا مخالفت با سلطنت قان و بهمان با هم موافقت نداشتند، روی میداد. همچنین اختلافاتی بین مدینه و دربار ایجاد می‌شد، و از اینرو بود که سلوکیه مزبور علناً ضد شاه پارت عصیان کرد؛ و مدت هفت سال پیایی جنگید. اما جمعاً روابط آنان نیکو بود. حکام پارتی، صاحب منصبان، دبیران و عمال آنان زبان یونانی را بلد بودند. شاهان هم یونانی می‌دانستند، و بعض کارهای هنری و مسکوکات سلطنتی (تص ۸۶) ثابت می‌کند که آنان - مخصوصاً در دو قرن اخیر هزاره اول ق. م. - نویسندگان و هنرمندان یونانی را به‌دربار خود جلب می‌کردند و مورد حمایت قرار می‌دادند.

رفتار خیرخواهانه پارتیان نسبت به میراث یونانیت در ایران ، اهمیتی عظیم در مقدرات و توسعه تمدن ایرانی داشته است . این امر باعث شد که کشور از واژگونی و تحولات شدید برکنار ماند ، و در حالی که مملکت را به راه تکامل تدریجی سوق داد ، موجب گردید که بدمرور زمان و به تدریج و تأنی عنصر خارجی مستهلك شود ، و در نتیجه فرهنگی ملی که جاوید عالی آن در تمدن ساسانی مشهود است ، پدید آید .

دین

بسیاری از مطالب مربوط به دین ایرانی در زمان پارتیان بر ما مجهولست . سلسله پارت که در نواحی خارجی ایران - مکن عناصر بدوی ایرانی - نشأت یافته بودمی بایست معتقدات ابتدایی پرستش عناصر طبیعی - و به نظر میرسد در هر حله اول پرستش خورشید و ماه - را با خود همراه آورده باشد . ما نمیدانیم تا چه حد پارتیان دینی را که در خود ایران متداول بود ، پذیرفتند ، و با آنچه میدانیم مهم نیست . تحقیقات جاری در باب سنن دینی و عملیات باستانشناسی میرساند آیین زرتشت - که بعضی دانشمندان آنرا آیین ایران عهد پارت می دانند - اهمیتی چندانی نداشته است . پارتیان ، مانند هخامنشیان زرتشتی نبودند ، کسانی که طرفدار فریضه انتساب پارتیان به دین زرتشت هستند ، به قول تاسیتوس استدلال می کنند که تیرداد پادشاه ارمنستان ، برادر و لاش (بلاش) اول ، هنگامی که به روم عزیمت میکرد ، برای اینکه تاج خود را از دست نروان بگیرد ، از مسافرت دریایی صرف نظر کرد ، تا مبادا آب - که عنصری مقدس است - آلوده شود . به طور خلاصه باید گفت که آب در همه ازمینه ، نزد ایرانیان مقدس بوده و هرودوتوس آنرا تأیید میکند ، و ما میدانیم که ربه النوع

مظهر آب ، اناهیته (ناهید) بوده است . از سوی دیگر ، غالباً اهمیت عبارتی دیگر از تاسیتوس (29, XV) مورد غفلت واقع شده است، وی میگوید در جریان جشنی «مقدماتی» که در ارمنستان منعقد شده بود ، همین تیرداد ، تاج خود را زیر پایهای مجسمه نرون قرارداد ، و این عمل رمزی را پس از «اجرای قربانیها طبق مراسم» انجام داد. بنابراین ، قربانیهای خونین در قرن اول مسیحی در ایران معمول و جزوی از مراسم دینی خانواده شاهی بوده است ، و این امر با تعالیم زرتشت - که شدیداً ضد قربانی جانوران اقدام کرده است - مخالف میباشد .

تثلیث اهورمزدا - مهر^۲ - ناهید^۳ که در زمان هخامنشیان پرستش میشد به نظر میرسد در زمان پارتیان نیز مورد توجه دین عمومی و محتمل دین رسمی هم بوده است و اگر ما متونی مؤید این امر در ایران نداریم ، مدارك کتبی مثبت وجود آن در ارمنستان به دست آمده است ، زیرا مورخان قدیم آن کشور ، نام معابد دارای سه مذبح مختص این سه رب النوع را - که به اسم یاد شده اند - نقل کرده اند. اگر از این عهد به عقب رویم و به عهد هخامنشی برسیم ، باید قبول کنیم دو مذبحی که در فضای آزاد در نقش رستم و پاسارگاد قراردادند ، با مذبح سومی که نزدیک برج معبد برپا بوده است ، به همین تثلیث تعلق داشتند ، و همچنین سه آئشی که روی سه مذبح در بام برج معبدی که در مسکوکات شاهان یارس - تابع پارتیان - منقوش است نماینده همین تثلیث میباشد .

سابقاً ، از زمان سلطنت اردشیر دوم ، از میان این سه بئغ ، به نظر میرسد اعتقاد به ناهید (اناهیته) اهمیتی بیشتری یافته بوده ، و آن در زمان پارتیان هم در درجه اول قرارداد شده است . معابدی کاملاً مختص بدین رب النوع شناخته شده که اردشیر دوم آنها را در همه مراکز بزرگ شاهنشاهی خویش برپا کرده بود . تشویقی که پادشاه

هخامنشی از پرستش ناهید کرد، موجب شد که این عقیده در طی قرون بعد از سقوط سلسله هخامنشی توسعه یابد، و در زمان پارتیان، همه معابد ایرانی که در منابع تاریخی مذکور است به همین ربه النوع تعلق دارند. تیرداد اول در شهر ارشاک در یک معبد ناهید، تاجگذاری کرد. در هگمتانه (همدان) - مقر تابستانی شاهان پارت - معبدی از ناهید برپا بود که انتیوخوس سوم آنرا غارت کرد. معبد کنگاور مختص ارتمیس^۳ - یعنی ناهید - بود. در الیمایی^۴ دو معبد که مهر داد اول غارت کرد، متعلق به «آتنه و ارتمیس»^۵ بودند. در معبد شوش، ربه النوع نه‌ندیا^۶ را که مظهر سامی ناهید است - هدیچنانکه آتنه و ارتمیس مظهر یونانی آن میباشند - می‌پرستیدند. در استخر اجداد خاندان ساسانی نگهبان معبد ناهید بودند که در آنجا آتورا ناهیت^۷ (آتش ناهید) برافروخته بود. و به قول بعض دانشمندان، آتش پرستی مخصوصاً وابسته بدین ربه النوع بوده است. اردشیر اول سرهای دشمنان خود را که بریده بود، بر دیوارهای این معبد آویزان کرد، و در اردشیر خوره دیوست اردوان پنجم را که مغلوب و مقتول شده بود، به معرض نمایش گذاشت.

از میان سه فرد تثلیث ایرانی مذکور در فوق، ناهید در خارج از سرحداتی غربی ایران، پیشرفت بسیار کرد، پرستش وی در لودیا^۸ - که در آنجا بدنام «بلخید»^۹ مشهور شد - بنطریقس^{۱۰}، کاپادوکیه، ارمنستان انتشار یافت و مورد اقبال و توجه - شاید بیشتر از پرستش مهر (میترا) - گردید. مهر پرستی توسط دزدان دریایی اسیریمپئوس^{۱۱} به روم برده شد، و با سپاهیان رومی، بدنواحی رن^{۱۲} و داتوب^{۱۳} رسید.

۱- Arsak   ۲- Antiochus III   ۳- Artémis   ۴- Elymaïde (Elymais ت. ا.)
 خوزستان (م.)   ۵- Athēna (Athene ت. ا.)   ۶- Artémis   ۷- Nanaia [Nanaia ت. ا.]
 ۸- Athur Anahit   ۹- مراد اردشیر پایکان مؤسس سلسله ساسانی است (م.)
 ۱۰- Lydie (Lydia ت. ا.)   ۱۱- The Body of Bactria (ت. ا.)
 ۱۲- Pontus (ت. ا.)   ۱۳- Pompée (Pompey ت. ا.)   ۱۴- Rhin   ۱۵- Danube

شيز، هر كز عظيم ديني ماد آذربايجگان (تخت سليمان ام-روزه) و معبد عمده شمال ايران، نيز متعلق به ناهيد بود. در اين معبد جامعه‌اي بسيار قديمي از منغان ميريستند، كه به نظر ميرسيد، از عهدي كه نميتوان آنرا مشخص كرد، ناحدي افكار اصلي تجدد دين زرتشي را پذيرفته بود، در همان حال كه سنن قديمي و عملي خود را، كه در آنان عميقاً همگن شده، حفظ کرده بود. اثر اين سنن را در عبارت تاسيتوس كه مذکور شد، ميتوان مشاهده كرد. يكي از سنن، عرضه اجساد اموات^۱ است. مهبذا اشكانيان از اين سنت تبعيت نميكردند، چه آنان در نسا^۲، در كوههاي سرحدی استپهاي ماوراء خزر، در مقابر شاهي خود - مانند هخامنشيان - دفن ميشدند. علاوه بر اين به نظر ميرسد، عرضه داشت اجساد در عهد پارت بسيار تخفيف يافته بود، زيرا تفحصات باستانشناسي در نيبور^۳، كاكره^۴، دورا - اورپوس^۵، گورستانهاي پارتي نشان داده است كه در آنها اموات را با لوازم تدفين در تابوتهاي سفالين دفن کرده بودند. تابوت مزبور غالباً لعاب كاري شده و مزين به نقشي برجسته معرف ربه النوعي عربان است، و دانشمندان آنرا ناهيد ميدانند. اين ملاحظات به وسيله تحقيقات اخير ما در شوش، در گورستاني وسيع متعلق به دوره پارت، تأييد شده است. ما مقابر بسياري در آنجا كشف کرده ايم. بعضي از آنها داراي چاهي است كه به دخمه ميت مربوط است (نوع قبوري كه شايد از عهد هخامنشي به بعد باقي مانده باشد)؛ و برخي ديگر عميقاً در خاک بگر كنده شده، و به وسيله پلكاني به مغاره كوچك خانوادگي - كه شامل اتاقهاي متعدد و خوابگاههاي اموات بوده است - منتهي ميشده. اموات را همواره در تابوتهاي سفالين دراز خوابانيده اند. تابوتهاي مزبور گاه لعاب كاري شده، و سريوش آنها به شكل صورت اولي باناشي گري ساخته شده و بدون شك تقليد تابوتهاي

۱ - مراد قرار دادن جسد ميت در هوای آزاد است تا مرغان لاشخور گوشت آنرا بخورند (م)
 ۲ - Nysa - ۳ Nippur - ۴ Kakzé (Kakzu، ا.ا) - ۵ Dura - Europos (ا.ا)

انسانهای میمون وار است که میبایست از سوریه یا فلسطین آمده باشد (تص ۶۸ و ۶۹). در پایان قرن اول یا در آغاز قرن دوم مسیحی، تغییری نسبتاً مهم در عملیات تدفینی سکنه شوش پدید آمد. مقابر افراد و دخمه‌های خانوادگی جای خود را به گورستان مشترکی داد که پلکان، اطاق اموات و سقف آن از آجر نیک پخته ساخته می‌شد. جسد میت را روی نیمکتی در برابر مدخل میگذاشتند تا کاملاً پوسیده گردد؛ سپس استخوانهای وی را بی ترتیب روی دو نیمکت مجاور در سمت راست و چپ مدخل می‌نهادند (تص ۷۰). این طرز جدید دفن اموات، بدون شك با طرز تدفین مغان شمال ایران - که مستلزم عرضه داشت اجساد در هوای آزاد، روی کوهها یا «برج خاموشی» بود - وجوه اشتراکی دارد. اما بد عقیده ما، طرز تدفین شوش، درجه‌ایست از انتقال بین عرضه داشت در هوای آزاد و دفن. در اینجا این سؤال حقیقی پیش می‌آید که آیا با جلوس شعبه زنان سلسله اشکانی از اردوان سوم - شعبه‌ای که در ماد آذربایگان سلطنت میکرد، آنجا که معبد «شیز» و مرکز مغان بود - طرق تدفین که نزد این مغان معمول بوده، در میان سکنه جنوب ایران نفوذ نکرده است، و آیا در آغاز این نفوذ به صورت نوعی مبادله بین دو طریقه تدفین، در نیامده است؟

دانش جدید، افسانه‌ای را که مدعی است اسکندر بزرگ اوستا را که کتاب مقدس ایرانیان و بر روی هزاران پوست با حرف زرین نوشته شده بود، معدوم کرد، مردود میداند؛ و به روایت دیگری که طبق آن کتاب مزبور به امر و لاش (بلاش) اول نوشته شده بود، توجیهی اندک دارد. کتیبه بزرگ شاپور اول، که روی دیوارهای آتشگاه نقش رستم حک شده، و اخیراً کشف گردیده، در نظر بعض دانشمندان ثابت میکند که متون مقدسی - که به نام اوستا شناخته شده - در زمانی که کتیبه مزبور انشا و حک شده (نیمه دوم قرن سوم م.) هنوز وجود نداشته است، و متخصصان بزرگ

فن ، اختراع الفبای اوستایی را پیش از نیمه قرن چهارم یا حتی قرن ششم م . نمیدانند ، پارتیان اشکانی ، درست مانند کوشانیان - دوسلسله ناشی از ایرانیان بدوی آسیای مرکزی - به ادیان خارجی - که مورد احترام آنان بود - با نظر اغماض بسیار می نگریستند . در بین النهرین ، آنان معتقدات کشورهای را که فتح کردند ، با تعدیل یا با تغییری اندک در ظاهر ، پذیرفتند . خدایان خارجی نواحی غربی که قسمتی از شاهنشاهی اشکانی به شمار میرفت ، در نظر آنان به منزله نیکخواهان و حامیان ایشان محسوب میشدند . به نظر نمیرسد که پارتیان دین خود را در میان اقوام مغلوب رواج داده باشند . در دورا - اورپوس^۲ ، که مدتی دراز ایستگاه مقدم شاهنشاهی پارت محسوب میشد ، و با اینکه مستعمره بزرگی از ایرانیان در داخل دیوارهای این شهر تجارتمندی سکنی داشتند ، حتی يك آتشگاه هم در میان تعداد معتنی به معابد ، پیدا نشده است .

اغماض اشکانیان ، مخصوصاً در روابط آنان با قوم یهودی آشکار است . یهودیان شاهان ایرانی مزبور را مدافعان حقیقی دین خود میدانستند ، و چون از طرف سلوکیان و رومیان مورد ظلم و ستم قرار گرفته بودند ، معتقد شدند ، ایران - که همواره نسبت به آنان خیر خواه بوده - تنها قدرتی است که ممکن است ایشان را از یوغ خارجی نجات بخشد ، همان گونه که در زمان هخامنشیان این امر تحقق یافته بود . ظهور سواران پا کر^۳ که در بیت المقدس ، سلسله ملی را مجدداً برقرار کردند ، با شور و شعف مورد استقبال قرار گرفت . در زمان پارتیان ، یهودیت در بابل توسعه بسیار یافت . در سال ۲۰ ق . م . ، دولت حقیقی کوچکی از یهودیان - دست نشانده -

۱ - ولی گروهی که معتقدند اوستای مکتوب پیشتر وجود داشته ، بر آنند که این کتاب به خطی

دیگر - به اقرب احتمال آرامی - نوشته شده بود (م) . ۲ - Dura - Europos

۳ - Pacorus

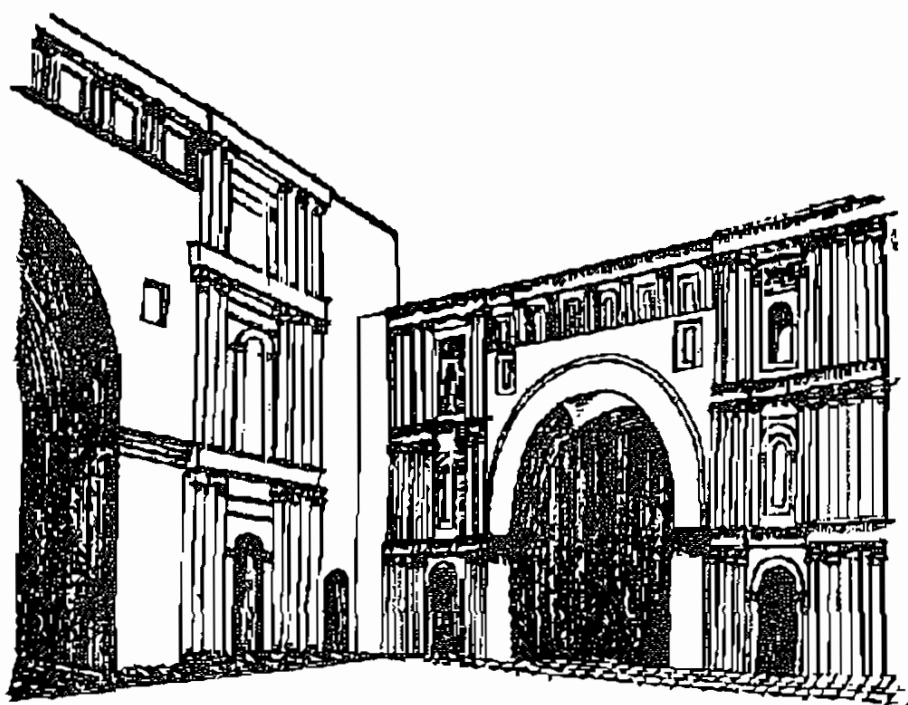
در سواخل فرات ایجاد شد و مدت بیست سال دوام یافت. در سراسر این ناحیه، در بابل و مدینه‌های یونانی، حیات معنوی و عقلانی قوم یهود با مکاتب مترقی خود پناهتده و متمرکز شد، و این نزدیکی موجب تأثیر افکار یهود در دین ایرانی گردید. در زمان اعتصاب عظیم یهود در قرن دوم مسیحی، که سراسر نواحی شرقی دولت روم را فرا گرفت، باغیان مورد مساعدت و حمایت پارتیان بودند، و این یاری در عبارت مشهور ذیل تعبیر شده: « هنگامی که تو اسب پارتی را به قبری بسته بینی، ساعت ظهور مسیح نزدیک است. »

شهرسازی، معماری، هنر

به نظر میرسد پارتیان با تیان بزرگ شهرها باشند. از تأسیسات آنان جز اندکی شناخته نشده است. شهرهای ذیل را میتوان از مؤسسات عهداشکانی محسوب داشت: در خارج سرحداتی نجد ایران، تیسفون و هتره در بین‌النهرین، و در ایران، دارابگرد. کور - فیروزآباد در جنوب شیراز، توسط نخستین فرد سلسله ساسانی، اردشیر، بنا شد آنگاه که این امیر تابع پارتیان ضد پادشاه متبوع خود عصیان کرده بود و با درصدها عصیان بود. طرح این شهرها عدم امنیت دائمی را که در ایران عهد پارتیان حکمفرما بود، و عدم ثبات سیاست خارجی، و اغتشاشات داخلی را آشکار میسازد. طرح عمومی آنها عبارتست از دایره‌ای که مبادی آن از اصول شهرسازی قدیم آسیای غربی اقتباس شده، و نیز طرح اردوگاههای نظامی قدیم را - که در قشون آشوری متداول بوده - به خاطر می‌آورد. علاوه بر این، تاریخ و وضع این شهرهای ناد: مؤید و معتدق طرح مذکور میباشد: تیسفون در آغاز اردوگاه نظامی پارتی بود که در مقابل سلوکیه در ساحل دجله ساخته شد؛ هتره به منزله قلعه‌ای مستحکم در جوار سرحد بین دوشاهنشاهی به‌شمار میرفت. وغالباً دفاع ایران در مقابل سپاهیان

رومی بدان متکی بود؛ و همچنین اردشیر، گور- فیروز آباد را در زمانی بنا کرد که هدف جسورانه انتزاع تاج و تخت را از اردوان در سر داشت. وی احتمال میداد شکست‌هایی بیابد و شاید هم می‌اندیشید که باید از خود در شهری مستحکم دفاع کند. اردشیر، طرح مدور این شهر از دارا برگرد را- که خود سابقاً مأموریتی رسمی در آنجا داشت - اقتباس کرد. شهر اخیر شاید به شکل اردوگاهی به منظور احتمال منازعاتی بین خاندانهای قنودال، طوایف و قبایل، ساخته شده بود. وضع ایران این عهد، از نظرهای مختلف میبایست شبیه به وضع اروپای قرون وسطی بوده باشد.

از معماری خانه سازی پارتیان، تا کنون در نجد ایران نمونه‌ای به دست نیامده، اما از بقایایی که در ایالات غربی کشور بدجا مانده، میتوان تصویری درست از آن در ذهن ایجاد کرد. معماری مزبور، مانند عهد هخامنشی، دارای دو طرح است: طرح اول، شامل سرایی است دارای حیاط؛ این طرح از آن بین‌النهرین است،

ش ۸۰ - آشور : کاخ پارتی

چنانکه در دورا - اورپوس^۱ یا قصر داریوش در شوش دیده میشود. بعکس، در آشور (ش ۸۰)، هتره^۲ و فیروزآباد، طرح ایرانی که صورت «کلاسیک» داشته، شامل سرایی است با ایوان. این طرح از طرف ساسانیان بسیار رواج یافت، و علاوه بر آن

فانصرا نیز در معماری ملی ایران باید ارمایه شده است. طرح مزبور در عهد پارثیان به شکل سه اطاق درآمد که قسمت مرکزی عریضتر از جناحین بود. کاخ تیسفون، با بعضی تغییرات به طرح اخیر متعلق است. استعمال مواد بنا نیز متغیر است:

دیوارهایی که با قلوه سنگها یا سنگهای کنار دریا ممزوج با ملات ساخته شده بسیار رایجتر از

ش ۸۱ - هتره : کاخ پارثی

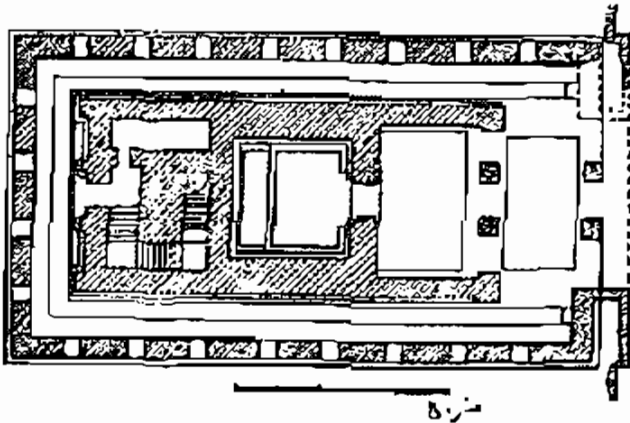
ساختمانهایی است که با سنگهای تراشیده - چنانکه در هتره دیده میشود - بنا شده اند.

ساختمانهای نوع اخیر دارای تزیینی است که در سنگ حجاری شده و در هتره، تزیین مزبور شامل موضوعاتی چند است که در میان آنها تصویر چهره هم دیده میشود. (ش ۸۱).

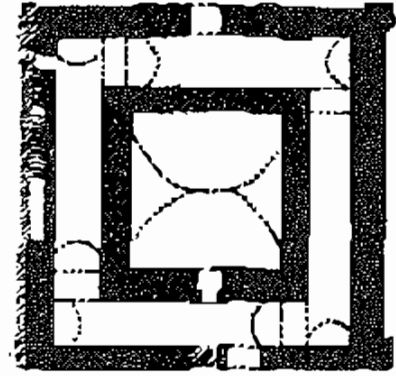
این بناها که آنها را با سنگهای حجاری شده ساخته‌اند، مربوط به معماری هخامنشی است، و در زمان نخستین پادشاهان ساسانی نیز این سبک ادامه خواهد یافت. دیوارهای اینها سنگی یا آجری، با گچ‌بری یا نقاشی روی گچ مزین است. در بابل و آشور، و نیز در کوه خواجه - که جزیره‌ایست در میان دریاچه هامون، در سیستان - از این سبک نمونه‌هایی یافته‌اند. در محل اخیر، تزیین گچ‌بری شامل نقشه پیچاپیچی از خطوط مستقیم و عمود بر یکدیگر، و دندانهای آره‌بی، و دوایر پیچیده میباشد. به نظر میرسد نقاشی دیواری در عهد پارثیان، توسعه بسیار یافته باشد، و دانشمندان گویند که یکنواختی نقوش برجسته این عهد ممکن است انعکاسی از نفوذ نقاشی در آن باشد. تخته‌های منقوش، مکشوف در کوه خواجه و منسوب به قرن اول مسیحی مفهوم کاملاً تزیینی دارد، و از جهت الوان و موضوعات غنی است. در میان آنها اشکال مستطیل در جنب منحنیات دیده میشود، و این موضوع سابقاً در نقاشی دیواری آشور شناخته شده بود که از میان آن بر گهای زرد و بنفش کنگر بیرون می‌آید. اروس سوار بر اسبی سرخ یا پلنگ، مطربان، ارباب انواع، شاه و ملکه موضوعاتی هستند که به آزادی و به‌طور طبیعی نقش شده‌اند، و به نظر میرسد که اینها ثابت کنند که جریان و نفوذ هنر یونانی هنوز در کشور ایران زنده بوده است.

تا کنون معابد پارثی را در نجد ایران کشف نکرده‌اند، و همواره ایالات خارجی شاهنشاهی آنها این خلأ را پر میکنند. اگر از روی معبد هتره (ش ۸۲) و معبد تکسیلا^۲ که در ساحل شرقی سند بنا شده بود (ش ۸۳) دآوری کنیم، طرح معبد

ایرانی این عصر - که ناشی از طرح عهد هخامنشی است - شامل يك تالار وسطی مربع بود که به وسیله رواقی در گرداگرد آن ، باز محوطهٔ خارج مجزا میشد . پلکان

ش ۸۳ - تکیلا ، طرح معبد یارتی

ش ۸۲ - خترة : طرح معبد

را که به سوی بام قربانگاه میرفت در ضخامت دیوار کار می گذاشتند . این قربانگاهها از زمان هخامنشیان ، در دشت برپا میشد . بنا بر این تشریفات دینی همواره در هوای آزاد ، در اطراف معبد اجرا میگردد ، اما آتش در مذهبی که در بام قرار داشت ، میسوخت .

در مسألهٔ هنر عهد پارت ، بدون بحث از دو فرضیه در این باب - که در بادی نظر تا سازگار به نظر میرسد - نمیتوان وارد شد . در نظر بعضی ، پنج قرن عهد پارت مشخص طراز هنری « بد نحو تأثر انگیز پست » میباشد ، و ابداعات این عهد معرف سقوط به سوی حالت بدوی - عهد صباوت نه ، بلکه - ضعف دوران پیری است . بعکس در نظر دیگران ، هنر پارسی ، که يك دفعه از زیر بار همه آنچه که یونانیت بر هنر ایرانی تحمیل کرده بود ، خارج شد ، در طریق ملی افتاد و مشخص « ترقی قطعی » است . با این سائقهٔ جدید ، جریانی به صیقل ایرانی نو حادث شد که در آن نفوذ یونانیت به حد صفر رسید . و سنن ایرانی - موضوعاتی که هرگز وجود آنها از بین نرفته و اشعهٔ آنها دور از سرحداتی ایران به معنی اخص پرتو افکن شده بود -

احیا گردید.

بدون خرق اجماع میتوان اثبات کرد که دو نظر مزبور، چندان مخالف هم نیستند، زیرا هر يك در مبحث دیگری وارد شده است: نخستین به کار هنری از نظر طرز اجرای آن مینگردد؛ و دومین، پیش از همه، به موضوع بینشی که در آن به کار رفته، به اندیشه‌ای که ساختمان مبنی آنست، اهمیت میدهد. مر حلدای که هنر پارسی را از یونانی - ایرانی بدایرانی نومیرساند، تأسف‌آور است. بازگشت به سوی فنی بدوی محقق میباشد. هنر پارسی، انحطاط در کارهای هنری را به حد اکثر رسانید و تأثیر آن حتی در نخستین مصنوعات عهد ساسانی مشهود است. اما هنر مزبور، با وجود عدم ارزش فنی، به همین وسیله توانست آنچه را که میراث اجدادی و ملی - عاری از هر گونه نفوذ خارجی - محسوب میشد، احیا کند. این امر از نظر ملیت سودمند بود، ولی از نظر هنری زیان داشت. در پرتو اطلاعات کنونی ما، مشکل است تاریخ و مشخصات دقیق هنر مورد بحث را تعیین کرد. فرضیه‌ای که طبق آن، تحولات در امور هنری، میبایست نظی قرن اول مسیحی انجام گرفته باشد، ظاهراً مقرون به صواب می‌آید. اما به نظر میرسد که این تاریخ نباید سبب انکار وجود کارهای هنری نو ایرانی در قرون گذشته شود. بهر حال، چنین تاریخ متأخری نباید موجب تعجب گردد. «تحولات فرهنگی تدریجی، غالباً مدتی بعد از حکومت‌های موقتی که نشأت خود را بدانها میدیونند، آشکار میشود.»

یکی از خصایص هنر پارسی قانون تقابل شدید است که آنرا در اثنیه رسمی عهد هخامنشی نمی‌بینیم؛ از اینرو منشأ آنرا در همه جا - بداستثنای ایران - جستجو کرده‌اند. به‌طور خلاصه، به نظر میرسد، در نجد ایران، تقابل با ورود نخستین ایرانیان، و پیدایش قدیمترین تجسم سر انسانی از روبرو سابقاً در ظروف منقوش

گورستان ب سیلک - و بنا بر این از آغاز هزاره اول ق. م. - ظاهر شده باشد . اندکی بعد ، هنر لرستان این موضوع را با تجسم تمام بدن از روبرو ، توسعه داد ، چنانکه میتوان آنرا در اشیاء نفوذی (نص ۲۸) و در بسیاری از مصنوعات این هنر فیاض دید . اگرچه این طرز نمایش دادن انسان در هنر رسمی هخامنشی مورد توجه نبوده ، اما تقابل در هنر ایرانی وجود داشته است ، و حجاری یونانی - پارسی آنرا تأیید میکند . ساسانیان این سنت کهن هنر ایرانی را ترک نگفتند ، و آن در مصنوعات هنرمندان سوری - بین‌النهرینی نفوذ کرد ، و از آنجا در اشیاء هنری بوزنطی (بیزانسی) اثر بخشید .

مهمترین بناهایی که از عهد پارت شناخته شده‌اند ، بدون شك ، مجسمه بزرگ مفرغی است که در شمی (نص ۶۴) - ناحیه‌ای که متعلق به الیمایی قدیم است - به دست آمده . معبدی که این مجسمه در آن پیدا شده ، نزدیک مال امیر قرار دارد . مال امیر سابقاً مرکز بزرگ عهد عیلامی جدید^۲ بود ، و اگر پایتخت دولت الیمایی محسوب نمیشد ، به سبب استقرار در جاده بزرگ تجارتمی - که خلیج فارس را به ناحیه اصفهان مربوط میسازد - یکی از مهمترین اجتماعات آن به شمار می آمد . امروزه نیز بدایای این جاده نفوذ به سوی قلب نجد ایران را - که قسمتی از آن سنگفرش ، و قسمتی در صخره‌ها کنده شده بود - میتوان دید .

از همان معبد يك مجسمه كوچك مفرغی بدون سر (نص ۶۶) و سرامیری با دیهیم از مرمر (نص ۶۷) و نیز دو قطعه از سرمجسمه‌ای به سبک یونانی از مفرغ - که قبلاً یاد کرده ایم - به دست آمده است (نص ۷۱) . فراوانی اشیاء مکشوف به هنگام حفريات معبد مزبور - که موجب پیدایش بسیاری از قطعات مجسمه‌های مرمری و مفرغی گردید - می‌رساند که این انواع زیاد ساخته میشدند . اگر همچنانکه بعضی

۱ - Elymaïde (Elîmaïs) ن. ا. ، خوزستان (م.) - ۲ - Néa - élamite

اظهار نظر کرده‌اند ، سرمفرغی سبک یونانی را ، سرمجسمهٔ انتیوخوس چهارم بدانیم میتوانیم از خود پیرسیم آیا معبد شمی^۲ یکی از دو معبدی نیست که توسط مهرداد اول ، پس از غلبه بر دمتریوس دوم^۳ (۱۳۹ ق . م .) - به هنگام فتح مجدد وی بر کشور الیمایی^۴ - غارت شده ؟ اگر فرضیهٔ ما درست باشد ، مصنوعات هنری که از شمی به دست آمده ، تاریخ آنها مؤخرتر از نیمهٔ قرن دوم ق . م . نباید باشد . میتوان سرممرین ملکه‌ای را (تص ۷۳) که در شوش کشف شده بدهنر یونانی - ایرانی انتساب داد . تصور کرده‌اند که آن مجسمهٔ موزا^۵ زن فرهاد چهارم است . در صورت صحت این حدس ، پیکر مزبور متعلق به پایان قرن اول ق . م . میباشد . دانشندان مایلند سر بزرگی را که در موزهٔ تهران محفوظ است و در همدان - هگمتانهٔ قدیم ، آنجا که پادشاهان پارت در تابستان اقامت میکردند - به دست آمده است (تص ۷۵) ، به قرن بعد انتساب دهند . این مجسمه که هنوز برجستگی خود را حفظ کرده ، و در ماده‌ای پست (سنگ آهکی) کار شده ، دارای چشمهایی مرصع بوده ، و فاقد روح نبوده است . دیگر سر مردی ریش‌دار ، که آن هم از سنگ آهکی ساخته شده و در شوش به دست آمده است (تص ۷۴) ، از لحاظ تاریخ ، میتواند این دسته اشیاء متعلق به ایران دورهٔ پارت را تکمیل کند . در پیکرهٔ اخیر ، میتوان نمایل به نیم رخ هموار و کشیده را احساس کرد ، که تجسم تفصیل ، به وسیلهٔ برشها ، آنرا بدفنی که علامت مشخصهٔ نقوش برجستهٔ ایرانی نو میباشد ، نزدیک میسازد .

نقوش برجسته ، بسیار کمتر از سنن هنر غربی متأثر میباشد . نقش برجستهٔ پارتی - چنانکه ما میشناسیم - تقریباً بدون هیچگونه تغییری ، به نوع کارفر تداره‌های^۶ چهارچوبهای درب معبدی که در آغاز قرن سوم ق . م . در پایهٔ سطحهٔ تخت حمشید

Elymais) Elymaïde -۱

Démétrius II -۲

Shami -۳

Antiochus IV -۴

Fratadara -۵

Mousa -۶

ت . ا . خوزستان . م .)

بنا شده ، مرتبط و مانده است (تص ۶۰ و ۶۱) . قدیمترین نقش برجسته پارسی کد تاکنون شناخته شده ، از آن مهرداد دوم است که در حدود ۸۰ ق . م . در بیستون حجاری گردیده (تص ۸۰) و در آن صلابت ، فقدان حیات ، عدم آشنایی به کالبد انسانی مشخص «تکنیک» کودکانه هنر نو ایرانی است . در جنب بنای اخیر ، بنایی دیگر توسط گودرز دوم به یادگار غلبه وی بر رقیبتش مهرداد ، در حدود ۵۰ م . حجاری شده ، و در آن هنوز اثر یونانیت در مظهر پیروزی بالدار^۱ که تاج بر سر شاه میگذارد ، دیده میشود . این نقش با وجود ترکیب « مکانیکی » ، عاری از حرکت و جنبش نیست .

نقوش برجسته تنگ سروک^۲ - که از شمی دور نیست - تشکیل مجموعه‌ای میدهند که کاملاً مشخص هنر مزبور است و با وجود پستی «تکنیک» تمایل به عظمت دارد ، چنانکه این خصیصه در صحنه‌ای که پادشاه قربانی میکند و عده بسیاری دنبال اویند . و همه از روبرو نقش شده‌اند ، و همچنین در تصویر سوار سنگین اسلحه که حامل نیزه است (تص ۷۹ و ۸۲) دیده میشود . همان قانون تقابل شدید ، همان فقدان حیات ، و همان تجسم تفصیل به وسیله برش را ، در صحنه‌ای نظیر نقوش مزبور ، که تصویر امیری (۴) را - که مشغول قربانی در برابر مذبحی است (تص ۷۷) - نشان میدهد ، و در نقش برجسته‌ای روی صخره‌ای مجزا از بیستون حجاری شده ، میتوان دید . سلسله ابتیه بزرگ با نقش برجسته‌ای کد ما اخیراً در شوش یافتدیم ، تکمیل میشود ، و آن اردوان پنجم ، آخرین پادشاه اشکانی را نشان میدهد که به شهر بان شوش حلقه یا تاجی که نشانه قدرت است ، اعطا میکند . همه آثار مذکور در فوق که مشخص هنر نقش برجسته پارسی است ، در این نقش - کد فی الحقیقه میتوان آنرا آخرین اثر سلسله مزبور دانست - منعکس است (تص ۷۸) .

در اینجا باید از يك پيكره كوچك پادشاه كه برجسته و عالی است (تص ۷۶) بالاخص یاد کرد: این اثر از سنگی سبز و سخت ساخته شده، و با در نظر گرفتن ابعاد، میتوان آنرا جزو احجار کریمه‌ای که در گردن بند یا تاج به کار میرفته (ارتفاع: ۳۲ سانتیمتر) محسوب داشت.

پادشاه که از روبرو مجسم شده، کلاه ملی اشکانیان را - که چهره را فرا گرفته، گوشها را پوشانده و به شانه‌ها میرسد - بر سردارد. این کلاه، که در جلومزین به يك رده عمودی از سنگهای مربع است، در محاذی پیشانی، به وسیله دیهیمی دارای دو رشته موی اسب که منتهی الیه آنها ضخیم‌تر گردیده بر شانه‌ها می افتد، فشرده شده است. بینی با منخرین گشاد، سیلپای پر پشت، و ریش دراز مؤید آنست که تصویر حقیقی و درست است. حقیقت پردازي و نجابت با وقار تجسم آن اجازه میدهد این شاهکار کوچک را در میان هزاران قطعه هنری پارتی جا بدهیم. پیکر روی لوحه‌ای بدشکل ستل^۱ نقش شده، که بخش سفالی آن - که دارای کتیبه‌ای به زبان پهلوی اشکانی میباشد - مدور است، مضمون کتیبه مزبور این است: «ولاش (بلاش) اشکانی، شاهنشاه». نظر به شباهت این اثر با ماسکوکات، به نظر میرسد از آن ولش سوم باشد. میتوان قرابتی بین این اثر و پیکره‌های تدمری^۲ یافت.

مجموعه نقوش برجسته سنگی یا ابنیه‌ای که ما به شرح آنها پرداخته‌ایم، از نظر فقر تکنیک و فقر موضوع کاملاً ایرانی و متعلق به عهد پارت است. اجرای تشریفات مذهبی در برابر آتشگاه، اعطای منصب، محاربه سواران، شکار، صحنه‌هایی هستند که مورد تقدیر هنر ایرانی در این عهد بود، و در نواحی دور از سرحداتی

۱- ۱/۴ اینچ (ت. ا.) - ۲ - Stèle، ستون بی سر و لوح سنگی (م.)

۳ - Palmyréniens (of Palmyra ت. ا.)

خاص ایران نیز پرتو افکن گردید. این جریان در مغرب ایستگاههای سرحدی ایران نیز نفوذ کرد، مخصوصاً در دورا^۱، ورومیة جنوبی، که در آنجا این صحنه‌ها روی دیوارهای مقابر سرمیتیان^۲ دیده میشود. این هنر توسط ایرانیان بدوی استپهای اوراسی^۳ اقتباس شد و توسط آنها تا حدود چین رسید، چه در چین ابنیه^۴ هان ثابت میکند که هنر چینی از تأثیرات هنر ایرانی، بیگانه نمانده است.

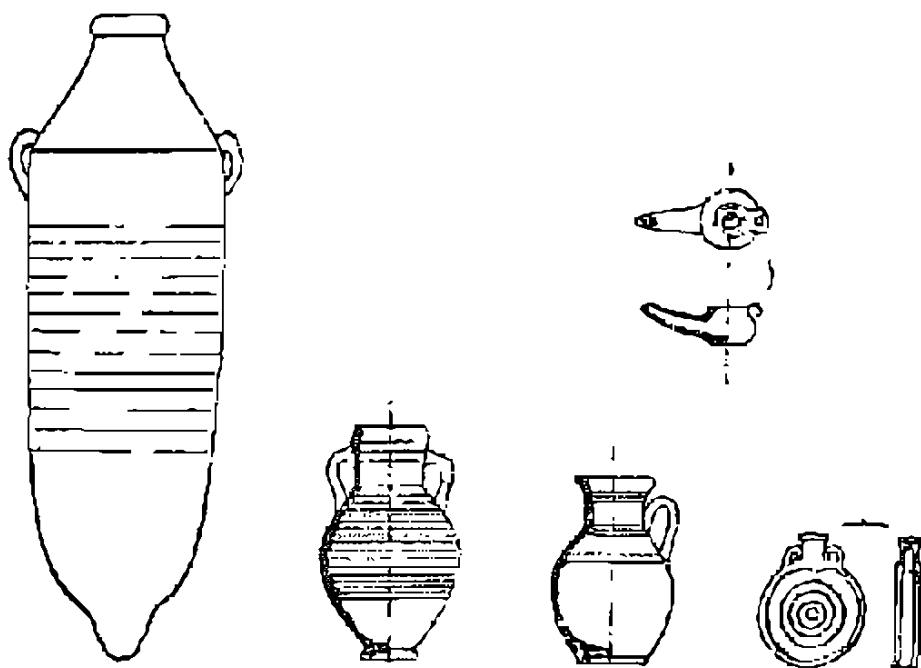
هنر پارسی الهام بخش دیگران شد، ولی به نوبه خود از آنان ملهم گردید. وی در عوض از بدویان مذکور، سلیقه^۵ جواهرسازی رنگارنگ و پر زرق و برق را - که از آن کوشانها و سرمتها بود - اقتباس کرد. همین نوع جواهر است که کتیا^۶ و ژرمنها بعدها خود را بدان مزین ساختند، و به سواحل اقیانوس اطلس - آنجا که مرونژیان^۷ آنرا اقتباس کردند - نیز نفوذ نمود.

همچنین از همین نواحی استپها، سبک نقوش حیوانی - دارای حدت و پر از جنبش - به ایران رسید، و تحت تأثیر آن مجسم مفرغی (تص ۸۳) ساخته شده است، و آن دارای دسته ایست به شکل جانوری نیکو که بدن نرم و قوی وی دارای حالتی مشابه با جانوری از گنجینه^۸ سرمتی نوریسیک^۹ میباشد.

اکنون باید از کار کوزه گران و سازندگان مجسمه‌های سفالین که نقش عظیمی در زندگی بومیه داشتند، یاد کنیم. همان گونه که امروز نزدیک قبرستانها امته^{۱۰} فروشنده گان آثار مربوط به اموات و اشیاء مقدس گسترده است، در عهد پارسیان نیز، نزدیک گورستانها و در خارج دیوارهایی که شهر را محاصر می‌کرد، کارگاههای کوزه گران و سازندگان مجسمه‌های سفالین قرار داشت. ما چند عدد از آنها را در شوش تشخیص داده ایم. این هنرمندان برای اشخاص بالغ تابوت و برای کودکان

۱ - Dura   ۲ - Sarmates   ۳ - Eurasiques (Eurasian ت. ۱)   ۴ - Han - ۴
 ۵ - Novorossijsk (Novorossijsk ت. ۱)   ۶ - Mérovingiens   ۷ - Gothics

خمرة میت میساختند ، و نیز به دست آنان ظروف و جامهای سفالین - کسه به رنگ آبی یا خاکستری لعاب داده میشد - برای استعمال در زندگانی خانوادگی ، و بنا برای نهادن در مقابر - مانند «قمقمهٔ آبخوری زوار» - ساخته میشد (ش ۸۴) .

ش ۸۴ - دوش ، ظروف سفالین عهد پارتی

همین کارگاهها مجسمه‌هایی از ربه‌النوع عربان [که گاه آنها را با استخوان نیز میساختند] (ش ۸۴) ، یا سواران بر مرکب نشسته - که دهها عدد از آنها را در گورستان میتوان یافت - و شاید معرف ربه‌النوع‌های حامی باشند - تهیه میکردند. سودی که از این سواران مصنوع از گل پخته - که در همهٔ ممالکی که فاتحان ایرانی از مصر هخامنشی تا شاهنشاهی کوشان زیر پا گذاشته‌اند ، وجود دارد - عاید میشود سابقاً مورد توجه و تأیید قرار گرفته است (ش ۸۱) . در پایان از يك نشان یاد میکنیم که از گل پخته ساخته شده و در کارگاه يك سازندهٔ مجسمه‌های سفالین در شوش کشف گردیده است ، و آن ربه‌النوع برهنه را نشان میدهد که يك پستان خود را میفشارد و شیر آنرا در جامی که در دست چپ گرفته میریزد . کاری که در این قطعه شده ،

از نفوذ هنر غربی عاری نیست . هر چند که مبنای بینش آن شرقی است . میتوان تصور کرد - هر چند تأیید نشده - قطعهٔ مزبور معرف ربه النوع ناهید (افاهیتد) باشد که بدصورت ربه النوع یونانی (تص ۸۵) در آمده است .

حیات اقتصادی و اجتماعی

میراث اسکندر کبیر ، که بین سه سلطنت مقدونی تقسیم شد ، از سوی مغرب مورد حملهٔ روم و از سوی مشرق مورد مهاجمهٔ پارتیان قرار گرفت ، و پس از احتضار طولانی منهدم گردید ، و با سقوط خود در مهالکی که آنرا تشکیل میدادند ، انقلاباتی شدید ایجاد کرد ، و از آن میان بد نظار میرسد آسیا بیشتر متأثر گردیده باشد . انقباضات و اغتشاشات جهان قدیم را تکان داد ، و همانگونه که در نواحی حوضهٔ بحر الروم تأثیر کرد در ایران و حتی روسیهٔ جنوبی نیز مؤثر افتاد . همه جا بحران اقتصادی حکمفرما بود . محصول کم گردید ، با کثرت راهزنان در جاده‌ها و دزدان دریایی در دریاها . اشکالات مبادلات و حمل و نقل شدیدتر شد . این عصر را ، از لحاظ محاربات و غارتها ، با تاریکترین اعصار سابق نمیتوان مقایسه کرد ، غارت کاروانها و مخصوصاً سر قتمهای دزدان دریایی چندان شدید شده بود که روم مجبور گردید بد قدرت آخرین شاهان کوچک ساوکی - سلاطین خیمه شب بازی - خانمه دهد ، و بوریه را - بد منظور تصفیهٔ آن گنداب شرارت منطقهٔ بحر الروم - توسط پمپئوس^۱ بد تصرفات خود ملحق سازد (۶۴ ق . م .) . بحران اخلاقی بصورت تمایل متزاید طبقهٔ عالی رومی برای تحصیل ثروت تجلی میکرد . تمایل مزبور بد آفتی حقیقی برای جامعه تبدیل میشد و گاه جمه پوری روم را به منازعات بین المللی میکشانید . و کراسوس^۲ یکی از مظاهر آن به شمار میرفت .

اما از قرن اول ق . م . تمایلی شدید و متزاید نسبت به صلح ایجاد شد که از

سرحداتی روم و بالاخص ایران نشأت یافته بود و اقوام و ملل جهان بد کمال طالب آن بودند. اغسطس در زمانی قدرت را در دست گرفت که افکار صلح طلبانه در روم نفوذ کرده بود.

عمل نخستین امپراتور روم از لحاظ ایجاد تعادل مجدد در جهان، و استقرار وضع عمومی، تثبیت قیمتها، دامنهدار و وسیع بود، و نتایج آن در ممالک بسیار دور از روم - از جمله ایران - محسوس گردید. بهر حال، این ترمیم، از نجات دادن مبادی فرهنگ قدیم عاجز بود - دنیای کهن و هلنیسم و از گون شدند. جهان، به تدریج در طریقی افتاد که توانست تشکیلات خود را بر مبنای جدید اجتماعی و اقتصادی قرار دهد.

از قرن دوم ق. م. ایتالیا عامل مهم اقتصادی در حوضه بحر الروم گردیده بود، و چون محصولات کشور برای خود آن کافی نبود، وی یکی از وارد کنندگان محصولات از نواحی یونانی - که بیش از پیش وسعت یافته بود - گردید، و با تحولات اجتماعی و اقتصادی خود، تقاضای او برای مصنوعات دایماً در تزايد بود. فتوحات رومیان ثروت‌های دنیای قدیم را - که به طرف روم سرازیر میشد - به سوی خود جلب کرد، و آن کشور مرکز شبکه‌ای وسیع از ممالک گردید که از گالی تا آسیای مرکزی، چین و هند کشیده میشد. مصنوعات تجملی کشورهای اخیراً بر ششم، ادویه، عاج، عطریات، احجار کریهه که بسیار گران قیمت بود، دایماً حجم تجارت را افزون میساخت و روم، در عوض، محصولات صنعتی مانند مفرغ آلات، شیشه، اشیاء هنری، شراب و روغن و مخصوصاً طلا بدانها صادر میکرد. ایران، در تجارت جهانی، کماکان به وظیفه میانجیگری خود ادامه میداد، چه کاروانهای بسیار از جاده‌های آن استفاده می‌کردند. وظیفه مزبور اهمیت بسیار داشت: در سرزمین ایران مراکز برای

متخصصان تجارت نرانزیت ، دلانان ، عمال همه نوع حمل و نقل، رهبران کاروانها و تشکیلات دریانوردان برای حمل و نقل بحری ، تشکیل گردید . اعزام سفارتها از چین به دربار اشکانی موجب شد که روابط مستقیمی بین دوشاهنشاهی ایجاد شود ، تشکیلات جاده‌ها بهتر و مبادلات بین آن دو کشور منظم گردد . از قرن اول مسیحی مال‌التجاره‌ها ، پس از عبور از سرزمین ایران ، وارد شاهنشاهی کوشان می‌شد : قسمتی از آنها را از راه پامیر^۱ و ترکستان چین به سرحد چین حمل می‌کردند ، و قسمت دیگر از طریق معابر هندو کش و طول دره کابل ، به سوی هند فرستاده می‌شد . هرگز دول شرق و غرب بدین سان با هم ارتباط حاصل نکرده بودند . هرگز ، پیش از عهد اغسطس ، موج مال‌التجاره‌هایی که در دو جهت جریان داشت ، بدین وجه نیرومند نگردیده بود .

از لحاظ اقتصادی ، ایران ، بابل ، و سوریه - فلسطین از عهد هخامنشیان به هم مرتبط شده بودند ، و اگر چه نقشه قیصره مبتنی بر الحاق ایران و بین‌النهرین صورت تحقق نگرفت ، مع‌هذا این روابط همچنان ادامه یافت و تقویت گردید . ایران فلزات صادر می‌کرد ، از جمله آنها فولاد چین و هند در بازارهای جهانی آن عهد شهرت داشته است ، و تصور می‌کنند که فولاد دمشقی - که در قرون وسطی معروفیت بسیار داشته - اصلاً هندی ، یا شاید چینی بوده است . فلوطرخس^۲ ، اسلحه سواران پارتی را «اسلحه مرو» - شهری که محققاً واسطه مهم تجارت فولادچینی بود - مینامد . بین مال‌التجاره‌های دیگر از پوست ، پوستین ، منسوجات ، اشیاء چوبی ، چارپایان ، یرتدگان ، برنج ، زعفران ، ادویه ، احجار کریمه ، قیر معدنی و روغن معدنی را باید نام برد . اجناس ذیل به کشور وارد می‌شد . پاپیروس ، اشیاء مغربی ، شیشه ، ظروف سفالین ، رنگ ارغوانی ، اشیاء فلزی عموماً . تجارت داخلی با ازدیاد تعداد تجارتخانه‌های

۱ - Pamirs ۲ - Plutarque (Plutarch) ت. ۱ .

بزرگ و کوچک و بازارهایی که مال التجاره آنها در مجلدهای مخصوص به فروش میرفت، روبه‌تزايد گذاشت. یکی از شعب نادری که به نظر میرسد عهد انحطاط را طی می‌کرد، بالکداری بود.

وسایل حمل و نقل بهتر گردید. هرگز جاددها مانند زمان پارتیان خوب نگهداری نمی‌شد، زیرا پادشاهان پارتی بدانتظام مراقبت طرق و شوارع دقت بسیار مبذول می‌داشتند، از این جهت که مالیاتی که از جریبان مال التجاره‌ها اخذ می‌کردند، یکی از مهمترین منابع عایدات دوات بود. خط سیرهایی که از بیابانها می‌گذشت، با چاه‌های آب و کاروانسراها مجهز بود. در مدینه‌های کاروانی مانند تدمر^۱، دورا^۲، پترا^۳، سرهایی برپا شده بود که در آنها تجار گرد می‌آمدند. اسنادی که در «دورا» کشف شده وجود دستگاه پلیس سواره بیابان را اثبات میکند. مردم عصر خدایان حامی کاروان‌سوارشتر و اسب‌تصور می‌کردند. پارتیان منازل ناروانها و ایستگاههای دارای اسبان یدکی را - که برای نقل و انتقال سریع به کار میرفت - مراقبت می‌کردند، چنانکه وردان (بردان)^۴ برای عزل برادرش گودرز دوم ۳۵۰ میل را در دو روز طی کرد. هم در این عهد نعل یا کفشک اسب اختراع شد، اما معلوم نیست که منشأ آن شرق یا غرب بوده است.

صنعت و پیشه‌فعلیتی داشت که مخصوصاً در برتری کیفیت و کمال کارهای نساجی، چرم‌کاری، ظروف سفالین، اسلحه و شیشه‌آلات مشهور است، و بی‌شک نیست اگر یادآوری شود که همین امر هم در مصنوعات روم و هم مصنوعات ایران صادق است، و این موضوع کاملاً ثابت می‌کند که روابط مستحکمی بین دوسرگز صنعتی مزبور وجود داشته است.

نحولاتی عمیق در حیطة فلاحت ایجاد شد. در روم، مردم ثروتمند و جسور

۱- Vardanes

۲- Pétra

۳- Dura

۴- Palmyre (Palmyra ن. ا.)

زمینهای متعلق به دولت را به قیمت ارزان می خریدند و از آنها املاک وسیع - یا لاتی فوندیا^۱ - تشکیل می دادند، در ایران دیده می شود که بدتدریج املاک کوچک از بین می روند و تبدیل به املاک مالکان عمده (فتودالها) می گردند. اصولاً دهگانان^۲ و خرده مالکان استقلال خود را از دست می دهند و بیش از پیش تحت فشار مالکان عمده قرار می گیرند. آنان رسماً آزاد بودند، اما آزادی ایشان نسبی بود. استفاده از زمینها شاید از این نظر مفید بود که مالک ثروتمند هم می توانست سنن مفید فلاحت را حفظ کند و از لحاظ علمی زمینها را به کار اندازد، و هم ترقیات و تحولات طرق جدید را پیروی نماید، و این امور برای يك دهگان بهیچوجه میسر نبود. این مزیت و سود به بهای انهدام بخشی از آزادی توده روستاییان به دست آمد. در تعقیب این تحولات، اختلافی ایجاد شد که نظیر آن هرگز بدان شکل در جامعه ایرانی روی نداده بود، و آن تقسیم جامعه مزبور است به دو قسمت روستاییان و شهرنشینان، که هر کدام به شعبه ای مخصوص از اقتصاد کشور تعلق داشتند، و از لحاظ شهرنشینی و ده نشینی طرز زندگی خاصی دارا بودند. بهای زمینها افزوده شد، و این افزایش بدعلت امنیت استقرار سرمایه صورت گرفت. برای خرده مالکان امکان نداشت که زمینهای خود را حفظ کنند و به ستیزه خود با مالکان عمده ادامه دهند. بدین وجه کشور تحول یافت و اکثریت آن را خالصه های دولتی و املاک وسیع تشکیل می داد.

فن کشاورزی که در دوره یونانیان به طرازی بسیار عالی رسیده بود، رو به انحطاط گذاشت، اما پرورش حیوانات اهلی و مخصوصاً پرندگان که در بازارهای خارجی مشتری بسیار داشت، ترقی کرد. در تعقیب نخستین سفارتهایی که چین به ایران فرستاد، امپست، مو، و سپس خیار، پیاز، زعفران و یاسمن در شاهنشاهی

۱- Latifundia ۲- مراد معنی لغوی دهگان (دهقان) است. (۲).

آسمانی^۱ وارد شد ، و در آن کشور شروع به کاشت آنها کردند . در عوض ، ایران از چین زردالو و هلو و سپس کرم ابریشم وارد کرد . نیشکر از هند وارد میشد ، و در همان عهد به کاشت آن شروع کردند .

اطلاعات بسیاری در خصوص تحولاتی که در این عهد در جامعه ایرانیان شهر نشین رخ داد در دست نیست ، اما میتوان قبول کرد که افکار آزادی خواهانه که توسط هلنیسم رایج شده و در روم بسیار توسعه یافته بود ، در ایران نیز مؤثر افتاد . همطرازی محسوسی در ایران - مانند روم - به وجود آمد و نسبت به غلامان روشی دیگر اتخاذ گردید . غلامان آزاد شده بهترین مصنوعات هنری را می ساختند ، و آنان که عنوان « غلامان تجملی » داشتند در خدمات دولتی به درجات عالی و حتی اشغال تاج و تخت قیصره می رسیدند . در ایران نیز مشاهده می شود کنیزی که روم به فرهاد چهارم اهدا کرد ملکه شد ، و او در زمان پسرش فرهاد پنجم - که بعدها شوهرش گردید - نقشی مهم در امور دولتی داشت .

آمیزش بین دو قوم ساکن ایران همچنان ادامه یافت . یونانیان ، خانواده های یونانی - ایرانی تشکیل داده بودند که در آنها نامهای یونانی و ایرانی به اندازه هم معمول بود . تحدید حدود طبقه عالی و طبقه سافل به بیش از پیش مشکل می گردید . اتفاق می افتاد که یونانیان ایرانی شده که دچار فقر شده بودند ، در درجات اجتماعی رتبه ای پایین تر از ایرانیان یونانی شده دارا می شدند . در نتیجه ، جامعه - که در آن یونانیان مقامات عالی را دارا بودند - از نظر اهمیت ثروت تقسیم شد به اغنیا که ممکن بود ایرانیان هم در آن زمره باشند ، و فقرا که ممکن بود یونانیان نیز در آن میان باشند .

در جامعه ایرانی بطور کلی اختلاف عظیمی پیدا شد : مالکان عمده ، درباریان ،

صاحب منصبان ، خانواده‌هایی که جزو اشراف عمده نبودند ، نسلاً بعد نسل تشکیل اشرافیتی دادند که در مقابل آن ، طبقه‌ای نیز شامل مردم آزاد شهرها و روستاها ایجاد شد . بعدها در جامعه رومی ، تحولی مشابه صورت گرفت که آنرا به چهار قسمت تقسیم کرد : ۱- سلسله قیصره ، ۲- کلیسا ، ۳- اشراف ، ۴- طبقه دانی .

این طبقه بندی در سازمان جامعه ساسانی بدین صورت منعکس گردید :

۱- نجبا و جنگجویان ، ۲- روحانیان ، ۳- دیران و کسار گزاران ، ۴- مردم کارگر .

خوشبختانه بر اثر تتبعات جدید که در زمینه تاریخ ، آیین ، هنر و تمدن مادی

عصر مورد بحث به عمل آمده ، به تدریج چهره حقیقی پارتیان اشکانی و نیز وضع ایران - که ایشان مدت پنج قرن بر آن حکومت می کردند - آشکار می شود . در آغاز این امر جز فتح ایالتی کوچک و کم ارزش که در خارج شاهنشاهی سلوکی واقع بود چیزی نمی نمود ، ولی به تدریج مانند لکه روغنی وسعت یافت ، و آثار یونانیت مختصر را از صفحه ایران زدود . جنبش اشکانیان در سمت مغرب مصادف با توسعه روم - که بهر جا که یونانیت از آن رخت می بست قدم می نهاد - بدسوی مشرق گردید . عاقبت زمانی فرارسید که دولت ایران و روم که میراث مادی و حتی معنوی یونانیت را بین خویش قسمت کرده بودند ، خود را در مقابل یکدیگر در دو ساحل فرات مشاهده کردند . یکی حق وراثت هخامنشیان و سلوکیان را برای خود قایل بود و بنابراین می خواست شاهنشاهی قدیم را با مخارجهای آن واقع در بحرالروم مجدداً برقرار سازد ؛ دیگری ، به اراده قیصره ، خود را وارث اسکندر می دانست و مایل بود بر تمام آسیا - و از جمله هندوستان - استیلا یابد .

در حدتی قریب به سه قرن ، ایران به عنوان مدافع در مقابل روم با شدت

مقاومت کرد و کلیه اقدامات رومیان - به استثنای چند پیشرفت موقت - به شکست

منتهی گردید . ایران که گرفتار چنین منازعه‌ای طولانی شد ، اسلحه به دست گرفت و در مقابل قدرتی بسیار موحدش چون قدرت امپراتوری روم نبرد کرد و فاتح گردید . کشور مزبور از این محاربه سودی برد ، و آن این که سلسله‌ای که بر آن حکومت می کرد نفع‌های جدیدی از روح جنگجویی قدیم ایرانی - که اندک زمانی در دوره آخرین پادشاهان هخامنشی متروک شده و در زمان سلوکیان فقط پرتوی از آن باقی مانده بود - در او دمید .

این منازعه با روم نتایج مثبت دیگر هم برای ایران اشکانی به بار آورد . شکست کراسوس^۱ ، مهاجمه پا کر^۲ به سوریه ، بدبختی انتونیوس^۳ ، گذشته‌های اغطس ، به ایرانیان فهماند که ایشان منابعی در دست دارند که به وسیله آنها می‌توانند در مقابل مهاجمه مغرب ایستادگی نمایند و استقلال و تمامیت کشور خود را حفظ کنند . در روح ایرانی ، وجدان ملی که در زمان فتوحات ارشک و تیرداد بهیچوجه وجود نداشت ، به تدریج ایجاد شد . این انتباه پیشرفت کرد ، و شاید شعبه جدید سلسله اشکانی را که از آن استفاده کرد تکیه گاه و پشتیبان خود یافت ؛ از اینرو جلوه آن در زمینه سیاست ، دین و هنر ملت آشکار است .

ایران در زمان پارتیان ، در همان حال که در مقابل روم از خود دفاع میکرد ، همه وزنه مهاجمات بدویان را - که بعضی آنان از استپهای شمال شرقی و برخی دیگر از معابر قفقاز وارد می شدند - تحمل نمود . در این منازعه ، ایران خدمتی عظیم به جهان کرد ، زیرا او بود که شاید از همه تمدن کهن آسیای غربی - که خود یکی از وراثت آن به شمار می رفت - مدافعه نمود و آنرا از تخریب نجات داد . ایران ، هر چند بر اثر محاربات داخلی که ناشی از فقدان قدرتی قوی بود فرسوده و کوفته شده بود ، مع هذا در سه سرحد بردشمنان خارجی فایق آمده همچنان

که در طرح داخلی موفق شد روح ایرانی را احیا کند. پارتیان اشکانی، بر اثر این دو موفقیت، جای ساسانیان را آماده ساختند و شاهان سلسلهٔ اخیر از آن استفادهٔ بسیار بردند و به نوبهٔ خویش وحدتی ملی و تمدنی ایجاد کردند که شاید هرگز وحدت و تمدن ایرانی محض نظیر آن تولید نشده بود. «تجدد و احیای ناگهانی ساسانیان اسطوره‌ای به نظر می‌آید.» پارتیان رابط بین آنان و هخامنشیان بوده‌اند.

نیفون ، کاخ ساسانی

نصل ششم*

توسعه تمدن ایرانی

ساسانیان

احیا و تجدد ایران توسط سلسله‌ای جدید صورت گرفت که کانون آن ایالت فارس بود ، یعنی همان سرزمین باستانی جنوب غربی ایران ، که قریب به هزار سال پیش نخستین قبایل قوم پارس در آن مستقر شده بودند . تخت شاهنشاهی به دست سلسله‌ای از پادشاهان ملی افتاد که خود را وارث هخامنشیان معرفی می کردند ، و با محروم کردن اشکانیان از این مزیت ، سلطنت را تنها حق خود می دانستند . ساسانیان پس از آن که تاج و تخت را بر اثر منازعات طولانی به دست آوردند ، حکومتی ملی تأسیس کردند که متکی به دین ملی و تمدنی بود که شاید از جنبه ایرانیت درسراسر تاریخ طویل ایرانیان نظیر نداشته است . تشکیل قدرتی مرکزی و قوی که زمام اشراف و ملوک الطوائفی فتنه جو را در دست گرفت ، تشکیل قنون منظم و نیکو تربیت شده ، و سازمان دقیق داخلی که بعهده اداره‌ای - که تحت نظارت قرار داشت - سپرده شده بود ، همه موجب گردید ایران - که تجدید قوی یافته بود - در طریقی که آخرین پادشاهان اشکانی طرح کرده بودند رهسپار شود ، و چنان قوم‌های به هم رساند که به نظر می رسد دنیای متمدن بین آن کشور و روم

تقسیم شده بود .

از نظر مسایل خارجی ، ساسانیان بدون احساس خستگی و با موفقیت متناوب در سه جبهه محاربات را ادامه می دادند : با رومیان در مغرب ، با کوشانیان و هیاطله^۱ در مشرق ، و با بلوچان در شمال . مسأله دشوار ارمنستان نیز بخشی از مساعی آنان را مصروف خود میداشت بدون آنکه انتظامی قطعی برقرار شود . این محاربات طولانی و جنگهای خونین با ممالک مجاور ، مدت چهار قرن ملت ایران را فسد میکرد بی آنکه وضع داخلی شاهنشاهی بتواند برای استقرار تعادل چاره ای بیندیشد . ملوک الطوائفی همواره در صدد بود مجدداً حقوق قدیم خود را باز یابد . عیبانهایی فرماندهان نظامی که توقع داشتند قدرت عالی را در دست خود بگیرند ، استبداد و رقابتهای شدید در اطراف تاج و تخت که قدرت آن به مرور ضعیف میگردد ، و پس از همه منازعه حقیقی طبقات به شکل جنبش کدوئیم که عیبانی جامعه ایرانی را لرزاند و در شهرها و قصبات خونها جاری کرد ، همه این عوامل برای سقوط شاهنشاهی در همان زمان که وی در نظر جهانیان بد اوج قدرت خود رسیده بود ، دست بهم دادند . ضربت قاطع از سوی دشمنان ایران - که مدت چند قرن قوای آن را فرسوده کردند - وارد نشد ، بلکه از طرف قوم جدید عرب که تازه از زندگانی بدوی چو در نشینی و وحشی بدر آمده بود - اما تعصب دینی داشت - وارد آمد . این قوم مدت چند سال خود را به عنوان مولی و مخدوم شاهنشاهی وسیع ایران معرفی کرد . ماترک ساسانیان به منزله مکتبی ارجمند برای آنان بود ، فتح نظامی عرب موجب منازعه صلح جویانه ای شد که در نتیجه جنبه ایرانی غلبه کرد .

طبق روایات ، ساسان جمده سلسله ساسانی مقامی ارجمند در معبد اناهیته

۱ - Heptalltes که عرب آن باید هپتال و جمع آن هیاطله باشد بقلط مشهور هیاطله متداول است . رک . برغان قاطع ، به تصحیح مترجم ، ذیل کلمه هپتال (م).

(ناهید) در استخر داشت . پسر او یاپک که جانشین او گردید ، با دختر امیری محلی ازدواج کرد و به وسیله کودتایی قدرت را از دست او گرفت . هموست که بعدها به منزله مؤسس حقیقی سلسله شناخته شد ، و جلوس وی مبدأ تاریخی جدید به شمار می رود (۲۰۸ م .) . سلطان متبوع او ، پادشاه پارت ، این جانشینی را مشروع ندانست ، و با پیشنهاد یاپک مبنی بر جانشینی پسرش شاپور ، رضایت نداد . بنا بر این بین شاه بزرگ و تابع او قطع رابطه شد ، و این قطع رابطه معرف وضع اغتشاش آمیز و هرج و مرجی است که در این عصر در ایران ، و مخصوصاً در فارس حکمفرما بوده است .

اردشیر ، پسر دوم یاپک ، در دارابگرد - شهر ایالتی پارس - شغلی نظامی داشت . وی پس از مرگ پدر ، از شناختن پادشاهی برادر خود ، شاپور ، امتناع ورزید . کشمکش بین آنان قریب الوقوع بود ، ولی حادثه‌ای موجب مرگ شاپور شد ، و امرای برای اهواء اردشیر - که خود را به عنوان شاه پارس معرفی کرد - باز نمود . او امرای کوچک ایالت مزبور را - یکی پس از دیگری - از بین برد ، و وحدت آن ناحیه را تأمین کرد ، و سلطنت خود را در خارج از حدود پارس - یعنی اصفهان و کرمان - هم تثبیت نمود . موفقیت‌های وی اردوان پنجم را مضطرب ساخت . او به پادشاه اهواز دستور داد که به فعالیت توأم با استقلال تام اردشیر خاتمه دهد . اما اردشیر فایز شد و اندکی بعد خود به حمله پرداخت . وی در سه جنگ متوالی ، سیاه شاه بزرگ پارت را منهبزم ساخت ، و خود او را در طی تلافی نهایی که در ایالت شوش (سوزیان) وقوع یافت (۲۲۴) بکشت . پنج قرن و نیم پس از سقوط هخامنشیان ، قدرت ایران مجدداً به دست قوم پارس افتاد ، و قوم مزبور ادامه تمدن ایرانی را به وسیله سلسله جدید - جانشین قانونی هخامنشیان - تمهید کرد .

غلبه بر اردوان پنجم و مرگ پادشاه مزبور ، همه موانعی را که در سر راه اردشیر - برای اینکه فرمانروای بی چون و چرای ایران گردد - وجود داشت ، بر طرف نکرد .

اتحادی‌دای قوی برای ترمیم وضع خاندان اشکانی و ضد اردشیر ایجاد شد. روح این اتحادیه پادشاه ارمنستان خسرو اول - که خود او هم از خاندان اشکانی بود - محسوب می‌گردد. وی معابر قفقاز را باز کرد و سکاییان را به یاری خواست. رومیان هم پشتیبانی خود را اعلام کردند و پادشاه مقتدر کوشان نیز، که اعضای خانواده اردوان به دربار وی پناهنده شده بودند، قوای خود را در اختیار متحدان گذاشت. بهر حال ازمیان همه خاندانهای بزرگ پارت، تنها خاندان قارن در این اقدام ضد اردشیر شرکت کرد، و بقید سلطان جدید را از وفاداری خود مطمئن ساختند.

اردشیر، در یک سلسله محاربات، متحدان را مغلوب کرد و با سیاست ارتشاء بعضی آنان را بدترک محاربات بیهوده و ادا داشت. رومیان و سکاییان خود را کنار کشیدند، پادشاه کوشان پس از دو سال مخاصمه عقب نشست، و در پایان امر، پادشاه ارمنستان برای مقاومت با اردشیر تنها مانده بود. وی با حدت به مقاومت پرداخت، و اردشیر پس از ده سال زد و خورد توانست او را مغلوب سازد. اردشیر فرمانروای شاهنشاهی گردید که از فرات تا مرو، هرات و سیستان ادامه داشت، وی پس از غلبه بر رقبای داخلی در صدد تحکیم سرحداتی کشور خود بر آمد، و بنا بر این تلافی او با رومیان غیر قابل اجتناب بود. ایرانیان پس از چند شکست، مجدداً دوشهر مستحکم و مهم نصیبین و حران را فتح کردند (ش ۸۵).

اردشیر در مدتی قریب به نیم قرن، از حریفی به حریف دیگر می‌پرداخت و سر نوشت خود را با دلیری تعقیب می‌کرد. وی عاقبت موفق شد در ایران، شاهنشاهی جدید به وجود آورد. اولین موفقیت او ایجاد سپاهی بود که به منزلت آلتی مقتدر برای تحقق دادن به آمال و نقشه‌های وی به شمار میرفت. اردشیر در زمان حیات خویش، پسرش شاپور را در سلطنت با خود شریک کرد، و طبق روایت با تسلیم تاج و تخت به پسر کمی پیش از مرگ خویش، از زندگانی توأم با فعالیت کناره گرفت.

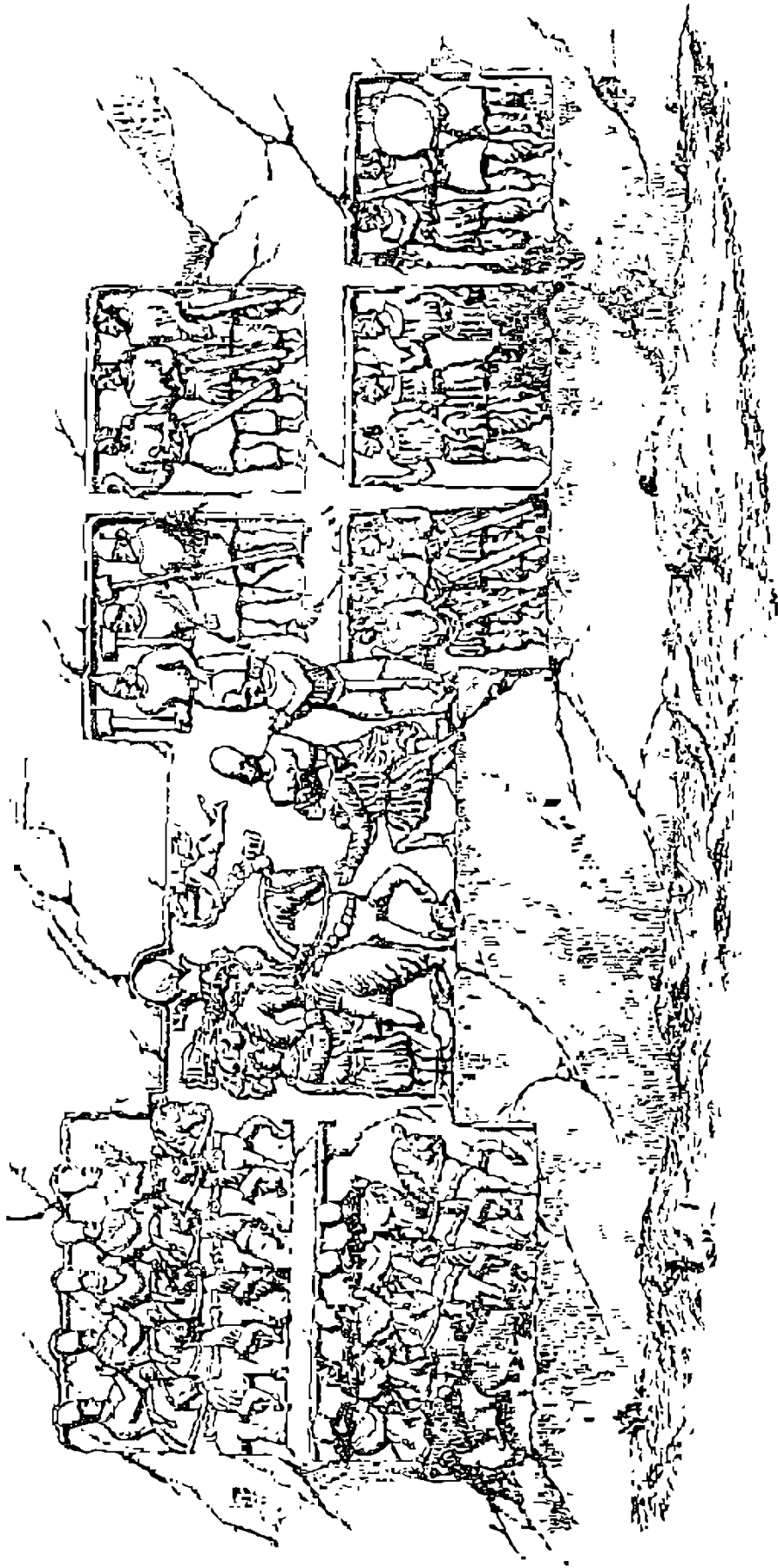
شاپور از پدر خود مملکتی را به ارث برد که در آن تشکیلات پارتی محفوظ ماند و مجدداً بر اصل تمبر کز قوی تنظیم شده بود، بدون آنکه دستگاه ملوک الطوائفی از بین رفته باشد. شاهنشاهی، با ایجاد قشونی با انضباط و تشکیلات اداری که طبق مبانی و اصول جدید کار می‌کرد، ثابت و مستقر گردید. این پادشاه از آغاز کار توجه خود را به مسایل خارجی معطوف داشت. پیشتر دیدیم که از قرن اول مسیحی تشکیل شاهنشاهی عظیم کوشان در سرحدات شرقی ایران برای کشور اخیر خطاری سیاسی و مزاحمتی اقتصادی فراهم کرده بود. شاپور از یک سو بین رومیان و کوشانیان گرفتار بود، و از سوی دیگر دائماً برای حل مسئله ارمنستان میکوشید، و از جانب دیگر همواره تحت تهدید بدویانی بود که بر معابر قفقاز فشار وارد می‌آوردند. شاهنشاهی جدید ساسانی میبایست مافوق قوای خود خطر محاربه ناگهانی را در همه سرحدات احساس کند. شاهنشاهی کوشان از دو لحاظ توجه شاپور را به خود جلب میکرد: نخست آنکه کشور مزبور بواسطه تجارت بین المللی ثروتمند شده بود، دیگر آنکه مخالف قدرت شاپور بود. شاپور اول از آغاز، مساعی خود را بدان سوی معطوف داشت. وی در کتیبه‌های طولانی که در دیوارهای آتشگاه نقش رستم حک شده، نخستین پیشرفتهای خود را نقل میکند: سپاه فاتح او پیشاور، پایتخت زمستانی شاهان کوشان، را متصرف شد، دره سند را اشغال کرد و به سوی شمال راند، از هندو کش عبور کرد، ایالت بلخ را تسخیر نمود، از جیحون گذشت و به سمرقند و تاشکند درآمد. سلسله کوشان، که کنشکای کبیر آنرا تأسیس کرده بود، منقرض شد. از این پس سلسله‌ای دیگر جای گزین آن میگردد که سلطنت ایران را می‌شناسد و بر مملکتی محدود حکومت میکند.

چون مسئله مشرق منظم شد، شاپور به سوی مغرب باز گشت. اینجا نیز اقبال

با او یاری کرد. وی در سوریه پیش رفت و به انطاکیه رسید. شاپور پس از چند شکست آماده بازگشت بود. در این هنگام امپراتور گردیانوس^۱ کشته شد، و جانشین او فیلیپوس عرب^۲ در انعقاد صلح عجله نمود و پرداخت خراجی هنگفت را تعهد کرد و بین النهرین و ارمنستان را به ایران وا گذاشت (۲۴۴). پس از پانزده سال، مجدداً محاربه با روم آغاز شد، و آن با موفقیتی پرهیاهو توأم بود. شاپور عده‌ای معتنی به از شهرهای سوریه، من جمله انطاکیه، را تسخیر کرد. وی نزدیک‌الرها^۳ فتحی عظیم کرد، و امپراتور والریانوس^۴ را با هفتاد هزار لژیونر رومی اسیر گرفت و آنان را به ایران رهپار کرد (۲۶۰). این عده در شهرهایی که خود آنان طبق طرح اردوگاههای نظامی رومی بنا کردند، استقرار یافتند. ایشان بدعنوان متخصص، معمار، مهندس و اهل فن در تحقق دادن کارهای عظیم عام المنفعه مخصوصاً بنای پلها، سدها و طرق به ایرانیان مساعدت کردند و از خدمات آنان ایالت پرتروت خوزستان قواید بسیار برگرفت، و بعض آثار و بقایای آن عهد هنوز در زمان ما قابل استفاده است.

شاپور در تعقیب موفقیت خود، سوریه و کاپادوکیه را ویران کرد، ولی در بازگشت مورد حمله امیر تدمر^۵ قرار گرفت و شکست یافت، و قسمتی از غنایم خود را از دست داد. این شکست در نظر ایرانیان چیزی از اهمیت غلبه مهم بر والریانوس نکاست. شاپور برای تذکار فتح خود، دستور داد تصویر امپراتور روم را که زیر پای او افتاده، برینج نقش برجسته که روی صخره‌ها و پرتگاههای فارس حجاری شده، منقوش سازند (ش ۸۶).

۱- Gordian (رک. دائرةالمعارف بریتانیا Gordianus، م.) ۲- L'Arabe Philip
 ۳- Edesse (the Arab Philippe، ت. ا.) ۴- Edessa (ت. ا.) (الرها، اورفا، اورفه (م).
 ۵- Valérien (Valerian، ت. ا.) ۶- Palmyre

ش ۸۶ - پشاور : فتح شاہ اول

شاپور ، فرمانده بزرگ ، عملیات پدر خود را در نظم امور داخلی شاهنشاهی تکمیل کرد . وی با نظر وسیع و روح کنجگاو خویش ، دستور داد آثار و مصنوعات متعدد یونانی و هندی را که در مباحث مختلف مانند طب ، نجوم و فلسفه تألیف شده بود ، ترجمه کنند . شاپور که شاهنشاهی بزرگی به وجود آورده بود ، به معانی توجه کرد ، و این مبدع دین « عمومی » را تحت حمایت گرفت . افکار مانئی که از ادیان زرتشتی ، بودایی و مسیحی اقتباس شده بود ، پیروانی از اقوام آسیای غربی^۲ که دارای مذاهب مذکور بودند ، برای پیامبر مزبور فراهم آورد . آیا شاپور ، با جلب مانئی به سوی خود ، و با موافقت در تبلیغ آیین وی ، مقاصد سیاسی کمابیش دور و درازی داشته است ؟ این فرضیه بعید به نظر نمی آید . اگر هم این اندیشه در ذهن آن پادشاه بزرگ خطور کرده بود ، جانشینان وی درین راه گامزن نبودند ، زیرا مانئی کمی پس از مرگ شاپور (۲۷۲) مورد ایذا قرار گرفت ، و در زمان بهرام اول که محققاً تحت نفوذ روحانیت مزدایی^۳ قرار داشت ، اعدام شد^۴ .

در باب دوره های کوتاه سلطنت دو پسر شاپور : هرمزد اول و بهرام اول ، اطلاعات اندکی موجود است . در عهد بهرام دوم (۲۷۶-۲۹۳)^۵ ، در عین حال که اغتشاشی شدید در سرحداتی شرقی شاهنشاهی ایجاد شده بود ، جنگی جدید با

۱- Mani ۲- در متن فرانسوی : آسیای مقدم ، و در ت. ا. : آسیای غربی (م.)
 ۳- مؤلف وفات شاپور اول و جلوس هرمزد اول را در ۲۷۲ میلادی نوشته ، با توجه به تحقیقات آقای تقی زاده وفات شاپور در ۲۷۳ است (دکتر یارشاطر . مجله سخن ۸۱۶ ص ۷۵۶ بنقل از *The Early Sassanians, BSOAS, Vol. XI, part 1, 1943* در رك . ایضاً مجله دانشکده ادبیات ۱۳:۳ ص ۷۹)
 ۴- مراد روحانیت زرتشتی است (م.) ۵- شخص « کرتیر » موبد بنام زرتشتی در قتل مانئی درست داشته است . رك . W. B. Henning, *Mani's Last Journey*.
 BSOAS, Vol. X. 1942, pp. 950-53 (دکتر یارشاطر ، سخن ۸۱۶ ص ۷۵۸ ؛ مجله دانشکده ادبیات ۱۳:۳ ص ۷۹)
 ۶- جلوس بهرام دوم و وفات بهرام اول را در ۲۷۶ نوشته ، در صورتی که باید ۲۷۷ قرار داد (دکتر یارشاطر . سخن ۸۱۶ ص ۷۵ ؛ مجله دانشکده ادبیات ۱۳:۳ ص ۷۹) .

دولت روم آغاز شد . برادر این پادشاه ، که شغل مهم نیابت سلطنت سیستان را داشت ، به قصد تصرف تاج و تخت عیان کرد ، و پادشاه کوشان که بر اثر مشاهده عدم قدرت شاهنشاه در فکر کسب قدرت مجدد افتاده بود . بدو مساعدت نمود . بهرام دوم می بایست در دو جبهه بجنگد . وی برای نجات تاج و تخت خویش ، و برای تصفیة کار برادر ، با عجله صلحی با رومیان امضا کرد و بین النهرین شمالی و ارمنستان را بدانان تسلیم نمود .

بهرام سوم ، پس از چند ماه سلطنت ، به دست نرسی پس شاپور اول خلع گردید ، و پادشاه اخیر تاج و تخت ساسانی را به شعبه صفزای سلسله منتقل ساخت . آغاز سلطنت پادشاه جدید سعادت آمیز نبود : جدال با روم به شکستی منتهی گردید که در نتیجه آن همه افراد خانواده نرسی - مانند داریوش سوم در سابق - در دست دشمن افتادند . بر اثر صلحی که منعقد گردید ، ایران از ارمنستان صغری ، و مجموعه ایالات واقع در مشرق دجله محروم گردید . در مدت چندین قرن که خصومت بین روم و ایران دوام داشت ، هیچگاه روم منافعی چنین سرشار از ایران به دست نیآورده بود ، و چون از توسعه کشور خویش راضی بود ، از آن پس دیگر صلح را در مدت چهل سال بر هم نزد . ایران به علت مقاومت در مغرب ، ضعیف شده بود و با اسلحه از عهده مقابله با کشور کوشان بر نمی آمد ، ناگزیر کوشید تا به وسیله ازدواج خطر را مرتفع سازد . هر مزد دوم ، پسر و جانشین نرسی (۳۰۳-۳۰۹) ، با شاهدختی کوشانی ازدواج کرد ، و این عمل به منزله گروگانی برای رفتار نیکخواهانه خانواده وی نسبت به ساسانیان تلقی گردید .

هرگ هر مزد دوم موجب شد که تاج و تخت به کودکی تعلق گیرد ، و او شاپور دوم است که سلطنت طولانی وی در مدت ۷۰ سال (۳۰۹-۳۷۹) می تواند حقا او را در ردیف دو پادشاه نخستین سلسله ساسانی قرار دهد . در هنگام طفولیت وی ،

پادشاهی کوشان از اغتشاشات داخلی و ضعف قدرت ایران استفاده کرده و بد نظر می‌رسد که قدرت قدیم خویش را بدست آورده، و حتی بعضی اراضی متعلق به دولت مجاور خود را متصرف شده باشد. اما همینکه شاپور به سن بلوغ رسید، به تقلید همنام خویش، عملیاتی ضد کوشانیان آغاز کرد. این پادشاهنشاهی اخیر درهم شکست و سرزمین کوشانیان بدعنوان ایالتی جدید بدایران منضم شد، و از این پس حاکم آن از میان شاهزادگان ساسانی انتخاب می‌شد که مقرر او بالغ بود. توسعه سیاسی ایران متعاقب توسعه فرهنگی وی انجام گرفت، و هنر ساسانی به زودی در مشرق - از طرفی که بر اثر عملیات نظامی کاملاً مفتوح شده بود - نفوذ کرده بدشهرهای دور - دست ترکستان چین و حتی خود چین رسید.

شاپور دوم که از جانب دشمن شرقی آسوده خاطر گردید، در سمت مغرب به منظور شستن لکه ننگ دو صلحی که با رومیان به وسیله اهرام دوم و نرسی منعقد شده و در نتیجه قسمت اعظم ایالات غربی از دست ایران خارج گردیده بود، جنگ را آغاز کرد، ولی جنگ طولانی شد؛ در آغاز محاربات بدفع رومیان بود، و سپس بدسودایران گردید. بدعلت خطری که در سرحداتی شرقی ایجاد شد و به نظر می‌رسید که نتیجه نخستین پیشرفتهای شاپور را از بین ببرد - موقماً جنگ موقوف گردید. مهاجمه کوشانیان اصغر و هیاطله خیونی شاهنشاه را مجبور کرد در آن حدود بدمحاربه پردازد، و در نتیجه امتیازاتی بدست آمد که بر اثر آنها مهاجمان در زمینهای کوشان به عنوان «متفقان» مستقر شدند و متعهد گردیدند که در محاربه شاه ضد رومیان، سپاهیان برای او کمک کنند. اقداماتی که روم برای استقرار صلح بدعمل آورد، بد نتیجه نرسید، و شاپور دوم بسا متحدان جدید شرقی خود

۱ - مراد شاپور اول است (م. ۲) - Chionites - Hephtaltes - ۲ : راجع به هیاطله راک.

به سفر جنگی جدیدی پرداخت که نتیجه بسیار درخشان آن تصرف آرمده^۱ بود. پس از حمله متقابل رومیان که نیسفون را تهدید می کرد، سپاهیان امپراتور یولیانیوس^۲ که خود در جنگ کشته شد - عقب رانده شدند، و صلح منعقد و بر اثر آن ایالات متنازع فیه به شاپور تسلیم گردید. ارمنستان مجدداً تصرف شد، ولی خدعه‌هایی که روم در آنجا برای مستقر ساختن شاهی طرفدار روم به کار می برد، موجب گردید شاپور تصمیمی اساسی در این باب اتخاذ کند. همان گونه که کشور کوشان به صورت ایالتی از ایران در آمد، ارمنستان هم از لحاظ نظامی اشغال شد، و از آن پس مرزبان - یا فرمانده سرحدی - حاکم آن گردید.

نزاع بین ایران و روم به صورتی در آمد که بهیچ وجه سابقه نداشت. از زمانی که قسطنطین کبیر^۳ مسیحیت را قبول کرد و ارمنستان به کیش مزبور گروید، کشور اخیر علاقه‌ای جدید و قوی نسبت به بوزنطه (بیزانس)^۴ نشان می داد، مع هذا گروهی از نجبای ارمنستان مایل بودند روابط قدیم خود را با ایران - که تمدن آن در طی قرون تأثیرات عمیق در تمدن ارمنستان به جا گذاشته بود - حفظ کنند. ارمنستان که کانون جنگهای ایران و روم بود، در این زمان در دست دو فرقه ازسکنه خود پاره پاره شد: طرفداران ایران و طرفداران روم؛ و راه حلی هم که شاپور در نظر گرفته بود، برای تسکین هوی و هوسهای آنان کافی نبود. دین جدید، که در امپراتوری روم رسمی بود، موجب ظهور مسأله زعیای مسیحی شاهنشاه گردید. از لحاظ سیاسی، آنان در نظر مقامات ایرانی مورد سوء ظن بودند، تمدیباتی که نسبت به آنان به عمل آمد، سراسر بقیه سلطنت طولانی شاپور دوم را به خون آغشته کرد.

۱- Amida   ۲- Julian (Julian ت. ا.)   ۳- Constantine (the) Constantine le Grand
 ۴- Byzance (Byzantium ت. ا.)

پس از هرگز این پادشاه، دوره ایست که بیش از یک قرن طول کشیده. در این مدت شاهانی فاقد شخصیت بر تخت سلطنت جلوس کردند، و در این دوره بین آنان و اشراف فتودال که با روحانیان مقتدر زرتشتی متحد بودند، منازعات برقرار بود. نجبای عالی رتبه، با وجود همه موازینی که مؤسسات شاهنشاهی برای محدود کردن قدرت آنان اتخاذ کرده بودند، بر اثر رسوم جاری، بعض امتیازات را حفظ نمودند، و بدعت موروثی بودن برخی مشاغل عالی شاهنشاهی در میان ایشان، نفوذشان رو به ازدیاد گذاشت. قدرت پادشاه که بر اثر مخالفت منظم نجبا ضعیف شد، بدو اجازه تعیین جانشین خویش را - چنانکه در زمان نخستین شاهان ساسانی معمول بود - نمیداد. در این دوره طولانی، ایران به صورت سلطنتی انتخابی در میان اقربا خاندان ساسانی درآمد، و بر اثر اختلافات بین دسته های طرفدار داوطلبان متعدد قطعه قطعه شد.

ازدیاد نفوذ نجبا پیشتر در زمان اردشیر دوم آغاز شده بود، و در زمان شاپور دوم و بهرام چهارم، آنگاه که ایران در صدد پیدا کردن راه حلی جدید برای مسئله ارمنستان برآمده بود، تعقیب گردید. بر اثر مصالحه با روم، دوشاهنشاهی متخاصم به تقسیم ایالت مزبور پرداختند (۳۸۹)، و در نتیجه سه چهارم آن به ایران بازگشت. از این پس ارمنستان، فقط مدتی کوتاه پادشاه خود را حفظ کرد، و از سال ۴۲۹ بار دیگر، به صورت ایالتی ساده تحت اداره عمال شاه بزرگ درآمد، و از طرف رومیان نیز همین عمل اجرا شد.

در زمان سه پادشاه مذکور، رفتار نسبت به مسیحیان محققاً بیشتر از زمان شاپور دوم، توأم با اغماض بوده است. بهمین وجه، در زمان یزدگرد اول تغییر اساسی در رفتار نسبت به مسیحیان ایران پدید آمد. پادشاه که با دختری یهودی ازدواج کرد، با مسیحیان چنان بدنیکی رفتار نمود که ایشان وی را «شاه مسیحی» نامیدند. او

اجلاسیه‌ای از رؤسای روحانی منعقد کرد ، يك جائلیق درسلو کیه وینج مطران در ایالات مستقر نمود ، و روحانیان مسیحی را در اجرای احکام دینی آزاد فرمود . اما بد نظر میرسد مسیحیان از آزادی‌بهایی که بدانان داده شده بود ، سوءاستفاده کرده باشند . رفتار آنان ، که گاهی نسبت به معابد و روحانیان زرتشتی تند و شدید بوده است ، شاه را - که تحت فشار روحانیان زرتشتی قرار گرفت - مجبور کرد رفتار خود را تغییر بدهد .

بد نظر میرسد در زمان یزدگرد اول نخستین اختلافات بین ایران و قدرت جدید شرقی - دولت هیاطله خیونی - ایجاد شده باشد . هیاطله ، چنانکه دیدیم ، توسط شاپور دوم در زمینهای گوشان به عنوان «متحدان» مستقر شدند ، و موفق گردیدند که گوشانهای صغیر را منقرض سازند و حکومتی قوی تشکیل دهند که در آغاز قرن پنجم از ضعف قدرت مرکزی ایران استفاده کرده از دو جانب هندو کنی به توسعه متصرفات خود پردازد ، و از ناحیه اخیر هند را مورد تهدید قرار دهد .

پس از مرگ یزدگرد اول بر سر جانشینی اورقابتی شدید بین پسران وی ایجاد شد . بهرام پنجم (۴۲۱-۴۳۸) به سبب کوهک نظامی امیر عرب حیره ، از این متنازعه فاتح بیرون آمد . حیره کشوری کوچک تحت الحمايه ساسانیان و در مغرب فرات واقع و بهرام هم در آنجا نشأت یافته بود . سر مشق مزبور که مبنی بر مداخله قومی خارجی در امور مربوط به سلسله پادشاهی ایران بود ، از طرف دیگران تقلید شد و به مرور ایام ، یکی از علل ضعف شاهنشاهی گردید .

هیچ پادشاه ساسانی از وجاهت ملی مانند بهرام پنجم برخوردار نگردیده است . وی شکار گر ، شاعر ، موسیقی دان ، و به کمال متمتع از زندگی کانی بود . او از مخاصمه با بزرگان احتراز کرد و قسمتی از قدرت را بدانان وا گذاشت . به سبب پیدایش افسانه‌های متعدد درباره شهادت بهرام ، نام وی مخلد گردیده ، و او در طی قرون -

حتی پس از یازبان شاهنشاهی ساسانی - یکی از موضوعات جالب هنرمندان ایرانی شده است . بهرام در جنگی که ضد هیاطلمه در گرفت پیروز گردید و از روح توسعه طلبی آنان ممانعت کرد ، ولی در جدالی کوتاه با بوزنطه (بیزانس)^۱ موفق وی کمتر بود . این جنگ به سبب اقدام به تعدیاتی که نسبت به مسیحیان روا میداشتند ، ایجاد شد ؛ و در نتیجه موافقت نامه‌ای مبنی بر اعطای آزادی دینی به مسیحیان منعقد گردید . بار دیگر وقایعی پیش آمد که موجب سازش بین روم و ایران شد . سابقاً در زمان شاپور سوم ، موافقت نامه‌ای بین وی و امپراتور جووینانوس^۲ مبنی بر شرکت دوشاهنشاهی در دفاع معابر قفقاز نوشته شده بود . ایرانیان در آن حدود استحكاماتی بنا کردند که آنها را ساخلوهای ایرانی محافظت میکردند ، و دولت روم قسمتی از مخارج آنها را می پرداخت . از این زمان امواج هونهای بدوی^۳ لاینقطع بدین خط دفاعی حمله میبردند و گاه آنها را متصرف میشدند ، و - همچنانکه در سال ۳۹۵ اتفاق افتاد - ندرتاً به ارمنستان هجوم می بردند ، بلکه بدکاپادوکیه و شمال سوریه هم حمله می کردند و حتی انطاکیه را مورد تهدید قرار می دادند . در زمان بهرام ، بار دیگر دولت روم مصمم شد قرارداد قدیم را مبنی بر شرکت و همراهی در دفاع در بندهای قفقاز اجرا کند . در زمان بهرام پنجم ، مسأله مسیحیان ایران حل گردید : مشاجرات داخلی آنان ، به اتکاء حمایت شاه از جاثلیق جدید ، شخص اخیر را وادار کرد اجلاسهای از کشیشان ترتیب دهد که در آن تصمیم گرفتند کلیسای مسیحی ایران را از کلیسای بوزنطه (بیزانس) مستقل کنند . بدین وجه ، سوءظن هانسبت به ایرانیان مسیحی - که ایشان را متهم به توطئه به نفع رومیان میکردند - مبیایست خاتمه پذیرد .

مسیحیان مورد توجه یزدگرد دوم (۴۳۸ - ۴۵۹) بودند ، اما این امر

۱ - Byzantium (بیزانس) ت. ا. ۲ - Jovian (جویان) ت. ا. ۳ - Huns

چندان طول نکشید . پادشاه مزبور ، پس از ابراز علاقه مخصوص به مسأله ادیان و مطالعه و دقت در همه دین‌هایی که در ایران معمول بود ، عاقبت با تعصب در دین زرتشتی باقی ماند ، و بر اثر آن به ایدای مسیحیان و یهودیان پرداخت . تصمیم وی مبنی بر الزام ارمنستان به گرویدن به آیین مزدیسنی ، آن کشور را دچار عصبانی عمومی کرد و بر اثر آن ، دسته‌های سربازان ایرانی شکست خوردند ، و در همان زمان پادشاه ایران با هیاطله هم مشغول محاربه بود . سپس ، یزد کرد در رأس سپاهیان خویش ، وارد ارمنستان شد ، عاصیان را مغلوب کرد ، و برای سرکوب کردن ملت ، نمایندگان خاندانهای بزرگ و رؤسای روحانی ایشانرا باخود به ایران آورد .

وضع داخلی شاهنشاهی در زمان پیروز (۴۵۹ - ۴۸۴) هم وخیم بود . قحط در مدت چند سال پیایی ، شهرها و نواحی را تخریب کرد و شاه را بر آن داشت که از مالیات صرف نظر کند و حتی به توزیع گندم بپردازد . مشاجرات دینی ، کشور را قطعه قطعه کرد . شاه به ایدای یهودیان ادامه داد . مسیحیان به دو دسته تسطوری^۱ (کسه برای مسیح دو طبیعت قابل بودند : الهی و بشری) و معتقدان به طبیعت واحد^۲ (که در نظر آنان دو طبیعت مزبور در شخص مسیح مستحیل گردیده) تقسیم شده بودند . علاوه بر اینها ، جنگ‌هایی که پیروز با هیاطله کرد ، مملکت را به کنار پرنگاه کشانید . پیروز پس از شکست نخستین و اسارت ، در قبال آزادی خویش متعهد شد خراجی هنگفت بپردازد و پسرش قباد را در مدت جمع آوری مبلغ لازم ، گروگان بگذارد . فدیة مزبور به وسیله تحمیل مالیاتهای جدید و کومک مجدد رومیان میبایست تهیه شود . خلاصه سیاست بوزنطه (ییزالس) درباره ایرانیان مقرون به فطانت وزیر کی

۱- Nestorians (Nestorians) . ا .) ۲- Monophysites (Monophysists) . ا .) ؛

در این زمان یعقوبیان این عقیده را داشتند (کریستن « ایران در زمان ساسانیان » ، چاپ ۱۹۴۴ ، ص ۲۹۱ ، ترجمه ، چاپ دوم ، ص ۳۱۴) (م .)

بود. در نظر روم، ایران میبایست نقش کشور پوشالی یا سپر بلا را ایفا کند و مهبای تحمل ضربات وحشیانه باشد که مهاجمات آنان ممکن بود سرحداتی شرقی امپراتوری روم را تهدید نماید. ضعف مفرط ایران هم موجب گشوده شدن راه متصرفات جدید بوزنطه میگردد. از این رو چون پیروز پس از شکست در دست هیاطله افتاد، طبق منابع غربی، امپراتور زنون^۱ فدیة آزادی او را پرداخت. طلای روم میبایست برای حمایت سرحداتی بین النهرین - که ممکن بود ایرانیان به ایالات ثروتمند آن حملاتی مخرب کنند - مصرف شود. خلاصه، تازمانی که ایرانیان با وحشیان مشغول بودند، بین النهرین از منطقه خطر خارج بود. پس روم در عین حال که میخواست ایران را در مقابل شکستی بسیار موخس حمایت کند، در صدد بود، منازعاتی بین آن کشور و هونها ایجاد نماید، و آتش اختلافات را دامن زند. طبق یک تاریخچه سریانی، هونها - که پس از تخریب «معارف قفقاز»، که به دست سپاهیان پیروز حفظ میشد، بدو حمله بردند و تا ایالات متعلق به ایران پیش راندند، و در نتیجه شاهنشاه مجبور شد سپاهیان برای منازعه با آنان تجهیز کند - از جانب رومیان تشویق و تحریک میشدند.

پس از چند سال که آرامش در جنبه هیاطله بهتر از جنبه قفقاز تأمین شد، و بر اثر آن، پیروز توانست وضع مالی خود را مرمت کند و سپاهیان لازم را گرد آورد، تصمیم گرفت مجدداً به دشمنان خود حمله برد. اطرافیان وی هر چه کوشیدند او را وادار به فسخ عزیمت کنند، میسر نشد. وی در ۲۸۲ به هیاطله حمله کرد و مجدداً شکست یافت و جان خود را در این اقدام نا مبارک از دست داد.

از زمان مرگ پیروز، قوم مجاور ایران در سمت مشرق، دیگر هم بیعیان ایران به شمار نمیرود، و نیز قومی تابع که باید خراج بپردازد نیست، و متحد هم

محسوب نمیگردد ، بلکه تقریباً قوم مخدوم و سروری به شمار می آید که حتی به دریافت خراج هنگفت سالیانه و نقد - که آنرا در زمان سلطنت چهارتن از جانشینان پیروز یعنی در مدتی متجاوز از نیم قرن گرفت - راضی نیست . پادشاه هیاطله در صدر مداخله در امور داخلی ایران و در وهله اول در مشاجرات و رقابتهای مدعیان تاج و تخت ، و توطئه های دربار ، برآمد . این امر از جلوس بلاش - جانشین پیروز - محسوس است . وی پس از چهار سال سلطنت جای خود را به قباد داد . اگر به خاطر آوریم که قباد چند سال از روز کار جوانی خویش را نزد هیاطله گذرانیده بود ، میتوانیم نتیجه بگیریم که قوم مزبور در وقایعی که موجب جلوس این پادشاه گردید (۴۸۸) دخالت داشته است .

« هر جنگی که منجر به شکست میشد ، موجب عکس العملی دینی و سیاسی میگردد . » وظیفه ای که به عهده قباد گذاشته شده بود سنگین تر از همه اسلاف وی بود . کشور ایران ، پس از تحمل چند سال قحط ، جنگهای پیروز و شکست نهایی وی ، در آستانه ورشکستی اقتصادی بود . تحت الحمایه ها عصیان میکردند و بدویان به تاخت و تاز می پرداختند . میبایست از سرحداتی شمال در مقابل مهاجمات هونها دفاع کنند و به هیاطله خراج بپردازند . وجود طلا بیش از هر وقت دیگر ضرورت داشت ، اما خزانه خالی بود . قباد سفارتهای پیاپی به دربار قسطنطنیه فرستاد ، ولی نتیجه ای مثبت عاید او نشد . در سیاست داخلی ، وی میبایست بین نجبا - که همیشه مقتدر بودند - و ملت ، که جمعی تابع نهضت مزدکی شده بودند و تقاضای تحولات اجتماعی عمیق به نفع طبقات محروم داشتند ، یکی را انتخاب کند . شاه با جرأت ملت را انتخاب کرد تا بتواند اقویا را تضعیف کند .

نهضت مزدکی بر آیینی مبتنی بود که دارای معتقداتی خاص مربوط به آفرینش و جهان دیگر بود ، و مزدک آنرا مخصوصاً با استفاده از تعلیمات مانی

نوسعه بخشید و پیروان خود را به نوعی پرهیز دعوت و آنها را وادار کرد که از کینه و ستیزه پرهیزند؛ و نظریه اجتماعی او که مبتنی بر مساوات در تقسیم ثروت بین افراد بشر بود، انظار را جلب میکرد. دارایی غنی باید به فقیر داده شود، و منظور از دارایی، هم اشیاء مادی و هم زنان بوده است. در جامعه‌ای مانند جامعه ایران عهد ساسانی، که در آن طبقات مختلف از هم مجزا بودند، شخص دنی‌النسب هرگز نمیتوانست به صفی بالاتر از طبقه‌ای که میان آنان متولد شده بود ارتقا یابد، و در آن، دستگاه اجتماعی مبتنی بر خانواده، ملک و تمایز کامل طبقات بود. برنامه مزدک - که آنرا بحق کمونیسم ایرانی مینامند - انقلابی حقیقی به شمار میرفت. بعض دانشمندان، این نهضت را به منزله عکس‌العمل بردگان و روستاییانی که نیمه برده شده بودند، و همچنین سکنه «سابقاً آزاد» شهرها و حومه آنها، ضد فئودالیسم و دستگاه «برده سازی» آن میدانند که به صورت جدال طبقاتی درآمد و علیه حرمسراهای اغنیا - که در آنها زنان متعدد محبوس بودند - اعتراض کرد. قباد طرفدار این نهضت شد و قوانینی وضع کرد که برخی از آنها به نظر میرسد در مورد زنان باشد. وی بر اثر توطئه‌ای مخلوع و محبوس و مهاکمه گردید، ولی جان خود را نجات داد و اندکی بعد فرار کرد، و به دربار هیاطله پناه برد، و در سال ۴۹۹ در رأس سپاهی از آن قوم به ایران بازگشت و به کومک آنان، برادر خود زاماسپ^۱ را خلع کرد و مقام خود را به دست آورد. از این زمان به بعد، سیاست وی تغییر یافت. او چون مجبور بود به پرداخت باج به هیاطله ادامه دهد و مزد دسته‌های سربازان هپتالی را که در خدمت او بودند بپردازد، برای مقابله با دشمنان بدانان تکیه کرد. چون روم از پرداخت حصه‌ای که قبول کرده بود سرباز زد، روابط قطع شد و قباد به بین‌النهرین حمله برد، «آمد» را متصرف گردید، و در

آنجا غنایم هنگامت به دست آورد، و پس از انعقاد قراردادی با بوزنطه (بیزانس)، وی در شمال محاربه‌ای دلیرانه با هونوها کرد که دنباله آن به تناوب تا پایان سلطنتش طول کشید.

اما نهضت مزدکیان راه خود را تعقیب می‌کرد. این نهضت به صورت انقلاب درآمد و موجب اغتشاشاتی توأم با اعمال افراطی، غارت املاک بزرگان، ربودن زنان، و ضبط اراضی گردید. قباد، پس از استقرار مجدد نسبت به رؤسای مزدکی - که بعضی نجبا هم تغییر دین داده در صفوف آنان در آمده بودند - به سردی رفتار کرد. پادشاه مزبور نظر به اینکه مزدکیان با جانشینی پسرش خسرو مخالفت کردند، تصمیم گرفت با آنان قطع رابطه کند. مجلس مباحثه و مناظره‌ای تشکیل شد که در آن، روحانیان زرنشتی و مسیحی حریف مزدکیان بودند. مزدکیان مغلوب شدند و قتل عام گردیدند، کتابهای آنان سوخته شد و ثروت ایشان ضبط گردید. نهضت مزبور را خفه کردند، اما افکار آنان بعدها تبلیغ شد و مخفیانه دوام و انتشار یافت. سیم قرن بعد، پسر خاقان بزرگ ترکان غربی در رأس فقرا و محرومان قرار گرفت و واحه بخارا را تصرف و نجبا و بازرگانان ثروتمند را مجبور به فرار کرد. مع هذا فتح اوچندان نیاید. عصیان مزبور سرکوب شد و موجود آن وحشیانه اعدام گردید. به نظر میرسد آیین مزدکی در آغاز قرن هشتم مسیحی موجب الهام عصیان «خورزاد» برادرشاه خوارزم شده باشد. وی قدرت را در دست گرفت و دارای نجباران - اعم از اغنام و احشام، دختران و زنان - از دست آنان خارج کرد و در میان فقرا تقسیم نمود. شاه ملزم گردید اعراب را به یاری خود بخواند، و آنان تحت قیادت «قتیبه» قدرت شاه را تثبیت کردند و به فعالیت خورزاد خانمه دادند.

قباد که نسبت به اندیشه‌های مبتنی بر عدالت اجتماعی بیگانه نبود، در صدبرآمد وضع امور موجود را بهبود بخشید. وی طرحی برای ایجاد تحول در امور بیت المال

ریخت ، اما مرگ او مانع تحقق آمالش گردید ، و این امور به دست جانشین وی انجام شد . در اینجا باید تذکر داد که در زمان سلطنت قباد ، نسطوریست تنهامذهب مسیحی ایران گردید ، و کلیسای جدید مسیحی نیز مانند آیین زرتشتی ، که همواره با تجرد و عزوبت مخالف بود ، با رسم عزوبور مخالفت ورزید .

در عهد خسرو اول (۵۳۱ - ۵۷۹) شاهنشاهی از منازعه طولانی که بین اشراف و ملت در گرفته بود ، فاتح بیرون آمد . هرگز تاج و تخت سلطنت به اندازه آن زمان ، استوار نگردیده بود ، چه تمام طبقات ، حتی روحانیان ، مطیع شاه بودند . یکی از نخستین تصمیمات شاه آن بود که املاکی را که در عهد نجاوز مزد کیان غصب شده بود ، به صاحبان آنها بازگرداند . وضع قوانین متعدد ، سرنوشت زنان و فرزندان متعدد نجبا را که در زمان شورش و فساد ربهوده شده بودند ، تعیین کرد . دولت ، تربیت این جوانان را که در آینده میبایست اشرافی را تشکیل دهند که وابستگی آنها به سلطنت به تهیج دیگری - جز نحوه تعلق اشراف قدیم - بود ، به عهده گرفت . تدابیر لازم برای نجات دادن روستاها اتخاذ شد : قریه ها را مجدداً بنا ، جاده ها و پلها را تعمیر و قنوات متروک را تصفیه کردند . به جای چارپایان مفقود ، چارپایان دیگر گماشته شدند . حکومت قوانینی انتشار داد که ترتیب امور مالی شاهنشاهی را تغییر داد . به حساب همه اراضی رسیدگی شد ، مالیات بر طبق حاصلخیزی ، موقع یا نوع محصول تعیین و مقرر گردید . مالیات فردی مبتنی بر دسته و طبقه شخص بود . همه این تحولات ناشی از نفخه ای جدید بود که از تمایل مقام سلطنت به در نظر گرفتن عدالت و نصفت بیشتر در مدعیات خود حکایت میکرد ، و در عین حال همینها میبایست در آمد مملکت را تأمین کند ، و برای مقابله در سیاست داخلی و محاربات خارجی وی ضرور بود . همچنین تحولات در نظام صورت گرفت . تا آن زمان قشون فقط يك فرمانده قوی داشت . در زمان انوشیروان چهار فرمانده در رأس چهار

بخش شاهنشاهی قرار گرفتند. ملت موظف بود خدمت نظام را بپذیرد. خسرو طبقه روستاییان سر بازار را ایجاد کرد. وی برای آنکه بهتر بتواند از سرحدات دفاع کند، در آنها قبایل مطیعی را که وظیفه متحدان رومی یا چینی را ایفا میکردند، مستقر ساخت؛ استحکامات قوی در معبر «در بند» برای قطع راه مهاجمان بدوی بنا کرد، و دیواری به طول چندین کیلومتر که قرب گوشه جنوب شرقی بحر خزر ساخته شد، دشت گرگان را - که به منزله «شکافی» در زره کوههای ایران محسوب میشد - حمایت میکرد.

با وجود «صلح دایمی» که با بوزنطه (بیزانس) امضا شد، خسرو در سال ۵۴۰ به سوریه حمله برد. انطاکیه تسخیر و سوخته شد و سکنه آنرا در شهری جدید - که به سبک همان شهر نزدیک تیسفون بنا شد - جای دادند. صلحی که اندکی بعد منعقد گردید، با وجود تحمیل خراجی هنگفت، در سرحد غربی تغییری نداد و بار دیگر آزادی مسیحیان را تضمین کرد. خسرو در همین سال که خود را به حد کافی قوی میدید، از پرداخت خراج به هیاطله - که دیگر نمیتوانستند اراده خود را بر ایران تحمیل کنند - سر باز زد. بیست سال بعد، خسرو - که با ترکان غربی متحد شده بود - نیروی هیاطله را به طور قطع درهم شکست، و متصرفات آنان بین ایران و ترکان تقسیم شد، و در نتیجه سرحد شرقی ایران در جیحون تثبیت گردید. به علت استقرار ساخلوهای نظامی، سرحداتی شمالی ایران کاملاً در مقابل حملات هونها مقاومت میکرد؛ و در جنوب شاهنشاهی، یمن به ایران منضم گردید.

توسعه ارضی ایران، قدرت و پیشرفتهای نظامی وی، تهدیدی علنی برای بوزنطه (بیزانس) به شمار میرفت. کشور اخیر شکی نداشت که جنگی جدید با دشمن همیشگی در پیش خواهد داشت. از این رو دولت روم فعالیت سیاسی بسیار وسیعی به کار برد تا بتواند اتحادیه‌ای ضد ایران تشکیل دهد و حریف را کاملاً

محاصره کند. سفرایی نزد ترکان غربی و اقوام دیگر آسیای مرکزی - که میبایست جناح شمال شرقی اتحادیه را تشکیل دهند - فرستاده شدند؛ و عده دیگر راهم برای مذاکره، نزد حبشیان و اعراب فرستادند تا آنان جناح جنوب غربی را - که دو جانب سرحد وسیع مشترک دو شاهنشاهی محسوب میشد - تقویت کنند. مساعی رومیان بی نتیجه ماند؛ محاربه‌ای که بغلت اغتشاشات ارمنستان ایجاد شد دلیلی جدید بر تفوق نظامی ایران بود. بین‌النهرین مورد مهاجمه سیاهیان شاهنشاه قرار گرفت و تخریب شد. شاه پسر، پس از سلطنت در مدتی قریب به نیم قرن، هنگامی که مذاکرات در باب صلح جریان داشت، درگذشت. روایات شرقی، این پادشاه را به عنوان شاهی به صورت کمال مطلوب، مدافع ملل، قریفته عدالت، جدی و در عین حال نیک خواه معرفی میکنند. دوره سلطنت وی را چه از نظر پیشرفت سیاسی و نظامی و چه از نظر مکتوبات تمدن ایرانی در فنون، علوم و ادبیات، شاید بتوان درخشانترین عهد ساسانی محسوب داشت.

پسر وی هر مزد چهارم (۵۷۹ - ۵۹۰) مردی شایسته، با هوش و تحصیل کرده بود. وی میخواست سیاست پدر را تعقیب کند و مانند او بر نجبا و روحانیان مسلط باشد؛ اما چون کمتر جانب احتیاط را رعایت میکرد، به زودی خود را در میان مشکلاتی که از طرف دو طبقه مقتدر در جامعه ایرانی ایجاد شده بود، گرفتار دید؛ و برای تثبیت وضع خودش بدرعایای مسیحی اتکا نمود، و همین امر موجب عکس‌العملی قویتر از جانب روحانیان زرتشتی گردید. وضع خارجی ایران نیز وخیم میشد. نتایج سیاست بوزنطه (بیزانس) یکم کم آشکار شد و شاهنشاهی ایران را مجبور کرد به مقابله دشمنان بشتابد و در آن واحد در سه جبهه بجنگد. یکی از بزرگترین فرماندهان عصر بدنام بهرام چوین در جبهه هونمادر شمال و جبهه ترکان در مشرق بديك سلسله پیشرفته و فتوحات ناپایل آمد، اما در عملیات ضد بوزنطیان

(بیزانسیان) شکست یافت. هر مزد از عملیات اخیر ناراضی بود و بهرام را مورد بی‌لطفی قرارداد. در نتیجه بهرام که نزد سربازانش بسیار محبوب بود، عصیان کرد. در نظر نجبا، زمان برای تصفیۀ کار خود با هر مزد مساعد به نظر میرسید. در نتیجه آنان وی را مقید، مثله^۱ و محبوس کردند، و پسرش خسرو دوم (۵۹۰ - ۶۲۸) را جانشین وی ساختند. اما بهرام چو بین هدفی عظیم داشت: وی چون از یکی از خانواده‌های بسیار بزرگ نجبای اشکانی بود^۲، میخواست به تاج و تخت دست یابد، از اینرو به انکاء سپاهیان خود پایتخت را محاصره کرد و خود را شاه خواند، و این سوء قصد نسبت به مقام سلطنت از جانب شخصی که از خانواده ساسانی نبود، جنایت محسوب میشد. در مقابل این کودتا، خسرو عاجز بود و ناگزیر به امپراتور موریق^۳ پناه برد. امپراتور از اوبشیبانی کرد و سپاهیان همراه وی فرستاد که به وسیله آنان توانست بهرام را ساقط کند و تاج و تخت خود را به دست آورد. بهرام کشته شد. این کومک بوزنطه (بیزانس) به بهای صلحی گران تمام شد: ایران تقریباً همه ارمنستان را از دست داد، و سرحد یونانی^۴ به دریاچه وان و تفلیس رسید.

چند سال بعد، پس از مرگ امپراتور موریق، خسرو دوم به بهانه انتقام وی، خود را از قید تعهدات سابق نسبت به بوزنطه آزاد کرد و بدان کشور حمله برد. قشون ایران مجدداً ارمنستان را تصرف کرد، الرها^۵ را تسخیر نمود، از کاپادوکیه گذشت، قیصاربه^۶ را هم متصرف شد و به سفر^۷ نزدیک اسکوناری رسید (۶۱۰). سال بعد، سپاهیان اوسوریه، انطاکیه، دمشق و عاقبت بیت المقدس را تصرف کردند و ناحیه اخیر را در مدت سه روز غارت نمودند. بیش از ۵۰۰۰۰ مسیحی کشته شدند

۱- بقول کریستنن (ایران در زمان ساسانیان، چاپ ۱۹۴۴، ص ۴۴۴) او را کور کردند (م).

۲- یعنی از خاندان مهران (ایضاً ص ۴۴۳) (م). ۳- Maurice ۴- مراد رومی

است (م). ۵- Edesse (Edessa) ت. ا. ۶- Césariée (Caesarea) ت. ا.

۷- Bosphore (Bosphorus) ت. ا.

و بقایای آثار مقدس - از جمله يك قطعه صلیب اصیل - به ایران حمل گردید . در سال ۷۱۶ قشون ایران غزه را متصرف و داخل مصر شد ، بابلین (قاهره قدیم) و اسکندریه را تسخیر کرد ، در امتداد نیل بالا رفت و به حدود حبشه رسید ، و در نتیجه برای ایران حدودی مقرر کرد که پس از عهد هخامنشی تا آن زمان هرگز بدان حدود نرسیده بود . فرماندهان خسرو ، پس از تسخیر انتره (انکارا) در آسیای صغیر ، قسطنطنیه را محاصره کردند ، در همان زمان در جبهه شرقی ، هیاطله تابع ترکان نیز شکست یافتند . هرگز چنین پیشرفت‌هایی نصیب شاهنشاهی نشده بود ، هرگز کشور مانند دوره خسرو دوم قوی نگردیده بود ، و هرگز امپراتوری روم بدانسان در کنار پرتگاه سقوط قرار نگرفته بود .

اما عکس العمل بوزنطه (بیزانس) چندان به تأخیر نیفتاد ، و امپراتور جدید (هرقل)^۲ شدیداً به حمله متقابل پرداخت . وی در ظرف چند سال ، آسیای صغیر را مستخلص ساخت ، قشون شاهنشاه را عقب راند ، به ارمنستان حمله برد ، وارد آذربایجان گردید ، و در آنجا مبهترین معیدایران را متصرف شد ، و پس از برقراری ارتباط با متحدان خود ، خزرها - که از قفقاز عبور کرده بودند - وارد دره دجله شد و تیسفون را در حصار گرفت . خسرو که در صدد التیجا به‌امانی بود ، در دست نزدیکان خود گرفتار و مقتول گردید . سقوط شاهنشاهی و سرانجام حزن آور پرویز در این زمان موجب تعجب است ، و اگر طرف دیگر قضیه - سحیه شاه بزرگ و وضع داخلی ایران - مورد دقت قرار نگیرد امری نامفهوم به نظر میرسد .

خسرو دوم حریص ، بد خو ، دو رو و بی جرأت بود . وی هلت را زیر بار مالیات خرد کرد ؛ نه مراعات اقویا میکرد و نه ضعفا . وی چون مردی بدگمان بود

۱ - Babylone (Babylon) ت. ا. (« بابلین » یا « باب الیون » (رک . معجم الیلدان)

۲ - Héraclius

حتی صمیم‌ترین خدمتکاران خود را به‌دیار نیستی فرستاد . او چون شیفتهٔ شخص وجاه و جلال بود ، مبالغه‌نگفت برای دربار خود خرج میکرد . دربار وی شامل هزاران زن غیر عقدی ، خدمتکاران ، عملهٔ طرب و درباریان بود . چون مردان کشور ملزم به تجهیز قوای نظامی بودند ، ناگزیر از تعداد آنان کاسته می‌شد . این فقدانها موجب شروع یکی از بحرانهای کم‌خونی - که درمطال پس از هر کوشش غیر متناسب مؤثر می‌افتد - گردید ، و ایرانیان را در زمانی که پیشرفت میکردند، فرسوده و مغلوب دشمنان ساخت .

پیشرفت امپراتور هرقل ، مسیحیان را که از طرف شاه با نهایت شقاوت مورد اذیت و آزار بودند مظنون قرار داد . به نظر میرسد عناصر طبیعت ضد خسرو بر خاسته‌اند ، زیرا اطفیانهای عظیم دجله ، نواحی حاصلخیز را بدباتلاق تبدیل کرد و موجب سقوط قسمتی از کاخ شاهی نیسنون گردید . پادشاه که مریض بود از امضای معاهدهٔ صلح با هرقل سرباز زد . وی که از هر طرف فرماندهان عاصی او را احاطه کرده بودند ، عاقبت ضربت قطعی را از دست پسر خود - که از مریم ، شاهدخت بوزنطی (بیزانسی) متولد شده بود - نوش کرد .

در مدت چهارده سالی که از مرگ خسرو دوم و جاوس آخرین پادشاه این سلسله ، یزدگرد سوم ، فاصله است ، کمتر از دوازده پادشاه بر تخت سلطنت جاوس نکرده‌اند . مرگ آخرین شاه بزرگ ، سدی را که خسرو از قدرت و قساوت برای مخالفت با هوی و هوسهای مالکان بزرگ یا فرماندهان نظامی ، برپا کرده بود ، درهم شکست . کشور ، به‌علت جنگها ، مالیات و ظلم و ستم خرد شده ، در امواج رقابتها و هوسها غرقه گردیده بود . شاهزادگان فقط مایه‌های دردست دسته‌ها بودند ، تاج بر سر می‌گذاشتند تا چند ماه بعد کشته شوند . چون مرد کم‌آمد ، زنان را بر تخت نشانند ،

چنانکه دودختر خسرو، بوران^۱ و آذرمدخت به سلطنت رسیدند. فرماندهان بزرگی قشون نیز به اتکاء سربازان خود یا همراهی بوزرطیان، در صدد تصرف تاج و تخت بودند، هر چند از خاندان ساسانی نبودند و هیچ حقی برای کسب این مقام نداشتند. خلاصه اعضای خاندان ساسانی - که تقریباً همه آنان از بین رفتند - چندان نادر بودند که در سال ۶۳۲ برای نصب شاهی جدید، ناگزیر شدند شاهزاده‌ای را در استخر - که وی بدانجا پناه برده بود - پیدا کنند. او را از نگاه‌گاه در آوردند و در همان شهر تاجگذاری کردند. اما دیر بود؛ شاهنشاهی، که سازمان نظامی آن امتحان خود را داده بود، به سبب همین قشون تجزیه می‌شد، زیرا فرماندهان - که حکام ایالات بودند - ناحیه حکومتی خود را به منزله نیول خویش می‌پنداشتند. این وضع به وجهی تعجب آور همان حالت شاهنشاهی را در زمان آخرین پادشاهان هخامنشی و تسلط شهر بانان (حکام) به خاطر می‌آورد. شاهنشاهی خرد شد و به شکل مجموعه ممالک کوچکی درآمد که مورخان عرب مشخصاً نام آنها را یاد میکنند. هیچ قوه‌ای نمیتوانست این فشار را دفع کند، و اشرافیت جدید که توسط خسرو اول تأسیس شده بود، هنوز بسیار جوان بود و نمیتوانست بدوجهی مؤثر تاج و تخت لرزان خاندان ساسانی را - که اعتبار آن کاسته شده بود - حفظ کند. همه چیز بر اثر حمله سخت بدویان غیر متعین از پای درآمد.

رستم، فرمانده کل، با وجود هنر هندی و قشون قوی خود، در قادیه نزدیک حیره، در بین‌النهرین، شکستی سخت خورد و جان خویش را در میدان کارزار از دست داد. بهزودی تیغون تسخیر شد و گنجینه‌های عظیم در دست اعراب افتاد. مقاومت در نجد ایران تعقیب شد، قشونی جدید توسط یزدگرد تشکیل گردید، و با اعراب در دشت نیاوند - در جنوب همدان - مقابله کرد. اما این بار هم فتح با

۱- Boran ۲- در ت. ا.، هیچ‌کس یا فردی لایق مقابله با پیشرفت عرب نبود.

نازیان بود. پادشاه با دربار خود به سوی مشرق فرار کرد، و مانند آخرین پادشاه هخامنشی در حوالی مرو کشته شد (۶۵۱) و شاهنشاهی سقوط کرد.

سازمان، اداره، قشون

منابع مستقیم، متعلق به آغاز عهد ساسانی، تصویری کلی از وضع اجتماعی ایران در ذهن ما ایجاد میکنند. چنین هرمی که به نهجی استوار مستقر گردیده بود، و در آن عبور از یک طبقه به طبقه دیگر عملاً غیر ممکن بود، و در رأس آن رئیس ملت شاهنشاه - قرار داشت، شامل چهار طبقه بود که به ترتیب از بالا به پایین بر تعداد افراد آنها افزوده میشد. این افراد عمدهای مملکت به شمار میرفتند و مبنای قواد را تشکیل میدادند، و همچنین در اداره آن شرکت میکردند. طبقه اول، مرکب بود از همه تحت‌الحمایه‌ها، از شاهزادگان و امرای بزرگ و کوچک، که در مقابل شناسایی قانونی سلطنت ایران، تاج و تخت آنان بدیشان واگذار شده بود. همچنین شاهزادگان خاندان شاهی - که حکومت ایالات بزرگ مانند سیستان، کرمان، یا ممالک مفتوحه و منضحه مانند کوشان در عهده ایشان بود - در این طبقه جای داشتند. اگر این دوره را با عهد پارت مقایسه کنیم، باید بگوییم که در دوره ساسانیان از تعداد سلسله‌های محلی به طور محسوسی کاسته گردید و تقریباً ازین رفت، مخصوصاً در پیرامون کشور شاهنشاهی که وظیفه آنان - چنانکه دیده‌ایم - قابل مقایسه با وظیفه اقوام متحدی است که رومیان در سرحدات خود مستقر ساختند، و تابعیت آنان غالباً دشوار و سخت نبود، اما مکلف بودند دسته‌هایی تجهیز کنند و سرزمینهای خود را حفظ و حمایت نمایند، و خلاصه دفاع خارجی شاهنشاهی را تأمین کنند.

دریله پایین‌تر، هفت رئیس خاندانهای بزرگ قرار داشتند که تعداد آنان از زمان هخامنشی به بعد در طی قرون محفوظ ماند. وضع ملوک الطوائفی ایشان میراث

مستقیم عهد پارت بود، و در آن دوره قدرت این خاندانها مانع استحکام و ثبات سلطنت میشد. ساسانیان، در حالی که این گروه را پذیرفتند، مساعی خود را برای تخفیف قوت آنان به کار بردند. در نتیجه قدرت این خاندانها در دوره اول سلطنت ایشان تا مرگ شاپور دوم، محدود گردید؛ اما در زمان شامانی که بعد بر تخت نشستند تا جلوس خسرو اول - یعنی مدت ۱۲۵ سال عهد اغتشاشات وضعف - مجدداً قدرت خود را بازیافت، ولی در زمان دویادشاه اخیر سلسله مزبور با زرو بدضعف گذاشت. اشرافیت مذکور، در جدالهای خود با دربار برای دفاع از حقوق دیرین خویش، یکی از علل انحطاط و حتی انهدام شاهنشاهی ساسانی بود. امتیازات این خاندانهای بزرگ درست شناخته نیست: محقق است که قدرت آنان در سراسر ایالات نافذ بود، و روستاییان آنها میبایست علاوه بر آنچه که به خزانه سلطنتی میدادند، بدیشان هم مالیات بپردازند. در عوض، این سروران بزرگ، مقام سلطنت را با قوای نظامی خود پشتیبانی میکردند و در صورت لزوم، موظف بودند مانند دوره پارتیان، دستهایی تجهیز کنند. بعضی از این خاندانها، مناصب موروثی خود را - اعم از مناصب کشوری یا لشکری - که در طی چهار قرن تاریخ ساسانی تابع تغییرات و تحولاتی گردید - حفظ کردند.

عمل طبقه‌ای که به‌عنوان «بزرگان و نجبا» خوانده میشود، در حقیقت عبارت بود از تضعیف قدرت متجاوز سرورانی که از خانواده‌های بزرگ بودند. این طبقه شامل صاحب‌منصبان کشور، وزراء، رؤسای ادارات و مرتبه داران سلطنتی بود. توسعه و انبساط طبقه مزبور تنوعی در سبب قدرت سامانی ایجاد کرد. پادشاهی ساسانی در حالی که از یک سوی بدین طبقه و از سوی دیگر به قشون متکی بود، توانست مجدداً مملکت را نظم دهد، و در آن، نیرویی بدهد که در عهد ساسانی سابقه نداشت.

در پایین پلّه مزبور ، «آزادان» قرار داشتند و آنان نجبای کوچک و مالک املاک یا «رؤسا»ی دهکده‌ها بودند و ارتباط بین روستاییان و حکومت مرکزی را - که عدالت دولتی نماینده آن بودند - تأمین میکردند. این نجبایان شوالیه‌های (فارسان) کوچک در مقابل مالیاتی که از روستاییان تحصیل میکردند، مسئول بودند. روستاییان بزرگترین توده ملت ایران را تشکیل میدادند و قانوناً آزاد بودند ولی عملاً به صورت بردگانی وابسته به زمین درآمده بودند ، و با اراضی و دهکده‌ها فروخته میشدند .

ادارات ساسانی تشکیل هرم دیگری را میداد که در رأس آن صدراعظم یا نخست وزیر قرار گرفته بود ، و او عملاً زمام قدرت را در کف خویش داشت و آنرا تحت نظارت کمابیش مؤثر پادشاه به کار میبرد . صاحب این مقام ، در غیبت شاه جانشین او میگردد ، به امور سیاسی و تدبیرمدن می پرداخت ، قراردادهای و معاهدات را امضا میکرد ، و گاهی نیز در جنگها فرماندهی عالی قشون را به عهده میگرفت . وی همچنین در رأس همه «وزارتخانه‌ها» یا «دیوان‌ها» - که توسط «دیران» اداره میشد - قرار داشت . دیران کسانی بودند که استعداد بسیار در انشای گزارشها ، معاهدات سیاسی و مکاتبات رسمی داشتند . این گروه میتوانند مقامات اداری دیگر را - بجز اداره دیوانها - اشغال کنند. از جمله آنها خدمات دیرخانه، ارسال مراسلات، انتصابات و افتخارات ، عدلیه ، امور نظامی و مالی بود. شغل اخیر یکی از مهمترین مشاغل بود ، و در رأس آن مدیر مالیات قرار داشت که بر گروهی از محاسبان ، تحصیلداران و عمال ریاست میکرد ، و این شغل مسئولیتی بزرگ داشت ، زیرا میبایست هستی مملکت و جریان امور آنرا تأمین کند .

بخش اعظم درآمد ، در کشوری فلاحتی مانند ایران ، میبایست از مالیاتی که بر اراضی مقرر شده بود تأمین گردد ، و عوارض فردی نیز موجب تزوید آن میشد. اما غالباً در قدیم ، جمع آوری مالیاتها موجب تعدیاتی از طرف عمال میگردد ،

و در نتیجه روستاییان اغلب مقروض میشدند. عهد ساسانی هم از این آفت - که در تاریخ ملل مانند مصریان در عصر بطالسه، و رومیان در قرنهای دوم و سوم، تولید اختشاشاتی اجتماعی نمود - برکنار نماند. پادشاهان ساسانی بارها، برای تسکین توده، مبالغی را که پرداخت نشده بود بخشیدند، یا اصول پرداخت مالیات را مساعدتر ساختند.

پادشاه بزرگترین قاضی بود، و از رعایا کسانی که موفق به اخذ حقوق خود نمی شدند، حق داشتند بدو مراجعه کنند. ملت ایران همواره شیفته حق و عدالت بود، و به داور نیک احترام بسیار میگذاشت. باز وجود آنکه دیوان عدالتی وجود داشت، عموماً روحانیان به کارداری می پرداختند، زیرا حقوق و اصول اخلاقی کاملاً وابسته به دین بود. در شهرهای ایالات، این وظیفه به عهده روحانیان واگذار شده بود، ولی در دیدها، وظایف قاضی را رئیس محل یا مالک انجام میداد. معلوم نیست که مجموعه ای از قوانین مکتوب وجود داشته یا نه، اما کتاب مقدس زرتشتی شامل فصولی مختص به حقوق با ذکر جرایم ضد شاه، مملکت، دین، همسایه و غیره بوده است. و شکنجه بسیار معمول بود، و طبق توصیقاتی که از شهدای مسیحی به جا مانده شکنجهها توأم با قساوتی ظریفانه بوده است.

اداره داخلی کشور همواره مبتنی بر تقسیم آن به ایالات یا شهرستانی هائی بود که صاحب منصبان عالی رتبه - منتخب از اعضای خاندان شاهی، و گاه از خاندانهای

۱- Ordalle (Ordeal ت. ا.) - در اوستا Varah و در پهلوی Var از ریشه Var به معنی باز شناختن و اعتقاد داشتن و بارر کردنست. اصطلاحاً در در ایران باستان عبارت بوده از آزمایشهای گوناگونی که مدعی و مدعی علیه بدان وسایل میبایست حقانیت خود را به اثبات رسانند. چون در روزگار باستان کشف حقیقت دشوار بود، ناچار به قوای فوق طبیعت متوسل میشدند، و تمیز حق را از باطل میخواستند، یعنی در معاکدهای مبهم و پیچیده چاره ای جز این ندیدند که در طرف دعوا را بیازمایند و هر کس در آزمایش رستگار شد او را محق بدانند. رک. «مزدیسنا» به قلم مترجم، ص ۴۲۴ بعد.

بزرگ و یا در اواخر از فرماندهان نظامی - بر آنها حکومت میکردند. حدود ایالات همیشه ثابت نبود. تقسیم مملکت به قطعات - کد گاه مصنوعی مینمود - غالباً برای جریان اداره امور آن - که قطعاً بدطور دقیق تنظیم شده بود ، اما فاقد نر هس لازم برای استفاده از فعالیت خلاقه ثروت بود - مساعد نبود. ایالات به نواحی تقسیم میشد که توسط حکام اداره میگردد ، و نواحی هم به بلوک ها تقسیم میشد ، و حکومت در رأس آنها امرای کوچکی میگماشت ، و رؤسای دهکده با آنان رابطه داشتند . همه این دستگاه اداری پس از حمله عرب دست ناخورده ماند ، و آثار و بقایای آن حتی در ایام ما نیز مشاهده میشود . این وضع بطور کلی در عهد اشکانی - عهدی که اشراف فتودال به مداخله در اداره امور آغاز کرده بودند - وجود داشته است . کار بزرگی که در عهد ساسانی انجام گرفت عبارت از تشکیل ادارات ثابتی بود که از مرکز تبعیت میکرد و ایالات را به مرکز می پیوست . در عوض کشوری که در عهد یارتیان به عدمای از حکومت های کوچک تجزیه شده بود ، شاهنشاهی ساسانی موفق به تمر کزی گردید که توانست عظمت وی را تأمین کند .

همچنین تشکیلاتی دقیق و ثابت در زندگانی دربار - که تشریفات وسیع آنرا حفظ میکردند - حاکم بود . درباریان ، طبق اصل و نسب یا شغلی که دارا بودند ، به سه طبقه تقسیم میشدند :

مهمتر از همه ، اقوام پادشاه و فارسانی بودند که مو کب شاه را تشکیل میدادند و ندمای وی به شمار میرفتند ؛ سپس مقلدان ، حقه بازان و دلقکان قرار داشتند ؛ دیگر عطربان ، که در دربار وظیفه ای مهم داشتند و طبق هنر و آلات موسیقی خویش به سه دسته تقسیم میشدند .

برای تأمین مخارج سنگین دربار که شامل چندین هزار تن بود ، و برای تهیه هزینه های دستگاه اداری ، قشون ، امور عام المنفعه ، علاوه بر مالیات و عوارض ،

درآمدهای دیگری وجود داشت که از املاک شاه، استخراج معادنی که متعلق به دولت بود، و کمرک که به سبب تجارت بسیار وسیع بخشی مهم از عایدات را تشکیل میداد، به دست میآمد؛ و نیز باید از غنایم جنگی که گاه گاه خزانه تپی را پر میکرد، نام برد. استفاده از این ثروتها بسته به رأی شاه بود، و هر گاه در میان پادشاهان ساسانی، افرادی منور ظهور میکردند که میل داشتند به ملت یاری کنند، عموماً همان تمایل عهد هخامنشی را در ذخیره کردن نشان میدادند. بدین وجه، هنگام فتح عرب، کنجینه‌های شاهی - که مدتها تخیل مورخان را به خود مشغول کرد - به دست نازیان افتاد.

تشکیلات قشون و فرماندهی آن در مدت سه قرن اول سلطنت ساسانی در دست يك فرمانده کل و شغلی موروثی بود، و همواره به عهده یکی از افراد خاندان شاهی تفویض میشد. تحت فرمان او دو صاحب منصب عالی رتبه انجام وظیفه میکردند: يك تن مأمور تنظیم امور قشون، و دیگری فرمانده سواره نظام. این دو شغل هم به افراد خاندانهای بزرگ شاهنشاهی واگذار میشد. خسرو اول این تشکیلات اولیه را تغییر داد و منصب فرماندهی واحد کل قوی را حذف کرد، و فرماندهی قشون را به چهار فرمانده که مأمور شمال، جنوب، مشرق و مغرب مملکت بودند وا گذاشت، و برای هر يك از آنان معاونی برگزید. این اقدام که به منظور ممانعت از تمرکز کلیه قوای نظامی در دست يك تن به عمل آمده بود، در طول مدت، باز موجب مخاطراتی گردید، و ما اعمال مشومی را که این فرماندهان در طی آخرین سنوات دوره شاهنشاهی انجام دادند، دیدیم.

قشون ساسانی، مانند زمان پارثیان، مبتنی بر سواره نظام سنگین زره پوش بود، که نجبای ایرانی آنرا تجهیز میکردند. بخش مزبور از طرف سواره نظام سبک -

که از کمانداران نخبه‌ای کوچک تشکیل میگردید - حمایت میشد ، در عقب این تشکیلات ضربت ، فیلها قرار داشتند ، که پارتیان از آنها هرگز استفاده نکردند. عقبدار قشون را پیاده نظام تشکیل میداد ، و آن مشکل از روستاییانی بود که تسلیح و تجهیز آنها خوب نبود و از لحاظ نظامی عاملی با ارجح محسوب نمیشدند. تشکیلات کومکی اقوام مختلف تابع ایران که ساکن سرحدات شاهنشاهی بودند ، بسیار مهمتر بود. اینان از عهد نخستین شاهنشاهان هخامنشی تشکیل سواره نظامی میدادند که دارای روح جنگجو و محارب بود ، در زمان ساسانیان این اقوام عبارت بودند از : مردم سیستان ، آلبانیان ، کوشانیان ، هیاطله خیونی . سواره نظام ارمنی هم بسیار مورد توجه بود و در قشون ساسانی مقامی ارجحند داشت . قوای قشونی به سپاه‌هایی تقسیم میشد که خود آنها نیز واحدهای کوچکتیری را - که شاید معادل هنگهای (افواج) ما بوده - در برداشت . فن محاصره که در عهد پارتی توسعه اندک داشت ، در زمان ساسانیان بسیار وسعت یافت ، و در فن شهر بندی ، آنان همپایه رومیان بودند . برای دفاع سرحدات ، مخصوصاً در زمان خسرو اول ، مستعمرات نظامی حقیقی مشکل از اقوام جنگجوی مطیع و نقل مکان یافته ، تأسیس گردید . بدین وجه شاهنشاهی در حلقه دفاعی خارجی - که از طرف اتباع ایران تشکیل میشد - محصور ، و در عقب آنان ، قشون منظم ایرانی آماده دفاع بود .

نوشتند های فنی مخصوص نظام ، در عهد ساسانیان به نظر میرسد بسیار غنی بوده است ؛ اما این امر فقط از ذکر کرد در منابع غیر مستقیم آمده ، معلوم میشود. رساله‌هایی در باب تشکیلات قشون در زمان صلح و زمان جنگ وجود داشته است که شامل دستورهایی در باب استفاده از سواره نظام و مراقبت اسبان بوده و تعلیماتی راجع به تیراندازی با کمان و تغذیه سپاهیان ، در ضمن آنها درج شده بود . فصل‌هایی نیز در فن حرب ، وضع رفتار با دشمن ، انتخاب محل و رور جنگ ، و غیره در این رسایل نقل

شده بود. جمعاً علم نظام ایران در عهد هورد بحث، بهیچوجه پست‌تر از رومیان نبوده است.

دین

تحقیقاتی که در این اواخر در باب دین ساسانی شده، صحت روایاتی را که به نظر میرسد بعدها ساخته شده باشد، رد میکند. این روایات مبتنی است بر اینکه اردشیر پاپکان، پس از استقرار کشور، دین زرتشتی را - که به همان صفوت خویش در فارس محفوظ مانده بود - آیین رسمی قرارداد. حقیقت تاریخی که هم از متون مکتوب و کتیبه‌ها و هم از فراین باستان‌شناسی استنباط میشود، با گفتار فوق‌اختلاف دارد. فارس محققاً به منزله نگهبان سنن دین ایرانی بوده است، ولی این همان آیینی که به نظر میرسد با تحول دینی زرتشت مرتبط باشد نیست، بلکه بیشتر همان صورت آیین قدیم مزدایی را که تقریباً لایتغیر ماند داشته است، همان آیینی که اردشیر دوم در آن پرستش ناهید (اناهیته) را - که مخصوصاً مرتبط با آتش پرستی بود، و تصویری از الوهیت به‌شمار می‌آمد - داخل کرد. به نظر میرسد که اردشیر دوم میخواست است آیینی پدید آورد که بین همه اقوام شاهنشاهی مشترك باشد، و بنا بر این به تقلید ادیان بابلی و یونانی که خدایان خود را مجسم می‌ساختند، مجسمه این ربه‌النوع را پدید آورد. این بدعت را میتوان با کوششی که پیروان بودا در زمان توسعه آیین بودایی، تحت تأثیر جهان یونانی - رومی برای ایجاد مجسمه بودا به کار بردند، مقایسه کرد.

بنا بر این در زمان پیدایش سلسله ساسانی، فارس - مهد آنان - با داشتن آیین اهور مزدا، محافظ آیین ناهید (اناهیته) بود که معبد عمده آن در استخر قرارداد است،

و در آن هیربدان^۱ - روحانیان آتشگاه - که در میان آنان به نظر میرسد اجداد خاندان ساسانی مقامی ارجمند داشتند، خدمت میکردند. دیده‌ایم که ساسان و پدرش مقامات مهمی در این مرکز دینی داشتند، و پاپک پیش از رسیدن به مقام شاهی، در آنجا جانشین پدر گردید، و اردشیر هم غنایم دشمنان مغلوب را در آنجا گرد می‌آورد. سنت خانواده مزبور در زمان شاپور اول هم ادامه یافت، و معبدی که وی در شهر بیشاپور^۲ خویش بنا نهاد، از جهت وسایلی که در آنجا برای جریان آب در اطراف تالار مرکزی تهیه دیده بود، شکفت آوراست. آیا باید تصور کرد که پرستش آتش در این زمان با پرستش آب - که ناهید (اناهیتد) مظهر آن بدشمار میرفت - توأم شده است؟

دانشمندان بر آنند که وضع دینی ایران جنوب غربی بدین منوال بوده است. در شمال غربی^۳، در اطراف معبد بزرگ شیر، دین کهن ایرانی متعزز شده بود و اجرای مراسم آن به دست مغان^۴ انجام میگرفت، و آنان همان گروه روحانیانی بودند که در عین حفظ سنن صنف خود، در عهدی که بر ما مجهولست، سنن زرتشتی را هم پذیرفتند. روابطی که بین دومی کزدینی مذکور وجود داشته، شناخته نیست. تأثیر هرگز دینی شمال غربی ممکن بود بیشتر از هرگز جنوب غربی باشد، اما با وجود این، هرگز اخیر تحت حمایت نخستین شاهان خاندان ساسانی قرار گرفت، و در مدت چندین نسل، آنان با این مرکز ارتباط داشتند.

در زمان شاپور اول، یعنی در عصری که شاهنشاهی جوان، به طور مستحکم استقرار یافته و منافعی در سیاست بین‌المللی به دست آورده بود، هنگامی که در جنگ

۱- هیربد (در اوستا *uehrapaiti*) به معنی آموزگار و معلم است، و چون پیشوایان زرتشتی به تعلیم نیز میپرداختند کلمه مزبور در مورد روحانیان زرتشتی نیز به کار رفته، رک. مزدیسناه به قلم مترجم، ص ۲۹۴-۵ و برهان قاطع به تصحیح مترجم: غیرید. ۲- Bichâpour
 ۳- در ت. ا. بخطا ۵ شمال شرقی ۵ ترجمه شده. ۴- *magi* (magi ت. ا.)

باروم همه قوای ملی لازم بود متمرکز گردد، مسأله دین شاهنشاهی میبایست مطرح شده باشد. به نظر میرسد علت توجه شاپور بهمانی و دین او، و اظهار علاقه وی بدین پیامبر - که دوستی وی را جلب کرده بود - همین امر باشد.

مانی که در اصل از نجبا بود و خود را کاملاً مانند زرتشت، بودا و عیسی فرستاده خدا معرفی میکرد، برای تکمیل تعلیماتی که پیشینیان آورده بودند دینی جدید و عمومی را تبلیغ می نمود که مانند مسیحیت در آن بهروی آدمیان از هر نژاد و باهر وضع، باز بود، عقاید آن نیز که از آیین های بابلی و ایرانی سیراب شده بود، تحت تأثیر بودایی و مسیحیت قرار گرفت. بنیاد این دین بر مخالفت بین نور و ظلمت - و به عبارت دیگر بین خیر و شر - نهاده شده است. از این دو عنصر - که همواره در ستیزه ماند - جهان پدید آمده است. در انسان روان نورانی و تن ظلمانی است، و سراسر اخلاق مالوی در اطراف رهایی روان از تن دور میزند. آنگاه که همه ارواح، همه نور، که محبوس ماده هستند، آزاد شوند و به سوی خورشید صعود کنند، آسمان و زمین منهدم و از یکدیگر جدا خواهند شد، و حکومت نور جاویدان پایدار خواهد ماند. عملاً مؤمنان بدوزندگان و نیوشگان تقسیم میشدند. دسته نخستین که فرقه روحانیان زائشکیل میدادند، موظف به تجرد و عدم تأهل بودند، گوشت نمی خوردند، و میبایست از آزمندی و دروغ پرهیزند. نیوشگان حق داشتند ازدواج کنند، میتوانند مانند افراد دیگر کار کنند، ولی میبایست صفای خود را محفوظ دارند و از گرد آوردن ثروت احترام نمایند. در دین جدید نه قربانی وجود داشت و نه پرستش اصنام، اما نماز و روزه مقرر بود. مانویان مراسم تعمید و عشاء

۱ - Vizīdshaghān یعنی برگزیدگان. رك. کریستنن «ایران در زمان ساسانیان» ۱۹۴۴ ص ۱۹۳ (۲) - Niyōshaghān یعنی سماعون (منونندگان). رك. ایضا. ص ۱۹۳ =
 نفوشاگان (۲).

ربانی را مجری میداشتند و بخشایش یا آمرزش گناهان خود را پیش از مرگ میطلبیدند. مانویت دین یهود را طرد میکرد و موسی و انبیای بنی اسرائیل را به منزله شیاطین تلقی مینمود ، و خدای ایشانرا خدای ظلمات محسوب میداشت . در توسعه حکمت پیدایش و انتظام عالم ، تحت تأثیر فرقه کنوسی^۱ واقع شد . سرودهای آن از منابع بابلی ملهم است و افکار آن از مواعظ زرتشت مأخوذ است . عیسی در آیین مانی مقامی ارجمند دارد ؛ وی از مسیحیت ، تثلیث و بعضی بخشهای انجیلها را به عاریت گرفته است ، تناسخ را از بودایی اخذ کرده . و نامهای فرشتگان نیز سربانی هستند .

آیا شاپور اول ، در حالی که نیکخواهی خود را نسبت به مانی ابراز کرد و او را در وعظ و تبلیغ و گرد آوردن پیروان آزاد گذاشت ، در صدد بود که روزی مانویت را دین کشور خود قرار دهد ؟ آیا وی ملاحظه میکرد سلسله جدید ، که توانسته است شاهنشاهی مجدد و قوی به وجود آورد ، مجبور است آنرا با معنویات جدید مجهز کند ، و این دین را که در سرزمین ایران ظهور کرده و توسط یک ایرانی تبلیغ میشود ، و با توحید عقاید گوناگون ، توأم با اغماض ، و منطبق با تمایلات عصر است ، بپذیرد ، در حالی که آیین معمول در استخر حتی از عهدۀ دفاع خود در مقابل پیشرفت ادیان بزرگ ، مخصوصاً مسیحیت بر نمی آید ؟ دین مانی شاید میتواند توقعات او را بر آورد . خلاصه از زمان مرگ شاپور اول عکس العملی شدید از جانب روحانیان مزدایی ، مخصوصاً مغان شمال - که رئیس آنان کرتیر^۲ ، در زمان جانشینان شاپور ، بویژه بهرام دوم ، در حکم سیاستمدار درجه اول بود - ایجاد گردید . این عکس العمل را میتوان چنین تعبیر کرد : مزداییان بین بودایی از یک سوی و مسیحیت از سوی دیگر محصور شده بود . آیین بودایی از آغاز سلطنت سلسله دوم

کوشان که مؤسس آن، پادشاه کنیشکا، این آیین را دین (رسمی) مملکت خود قرار داد، در مشرق در اوج توسعه خود بود. مراکز مسیحیت در بین‌النهرین شمالی تشکیل شده و در مغرب با یهودیت - که همواره در بابل فعالیت میکرد - در جدال بود. در این هنگام آیین مزدا، حتی در داخل ایران، از جانب مانویت و روحانیان آن که توسط مانی ایجاد شده بود، مورد تهدید قرار گرفت. اندکی پس از مرگ شاپور اول، مانی محاکمه شد و در نتیجه محکوم و اعدام گردید. پیروان وی مورد ایذا قرار گرفتند و از وطن مهاجرت کردند، بعضی به سوی مشرق رفتند و در آسیای مرکزی، مانویت سرزمینی برای تبلیغ عقاید خود به دست آورد؛ بعضی دیگر به سوی سوریه و مصر شتافتند. در سه کتیبه طویل که روی صخره‌ها و ابنیه فارس حک شده، کرتیر افتخار میکند که مسیحیان، مانویان و برهمنان را مورد اذیت و آزار قرار داده است. اما چون کرتیر در گذشت، نرسی پسر شاپور اول بر تخت جلوس کرد، و وضع تغییر یافت. اعراب ساکن سرحد غربی ایران به دین مانی در آمده بودند، و نرسی در صدد برآمد که ضد رومیان بدانان اذیت کند. در مصر نیز مانویان بسیار بودند، و با شاگردان مانی در ایران تماس داشتند. نرسی با رفتار خیر خواهانه خود، آنان را به صورت دو عامل باوفا نسبت به ایران - که وظیفه‌ای مهم در اغتشاشات ضد دیوکلیمین^۱ داشتند - در آورد. تصور میرفت که روزگار مجدداً نسبت به مانویت و شاید هم نسبت به مسیحیت - برای به دست آوردن زمینه در ایران - مساعد گردیده. فقر منابع ما، اجازه نمیدهد بدانیم که چه حوادثی جریان امور را تغییر داد و موجب تجدید حیات مزدیسنی شد. اما محقق است که عاملی مهم در اتخاذ سیاست دینی ایران، تبدیل آیین قسطنطین کبیر^۲ بود که متعاقب

۱ - Kanishka   ۲ - Diocletien (Diocletian ت. ا.)   ۳ - Constantin le Grand

(Constantine ت. ا.)

آن میخیان در زمان شاپور دوم مورد اذیت و سوءظن قرار گرفتند، همچنانکه مانویان در نظر رومیان، عمال ایرانی محسوب میشدند. این جنبش، مزدیسنی را به حالت اولی برگرداند و اتحاد آن با مقام سلطنت به وسیله تبعیت روحانیت از آن، تقویت شد. در این عصر، تا چه حد آیین زرتشتی توسط مغان محفوظ مانده بود، و آن تا چه اندازه در توسعه دین ملی رسمی شرکت کرد؟ آیین مزبور ایمان به اهورمزدا را حفظ کرده و اعتقاد بدو را که در آن اندیشه خدای واحد تسلط داشت، محفوظ داشته بود. خلاصه، این اندیشه، در عهدی که ادیان بزرگ مبتنی بر توحید رواج داشتند، میبایست سلاحی برای حمایت دین در دست موبدان به شمار رود. آنان سنن جنوب غربی را اقتباس کردند، و چون نمی توانستند خدایان قدیم از قبیل اناهیته (ناهید) و میثرا (مهر) را کنار گذارند، آنها را تدریجاً دوم فرود آوردند. در همین عصر برای آنکه از «طریقه رومیان اهل کتاب» عقب نمانند، لازم بود سلاحی شبیه بدان داشته باشند، و سنن مقدس را به وسیله کتابت تثبیت نمایند. این کار در مورد اوستا انجام شد، و روایات شفاهی را - که بعضی آنها به عهدی بسیار کهن میرسند - گرد آورده و برخی از دانشمندان بر آنند که این کتاب در قرن چهارم تدوین شده است، و دیگران آنرا به قرن ششم می رسانند. هر چه باشد، مسأله مزبور هنوز بطور قطع حل نشده، همانگونه که مسأله دیگر - مبتنی بر اینکه در جنب آیین «سیامی و اداری» مغان، افکار مترقی در صدد روشن کردن دین جدید به وسیله فلسفه و علوم برآمده بودند یا نه - باید حل شود. ایران پس از وحدت سیاسی، وحدت دینی خود را به دست آورد، دین زرتشتی با اتکا به قدرت دنیوی قوی شد و پس از اخراج مانویت،

۱- H. W. Bailey, *Zoroastrian Problems in the Ninth Century Books* (Oxford, 1943)

(ت. ا.) - بسیاری از دانشمندان معتقدند که اوستا مدتی پیش از عصر مورد بحث تدوین شده

است. رک. پورداد «گاتیا»، چاپ اول، ص ۵۱، پیوسته (م.)

مسیحیت را در خط فرات و مانوس را در طول رود هلمند (هیرمند) متوقف ساخت. حتی در عهد یونانیت، ایران با سنجیه جهان دوستی تمدن یونانی مخالفت میورزید، همچنانکه با احیای ملیت پرستی قدیم خود، شدیداً با جهان بین‌المللی - که روم و مسیحیت معرف آن بودند - مخالفت میکرد. آیین زرتشتی، که توسط مغان به وجود آمد و به مرتبه دین (رسمی) کشور رسید، مملکت را در این جدال تقویت کرد، و قوای معنوی ملت را در اختیار دفاع از مشرق - که ایران، در مقابل قدرت غرب، خود را قهرمان آن معرفی کرده بود - قرارداد.

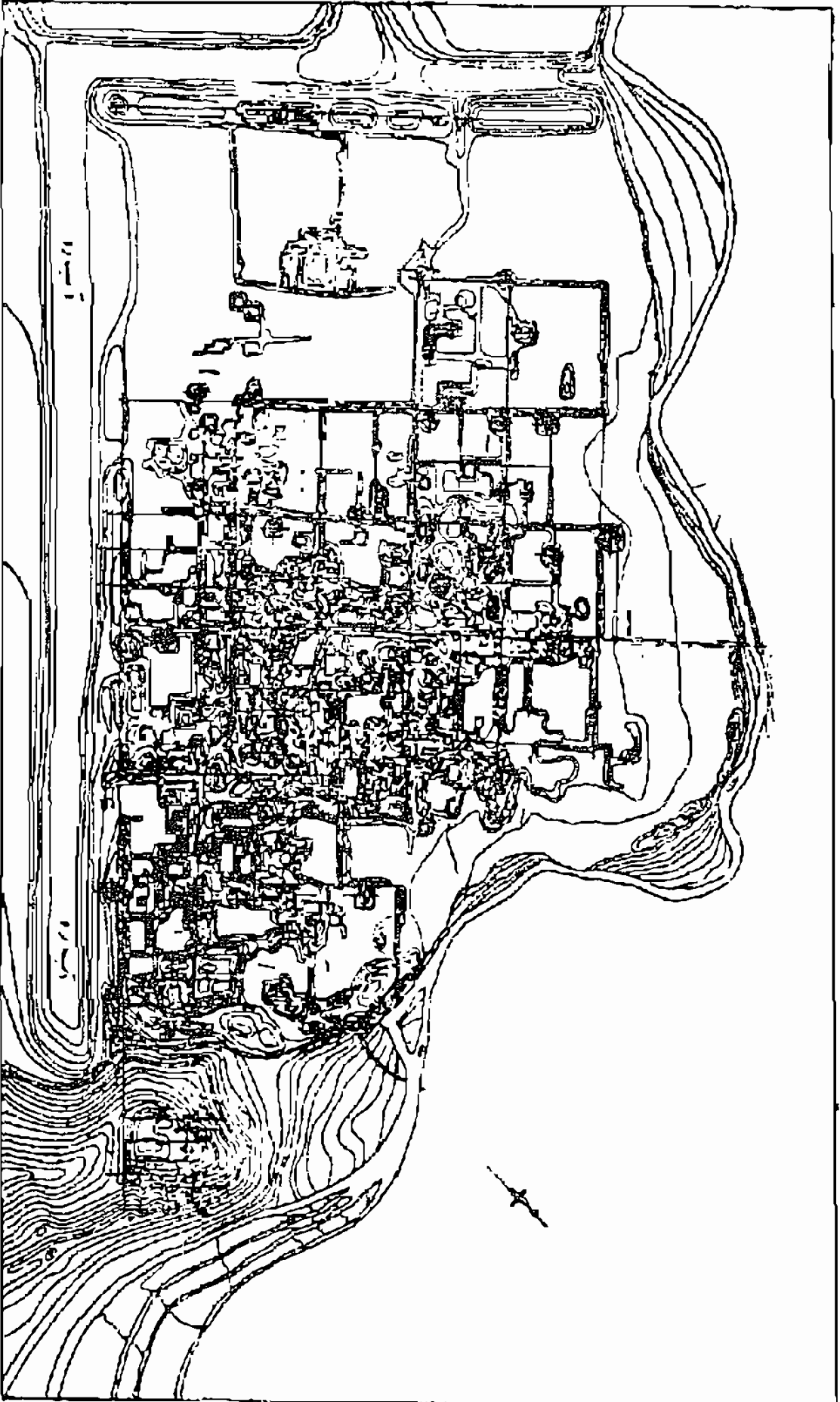
هنر، ادبیات، علوم

هنر ساسانی، بعکس آنچه که معمولاً میگویند، معرف يك تجدد و احیای ناگهانی نیست، و همچنین تجلی متأخری از هنر یونانی نمیباشد، و نیز پیدایش مجدد سنن قدیم شرقی عاری از هر گونه تأثیر غربی هم به شمار نمیرود. هنر ساسانی که آخرین جلوه هنر شرقی قدیم است، و قدمت آن به چهار هزار سال میرسد، خود معجونی است از هنر ایرانی که متجاوز از هزار سال بر آن گذشته و درهای آن به روی جریانات خارجی بازمانده است. وی آنها را پذیرفت و طبق سنن محلی تغییر شکل داد. این هنر دائماً مقتبس بود، اما چون هنر شاهنشاهی جهانی شده بود، به اطراف پرتو افکن شد و خود مورد اقتباس گردید و در ممالک بسیار بعید جهان نفوذ کرد. تجلیات بسیار قدیم هنر مزبور، جانشین مستقیم آخرین جلوه هنر پارسی است که اساساً ایرانی بوده است.

دیده‌ایم شهر فیروزآباد - که توسط اردشیر، پیش از جلوس وی، بنا شده بود -

۱- مترجم انگلیسی به جای این جمله، جمله ذیل را (که در آخر همین بند آمده) آورده است، آن، خلف مستقیم آخرین جلوه هنر پارسی بود که آنهم از لحاظ سنجیه اساساً ایرانی بوده است.

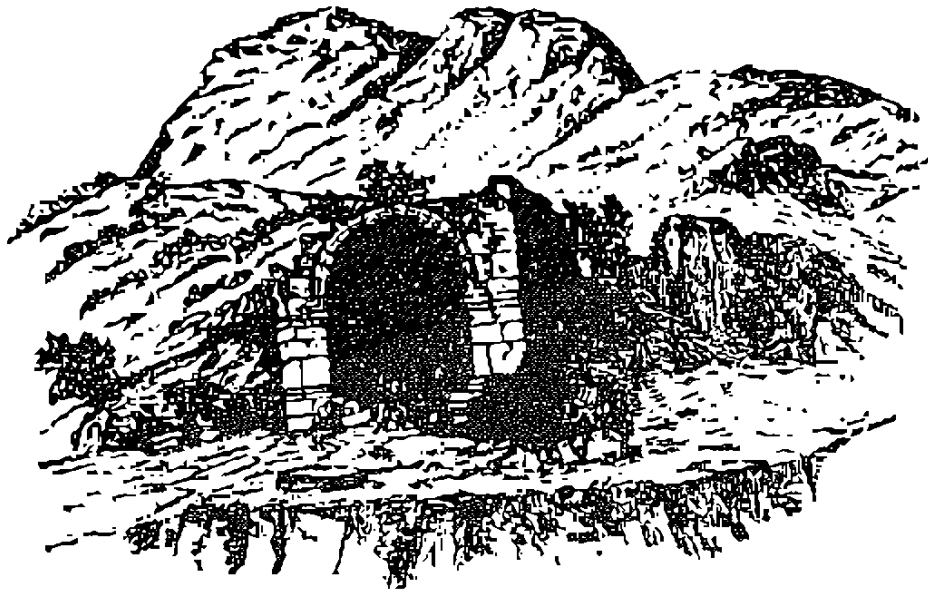
ش ۸۷ - نقشه شهر بیجاپور

طبق طرح معمول که مخصوصاً در زمان پارتیان رایج بود، ساخته شد. طرح تأسیسات جدید شهرسازی در زمان شاپور اول تغییر کرد. شهر بیشاپور روی بر طبق اصول سنن غربی که توسط هیپوداموس^۱ (ش ۸۷) معمول گردید، ساخته شده، و دارای طرحی مستطیل است که وضع طبیعی زمین را نیز تعقیب میکند، و دو جاده شریانی یکدیگر را در مرکز شهر بطور عمودی قطع مینمایند. ساسانیان، با نیان بزرگ شهرها به شمار میروند، و منابع تاریخی، وسعت شهرسازی را که تقریباً در زمان همه شاهان این سلسله معمول بوده - گزارش میدهند. ما هنوز از طرح شهرهای دیگر ساسانی آگاهی نداریم، اما از طرح مؤسسائی که شاهان ایران، اسرای رومی خود را در آنها مستقر ساختند، اطلاع داریم. شاپور اول، آنها را در کند شاپور جای داد. خرابدهای این شهر بین دزفول و شوش واقع است، و تقریباً سراسر آن در زیر کاو آهن منهدم شده. طرح آن عبارتست از مستطیلی وسیع که شباهتش به طرح اردوگاه نظامی رومی عجیب مینماید. همین امر را ما در ایوان کرخه، نزدیک شوش، ملاحظه کرده ایم. طبق روایات، شاپور دوم نیز اسرای را که از مغرب آورده بود، در این ناحیه جای داد.

معماری ساسانی عمیقاً مربوط به ستن ملی و دنباله معماری است که در عهد یارت شناخته شده. تا پایان قرن سوم، ابنیه مرکب از تخته سنگهای بزرگ مقطوع و نیک نصب شده، کماکان باقی ماندند. یکی از قصرهای بیشاپور به همین وجه ساخته شد. سنگهای آن بانقوش تاریخی برجسته مزین بود، و شاه را در حالی که سواراسب است یا با موکب خود سرپا ایستاده، نمایش میدهند. این امر ثابت میکند که در عهد ساسانی، لااقل در آغاز آن، به معماری توأم بانقوش برجسته، آشنا بودند. بنایی کوچک که طبق طرح قصرهای هتره^۲ ساخته شده طاقی^۳ گره واقع در جاده بغداد

۱- Hippodame (Hippodamus) (۱). ۲- Hatra ۳- Tag-i-Girre (= القطف) (ایران باستان. بیرنیا ص ۲۱۲)

به کرمانشاه است (ش ۸۸) و کاملاً شبیه به معبد بیشاپور میباشد (تص ۹۸).
همچنین از برج پایکولی باید نام برد که آنهم شاید آتشگاهی بوده است.

ش ۸۸ - طاق گره

نیز باید از بنای نذور که دارای دو ستون است و در مرکز بیشاپور بنا شده ، بخصوص

یاد کرد . کتیبه بنای مزبور
(ش ۸۹) میرساند که آن
دارای مجسمه‌ای از پادشاه ،
شاپور اول ، بوده است . این
بنا مجموعاً ملهم از سبک

ش ۸۹ - خط پهلوی ساسانی

۱- درباره عمارت «پایکولی» که دو کتیبه مهم پهلوی ویارنی بر آن نقش شده است ، باید اکنون اطلاعات سابق را که براساس تحقیقات هر تفلک قرار داشته ، اصلاح کرد . این عمارت که خرابه‌های آن در نزدیکی سرحد ایران و عراق در خاک عراق قرار دارد ، و به علت کتیبه‌اش از آثار بسیار مهم دوره ساسانی است ، معبد یا آتشگاه نبوده ، بلکه بنایی است که نرسی پادشاه ساسانی به یادگار غلبه‌اش بر بهرام سوم ، در محلی که بزرگان ایران ، هنگامی که بهرام از ارمنستان عازم تیسفون بوده ، به وی پیوستند ، برپای ساخته است (رجوع شود به *A Farwell to the Khagan of the Aqatārān* در *BSOAS* توسط *W. B. Henning* سال ۱۹۵۳ جلد سوم ، صفحات ۵۰۱-۵۲۲) (دکتر یار شاطر ، مجله سخن ۸: ۶ ص ۷۵۶ و مجله دانشکده ادبیات ۱۰: ۳ ص ۷۸-۷۹)

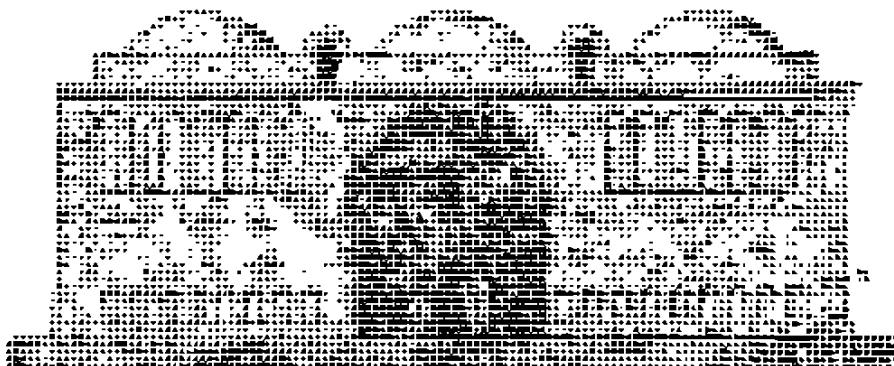
سریانی - رومی منطبق بر پیش ایرانی است. در نخستین طرح، هنوز پایهٔ مجسمهٔ شاه را میتوان مشاهده کرد. در اطراف آن، دو آتشکده قرار دارد. استقرار کتیبه در روی یکی از ستونها عم به سبک شرقی است.

در هر حال مصالح ساختمانی غالباً عبارت بود از قلوه سنگهایی که با اندود متصل شده اند. قصر فیروز آباد به همین وجه ساخته شده. در این قصر، بر فراز ایوانها سقفی بدشکل طاق نیم دایره‌یی کار گذاشته شده و گنبدی مربع بر روی آن قرار داده اند (ش ۹۰ و ۹۱) و طرح آن، ترکیبی نغز از اطاقهای پذیرایی و ساختمانهای

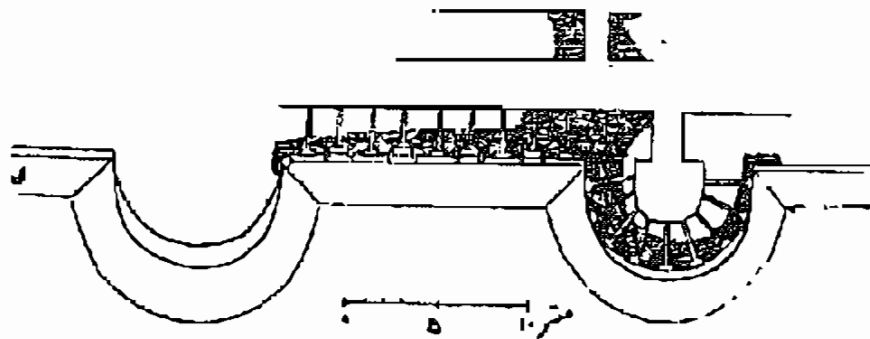
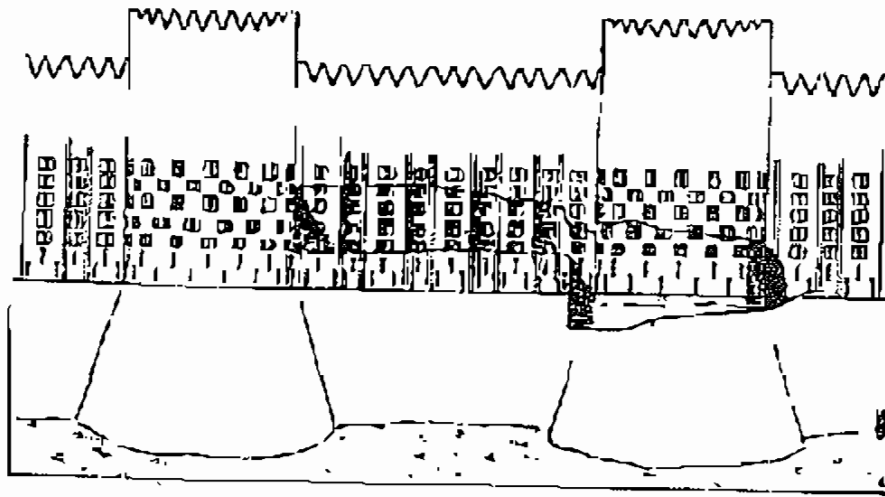
ش ۹۰ - کاخ فیروز آباد

اختصاصی است، در صورتیکه این دو بخش در معماری هخامنشی مجزا بوده اند. این

ش ۹۱ - کاخ فیروز آباد از مقابل (بازگردانده به حالت اول)

فن استعمال سنگهای بزرگ در ساختمان قصر شاپور اول ، در بیشاپور نیز به کار رفته است . تالار بزرگ قصر مزبور در قسمت مرکزی ، گنبدی مسقف دارد ، و نیز دارای چهار ایون است ، و جمعاً به شکل چلیپایی است (ص ۸۹) . آجر پخته بسیار مورد استعمال بود ، مخصوصاً در ایالات بابل - که در آنجا هنوز قسمتی از قصر شاهی تیسفون باسقف آن بر فراز تالار بار دیده میشود (ص ۸۷) . خشت خام طبق معمول استعمال میشد ، و یکی از نمونه های عمده استعمال آن دیوار دور شهر استخر است که تصور می رود پیش از عهد ساسانی ساخته شده باشد (ش ۹۲) . برجهای مدور این حصار به نظر میرسد که در مشرق از عهد امپراتوری روم مورد توجه مخصوص بوده و قلعه

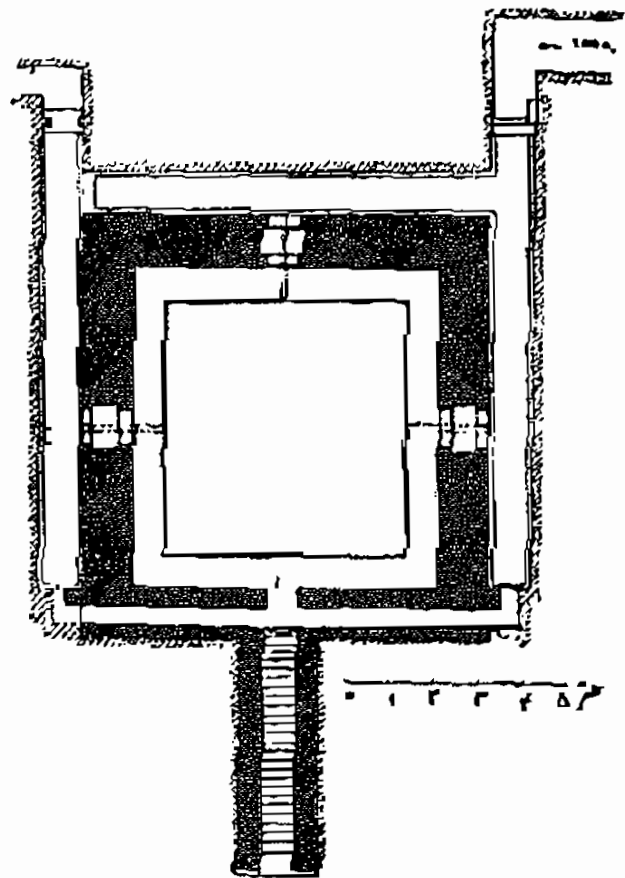

ش ۹۲ - استخر، دیوار گرد شهر، از خشت خام

بیشاپور و تکیلا - در هند شمال غربی، در شهری که توسط سلسله دوم کوشان، در قرن دوم مسیحی ساخته شده - شاهد آن میباشند.

در بنای معابد تغییراتی صورت گرفت. تالار مرکزی آنشکده، مربع و محصور به چهار دیوار بوده است. بزرگترین آنها از لحاظ ابعاد (ارتفاع دیوارها: ۱۴ متر) آتشکده است که ما در بیشاپور کشف کرده ایم (تص ۹۸ و ش ۹۳). در فیروزآباد.

در جنب آتشکده، برجی برپا بود که به هنگام تشریفات در رأس آن آتش در هوای آزاد میسوخت (ش ۹۴). این تشریفات عموماً در اطراف کلاه فرنگی‌هایی که از چهار جانب باز بودند و چهارپایه زیر آن چهار سقف را که بر فراز آنها گنبدی نصب شده بود، نگاه میداشتند، اجرا میشد؛ و در ظرفی که در زیر گنبد در برابر گروه مؤمنان جای داده بودند، با آتش مقدس محفوظ در آتشکده آتش

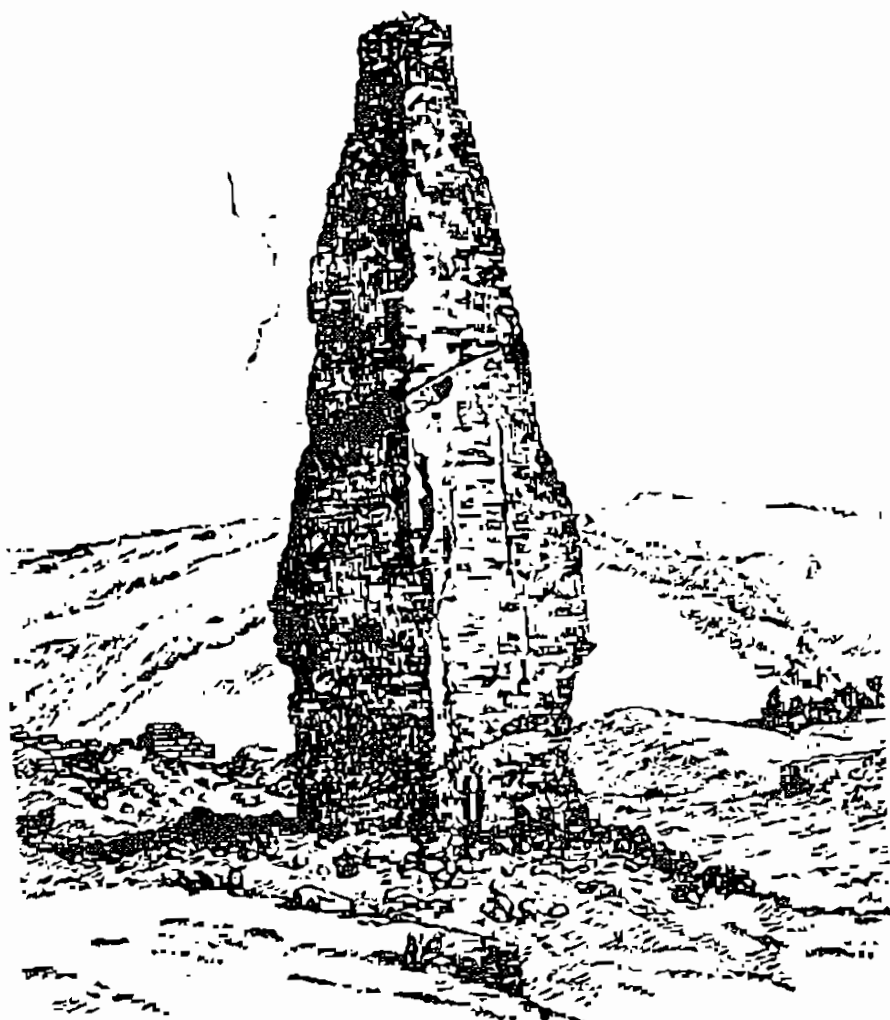

بر می‌افروختند.

ش ۹۳ - بیشاپور: نقشه آتشگاه

دیوارهای قصرها و منازل که از قلمه سنگ یا آجر ساخته میشد دارای تزیینی از مرمر حجاری شده و منقوش بود که میبایست سطح آنرا - که منظره‌ای نامطبوع داشت - بپوشاند. در قدیمترین کاخ، یعنی کاخ اردشیر در فیروزآباد، این تزیین بسیار سطحی

و فقط محدود به «شمار مصری» است (ش ۹۵) که درها و طاقچه‌های تخت جمشید را بدان
 تزیین کرده‌اند. تحولی ناگهانی در تزیین گچ اندود در عهد درمین پادشاه، شاپور
 اول، روی داد. در قصر بیشاپور وی، که کمی پس از غلبه او بر امپراتور والریانوس^۱

ش ۹۴ - فیروزآباد : برج دارای آتشگاه

ساخته شده، تالار بزرگ بازار ۶۲ طاقچه (ص ۸۸) مزین است که با مرمر معماری پوشیده
 شده، و عناصر مختلف آن معرف تأثیر قوی سبک سرنانی - رومی میباشد، و شامل
 خطوط پیچاییج، ترسیمات رمعی، زبر کهای کنگر است. بعدها این تزیین با نقوش
 جانوران، گیاهان، صحنه‌های شکار و حتی تصاویر شاهان نیکوتر می‌گردد. مرمر

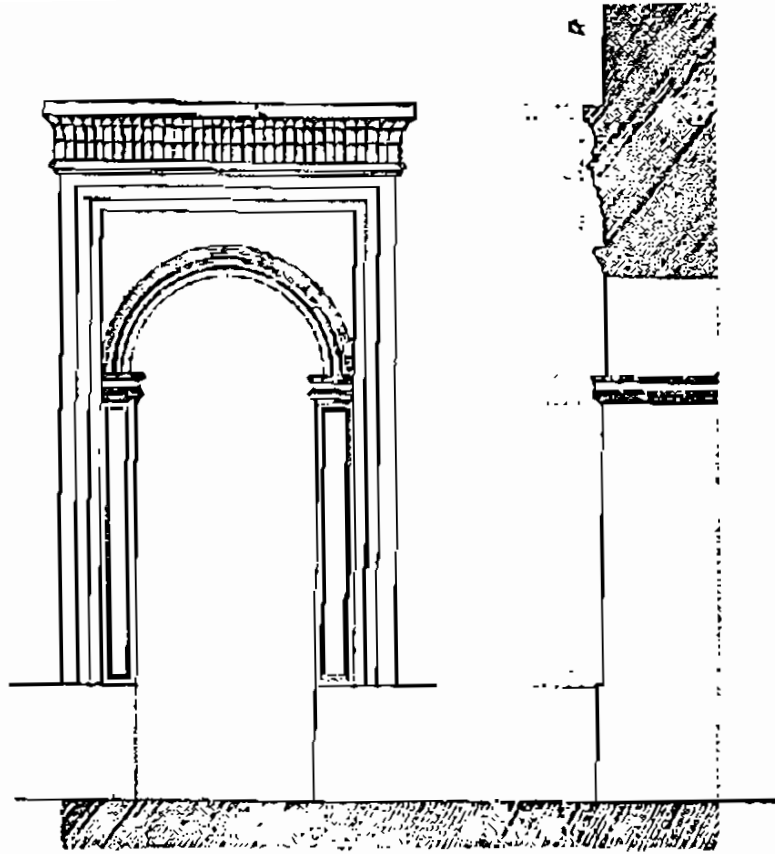
۱ - Valerian (Valérien ت. ا.)

حجاری شده حتی در حدود اواخر عصر ساسانی ، در کار حجاران تأثیر مینماید . از بین معماری غار طاقستان (ش ۹۶) و سرستونهای سنگی ، و کوشکهای سلطنتی (ش ۹۷) از همین قبیل بوده است .

از روی منابع تاریخی میدانیم که قصرهای ساسانی با نقاشی‌ها مزین بودند ، و قصر تیسفون دارای نقاشی روی گچ - که تسخیر انطاکیه را نشان میداد - بوده است . تحقیقات اخیر در خصوص مقر ساسانی ، ایوان کرخه ، وجود نقاشیهای روی گچ را در قصر شاهی ثابت میکند . بعلاوه ما در قصر بیشاپور ، موزاییکهایی به دست آورده‌ایم که سطح ایوان را مزین ساخته ، و آن تا حدی مکمل اطلاعات ماست ، زیرا چنانکه میدانیم موزاییک کاران از روی نمونه کار میکردند بعضی تخته‌های موزاییک معرف تصاویر است : بر روی بیست و دو تا از آنها ، دو تصویر مشابه یافته نمیشود ، و این ثابت میکند که هنرمندان عصر در صدد بودند که در تجسم تصویر شباهت را مراعات کنند (ص ۹۵) . صرف نظر از چند سر نیم رخ ، بقیده با سدریچهره نشان داده شده ، و به نظر میرسد که این سبک وضع مرجح هنر عهد ساسانی است و شاید الهامی از هنر سریانی - رومی باشد . در روی تخته‌های دیگر که بزرگترند ، یک در میان تصاویر مردان و زنان کشیده شده‌اند . در این میان تصویر یکی از بانوان دربار دیده میشود که خود را باد میزند . درباریان با جامه‌های طویل و بساکهای گل بر سر و دست گلی در دست نشان داده شده‌اند (ص ۹۶) . مطربدای برهنه یک آلات موسیقی را باسیم می‌نوازند . موضوعات معماری پرده‌های مورد بحث را مزین میسازند چنانکه در نقاشی‌های دورا - اروپوس^۲ همین امر مشاهده میشود .

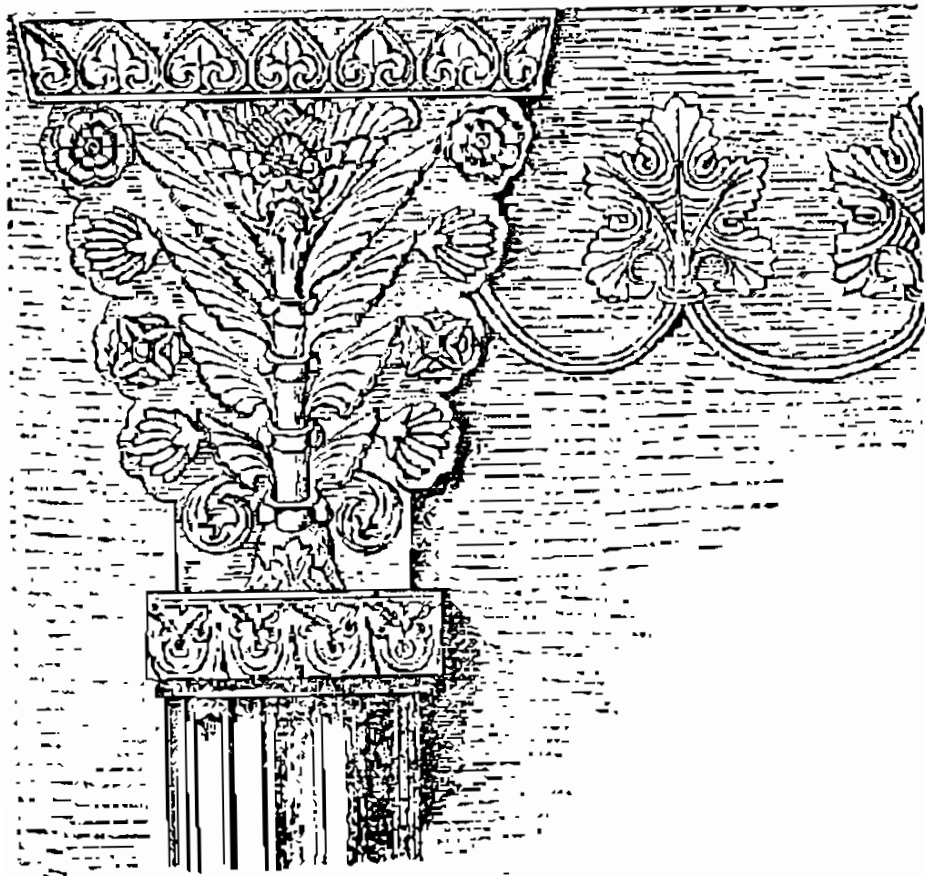
شاهان ساسانی بیش از همه اسلاف خود سنن نقوش برجسته روی سنگ را که از هزاره سوم ق . م . شناخته شده ، حفظ کردند . متجاوز از سی نقش برجسته آنان

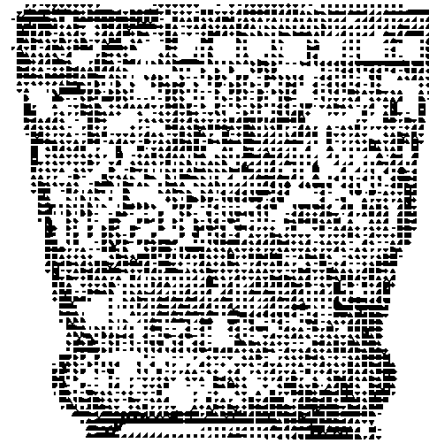
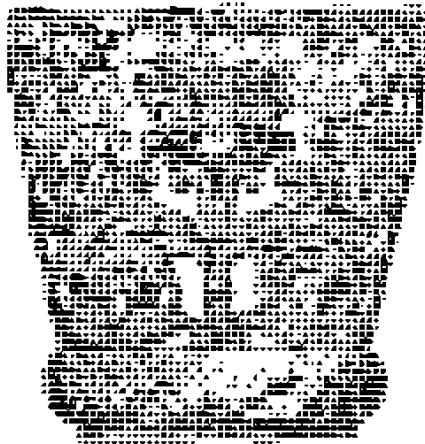
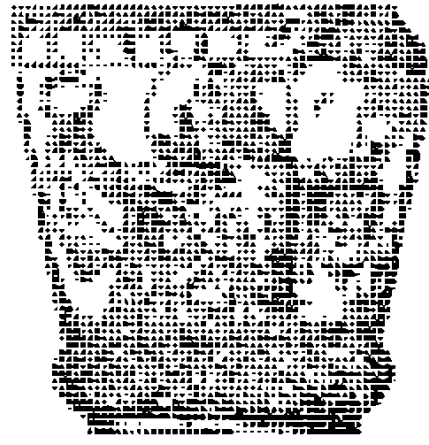
متر ۲

ش ۹۵ - فیروزآباد : تزیین گچ اندود قصر

ش ۹۶ - طاقستان ، جزئیات يك سردیون به شكل برجسته

صخره‌های نجد ایران را - که بخش اعظم آنها در فارس یعنی ناحیه اصلی سلسله مزبور می‌باشد - مزین ساختند و هیچ یک از آنها دارای سنجیه دینی نیست : اعطای

ش ۹۲ - بیستون : سرستون‌های يك ساختمان ازین رفته

منتصب ، فتح ، غلبه بر دشمن ، شکار ، پادشاه با افراد موکب یا افراد خانواده خویش ، اینها موضوعات کارهای هنری هستند که جریانات مختلفی را که در هنر ساسانی در طی چهار قرن به عدل آمده ، جلوه گر می‌سازد . اوایل پیدایش هنر مزبور - که آنرا از روی نقش برجسته فیروز آباد ، که در آن غلبه اردشیر بر اردوان پنجم نقش شده ، میتوان شناخت - هنوز از هنر پارسی ، که به وسیله یکنواختی نقش برجسته وحاک جزئیات مشخص است . اشباع شده - اندکی بعد ، باز در زمان همان پادشاه ، اشکال

صاحب حجم و مدور میشوند. مخصوصاً در صحنه اعطای منصب، به سبک قدیم نقوش و علائم نجابت شرقی که در آن شاه و خدا، اهورمزدا - در حالی که حلقه نوآردار را - که نشانه سلطنت است - بدو میدهد، هر دو حواره نقش شده‌اند. سم اسبان آنها بترتیب، پادشاه یارت که مغلوب اردشیر گردیده - و اهریمن، روان شر، رقیب اهورمزدا را لگد کوب میکند (تص ۹۹). از زمان شاپور اول، بار دیگر تحت تأثیر غربی، طریقه‌ای جدید در البسه پدید آمد. سابقاً شکل بدنی که جامه آنرا می پوشانید نامعلوم بود. در این زمان بعکس لباس به قالب بدن بود. به تقلید نقوش برجسته تزیینی روم، هنرمندان ایرانی شروع به تشکیل صحنه‌های کامل کردند. در اطراف پادشاه - که قسمت مرکزی را اشغال میکند - گروهی از اشخاص را مجسم می‌سازند، چنانکه آنرا در نقش برجسته غلبه بر والریانوس، در بیشاپور میتوان دید (ش ۸۶). مع‌هذا این گروه‌ها هرگز نمیتوانند معرف وحدتی باشند. این امر مخصوصاً در نقش برجسته دیگری حاکی از فتح مزبور، در بیشاپور جلوه گر است، و آن دارای شکلی مدور میباشد و شامل چهارده رده است (تص ۱۰۰)، و در آن تمایلی به نزدیکی به نقوش برجسته رومی مخصوصاً نقش ستون طرایانوس دیده میشود. اما در روم، امپراتور که این بنای کتابخانه مانند را برافراشت، میخواست که مساریچ روی مرمر به‌مثابه گشودن طومار دومجلد یانسخه - که حاکی از فتوحات جنگی امپراتور بطور متوالی است - باشد، در صورتی که نقش برجسته مدور شاپور اول که مقعر میباشد، فقط عبارتست از یک سلسله رده‌هایی که نه باهم ارتباط دارند و نه با صحنه مرکزی؛ و مجموع محدود است به یک داستان و یک موضوع محدود و معین.

هنر نقش برجسته ساسانی در زمان بهرام اول به اوج رفعت خود میرسد: صحنه اعطای منصب از طرف این پادشاه در بیشاپور باروحترین و زباندارترین همه نقوشی

است که هنرمندان ایرانی توانسته‌اند به وجود آورند. صفات عالی این هنر در زمان بهرام دوم هم حفظ شد؛ اما از قرن چهارم، طرح‌ریزی حدت خود را از دست داد و ضعیف و بی‌لطف گردید، در عین حال که نقش جزئیات مجدداً درحکاکی معمول شد. در حدود اواخر عهد مورد بحث، نقوش برجسته شکارگاه طاق بستان (ش ۹۸) تأثیر قوی نقاشی را در این هنر نشان می‌دهد.

غالباً در خصوص شباهت نقش برجسته ساسانی و برجسته تزئینی رومی اصرار

ش ۹۸ - طاق بستان : نقش برجسته معرف شکار شاهی

ورزیده‌اند، و این اندیشه محققاً تا حدی حقیقت دارد. مع‌هذا در این دو نوع تجلی هنری، اختلافاتی موجود است که نتیجه دو جهان مختلف و دو بینش تقریباً مخالف است. برجسته رومی تابع معماری و عموارد با ابعاد محدود است، بعکس نقش برجسته ساسانی که در آن قد اشخاص غالباً از قد معمولی انسان تجاوز می‌کند. برجسته رومی در

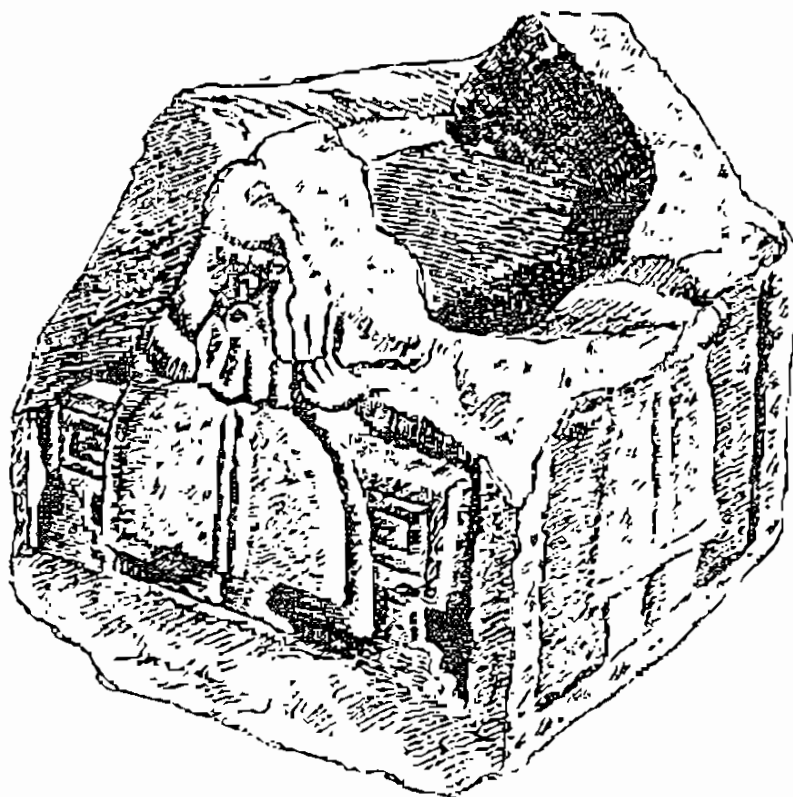
صدد تعبیر حقیقتی تاریخی ، حادثه‌ای سیاسی به وسیله تصاویر پیاپی است که در آن حقیقت و مجاز با یکدیگر نیاک توأم میگردند. برجسته ساسانی ، که آنهم غالباً حاکی از واقعه‌ای تاریخی است ، بر روی بخشی ممتاز از این واقعه ثابت میگردد و فقط به همان محدود میشود . هنر مزبور ، در غرب حکم فیلمی را دارد که جریان می‌یابد ، ولی در شرق ، مانند عکسی است که بر روی صحنه‌ای که بیشتر معروف حادثه است ، متوقف میماند . بدین وجه فتح و غلبه در پرده‌ای تجسم می‌یابد که در آن شاه با خدا ، سر پا یا سوار اسب ، دشمن را که بر زمین افتاده لگد کوب میکند ؛ در پرده دیگر ، در جنگی تن‌به‌تن شاه ساسانی رقیب را با اسبش سرنگون می‌سازد . در نتیجه جدال شکی نیست ، لحظه مهیج وجود ندارد ، و رابطه هنر مذکور با حجاری‌های تخت جمشید - که شاه را در حال کشتن هیولای عجیب نشان میدهد - شکفت آوراست . نقش برجسته ساسانی سکون توأم با وقار و آرامش هنر عهد هخامنشی را حفظ میکند ، همچنانکه حدت جدالها و شکارهای عهد پارت را محفوظ میدارد . هدف آن تجسم موضوعی است که همواره لاینفک است ، و شاهی را که ساختمان بدو منتسب است نشان میدهد ، با این تفاوت که وی را با تاج مخصوص خود - که با تغییر پادشاه ، آن نیز تغییر می‌یافت - مجسم کرده‌اند . در اثر کیم و فن ، اختلافات بسیار مشاهده میشود ؛ هرگز صحنه هنر ساسانی در تزیینی که معرف مکانی باشد که واقعه در آن رخ داده ، نشان داده نشده است . اشخاص اطراف شاه را فراموش کردند ، شاه خود طبق سنن قدیم شرقی ، بسیار بزرگتر از آنان نمایش داده شده . در این صحنه‌ها نشان دادن صفی از اشخاص ، تنها راه حلی بوده که حجاران پذیرفتند ، و نتیجه آن قسمی استقلال تصاویر است ، درست همچنانکه در عهد هخامنشی معمول بوده . گروه در نقش برجسته ایرانی وجود ندارد . محقق است که این هنر بعضی اصول غربی را پذیرفته است ، از آن جمله استطرز تجسم البسه ، طرح ، حجاری برجسته ، و طبیعتی بودن تعبیر . اما نقش برجسته ساسانی

با داشتن قرینه در ترکیب، تناقض محض، سبک وابسته به نجابت خانوادگی، و با دارا بودن سببیه مخصوص خود و مفهوم مختلفی خویش، اصولاً ایرانی باقی مانده است، زیرا در ایران تحسین یک فتح میبایست به وسیله قسمی جادو، به شاه قدرت و افتخار ببخشد. این تجلی مخالف نقش برجسته غربی است.

هنر مربوط به تدفین اموات در عهد ساسانی نیکو شناخته نیست. در این عصر، اموات را در برجهای خاموشان می نهادند. پس از ریزش کامل گونتها، استخوانها را در منسوجی می پیچیدند و در ستودانها در آرامگاههایی که در کمره کوه حفر میکردند، و یا در اطرافهای مخصوص تدفین، جای میدادند. قطعات متعدد این ستودانها که از گل پخته ساخته شده، در ترکستان روس بدست آمده، و متعلق به آخر عهد ساسانی است. اما در ایران، جز دو ستودان سنگی شناخته نشده: یکی از آنها ستودان بیشاپور است که با نقوش برجسته مزین میباشد (ش ۹۹ و ۱۰۰)، حجاری آن بسیار ساریده شده و تقریباً فاقد طرح است، نمرخ اشخاص بد وسیله نودهای بکنواخت بر زمینهای گود ترسیم شده. اگر این نقوش برجسته را از لحاظ شباهت با ستودانهای ساخته از گل پخته مقایسه کنیم، درمی یابیم که آنها عبارتند از بیغ میترا (مهر)، درحالی که بر گردونه خود - که اسبان بالدار آنرا میکشند - سوار است، خدا زروان، خدای آتش و ربه النوع اناهیته (ناهید). این سه احتمال است تئلی از آیین مزدایی باشند.

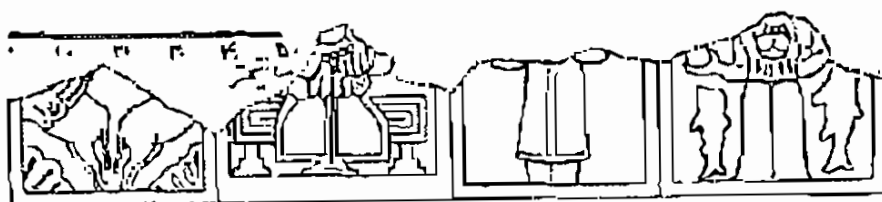
کنده کاری عهد ساسانی بهتر معرفی شده، چه دهها درری، جام، فنجان و بطری از این عهد شناخته شده است. همه این قطعات مزین اند، و از جمله موضوعات مختلف، مخصوصاً شکارشاهی مقامی مخصوص دارد. شاه - که سوار اسب و ملبس به جامه های گرانبهاست و سر وی مکمل به ناجی است که استادانده کار شده، درحالی که

تیرها را پرتاب میکند و جانورانی را که بدتاخت تعقیب مینمایند، میکشد - بدطریق
مصنوعی تجسم داده شده، و همه صحنه‌هایی که از نظر اندیشه با نقوش برجسته

ش. ۹۹- بیشاپور: ستودان سنگی حجاری شده

سنگی قرابت بسیار دارند (نص ۹۰) همین حال را دارا هستند. در این صحنه نمیتوان

ش. ۱۰۰- بیشاپور: ستودان سنگی حجاری شده (بفصیل)

شکارحقیقی را مشاهده کرد، همه چیز مخالف این اسناد است: چه جامدهای شاه،
چه نوارهای موج، چه تاج - که ممکن است در حال چهارنعل تاختن آنرا بر سر
داشته باشند - ، و چه تعداد جانورانی که شکارگر را احاطه کرده‌اند. این، تصویری

مختلط و پرددای نقاشی است با مفهومی مخفی که باید به وسیله قسمی سحر ، در اقدامات مربوط به شکار ، موفقیت شاه را تأمین کند ، و بدو جرأت مقابله با شیر ، ببر و گراز را بدهد . این پرده معرف يك « شاه شکار گر » است .

موضوعات دیگر عبارت بود از صحنه اعطای منصب (ش ۱۰۱ الف) ، یا شاه که بر تخت خود نشستند (ش ۱۰۱ ب) ، و یا صحنه ضیافت (ش ۱۰۱ ج) که آنهم به نظر

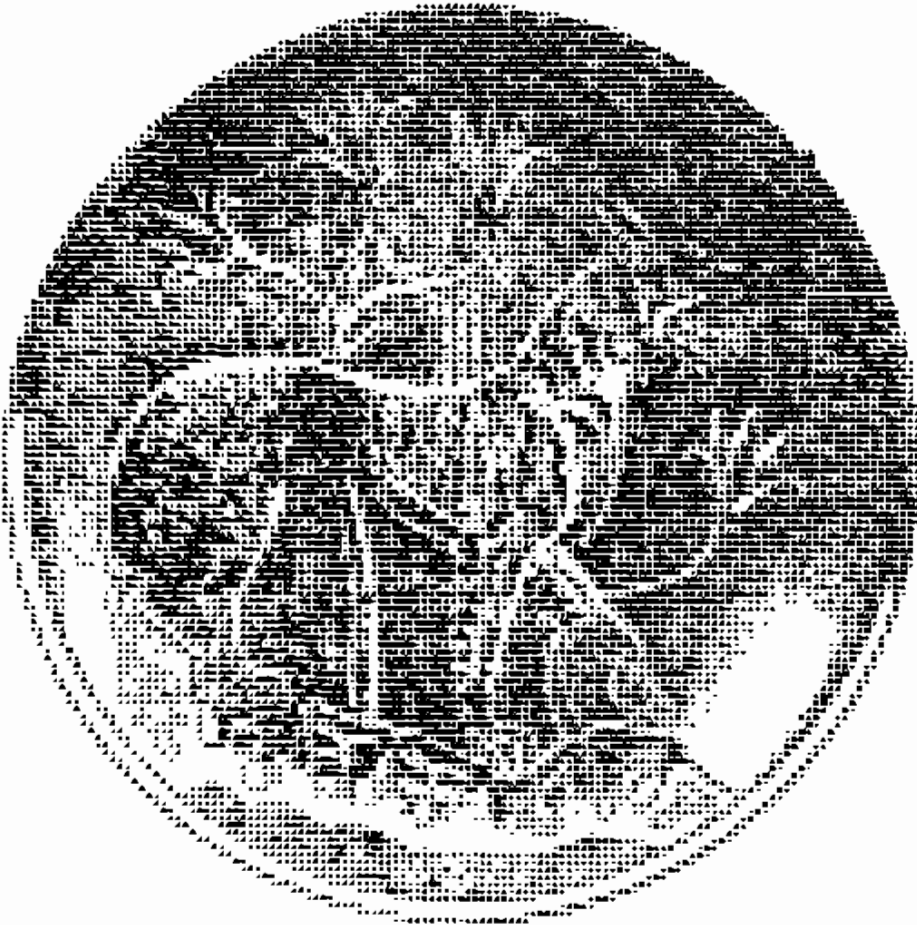

ش ۱۰۱ - تصویر شاهان در صفت زرگری ساسانی

میرسد بسیار مورد توجه بوده است . بعضی فنجانها و بطاریفهای مزین به تصویر رفاصکان یا کنیزکان (تص ۹۱) را باید به دسته اخیر اسناد داد . روی بعضی از دوزیها تصویر جانوران حقیقی (ش ۱۰۲) یا تخیلی حاك شده است . به نظر می رسد مؤثرترین و زیباترین قطعات از لحاظ فن ، در قرن سوم و چهارم م به وجود آمده باشد ، و کارهای بعدی غالباً جز استنساخ کارهای سابق ، چیزی محسوب نمی شود .

سنگ شفاف - این ماده نجیب که از ازمته قدیم آنرا بسیار گرانها میدانستند در نزد هنرمندان عهد ساسانی جناب توجه بوده است اندکی از این جنس به ما رسیده ، و محتمل است در عهدی که صنعت شیشه گری به شدت جانشین برش سنگهای شفاف شده ، از تعداد اینها بسیار کاسته گردیده باشد . معروفترین کار هنری روی سنگ شفاف ، نشان مرگزی جام زرینی است که از خزینه سندی^۱ به دست آمده ، و در جایگاه مدالها^۲ در پاریس محفوظ است ، و آن يك پادشاه ساسانی را نشان

ش ۱۰۲ -
جام سیمین
ساسانی

میدهد که بر تخت خود نشسته و تخت او را اسبان بالدار نگاه داشتند (ش ۱۰۳).

ش ۱۰۳ - نشان روی سنگ شطاف جام
زربین گنجینه سن دنی. کتابخانه ملی پاریس

یک دوری از گنجینه سن مارک در ونیز ،
مزین به تصویر نصف نخل که درترین گچ بری
ساسانی بسیار رایج بود (نص ۹۵) و یات پیاله
با تزئین گلی (نص ۹۲) را میتوان به کار گاههای
ایرانی این عصر یا به کار گاههایی که تحت
تأثیر آنها واقع شده بودند ، اسناد داد
کننده کاری عهد ساسانی به وسایلهزاران

قطعه در موزهها یا کالکسیونم - ای خصوصی

سراسر جهان شناخته شده است. بعضی آنها مزین به تصویر مالکشان می‌باشد، و به زبان پهلوی نام و عنوان ایشان نوشته شده، ولی در غالب آنها موضوعاتی از جهان جانوران یا گلها، یا موضوعهای ایمانی که مفهوم حقیقی آنها هنوز بر ما آشکار نیست، حک شده است. ما در اینجا تصویر مهری را نشان می‌دهیم که از گل پخته ساخته شده و متعلق به قرن ششم است، و از طبقه ساسانی شوش به دست آمده، و به وسیله نواری به سندی رسمی - شاید پارشمن (پوست) - ثابت شده بود. در این قطعه امضای شخصی بزرگ که مجسمه نیم تنه وی مشاهده می‌گردد، و سپس امضای یکی از عمال شاهنشاهی - که مهر رسمی وی جز کتیبه‌ای به زبان پهلوی نمی‌باشد - دیده می‌شود (تص ۱۰۱).

ایران، که بین چین - مملکت عمل آورنده ابریشم - و روم، بزرگترین مصرف کننده منسوجات گرانبهای ابریشمی، واقع بود، حکم کشور ترانزیت ابریشم خام و ابریشم کار شده را یافت. پادشاهان بزرگ ساسانی، که مایل بودند این شعبه از تهیه منسوجات را در ایران توسعه دهند، در تعقیب فتوحات خود در سوریه، دسته‌های بزرگ نساجان را تغییر مکان دادند و در ایالات ایران - مخصوصاً خوزستان - مستقر ساختند.

ابنیه سنگی از قبیل طاق بستان، از تزیینات منسوجات عهد ساسانی - که در آنها موضوعاتی که در کچ‌بری یا کنده‌کاری بدکار برده می‌شد، روی ابریشم تجسم داده شده‌اند - تصویری در ما ایجاد می‌کنند. نشانهای شامل تصاویر حیوانات، صحنه‌های شکار مخصوصاً شکارهای بهرام گور، موضوعات رمزین بر روی چند قطعه منتسب به این عهد که تا روزگار ما محفوظ مانده‌اند، نقش شده است. هزاره اول

۱- در متن فرانسوی: قرن ششم، و در ت. ا.، قرن چهارم با علامت استفهام. با مؤلف مذاکره شد، همان قرن ششم را صحیح میدانند (م).

تاریخ مسیحی عهدی بود که در آن تجارت آثار مقدس که از مشرق حمل میشد رونق داشت. مجلل‌ترین و زیباترین مواد، برای پوشش اجساد قدیسان به کار میرفت. بدین وجه است که کلیساها و اسقفیهای اروپا مالک قطعات مربوط به عهد ساسانی یا متأخر از آن عهد - که در سرزمین ایران عموماً محفوظ نمانده - گردیده‌اند، و هنوز هم مالک میباشند. ورود اسلام رسم استفاده از کفن و صنعت آنرا از بین برد، و مقابری که پس از پایان عهد ساسانی ساخته شده، گاهی بر اثر اتفاقاتی نادر با کفنهایی مشاهده شده‌اند که ثابت میکنند تاچه حد نقش شمایل اولیا در طی قرون محفوظ مانده است (نص ۹۳).

هر قدر هنر نیرومندتر بود، تأثیر آن به نقاط دورتر میرسید و دوام و بقای آن - حتی در ممالک خارجه - مطمئن‌تر بود. هنر ساسانی نیز همین سرنوشت را داشت، و دامنه آن از چین تا قیانس اطلس میرسید. نفوذ وی مخصوصاً در مغرب - که نقش الهام آن در هنر قرون وسطی معهود است - بسیار بود. اینکه کلیسای

ش ۱۰۴ - نقش برجسته نقش رستم ۲ :
اردشیر برابر اهورمزدا

ژرمنی دیره^۱، نزدیک ارلن^۲، به طرح آتشگاه ساخته شده، و دیوارهای آن با کچر بهایی تزئین یافته است و میتوان در آنها تصویر درخت زندگانی را - که در غار طاقستان نقش شده - مشاهده نمود، امری منفرد و استثنایی محسوب نمیکردد. کچر اندود مقبره راهب اکیلبرتا^۳ متوفی بدسال ۶۶۵ و مدفون در سرداب کلیسای ژوار^۴ بین پاریس و

شاقو - تیری^۱ نمونه دیگری از آن میباشد.

شاه، مظهر اهورامزدا در زمین، فرمند، در هنر ساسانی در حال تاجگذاری در دربار باشکوه خویش معرفی شده. چهره وی به عنوان سرمشق هنرمندان بوزنطی (بیزانسی) برای تجسم چهره مسیح پیروزمند - که اطراف وی را موکبی از فرشتگان، حواریون، پیامبران و نویسندگان انجیل فرا گرفته اند - به کار رفته است. بعدها هنرمندان، در نقوش برجسته و کچ بری کلیساهای کهن فرانسه، انگشت سبابه خم شده دستی را که علامت احترام بزرگان دوره ساسانی بود، نقش کردند، شاید بدین آنکه مفهوم این امر را دریابند (ش ۱۰۴ و ۱۰۵). زرگران

ش ۱۰۵ - کلیسای بیک^۲ (اندر)^۳، پریش مکان. هنر دینی فرانسه در قرن دوازدهم مسیحی

اروپای مرکزی بعدها موضوعات کنده کاری دوره ساسانی را تقلید کردند، و شاید آنان نیز بیش از ما از مفهوم آنها خبر نداشتند، چنانکه کسانی که قطعات زرین عالی قدر گنجینه موسوم به گنجینه اتیلا^۴ را که منسوب به قرنهای هشتم و نهم مسیحی است ساخته اند، همین کار را کرده اند (ش ۱۰۶ و ۱۰۷).

۱ - Châtenu-Thierry - ۱
 ۲ - در ت. ا. - دست راست
 ۳ - Bic - ۲
 ۴ - Indre - ۴
 ۵ - Attila - ۵

ش ۱۰۶- کوزه زرین متعلق به گنجینه منسوب به اتیلا

هنر ساسانی همچنین موجب الهام نقاشان آسیای مرکزی در کج بردهای
اعتاب مقدسه بودایی (ش ۱۰۸) و ساجان مصر و بوزنطه (بیزانس) گردیده است،
اما « وارث حقیقی ایران ساسانی، اسلام است »، و هر جا که اسلام توسعه یافت،
اشکال هنر کهن ساسانی را - که آخرین پرتو خویش را به نقاط دور افکند - با
خود انتقال داد.

ادبیات ملی و عمومی که از نسلی بدسل دیگر باروایات شفاهی منتقل میشود

ش ۱۰۸ - گنج بری بودایی مونک
اوی (ترکستان چین)

ش ۱۰۷ - نقش مرکزی کوزه‌ای زرین‌معلق به گنجینه منسوب بدانیا

و از معتقدات مردم و حیات ملت متمتع میگردید. در عهد ساسانیان جای خود را به ادبیات مکتوبی داد که به منظور قرائت درباریان و اشراف تحریر میشد. بعضی قسمت‌های اوستا - منبع همه دانش - شامل قطعاتی بود که از طب بحث میکرد و در آنها دستورهای بقراط را با تعلیمات آیین زرتشتی منطبق کرده بودند. ترجمه آثار خارجی: یونانی، لاتینی و هندی، در عهد شاپور اول شروع شد، و مخصوصاً در عصر خسرو اول - که سلطنت وی دوره حقیقی نهضت ایرانی محسوب میشود - رونق گرفت. دوره خسرو (انوشروان) که از نظر اغماض فراوان نسبت به ادیان، ممتاز بوده و درست مقابل کلیسای مسیحی بوزنطد (بیزانس) قرار داشته، فیلسوفان یونانی را که در یونان مورد ایذا قرار گرفته بودند، به خود جلب کرد و از ایشان در تیسفون پذیرایی شد. افکار غربی که در این عهد در ایران نفوذ کرد

و با افکاری که از هند منتقل میشد مخلوط گردید ، افکار روشن فکران ایرانی را بازتر کرد . از جمله اینان میتوان از پزشک بزرگ شاه موسوم به برزویه نام برد . وی در نوشته‌های خود از جامعه ، اخلاق و ادیان بحث میکند . خوانندگان ، رسایل و کتب اندرز ' علاقه تام داشتند ، و بسیاری از این قبیل رساله‌ها نوشته شد ، ولی متأسفانه همه آنها به‌ها نرسیده‌است . در این آثار از خردمندی ، احسان ، مهربانی ، و نلیغ غنی نسبت به فقیر ، مزیت فقر شرافتمندانه نسبت به ثروت مبتنی بر تکبر و ظلم گفتگو شده‌است . وسعت آزادی افکار ، نفوذ روحانیت زرتشتی را متزلزل گردانید ، و روحانیان در صدد مقابله برآمدند ، اما ستیزه‌ای که آنان ضد افکار و اندیشه‌های فیلسوفان خارجی برپا کردند ، به نفع ایشان تمام نشد . گزارشهایی که به‌ما رسیده روحانیان را به فساد عقیده ، آزمندی ، حتی کفر و زندقه متهم میکند ، زیرا روحانیت رسمی اصول توحید (در الوهیت) را که تحت تأثیر ادیان بزرگ عصر رواج می‌یافت ، احیا و تبلیغ میکرد . این نظم جدید در ایران وقتی صورت گرفت که اسلام فاتح شده بود ، و آنگاه برای نجات آیین ملی بسیار دیر بود .

حیات اقتصادی و اجتماعی

اقتصاد شاهنشاهی ساسانی کماکان بیشتر بر کشاورزی مبتنی بود تا بازرگانی . مع هذا این عهد که مشخص پایان جهان باستان است ، به یاری اداره دولتی ، با کد یمین و عرق جبین ملتها ، در امور فرهنگی و سیاسی موفقیت‌هایی به دست آورد که آثار آن تا روزگار ما باقی مانده‌است . دوره ساسانی از نظر ازدیاد مداخل و توزیع محصولات و مصنوعات مهمتر از ادوار سابق میباشد . قسمی تعادل در همه وجوه حیات و فعالیت بشری در حوضه بحر الروم پدید آمد که هم در امپراتوری روم و هم

در شاهنشاهی ساسانی تجلی کرد. این بخش از جهان کهن از این نظر، بر اروپای جنوبی، مرکزی و شمالی قطعاً رجحان داشته‌است.

مسکوکات ساسانی - سیمین، مسین، و بدندرت زرین - در مبادلات تجاری، در منطقه‌ای وسیع جریان داشت. این عهد دوره پیدایش حقیقی برات است، و بانکداران یهودی بابل و مؤسسات مشابه ایرانی، در جریان دادن برات نفوذ عمده داشتند. برات محققاً از هزاره دوم ق. م. شناخته شده بود، اما جریان آن محدود بود، و در حقیقت جز شناسایی قرضی یا تثبیت تاریخ تأدیبه چیزی دیگر نبود. از دوره ساسانی، برات به صورت سند تملک درآمد و رسماً آنرا می‌شناختند. بانکهای شاهنشاهی، که تحت اداره ایرانیان یا یهودیان بودند، مبادلات پولی را به وسیله اسناد مکتوب به کثرت انجام میدادند. گروهی اندک از متخصصان مالی میدانند که کلمه چک^۱ یا اصطلاح نمین سند^۲ از زبان پهلوی (به زبانهای اروپایی) رفته، و آنها از ابداعات مؤسسات بانکی ایران در اوایل قرون وسطی میباشند. بازرگانان مسیحی سوریه بعدها برات را از ایران اقتباس کردند و به مغرب رسانیدند؛ در آنجا برات مخصوصاً از عهد مروئزی^۳ شناخته شده‌است.

در شهرها، استعمال سکه وسعت یافت، و تعداد فراوانی از درهم‌های سیمین ساسانی (نصف ۱۰۲) در ایران یا در ممالک مجاور یافته شده‌است. در مناطق روستایی، غالباً مزد زارعان، سربازان، کارگزاران، و حتی مالیات هم جنسی پرداخت میشده، و این سنت در بعض نواحی تا عهد ما هم ادامه یافته‌است. اما تجارت خارجی کاملاً بر پایه اعتماد مبتنی بر مسکوکات مستقر بوده‌است. تجارت خارجی بطور محسوسی نسبت به قرون گذشته افزایش یافته، و مخصوصاً شامل اتمه گرانبهار مصنوعات تجلی که مورد استعمال دربار شاهنشاهی و طبقه ثروتمند اشراف ایرانی

بوده، میشده است. اخذ مالیات و عوارض جنسی موجب آن گردید که حکام ذخیره‌هایی مهم از محصولات که در درجه اول لزوم بودند، فراهم آورند، و عمال آنان آنها را در بازارها پخش میکردند. فایده دیگر اینها آن بود که هنگام قحط، احتیاجات ملت را به وسیله توزیع ذخایر مرتفع سازند، و شاهان ملزم بودند به جهت تسکین بدبختیهای ملت با آن موافقت نمایند.

هرگز در ادوار سابق تجارت مانند این دوره تحت نظارت جدی قرار نگرفته بود، و این امر دولت را مجبور کرد برای وسایل متزاید حمل و نقل در جاده‌ها، شطوط و انبار، ایستگاهها و کاروانسراها و آب انبارها بسازد. عمال مخصوص برای این خدمت معین شده بودند و ایستگاههای سرحدی و بنادر دریایی را مراقبت و نظارت میکردند. همچنین دولت انحصارهایی تحت اختیار خود داشت که مهمترین آنها ابریشم خام بود که از چین وارد میشد، و مخصوصاً در کارگاههای سوری - فینیقی آنرا به کار میبردند، و به زودی مردمی که پادشاهان ساسانی آنان را در سرزمینهای ایران جایگزین کرده بودند با ایشان رقابت نمودند، و از آن میان کارگاههای شوش، گندشاپور و شوشتر از جهت مصنوعات خود شهرت یافتند. ظروف سفالین تجملی، مصنوعات شیشه‌بی سوری - فلسطینی و اسکندرانی به ایران وارد میشد. مبادله منسوجات و تجارت البسه بسیار قابل توجه بود. عنبر را از بحر اسود وارد میکردند. بایروس^۱ که بیش از پیش جانشین پارشمن (یوست) شده بود، همواره خریدار داشت. استعمال کاغذ به نظر نمیرسد که پیش از دوره اسلام از چین به ممالک دیگر رفته باشد. ادویه معطر را از چین و عربستان به عنوان ترانزیت میآوردند. ناردین و فلفل را از ماد صادر میکردند. تجارت بین‌المللی موجب ایجاد مستعمرات بازرگانان گردید، و مخصوصاً یهودیان و سریانیان در

نواحی بعید مانند هند، ترکستان، برتانی^۱ و سواحل بحرالسود مستقر شدند. تجارنخانه‌های صادراتی که سابقاً همه چیز می‌فروختند، در این دوره تخصص یافتند، و خود را به فروش گندم، چارپایان و مصنوعات کارخانه‌ها محدود کردند. بدین وجه تمایز بین تاجر صادراتی و بازرگانانی که در بازارهای داخلی تجارت می‌کردند آشکار گردید، و نتیجه این شد که تعداد دلالتان افزایش یابد. جمعاً، تجارت خارجی نسبت به دوره سابق چندان بهتر نشد و سبب آنرا باید در مداخله دولت در امور - که موجب اشکل آزادی مبادلات می‌گردید - جستجو کرد.

همچنین در تجارت داخلی، قراین میرساند که در بابل، و بر اثر آن در ایران، تاجر محلی و دست فروشان روستایی، که عموماً وابسته به تاجر مستقر در مراکز مهم بودند، تخصص یافتند.

در خارج از حیطه تجارت، فعالیت بانکی محدود بود. بانکها جز در موارد کمی محصول یا مواقع پرداخت مالیات، وارد عمل نمیشدند. مع هذا این امر مانع از آن نبود که دولت بیش از پیش در عمل مؤسسات اعتباری ابراز علاقه کند و نظارت خویش را بر آنها به طرز منظم ادامه دهد، چندانکه آثار آن مدتی دراز، تا ازمنه جدید بدون تغییر باقی مانده است.

تولید محصول بهتر شد و توسعه یافت. و آن هم شامل منسوجات ابریشمی و هم صنعت شیشدسازی بود، و در این رشته‌ها نیز تخصص کامل به دست آوردند. دولت با انحصارات خویش، تولید کننده به شمار می‌آمد و دارای کارخانه‌هایی بود. وی قدرت خود را حتی به بعض صنایع خصوصی - صنایعی که مستقیماً مورد توجه دربار، قشون و ادارات بود - بسط داد، و در نتیجه قیمت مواد اولیه و دستزد کارگران را تعدیل کرد و نظمی ایجاد نمود. بدین وجه تمایلات جدیدی پدید آمد که

۱ - Bretagne (Brittany) (۱.۱)

موجب ظهور عده‌ای از پیشدها گردید و بعدها اسلام و قرون وسطی از آنها استفاده کردند .

املاک بزرگ عموماً دارای زارع ، نجار ، آهنگر ، نساج ، نانوا ، آسیابان ، روغن گیر مخصوص به خود و همچنین آسیاب بودند . آسیاب ، اختراعی تازه به‌شمار نیرفت ، بلکه از قرن چهارم م مورد استعمال بود . محصولات کشاورزی حفظ میشد و توسعه می‌یافت : در این قسمت کارهای جدیدی انجام شد ، از جمله کاشت درخت توت و تربیت کرم ابریشم ، و آن برای کشوری که منسوجات ابریشمی در آن بسیار مصرف میشد ، مهم بود . املاک عظیم دولت و بزرگان کماکان طبق روشهای قدیم زراعت میشد ، و اگر تکاملی مشهود بود ، فقط در املاک متعلق به دولت صورت میگرفت ، زیرا آزادی اقتصادی در امور کشاورزی بسیار محدود بود ، و با اقدامات انفرادی نمیتوانستند آنرا توسعه دهند .

در حالی که حیات اقتصادی جمعاً تاحدی سعادت آمیز بود ، سر نوشت روستاییان بدتر شده بود . سیرت روشن بینانندای که روستاییان در دوره یونانیت از آن برخوردار بودند ، از میان رفت . آنان مورد تعدی قرار میگرفتند ، استقلال نداشتند ، و هرگز از تعلیم و تربیت برخوردار نمیشدند . ایشان - به استثنای چند مورد نادر ، که استقلالی کمابیش بی ثبات در میان آنان دیده میشود - به دولت یا یکی از بزرگان تعلق داشتند . زارعان ، وابسته به اراضی و املاک دولت و بزرگان و یا آتشگاهها بودند . مالکان بزرگ اراضی بیش از پیش مقتدر گردیدند ، و مالکان کوچک مجبور بودند که برای رفع بحران اقتصادی و تعدیات دولت ، خود را تحت حمایت مالکان بزرگ قرار دهند . چون بزرگان مزبور میبایست مالیات را برای دولت جمع آوری کنند ، تعداد کسانی که تحت نظارت آنان بودند افزایش یافت . دولت که بدین وجه جمع - آوری مالیاتها و عوارض برای وی تسهیل شده بود ، تاحدی به فقوودالها وابسته گردید ، و

مساعی وی برای پایان دادن نفوذ اینان منجر به شکست شد. قدرت بزرگان بدان حد رسید که پادشاه از نظر مالی و نظامی وابسته آنان به‌شمار می‌رفت.

ایران تنها کشوری نبود که از این عدم تعادل رنج می‌برد. در امپراتوری روم هم‌جا، در ایتالیا، گالیا، مصر، افریقای شمالی، اعیان مالک اراضی وجود داشتند. خسرو اول، با تولید تحولات اساسی و ایجاد دهقنت نظامی کوشید که از این قدرت متزاید اعیان بکاهد. روم نیز به تقلید ساسانیان پرداخت و امپراتور هرقل^۲ طبقه‌ای از روستاییان سرباز تشکیل داد، اما تحولاتی که وی ایجاد کرد برای مقابله با حملات دشمن خارجی بسیار دیر انجام گرفت.

املاک بزرگ به صورت مؤسسات محدودی درآمدند، و قسمت اعظم آنها به اجاره واگذار می‌شدند. در این املاک گروهی از روستاییان به کار می‌پرداختند و هرچهار که مصرف اعیان و بزرگان بود عمل می‌آوردند از قبیل: گندم، روغن، شراب، انواع میوه، گوشت، دستمزدر جنسی می‌پرداختند، و همچنین عوارض زمین جنسی بود. جریان مسکوکات، در مناطق روستایی، به حداقل تخفیف یافته بود. مالکان دیگر در شهرها سکونت نمی‌کردند، بلکه در املاک خود، در مواضع مستحکم ممکن می‌گزیدند. راز آنجا زراعت املاک خود را به‌وجهی معقول و منظم اداره می‌کردند. کاخهای آنان همه گونه تجمعاتی را که در آن عهد میسر بود، دارا بود، و سربازان خاص ایشان از آن قصرها دفاع می‌کردند و همواره آمادهٔ حمایت آنان با خانواده، دوستان و خدمتکاران ایشان، در مقابل اغتشاشاتی که رخ میداد، بودند. در آن عهد یک روش اقتصادی ثابت - ولی دور از عواطف انسانی - مبتنی بر فلاح، در جهان ایجاد شد و در طی قرون برقرار ماند. همچنین به مرور قرون در مقابل این تحولات، تمدنی جدید پدید آمد و توسعه یافت، و از

مناطق روستایی بدشهرها سرایت کرد. ایران وروم، بر مبنای مواریث قدیم، به قسمی از فئودالیسم دست یافتند که بیش از ادوار سابق ثمر بخش بود. « در عوض بردگی روستاییانی که سابقاً آزاد بودند، نخیدای از فئودال تشکیل شد... و انقلابی در فئودالیسم رخ داد که بعدها در همه ممالک اروپا و آسیا تجلی خواهد کرد، و جانشین همه تشکیلات ملکی جهان قدیم خواهد گردید. « این انقلاب مبتنی بر فئودالیسم قرون وسطایی عرب، اسلاو - روسی و بحر الرومی است که فرهنگ عالی جهان باستان را حفظ خواهد کرد و آنرا توسعه خواهد بخشید.

دولت در امور مالی فاقد عاطفه بود. با احیای سنن دوره یونانیت، برای زمین و افراد نرخی تعیین میکرد که از استعداد مردم خارج بود، و برای اخذ آن بدقوه قهریه متوسل میشد. مالیات غیر مستقیم که بر گمرک، نواقل و راهداری وضع شده بود، موجب تحمیلات بیشتری بر مردم گردید. کلیه کسانی که به طبقه ممتازان متعلق نبودند، مجبور بودند به هر قسم خدمت تن در دهند، در ساختمان کاخ شاهی شرکت کنند، در تهیه مواد بکوشند، کار صنعتگران را انجام دهند، ایستگاههای چپار را حفظ کنند، از سیاهیان پذیرایی نمایند، اغنام و احشام شاه را بچرانند. روستایی موظف بود اسبان خود را برای چاپار حاضر کند، کاروان سالار، ارابه ران و قایقران میبایست ستوران، گردونه و قایق خویش را برای حمل و نقل آماده سازند. دولت محصولات را از کسانی که در بازارها به داد و ستد می پرداختند به قیمتی نازل میخرید، و فساد عمال، با وجود مقابله جدی پادشاهان، وحشتناک بود.

دولت به پول احتیاج داشت. متصرفات و کارخانههای وی برای دربار و قشون کار میکردند، و مازاد فروخته میشد. آزادی انفرادی بسته به اراده دولت بود، و در حدود هزار سال در ایران اثری از آن نبود. خزانه اشباع نمیشد. ادارات و قشون

مبالغی بسیار درخواست میکردند. استحکاماتی که در سرحدات برپا مینمودند، گران تمام میشد. باید مخارج جهازات و همچنین سفرایی را که به دربارهای خارجه با هدایای سلطنتی می فرستادند، بر این ارقام اضافه کرد. به هنگام بدبختی و قحط، دولت موظف بود احتیاجات آسیب دیدگان و فقرا را مرتفع سازد. رجوع هنگفتی برای امور فرهنگی، ساختمان مدارس و دارالعلمها تخصیص داده شده بود. برای زیبا ساختن شهرها، ایجاد قنوات و انتقال آب کوشش میشد. هر چند نعمتوان گفت که زمان ساسانی دوره صلح بوده است، مع هذا شهرها توسعه می یافتند، در همه بخشهای شاهنشاهی شهرهایی ایجاد میشد، بر تعداد آنها افزوده میگردد و مسافت آنها از یکدیگر کمتر میشد مخصوصاً در نواحی حاصلخیزی که کمتر در معرض حوادث واقع و از دیرباز مزروع بودند و با نواحی که بر اثر سیاست روشن بین شاهنشاهان در آنها زراعت شده بود. خوزستان و سیستان در میان ایالاتی که از توسعه بسیار شهرسازی متمتع شدند، مقام اول را دارا بودند.

تحول مالی که خسرو اول ایجاد کرد، بیش از آنکه به نفع ملت باشد، به سود خزانه بود، و تعدی و جهل - که مردم در آنها غوطه ور بودند - آنها را به اعتصاب برمی انگیزخت. اعتصاب امری جدید در جهان قدیم محسوب نمیشد، و حملات آن در مصر، یونان و روم مشهود شده بود اما انقلاباتی که جهان یونانی را به لرزش در آورد، اعتصاب بردگان یا وامداران بود. جنبش مزدکی که رنگی دیگر داشت، مبتنی بر بنیای اجتماعی و اقتصادی بود، و به همین دلیل است که آنها کم و بیش نامیده اند. بدبختی که ملت در آن غوطه ور بود، مانع از آن میشد که وی به تفکر پردازد و عدم عدالت اجتماعی را احساس کند. بدبختی های او موجب ترحم افکار مردان بزرگ عصر گردید، چنانکه برزویه می نویسد: «عصر

ما همه جا در انحطاط است^۱. دولت بر اثر تمدن و ثروت خویش درخشان مینمود ، و قوای نظامی آن قادر مطلق به نظر میرسید . اما سازمان اجتماعی اش پوسیده و خراب بود ، و همین امر کفایت میکرد که کشور ، به هنگام حمله عرب - که از مقاومت در برابر آن عاجز بودند - در بازوان فاتح افتد .

بحرانی عمیق در قرن سوم مسیحی ، دنیا را از اسپانیا تا چین به لرزه درآورد . بحرانی سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی در روم ایجاد شد ، و فقط به علت جلوس دیو کلسین^۲ نجات یافت . بحرانی سیاسی و دینی در ایران رخ داد که بر اثر آن سلسله اشکانیان پس از سلطنت درمندی قریب پنج قرن ، منقرض شد و سلسله «ملی» ساسانی جانشین آن گردید . بحرانی سیاسی در شاهنشاهی کوشان ایجاد شد ، و آن دوات پس از آن که در زمان کنیشکا^۳ به اوج رفعت خود رسیده بود ، در زمان دومین جانشین همین پادشاه ، بر اثر فتح شاپور اول منقرض گردید . رابطهای که بشرعهد حجر متأخر ، محجوبانه با همسایه خود برقرار نموده بود ، راه خود را باز کرد . دنیا ، هر چند بین ملل مختلف قطعه قطعه و تقسیم شده بود ، ثابت کرد که اقتصاد و اجتماع هر کشور وابسته به کشور دیگر است ، و کوچکترین حادثه ای که در یکی از آنها اتفاق افتد ، در دیگری مؤثر واقع میگردد .

تمدن ساسانی پایان هزار سال زندگانی ملت ایرانی است ، و به نظر میرسد که اوج موفقیت آن باشد . به استثنای شرق اقصی ، پس از انقراض شاهنشاهی کوشان ، جهان بین ایران و روم تقسیم شد . ایران دیگر ، مانند زمان پارتیان ، شریکی نیست که به دفاع اکتفا کند ، بلکه رقیبی است دارای همان قدرت حریف ،

۱ - در کلیله و دمنه بنر اشاهی آمده : « می بینم که کارهای زمانه میل به ادبار دارد » (کلیله ،

مصحح قریب ، چاپ اول ، ص ۵۴) (۲) - Diocletien (Diocletian) . ۱ .

۲ - Kanishka

بلکه بالاتر . سلسله ملی ، دین ملی ، هنر ملی ، فرهنگ ملی و تمدن ملی حکمفرما بود . همه امور مبتنی بر جامعدهای بنیادین بود که اصل و نسب و املاک مظاهر آن محسوب میشدند . خاندان شاهی ، نجبا و روحانیان پائیده‌های این حکومت به‌شمار میرفتند ، و این بنایی است که تحسین مورخان عرب را به‌خود جلب کرده است ، و آنان آنرا به‌عنوان سر مشق فن سیاست محسوب داشته‌اند . نجبا اراضی را حفظ میکردند ، از بعض مزایای موروثی برخوردار بودند ، و شاه را انتخاب میکردند . جنگ ، شکار ، ضیافت و تمتعات حرم‌سرا همه اوقات آنان را فرامیگرفت . تعدد زوجات بسیار متداول بود ، ولی زن از همه حقوق خود محروم نبود . بمرور زمان ، اخلاق و آداب ترقی کرد و لطیف گردید ، جنگجویان و شکارگران به خواندن و نوشتن علاقمند شدند . مردم به بازی شطرنج ، گوی و چوگان بازی تمایل یافتند . موسیقی ، تصنیف و علوم مورد توجه بود و در توسعه آنها کوشش میشد . دربار مدهایی برای لباس اختراع کرد و انواع جواهر طبق سلیقه خویش ابداع نمود ، و در فن تهیه اطعمه پیشرفت کرد . این جامعه ، در خشان و مظهر تمدن و هنر لطیف و مجلل میباشد . بین آن طبقات پایین ، دیواری است غیر قابل عبور . طبقه شهریان ، هنرمندان و بازرگانان ضعیف است و توده ملت شامل روستاییان است که وضع بردگی آنان با تعلیمات روحانیت زرتشتی سازگار نیست .

عمل پادشاه ساسانی با امپراتور روم - که زندگی وی مصروف حفظ میراثی که فرهنگ قدیم جهان باستان معرفی میکرد ، بود - اندکی فرق داشت . ایران ، مانند روم ، محاط به کمربندی از اقوام دارای فرهنگ بدوی بود ، که شاهان در مقابل آنان سدهایی برپا کردند ، ولی همواره توفیق نمی‌یافتند . جمعا و بهر حال ، ساسانیان موفق شدند و در ذهن اقوام از خود خاطرهای به‌عنوان شاهان بسیار مقتدر جهان باقی گذاشتند .

تفوق ایرانیان در شیوه حکومت و اداره، طریقه جنگ، ظرافت هنرها، طرز جامه پوشیدن، خوردن و رفتار مورد تصدیق بود.

ایران این عهد، وظیفه تبلیغ هنر و ادیان را به عهده گرفت. بدین نظر میرسد آیین بودایی، در تماس با مزدیسنی، اصل در گانگی (تئویت) را در ستیزه بین خیر، که در بودای منفرد تجسم یافته بود، و سپاه شر که تحت قیادت مارا^۱ بود پذیرفته باشد. دانشمندان مایلند که در متربای^۲ بوداییان، اثر خدای متجلی مزدیسنی یعنی مهر (میترا)^۳ را بدینند. پیشرفت مانویت در ترکستان و چین شناخته شده است.

این آیین از راه سوریه و مصر، در افریقای شمالی نفوذ کرد و در آنجا یکی از پیروان آن هاگوستین قدیس^۴ بود. مانویت که در شرق مورد ایذا قرار گرفته بود، در آسیای صغیر توسعه یافت، در ارمنستان نفوذ کرد، و به تراکیه رسید (قرنهای دهم و یازدهم مسیحی). این آیین با تجارت مشرق، به فرانسه جنوبی رسید، و موجب پیدایش فرقه مقتدر کاتار^۵ - یعنی پاکان - گردید، که کلیسای کاتولیک بدان اعزاز جنگی سخت داد. در مدت بیست سال، ناحیه بزیه^۶ و کارکاسون^۷ غارت گردید، و هزاران تن از جانب تفتیش مذهبی^۸ کشته یا سوخته شدند (۱۲۰۹ - ۱۲۲۹). این بخش از فرانسه چنان آسیب دید که سه قرن طول کشید تا خرابیهای آن مرمت شود. از یک سوی مانویت در فرانسه و چین نفوذ کرد، و از سوی دیگر مذهب نسطوری، که تنها فرقه مسیحی بود که در ایران بدرسمیت شناخته شده بود، تا چین پیش رفت. این است پهنه تشعشع افکار دینی که از شاهنشاهی ایران نشأت یافته و از این سرزمین نیرو گرفته بود.

عمر ساسانی که ممکن است ظاهراً با هنر دوره های قبل فرق داشته باشد، در

۱- (Augustine) Saint Augustin (۱-۱)

۲- Inquisition

۳- Carcassonne

۴- Mithra

۵- Béziers

۶- Meitreya

۷- Cathares

۸- Mara

۹- Thrace

حقیقت و اساساً مبتنی بر عناصر کهن شرقی است. هنر مزبور با هنر غربی هم عصر خود مخالف است و با آن شباهتی ندارد، و قرابت آن دو - که بعضی دانشمندان در این باب کوشش کرده‌اند - فقط در موارد خارجی و ظاهری صادق است. هنر ساسانی هنری است ایرانی با جلوه‌های کاملاً خاص، وریشه‌های آن در جهانی بسیار کهن فرو رفته است، هر چند در دنیایی تجلی کرده که توسط یونانیت تغییر شکل یافته است. این هنر که پایان تکامل متمدنی است، به حد کافی دارای نیروی حیاتی جهت تشخیص نفوذ وی در هنرهای اقوام مجاور می‌باشد. هنر مذکور در عهد رونق خویش، موجب الهام معماران و طراحان رومی گردید، و آنان اشکال جدید را در هنر بوزنطی (بیزانسی) پذیرفتند. هنر تازه به دوران رسیده اقوام صقلاب^۱ که جدیداً از جنگ‌گاه‌های خود بیرون آمده بودند، در صدد اقتباس از آن برآمد. همچنین این هنر از سرحداتی شرقی شاهنشاهی عبور کرد و به خدمت دینی خارجی درآمد، و مبانی هنر ایرانی - بودایی^۲ را، که در مدت قرن‌ها، از افغانستان تا چین را تحت الشعاع خود قرار داد، پی افکند. هنر ساسانی که وابسته به اشکال ایرانی است، به منزله پلی بین تمدنهای کهن آسیا و تمدنهای قرون وسطای غربی به شمار می‌رود. عمل تعدن بخشنده ایران دوره ساسانی بدینجا محدود نمی‌گردد. ایران، مدت چند قرن روابطی بسیار نیکو با دولتی هندی - یعنی دولت گوپتا^۳ داشت. دولت مزبور عاقبت وحدنی ملی ایجاد کرد و دوره نهضتی در هندوستان پدید آورد. ایران برای این دولت، نقش میانجی و عامل انتقال افکار و هنرهای غربی را داشت، و به وسیله وی این امور داخل کشور مجاور گردید. سابقاً گفته شد که در مدت این «دوره طلایی» تمدن هندی، هند به سبب دوستی و مبادلات اقتصادی و فرهنگی که بین دو دولت مذکور وجود داشت، توانست به منابع غربی دست یابد، و از آن در علوم پزشکی، نجوم، هندسه و منطق استفاده کند، و

در این موارد - لااقل در بخشی از آنها - مدیون ایران میباشد .
مع‌عذا این بنای عالی ، این سازمان بزرگ پیکر ، یعنی ایران عهد ساسانی ،
که با درخشندگی و وضوح عمل میکرد ، در عرض چندسال منهدم گردید . اما باید
دانست که پیشرفت تازیان بهسبب تفوق سیاسی ، یا نبوغ خارق‌العاده فرماندهان
نظامی‌ایشان نبود . دنیای آن عصر : آسیا ، اروپا و آفریقا ، که به‌دلت محاربات فرسوده
شده و بهسبب منازعات اجتماعی و دینی داخلی تحلیل رفته بود نمیتوانست در برابر
دشمن متحد ، ملهم ، متعصب و مصمم مقاومت کند و بنابراین تازیان توفیق یافتند .

نتیجه

ورود ایرانیان به نجد ایران مسبقاً به عهدی طویل بالغ بر سه هزار سال است که در طی آن ، به تدریج ، تمدن انسان ماقبل تاریخی که از غارهای خود فرود آمده و در دشتها و درهها سکونت گزیده بود ، توسعه یافت . در مدت سی قرن ، انسان فلاحت و تربیت جانوران را آموخت و وسعت داد و در استخراج فلزات نخستین گامها را برداشت هنر ساختن ظروف سفالین منقوش وی ، که بدون شك در نجد ایران پدید آمد ، به سرعت پیشرفت و در نقاط بعید نفوذ کرد . بشر با ایجاد قصبات زندگانی اجتماعی را تنظیم نمود ، و از آن پس منفرد نیست ، و با دسته‌های دیگر انسانی تماس یافت و این روابط را توسعه بخشید .

ایران ، چون مورد و معبر اقوام است ، در طی دوره ماقبل تاریخ ، جنبشهای اقوام مختلف را به خود دیده ، ولی استقرار آنها در نجد ، تا آنجا که ما اطلاع داریم ، فقط اتفاقی بوده است . تنها از آغاز عهد آهن به بعد است که زندگانی در ایران بر اثر ظهور و استقرار ایرانیانی که از استپها آمده و در کوه‌های این کشور سکونت گزیده بودند ، تحولی عمیق یافت . بازی حوادث چنین مقدر کرده بود که ایرانیان

— که بعد از همه وارد شده بودند — در نجد متوقف شوند. نجد مزبور ناحیه ایست به منزله پلی بین منطقه اوراسی^۱ استیها و منطقه صحراهای عظیم غربی که تا افریقا ادامه می یابد، و در آن میان، در واحه های غنی بین النهرین و دره نیل، تمدنهای عالی مبتنی بر شهرسازی توسعه یافته بود. این موقع جغرافیایی قوم ایران در تمدن مخصوص و تاریخ وی اثری عمیق به جای گذاشته است. ایرانیان، بدون آنکه رابطه خود را با مردم ساکن استیها (همان استیها که خود از آنجا آمدند بودند) که بدو حرکت خویش ادامه میدادند، قطع کنند، همینکه جامعه آنها منظم و مرتب شد، تمایلی به تسلط بر اقوام ساکن بین النهرین احساس کردند. در مدت دوازده قرن، آنان این منطقه غنی را در تصرف خود داشتند. همچنین بارها برای ایشان — در طی تاریخ خویش — اتفاق افتاد که از سرحدات طبیعی مشرق تجاوز کنند و بر اقوام مهاجر شرقی تسلط یابند. بدین وجه فرهنگ آنان که در یک زمان از منابع دو جهان مختلف استفاده میکرد، توسعه یافت. نخست جهان شرق که خود از آنجا بیرون آمده بودند و با آن بنا به عاقله نسبت بدنیاکان، روابط نزدیک خود را حفظ کردند و اثر این روابط در هنر نقاشی جانوران، اشیاء فلزی، زین و یراق بندی غنی و متنوع اسپان، ظروف مزین و ممتاز، و نیز در جواهر سازی ایشان به جا مانده است. دوم جهان غرب، که مبادی شهر سازی و معماری، هنر تزیینات، و علوم از آنجا می آمد. ایرانیان به سبب استقرار در میان دو جهان مذکور از یک سو، و از سوی دیگر به علت استعداد و فعالیت، تمدنی مختلط در ایران به وجود آوردند که به پیشرفت هایی نایب آمد و موجب تحسین ملل دنیا گردید. ایرانیان به واسطه سدهایی که اقوام مقتدر آسیایی به وجود آورده بودند، متوقف شدند؛ و از توقف خود در کنار مدنیت های کهن که مدت چهار قرن طول کشید، استفاده کردند و از فرهنگ آنان متمتع گردیدند تا توانستند

به نوبه خویش جهان آسیایی را تحت تسلط در آورند. در آسیای صغیر و سواحل دریای اژه آنان با غرب که معرف تمدن هلنی بود و اندیشه حریت شهرنشینی و حیات مدنی در آن حکمفرما بود، روبرو شدند. سلطنت هخامنشی که مبتنی بر الیگارشی^۱ بود با امپراتوری دموکراتیک یونانی به نزاع برخاست. ارک تخت جمشید در مقابل ارک ائینه (آتن) قد علم کرد. در اینجا دو منظره مجسم میشود، که بین آنها تفاوت بسیار است: در یک طرف ملت، قضاة، روحانیان، جوانان قلباً بدپرستش خدایان خویش مشغولند. در جانب دیگر، همه اقوام مطیع، تحت مراقبت نگهبانان شاهی، برای مخدوم خویش باج و خراج می آورند. اینجا الوهیتی مشهود نیست، تنها پادشاه مرکز حیات شاهنشاهی است و همه ساعی میلیونها افراد بدو معطوفست. از نظر هنر نیز اختلاف بارزی بین این دو دیده میشود: در حالی که یک دسته خدایان را پرستش میکنند، دسته مقابل یک فرد بشری را - که مظهر خدا در زمین است - تقدیس مینمایند.

غالباً خواسته اند از تمدن هخامنشی انتقاد کنند از اینرو که تمدن مزبور به تمدنهای اقوام دیگر مخصوصاً در زمینه هنر، تعلق بسیار داشته است. اگر منظور اینیه است که ما می شناسیم، باید این حقیقت کهن را تصدیق کرد که در همه ازمنه، اقوامی که با یکدیگر رابطه داشته اند، در یکدیگر متقابلاً نفوذ کرده اند. آیا یونان با همه نبوغ خود، از منابع هنری و فکری مشرق استفاده نکرده است؟ آیا روم از همه آنچه که یونان - پس از التقاط از منابع اقوام مجاور خویش، آروسکها^۲ و کامپانیان،^۳ اقوامی که از حیث ذوق و سلیقه ظریفتر و از جهت هنر مترقی تر از رومیان قانع و خشن بوده اند - عرضه کرده متمتع نشده است؟

۱ - Mer Egée باشد. (م.)
 ۲ - Etrusques (Etruscans ت.ا.)
 ۳ - Campaniens (Campanians ت.ا.)
 ۴ - حکومتی که اختیارات آن در دست چند خاندان مقتدر

سابقاً قدمها معتقد بودند که جهان بین دو کشور متمدن، ایران و یونان، تقسیم شده. تشکیلات سیاسی و اقتصادی این دو، باهم اختلاف داشت و مع هذا متعادل بود، چه هر يك از آنها نتیجه تکاملی بود که در مدتی کمابیش طویل ایجاد و بر اثر فعالیت خلافت بشر حاصل شده بود، اما هر يك میکوشید که روش زندگی خود را در بقیه دنیای قدیم بسط دهد. ایرانیان نخستین ملتی هستند که شاهنشاهی جهانی ایجاد کردند که روح اغماص - عدالت - که پیش از آن شناخته نبود - در آن حکمفرما بود. آنان سرحداتی جهان متمدن را بدو ناحی بعید مشرق، تا خط سیحون (سیر دریا) کشانیدند. در مدتی متجاوز از دو قرن، حیات سیاسی در گرد شاه بزرگ متمرکز گردیده بود، و او توانست در طی تاریخ طولانی خویش از آنها دفاع کند. وی آنها را بدو ناحی که کمتر در دسترس بود، انتقال داد. خط دیوانی هخامنشی موجب پیدایش قدیمترین خط هندوستان گردید. هنر سلسله موریان مقتبس از هنر عهد شاهان بزرگ بوده است. طرق بحری بین شرق اقصی و بحر الروم کشف شد، و در نواحی واقع بین جیحون و سیحون مبانی شهرسازی و آبیاری را وارد کردند. اما اقداماتی که برای درهم شکستن مقاومت هلنیان بعمل آمد، منجر به شکست شد، و این امر کمتر وابسته به نیروی یونانیان بود تا خطاهای ایرانیان. وحدت طبیعی، سیاسی و اقتصادی شاهنشاهی هرگز تحقق نیافته بود. انحطاط سلسله هخامنشی، واگذاری شغل نظامی به مزدوران یونانی از یکسو، و از سوی دیگر بیدار شدن احساسات هلنی تحت حمایت مقدونیه که خود به زحمت صبغه هلنی گرفته بود، تاریخی جدید را افتتاح کرد. «وجدان اروپایی» قرن چهارم ق. م. بود که راهنمای سفرهای جنگی اسکندر گردید، و تمام آسیای صغیر را از یونانیت مستور کرد، سرحداتی اروپا را تا حدود سند و آسیای مرکزی عقب برد، و آن انقلابی بود که جنبه سیاسی اش

۱- Μαυρυα ۲- مراد وحدت همه ممالکی است که تحت تسلط هخامنشیان در آمد، بود (م).

کمتر از جنبه اقتصادی و مخصوصاً اجتماعی بود. ایران در مسیر اقتصاد جهانی افتاد، محصولات خارجی را مصرف میکرد و صادر مینمود، و در دو جهت ترانزیت داشت. وی نیز بر همان طریقه و طرح اجتماعی دول متمدن تر غرب رهپار شد. سلطنتی که دارای حقوق الهی بود، با وجود اسکندر به صورت تشکیلات یونانی درآمد.

فاتح که بر آریکه داریوش جلوس کرده بود، جز تجدید بنای شاعنشاهی هخامنشیان اندیشهای نداشت، و پندار خویش را مبنی بر اختلاط و امتزاج دولت بزرگ و دو تمدن عظیم دنبال میکرد.

عهد یونانیت در ایران - که مدتی قریب به دو قرن تحت تسلط خارجی باقی ماند - آثاری به جا گذاشت. تشخیص درجه نفوذ یونانیان مشکل است، همچنانکه تعیین درجه ایرانی شدن سریع و کامل یونانیان ساکن ایران هم دشوار است. سنجیه قابلیت نفوذ ایرانیان که دارای نیروی اقتباس است، و همچنین استعداد وی برای تغییر شکل دادن عنصر خارجی به صورت معاون و دستیار، محققاً درین مسأله دقیق اهمیت اساسی داشته است. در حیطه خارجی و مادی تمدن، یونانیت میبایست پیشرفتی محتملاً وسیع و سریع کرده باشد، اما در حیات روحی و دینی، این موضوع صورت دیگر به خود گرفته است. مقایسه آن دوره با زمان ما قابل توجه است و میرساند چگونه قبول شکل و ماده ای که از خارج وارد میشد سریعتر از پذیرفتن فکر و اندیشه انجام میگرفت، و چگونه تضاد بین شهر و قصبه آشکار است. بطور کلی یونانیت در ایران شکست خورد. رؤسای آن هرگز نتوانستند از مخالفت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مصون مانند. ستیزه بین دو شکل زندگی کانی مدنی، بین حیات شرق و حیات غرب، بین شهر مستقل و سلطنت شرقی، بین روش اقتصادی مبتنی بر آزادی و اقدامات فردی و اقتصاد شرقی تحت نظارت و هدایت دولت، هرگز قطع نشد. یونانیت از عهد

حل «مسأله دایمی جامعه انسانی» وجدال بین حکومت و مردم، بین طبقه متصرف و طبقه ای که از ارث خویش محروم شده بود، بین بورژوازی و کارگران برنیامد. در مقابل نفوذ یونانیت و تحمیل آن به عنوان ماده ای خارجی، عکس العملی در مشرق از جانب پارثیان و کوشان، و در مغرب از جانب قرطاجند و روم ایجاد شد. این کشورها که در پیرامون قرار داشتند، کما بیش تحت تأثیر یونانیت واقع شده و مع هذا سبباً اختصاصی و ملی خود را حفظ کرده بودند. جهان ایرانی، در آخرین قرن قبل از مسیح و نخستین قرون تاریخ مسیحی به نهایت توسعه خود رسید. ایران دوره پارت تا سرحد مصر پیش رفت. شاهنشاهی کوشان تقریباً همه هندوستان، ترکستان روس و بخشی از ترکستان چین را اشغال کرد. سرمتها^۱ که در استپهای اوراسی^۲ درهم میلولیدند، در این زمان صاحب بخشی بزرگ از ساحل شمالی بحر اسود شدند، و با سکنته اطراف دانوب تماس یافتند، و از سوی دیگر تا حدود آسیای مرکزی گسترده شدند. جهان ایرانی از جهان یونانی انتقام گرفت. آنگاه که به دور یاسگاه واقع در اقصی نقاط شرقی شاهنشاهی وی حمله برد، حکومت یونانی - بلخی تحت ضربات یوآندچی^۳ یا کوشانیان آینده از بین رفت، و شهرهای یونانی ساحل شمالی بحراسود تحت تسلط سرمتها درآمد. ایران به فشار خود بر رومیان - که در آسیانفون کرده بودند - ادامه داد، و جنگهای مهرباد بنطیقی^۴ به منزله مقاومت آسیانیان که در رأس آنان ایرانیان قرار داشتند، تلقی میشد. از این مبارزه عظیم آن بتن بین ایران و امپراتوری محتضرسلو کی غالب، ایران فاتح بیرون آمد.

نوعی تشابه در مقدرات پارثیان و کوشانیان میتوان دریافت. هر دو آنان با میراثی هلنی شروع کردند که نهضتی ملی در دنبال داشت. اما وظیفه ای که به عهده پارثیان

۱- Yue-tche (Yüeh-chih) (۱)

۲- Sarmates (Sarmatians) (۱)

۳- Mithridates of Pontus (۱)

گذاشته شده بود، بسیار سنگین تر بود، زیرا آنان این افتخار را داشتند که دفاع از تمدن قدیم مشرق در سه جبهه بدیشان واگذار شده بود. پارتیان لاینقطع در اجرای این وظیفه کوشیدند، و گاه عقب نشستند برای اینکه بتوانند حملات را دفع کنند. آنان با مقاومت لجوجانه خود، راه فتوحات ساسانیان را هموار کردند. بدین نظر می‌رسد افکار میهن پرستی در زمان شاهان اشکانی غلبه داشته باشد، چه پادشاهان مزبور نسبت به اقوام خارجی به نظر اغماض مینگریستند. دوره طولانی سلطنت آنان مانع شد که از جانب ایران عکس‌العملی بسیار خشن نسبت به عمه آنچه که از خارج آمده بود، ایجاد شود. این دوره، عهد انتقالی به شمار می‌رود که به مدت ایران اجازه داد میراث خود را حفظ کند و آنچه را که یونانیت به وی بخشیده بود تحلیل برد. پارتیان از نظر سیاسی راه ساسانیان را باز کردند، در حالی که آیین مزدیسنی را - که در زمان ساسانیان دوره درخشانی یافت - محفوظ داشتند. آنان اصول و مبادی هنر ملی را که بر اثر روابط بسیار نزدیک با اقوام ایران خارجی تقویت شده بود، محافظت کردند.

پنج قرن و نیم پایان شاهنشاهی هخامنشی را از آغاز سلسله ساسانی جدا می‌کند، و در طول این مدت سرزمین ایران که رابط بین دو جهان به شمار می‌رفت، از تصادم آن دو رنج می‌برد. در مقابل نفوذ یونانی که از مغرب ناشی شده بود، نفوذ پارتیان - که از استیهای مشرق آمده بودند - قرارداد داشت. در مدت این چند قرن، گویبی عناصر مختلف و اصولی که عمیقاً باهم اختلاف داشتند، در یک بوتله ریخته شده همزوج گردیدند. مغرب، آثار قطعی در طبقه علیای فکر ایرانی به جا گذاشت و موجب پیدایش اشکال ایرانی - شرقی گردید، و پارتیان در صدد امحای این آثار بر نیامدند. آثار مزبور از آغاز تاریخ مسیحی با شدتی متزاید جلوه گر شد. در این لحظه که مخصوصاً برای شکستن تمدن ایرانی با جایای ملی مناسب بود، تاج و تخت به دست ساسانیان افتاد، و آن مرحله‌ای در درجه اول اهمیت در تاریخ ایران به شمار می‌رود. ایران

ساسانی، که ریشه‌های خود را در فرهنگ کهن ایرانی - شرقی فرو برده بود، در تعقیب پیشرفت‌های سیاسی و نظامی خود - در مغرب ضد رومیان و در مشرق ضد کوشانیان - باردیگر دروازه‌های خود را بر امواج جدید فرهنگ‌های نواحی مجاور باز کرد، و از آن جمله فرهنگ ایالات شرقی روم با فرهنگ ایرانی تازه نیرو گرفته پیوند یافت. عهد ساسانی را فقط از طریق همین اختلاط جدید باید شناخت.

تمدن ایرانی در عهد ساسانی، همچنانکه از منابع خارجی مستفید بود، خود بیش از ادوار سابق به اعمال نفوذ در اقوام دیگر ادامه داد. هنروی تا اقیانوس اطلس پرتو افکن شد، و به صورت جریان جدید ایرانی - بودایی^۱ به چین رسید. ادیانی که در سرزمین ایران برخاستند - و در اروپا و آفریقا با آنها مبارزه شد - در محاری آسیای مرکزی نفوذ کردند. تشکیلات نظامی وی راه فروسیت^۲ قرون وسطی را آماده کرد، و تشکیلات اداری آن در دربار شارلمانی^۳ نفوذ نمود.

ایران ساسانی، همچون سپری عظیم، از فرهنگ قدیم آسیای غربی در مقابل حملات اقوام بدوی، که با جنبش شدید خود سرحدات شمالی وی را مورد تهاجم قرار میدادند، دفاع کرد. ملت ایرانی بر اثر این محاربه برای دفاع هواریث کهن تمدن شرقی، و منازعه با رومیان برای تسلط بر جاده‌ها و دریاهای بازارها و منابع اقتصادی، نیروی خود را به پایان رسانید. در میان ممالک مجاور ایران، بین این کشور و هند عهد گوپتا^۴ حسن تفاهم وجود داشت، و این امر برای دو فرهنگ که به سبب روابط صلح جوینانه مشترکاً ترقی میکردند، بسیار سودمند بود. اگر این روابط به مغرب، به جهان یونانی - رومی، کشانیده میشد، ممکن بود که مردم آن حدود را با میانجی‌گری ایران، با هند، و حتی دورتر با چین، ارتباط دهد و شاید

۱- Charlemagne (ت.ا.)

۲- Chivalry Chevalerie (ت.ا.)

۳- Irano-bouddhique

۴- Gupta (ت.ا.)

آیندهٔ اوراسی^۱ به وضع بهتری تبدیل میشد.

جهان متمدن در طریق زندگی اجتماعی، اقتصادی و دینی بیش از پیش نزدیک و بیش از پیش مشابه یکدیگر شدند. از شط سند تا مصر، از قطنطنیه تا ایتالیا، اسپانیا و گالی^۲، کاخهای مستحکم، کوشکهای استوار، منازل نیرومند اشرافی مجلل و ظرف فتودال بنا شد که در آپادوستان، خدمتکاران و جنگجویان اشراف مستقر بودند. دو کشور ایران و روم ضد اشرافیت جنگیدند، ولی به نتیجه نرسیدند. دو شاهنشاهی وارد دوره‌ای جدید از اقتصاد مدنی فتودال شدند. این اشرافیت محافظ سنن جهان کهن گردید و خود را حفظ کرد، اما باچه بهای گرانی!

میلیونها افراد بشر که وابسته به زمین، کارخانه، باغ یا شغلی میباشند، رنج میبرند و امیدی ندارند که هرگز از بدبختی خود نجات یابند. هیچ اثری از نفوذ آزادی نسبی که جهان یونانی در صد انتشار آن بود، درین دوره باقی نمانده بود. علت علاقهٔ مردم به ادیان بزرگ مبتنی بر توحید در قرون اول تاریخ مسیحی، تعدیاتی بود که به آئوده‌های مردم در شاهنشاهی ساسانی و امپراتوری روم وارد می‌آمد. آنان در دورهٔ یونانیت آزادانه به کار می‌پرداختند و مزد می‌گرفتند، اما در این دوره به جای آن، بردگی سنگینی حکمفرما بود که ذوق کار کردن را در مردم میکشت. دیگر آنان در صد کسب ثروت نبودند، بلکه میخواستند در خارج از حیطهٔ کار به تفکر و دعا و نماز بپردازند. زمین نمی‌تواند خیری به انسان برساند، و رنجهایی که بشر در این جهان متحمل میشود موجب آرامش روح در آخرت خواهد بود. مسیحیت، این دنیا را جهانی توأم با تحمل ظلم و جور و رنج کشیدن و یأس معرفی مینمود.

همهٔ این اوضاع، اقتصادی و اجتماعی، در سطح کرهٔ زمین باعث توسعهٔ

مسیحیت - که به آرزوهای جامعه بدبخت بشری جواب مساعد عیبدار - میگردید. مغرب برای قبول آن آماده بود، و سه قرن بعد هم مشرق برای قبول اسلام به جای دین زرتشتی - که بدصورت مقرراتی بسیار سخت و دور از آلام بشری در آمده بود - آماده گردید.

مع هذا وضع ملك داری این عهد فقط دارای جنبه‌های منفی نبود. اقوام چادری ژرمنیان، صقلاییان، ترکان و تازبان در طی قرنهای بعد، وضعی از امور زادری یافتند که بدانان اجازه داد در آینده آنرا تغییر دهند و بدصورت اقتصادی مدنی در آورند. دستگاه دولت، تشکیلات روحانیت و املاک بزرگ در دست این اقوام افتاد، و ایشان آنها را برای بنا کردن آینده فرهنگهای مسیحیت و اسلام بدکار بردند. بدین وجود، با وجود انحطاط، نه تنها دنباله فرهنگ قدیم قطع نشد، بلکه بعکس ادامه آن در تاریخ تأمین گردید.

فتوحات پر واوله و مکرری که دو شاهنشاهی عظیم به تناوب بر یکدیگر به دست آوردند، هر دورا ضعیف کرد و راه را برای اعراب باز نمود. شرق و غرب، که دارای يك تقدیر بودند، بر اثر فتح نیروی جدید - که مبنایی وجود ایشان را واژگون کرد - دچار سرنوشت مشابهی شدند. مشرق به دین اسلام درآمد، مغرب به دین مسیح گروید، و این نتیجه احترام از ناپذیر اوضاع مشابهی بود که مردم این دو بخش جهان در آن میزیستند. بدین وجه، شاعت سازمان - خواه سازمان معنوی و خواه سیاسی - همه اقوام متمدن قرون وسطی و ازمنه جدید، در مغرب هندوچین، ناشی از علتی است که در تاریخ جهان آشکار شده، و آن منازعه حزن آور و در عین حال پیروزندانه است که دنیای محض کهن در دفاع از میراث خود بدان اقدام کرد.

بعضی عصری را که متعاقب سقوط شاعنشاھی ساسانی پدید آمد ، عهد دلکش تجدّد ایرانی میدانند که تابع قانونی است مبتنی بر اینکه هر « تجدّد راه را برای تمدنهای جدید باز میکند . » ضعف اخلاقی و سیاسی ایرانیان ، که بر اثر دخول دموکراسی اسلام به وضعی بدتر در آمد ، مانع آن نگردید که سنن آنان حفظ شود و پایدار بماند و در دربار خلفا تجلی کند . بالنتیجه ، در زمان انحطاط خلفا ، سنن مزبور موجب تجدیدی در فکر ایرانی در دوره ساسانیان گردید .

ملتی که توانست تمدنهای عظیم دشت پهناور دوشط را بپذیرد و از آن خویش سازد ، ملتی که پس از فتح مقدونیه تحت نفوذ نیرومند غربی قرار گرفت و تا حد زیاد در تمدن خارجی غوطه ور شد و مع هذا ایرانی باقی ماند ، ملتی که در برابر همه مهاجمات بعدی : حملات عرب ، ترك و مغول نه تنها توانست نیروی ادامه زندگی خویش را حفظ کند ، بلکه همچنین توانست این عناصر خارجی را ایرانی سازد ، این ملت در طی تاریخ متمدنی خویش ، نیروی حیاتی خارق العاده ای از خود نشان داده است . بیداری این ملت در زمان حاضر - که تاریخ آن از ربع قرن تجاوز نمیکند و با صورت تجدّد ملی شدیدی جلوه گر شده - به نظر میرسد مقام قدیم وی را در خانواده اقوام آسیای غربی بدوباز گرداند . ایران امروز ، باردیگر از لحاظ ماده و صورت - که مقتبس از غرب است - تغییر شکل یافته است ، اما از لحاظ روح به سنن خویش وفادار مانده ، و به نظر میرسد مجدداً مرکز سیاسی ، اقتصادی و فرهنگی ملل این بخش از آسیا شناخته شود . موقع جغرافیایی ، ثروت های طبیعی فراوان و سکنه فعال آن که از سنن یکی از قدیمترین فرهنگهای جهان برخوردارند ، در آینده ، در مجمع ملل آسیایی ، مقامی که شایسته گذشته وی باشد ، برای او کسب خواهند کرد .

پایان

۱- در متن فرانسوی با اشتباه Sassanides چاپ شده و در ترجمه انگلیسی Sasanides آمده که صحیح است (۲).

فہرست منابع
موضوعات کلی

- C. G. Cameron, *History of Early Iran*, Chicago, 1936 - *Histoire de l'Iran antique*, 1937.
- G. Childe, *L'Orient préhistorique*, Payot, Paris, 1953.
- A. Christensen, *Die Iraner*, Munich, 1931.
- G. Contenou, *Manuel d'archéologie orientale, des origines jusqu' à l'époque d'Alexandre*, 4 vol. Paris, 1927-1947.
- W. Geiger et E. Kuhn, *Grundriss der iranischen Philologie*, t. II, 1896-1904.
- R. Grousset, *Histoire de l'Asie*, t. 1.
- A. Von Gutschmid, *Geschichte Irans und seine Nachbarlande*, 1888.
- W. Geiger, *Ostiranische Kultur im Altertum*, 1882.
- E. Herzfeld, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 9 volumes, *Archaeological History of Iran*, 1935, *Iran in the Near East*, 1941.
- F. M. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, 2 vol., 1938.
- J. Marquart, *Untersuchungen über die Geschichte von Eran*, 1896-1905.
- G. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, 1909.
- E. Meyer, *Geschichte des Altertums*, t. 1, 1909.
- A. Moret, *Histoire de l'Orient*, 1929-1930.
- J. De Morgan, *Mission Scientifique en Perse*, vol. IV, 1896.
- G. Perrot et C. Chipier, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, 1882-1911, t. V.
- A. V. Pope (edit.), *A Survey of Persian Art*, 1938, t. I, et IV.
- J. V. Prasec, *Geschichte der Meder und Perser bis zur Makedonischen Eroberung*, 1906.
- G. Rawlinson, *Five great monarchies*, 1871-1876, vol. III.
- M. Rostovtzeff, *Social and economic life of the Hellenistic World*, 3 vol., 1941.
- P. M. Sykes, *A History of Persia*, 2 vol., 1915.
- C. Huart et L. Delaporte, *L'Iran antique: Elam et Perse et la civilisation Iranienne*, 1943.

حزاريها

- T. Arne, *The Smedish Archaeological Expedition to Iran. 1932-1933,-1935.*
 G. Contenau et R. Ghirshman, *Fouilles de Tépé-Giyan pres de Nehabond, 1935. Memo res de la Délégation en Perse, puis Mémoires de la Mission de Susiane, puis Mémoires de la Mission en Iran, sous la direction de Morgan, puis de Mecquenem et R. P. Scheil, puis de G. Contenau et R. Ghirshman; 1900-1954. 36 volumes.*
 R. Ghirshman, *Fouilles de Sialk pres de Kashan, 2 vol. 1938-1939.*
 E. F. Schmidt, *Excavations at Tepe Hissar Damghan, 1937.*
 A. Stein, *An Archaeological Tour in Gedrosia, 1934.*
 „ *An Archaeological Tour in the Ancient Persia, 1936.*
 „ *Archaeological Reconnaissances in North - Western India and South - Eastern Iran, 1937.*
 „ *Old Routes of Western Iran, 1940.*

ماقبل تاريخ، اشياء منفرغى لرستان، گنجينه سقر (زيريك)

- G. Contenau, *Le Trésor d'Astrabad et les fouilles de Tépé Hissar, Rev. Ass. XXXI, 1934.*
 R. Ghirshman, *Notes sur les peuples et l'art de l'Iran préhistorique, Rev. Arts Asiat. X, 1936.*
 R. Dussaud, *Ceinture en Bronze du Luristan avec scene de chasse, Syria, XV, 1934.*
 H. Ghirshman, *Le Trésor de Sakkez, les débuts de l'art mède et les bronzes du Luristan, Artibus Asiae, 1950.*
 R. Forcer, *Six bronzes préhistoriques du Luristan, Bull. de la Ste. préhist. de France, t. XXXX, 1932.*
 C. T. Gald, *Luristan Bronzes, Brit. Mus. Quarterly, t.V. 1930.*
 „ *More Luristan Bronzes, Ibid. t. VI.*
 „ *Bronzes from North-Western Persia, ibid. t. VII. 1933.*
 „ *Three Luristan Bronzes, ibid. t. IX. 1934.*
 A. Godard, *Les Bronzes du Luristan, 1931.*
 F. Haent, *Kaukasus - Luristan. 1935.*
 V. Minorski, *The Luristan Bronzes, Apollo. XIII, 1931.*
 L. Speelers, *Nos Bronzes perses, Bull. Musées royaux d'art et d'arch., 1931.*

عهد هخامنشى

- J. Bidez et F. Cumont, *Les Mages hellénisés, 1938.*
 E. Babelou, *Les Perses achéménides, Catalogue des monnaies, 1939.*

- E. Benveniste, *Les Mages dans l'Ancien Iran*.
- C. Clemen, *Die griechischen und lateinischen Nachrichten über die persische Religion*, 1920.
- O. Dalton, *The treasure of the Oxus*, 1921.
- R. Ghirshman, *Nurabad. Etude sur les temples du feu en Iran*, Syria, 1947.
Masjid-i-Soleiman, Résidence des premiers princes achéménides, Syria, 1950.
 „ *Suse. Un village perse - achéménide*, Mémoires M. A. I., vol. XXXVI, 1954.
- M. Dieulafoy, *L'acropole de Suse*, 1890.
 „ *L'art antique de la Perse*.
- G. Cardascia, *Les archives des Muratu, une famille d'hommes d'affaires babyloniens à l'époque perse (455-403)*, 1951.
- G. Cousin, *Kyros le Jeune en Asie Mineure*, 1905.
- C. Driver, *Aramaic documents of the fifth century B. C.* 1954.
- K. Erdmann, *Die iranische Feuerheiligtum*, 1941.
- E. Flaudin et P. Coste, *Voyage en Perse pendant les années. 1840/41-1843/45*.
- G. J. Gadd, *The fall of Nineveh*, 1923.
- E. Herzfeld, *Am Tor von Asien*, 1920.
 „ *Allpersische Inschriften*, 1938.
- P. J. Jung, *Dareios I. König der Perser*, 1944.
- F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, 1895.
- R. G. Kent, *Old Persian Grammar, Texts, lexicon*, 2ème ed., 1953.
- L. W. King and R. C. Thompson, *The sculptures and inscriptions of Darius the Great on the rock of Behistun in Persia*, 1907.
- F. W. König, *Älteste Geschichte der Meder und Perser*, 1934.
 „ *Relief und Inschrift des Königs Dareios I. am Felsen von Bagistan*, 1938.
 „ *Der falsche Bardia, Dareios der Grösse und die Lügenkönige*, 1938.
- A. Meillet, *Grammaire du vieux perse*.
- J. De Morgan, *Manuel de numismatique orientale*, 1923.
- H. S. Nyberg, *Die Religionen des alten Iran*, 1939.
- A. T. Olmstead, *The History of the Persian Empire*, 1948.
- E. Pillet, *Le palais de Darius à Suse*, 1914.
- G. Posener, *La première domination perse en Egypte*, 1936.
- Prasec, *Kyros der Grosse*, 1912.
 „ *Dareios*, 1914.
- G. Radet, *La première incorporation de l'Egypte à l'empire perse*, Revue des Etudes anciennes, 1909.
- G. Rawlinson, *Five great monarchies*, t. III, 1871-1876.

- M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, 1922.
 F. Sarre und E. Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, 1910.
 E. Schmidt, *Persepolis*, vol. I, 1953.
 F. Spiegel, *Iranische Altertumskunde*, 3 vol. 1871-1878.
 P. Weissbach, *Die Keilinschriften der Achaemeniden*, 1911.
 S. Wikander, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, 1946.
 G. Widengren, *Hochgottglaube im Alten Iran*, 1938.
 Sukumar Sen, *Old Persian Inscriptions of the Achaemenian Emperors*, Calcutta, 1941.
 E. Obst, *Der Feldzug des Xerxes*, 1913.
 S. Wikander, *Mithra en Iran perse*, *Orientalia Suecana*, 1952.

عهد پارسی

- F. Altheim, *Alexander und Asien*, 1953.
 E. Birkman, *Institutions des Seleucides*, 1938.
 N. C. Debevoise, *A political history of Parthia*, 1938.
 B. Ghirshman, *Un bas-relief d'Artaban. V. avec inscription pehlevi - arsacide*
Monum. Piot, 1950.
Quelques intailles du musée de Calcutta à légendes en tokharien, pehlevi arsacide et pehlevi sassanide, volume publié à la mémoire du prof. E. Herzfeld, 1952.
 Chapitre "Art parthe" dans "Homme et Art" Laorusse (sous presse).
 C. Hopkins, *Aspects of Parthian Art in the Light of Discoveries from Dura-Europos*, Beyrouth, III.
 M. T. Rostovtzeff, *Dura and Problem of Parthian Art*, 1936.
 H. Seyrig, *Antiquités syriennes*, Syria, 1936.
 W. Wroth, *Catalogue of the Coins of Parthia*, 1903.
 M. J. Saint-Martin, *Fragments d'une histoire des Arsacides*, 1850.
 V. Kahrstedt, *Artabanos III und seine Erben*, 1950.

عهد ساسانی

- F. Altheime, *Die Kricse der alten Welt*, 3 vol. 1943.
 „ *Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*, 2 vol. 1948.
 „ *Aus Spätantike und Christentum*, 1951.
 „ *Asien und Rom*, 1952.
 „ *Niedergang der alten Welt*, 2 vol. 1952.
 „ *Ein asiatischer Staat*, 1er vol. 1954.
 H. W. Bailey, *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books*, 1943.

- Ch. Bartholomae, *Zum sasanidischen Recht*, 1922.
- F. Burnouf, *Etudes sur la langue et les textes zends*, 1840 - 1850.
- A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, 1936, 2ème ed. 1944.
- Fr. Cumont, *Textes et Monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, 2 vol. 1896/99.
- J. Darmesteter, *Le Zend-Avesta*, 3 vol. 1893.
- G. Fluegel, *Mani, seine Lehre und seine Schriften*, 1862.
- R. Ghirshman, *Inscription du monument de Châpour I à Châpour*, *Revue des Arts Asiat.*, 1936.
- .. *Les fouilles de Châpour*, *ibid*, 1938.
- .. *Un plat sassanide en argent doré*, *Artibus Asiae*, 1942.
- .. *Les ostodans, Etude sur les rites funéraires sous les Sassanides*, *ibid*, 1948.
- .. *A propos des bas-reliefs rupestres sassanides*, *ibid*, 1950.
- .. *Inscriptions Pehlvi des plats sassanides du Musée de l'Ermitage*, B. S. O. S., 1951.
- .. *Scènes de banquets sur l'argenterie sassanide*, *Art. Asiae*, 1953.
- .. *Chapitre „Art Sassanide“ dans Homme et Art*, Larousse, 1956.
- .. *Une coupe sassanide à scène de chasse*, *Artib. Asia*, 1955.
- .. *Argenterie d'un seigneur sassanide*, *Ars Orientalis* 1956.
- .. *Dichâpour. Les mosaïques sassanides*, 1 vol. 1956.
- E. Herzfeld, *Zoroaster and his world*, 2 vol. 1947.
- .. *Paikuli*, 2 vol. 1924.
- G. Husing, *Der Mazochismus*, 1935.
- A. V. W. Jackson, *Zoroaster, the Prophet of Ancient Iran*, 1899.
- .. *On the date of Zoroaster*, *J. of Am. Or. Soc.*, 1896.
- .. *Studies in Manichaeism*, *ibid*, 1923.
- .. *Prof. Jackson Memorial Volume*, *Cama Orient. Inst.*, 1954.
- .. *Etudes sassanides (en russe)*, 1909.
- E. Kühnel Wachtonneth, *Die K(esiphon, - Expedition*, 1931-32-33.
- B. Labourt, *Le christianisme dans l'empire perse*, 1904.
- B. Laufer, *Sino - Iranica*, 1919.
- Gi. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*.
- Macoudi, *Les Prairies d'or*, Trad. C. Barbier de Meynard, 1865.
- J. Markwart - G. Messina, *A Catalogue of the Provincial Capitals of Eranshahr*, 1931.
- J. J. Modi, *The religious system of the Persia*, 1908.
- .. *The funeral ceremonies of the Perses, their origin and explanation*, 1905.
- J. H. Moulton, *Early Zoroastrianism*, 1913.

- F. Paruck, *Sassanian Coins*, 1924.
- Silvestre de Sacy, *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse et sur les médailles des rois de la dynastie des Sassanides*, 1793.
- C. Salemann, *Manichäische Studien*, 1908.
- H. C. Puech, *Le Manichéisme, Son fondateur, sa doctrine*, 1949.
- R. Reitzenstein und H.H. Schaeder, *Studien zum antiken synkretismus Iran und Griechenland*, 1926.
- F. Spiegel, *Avesta, die heilige Schrift der Parsen, aus sein Grundtext übersetzt mit Rücksicht auf die Tradition*, 3 vol., 1852-1863.
- B. Spuler, *Iran in Früh-islamischer Zeit*, 1952.
- M. Sprengling, *Third Century Iran, Sapor and Kartir*, 1953.
- E. Benveniste et L. Renou, *Vrtra et Vohragna*, 1934.
- W. B. Henning, *Zoroaster, Politician or Witch-doctor?* 1951.
- S. H. Taqizadeh, *Old Iranian Calendars*, 1938.
- F. Wolff, *Avesta-übersetzungen auf der Grunde von Chr. Bartholomae's Wörterbuch*, 1924.
- R. C. Zaehner, *Zoroaster. A Zoroastrian dilemma*, 1955.
- G. Widengren, *Xosrau Anosurvan, les Hephthalites et les peuples turcs*, *Orientalia*, 1952.
- J. Smirnov, *Argenterie orientale*, 1909.
- J. Orbelli et K. Trever, *Le Metal Sassanide (en russe)*, 1935.

فهرست نامها

آذربایگان ۳۲۲، ۳۲۱
 آرارات : رك . اورارتو ۶۸
 آرال ۲۸۶
 آرامی ۲۶۷، ۲۳۱، ۱۸۲، ۱۸۱، ۱۶۸، ۱۲۳
 ح ۳۲۳
 آرامیان ۱۸۱، ۹۴
 آریاییان ۶۹، ۱۱
 آربویرن ۲۴۴، ۲۲۷ ح
 آرمیدخت ۳۷۰
 آرمیلا ۲۳۵، ۲۲۳
 آسیا ۱۸۱، ۱۶۲، ۱۶۱، ح ۶۹، ۶۷، ۳۰، ۲۰
 ، ۲۳۰ ، ۲۱۹ ، ۲۱۵ ، ۲۱۳ ، ۲۰۲
 ، ۲۳۸ تا ۲۳۶ ، ۲۲۹ ، ۲۲۶ ، ۲۲۱
 ، ۲۶۷ ، ۲۵۷ ، ۲۵۴ ، ۲۴۹ ، ۲۴۶
 ، ۲۷۹ ، ۲۸۹ ، ۳۰۱ ، ۳۲۴ ، ۴۱۳ ،
 ۴۳۰ ، ۴۱۹ ، ۴۱۸
 آسیانی ۲۹ ، ۴۹ ، ۵۰ ، ۵۳ ، ۵۴ ، ۶۹ ،
 ۸۹ ، ۹۳ ، ۹۸ ، ۱۰۳ ، ۱۰۷ ، ۱۳۲ ،
 ۱۷۳

آ

آب‌دیر ۱۴۸
 آبادانه ۴۲۰
 آپولو ۱۳۸ ح
 آپیس ۱۴۹ تا ۱۵۱
 آنر (آتش) ۱۷۲
 آنریاتن : رك . آذربایجان
 آنس ۱۶۵
 آنن ۲۴ دیباچه ، ۱۶۳ تا ۱۶۶ ، ۱۹۲ ، ۲۱۳
 تا ۲۲۱ ، ۲۲۴ ، ۲۲۷ ، ۲۴۴
 آتنا ۲۹۰ ، ۱۹۵
 آتنه ۳۲۰
 آتورانهیت ۳۲۰
 آتوریات ۲۴۹
 آتورپاتکان : رك . آذربایجان
 آتیک ۱۵۶ ح ، ۲۱۵
 آثار الباقیه بیرونی ۱۴۷ ح
 آذربایجان ۳ ، ۴ ، ۹۸ ، ۲۴۹ ، ۲۶۸ ، ۲۸۸ ، ۲۸۹
 ۳۰۲ ، ۲۹۹

آشور نصیر پال ۸۶	آسیانی‌ها ۱۱۹
آشوری ۸۵، ۸۴، ۸۱	آسیای بغیر ۱، ۶، ۲۵، ۲۹، ۵۰، ۵۹
آشوریان ۱، ۸۶، ۸۲، ۱۹، ۵۵، ۸	۶۳، ۶۵، ۶۶، ۹۵، ۹۷ تا ۹۹
آلبانی ۳۰۵	۱۰۳، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۳، ۱۳۵
آلبانیان ۳۷۷، ۲۹۹	۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۵۴، ۱۵۹
آلمان ۱۵	۱۶۰ ح ۱۶۳، ۱۶۵، ۲۰۳ تا ۲۰۰
آلیاتس ۸۴	۲۱۵، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۳۲، ۲۳۵
آمد ۳۵۵	۲۳۶، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۵۰، ۲۵۶، ۲۵۸
آمن ۲۴۲، ۱۴۸	۲۶۰، ۲۶۱، ۲۹۴، ۲۹۸، ۳۰۴
آمودریا: رك . جیحون	۳۰۶، ۳۶۸، ۴۱۷، ۴۲۳، ۴۲۴
آمیتیی ۱۱۷	آسیای علیا ۲۹۵
آمیرگمی ۱۶۹ ح	آسیای غربی ۱۵ دیباچه، ۲۳ دیباچه، ۱
آندرگدار ۲۴۵ ح	۲۹، ۳۰، ۴۵، ۴۹، ۵۱، ۵۲
الف	۶۴، ۶۵، ۱۰۸، ۱۱۷، ۲۰۱
ابن عبری: رك . ابوالفرج	۲۰۵، ۲۱۰، ۲۹۳، ۳۰۶، ۳۱۱
ابوریحان بیرونی ۱۴۷ ح	۳۲۴، ۳۴۳، ۳۵۲، ۴۲۷، ۴۳۰
ابوالفرج بن عبری ۱۲۷ ح	آسیای مرکزی ۱۵ دیباچه، ۱، ۵، ۳۹
ابیردوش ۱۸۴	۸۳، ۱۴۰، ۲۵۸، ۲۹۳، ۳۲۳
آبادانه ۱۸۳، ۱۸۷، ۱۸۹	۳۳۷، ۳۶۶، ۳۸۲، ۴۰۵، ۴۲۳
آبادنه تخت جمشید ۱۸۷	۴۲۵، ۴۲۷
آبادنه داریوش ۱۹۴	آسیای مقدم ۱ ح، ۲۰۱ ح، ۳۵۲ ح
آبادنه شوش ۱۸۷	آسیای میانه ۴
آبامه ۲۵۴	آسیایی ۲۶۸، ۴۲۱، ۴۲۲
آبامیه ۲۶۰	آشور ۳۷، ۵۰، ۵۷، ۵۸، ۶۱، ۶۸
آبم نبات ۱۷۲	۷۰، ۸۰، ۸۲، ۸۵ تا ۹۹، ۱۰۶
آبولونیوس ۱۶۶	۱۱۰، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۳ تا
آتراپاتن ۹۸	۱۲۸، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۶۹، ۱۸۳
آتراپاتکان ۲۴۹	۱۸۴، ۱۹۱، ۲۴۲، ۲۸۹، ۳۲۵ تا
آتروریا ۶۸	۳۲۷
آتروسکها ۴۲۲	آشوریانی پال ۹۸، ۹۹، ۱۲۵، ۱۲۷
آتروسکیان ۳۱، ۳۰	۱۸۳

اردوان سوم ۳۰۲ ، ۳۱۲ ، ۳۲۲
 ارزیتتی ۹۲
 ارس ۳۰۶ ، ۸۹
 ارشام ۱۳۲ ح
 ارشامه ۱۳۱ ، ۱۳۶ ، ۱۵۲
 ارشک ۲۵۹ ، ۲۸۶ ، ۲۸۸ ، ۳۲۰ ، ۳۴۳
 ارکان ۴۰۳
 ارمنستان ۲۹ ، ۲۶ ، ۶۹ ، ۱۵۳ ، ۱۶۹ ،
 ۲۵۹ ، ۲۸۰ ، ۲۹۴ تا ۳۰۶ ، ۳۱۲ ،
 ۳۱۹ ، ۳۲۰ ، ۳۴۶ تا ۳۵۰ ، ۳۵۳ ،
 ۳۵۹ ، ۳۶۵ تا ۳۶۹ ، ۳۸۷ ح ،
 ۴۱۷
 ارمنیان ۶۵
 ارسا ۱۰۰ ، ۱۱۸
 اروآندر ۲۲۷
 اروپا ۱ ، ۹ ، ۲۰ ، ۶۸ ، ۶۹ ح ، ۱۰۰ ،
 ۱۳۹ ، ۱۶۰ تا ۱۶۶ ، ۲۰۲ ، ۲۱۵ ،
 ۲۱۹ ، ۲۲۰ ، ۲۲۵ ، ۲۲۹ ، ۲۳۹ ،
 ۲۴۷ ، ۲۵۴ ، ۲۷۷ ، ۲۷۹ ، ۲۹۲ ،
 ۲۹۴ ، ۳۱۳ ، ۴۰۳ ، ۴۱۳ ، ۴۱۹ ،
 ۴۲۳ ، ۴۲۷
 اروپای جنوبی ۶۷ ، ۲۰۵ ، ۲۷۹ ، ۴۰۸
 اروپای غربی ۶۷ ، ۷۹
 اروپای مرکزی ۴۰۴
 اروپوس ۲۶۲ ، ۳۱۴
 اروس ۳۲۷
 اروکو ۱۲۸
 اریانه ۱۲۵ ، ۱۲۶ ، ۱۳۰ تا ۱۳۲ ، ۱۳۶
 ۱۵۲ ، ۱۸۱
 اریاند ۱۵۳

اتریش ۷۷ ح
 اتیک ۱۵۶ ح ، ۲۱۴
 اتیلا ۴۰۴ تا ۴۰۶
 اثیند : رك . آتن
 اخس ۲۲۶ ، ۴۱۱
 اخلاق ایران باستان ۳۰ ح
 ادد نیراری اول ۵۶ ح
 ادوارد هریو ۱۵ دیباچه
 ادوم : رك . فلسطین
 اراك ۲۶۲
 اربل ۱۵۸
 ارتبان : رك اردوان اول
 ارتربا ۱۶۵ ، ۱۶۶
 ارتمس ۲۹۰ ، ۳۲۰
 ارد ۲۹۷ تا ۲۹۹
 ارداویرافنامه ۳۰ ح
 اردیل ۲۴۲
 اردنوم ۲۹۶
 اردریکه ۱۶۶
 اردشیر اول ۱۹۱ تا ۱۹۳ ، ۲۰۰ ، ۲۱۹ ،
 ۲۲۰ ، ۳۱۷ ، ۳۲۰ ، ۳۲۴ ، ۳۳۵ ،
 ۳۴۸ ، ۳۹۴ ، ۳۹۵ ، ۴۰۳
 اردشیر پایکان ۳۲۰ ح ، ۳۷۸
 اردشیر خوره ۳۲۰
 اردشیر دوم ۱۷۲ ، ۱۷۵ ، ۱۹۴ ، ۲۲۲ تا
 ۲۲۷ ، ۲۳۲ ، ۳۱۹ ، ۳۶۵ ، ۳۷۸
 اردشیر سوم ۱۹۳ ، ۱۹۴ ، ۲۱۱ ، ۲۲۷ ،
 ۲۳۴ ، ۲۲۹
 اردوان اول ۲۸۸ ، ۳۲۵
 اردوان پنجم ۳۲۰ ، ۳۳۲ ، ۳۴۷ ، ۳۹۴
 اردوان دوم ۲۹۲

اسکندریه ۲۴۱ ، ۲۴۷ ، ۳۶۸	اربتی ۱۵۴ ، ۱۶۰
اسکوتاری ۳۶۷	ازدهاک ۱۱۷ ح
اسکودره ۱۶۹	ازه ۵۱
اسکیلاکی ۱۵۹ ، ۲۰۶	ازیبی ۲۰۷
اسلاف ۱۳۰	اسارهانن ۹۶ ، ۹۸ ، ۱۱۰
اسازم ۱۹ دیباچه ، ۲۰ دیباچه ، ۲۲ دیباچه ،	اسبارطه : رك . اسپارت
۲۵ دیباچه ، ۱۵۵ ، ۴۰۷ ، ۴۰۹ ،	اسپارت ۲۴ دیباچه ، ۱۳۸ ، ۱۶۳ ، ۲۱۴ ،
۴۳۰ ، ۴۲۹ ، ۴۱۱	۲۱۷ ، ۲۱۸ ، ۲۲۱ ، ۲۲۳ ، ۲۲۴ ،
اسلاو ۱۳ ع	۲۴۰ ، ۲۲۶
اشك : رك . ارسك	اسپانیا ۸۳ ، ۴۱۵ ، ۴۲۸
اشكانی ۱۹ دیباچه ، ۳۰۲ ، ۳۰۳ ، ۳۰۷ ،	اسپرادس ۱۴۷ ح
۳۱۰ ، ۳۱۱ ، ۳۱۳ ، ۳۲۲ تا ۳۲۴ ،	اسپت ۲۰۲
۳۳۸ ، ۳۴۲ تا ۳۴۵ ، ۳۴۸ ، ۳۶۷ ،	استب ۷۰
۳۷۵ ، ۴۲۶	استیها ۱۱۳ ، ۲۸۶ ، ۲۸۷ ، ۳۱۱ ، ۳۱۵ ،
اشکانیان ۴ ، ۳۰۶ ، ۳۱۱ تا ۳۱۳ ، ۳۲۱ ،	۴۲۰ ، ۴۲۱ ، ۴۲۵
۳۲۳ ، ۳۳۳ ، ۳۴۲ ، ۳۴۵ ، ۴۱۵	استخر ۲۷۰ ، ۲۷۲ ، ۲۷۳ ، ۳۲۰ ، ۳۷۰ ،
اشکوزای ۹۷ ، ۱۱۰	۳۷۸ ، ۳۸۱ ، ۳۸۹ ح
اصطخر ۷	استرابون ۵۵ ، ۱۶۷
اصفهان ۷ ، ۴۵ ، ۸۸ ، ۲۸۸ ، ۳۳۰ ، ۳۴۷	استیاج : رك . استیاگس
اغطس ۱۳۵ ، ۱۹۱ ، ۳۰۰ تا ۳۰۴ ، ۳۰۹ ،	استیاگس ۱۱۷ ، ۱۱۸ ، ۱۳۲ ، ۱۳۳ ،
۳۳۷ ، ۳۳۸ ، ۳۴۳	۱۴۴
افروودبتا ۱۹۵	استها ۶۸
افریقا ۲۱۳ ، ۴۱۹ ، ۴۲۱ ، ۴۲۷	اسدآباد ۲۰ دیباچه
افریقای شمالی ۴۱۲ ، ۴۱۷	اسکاندیناوی ۶۸ ح
افسوس ۱۵۸	اسکندرکبیر ۲۱ دیباچه ، ۱۳۹ ، ۱۴۳ ،
افغان ۷۷	۱۶۱ ، ۱۶۷ ، ۱۷۳ ، ۱۹۴ ، ۲۰۱ ،
افغانستان ۲۰ دیباچه ، ۱۶۹ ح ، ۲۵۶ ،	۲۱۲ ، ۲۲۹ ، ۲۳۴ تا ۲۵۴ ، ۲۵۶ ،
۴۱۸ ، ۳۱۰	۲۶۱ ، ۲۶۲ ، ۲۶۴ ، ۲۶۷ ، ۲۷۰ ،
اقولون : رك . آپولو	۲۷۶ ، ۲۸۲ ، ۳۰۵ ، ۳۱۱ ، ۳۱۳ ،
اجبال آشنایی ۱ ح	۳۱۶ ، ۳۲۲ ، ۳۳۶ ، ۳۲۳ ، ۴۲۳ ،
اقریچش ۲۰۳	۴۲۵

اندر ۴۰۴
 انزان ۵۳
 انسان ۱۲۵ ، ۱۳۲ ، ۱۴۴
 انطاکیہ ۲۵۸ ، ۲۶۲ ، ۲۸۷ ، ۳۵۰ ، ۳۵۸
 ۳۶۵ ، ۳۶۷ ، ۳۹۳
 انقرہ (انکارا) ۳۶۸
 انگلستان ۲۳ دیباچہ ، ۱۵ ، ۶۷
 انوبانی نی ۴۱
 اتوشیروان : رك . خسرو اول
 اتیوخوس اول ۲۵۶ ، ۲۶۴
 اتیوخوس دوم ۲۵۶ ، ۲۶۴
 اتیوخوس چہارم ۲۶۰ ، ۲۶۵ ، ۲۷۵ ،
 ۲۹۰ ، ۳۳۱
 اتیوخوس سوم ۲۵۶ ، ۲۵۸ ، ۲۵۹ ،
 ۲۶۴ ، ۲۶۵ ، ۲۷۵ ، ۲۷۷ ، ۲۷۸ ،
 ۲۹۰ ، ۳۱۲ ، ۳۲۰
 اتیوخوس ہفتم ۲۹۱ ، ۲۹۲ ، ۲۹۷ ،
 ۳۱۲
 اونیڈھوس ۲۵۹
 اور ۳۵ ، ۴۵ ، ۴۶ ، ۴۹
 اورارتو ۶۸ ، ۶۹ ، ۸۴ تا ۹۹ ، ۱۱۷ تا
 ۱۱۹ ، ۱۲۹ ، ۱۳۷ ، ۱۵۱
 اورارتی ۹۱
 اورارتیان ۹۱ : ۲۰۰
 اوراسی ۴۹ ، ۶۹ ، ۷۰ ، ۱۱۳ ، ۳۳۴ ،
 ۴۲۱ ، ۴۲۵ ، ۴۲۸
 اورال ۱۶۱
 اورامان ۲۶۸
 اورپوس ۲۶۲
 اورشلیم ۶۴ ح
 اورمیہ ۳ ، ۷۶ ، ۸۷ ، ۸۸ ، ۹۱ ، ۹۲ ،

انریطیان ۳۰
 ایانوس اطلس ۳۳۵ ، ۲۰۳ ، ۴۲۷
 ایانوس ہند ۱۵ ، ۱۳۶ ، ۱۶۸
 اعراب ۳۱۳ ، ۳۶۳
 اکتاویوس ۳۰۰
 اکد ۴۰ ، ۴۴ ح
 اکدی ۴۰ ، ۴۳ ، ۴۴ ، ۵۴ ، ۲۰۰
 اکدیان ۲۱ دیباچہ
 اکروپلیس ۱۸۳ ، ۲۱۴
 اکایا : رك . ہمدان
 اگادہ ۳۹ ، ۴۴
 اگوستین قدیس ۱۷۲
 اگبرتا ۲۰۳
 اگینا ۱۶۴
 البرز ۳ ، ۴ ، ۷ ، ۶۲
 الرہا ۳۵۰ ، ۳۶۷
 التتر ۱۰۰
 الفانتین ۱۴۹
 المستد ۱۴۴ ح ، ۱۵۰ ح
 المقیا ۲۰۸
 الیگاریسی ۴۲۲
 الیمایی ۲۸۸ تا ۲۹۰ ، ۳۰۰ ، ۳۱۲ ،
 ۳۲۰ ، ۳۳۰ ، ۳۳۱
 امارنا ۵۶
 اماسیس ۱۴۷ ، ۱۴۸
 امثال وحکم دہخدا ۳۹ ح
 امریکا ۱۰۰ ، ۲۷۷ ح
 اناطولی ۴۴ ح
 اناہتہ : رك . ناہیت
 انتونیوس ۲۹۹ ، ۳۰۰ ، ۳۴۳
 انتونیوس متقی ۳۰۶

۱۶۷ ، ۱۷۲ ، ۱۷۳ ، ۱۷۹ ، ۱۸۱ ،
 ۱۹۳ ، ۲۰۱ تا ۲۰۶ ، ۲۱۰ تا ۲۱۶ ،
 ۲۲۰ تا ۲۲۴ ، ۲۳۷ تا ۲۴۷ ، ۲۵۰ ،
 ۲۵۸ تا ۲۷۱ ، ۲۷۶ تا ۲۹۹ ، ۳۰۲ ،
 ۳۰۴ تا ۳۱۱ ، ۳۱۵ تا ۳۳۱ ، ۳۳۴ تا
 ۳۵۰ ، ۳۵۲ تا ۳۷۱ ، ۳۷۳ ، ۳۷۷ تا
 ۳۸۶ ، ۳۸۷ ، ۳۹۴ ، ۳۹۸ ، ۴۰۲ تا
 ۴۱۰ ، ۴۱۲ تا ۴۲۸ ، ۴۳۰ ،
 ایران باستان ۱۹ دیباچه ، ۱۰۸ ح ، ۱۱۷ ح ،
 ۱۲۴ ح ، ۱۳۲ ح ، ۲۳۹ ح ، ۲۴۰ ح ،
 ۲۴۲ ح ، ۲۴۴ ح تا ۲۴۷ ح ، ۲۹۳ ح ،
 ۳۷۵ ح ، ۳۸۶ ح
 ایران باستانی ۱۹ دیباچه
 ایران جاویدان ۱۲۷ ح
 ایران در زمان ساسانیان ۱۹ دیباچه ، ۳۱ ح ،
 ۳۵۹ ح ، ۳۶۷ ح ، ۳۸۰ ح
 ایرانیان ۳۰ ، ۳۹
 ایرانیت ۴۴
 ایپوس ۲۵۳
 اسکراطیس ۲۲۸
 ایوس ۲۴۰
 اسپین ۴۵ ، ۵۳
 ایسوانینی ۹۱ ، ۹۲
 ایشوویگو ۱۳۲ ح
 ایلیریان ۶۵
 ایلینوا ۱۴۴ ح
 اندرد ۵۱
 اینشوشی ناک ۵۳
 ایران کرخ ۳۹۲
 ادنی ۱۹۴ ، ۲۱۶ ، ۲۷۵
 ایونیان ۱۶۲ ، ۱۶۳ ، ۱۶۵ ، ۱۸۴

۹۷ تا ۹۹ ، ۱۰۸ ، ۱۱۰ ، ۱۲۹
 اوروک ۳۱۷ ، ۵۳
 اوریبیدس ۲۱۹ ، ۲۹۷
 اوریمینن ۲۱۵
 اوستا ۱۷۲ ح ، ۳۰۳ ، ۳۲۳ ، ۳۷۴ ح ،
 ۳۸۳ ح ، ۴۰۶
 اولیس ۱۹۳ ح
 اولئوس (شوش) ۳۱۳ ، ۳۱۷
 اوم مان مینانو ۱۲۴ ح
 اومبروس ۸۱
 اوتتاش گال ۵۶ ، ۱۲۸
 اوتتاش هوپان ۵۶
 اوتتاشی : رک . چغازنبیل
 اهواز ۳۴۷
 اهورامزدا ۱۷۸ ، ۱۷۹ ، ۱۸۴ ، ۳۱۹ ،
 ۳۷۸ ، ۳۸۳ ، ۳۹۵ ، ۴۰۳ ، ۴۰۴ ،
 ۴۹۹ ، ۸۹ ، ۳۰
 ایتالیا ۲۰ ، ۷۸ ، ۷۹ ، ۷۹ ، ۳۰۳ ،
 ۳۰۶ ، ۳۳۷ ، ۴۱۲ ، ۴۲۸
 ایتالیان ۶۷
 ایخ تووبکو ۱۱۷ ح
 ایدیده : رک . آبدیر
 ایران ۱۵ دیباچه ، ۱۷ دیباچه ، ۱۹ تا ۲۴
 دیباچه ، ۱ ، ۳ تا ۱۰ ، ۱۶ تا ۲۰ ،
 ۲۵ تا ۳۸ ، ۴۰ ، ۴۱ ، ۴۳ تا ۴۶ ،
 ۴۹ ، ۵۳ ، ۵۵ ، ۵۷ تا ۶۴ ، ۶۶ ،
 ۶۷ ، ۷۰ ، ۷۵ ، ۷۷ ، ۷۹ ، ۸۰ ،
 ۸۲ تا ۸۴ ، ۸۷ تا ۹۱ ، ۹۷ تا ۹۹ ،
 ۱۰۶ ، ۱۱۶ ، ۱۱۹ ، ۱۲۶ ، ۱۲۹ ،
 ۱۳۰ ، ۱۳۳ ، ۱۳۵ تا ۱۳۷ ، ۱۴۰ ،
 ۱۴۲ ، ۱۴۹ ، ۱۵۰ ، ۱۵۷ تا

بالتیک ۱۶
 بالک ۴۴
 بالکان ۴۹، ۶۵، ۱۶۰، ۲۵۱
 بحرا حدر ۱۵۹، ۲۷۸، ۳۰۹
 بحراسود ۴۹، ۹۸، ۱۳۹، ۱۶۰، ۱۶۱،
 ۲۰۳، ۲۳۱، ۲۵۲، ۳۰۴، ۳۰۸،
 ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۲۵
 بحر خزر ۱، ۳، ۴، ۶، ۵۰، ۵۵، ۲۵۲،
 ۲۷۸، ۲۸۶ تا ۲۸۸، ۳۰۸، ۳۶۵
 بحر الروم ۲۹، ۶۰، ۹۳، ۱۱۸، ۱۳۷،
 ۱۴۸، ۱۵۹، ۲۰۶، ۲۹۸، ۳۰۵،
 ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۴۲،
 ۴۰۷، ۴۱۳، ۴۲۳
 بحارا ۳۶۳
 بخت نصر ۵۸، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۵۳
 بخت نصر سوم ۱۵۲
 بختیاری ۲۰ دیاجه، ۸۹، ۱۳۰، ۲۷۵
 بدخشان ۲۰۴
 بربرها ۷۰، ۲۲۹
 برتانی ۸۳، ۲۷۹، ۴۱۰
 بز دشتانده ۱۳۰
 بردیا ۱۴۷، ۱۵۳
 برزوبه ۴۰۷، ۴۱۴
 برس ۱۲۲، ۲۷۲
 برقه ۱۴۸
 بروتوس ۲۹۸
 بروجر ۲۶۲
 برهان قاطع ۵۱ ح، ۱۲۷ ح، ۲۷۰ ح،
 ۲۷۹ ح، ۲۸۷ ح، ۳۴۶ ح
 بریتانیا ۳۵۰ ح
 بریتانیای شمالی ۶۸ ح

۱۸۵، ۲۰۲، ۲۱۵، ۲۲۴
 ابونی مقدم ۹۰
 ایونیه ۹۸، ۱۳۹، ۱۶۳، ۱۶۹ ح، ۱۸۴،
 ۲۱۸، ۲۲۴، ۲۹۸
 ب
 بابل ۳، ۳۹ تا ۴۱، ۴۵، ۴۶، ۵۰، ۵۴،
 ۵۶ تا ۵۸، ۶۱، ۶۳، ۶۴، ۶۸،
 ۹۴، ۱۱۶ تا ۱۱۸، ۱۲۴، ۱۲۵،
 ۱۲۷، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۶، ۱۴۰،
 ۱۴۱، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۵۲،
 ۱۵۳، ۱۵۶، ۱۵۸، ۱۶۸، ۱۷۰،
 ۱۷۷، ۱۸۲ تا ۱۸۴، ۲۰۵ تا ۲۰۷،
 ۲۱۰، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۷ تا ۲۲۰،
 ۲۲۲، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۴۳، ۲۴۹،
 ۲۵۴، ۲۶۰ تا ۲۶۲، ۲۸۹، ۲۹۲،
 ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۳۸،
 ۳۸۲، ۳۸۹، ۴۰۸، ۴۱۰
 باب الیون : رك . بابیون
 بابل جنوبی ۲۸۸
 بابلیان ۲۱ دیاجه، ۸۲، ۱۳۱
 بابلیون (فاهره فدییم) ۳۶۸
 باخوس ۲۶۲ ح
 بارتامی ۳۰ ح
 بارتولمه ۱۷۲ ح
 ارونهای فرانسوی ۲۳۷
 باسکان ۳۰
 باکا ۲۹۷
 باکتریا : رك . بلغ
 باکوس ۲۹۷ ح
 باکوم ۲۸ ح
 بازت ۶۸

٣٥٥ ، ٣٦٠ ، ٣٦٣ ، ٣٦٥ تا ٣٦٩ ،

٤٠٤ تا ٤٠٦

بوشهر ٣٩ ، ٢٦٢

بهبهان ١٥٨

بهرام اول ٣٥٢ ، ٣٥٨ ، ٣٨٧ ح ، ٣٩٥

بهرام پنجم ٣٥٧ ، ٣٥٨

بهرام چوبین ٣٦٦ ، ٣٦٧

بهرام چهارم ٣٥٦

بهرام دوم ٣٥٢ تا ٣٥٤ ، ٣٨١ ، ٣٨٦

بهرام سوم ٣٥٣ ، ٣٨٧ ح

بهرام گور ٤٢٠

بیاس : رك . هیناسیس

بیت دیاکو ٩٦

بیت المقدس ١٤١ ، ٢١٩ ، ٢٢٠ ، ٢٩٨ ،

٢٩٩ ، ٣٢٣ ، ٣٦٧

بیشینه ٢٢٦

بیزانی : رك . بوزنطه

بیستون ٩٦ ، ١٤٧ ح ، ١٥٨ ، ١٦٧ .

١٦٨ ، ١٧٨ ، ٣٣٢ ، ٣٩٥

بیشاپور ٣٥١ ، ٣٧٩ ، ٣٨٥ ، ٣٩٠ تا

٣٩٢ ، ٣٩٥ ، ٣٩٨ ، ٣٩٩

بیثار ٣٨٧ ، ٣٨٦

بیك ٤٠٤

بیکنی ٨٧ ، ٩٣

بین النهرین ٢ ، ٥ ، ٦ ، ٨ ، ٢٥ تا ٢٧ ،

٣٠ تا ٣٥ ، ٣٨ ، ٣٩ ، ٤٤ ، ٤٥ ،

٤٨ ، ٥٠ ، ٥٤ ، ٦٣ ، ٦٨ ، ٨٢ ،

٩٠ ، ٩٤ ح ، ١١٩ ، ١٣٥ ، ٢٠٠ .

٢٠٣ ، ٢٠٧ ، ٢٤٢ ، ٢٦٠ ، ٢٩١ ،

٢٢٩ ، ٣٠٥ تا ٣٠٧ ، ٣٢٣ تا ٣٢٥ ،

٣٣٨ ، ٣٥٠ ، ٣٦٠ ، ٣٦٢ ، ٣٦٦ ،

برید ٤١٧

بوس ٢٤٦ ، ٢٥٩ ، ٦٥ ، ٣٠٤ ، ٣٦٧

بساور ١٥٨

بطلالسه ٢٥٤ ، ٣٧٤

بطلحیوس ٢٣١

بعل ١٤١ ، ٢٤٣

بعل مردوک ٢٦٩

بعداد ٣٨٦

بقرابط ٤٠٦

بکنی : رك . بیکنی

بگرام ٢٠ دیباچه ، ١٥٣

بلاش ٣٦١

بلخ ٢٩ ، ٥٢ ، ٦٧ ، ١٤٠ ، ١٥٢ ، ١٦٩ ،

١٨٤ ، ٢١٧ ، ٢٣٢ ، ٢٤٦ ، ٢٥١ ،

٢٥٦ تا ٢٥٨ ، ٢٦٢ ، ٢٦٨ ، ٢٧٧ ،

٢٨٠ ، ٢٨٥ تا ٢٨٨

بلخیان ١٥ دیباچه ، ٢٥٩ ، ٢٩٠

بلخیه ٣٢٠

بلوچ ٢٦٨

بلوچستان ٥ ، ٢٩

بلیناس : رك . اپولونیوس

بندرعباس ٥ ، ٢٤٨

بنعلیق ٢٩٤ ، ٢٩٥ ، ٣٢٠

بنگی ، سفك ٢٣ دیباچه

بنی اسرائیل ٩٤ ، ٢٠٧ ، ٣٨١

بorda ٣٨٠

بورآس ٥٥

بوران ٣٧٠

بوریاش : رك . بورآس

بوزنطه (بیزانی) ١٦١ ، ١٦٤ ، ٣٣٠ ،

يارت ۷ ح ، ۱۲۵ ، ۱۲۶ ح ، ۱۳۱
 ياره گد : رك . ياسارگاد
 يارسدگرد : رك . ياسارگاد
 پارسيان ۱۵ ديباچه ، ۲۱ ديباچه ، ۸۹
 پارشن ۲۶۸
 پارهنين ۲۴۰
 پاریس ۲۰ ديباچه ، ۳۰ ح ، ۴۰۰ ، ۴۰۱ ،
 ۴۰۳
 ياسارگاد ۷ ، ۹۰ ، ۱۳۰ ، ۱۳۲ ، ۱۴۲ ،
 ۱۴۴ تا ۱۴۶ ، ۱۷۳ ، ۱۷۵ ، ۱۸۶ ،
 ۱۸۷ ، ۲۲۲ ، ۲۳۴ ، ۲۴۸ ، ۲۷۲ ،
 ۳۱۹
 پاكر ۲۹۸ ، ۲۹۹ ، ۳۰۶ ، ۳۲۳ ، ۳۴۳
 پامفيليه ۲۲۶
 پامير ۲۶ ، ۳۰۹ ، ۳۳۸
 پان هلنيسم ۲۷۳
 پايكولى ۳۸۷
 پترا ۳۳۹
 پتنه ۲۳۱
 پرتوتيس ۹۸
 پرتود ۸۸ ، ۲۸۷
 پرنى ۲۸۶ ، ۲۸۸ ، ۳۱۱
 پرسکينى ۲۵۰
 پرسيد ۱۳۲
 پروشات ۲۲۲
 پرويز ۳۶۸
 برياياتيوس ۲۸۸
 پريكلس ۲۱۸
 پرينتوس ۲۲۹
 پتکوه ۵
 پاژته ۳۱۵

۳۷۰ ، ۳۸۲ ، ۴۲۱
 بين النهرين شمالى ۳۷ ، ۸۹ ، ۳۵۳
 پ
 پاپاك ۳۴۷ ، ۳۷۹
 پاپيروس ۱۶۸ ، ۱۸۱
 پاراناكين ۲۴۹
 پارت ۱۴۰ ، ۱۵۳ ، ۱۶۹ ، ۱۷۹ ، ۲۵۶
 تا ۲۵۸ ، ۲۶۲ ، ۲۶۸ ، ۲۷۷ ، ۲۸۵
 تا ۳۲۸ ، ۳۳۳ ، ۳۴۷ ،
 ۳۴۸ ، ۳۷۱ ، ۳۷۲ ، ۳۸۶ ، ۳۹۵ ،
 ۳۹۷ ، ۴۲۵
 پارتاتوا ۹۸ ، ۹۹ ، ۱۰۹ ، ۱۱۰
 پارتيان ۲۱ ديباچه ، ۲۵۵ ، ۲۵۸ تا ۲۶۰ ،
 ۲۶۲ ، ۲۶۸ ، ۲۷۰ ، ۲۷۵ ، ۲۷۷ ،
 ۲۸۳ تا ۳۰۱ ، ۳۰۵ تا ۳۲۰ ، ۳۲۴ ،
 تا ۳۲۷ ، ۳۳۴ ، ۳۳۶ ، ۳۳۹ ، ۳۴۲ ،
 تا ۳۴۴ ، ۳۷۲ ، ۳۷۵ تا ۳۷۷ ، ۳۸۶ ،
 ۴۱۵ ، ۴۲۵ ، ۴۲۶
 پارتها ۱۰۴
 پارس ۱۵ ديباچه ، ۱۶ ديباچه ، ۲۱
 ديباچه ، ۴ ، ۸۷ ، ۱۱۸ ، ۱۲۶ ح ،
 ۱۳۱ ، ۱۳۳ ، ۱۳۵ ، ۱۵۰ ، ۱۵۲ ،
 ۱۵۳ ، ۱۵۵ ، ۱۵۸ ، ۱۶۹ ، ۱۷۱ ،
 ۱۸۷ ، ۲۰۲ ، ۲۰۳ ، ۲۲۰ ، ۲۳۶ ،
 ۲۴۴ ، ۲۵۶ ، ۲۵۹ ، ۲۶۲ ، ۲۷۰ ،
 ۲۸۸ تا ۲۹۰ ، ۳۱۱ تا ۳۱۳ ، ۳۱۹ ،
 ۳۴۷ ، ۳۴۵
 پارسوا ۸۷ ، ۹۲ ، ۹۳ ، ۹۵
 پارسواش ۸۹
 پارسوماش (مجد سليمان) ۸۹ ، ۹۹ ،
 ۱۲۵ تا ۱۲۶ ، ۱۲۸ ، ۱۳۲

پلوپونز ۲۲۱ ، ۲۱۴ ، ۲۲۸ ح
 پلوزیوم ۱۵۸
 پلیکان ۲۳ دیباچه
 پلیکرائی ۱۵۷
 پلیناس ۱۶۶
 پمپوس ۲۵۹ ، ۴۱۲ ، ۳۲۰ ، ۳۳۶
 پنت ۲۰۳
 پنتوس : رك . بتطيقس
 پنجاب ۶۶ ، ۲۹۳
 پندیشیر ۵۲
 پنگوین ۲۳ دیباچه
 پناوب ۱۹۳
 پورداود : ابراهيم ۹۳ ح ، ۱۱۷ ح ، ۱۷۲ ح
 ۳۸۳ ح
 پوزور - اينشوشى ناك ۵۰ ، ۵۵
 پوزیدن ۲۷۶
 پتلو ۲۸۷ ح
 پهلوی ۱۸۲ ، ۲۶۸ ، ۳۰۳ ، ۳۸۷ ، ۵۰۸ ، ۵۰۲
 پیرنیا ۱۹ دیباچه ، ۹۶ ح ، ۱۰۸ ح ، ۱۷۷ ح ، ۱۲۴ ح ، ۲۳۹ ح ، ۲۴۰ ح ، ۲۴۲ ح ، ۲۴۴ ح تا ۲۴۶ ح ، ۲۸۳ ح ، ۲۹۳ ح
 پیروز ۳۵۹ ، ۳۶۰ ، ۳۶۱
 پیسیدیه ۲۲۶
 پیشاور ۱۵۹ ، ۱۶۹ ح ، ۱۸۵ ح ، ۳۰۹
 ت
 تائوتیه ۱۰۷ ، ۱۱۰
 تاخس ۲۲۶
 تارلونی ۵۱
 تارتتوم ۱۶۱

تاریخ ایران باستان ۹۶ ح
 تاریخ تمدن ایران ساسی ۱۹ دیباچه
 تاریخ شاهنشاهی یارس ۱۴۴ ح ، ۱۵۰ ح
 تاسیتوس ۳۱۸ ، ۳۱۹ ، ۳۲۱
 تاشکند ۳۴۹
 تاماریتو ۱۲۷
 تبریتر ۸۸
 تیس ۲۲۵ ، ۲۳۸ ، ۲۴۶ ح
 تین ۲۸۶
 تخت جمشید ۲۱ دیباچه ، ۷ ، ۲۸ ، ۹۰ ، ۱۱۵ ، ۱۳۰ ، ۱۳۱ ، ۱۳۴ ، ۱۵۶ ، ۱۵۵ ، ۱۵۸ ، ۱۶۸ ، ۱۷۵ ، ۱۷۸ ، ۱۸۲ ، ۱۸۳ ، ۱۸۷ تا ۲۰۱ ، ۲۰۵ ، ۲۰۶ ، ۲۰۹ ، ۲۱۰ ، ۲۱۶ ، ۲۱۷ ، ۲۳۱ ، ۲۳۲ ، ۲۴۲ تا ۲۴۶ ، ۲۷۰ ، ۲۷۲ ، ۲۷۲ ، ۳۳۱ ، ۳۹۱ ، ۳۹۷ ، ۴۲۰ ، ۴۲۲
 تخت سلیمان ۳۲۱
 تدمر ۳۰۱ ، ۳۳۹ ، ۳۵۰
 تراکو ۶۵ ، ۶۷
 تراکیه ۱۶۲ ، ۱۶۸ ، ۲۲۸ ، ۲۶۳ ، ۲۷۰
 تر ۹۸
 تررها ۹۸
 ترک ۴۳۰
 ترکان ۳۶۵ ، ۳۶۶
 ترکستان ۲۹۲ ، ۴۱۰ ، ۴۱۷
 ترکستان چین ۱۵ دیباچه ، ۳۰۹ ، ۳۳۸ ، ۳۵۴ ، ۴۰۶ ، ۴۲۵
 ترکستان روس ۲۹ ، ۳۳ ، ۳۹۸ ، ۴۲۵
 ترموپیل ۲۱۴
 تروا ۲۳۸

ج .
 جاده هزارساله ۲۶۲
 جبال لرستان ۵۴
 جبال طارق (هرکولس) ۲۰۶
 جبل لبنان ۱۸۴
 جلیل ۳۹۴
 جمدت نصر ۳۲
 جمشید ۳۱
 جوویانوس ۳۵۸
 جیحون (آمودریا) ۳۳ ، ۵۲ ، ۱۳۷ ،
 ۱۴۰ ، ۲۵۶ ، ۲۷۸ ، ۲۹۳ ، ۳۰۷ ،
 ۳۰۸ ، ۳۴۹ ، ۳۶۵ ، ۴۲۳

ج
 چغازنبیل ۱۲۸
 چندراگوپتا ۲۵۴
 چیش پیش ۱۲۵ ، ۱۲۸ ، ۱۳۰ ، ۱۵۱ ،
 ۱۸۱
 چین ۱۵ دیباچه ، ۱۶ دیباچه ، ۲۰ ، ۸۳ ،
 ۸۶ ، ۱۰۷ ، ۱۰۷ ، ۲۵۷ ، ۲۷۸ ، ۲۹۲ تا
 ۲۹۴ ، ۳۰۸ ، ۳۳۴ ، ۳۳۷ ، ۳۳۸ ،
 ۳۴۰ ، ۳۴۱ ح ، ۳۵۴ ، ۴۰۲ ، ۴۰۹ ،
 ۴۱۵ ، ۴۱۷ ، ۴۱۸ ، ۴۲۷

ح
 حامورابی ۵۳ ، ۵۴
 حبانیه ۲۵۲
 حبه ۱۴۸ ، ۱۴۹ ، ۱۶۹ ح ، ۱۸۴ ، ۲۲۸ ،
 ۳۶۸
 حران ۱۱۷ ، ۱۱۸ ، ۱۳۳ ، ۱۳۸ ، ۱۵۸ ،
 ۳۴۸
 حصار ۴۹ ، ۵۲ ، ۵۸ ، ۶۱
 حکمت اشراقی و فرهنگ ایران باستان ۵۱ ح ،

تریوم ویر ۲۹۶
 تالیا ۲۱۳
 تالیه ۲۲۸
 تفلیس ۳۶۷
 تقی زاده ۱۷ دیباچه ، ۳۵۲ ح
 تکسیلا ۳۲۷ ، ۳۹۰
 تل باکون ۲۸
 تل برك ۴۴ ح
 تلماک ۱۹۳ ح
 تار ۲۰ دیباچه
 تنگ پنده ۱۰
 تنگ سروک ۳۳۲
 تورات ۹۷ ، ۱۱۰ ، ۱۳۱
 توروس ۲۵۸
 تهران ۱۸ دیباچه ، ۱۹ دیباچه ۲۴ دیباچه ،
 ۷ ، ۱۲ ، ۴۰ ، ۵۵ ، ۶۲ ، ۷۶ ،
 ۸۷ ، ۹۳ ح ، ۱۲۰ ، ۱۲۲ ح ، ۱۵۳ ،
 ۱۷۲ ، ۱۷۵ ح ، ۲۶۲ ، ۳۳۱
 تیتان ۲۳۱
 تیر ۲۴۱
 تیرداد ۲۸۶ تا ۲۸۸ ، ۳۰۲ ، ۳۱۸ تا
 ۳۲۰ ، ۳۴۳
 تیسافرن ۲۲۱
 تیفون ۲۸۸ ، ۲۸۹ ، ۳۰۴ تا ۳۰۶ ،
 ۳۲۴ ، ۳۲۶ ، ۳۴۵ ، ۳۵۵ ، ۳۶۵ ،
 ۳۶۹ ، ۳۷۰ ، ۳۸۷ ، ۳۸۹ ح ، ۳۹۲ ،
 ۴۰۶
 تیگران ۲۹۵ ، ۲۹۵
 تیگلات پیلسوم ۹۲ ، ۹۳
 ت
 تنگ گوش ۱۶۹

خورزاد ۳۶۳
 خوروین ۶۲
 خوزستان ۵ ، ۱۶۶ ، ۲۸۸ ح ، ۳۰۰ ح ،
 ۳۱۲ ح ، ۳۲۰ ح ، ۳۳۱ ح ، ۳۵۰ ،
 ۴۰۲ ، ۴۱۴
 خیوس ۱۶۴
 خیون ۸۶

د

دائیی ۱۶۵
 دارابگرد ۳۲۴ ، ۳۲۵ ، ۳۴۷
 دارداندل ۲۱۳ ح
 دارمستر ۳۰ ح
 داریوش ۱۷ دیباچه ، ۹۶ ، ۱۱۶ ، ۱۳۰ ،
 ۱۳۴ ، ۱۳۵ ، ۱۴۰ ، ۱۴۲ ، ۱۴۶ ،
 ۱۵۰ تا ۱۷۵ ، ۱۷۹ ، ۱۸۱ تا ۱۸۴ ،
 ۱۸۷ ، ۱۸۹ ، ۱۹۱ ، ۱۹۲ ، ۱۹۷ ،
 ۱۹۹ تا ۲۰۲ ، ۲۰۶ ، ۲۱۰ تا ۲۱۳ ،
 ۲۱۶ ، ۲۱۹ ، ۲۲۰ ، ۲۲۳ ، ۲۲۴ ،
 ۲۲۸ ، ۲۳۱ ، ۲۳۹ تا ۲۵۰ ، ۲۶۴ ،
 ۲۸۷ ، ۲۹۴ ، ۳۲۶ ، ۴۲۴
 داریوش دوم ۲۲۱ ، ۲۲۲
 داریوش سوم کدمان ۲۱ دیباچه ، ۲۱۱ ،
 ۲۳۴ ، ۲۳۵ ، ۳۵۳
 داماتس ۲۲۶ ، ۲۲۷
 دامغان ۷ ، ۲۸ ، ۳۳ ، ۲۴۶
 دانوب ۷۱ ، ۱۶۱ ، ۱۶۲ ، ۲۰۶ ، ۳۲۰ ،
 ۴۲۵
 داود ۱۵۴
 داود دختر ۱۳۰ ، ۱۳۱
 دجله ۲ ، ۵۷ ، ۶۹ ، ۱۱۹ ، ۱۲۴ ، ۱۳۸ ،
 ۱۵۲ ، ۱۵۸ ، ۱۶۴ ، ۲۰۳ ، ۲۰۴ ،

ح ۱۷۲

حلب ۶۶
 حلوان ۵۶ ، ۱۵۸
 حلوله ۱۲۴
 حماة ۶۶ ، ۹۵ ، ۱۸۱
 حمورابی ۱۶۸
 حیره ۳۵۷ ، ۳۷۰

خ

خاور نزدیک ۲۳ دیباچه ، ۱۸۱
 ختیان ۲۹ ، ۵۰ تا ۵۲ ، ۸۳
 خراسان ۴ ، ۸۸ ، ۲۰۴
 خرسن ۲۸۸ ، ۲۸۹ ، ۲۹۲ ، ۳۱۲
 خرسوسن ۱۶۱
 خرشتی ۲۳۱
 خرم آباد ۱۰۰
 خزر ۵۵ ، ۸۸ ، ۱۳۶ ، ۳۰۹ ، ۳۱۱ ،
 ۳۲۱
 خسرو (اوشیروان) ۳۰۴ ، ۳۰۵ ، ۳۴۸ ،
 ۳۱۳ تا ۳۷۰ ، ۳۷۲ ، ۳۷۶ ، ۳۷۷ ،
 ۴۰۶ ، ۴۱۲ ، ۴۱۴
 خسرو دوم ۳۶۸ ، ۳۶۹
 خنشارشا ۱۹۱ تا ۱۹۴ ، ۲۰۰ ، ۲۰۱ ،
 ۲۱۱ تا ۲۱۷ ، ۲۲۴ ، ۲۳۸ ، ۲۴۳ ،
 ۲۴۴ ، ۲۵۹
 خنترینه ۹۶ ، ۹۷ ، ۹۹
 خلف نبونید ۱۵۲
 خلیج عمان ۵
 خلیج فارس ۱ ، ۸ ، ۱۵ ، ۳۲ ، ۳۹ ،
 ۴۰ ، ۵۷ ، ۲۰۴ ، ۲۰۶ ، ۲۴۸ ،
 ۲۵۵ ، ۲۶۲ ، ۲۷۸ ، ۳۰۵ ، ۳۳۰ ،
 خنار . . . ۱۶۹ ، ۲۳۰ ، ۲۸۲ ، ۲۶۳

دوراوتتاشی (چغازنبیل) ۱۲۸	۲۰۸ ، ۲۴۲ ، ۲۵۵ ، ۲۵۹ ، ۲۶۳ ، ۲۶۴
دعد ۲۸۶	۲۸۹ ، ۳۰۲ ، ۳۰۶ ، ۳۱۳ ، ۳۱۷
دیاکو ۹۵ ، ۹۶ ، ۱۱۸	۳۲۵ ، ۳۵۳ ، ۳۶۹
دیاله ۹۳ ، ۵۷ ، ۵۷	دربند ۳۶۵
دیانا کیرک براید ۲۳ دیباچه	دربندهای خزر ۸۸
دینشاه ۳۰ ح	درنگ : رک . زرنگ
دیور ۲۶۲ ، ۲۷۶	دره اترك ۵
دیودنوس ۲۵۶ ، ۲۵۹ ، ۲۸۶	دره خابور ۵۵ ح
دیودورس سیکولوس ۲۵۶ ح	دره دجله ۳۶۸
دیوکس ۹۴	دره سند ۲۹ ، ۱۵۸ ، ۱۵۹ ، ۲۳۲ ، ۳۴۹
دیوکلین ۳۸۲ ، ۴۱۵	دره کابل ۲۵۹ ، ۳۳۸
دیوکوس : رک . دیاکو	دره نیل ۱۵۷ ، ۲۱۰
دیونیوس ۲۶۲ ، ۲۷۶	دریاچه وان ۳۶۷
ذ	دریای ازده ۴۲۲
ذی قراطیس ۲۲۰	دریای خزر : رک . بحر خزر
ز	دزفول ۳۸۶
رامس سوم ۶۶	دشت گرگان ۳۶۵ ، ۳۶۵
زخج ۶۶ ، ۶۷ ، ۱۵۰ ، ۱۵۳ ، ۱۶۹	دغه ۱۴۹
۱۸۵ ، ۲۴۷ ، ۲۴۸ ، ۲۵۴ ، ۲۹۳	دلی ۲۰۸ ، ۲۱۵
۳۰۹	دلقس ۲۰۸
زخانه ۲۵۷	دماوند ۳ ، ۹۳ ، ۸۷ ، ۹۹
زستم ۳۷۰	دمتریوس ۲۵۹
زئید باسی ۱۹ دیباچه ، ۳۱ ح	دمتریوس دوم ۲۹۰ ، ۲۹۱ ، ۳۱۲ ، ۳۳۱
زگا : رک . ری	دمشق ۹۹ ، ۱۸۱ ، ۲۰۳ ، ۲۳۲ ، ۲۴۰
زم ۷۰ ، ۷۱	۲۹۷ ، ۳۶۷
زن ۷۱ ، ۲۰۶ ، ۳۰۶ ، ۳۲۰	دموشنی ۲۲۹
زودارس ۸۹	دموکس ۱۶۱
زون سند ۱۵۹ ، ۲۰۶	دنیشتر ۱۶۲
زود کورش (کر) ۳۰۸	دورا ۳۱۴ ، ۳۳۴
زود شاهوز ۱۸۳	دورا - اورپوس ۳۱۷ ، ۳۲۱ ، ۳۲۳
زود نیل ۱۴۸ ح ۱۵۹	۳۲۶ ، ۳۹۲

زرننگ (سیستان) ۱۴۰ ، ۱۶۹ ، ۲۵۷ ،
 ۲۵۹ ، ۲۵۱
 زروباک ۱۵۴ ، ۱۴۱
 زکرتو ۸۸
 زندواوستا ۳۰
 زنو ۳۶۰
 زود ۴۱
 زهره: رك ، زاوش
 ژ
 ژرمینها ۱۲۰ ، ۳۳۴
 ژرمینی دیره ۴۰۳
 ژوار ۴۰۳
 ژوپیترا ۲۳۱ ح
 ژورنال دتهران ۱۲۷ ح
 ژوستین ۲۴۶ ح
 ژیگس ۹۸

س

سائیس ۱۵۴
 ساتیرها ۲۷۶
 ساردس ۱۳۸ ، ۱۳۹ ، ۱۲۷ ، ۱۵۸ ،
 ۱۶۳ ح ، ۱۶۴ ، ۱۶۹ ، ۱۸۴ ، ۲۲۱ ،
 ۲۳۲
 ساردسیان ۱۸۵
 سارگاتیان ۱۵۳
 سارگن ۳۹ ، ۴۱ ، ۴۴ تا ۴۶ ، ۹۱ ، ۹۴ ،
 ۹۵
 سارگن دوم ۸۴ ، ۹۴ ، ۹۶ ، ۹۷
 ساسان ۳۴۶ ، ۳۷۹
 ساسانی ۲۰ دیباجه ، ۲۱ دیباجه ، ۱۸۶ ،
 ۲۶۸ ، ۲۷۲ ، ۲۸۲ ، ۳۱۰ ، ۳۱۸ ،
 ۳۲۰ ، ۳۲۴ ، ۳۲۷ ، ۳۲۹ ، ۳۴۲

روس ۴۱۳
 روسا ۹۴ ، ۹۵ ، ۹۷ ، ۱۵۱
 روسیه ۱۰۷ ، ۱۰۸ ، ۲۰۲ ، ۲۸۶
 روسیه جنوبی ۱۵ دیباجه ، ۴ ، ۴۹ ، ۱۱۳ ،
 ۱۶۰ ، ۱۶۱ ، ۱۹۸ ، ۲۵۷ ، ۲۷۸ ،
 ۳۳۵ ، ۳۳۶
 روم ۲۱ دیباجه ، ۲۲ دیباجه ، ۲۳۰ ،
 ۲۶۰ ، ۲۷۸ ، ۲۸۸ ، ۲۹۴ تا ۲۹۷ ،
 ۳۰۰ تا ۳۱۰ ، ۳۱۵ ، ۳۱۸ ، ۳۲۰ ،
 ۳۲۵ ، ۳۳۶ ، ۳۳۷ ، ۳۳۹ ، ۳۴۱ تا
 ۳۴۳ ، ۳۵۰ ، ۳۵۳ تا ۳۵۵ ، ۳۵۸ ،
 ۳۶۰ ، ۳۶۲ ، ۳۶۸ ، ۳۸۰ ، ۳۸۵ ،
 ۳۸۹ ح ، ۳۹۵ ، ۴۰۲ ، ۴۰۷ ، ۴۱۲ ،
 ۴۱۶ تا ۴۲۲ ، ۴۲۵ ، ۴۲۷ ، ۴۲۸ ،
 زی ۲۸ ، ۷ ، ۱۲۰ ، ۱۵۳ ، ۲۶۲
 ریم سین ۵۳ ح

ز

زباب ۴۴
 زاب علیا ۹۱
 زاوش ۱۹۵ ، ۲۵۰ ، ۲۶۵
 زاگرس ۱ ، ۲ ، ۵ تا ۸ ، ۲۸ ، ۳۰ ح ،
 ۳۹ ، ۴۵ ، ۵۰ ، ۵۱ ، ۵۴ ، ۵۷ ،
 ۵۹ ، ۶۰ ، ۶۴ ، ۶۸ ، ۶۹ ، ۸۵ تا
 ۸۷ ، ۸۹ ، ۹۳ ، ۹۴ ، ۱۰۰ ، ۱۰۸ ،
 ۱۱۶ ، ۱۲۱
 زاماسپ ۳۶۲
 زرتشت ۱۸۷ ، ۲۳۲ ، ۳۱۸ ، ۳۱۹ ، ۳۷۸ ،
 ۳۸۰ ، ۳۸۱
 زرتشتی ۲۱ دیباجه ، ۱۷۹ ، ۳۰۳ ، ۳۲۱ ،
 ۳۵۶ ، ۳۵۷ ، ۳۶۳ ، ۳۷۴ ، ۳۷۸ ،
 ۴۰۶ ، ۴۰۷ ، ۴۱۶ ، ۴۲۹

سغد ۱۶۹
 سفیدان ۱۵ دیباچه ، ۲۵۷
 سقر ۱۰۸ تا ۱۱۱ ، ۱۱۳ تا ۱۱۵ ، ۱۲۱ ،
 سغالیان ۶۸
 سکارو کایه ۲۹۳
 سگایی ۹۸ ، ۱۱۰ ، ۱۱۱ ، ۱۱۴ تا ۱۱۷ ،
 ۱۹۷ تا ۱۹۹ ، ۲۸۶ تا ۲۸۸ ، ۲۹۲ ،
 ۳۰۷
 سگاییان ۱۵ دیباچه ، ۲۱ دیباچه ، ۵۲ ،
 ۹۶ ، ۹۷ ، ۹۹ ، ۱۰۰ ، ۱۰۷ ، ۱۰۸ ،
 ۱۱۰ ، ۱۱۸ ، ۱۲۰ ، ۱۶۰ تا ۱۶۲ ،
 ۱۶۹ ح ، ۲۳۱ ، ۲۴۸
 سگایید ۱۶۲
 سگند دریا ۱۳۹
 سگها ۲۹۳
 سگریان ۱۵ دیباچه ، ۲۹۳
 سندوز ۷۷
 سلا ۱۸۵
 سلوکوس اول ۱۶۴ ، ۲۵۴ ، ۲۵۵ ، ۲۷۷
 سلوکوس دوم ۲۸۵ ، ۲۸۶ ، ۲۸۷
 سلوکی ۲۵۵ ، ۲۵۷ تا ۲۶۰ ، ۲۶۴ تا
 ۲۶۸ ، ۲۷۱ ، ۲۷۵ ، ۲۷۹ ، ۲۸۱ ،
 ۲۸۵ تا ۲۹۱ ، ۲۹۵ ، ۳۱۱ ، ۳۳۶ ،
 ۳۴۲ ، ۴۲۵
 ساوکیان ۱۵۷ ، ۲۵۲ ، ۲۵۵ ، ۲۵۷ ،
 ۲۶۱ ، ۲۶۴ تا ۲۶۷ ، ۲۷۸ تا ۲۸۲ ،
 ۲۸۵ ، ۲۸۹ ، ۲۹۱ ، ۲۹۵ ، ۳۱۲ ،
 ۳۲۳ ، ۳۴۲ ، ۳۴۳
 سلوکیه ۲۵۴ تا ۲۵۶ ، ۲۶۲ ، ۲۸۹ ،
 ۲۹۰ ، ۳۰۳ ، ۳۱۳ ، ۳۱۶ ، ۳۱۷ ،
 ۳۲۵ ، ۳۵۷

۳۴۵ ، ۳۴۶ ، ۳۴۹ ، ۳۵۳ تا ۳۵۸ ،
 ۳۶۲ ، ۳۶۷ ، ۳۷۰ تا ۳۷۹ ، ۳۸۲ تا
 ۳۸۷ ، ۳۸۹ ح ، ۳۹۲ تا ۴۰۹ ، ۴۱۴ ،
 ۴۱۹ ، ۴۲۶ تا ۴۲۸ ، ۴۳۰
 ساسانیان ۱۹ دیباچه ، ۲۰ دیباچه ، ۲۸۳ ،
 ۳۰۴ ، ۳۰۷ ، ۳۱۳ ، ۳۳۰ ، ۳۴۴ تا
 ۳۴۶ ، ۳۵۳ ، ۳۵۷ ، ۳۷۱ ، ۳۷۲ ،
 ۳۷۷ ، ۳۸۶ ، ۴۰۶ ، ۴۱۲ ، ۴۱۶ ،
 ۴۲۶
 ساگارتی ۸۸
 سالامیس ۱۶۴ ، ۲۱۴ ، ۲۱۵ ، ۲۱۸ ،
 ساسانیان ۴۳۰
 سامره (سرمن رأی) ۹۴
 سانش ۱۴۹
 سامی ۲۹ ، ۴۰
 ساوه ۲۸
 سبطیه ۹۵ ح
 سبیموس سوردوس ۳۰۶
 سقائیره ۲۴۸
 ساسیه ۲۰۶
 سقل ۱۶۸
 سرافیوم ۱۵۰
 سرانندیپ ۲۰۶
 سرین ۲۰ دیباچه
 سربل ۱۲۱ ، ۱۲۲
 سربل زهاب ۴۱
 سرتها ۱۵ دیباچه ، ۳۳ ، ۴۲۵
 سرتیان ۳۳۴
 سرتی نورسیمیک ۳۳۴
 سربانی ۳۱۰ ، ۳۶۰ ، ۳۸۸ ، ۳۹۲
 سعید تفسی ۱۹ دیباچه

سیدون ۲۲۸
 سیستان ۲۹ ، ۷۷ ، ۲۸۹ ، ۲۹۲ ، ۲۹۳ ،
 ۳۰۹ ، ۳۲۷ ، ۳۴۸ ، ۳۵۳ ، ۳۷۱ ،
 ۳۷۷ ، ۴۱۴

سیلا ۲۹۴
 سیلک ۲۰ دیاجد ، ۱۲ ، ۱۵ ، ۲۰ ، ۲۸ ،
 ۳۳ ، ۳۴ ، ۳۶ ، ۳۸ ، ۴۶ ، ۵۸ ،
 ۶۱ ، ۶۲ ، ۷۱ ، ۷۶ ، ۷۷ ، ۷۹ ،
 ۸۰ ، ۸۴ ، ۸۵ ، ۹۳ ، ۱۰۰ ، ۱۰۶ ،
 ۳۳۰

سیلوسها ۲۷۶
 سیماش ۴۵ ، ۴۶
 سیهون ۲۱۸
 سین ۱۱۸ ، ۱۴۰
 سیا ۱۴۸
 سیوپ ۹۸ ، ۲۳۶

ش

شاپور (شهر) ۲۰ دیاجد
 شاپور اول ۳۱۰ ، ۳۴۷ تا ۳۵۵ ، ۳۷۹ ،
 تا ۳۸۲ ، ۳۸۶ ، ۳۸۷ ، ۳۸۹ ، ۳۹۱ ،
 ۳۹۵ ، ۴۰۶ ، ۴۱۵
 شاپور دوم ۳۵۴ تا ۳۵۷ ، ۳۷۲ ، ۳۸۳ ،
 ۳۸۶

شاپور سوم ۳۵۸
 شاتو - تیری ۴۰۴
 شاردوری دوم ۹۳
 شارلمانی ۱۵۷ ، ۴۲۷
 شالا (ربذالنوع) ۵۳
 شامس ۱۶۰ ، ۲۱۵
 شرکری (شلککی) ۹۳
 شژ شور ۱۶۹

سمرقند (مرکند) ۳۴۹
 سمنل ۱۸۱
 سا ۳۱۳ ، ۳۲۵
 ساحریب ۹۶ ، ۱۲۴
 سد ۱۵ دیاجد ، ۱۶۸ ، ۱۶۹ ، ۱۷۹ ، ۲۴۷ ،
 ۲۴۸ ، ۲۵۱ ، ۲۹۳ ، ۳۰۸ ، ۳۰۹ ،
 ۳۱۳ ، ۳۲۳ ، ۳۲۴
 سیدی ۴۰۰ ، ۴۰۱
 سنکرتسیم ۱۰۵
 سن مازک ۴۰۱
 سورنا ۲۹۶ ، ۲۹۸ ، ۳۱۴ ،
 سوریا ۵۴

سوری - ختی ۱۰۷ ، ۱۷۷ ، ۳۳۰ ، ۴۰۹ ،
 سوریه ۵۰ ، ۵۹ ، ۶۶ ، ۹۵ ، ۹۷ ، ۹۹ ،
 ۱۰۷ ، ۱۱۷ ، ۱۳۳ ، ۱۳۵ ، ۱۴۱ ،
 ۱۶۱ ، ۱۶۲ ، ۲۱۹ ، ۲۲۵ ، ۲۲۶ ، ۲۵۲ ،
 ۲۵۴ ، ۲۵۵ ، ۲۵۸ ، ۲۶۰ ، ۲۶۱ ،
 ۲۸۷ ، ۲۹۱ ، ۲۹۵ تا ۲۹۹ ، ۳۰۲ ،
 ۳۰۵ تا ۳۰۷ ، ۳۲۲ ، ۳۳۶ ، ۳۳۸ ،
 ۳۴۳ ، ۳۵۰ ، ۳۵۸ ، ۳۶۵ ، ۳۶۷ ،
 ۳۸۲ ، ۴۰۲ ، ۴۰۸ ، ۴۱۷

سوریه جنوبی ۲۵۴
 سوریه شمالی ۱۱۳
 سوزیان (شوش) ۵ ، ۲۷ ، ۳۹ ، ۶۸ ،
 ۱۳۱ ، ۱۵۲
 سوزیانا : زک . سوزیان
 سیریه ۱۶۱ ، ۲۵۷
 سپار ۲۳۱
 سیتیوم ۳۲۱۸
 سیحون (سیردریا) ۳۳ ، ۳۹ ، ۱۳۷ ،
 ۱۴۰ ، ۱۵۴ ، ۱۶۱ ، ۲۴۷ ، ۴۲۳

ص

مد دروازه (دامغان) ۷ ، ۲۶ ، ۲۸۸ ،
 ۲۹۲ ، ۳۰۹
 صفویه :
 صقلاب ۴۱۸

ط

طاقستان ۳۸۶ ، ۳۸۷ ، ۳۹۲ ، ۳۹۳ ،
 ۳۹۶ ، ۴۰۲ ، ۴۰۳
 طخارها ۲۹۳ ، ۳۰۷
 طرایانوس ۳۰۴ ، ۳۰۵ ، ۳۰۷ ، ۳۹۵

ع

عراق ۲۰ دیباچه ، ۳۸۷ ح
 عرب ۲۱ دیباچه ، ۱۵۵ ، ۲۰۶ ، ۲۵۸ ،
 ۳۴۶ ، ۳۵۷ ، ۳۷۰ ، ۳۷۵ ، ۳۷۶ ،
 ۴۱۳ ، ۴۱۵ ، ۴۱۶ ، ۴۳۰
 عربستان ۱۶۹ ، ۲۵۲ ، ۴۰۹
 عزرا ۲۱۹
 عیسی ۳۸۰
 عیلام ۲۷ ، ۳۸ ، ۳۹ ، ۴۴ ، ۴۵ ، ۵۳ ،
 ۵۶ تا ۵۸ ، ۶۳ ، ۶۸ ، ۹۴ تا ۹۶ ،
 ۱۱۷ ، ۱۲۳ تا ۱۲۸ ، ۱۵۲ ، ۱۶۹ ،
 ۱۸۲ ، ۱۸۴ ، ۲۰۴

عیلامی ۳۶

عیلامیان ۲۱ دیباچه ، ۲۹ ، ۳۱ ، ۳۸ ،
 ۳۹ ، ۸۸

عیلامی مقدم ۳۲ ، ۳۴

غ

غالی ۸۳ ، ۳۳۷ ، ۴۱۲ ، ۴۲۸
 غزه ۱۴۷ ، ۲۴۷

ف

فارس ۹۰ ، ۱۲۵ ، ۱۳۰ ، ۱۸۱ ، ۲۰۴

ح ۹۴ شکیم

شلمانرسوم ۸۷ ، ۹۲

شمش شومو کین ۱۲۵

شمشی ادد ۸۸

شمشی ادد پنجم ۸۸ ح

شمی ۲۷۵ ، ۳۳۰ تا ۳۳۲

شوالیه ۲۳۷ ح

شوتروک - ناخوتته ۵۶ ، ۵۷

شوریاشن ۵۴

شوش ۱۶ دیباچه ، ۲۰ دیباچه ، ۶ ، ۲۷ ،

۲۸ ، ۳۱ تا ۳۵ ، ۳۸ ، ۳۹ ، ۴۵ ،

۴۶ ، ۵۳ ، ۵۷ ، ۵۸ ، ۶۸ ، ۸۴ ،

۱۰۳ ، ۱۰۴ ، ۱۲۷ ، ۱۳۱ ، ۱۳۲ ،

۱۴۴ ، ۱۵۲ ، ۱۵۵ ، ۱۵۸ ، ۱۶۳ ،

۱۶۴ ، ۱۶۶ ، ۱۶۸ ، ۱۷۵ تا ۱۷۷ ،

۱۸۱ ، ۱۸۳ تا ۱۸۹ ، ۱۹۲ تا ۱۹۴ ،

۲۰۰ ، ۲۰۶ ، ۲۱۰ ، ۲۱۲ ، ۲۱۶ ،

۲۲۹ ، ۲۳۲ ، ۲۳۴ ، ۲۳۹ ، ۲۴۳ ،

۲۴۹ ، ۲۵۴ ، ۲۵۹ ، ۲۷۵ ، ۲۷۶ ،

۲۸۵ ، ۳۲۱ ، ۳۲۲ ، ۳۲۶ ، ۳۳۱ تا

۳۳۵ ، ۳۴۷ ، ۳۸۶ ، ۴۰۲ ، ۴۰۹

شوتتر ۱۰ ، ۱۹ ، ۱۲۴ ، ۱۲۸ ، ۳۸۶ ،

۴۰۹

شومرو - سامیان ۶۹

شوبری ۸ ، ۳۹ ، ۵۱ ، ۲۰۰

شومریان ۲۱ دیباچه ، ۳۰

شیلهاک - اینشوشیناک ۵۶ ، ۵۷

شیراز ۷ ، ۳۲۴

شیر ۳۲۱ ، ۳۲۲

شیکاگو ۱۴۴ ح ، ۱۹۳

، ۱۶۱ ، ۱۵۰ ، ۱۴۲ ، ۱۱۷ ، ۹۹
 ، ۲۹۷ ، ۲۵۴ ، ۲۵۲ ، ۲۱۹ ، ۲۰۳
 ۳۳۸ ، ۳۲۲ ، ۳۰۵ ، ۲۹۸
 فلسطینیان ۶۵
 قلعو طرخس ۱۹۳ ، ۳۳۸
 فیلپیان ۱۵۸ ، ۱۳۰
 فیثاغورس ۱۲۷ ح ، ۲۷۵
 فیدپاس ۱۹۲
 فیروزآباد ۳۲۶ ، ۳۸۴ ، ۳۸۸ ، ۳۹۰ ،
 ۳۹۴ ، ۳۹۳ ، ۳۹۱
 فیلموس ۲۲۸ ، ۲۲۹ ، ۲۳۴ ، ۲۳۷ ،
 ۲۵۳ ، ۲۵۰ ، ۲۴۳ ، ۲۴۰ ، ۲۳۹
 فینیقی ۲۱۴ ، ۴۰۹
 فینیقیان ۲۱۳
 فینیقه ۲۲۵ ، ۲۴۰ ، ۲۴۱ ، ۲۶۰ ،
 غیه ۳۵۵

ق

قاجاریه ۴
 قادسیه ۳۷۰
 قارن ۳۴۸
 قاهره ۲۰ دیباچه
 قباد ۳۶۱ تا ۳۶۴
 قبرس ۲۰۳ ، ۲۱۸ ح ، ۲۲۵ ، ۲۲۹ ،
 ۳۰۵ ، ۲۳۵ ، ۲۳۱
 قتیبه ۳۶۳
 قدو ۱۶۹
 قرطاجند ۱۳۶ ، ۱۴۸ ، ۲۰۶ ، ۲۴۹
 قرطاجنیان ۱۴۸
 قرنطش ۲۰۶ ، ۲۴۱
 قردتپه ۱۰۷
 قریب (عبدالعظیم) ۹۱۵ ح

، ۳۸۲ ، ۳۷۸ ، ۳۵۰ ، ۳۴۷ ، ۳۴۵
 ۳۹۴
 فازیس ۳۰۸
 فایس ۲۷۸
 فالانتر ۲۳۷ ، ۲۵۰ ، ۲۶۷
 فخریکا ۱۲۳
 فدیده ۱۷۸
 فرا ارتس ۹۶
 فرات ۱۵ دیباچه ، ۲ ، ۴۴ ، ۵۰ ، ۶۹ ،
 ، ۸۹ ، ۹۳ ، ۱۱۹ ، ۲۰۲ تا ۲۰۴ ،
 ، ۲۵۸ ، ۲۵۲ ، ۲۴۲ ، ۲۲۶ ، ۲۰۸
 ، ۲۹۴ ، ۲۹۲ ، ۲۹۰ ، ۲۸۹ ، ۲۷۷
 ، ۲۹۷ ، ۳۰۴ تا ۳۰۷ ، ۳۰۹ ،
 ، ۳۱۲ ، ۳۲۴ ، ۳۴۲ ، ۳۴۸ ، ۳۵۷ ،
 ۳۸۴
 فرانسا ۲۰ دیباچه ، ۱۵ ، ۱۲۵ ، ۲۷۹ ح ،
 ۴۰۴ ، ۴۱۷
 فرانکها ۱۲۰
 فرنداره ۳۳۱
 فردوسی ۱۷ دیباچه
 فرورتیش — خشریتته ۹۶ ح ، ۹۹ ، ۱۰۸ ،
 ۱۵۳
 فرهاد ۲۹۲
 فرهاد پنجم ۳۰۲ ، ۳۴۱
 فرهاد چهارم ۲۹۹ تا ۳۰۲ ، ۳۳۱ ، ۳۴۱
 فرهاد دوم ۲۹۰ ، ۲۹۵ ، ۲۹۶
 فرهنگ ایران باستان ۹۳ ح ، ۱۱۷ ح
 فریزریان ۶۵ تا ۶۷ ، ۹۸
 فریگیای بزرگ ۲۲۲
 قسطنطین سوم ۱۴۸
 فلسطین ۵۰ ، ۶۰ ، ۶۵ ، ۹۴ ح ، ۹۷ ،

کاراکالا ۳۰۷
 کارون ۱۲۴ ، ۱۳۰
 کاره ۲۹۶ ، ۲۹۸
 کاریان ۳۰ ، ۱۶۴ ح ، ۱۶۹ ح ، ۱۸۴
 کاریاندا ۲۰۶
 کاریه ۲۲۶
 کاسی ۵۲
 کاسیان ۳ ، ۲۹ ، ۳۸ ، ۵۱ ، ۵۴ تا ۵۶ ،
 ۵۹ تا ۶۱ ، ۶۶
 کاشان (سیلک) ۷ ، ۱۲ ، ۷۱
 کاشو ۵۵
 کاکزه ۳۲۱
 کامپانیان ۴۲۲
 کاتال سوئر ۱۵۹
 کبوجیه اول ۱۳۲ ، ۱۴۲ ، ۱۴۷ تا ۱۵۱ ،
 ۱۵۳ ، ۱۵۴ ، ۱۵۶
 کبوجیه دوم ۱۵۱ ، ۱۵۲
 کیرنیکوس ۲۳۱
 کیسی (بگرام) ۱۵۳
 کتتر ۲۰ دیباچه
 کراسوس ۲۹۶ ، ۲۹۷ ، ۳۰۱ ، ۳۳۶ ،
 ۳۴۲
 کرتیر ۳۵۲ ح ، ۳۸۱ ، ۳۸۲
 کرج ۶۲ ح ، ۷۶
 کرخ میسان ۶۶
 کرخمیش ۱۵۸
 کرخه ۱۲۷ ، ۳۸۶
 کردستان ۳۱ ، ۸۸ ، ۱۱۰ ، ۱۲۱ ، ۲۶۸
 کرزوس ۸۴ ، ۱۳۷ ، ۱۳۸
 کره ۱۶۹
 کرکوک ۵۷ ، ۱۰۷

قریم ۹۷
 قزل ایرماق ۹۸ ، ۱۱۷ ، ۱۳۸ ، ۲۱۸ ،
 ۲۳۵ ، ۲۴۱
 قزوین ۷
 قس ۳۹ ح
 قسطنطین کبیر ۳۵۵ ، ۳۸۲
 قسطنطنیه ۳۶۱ ، ۳۶۸ ، ۴۲۸
 قشقای ۲۶۸
 قشیرالراس ۶۷ ، ۷۹
 قفقاز ۴ ، ۵۰ ، ۶۶ ، ۶۸ ، ۹۶ ، ۹۷ ،
 ۱۰۷ ، ۱۰۸ ، ۱۶۸ ، ۲۴۷ ، ۲۸۰ ،
 ۲۹۹ ، ۳۰۴ ، ۳۴۳ ، ۳۴۸ ، ۳۴۹ ،
 ۳۵۸ ، ۳۶۰ ، ۳۶۸
 قفقاز جنوبی ۲۰۳
 قفقازی ۲۹ ، ۹۳
 قلعه ۲۷۰
 قم ۲۸ ، ۷
 قمبروس ۱۴۷ ح
 قورینا ۱۴۸ ، ۳۰۵
 قورینائییه ۱۴۸
 قیاصره ۳۴۱
 قیساریه ۳۶۷
 قیصر ۳۰۰

ک

کابل ۵۲ ، ۱۵۳ ، ۱۵۸ ، ۱۵۹ ، ۳۰۸
 کاپادوکیه ۳۳ ، ۱۳۸ ، ۱۶۹ ، ۲۲۲ ،
 ۲۳۲ ، ۲۵۹ ، ۲۶۳ ، ۳۲۰ ، ۳۵۰ ،
 ۳۶۷ ، ۳۵۸
 کاتار ۴۱۷
 کادویان ۲۲۲ ، ۲۲۷
 کارکاسون ۴۱۷

۲۹۴ ، ۲۹۰	کرمان ۱۸۲ ، ۲۰۳ ، ۲۵۹ ، ۳۴۷ ، ۳۷۱
کوروش دوم ۱۱۸ ، ۱۵۱	کرمانشاه ۱۰۰ ، ۱۰۱ ، ۲۶۲ ، ۲۷۶ ، ۳۸۷
کوزیکوس ۱۶۴	کرتتی ۲۷۲ ، ۲۷۴
کوسایوی ۵۵	کرنک ۲۴۲
کوسیان ۳۱۲	کرهه ۲۶۲ ، ۲۷۰ ، ۲۷۴ ، ۳۱۴ ، ۳۱۵
کوشان ۳۰۸ تا ۳۱۰ ، ۳۱۲ ، ۳۱۶ ، ۳۳۵ ، ۳۳۸ ، ۳۴۸ ، ۳۴۹ ، ۳۵۳ تا	کریستنن ۱۹ دیباچه ، ح ۳۱ ، ح ۳۵۹ ، ح ۳۶۷ ، ح ۳۸۰
۳۵۵ ، ۳۵۷ ، ۳۷۱ ، ۳۸۲ ، ۳۹۰ ، ۴۱۵ ، ۴۲۵	ح ۳۶۷
کوشانها ۳۰۸ تا ۳۱۰ ، ۳۳۴	کریجه : رك . قریم
کوشانیان ۱۵ دیباچه ، ۲۱ دیباچه ، ۳۲۳	کیاپیرس ۱۵۹
۳۷۷	کروی ح
کول تپه ۳۳	کنفون ۱۷۵ ، ۲۳۵
کونکینادر ۲۷۷	کلئوپاتر ۳۰۰
کود خواجه ۳۲۷	کلتها ۶۷
کوینه ۵	کلرمس ۱۱۲
کویر لوت ۵	کلیله ودمنه (بهرامشاهی) ح ۴۱۵
کیاکرار ۱۰۸ ، ۱۱۶ ، ۱۱۷ ، ۱۳۱ ، ۱۵۳	کمبریج ۲۳ دیباچه
کیریرشه ۱۰۴	کنتمو (دکتر) ۲۰ دیباچه
کیدیمو ۲۳۱	کنداره ۱۵۹
کیشیم ۸۱	کنگاور ۲۶۲ ، ۲۶۵ ، ۲۷۰ ، ۲۷۲ تا
کیلیکیا ۱۳۷	۳۲۰ ، ۳۲۶
کیلیکیه ۹۸ ، ۲۲۶ ، ۲۳۲ ، ۲۳۶ ، ۲۴۰	کینکا ۳۰۹ ، ۳۱۰ ، ۳۴۹ ، ۳۸۲ ، ۴۱۵
کیمری ۹۸ ، ۹۹	کوئیر - ناخوته ۵۳ ، ۵۶ ، ۵۷
کیمربان ۵۲ ، ۹۶ تا ۹۹ ، ۱۲۰	کوجولا - کدفیزم ۳۰۸
ک	کور ۲۷۸
کابینیوس ۲۹۶	کوروش ۷۸ ، ۱۲۶ ، ۱۲۸ ، ۱۳۱ تا
گاتها ۳۸۳ -	۱۴۵ ، ۱۴۷ ، ۱۵۱ ، ۱۵۳ ، ۱۵۴ تا
گبی ۵	۱۵۷ ، ۱۵۹ ، ۱۶۷ ، ۱۷۳ ، ۱۷۵ ،
گنها ۳۳۴	۲۰۰ ، ۲۱۰ تا ۲۱۲ ، ۲۱۹ ، ۲۲۲ ،
	۲۲۳ ، ۲۳۴ ، ۲۴۴ ، ۲۶۴ ، ۲۸۷ ،

س

لئونارد وولی ح ۵۰
 لائودیسه (نھاوند) ۲۶۲
 لاینوس ۲۹۸ ، ۲۹۹
 لاتی فوندیا ۳۴۰
 لارا ۵۳
 لاماسو ۱۱۴
 لبنان ۱۸۴ ، ۲۰۳
 لرستان ۲۰ دیباچه ، ۳ ، ۵ ، ۵۴ ، ۵۹ ،
 ۱۰۰ تا ۱۰۸ ، ۱۱۴ ، ۱۱۵ ، ۱۵۸ ،
 ۳۳۰
 لسوس ۱۶۴
 لختوس ۲۷۵
 لندن ۲۳ دیباچه
 لوییا ۱۴۸ ، ۱۶۰ ، ۱۶۹ ح
 لودیا ۸۴ ، ۹۸ ، ۱۱۷ ، ۱۳۷ تا ۱۳۹ ،
 ۲۰۱ ، ۲۲۶ ، ۳۲۰
 لودیه ۲۲۲
 لودیهها ۱۱۷
 لوکولوس ۲۹۵ ، ۳۱۲
 لولوبی ۳۸ ، ۴۰ ، ۴۱ ، ۴۶
 لوور ۲۰ دیباچه ، ۱۰۵
 لیبی : رك . لوییا
 لیدی : رك . لودیا
 لیکیان ۳۰
 لیکیه ۳۱ ، ۲۲۶

م

ماد ۷ ، ۹۳ تا ۹۹ ، ۱۰۸ ، ۱۱۶ ، ۱۱۷ ،
 ۱۱۹ ، ۱۳۱ تا ۱۳۳ ، ۱۳۶ ، ۱۳۷ ،
 ۱۴۰ ، ۱۵۲ ، ۱۵۳ ، ۱۶۹ ، ۱۷۱ ،
 ۱۷۹ ، ۱۹۹ ، ۲۰۲ ، ۲۲۱ ، ۲۴۹

گداتس ۲۰۲

گدار ، آندره ح ۲۴۵
 گدروزیا ۲۵۴ ، ۲۸۹
 گرانیکوس ۲۳۹
 گرجی ۸۹
 گردس جهان ۲۲۰
 گردیانوس ۳۵۰
 گرگان (هیرکانی) ۱۴۰ ، ۱۵۳ ، ۱۷۹ ،
 ۲۵۶ ، ۲۵۸ ، ۲۸۷ ، ۲۹۰ ، ۳۰۲ ،
 ۳۰۸ ، ۳۱۲
 گئناسب : رك : ویشاسب
 گل : رك . غالباً
 گندار ۱۶۹
 گنداره ۱۸۴ ، ۲۳۲
 گند، شاپور، ۳۸۶ ، ۴۰۹
 گندفر ۲۹۳
 گندوفار (گندفر) ۳۰۸
 گنوسی ۳۸۱
 گوپتا ۴۱۸ ، ۴۲۷
 گودرز دوم ۳۳۲ ، ۳۳۹
 گور (جور) ح ۳۲۴
 گور - فیروزآباد ح ۳۲۴ ، ۳۲۵
 گوگمل ۲۴۲
 گوماتا ۱۵۰ ، ۱۵۱
 گیان ۲۰ دیباچه ، ۲۸ ، ۴۶ ، ۵۸ ، ۶۰ تا
 ۶۲ ، ۷۶ ، ۸۵ ، ۹۳

گیتا ۱۶۱

گیرشمن (دکتر-) ۲۰ تا ۲۳ دیباچه
 گیلگامش ۱۰۷
 گیسرای ۹۷
 گیسریان آمیرگی ۱۶۹

منبها ۵۹	۲۷۰ ، ۲۶۹ ، ۲۶۲ ، ۲۵۹ ، ۲۵۸
مثنیا ۴۱۷	۲۸۸ ، ۲۸۹ ، ۳۰۰ ، ۳۱۱ ، ۳۱۲
متون پهلوی ۳۱ ح	۴۰۹
مجله آموزش و پرورش ۱۲۷ ح	ماد آذربایجان ۲۹۹ ، ۳۰۲ ، ۳۲۱ ، ۳۲۲
مجله دانش ۱۶۶	ماد آذربادگان : رك ، ماد آذربایجان
مجله دانشکده ادبیات تهران ۲۲ دیباچه ،	ماداکو ۱۲۷
۳۱ ح ، ۱۳۲ ح ، ۲۳۲ ح ،	مادای ۸۷
۳۷۸ ح	مادها ۱۵ دیباچه ، ۲۱ دیباچه ، ۹۳
مجله سخن ۲۲ دیباچه ، ۳۱ ح ، ۱۳۲ ح ،	مادیس ۹۹ ، ۱۰۸ ، ۱۰۹
۲۳۵ ح ، ۳۸۷ ح	مارا ۴۱۷
مجله مردم شناسی ۵۸ ح	ماراتس ۲۴۱
مجله یادگار ۲۴۵ ح ، ۲۷۶ ح	ماراتن ۱۶۶ ، ۱۶۷
محیط المحيط ۱ ح	ماردنیوس ۲۱۵
مختصر الدول ابو الفرج بن عبری قعباسوس	مارادوك ۵۷ ، ۵۸ ، ۱۴۳
۱۴۷ ح	مارسیاس ۱۶۴
مر نیه ۱۵۲	مارگارت مون رانکین ۲۳ دیباچه
مردوك ۲۱۹	ماروت ۵۴
مرکند (سمرقند) ۲۵۱	مازوناش ۵۴
مرو ۱۴۰ ، ۲۹۳ ، ۲۹۷ ، ۳۰۸ ، ۳۴۸ ،	ماسازتها ۸۴
۳۷۱	ماکرینوس ۳۰۷
مروند ۱۴۹	مال امیر ۳۳۰
مروثری ۱۲۵ ، ۴۰۸	مالوان ۲۱ دیباچه ، ۲۳ دیباچه
مروثریان ۳۳۴	مانای ۸۸ ، ۹۱ ، ۹۵ ، ۹۸ ، ۹۹ ، ۱۱۰ ،
مردا ۳۸۲	۱۱۸ ، ۱۱۶
مزدایی ۱۷۸ ، ۳۵۲ ، ۳۷۸	مانابیان ۹۶ ، ۱۱۶
مزدك ۳۶۲	مانی ۳۵۲ ، ۳۶۱ ، ۳۸۰ ، ۳۸۲
مزدکی ۲۱ دیباچه ، ۳۶۱ ، ۳۶۳ ، ۴۱۴	مانیشتوسو ۳۹
مزدکیان ۳۶۳	ماوراء خزر ۲۸۹
مزدینا ۳۷۴ ح ، ۳۷۹ ح	ماوراء سند ۲۹۳
مزدینا وتأثیر آن در ادبیات پارسی ۵۱ ح ،	ماوراء قفقاز ۸۵ ، ۱۰۷
۱۲۲ ح ، ۱۷۵ ح ، ۱۷۸ ح	ماوراءالنهر ۵۲ ، ۶۶
مزدینسی ۳۸۳ ، ۴۱۷ ح ، ۴۲۶	

مکاشفات یوحنا ۲۹۷ ح	سجد سلیمان ۱۲۸ تا ۱۳۰
مکران کوه ۵	مسیح ۲۱ دیباچه ، ۴۲۵
مکه ۱۶۹ ح	منهد ۷
میطی ۲۸۲ ح	مکی ۶۶
میطیه ۶۶ ، ۱۳۹ ، ۱۶۴ ، ۲۰۶	مخیرالدوله : رک . پیرتیا
ملگونوف ۱۱۲	مصر ۱۸ ، ۲۰ ، ۵۰ ، ۵۱ ، ۵۶ ، ۶۳ ، ۶۶ ،
منتهی الارب ا ح	۸۲ ، ۹۶ ، ۱۰۰ ، ۱۰۸ ، ۱۱۶ ،
منفیس ۱۴۸ ، ۱۴۹	۱۱۹ ، ۱۳۵ ، ۱۳۸ ، ۱۴۲ ، ۱۴۷ تا
منوا ۹۱ ، ۹۲	۱۴۹ ، ۱۵۳ ، ۱۵۴ ، ۱۵۸ تا ۱۶۱ ،
منوچهر امیرمکری ۱۹ دیباچه	۱۶۶ ، ۱۶۹ ، ۱۸۱ ، ۱۸۲ ، ۲۰۳ ،
خوراشی ۲۰۸	۲۰۴ ، ۲۰۶ ، ۲۱۲ ، ۲۱۳ ، ۲۱۷ ،
موریا ۲۳۱ ، ۴۲۳	۲۱۸ ، ۲۲۰ ، ۲۲۱ ، ۲۲۵ ، ۲۲۶ ،
موریاها ۲۵۹	۲۲۸ ، ۲۲۹ ، ۲۳۱ ، ۲۳۵ ، ۲۴۱ ،
موریق ۳۶۷	۲۵۰ ، ۲۵۴ ، ۲۵۵ ، ۲۶۰ ، ۲۷۹ ،
موزا ۳۳۱	۳۰۰ ، ۳۰۶ ، ۳۰۹ ، ۳۳۵ ، ۳۶۸ ،
مهر (میترا) ۱۷۲ ، ۲۳۲ ، ۳۱۹ ، ۳۲۰ ،	۳۸۲ ، ۴۰۵ ، ۴۱۲ ، ۴۱۴ ، ۴۲۵ ،
۴۱۷ ، ۳۹۸	۴۲۸
مهران ۳۶۷ ح	مهربان ۳۰ ، ۳۱ ، ۶۹ ، ۸۲
مهرداد اویاتور ۲۹۴ ، ۲۹۵	مصیصر ۹۱
مهرداد اول ۲۸۹ تا ۲۹۴ ، ۳۰۱ ، ۳۰۲ ،	معجم البلدان ۳۶۸ ح
۳۳۱ ، ۳۲۰ ، ۳۱۵	معین (دکتر) ۱۷ دیباچه ، ۲۴ دیباچه ،
مهرداد بعظیفی ۲۵	۱۷۲ ح ، ۱۷۵ ح ، ۱۷۸ ح
مهرداد دوم ۲۹۴ ، ۳۳۲	مغنیسیا ۲۶۰
مهرداد سوم ۲۹۶	مغول ۴۳۰
میتای ۵۰ ، ۵۱ ، ۵۵ ، ۵۹ ، ۶۰ ، ۶۴ ،	مقدونی ۲۱۱ ، ۲۳۵ ، ۲۳۹ ، ۲۴۰ ، ۲۴۴ ،
۶۶	۲۴۸ تا ۲۵۰ ، ۲۵۴ ، ۲۵۶ ، ۲۶۱ ،
میتانیان ۲۹	۲۶۶ ، ۲۶۷ ، ۲۷۱ ، ۳۳۶
میترا : رک . مهر	مقدونیان ۲۴۶ ، ۲۵۱ ، ۲۶۷
میترد : رک . مهر	مقدونیه ۲۱۳ ، ۲۲۸ ، ۲۲۹ ، ۲۳۴ ، ۲۳۶ ،
میترا (مهر) ۳۸۳	۲۳۸ ، ۲۴۹ ، ۲۵۴ ، ۲۵۵ ، ۲۵۹ ،
میخی ۱۸۱ ، ۱۸۲	۴۳۰ ، ۴۲۳ ، ۲۶۷

نا - الکماندر پولیس ۲۶۲
 سئبد ۵۱
 نظوری ۳۵۹ ، ۳۶۴ ، ۳۱۷
 نشای ۹۳
 نصیین ۳۴۸
 نقش رستم ۱۳۱ ، ۱۴۶ ، ۱۶۸ ، ۱۷۳ تا
 ۱۷۵ ، ۲۷۰ ، ۲۷۲ ، ۳۱۹ ، ۳۲۲ ،
 ۳۴۹ ، ۴۰۳
 نکو (فرعون) ۱۵۹
 نورآبات ۲۷۰
 نورسینک ۳۳۴
 نهاوند (لأئودید) ۲۰ دیباچد ، ۲۸ ،
 ۲۶۲ ، ۲۶۵ ، ۲۷۰ ، ۲۷۵ ،
 ۳۷۰
 نعدیا ۳۲۰
 نیپور ۲۰۸ ، ۳۲۱
 نیدینتوبعل ۱۵۲
 نیا : رك ، نا
 نیل ۶۹ ، ۱۱۹ ، ۱۴۸ ح ، ۱۵۹ ، ۲۰۸ ،
 ۳۶۸
 نونی (ربة النوع) ۴۱
 نینوا ۹۹ ، ۱۱۶ ، ۱۱۷ ، ۱۲۰ ، ۱۲۷ ،
 ۱۳۱

و

وارونه ۵۱
 والریانوس ۳۵۰ ، ۳۹۱ ، ۳۹۵
 وان ۶۸ ، ۸۹ ، ۹۳
 واندالها ۱۳۰
 وانیان ۲۹
 ودایی ۶۷
 وردان (بردان) ۳۳۹

میداس ۹۸
 میان ۳۰ ، ۶۵
 میسید ۲۶۳
 مگال ۲۱۵
 میلتریان ۱۶۴
 مینوی ۶۷
 ن
 نثارخوس ۲۴۸ ، ۲۵۲
 نائیری ۸۹
 ناپیر - اسو ۵۶
 نادعلی ۷۷
 نانا یا ۲۶۵
 نانا یه ۱۰۵
 ناخید (اناهیتد) ۱۰۵ ، ۱۷۲ ، ۱۷۵ ،
 ۱۷۷ ، ۲۳۲ ، ۲۶۵ ، ۲۹۰ ، ۳۱۹ تا
 ۳۲۱ ، ۳۳۶ ، ۳۴۶ ، ۳۷۸ ، ۳۷۹ ،
 ۳۸۳ ، ۳۹۸
 نبطك ۱۴۹
 نعطیان ۳۰ ، ۲۹۷ ، ۲۹۸ ، ۷۶۲
 نیویلسر ۱۱۶ ، ۱۱۷
 نیوریمانو ۲۳۱
 نیوگد : رك ، بختانصر
 سونید ۱۱۸ ، ۱۳۲ ، ۱۳۸ ، ۱۴۰ ، ۱۴۱
 پتون ۲۷۶ ح
 نحیا ۲۱۹
 نذور ۳۸۷
 نردیاك ۱۰۵ ، ۱۴۲ ، ۱۹۰
 نرسی ۳۵۳ ، ۳۵۴ ، ۳۸۲ ، ۳۸۷ ح
 نرسین ۴۰ ، ۴۱
 نروز ۳۰۳ ، ۳۰۸ ، ۳۱۸ ، ۳۱۹
 نا ۹۳ ، ۲۷۶ ، ۳۲۱

هتیان : رك . ختيان

هخامنش ۱۲۴ ، ۱۲۵ ، ۱۳۰ ، ۱۵۱ ،
 هخامنشی ۶ ، ۳۶ ، ۱۰۶ ، ۱۱۴ ، ۱۱۵ ،
 ، ۱۳۰ ، ۱۳۲ ، ۱۳۴ ، ۱۴۴ ، ۱۴۷ ،
 ۱۵۰ ، ۱۵۱ ، ۱۶۹ ، ۱۷۲ ، ۱۷۴ تا
 ، ۱۷۸ ، ۱۸۲ تا ۱۸۴ ، ۱۸۷ ، ۱۸۹ ،
 ، ۱۹۱ ، ۱۹۳ ، ۱۹۵ ، ۱۹۶ ، ۲۰۰ ،
 ، ۲۰۲ ، ۲۰۴ ، ۲۰۵ ، ۲۰۹ ، ۲۱۱ ،
 ، ۲۲۵ ، ۲۲۹ ، ۲۳۱ ، ۲۳۲ ، ۲۴۵ ،
 ، ۲۴۷ ، ۲۴۹ ، ۲۵۲ ، ۲۵۴ تا ۲۵۶ ،
 ، ۲۶۴ ، ۲۷۰ تا ۲۷۲ ، ۲۷۵ ، ۲۸۰ ،
 ، ۲۸۹ ، ۳۱۳ ، ۳۱۹ تا ۳۲۱ ، ۳۲۵ ،
 ، ۳۲۷ تا ۳۳۰ ، ۳۳۵ ، ۳۴۳ ، ۳۶۸ ،
 ، ۳۷۰ ، ۳۷۱ ، ۳۷۶ ، ۳۷۷ ، ۳۹۷ ،
 ۴۲۲ ، ۴۲۳ ، ۴۲۶
 هخامنشیان ۳۹ ، ۸۲ ، ۱۲۶ ، ۱۳۰ ،
 ، ۱۳۴ ، ۱۳۵ ، ۱۳۹ ، ۱۷۲ ، ۱۷۳ ،
 ، ۱۸۱ ، ۱۸۷ ، ۱۹۳ ، ۲۰۳ ، ۲۰۶ ،
 ، ۲۰۷ ، ۲۳۰ تا ۲۳۳ ، ۲۴۴ ، ۲۴۶ ،
 ، ۲۴۹ تا ۲۵۱ ، ۲۵۵ ، ۲۶۰ ، ۲۶۱ ،
 ، ۲۶۴ تا ۲۶۷ ، ۲۷۰ ، ۲۹۷ ، ۳۱۳ ،
 ، ۳۱۸ ، ۳۱۹ ، ۳۲۳ ، ۳۲۸ ، ۳۳۸ ،
 ، ۳۴۲ ، ۳۴۴ ، ۳۴۵ ، ۳۴۷ ، ۴۲۳ ح ،
 ۴۲۴
 هدیابینه ۳۰۴
 هرات ۷ ، ۸۸ ، ۱۶۹ ، ۲۴۷ ، ۲۴۹ ،
 ، ۲۸۹ ، ۲۹۰ ، ۲۹۲ ، ۲۹۳ ، ۳۰۹ ،
 ۳۴۸
 هرئند ۳۸۷ ح
 هرمین ۱۰۰
 هرقل ۳۶۸ ، ۳۶۹ ، ۴۱۲

ولاش آباد ۳۰۴ ح

ولاش (بلاش) اشکانی ۳۳۳
 و لاش (بلاش) اول ۳۰۲ ، ۳۰۳ ، ۳۱۸ ،
 ۳۲۲
 و لاش (بلاش) پنجم ۳۰۷
 و لاش (بلاش) چهارم ۳۱۰
 و لاش (بلاش) دوم ۳۰۵
 و لاش (بلاش) سوم ۳۰۶ ، ۳۱۰ ، ۳۳۳
 ولتر ۲۴۶
 و ن اول ۳۰۲
 ونوس ۱۹۵ ح
 و نیر ۴۰۱
 وهیزداته ۱۵۳
 وهیو ۱۷۲
 ویزیگنها ۱۲۰
 ویشتاسپ ۱۳۲ ، ۱۴۰ ، ۱۵۳ ، ۱۶۹ ،
 ۱۷۹ ، ۱۸۵
 وینا کد فیزس ۳۰۹
 ه
 هاتف افولون ۱۶۴
 هاتف دلنس ۸۴
 هادریانوس ۳۰۵
 هالنتاتی ۷۷
 هالیس ۹۸ ح
 هالیکارناوس ۲۳۹
 هامون ۳۲۷
 هان ۸۶ ، ۳۳۴
 هبتال ۳۴۶ ح
 هبتالی ۳۶۲
 هنره ۳۰۵ ، ۳۰۷ ، ۳۲۴ ، ۳۲۶ ، ۳۲۷ ،
 ۳۸۶

هند ۱۶ دیباچه ، ۲۰ ، ۲۹ ، ۵۲ ، ۶۴ ،
 ۶۵ ، ۶۷ ، ۶۹ ، ۸۳ ، ۱۵۶ ، ۱۶۹ ،
 ۱۷۳ ، ۱۸۱ ، ۱۸۴ ، ۲۰۳ ، ۲۰۶ ،
 ۲۳۱ ، ۲۴۷ ، ۲۵۴ ، ۲۵۸ ، ۲۷۶ ،
 ۲۸۰ ، ۲۹۳ ، ۳۰۵ ، ۳۰۸ ، ۳۱۰ ،
 ۳۳۷ ، ۳۳۹ ، ۳۴۱ ، ۳۵۷ ، ۳۹۰ ،
 ۴۱۰ ، ۴۱۸ ، ۴۲۷

هند غربی ۱۵۹ ، ۳۰۹

هند واروپائی ۱۵ دیباچه ، ۴۹ ، ۵۱ تا ۵۴

هند و ایرانی ۵۰

هندوچین ۴۲۹

هندوستان ۸ ، ۲۰۶ ، ۲۴۸ ، ۳۴۲ ،

۴۱۸ ، ۴۲۳ ، ۴۲۵

هندوکس ۵۲ ، ۶۶ ، ۱۵۳ ، ۲۴۷ ، ۲۵۹ ،

۳۰۸ ، ۳۰۹ ، ۳۳۸ ، ۳۴۹ ، ۳۵۷

هیننگ ۳۵۲ ح ، ۳۸۷ ح

هوبان - ایمنه ۱۲۴

هورقلیا ۲۳۲ ح

هوری ۲۰۰

هوریان ۵۰ ، ۵۱ ، ۶۶ ، ۸۹ ، ۱۰۷ ،

هوم ۱۷۵ ، ۱۸۰ ، ۲۱۰

هورین شیخ خان ۴۲

هونها ۳۵۸ ، ۳۶۰ ، ۳۶۱ ، ۳۶۳

هونهای هنتالی ۲۰ دیباچه

هووخ شتره ۱۰۸ ح

هیاطله ۳۴۶ ، ۳۵۸ ، ۳۶۲ ، ۳۶۵

هیاطله تابع ترکان ۳۶۸

هیاطله خیونی ۳۵۴ ، ۳۵۷

هیبوداموس ۳۸۲ ، ۳۸۶

هیپاس ۱۶۳

هیتال ۳۴۶ ح

هرکولس ۲۰۶

هرمز اول ۳۵۲ ، ۳۶۷

هرمز چهارم ۳۶۶

هرمز دوم ۳۵۳

هرودتوس ۸ ، ۸۴ ، ۹۴ تا ۹۹ ، ۱۰۸ ،

۱۱۷ ، ۱۲۰ ، ۱۲۵ ، ۱۳۲ ، ۱۳۶ ،

۱۳۸ ح ، ۱۶۰ ، ۱۶۲ ، ۱۶۶ ، ۱۷۰ ،

۱۷۳ ، ۱۷۵ ، ۲۰۴ ، ۲۲۰ ، ۳۱۸

هرودس ۲۹۸ ، ۲۹۹

هروس ۱۷۸

هرهر ۱۱۶

هریوه ۸۸

هفتیون ۲۴۸

هکاتوم پیلس ۲۶۲

هکاتبوس ۱۶۴

هگمانه : رك . همدان

هازد ۲۲۵ ، ۲۴۰

هلبنت ۱۶۲

هلمند (هیرمند) ۷۷ ، ۳۸۴

هلنی ۲۲۸ ، ۲۷۲ ، ۲۷۵ ، ۲۷۶ ، ۲۸۳ ،

۴۲۲ ، ۴۲۳

هلنیاں ۲۲۸ ، ۲۳۶ ، ۲۳۹ ، ۴۲۳

هلنیم ۲۳۸ ، ۲۶۰ ، ۳۳۷ ، ۳۴۱

همدان ۲۸ ، ۴۰ ، ۵۴ ، ۵۵ ، ۸۷ ، ۹۳ ،

۹۵ ، ۹۸ ، ۹۹ ، ۱۱۶ ، ۱۱۸ ،

۱۲۱ ، ۱۲۶ ، ۱۳۱ ، ۱۳۳ ، ۱۳۶ ،

۱۴۵ ، ۱۵۱ ، ۱۵۳ ، ۱۵۴ ، ۱۵۸ ،

۱۷۷ ، ۲۰۰ ، ۲۳۲ ، ۲۴۳ ، ۲۴۸ ،

۲۵۹ ، ۲۶۲ ، ۲۶۵ ، ۲۸۸ ، ۲۹۱ ،

۲۹۲ ، ۲۹۵ ، ۳۰۹ ، ۳۲۰ ، ۳۳۱ ،

۳۷۰

يعقوبيان ٣٥٩ ح
 يمن ١٦٩ ، ٣٦٥
 يونانچى ٤٢٥
 يونانچى ها ٣٠٧
 يوجى ٢٩٣
 يونان ٢٢ ديباچه ، ٢٤ ديباچه ، ٧ ، ٧٧ ،
 ، ١٧٣ ، ١٦٧ تا ١٦٠ ، ١٣٩ ، ٨١
 ، ١٩٣ تا ١٩٥ ح ، ٢٠٢ ، ٢٠٣ ،
 ، ٢١٦ ، ٢١٣ ، ٢١١ ، ٢٠٨ ، ٢٠٥
 ، ٢٢٨ ، ٢٢٦ ، ٢٢٤ ، ٢٢٣ ، ٢٢٠
 ، ٢٣٠ ، ٢٣٤ تا ٢٣٨ ، ٢٤٠ ح ،
 ، ٢٦٧ ، ٢٦١ ، ٢٥٢ ، ٢٤٦ ، ٢٤١
 ، ٢٦٨ ، ٢٧١ ، ٢٧٦ ، ٢٩٤ ، ٣٠٦ ،
 ٣٢٣ ، ٤١٤ ، ٤٢٢ ، ٤٢٣
 يونانيان ٢١ ديباچه ، ٨٢
 يهود ٣٢٤
 يهوديان ٢١ ديباچه ، ٣٢٣
 يهوديه ٩٤ ح ، ٩٦ ، ١٥٤ ، ٢٢٠

عيتيان ٨٣
 هيدالو ١٢٨
 هرکانى : رك . گرگان
 هيرمند : رك . هلمند
 هير و گليفى ١٠٧ ، ١١٢ ، ١١٣
 هعباسيس ٢٤٨
 هيکس ها ٦٠

ى

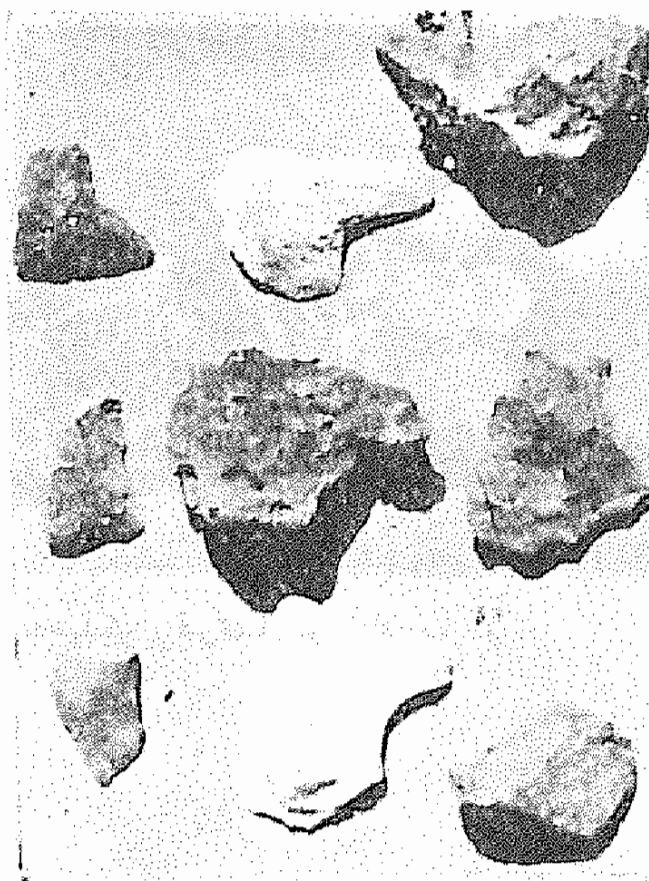
يارشاطر (دکتر) ١٩ ديباچه ، ٢٢ ديباچه ،
 ، ٤٤ ، ٣١ ح ، ١٣٢ ح ، ٢٥٢ ح ،
 ٣٨٧ ح
 ياسمى ٣١ ح
 يافثى ٢٩
 يزدگرد اول ٣٥٦ ، ٣٥٧ ، ٣٥٩ ، ٣٧٠
 يزدگرد دوم ٣٥٨
 يزدگرد سوم ٣٦٩
 يشتها ١٧٢ ح
 يعقوب ٢٠٧

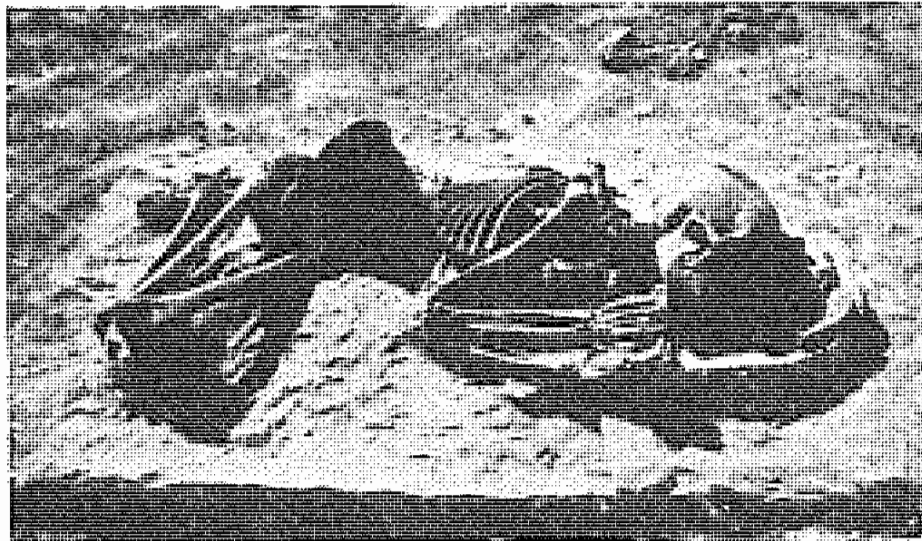

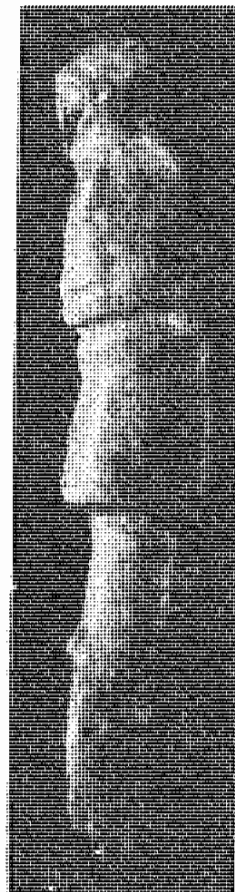
۴ - ری ، طرف قرمز سفالین

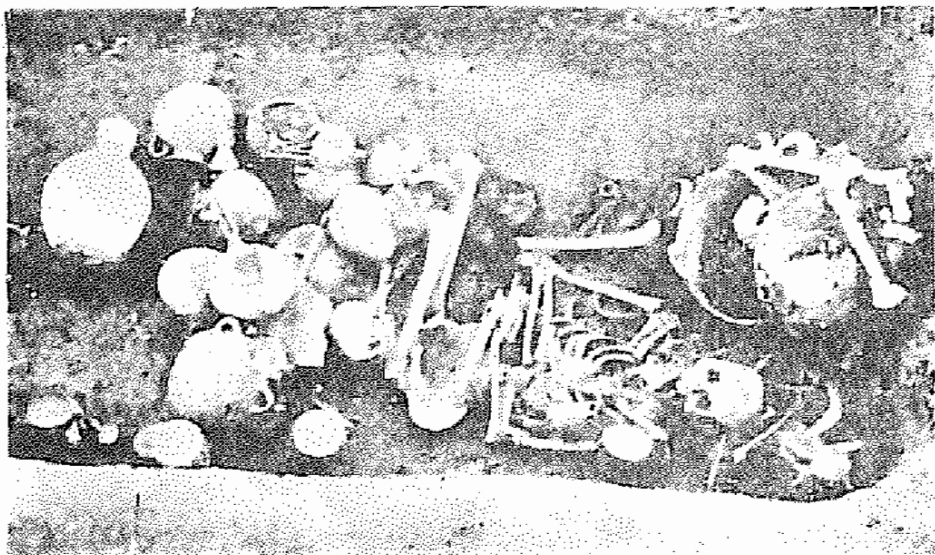
۱- ابزارهای سنگی ازغار «تنگ پنده»

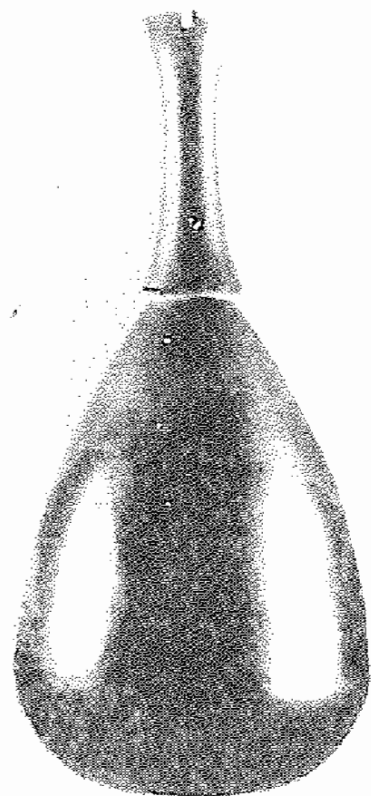
۳- سیلک ، قبر ، ازطراز اول

۲- سیلک ، دستة استخوانی حکاکی شده برای سنگ چخماق

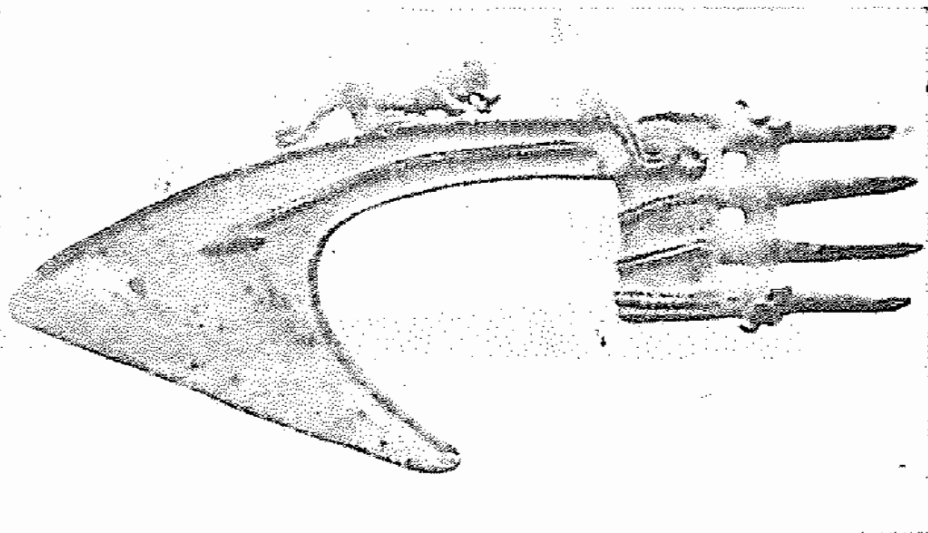
۶- سیلک : قبری از کورستان ب

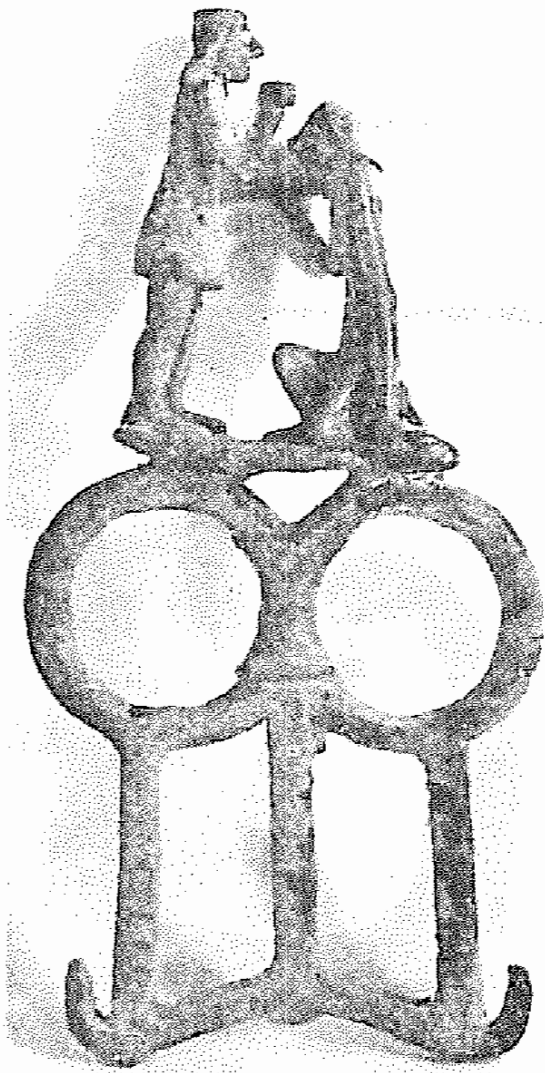
۵- تپه حصار: ظرف سیاه

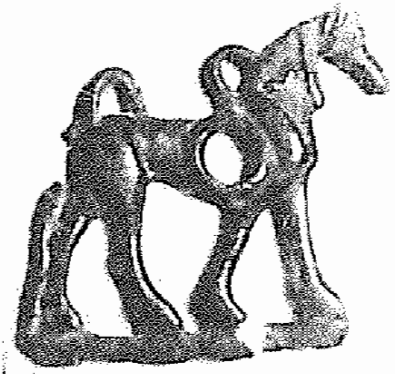
۱- پستل نم م سیم

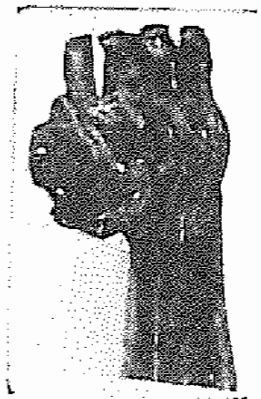
۸- لرستان : تبرمفرغی

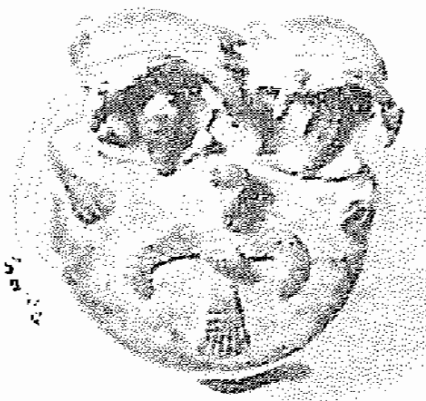
۱۳ - لرستان : زنگ دهنه مفرغی

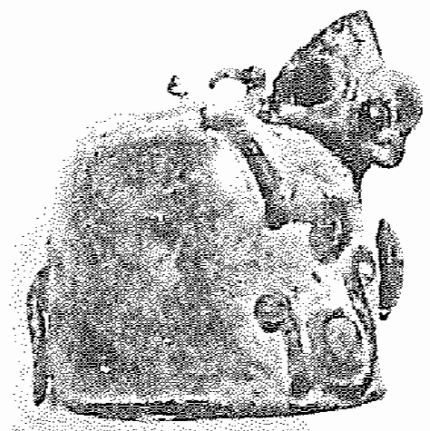
۱۰ - لرستان : انتهای مفرغی مالبندگردونه

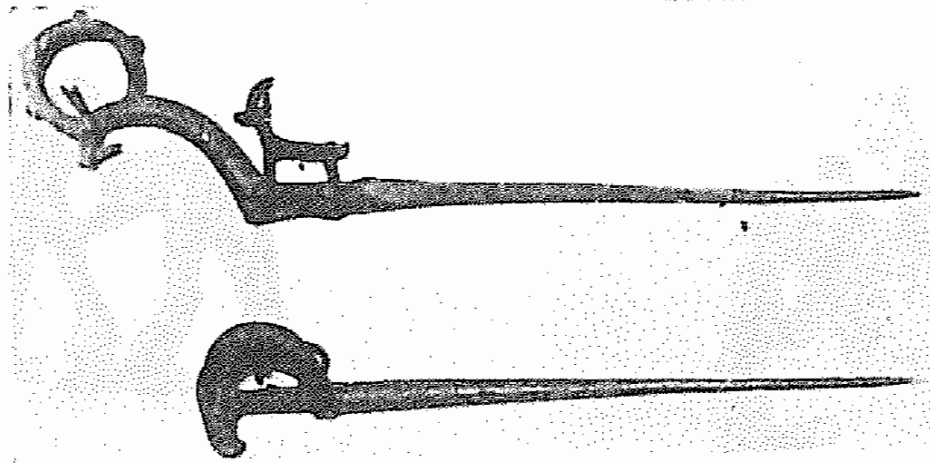

۹ - لرستان : تیرمفرغی

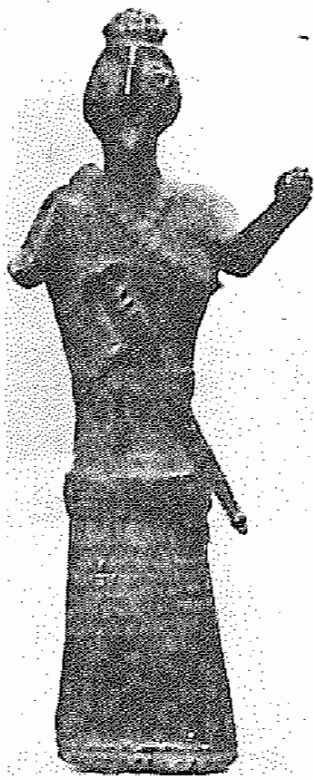

۱۱ و ۱۲ - لرستان :
قطعاتی از یراقاسب

۱۴- لرستان : سنجاقهای مفرغی

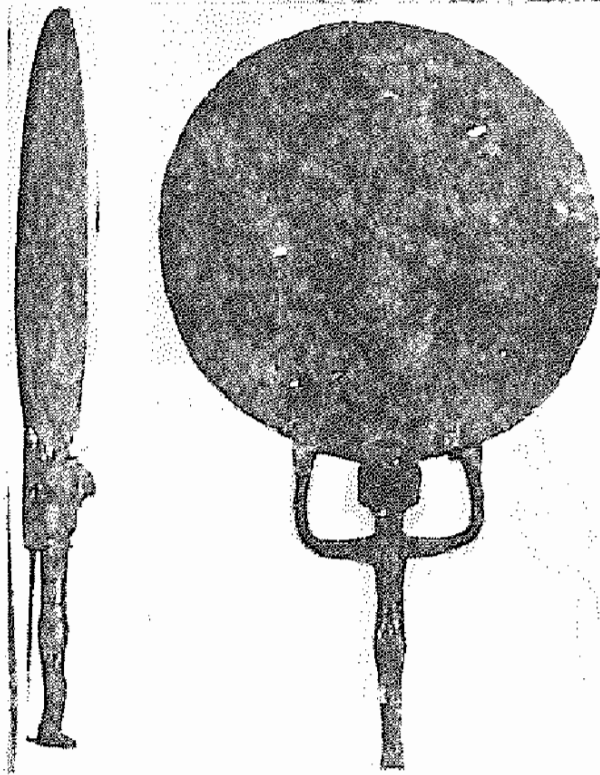
۱۶- لرستان : مجسمه کوچک مفرغی

۱۵- لرستان : بزکوهی مفرغی

۱۷- گنجینه سقر : ته خلافت طلا
←

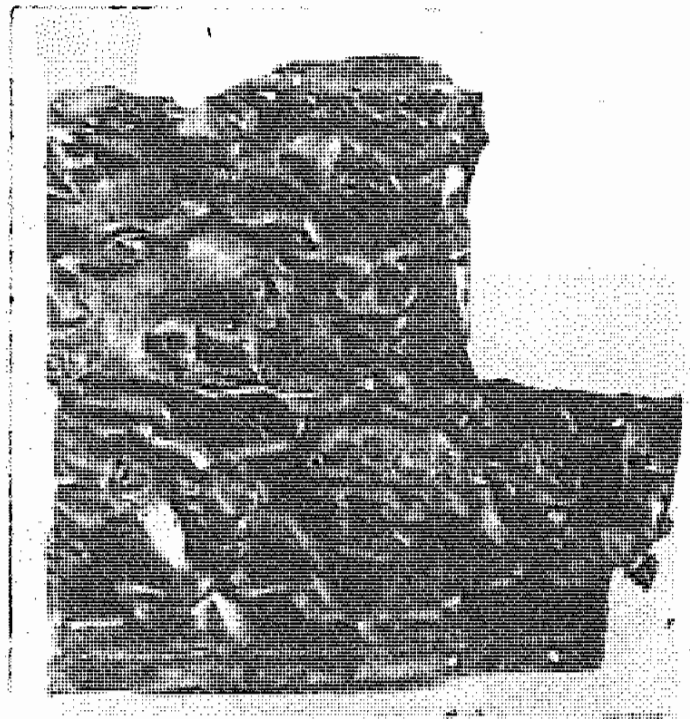
۱۹- ارستان: آینه مفرغی

۱۸- مجسمه مفرغی ملکه نایبر-اسو

۲۱- ارستان: دهنه مفرغی

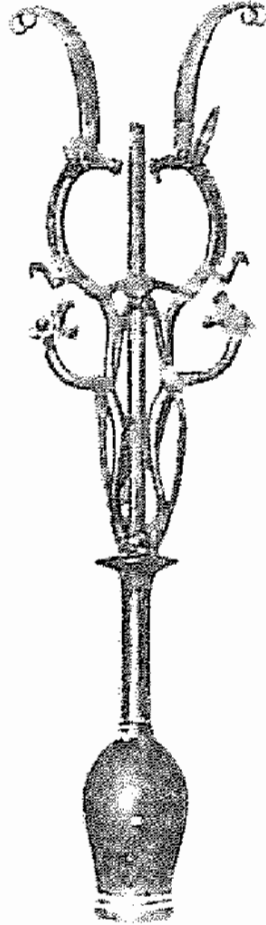
۲۰- گنجینه سقر: لوحه طلا

۲۳- همدان (؟)، طلائی کار شده

۲۲- همدان (؟)، طلائی کار شده

۲۴- لرستان : شی^۴ فذری مفرغی

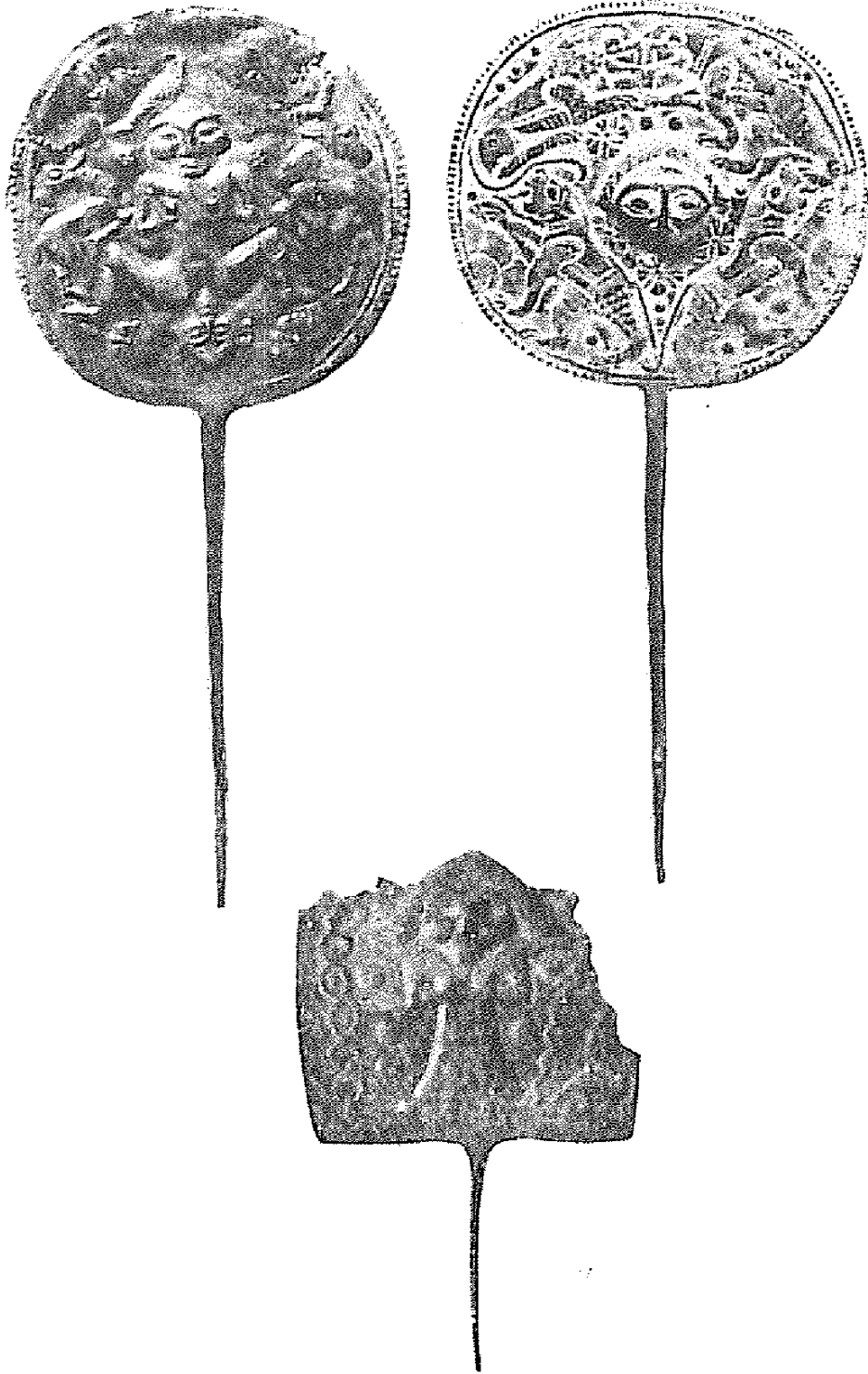
۲۶- گنجینه سقر : سروصله زرین اناثه

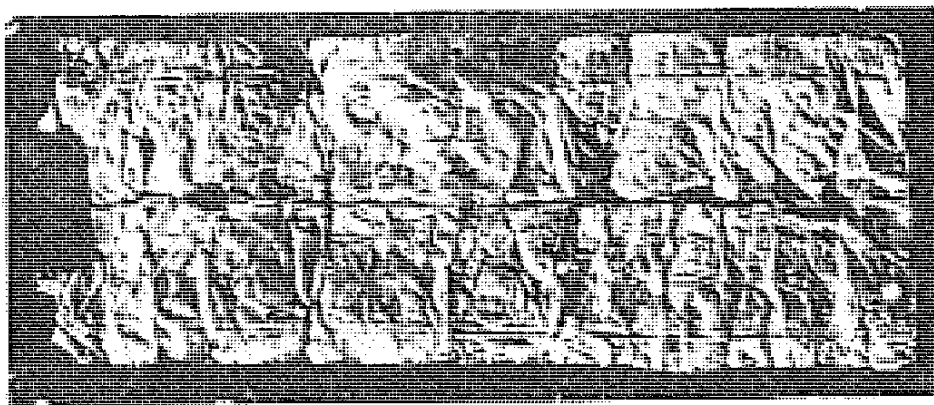
۲۵- گنجینه سقر : سروصله زرین اناثه

۲۷- لرستان : ظرف مفرغی

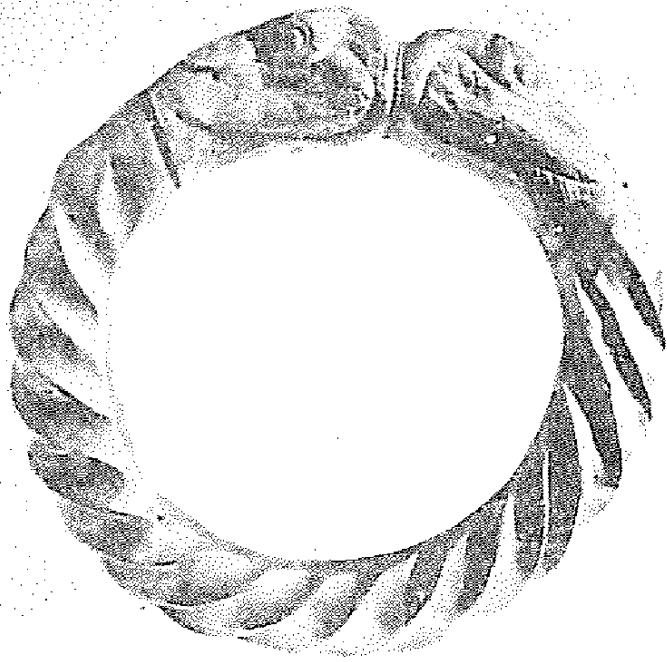

۲۸- لرستان ،
سجاقهای نذری

۲۹- گنجینه سقر ،
لوحة طلا از يك كمر بند

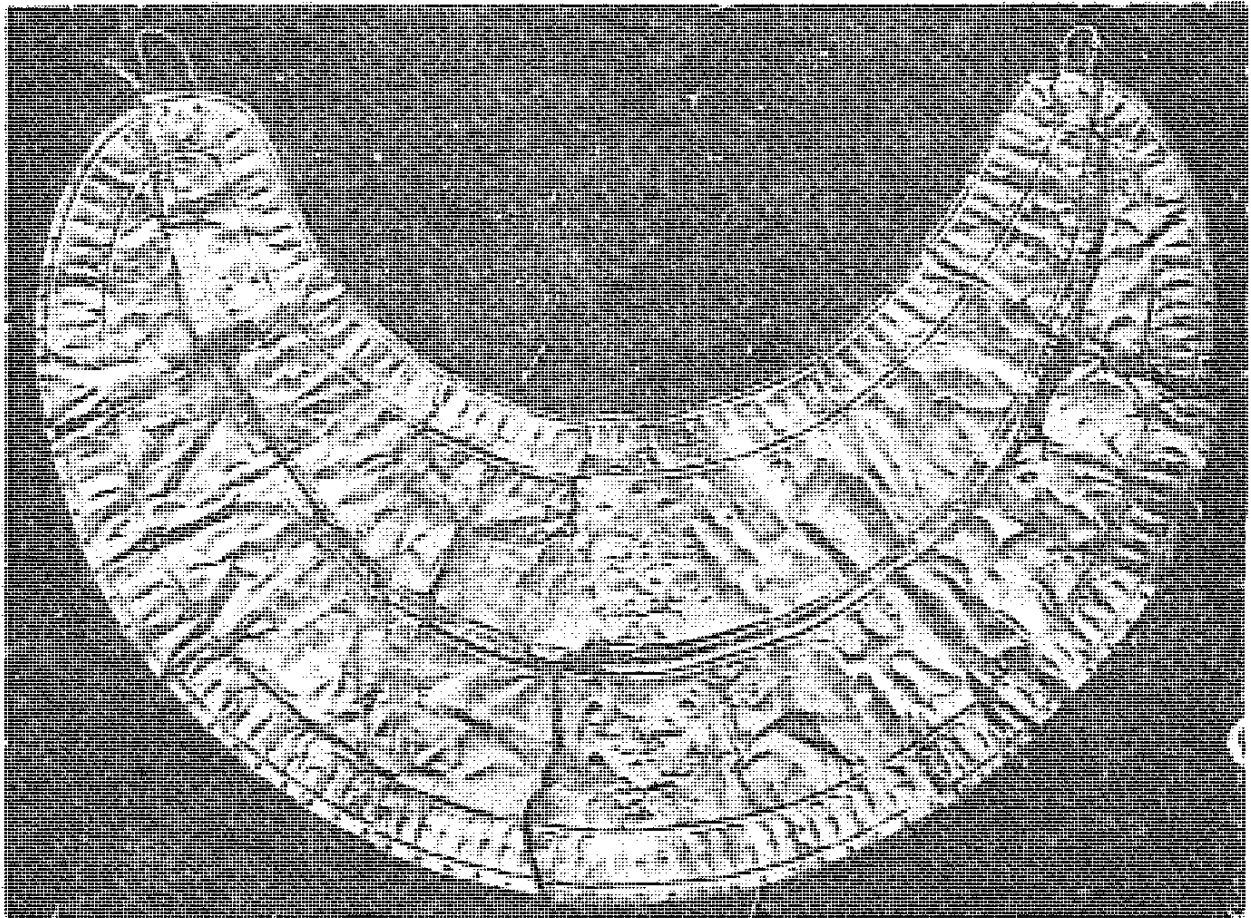

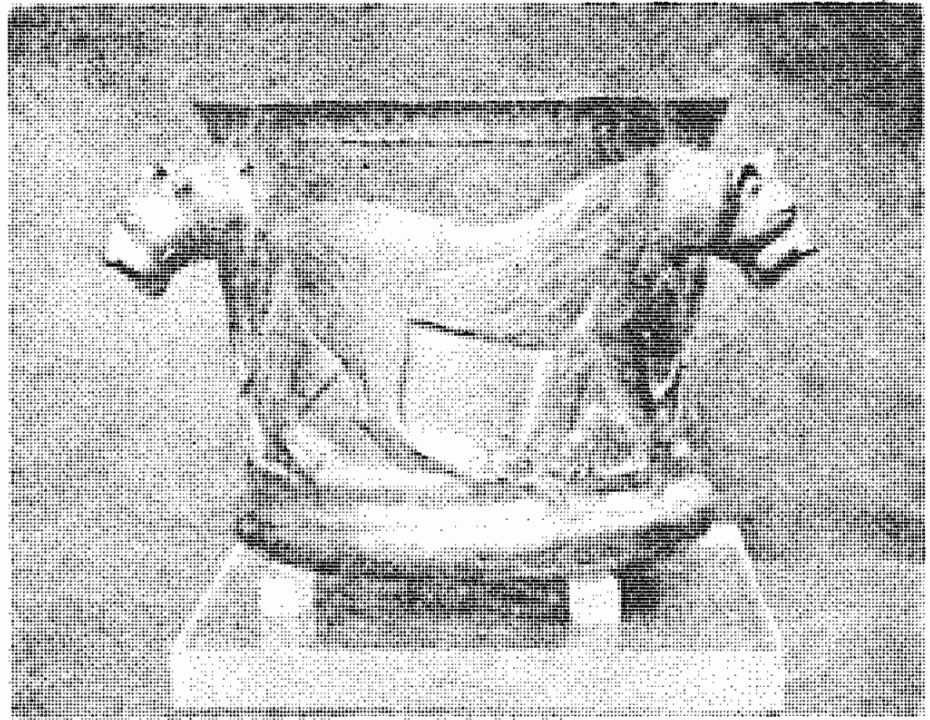
۳۱- دستبند زرین

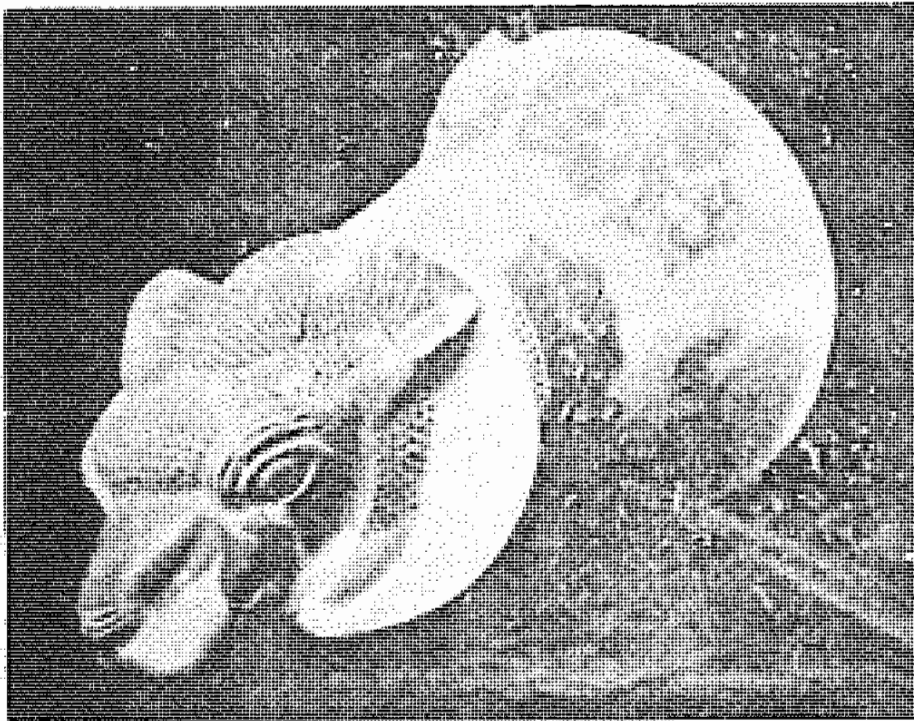
۳۰- آویز زر

۳۲- سینه بند زرین (موزه تهران)

۳۳- کلاردشت : جام زر (موزه تهران)

۳۴- آذربایجان : جام بشکل سر حیوان از گل پخته (موزه تهران)

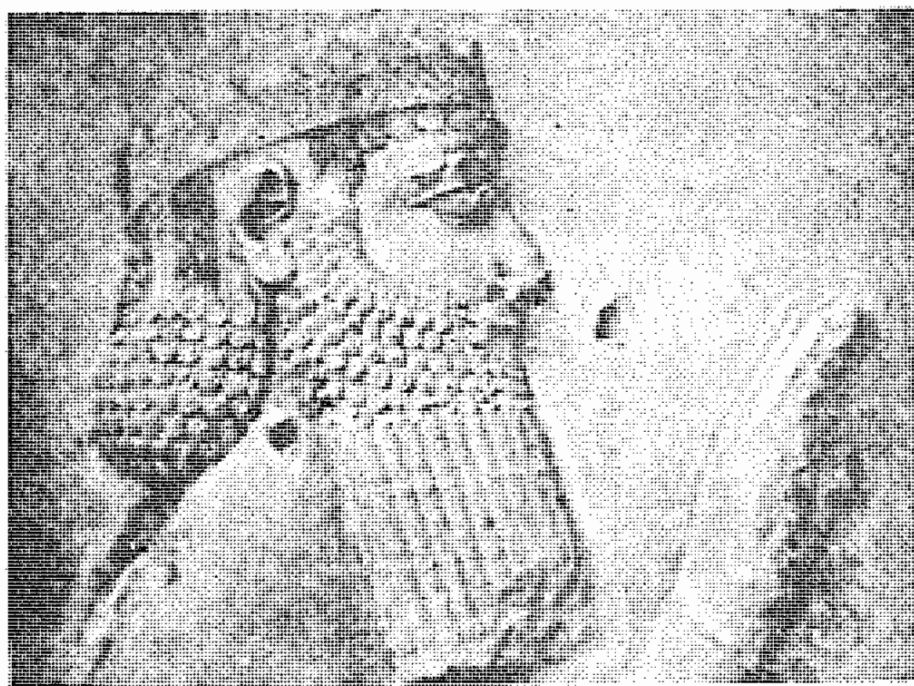
۳۵ - سطح مسجد سلیمان

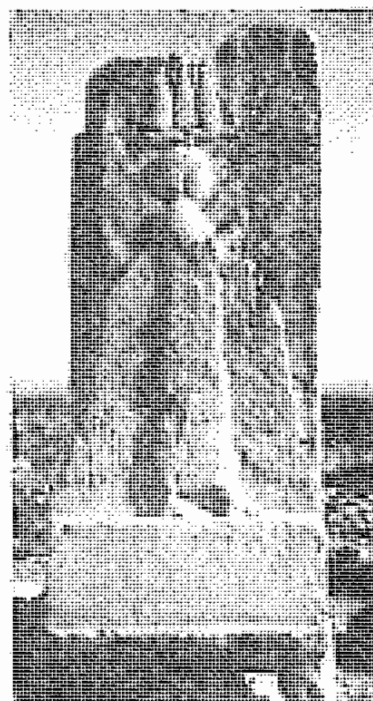
۳۶ - تخت جمشید : بلکان اپادانه

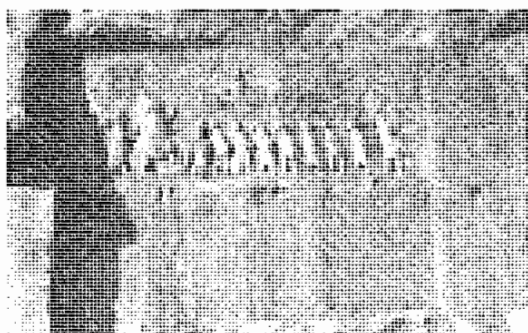
۳۷ - تخت جمشید : منظره هوایی

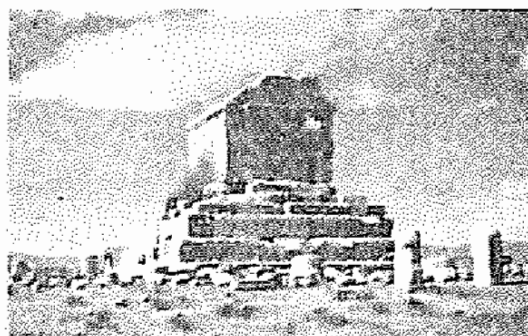
۳۹- بیستون : داریوش کبیر

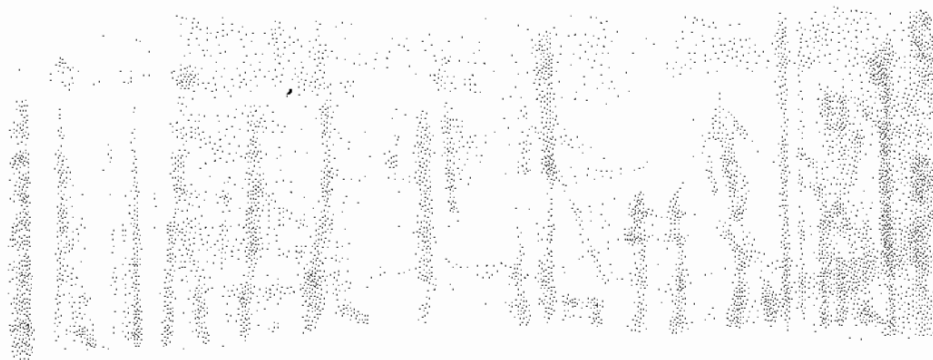
۳۸- پاسارگاد: فروهر بالدار

۴۱- بیستون : نقش برجسته داریوش

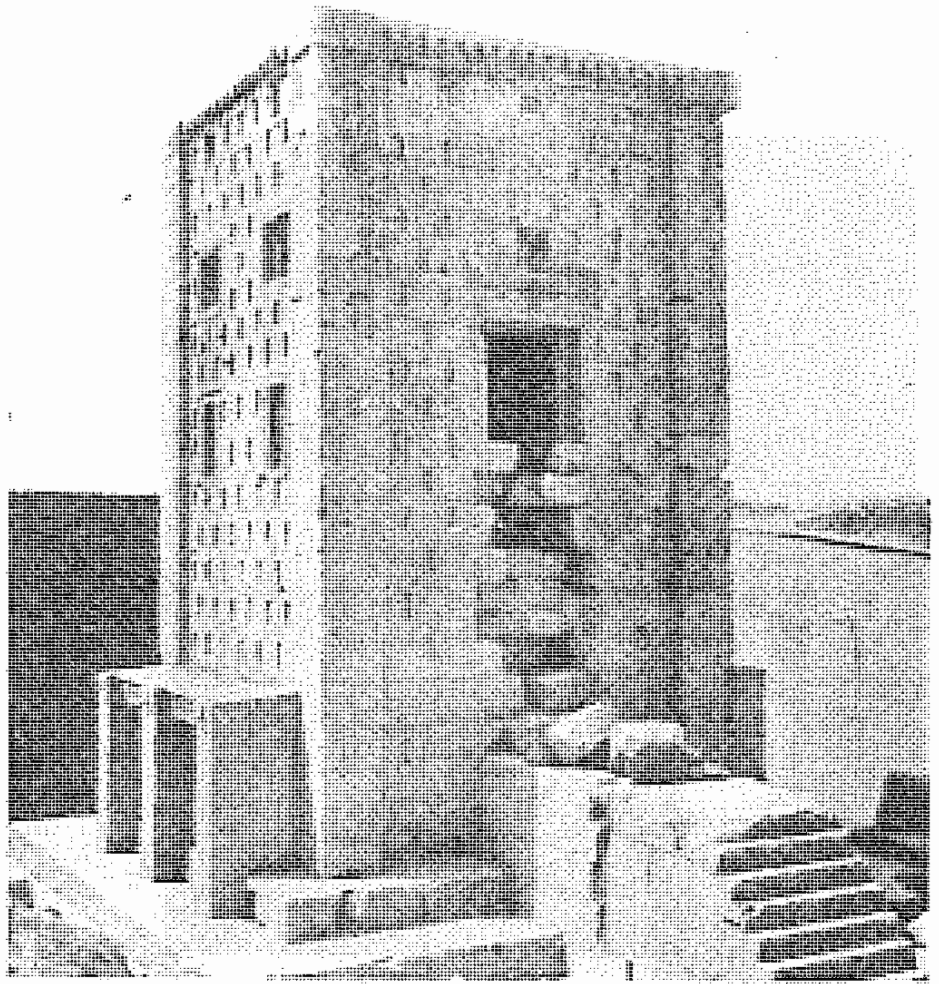

۴۰- پاسارگاد : آرامگاه کوروش

۴۲- تخت جمشید : داریوش هنگام بار دادن

۴۳ - نقش رستم :
آتشگاه

۴۴ - شوش :
منظره هوایی

۴۶- تخت جمشید : مجسمه یونانی از مرمر (موزه تهران)

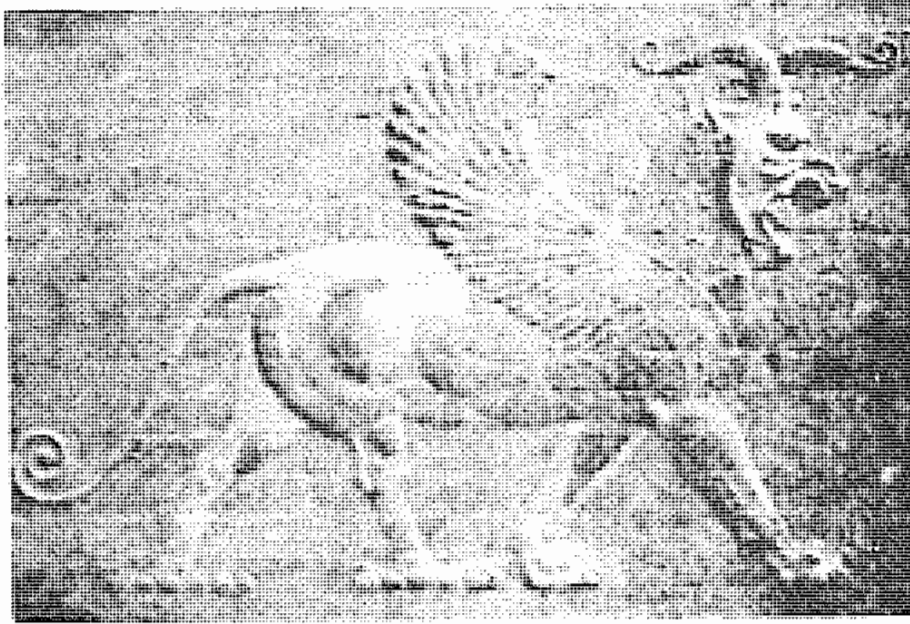
۴۵- تخت جمشید : سنگ از مرمر سیاه

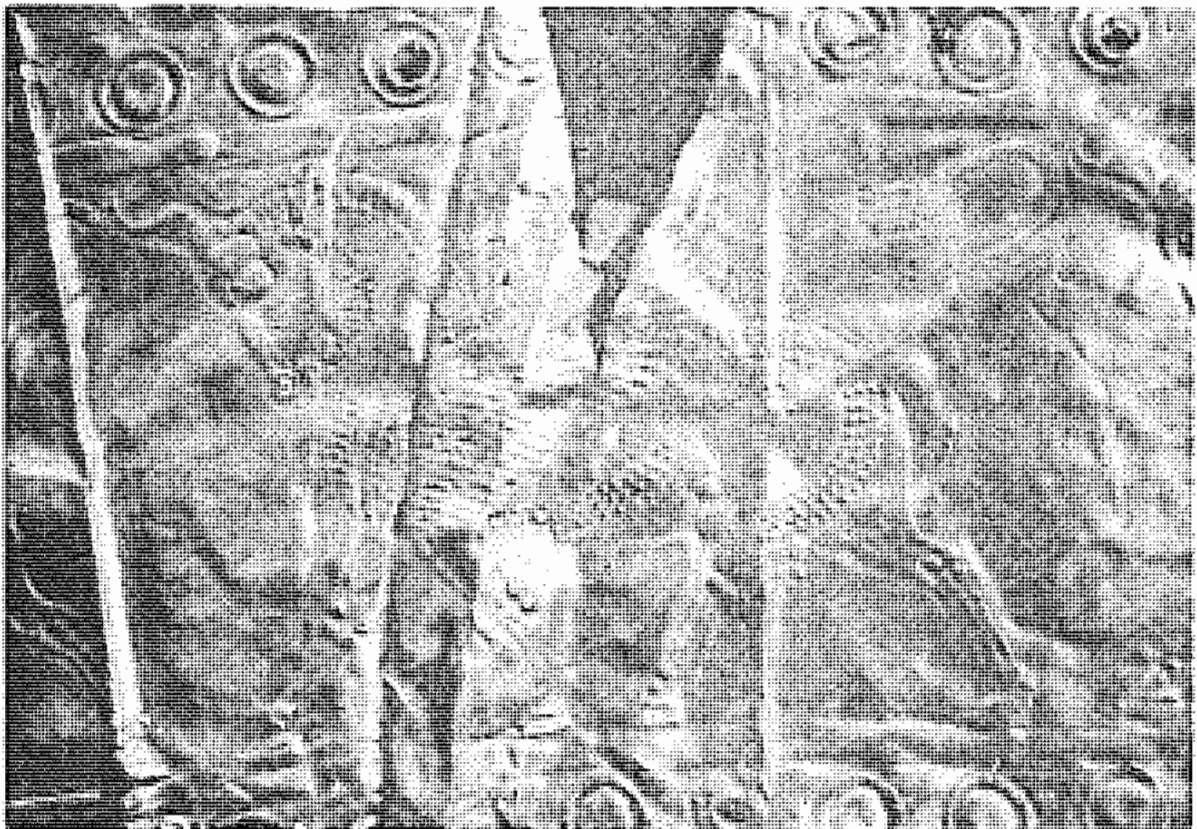
۴۸- تخت جمشید : نقش برجسته از تالار
صد ستون

۴۷- تخت جمشید : سر یک امیر از خمیر سنگ لاجورد
(موزه تهران)

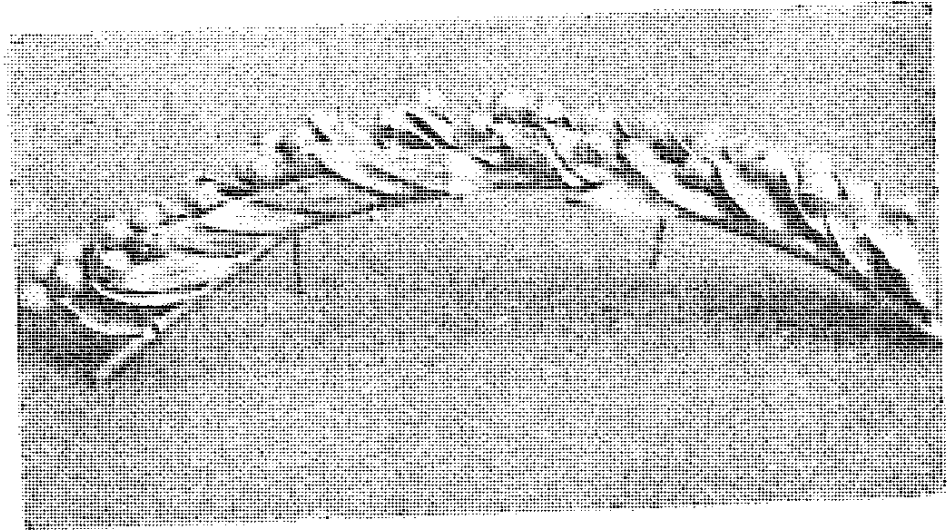

۴۹- نقش دال شیر در کاشی مینا

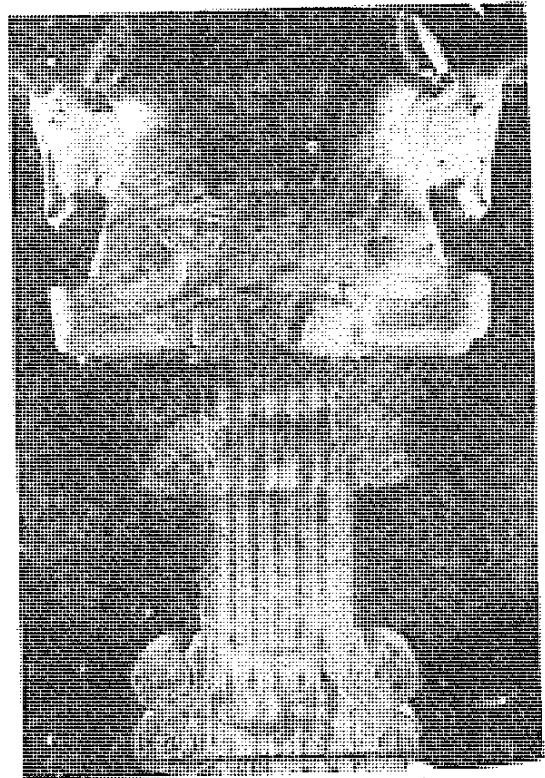

۵۰- تخت جمشید : لوحه طلا

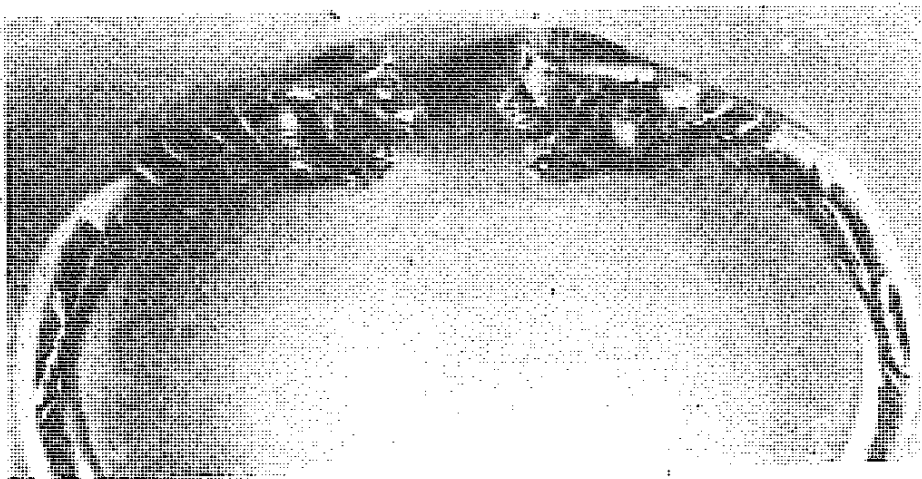
۵۱ - تاج گل زرین

۵۳ - ظرف مفرغی هخامنشی

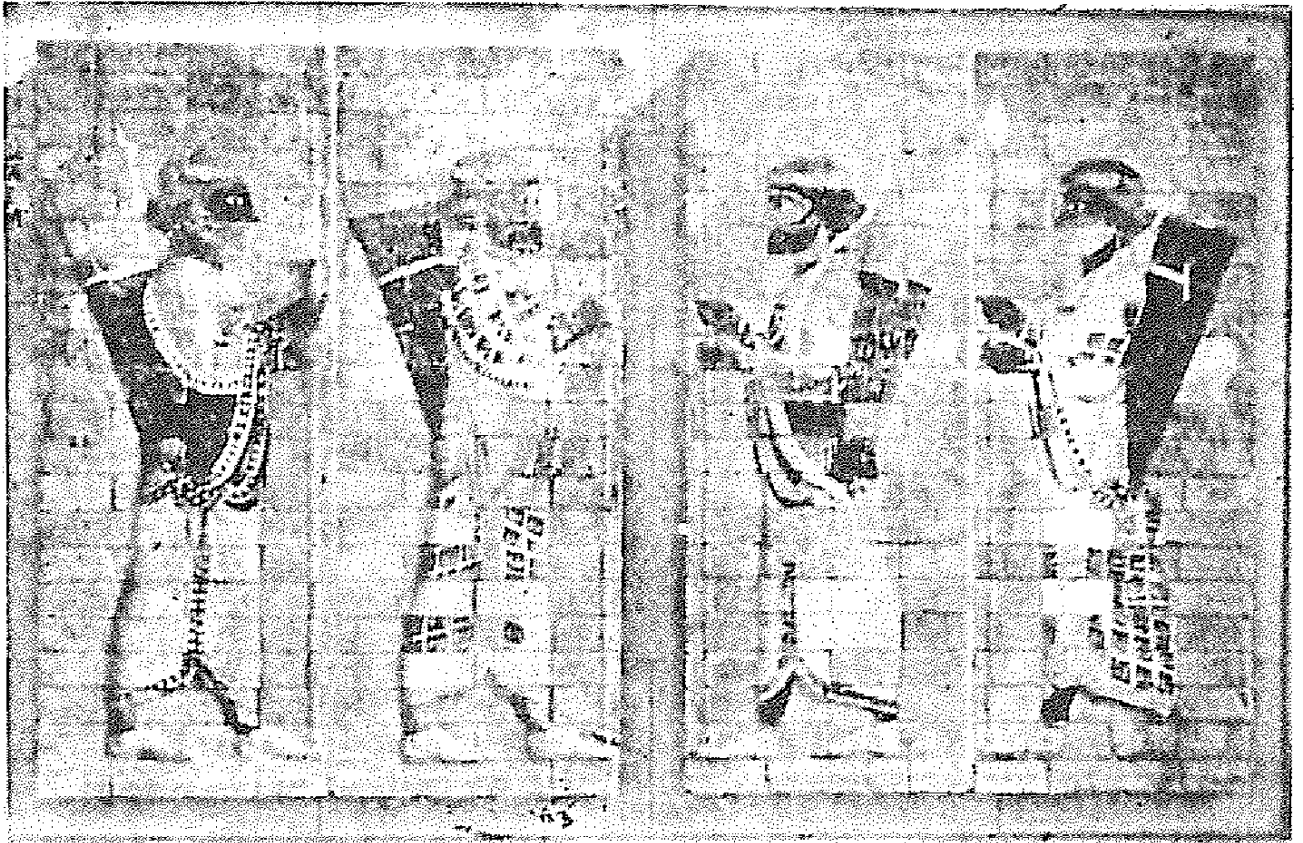

۵۲ - یکی از سرستونهای کاخ هخامنشی

۵۴ - دستبند زرین

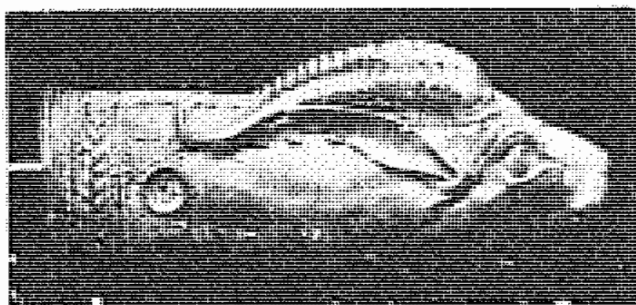

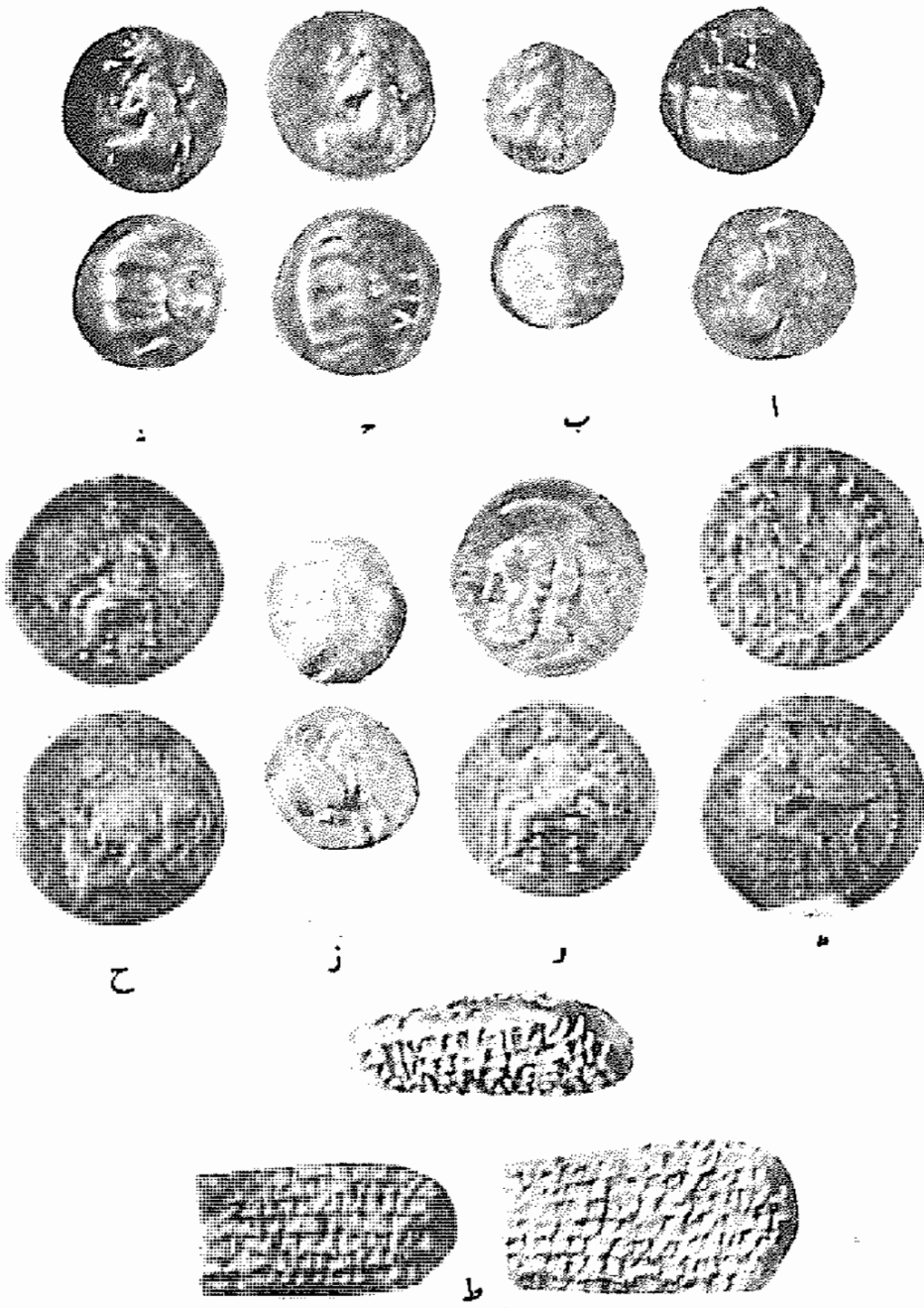
۵۵ - نقش کمانداران در کاشی مینا

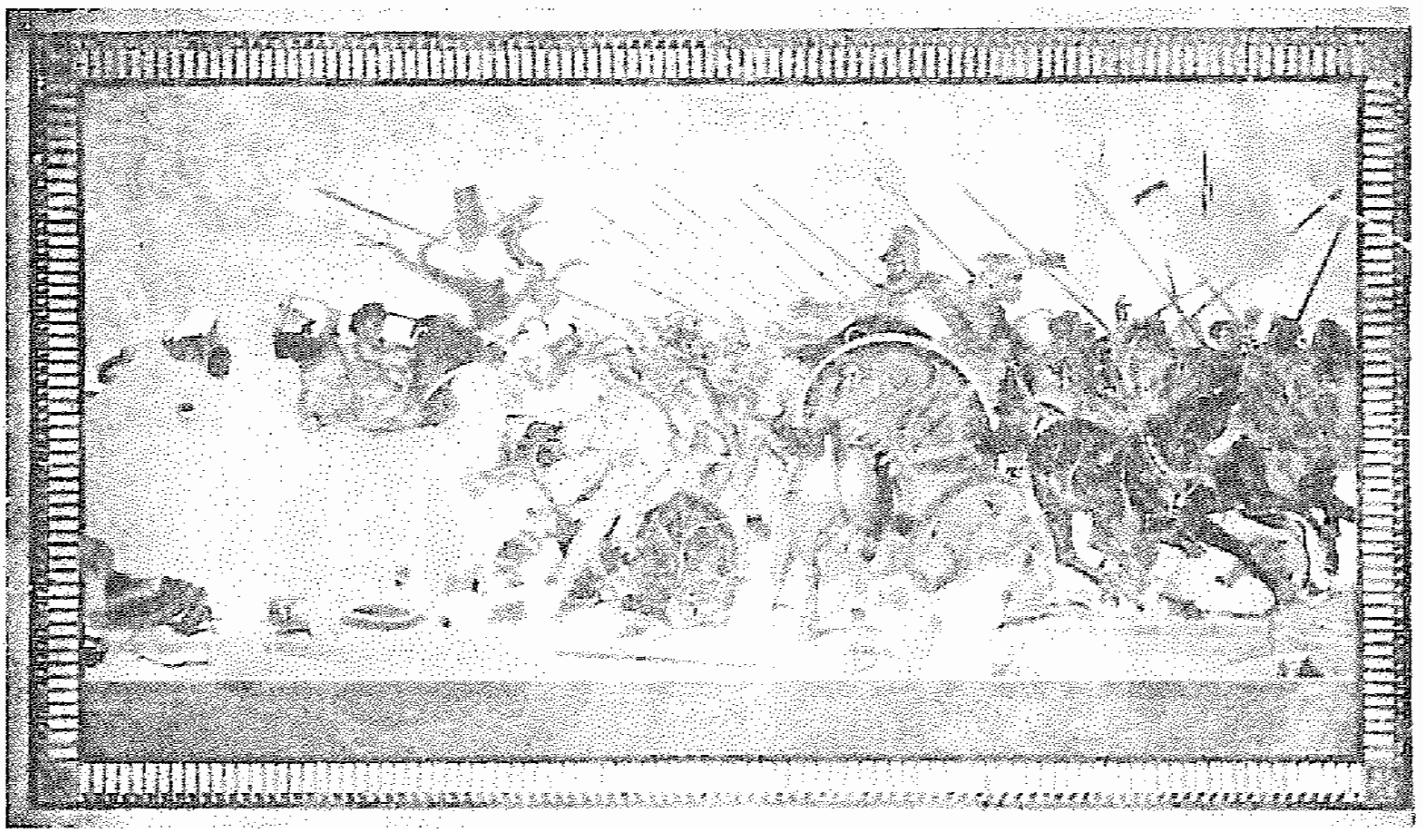
۵۶ - تخت جمشید ، باج اوران سوریه

۵۷- همدان (؟) : دستۀ مزین
 زرین برای سنگ فسان

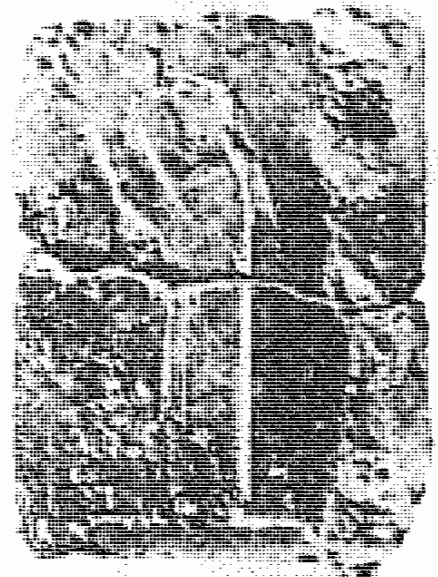
۵۸- (ا) تا (د) : مسکوکات شاهنشاهی هخامنشی .
 (د) تا (ح) : مسکوکات ولایة هخامنشی ؛
 (و) فرنبازوس Farnabazus در طرسوس ؛
 (ج) مازاؤوس Mazaeus در طرسوس .
 (ه) داتامس Datames در طرسوس Tarsus ،
 (ز) ازنقس Orontes در لامیسا کوس Lampsacus
 (ط) تخت جمشید الواح عیلامی (موزة تهران)

۵۹ - پمپئی : موزانیک جنگ داریوش و اسکندر در ایسوس

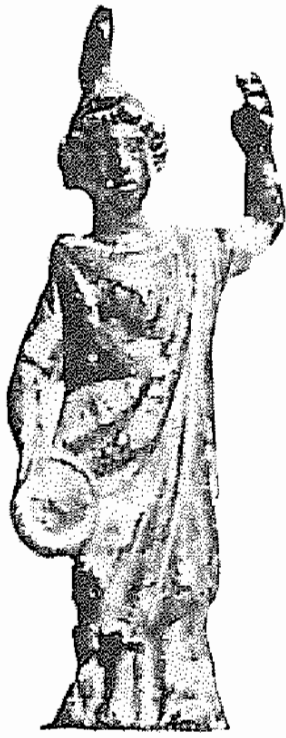
۶۰ و ۶۱ - تخت جمشید : نقش
برجسته بر سردر معبدی
در زیر ستون

۶۲ - دینور (؟) :
سر-سیلنوس Silenus

۶۳ - دینور (؟) : ساریک
ساتیر Satyr

۶۴ - شمی : مجسمه مفرغی

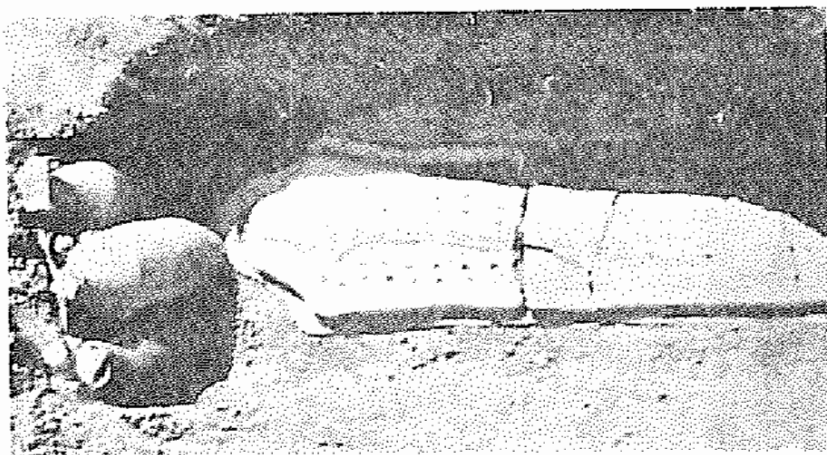
۶۵ - نهاوند : مجسمه‌های کوچک
مفرغی از معبد یونانی

٦٦ - شمی : مجسمه كوچك مفرغی

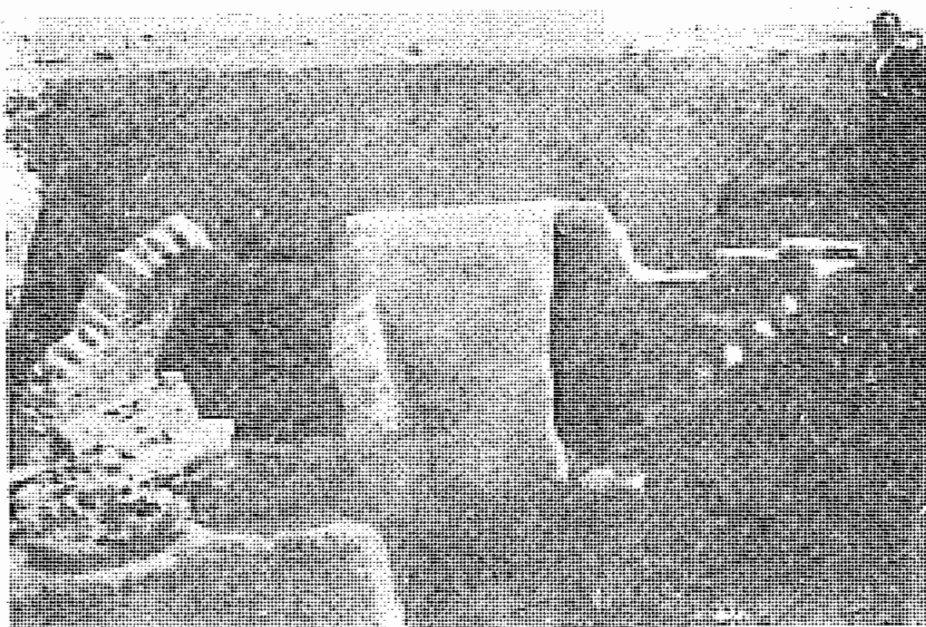

٦٧ - شمی : سربك اميراز هرمن

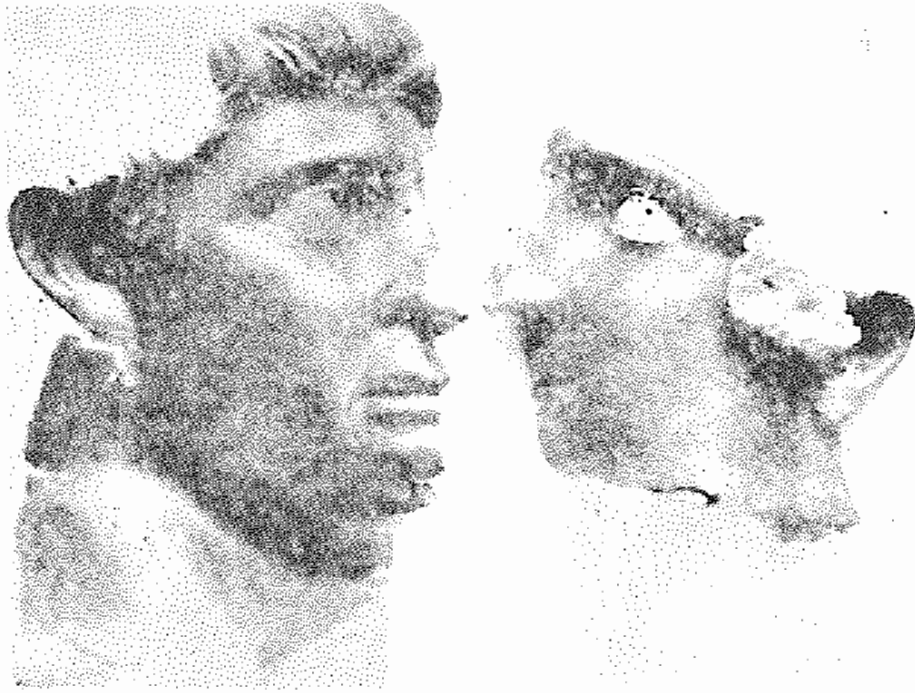

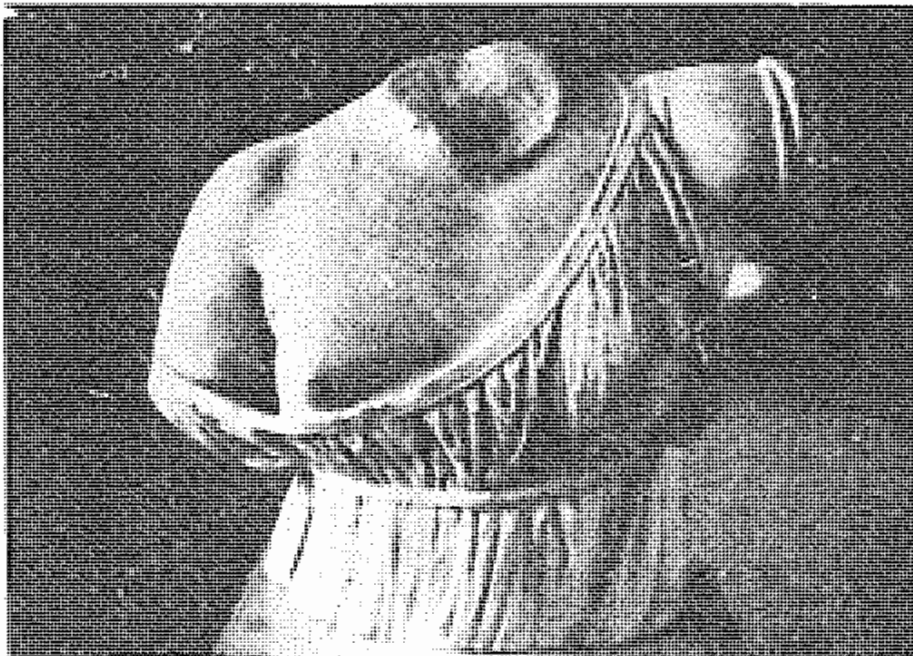
۶۸ و ۶۹ - شوش قبر یارتی
(قبر انفرادی)

۷۰ - شوش ، قبر یارتی (گورستان عمومی)

۷۱- شمی : سر مفرغی آنتیوخوس چهارم (۴)

۷۲- بدنه مجسمه مرمر یونانی

۷۳- شوش : سرملکه موزا Musa (۴) از مرمر (روی
 تاج به یونانی نوشته شده و نام سازنده را انتیوخوس
 یاد میکند از روی سبک تجزیر میتوان تاریخ آنرا آخر
 قرن اول ق. م. تا آغاز قرن اول م. تعیین کرد.)

۷۴- شوش : سرمرد از سنگ آهک

۷۵- همدان : سرمرد از سنگ آهک

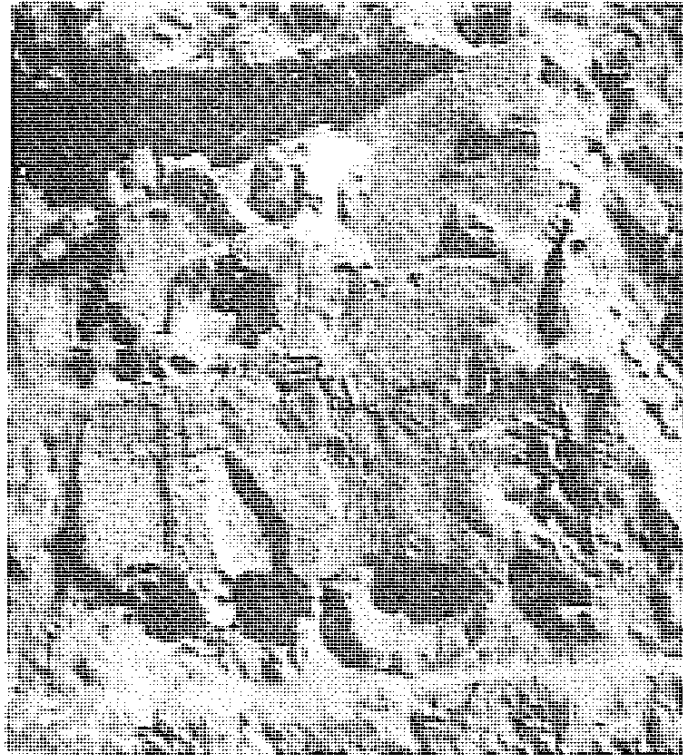

۷۶- پیکر بلاش سوم (۴)

۷۷- بیستون : نقش برجسته پارتی

۷۸- شوش : نقش برجسته اردوان پنجم
(موزه ایران)

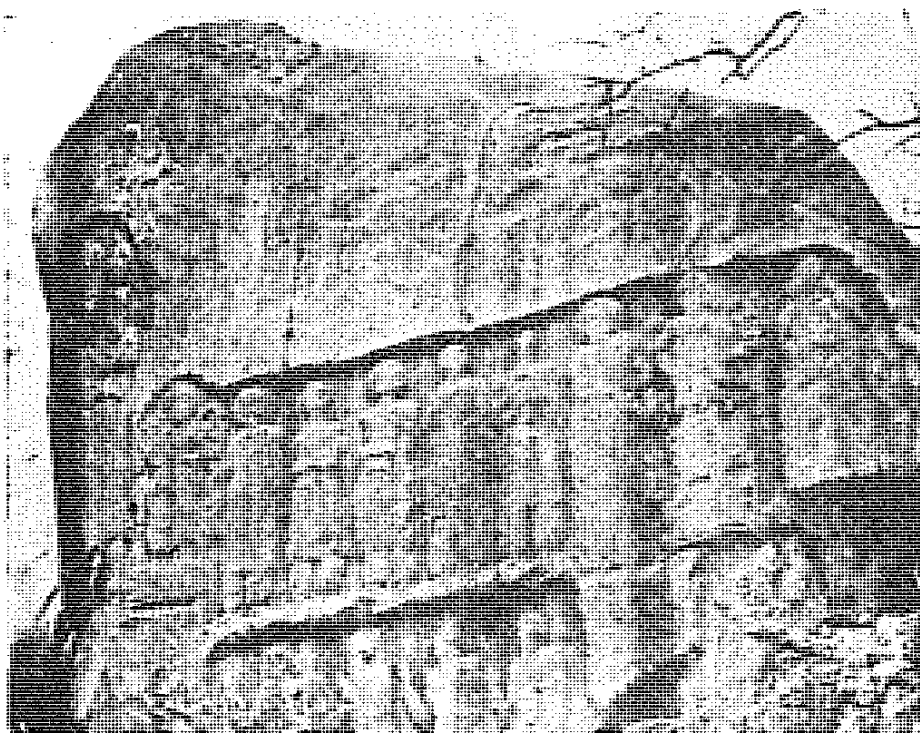
۷۹- تنگ سروک ؛ نقش برجسته یارتی

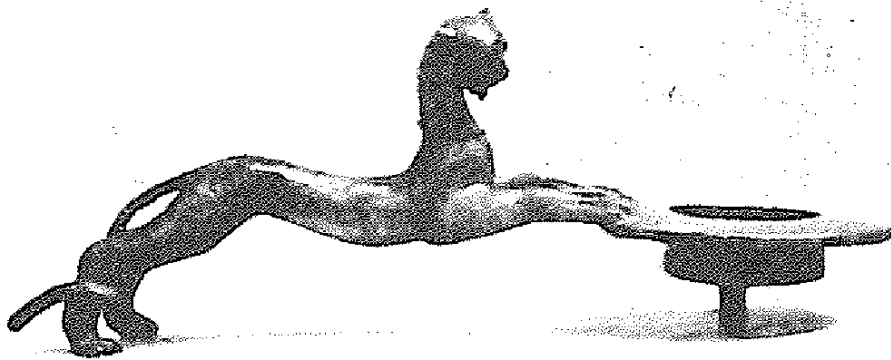
۸۰- نقش برجسته مهرداد دوم (سمت چپ) و گودرز دوم

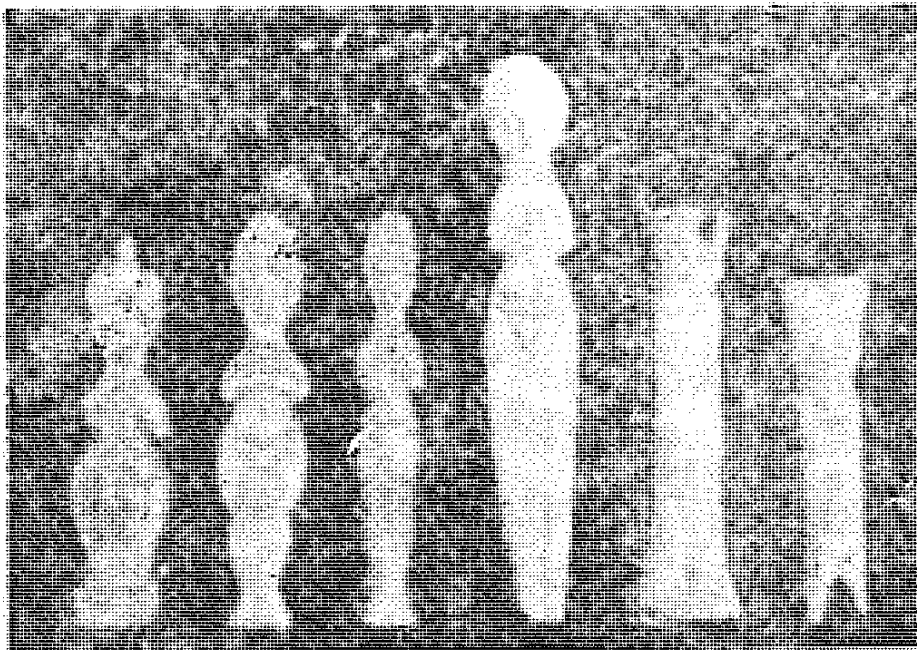
۸۱- سوار پارتي از گل پخته

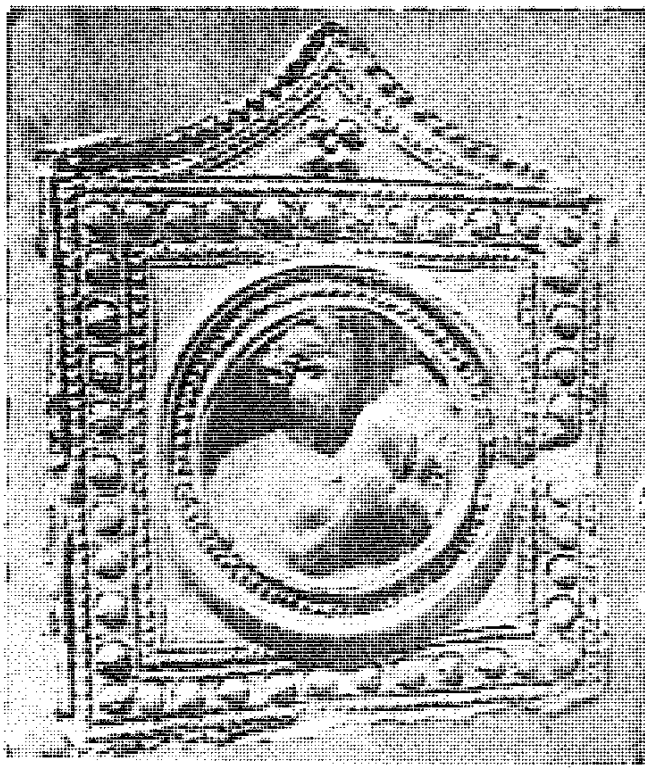
۸۲- تنك سروك ، نقش برجسته پارتي

۸۳- مجسمه مفرغی

۸۴- مجسمه‌های کوچک یارتی ار استخوان کنده کاری شده (مورده تهران)

۸۶ - مسکوکات شاهنشاهی

پارتی

(ا) ارد اول

(ب) فرهاد پنجم و موزا

(ج) فرهاد چهارم

(د) گودرز دوم

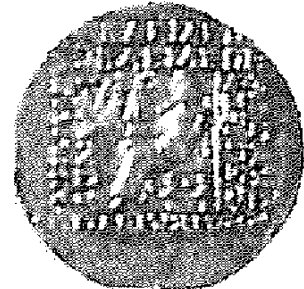
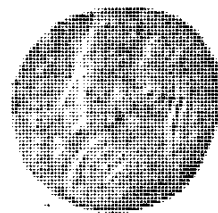
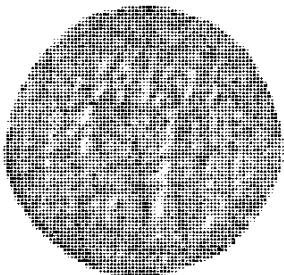
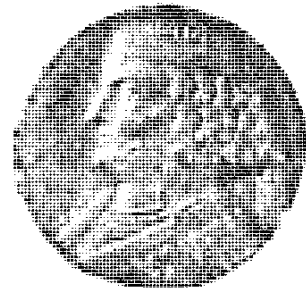
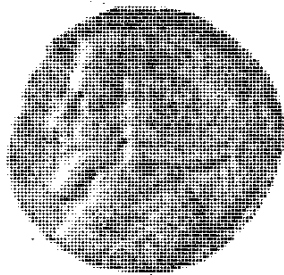
(ه) مهرداد دوم

(و) مهرداد دوم

(ز) گودرز دوم (۴)

(ح) مهرداد (درت ا.)

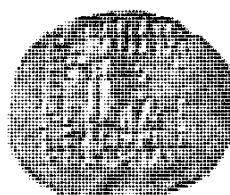
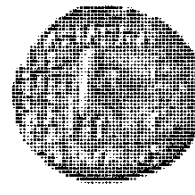
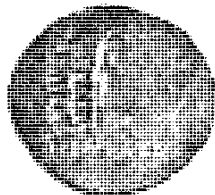
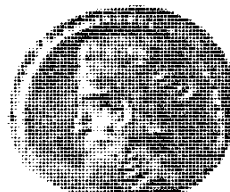
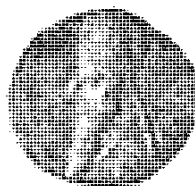
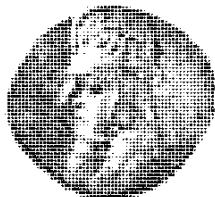
وردان دوم (Vardanes II)

ج

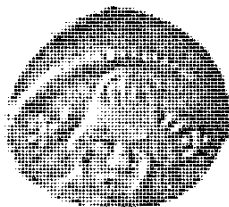
ب

ا

د

ه

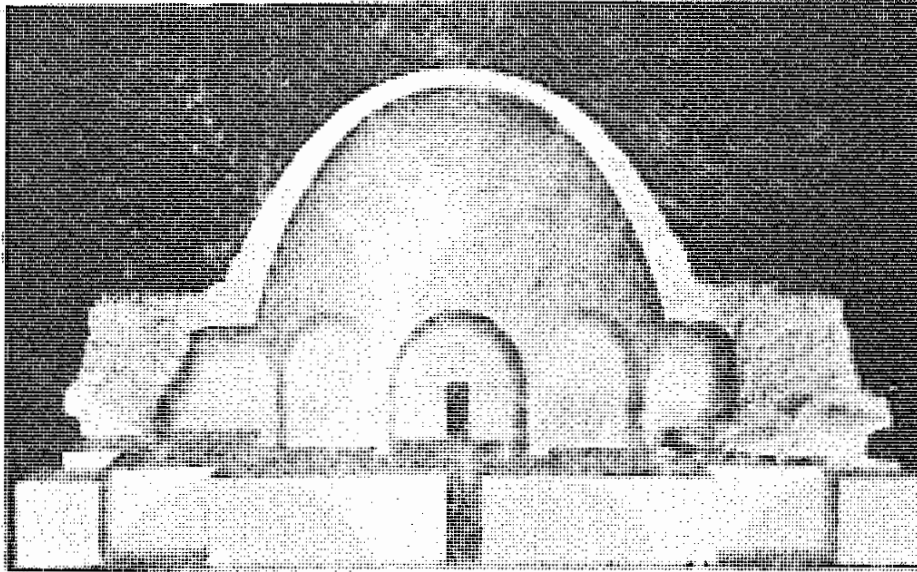
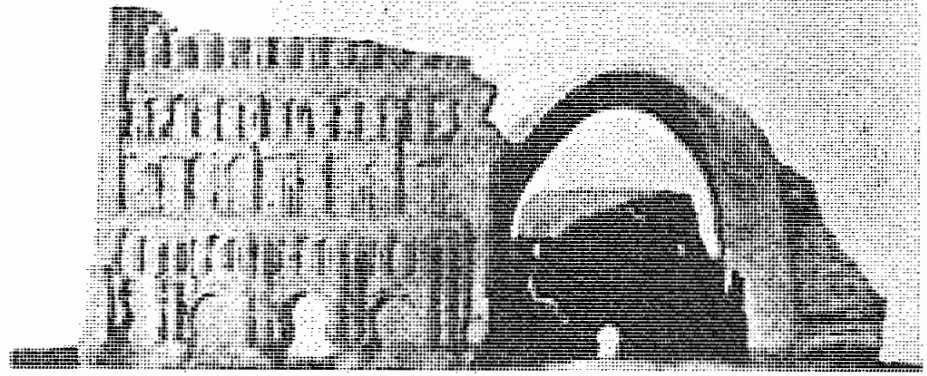

ز

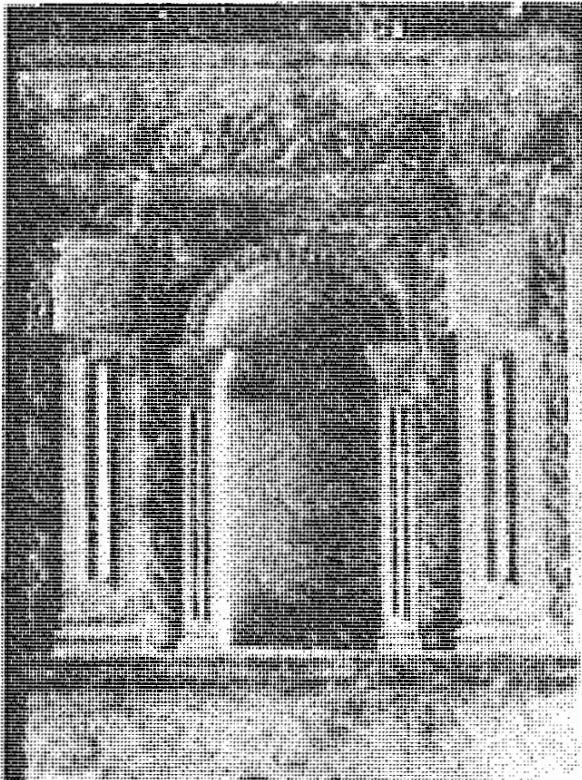
ح

و

۸۷- تیسفون: کاخ ساسانی

۸۸- بیشاپور: تالار
بزرگ کاخ ساسانی

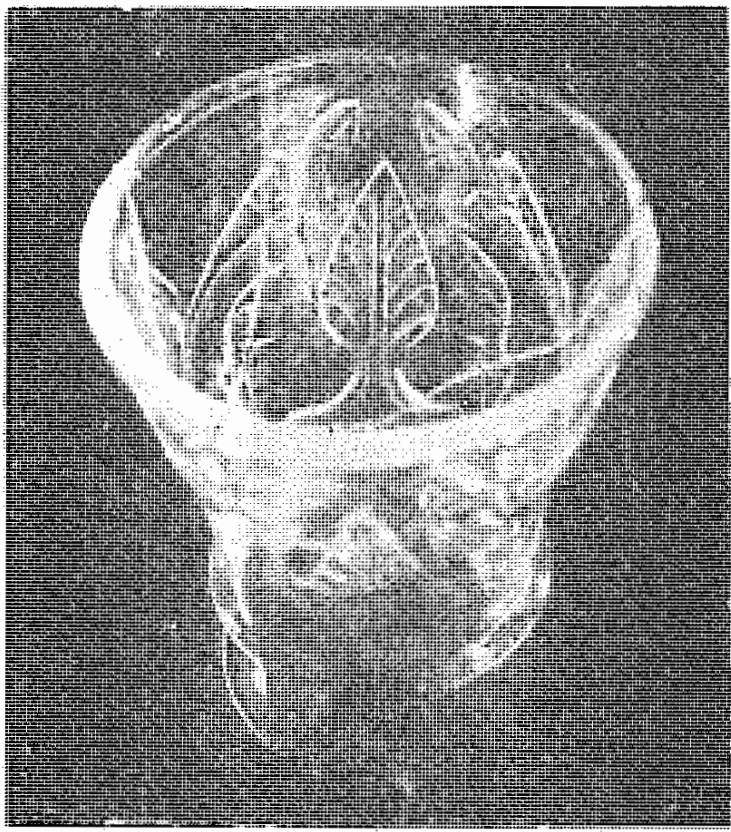

۸۹- بیشاپور: کاخ ساسانی - شاه نشین
با گچ بری و تزیینات آن

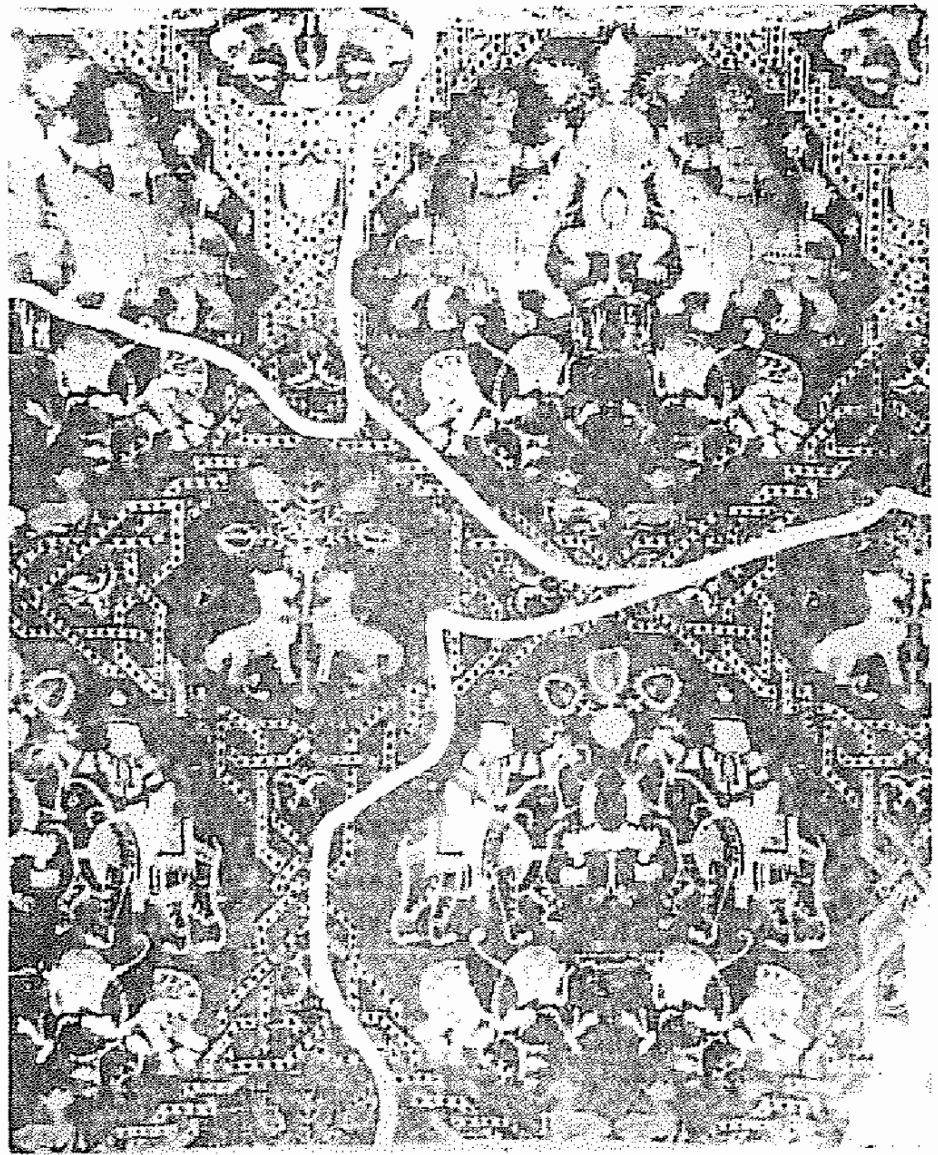
۹۱- بطری سیمین مطلا (موزه تهران)

۹۰- دوری سیمین مطلا- پادشاه ساسانی در حال شکار

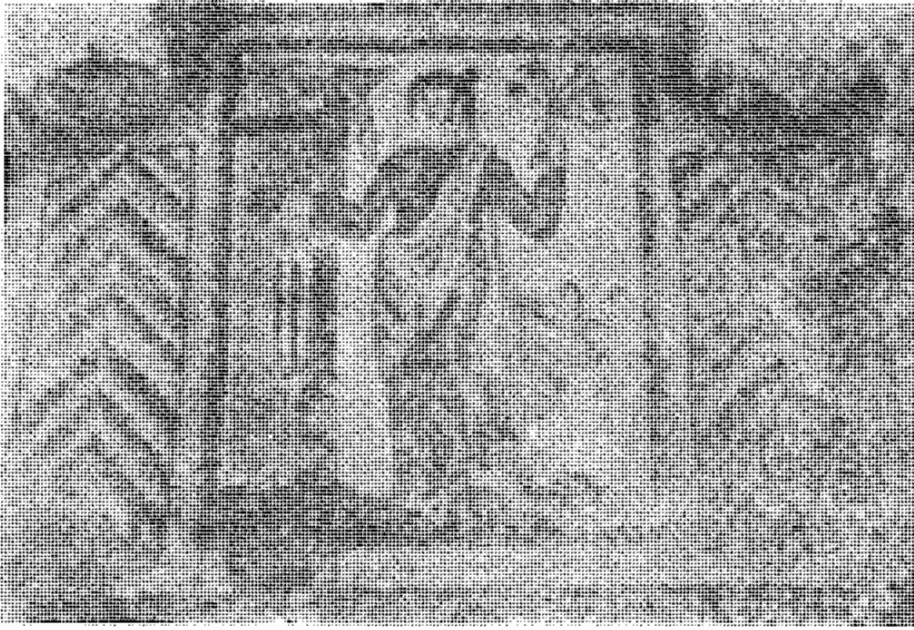
۹۲- ساغر سنگی بلورین

۹۳ - پارچه عهد
بعد از ساسانی

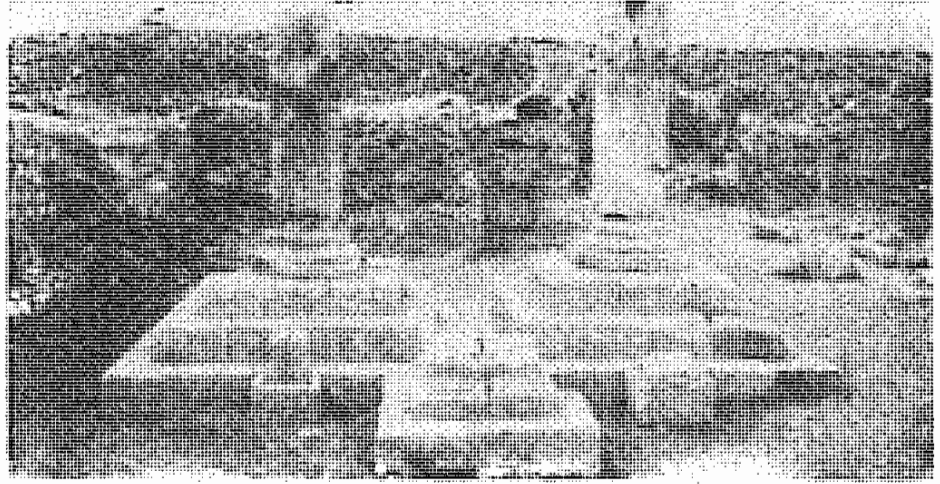
۹۴ - دوری سنگی بلورین

۹۵ و ۹۶- موزائیک پای کاخ ساسانی

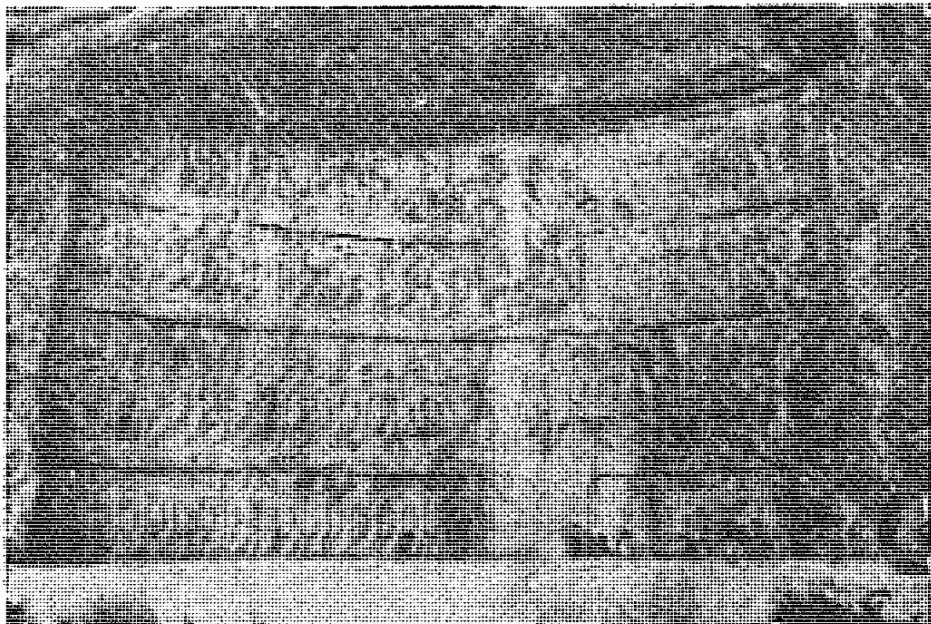
۹۷- بمبشاپور: جایگاه ندور بادوستون

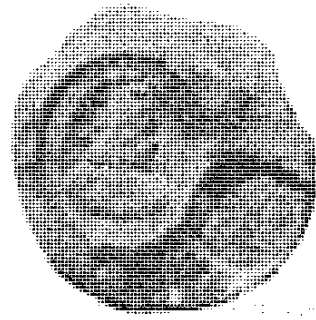
۹۸- بمبشاپور: آتشگاه

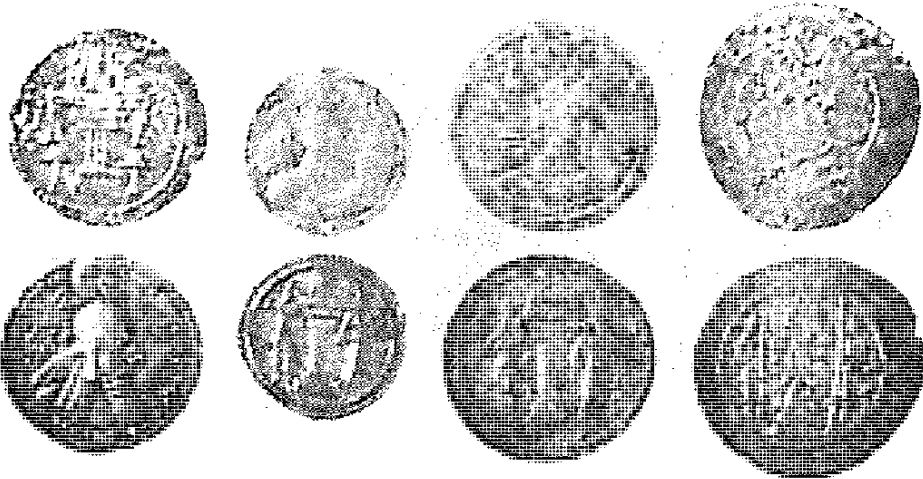
۹۹- نقش رستم : اعطای منسب اردشیر اول

۱۰۰- بیتاپور : فتح شاپور اول

۱۰۱ - شوش . مهر ساسانی

د

ج

ب

ا

ز

و

۱۰۲ - مسکوکات شاهنشاهی ساسانی

(ا) بهرام پنجم ؛ (ب) شاپور اول (درت . ا . ؛ شاپور دوم) ؛ (ج) شاپور اول ؛
(د) اردشیر اول ؛ (ه) خسرو اول ؛ (و) خسرو دوم ؛ (ز) بلاش (درت . ا . ؛
پردگردد دوم) .

www.TarikhBook.ir

© Copyright 1993
by *Shirkat-i Intishārāt-i 'Ilmī wa Farhangī*
Printed at *S.I.I.F. Printing House*
Tīhrān, Irān

www.TarikhBook.ir

IRAN

DES ORIGINES A L'ISLAM

PAR
R. Ghirshman

traduit par
M. Mu'in

**Scientific & Cultural
Publications Company**

www.TarikhBook.ir

